

๔๕ พรรษา ของ พระพุทธเจ้า

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(เจริญ สุวฑฺฒโน)

วัดบวรนิเวศวิหาร

๔๔ พระราชาของพระพุทธเจ้า

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน)

๔๔ พระราชาของพระพุทธเจ้า.--พิมพ์ครั้งที่ 5

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551.

347 หน้า

I. ชื่อเรื่อง,

ISBN 974-399-479-3

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๕/๒๕๕๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก พระวิน พงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มามกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ ต.ศาลายา-นครชัยศรี จ.ศาลายา

อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐

โทร. ๐-๒๕๐๐-๒๓๗๓-๔,๐-๒๕๕๔-๒๕๓๐

คำนำ

หนังสือเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์จำหน่าย โดยจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียว และมีการแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อหามากขึ้นกว่าเดิมนั้น ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป จนหนังสือขาดคราวมานาน มหาวิทยาลัย จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่เป็นครั้งที่ ๒ โดยพิมพ์ตามต้นฉบับเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๑ ทุกประการ

มหาวิทยาลัย

มกราคม ๒๕๓๙

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่สอง)

พุทธประวัติ หรือพระประวัติของพระพุทธเจ้า ผู้พระบรมศาสดาของพระพุทธศาสนานั้น ได้มีผู้เรียบเรียงกันไว้มาก ทั้งที่เป็นภาคภาษาบาลีและภาคภาษาไทย เฉพาะที่เป็นภาษาไทยนั้น เท่าที่ยึดถือเป็นแบบสำหรับศึกษาอ้างอิงกันอยู่ ก็เช่น **พระปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส **ปฐมสมโพธิ** พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสุสเทว สา) **พุทธประวัติ** พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งแต่ละฉบับก็มีลีลาและอรรถรสแตกต่างกันออกไปตามประสงค์ กล่าวคือ **พระปฐมสมโพธิกถา** เน้นหนักในทางมุ่งอรรถรสเชิงวรรณคดี และแสดงพระพุทธานิหาร เพื่อเสริมศรัทธาปสาทะในพระพุทธคุณ ส่วน **ปฐมสมโพธิ** ก็มุ่งแสดงหลักธรรมคำสอน ไม่เน้นในเรื่องประวัติและเหตุการณ์เท่าไรนัก สำหรับ **พุทธประวัติ** ก็มุ่งแสดงพระประวัติของพระพุทธเจ้าและเหตุการณ์บ้านเมืองในเชิงประวัติศาสตร์ หรือเชิงข้อเท็จจริงเป็นสำคัญ พระนิพนธ์ต่าง ๆ ดังยกมาเป็นตัวอย่างนี้ จึงให้สารัตถะและอรรถรสแตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ก็เพราะว่าพระประวัติของพระพุทธเจ้าเท่าที่มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ชั้นต้นของพระพุทธศาสนานั้นกระจายกันอยู่ในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ไม่ได้จัดเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวติดต่อกันตั้งแต่ต้นจนจบ ฉะนั้น ผู้เรียบเรียง พระพุทธประวัติจึงต้องรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่กระจายอยู่นั้นมาเรียบเรียงปะติดปะต่อกันให้เป็น เรื่องราวต่อเนื่องเอาเอง ตามความสันนิษฐาน ประกอบกับหลักฐานเท่าที่สามารถจะทำได้ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธประวัติที่ได้มีผู้เรียบเรียงขึ้นแล้วนั้น จึงมีหลายแนวและหลายสำนวนต่าง ๆ กันไปตามประสงค์ โดยย่อบ้างโดยพิสดารบ้าง

อันที่จริง เรื่องพระพุทธประวัติ หรือเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธกิจ ที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญต่อโลกนั้น มีเรื่องน่ารู้ที่น่าสนใจมากมาย หากได้พินิจศึกษาอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ได้รับประโยชน์เป็นอันมาก ทั้งในทางคติโลกและศีลธรรม ซึ่งอาจน้อมนำมาเป็นหลักปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและส่วนรวมได้เป็นอย่างดี ด้วยความคำนึงดังนั้น จึงได้คิดเรียบเรียงเรื่อง **“๔๔ พระราชาของพระพุทธเจ้า”** ขึ้น โดยมุ่งที่จะแสดงพระประวัติหรือพุทธกิจของพระพุทธเจ้าไปตามลำดับพรรษา กล่าวคือ พยายามรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพรรษานั้น ๆ มากล่าวไปตามลำดับ เมื่อถึงเรื่องที่ทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลต่าง ๆ ในคราวนั้น ๆ ก็ถือโอกาสอธิบายธรรมในหัวข้อธรรมที่ทรงแสดงนั้นด้วย และในการอธิบายธรรมในตอนนั้น ๆ ก็มีได้จำกัดคำอธิบายอยู่เฉพาะในเรื่องของหัวข้อธรรมนั้น ๆ เท่านั้น แต่บางครั้งก็ได้ยกเอาเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ตลอดถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ในยุคหลัง ๆ มา เข้ามาประกอบการอธิบายเป็นเชิงตัวอย่างบ้าง เป็นเชิงเปรียบเทียบบ้าง อยู่ตลอดเรื่อง ฉะนั้น เรื่อง **๔๔ พระราชาของพระพุทธเจ้า**

นี้ จึงมีทั้งเรื่องพระพุทธรูปประวัติ คำอธิบายธรรมของพระพุทธรูปศาสนา และเรื่องราวทางพระพุทธรูปศาสนา ทั้งอดีตและปัจจุบัน ผสมกันอยู่ แต่จะอย่างไรก็ตาม เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธรูปเจ้านี้ ก็มุ่งแสดงพระพุทธรูปอีกอันเป็นหินตามหิตประโยชน์ต่อมวลสรรพสัตว์ให้เป็นที่เข้าใจสำหรับผู้อ่านทั่วไปเป็นสำคัญ

ในการเรียบเรียงเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธรูปเจ้า นี้ ก็ได้อาศัยตำรับตำราที่พระบูรพาจารย์ดังที่ได้อ้างพระนามมาแล้วนั้นเป็นต้น เป็นแนวทาง ประกอบกับการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ชั้นบาลีและอรรถกถาฎีกา แล้วนำมาเรียบเรียงตามลำดับกาล แต่ก็เลือกเอาเฉพาะบางเรื่องที่สำคัญมีสารประโยชน์เท่านั้น มิได้นำมากล่าวทั้งหมด โดยที่บางเรื่องก็มีหลักฐานเรื่องกาลเวลาชัดเจน บางเรื่องก็ไม่ปรากฏชัดเจน ซึ่งมีเป็นส่วนใหญ่จึงเป็นไปทางสันนิษฐานตามหลักฐานประกอบเท่าที่จะสามารถหาได้

หลักฐานเกี่ยวกับการเสด็จจำพรรษาของพระพุทธรูปเจ้าในแต่ละแห่งนั้น ในคัมภีร์ชั้นบาลี คือพระไตรปิฎกมิได้แสดงไว้ชัดเจน มีเพียงบางแห่งที่แสดงพอเป็นเค้าให้จับความได้ว่าเสด็จจำพรรษาที่ไหนที่ไหนและทรงแสดงธรรมอะไรแก่ใคร หลักฐานที่ชัดเจนมาปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลัง คือ คัมภีร์มโนรถปुरुณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย แห่งสุดตันตปิฎก (ภาค ๒ หน้า ๓๗-๙) ระบุว่าโดยพระพุทธรูปโสมสะ นอกจากนี้ก็มีปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ อีก เช่น คัมภีร์ญาโณทัย ระบุว่าโดยพระพุทธรูปโสมสะเช่นกัน คัมภีร์ชินมทานิทาน ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยชิโนรส ทรงถอดความเป็นภาษาไทย เป็นต้น คัมภีร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนรจนาขึ้นเมื่อหลังพุทธปรินิพพานกว่า ๑,๐๐๐ ปีทั้งนั้น คัมภีร์มโนรถปुरुณีได้แสดงสถานที่และปีที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จจำพรรษาไว้ดังนี้

- พรรษาที่ ๑ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี
- พรรษาที่ ๒-๔ กรุงราชคฤห์
- พรรษาที่ ๕ ภูฏาคารสาลา ป่ามทววัน กรุงเวสาลี
- พรรษาที่ ๖ มกุลลบรรพต
- พรรษาที่ ๗ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
- พรรษาที่ ๘ เกสกถาววัน สูงสุดมารคิระ
- พรรษาที่ ๙ กรุงโกสัมพี
- พรรษาที่ ๑๐ ป่าปาริเลยยกะ
- พรรษาที่ ๑๑ ทักขิณคิริ เอกนาฬิ
- พรรษาที่ ๑๒ เมืองเวรัญชา
- พรรษาที่ ๑๓ จาลิยบรรพต
- พรรษาที่ ๑๔ พระเชตวัน กรุงสาวัตถี
- พรรษาที่ ๑๕ กรุงกบิลพัสดุ์

พระราชที่ ๑๖ เมืองอาฟวี

พระราชที่ ๑๗ กรุงราชคฤห์

พระราชที่ ๑๘-๑๙ จาลิยบรรพต

พระราชที่ ๒๐ กรุงราชคฤห์

พระราชที่ ๒๑-๔๕ พระเชตวันบ้าง ปุพพารามบ้าง ณ กรุงสาวัตถี

ส่วนที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นต้นนั้น ก็เค้าเดียวกัน มีต่างกันออกไปบ้างเกี่ยวกับลำดับพรรษาและชื่อสถานที่บางแห่งเท่านั้น แสดงว่าคงจะมีที่มาแหล่งเดียวกัน

เรื่อง **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า** นี้ ได้รวมพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นการจัดพิมพ์อย่างรีบด่วน (ดังแจ้งในคำนำ ในการพิมพ์ครั้งแรก) จึงมีข้อผิดพลาด ครั้งนี้ได้มีการแก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรกให้เรียบร้อยขึ้น และได้เพิ่มเติมเนื้อขึ้นอีกเล็กน้อย คือเรื่องราวในตอนท้ายของพรรษาที่ ๙ และเรื่องราวในพรรษาที่ ๑๐ อีกหนึ่งพรรษา

ขออนุโมทนาขอใจ ผศ.สุเชาว์ พลอยชุม ที่ได้ตรวจแก้ต้นฉบับด้วยความตั้งใจอย่างละเอียดแก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรก พร้อมกับได้ทำเชิงอรรถและบรรณานุกรมเพิ่มขึ้น เพื่อเป็นการสะดวกแก่ผู้ประสงค์จะติดตามศึกษาเรื่องราวนั้น ๆ เพิ่มเติมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

วัดบวรนิเวศวิหาร

มีนาคม ๒๕๓๒

คจ. พจนานุกรม

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เริ่มทรงประกาศพระพุทธศาสนา จนถึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระคันถรจนจารย์แสดงไว้ว่าเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้มีแสดงไว้โดยตรงว่าพรรษาไหนประทับที่ไหน และทรงแสดงธรรมเรื่องอะไรในพรรษานั้น ๆ นอกจากในตอนปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาลที่มักกล่าวไว้ในคัมภีร์พอจะจับได้ว่าประทับที่ไหนและทรงแสดงธรรมเรื่องอะไร มาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มโนรถปુรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗-๓๙) กับได้พบกล่าวไว้ในคัมภีร์ญาโณทโย ที่ว่าท่านพระพุทธโฆสะแต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐ และหนังสือปฐมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่เพียงระบุว่าพรรษาไหน ประทับที่ไหน ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียด ในการแสดงเรียบเรียงเรื่อง “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า” นี้ ได้ถือปีและสถานที่ทรงจำพรรษาดังกล่าวในหนังสือเหล่านั้นเป็นหลัก แล้วค้นหาเรื่องราวและพระสูตรที่เกี่ยวข้องแก่สถานที่เหล่านั้น ยุติเป็นพรรษาหนึ่ง ๆ ตามที่พิจารณาเทียบเคียงสันนิษฐาน แต่ทางตำนานยังไม่ยุติลงได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ หนังสือนี้มุ่งแสดงอธิบายธรรมตั้งแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นไป เพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาของพระพุทธศาสนาพร้อมกันไปกับตำนานพระพุทธศาสนาตามสมควร.

เหตุปรารภทำเรื่อง “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า” ขึ้น ก็เพราะได้รับอาราธนาไปเทศน์อบรมในการให้ทุนช่วยการศึกษานักเรียนนักศึกษาที่ “ศรีสัปดาห์” เป็นประจำทุกเดือน เริ่มตั้งแต่วันที่ ๗ มีนาคม ๒๕๐๒ ได้เทศน์เรื่อง “หลักพระพุทธศาสนา” ติดต่อกันจนถึงวันที่ ๒ กันยายน ๒๕๐๔ ระหว่างนั้น ได้รับอาราธนาให้เขียนเรื่องทางพระพุทธศาสนาเพื่อลงติดต่อกันใน “ศรีสัปดาห์” ได้เลือกจะทำเรื่อง “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า” จึงได้เริ่มด้วยการค้นคว้าไปแสดงบรรยายอบรมวงภิกษุวัดบวรนิเวศวิหาร ศก ๒๕๐๔ ในพระอุโบสถ “ศรีสัปดาห์” ได้จัดหาเครื่องบันทึกเสียงพระมหาวิญญู วิชาโน กับพระนวกะและพระอื่นอีกหลายรูป ได้เป็นธุระช่วยบันทึกและลอกคัด ได้แก้ไขตามสมควร แล้วอนุญาตให้นำลงใน “ศรีสัปดาห์” ตามความมุ่งหมายที่ปรารภจัดทำเรื่องนี้ เริ่มพรรษาที่ ๑ ในฉบับที่ ๕๒๘ ปีที่ ๑๑ ประจำวันศุกร์ที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๔ จนถึงพรรษาที่ ๙ ในฉบับที่ ๗๕๔ ปีที่ ๑๕ ประจำวันศุกร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ ต่อมาได้อนุญาตให้นำลงหนังสือพิมพ์ธรรมจักร และได้มอบลิขสิทธิ์หนังสือนี้ให้แก่มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นเจ้าของจัดพิมพ์เป็นเล่มตามประสงค์.

ด้วยเหตุที่เรื่อง “๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า” นี้ ได้แสดงบรรยายในการอบรมนวกภิกษุ ถ้อยคำจึงเป็นโวหารพูดทั้งหมด มีแก้ไขจากต้นฉบับที่คัดลอกจากบันทึกตามสมควร เพื่อให้ทันสมัย เพื่อแจกในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงหลวงเผาศพโยมมารดา เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๑๐ เป็นครั้งแรก เว้นแต่พรรษาที่ ๖ เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เรื่องโลกและนรกสวรรค์เป็นต้น ที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ดังนั้นจึงอาจจะมีที่ผิดพลาดบกพร่องในหนังสือนี้หลายแห่ง.

ขอขอบคุณมหาภุมมกุฎราชวิทยาลัยซึ่งได้กรุณาจัดแบ่งฉบับพิมพ์ให้เพื่อแจกในงานเผาศพโยมมารดาส่วนหนึ่ง ขออนุโมทนาอำนวยการ “ศรีสัปดาห์” ที่ได้เป็นต้นเหตุปรารถนาเรื่องนี้ และได้จัดอุปถัมภ์ด้วยประการทั้งปวง.

ขอขอบคุณท่านเจ้าคุณพระธรรมโสภณ (สนธิ์ กิจจกาโร)^๑ วัดบวรนิเวศวิหาร ที่ได้กรุณาตำริริเริ่มให้เกิดความสำเร็จในการรวมพิมพ์เป็นเล่ม และตรวจสอบทานต้นฉบับจนเสร็จเรียบร้อย ขอขอบใจพระครูประสิทธิ์พุทธมนต์ (สุรพงษ์ จานวโร)^๒ ที่ได้ช่วยตำริและตรวจทานในการพิมพ์ กับขอขอบใจพระมหาวิญญู วิชานอ^๓ ผู้ทำการถอดคัดลอกจากบันทึกกับผู้ที่ได้ช่วยในการนี้ทั้งปวง.

อนึ่ง จะได้ทำต่ออีก เมื่อพอจะรวมพิมพ์เป็นเล่มได้ ก็จะได้รวมพิมพ์ต่อไป และแม้ที่ทำไว้แล้วนี้ หากได้พบหลักฐานที่ควรแก้ไขเพิ่มเติม ก็จักแก้ไขเพิ่มเติมอีก เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้ากันต่อไปอีกมาก.

มหาสมณโสดม

วัดบวรนิเวศวิหาร

เมษายน ๒๕๑๐

^๑ สุตท่ายได้รับพระราชทานสถาปนาเป็น พระญาณวโรดม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗.

^๒ ปัจจุบันเป็นที่ พระวัชรธรรมภาณ เจ้าอาวาสวัดตรีศกเทพ

^๓ ปัจจุบันเป็นที่ พระวัชรธรรมภาณ

สารบัญ

คำนำ	(๑)
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่สอง)	(๓)
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งแรก)	(๔)
๔๕ พระราชของพระพุทธเจ้า	
๑	
บทนำ	๑
เรื่องการบวช	๑
เรื่องพระพุทธศาสนา	๔
๒	
พระราชที่ ๑ อธิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี	๘
ภิกษุปัญจวัคคีย์	๘
ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร	๑๐
แคว้นกาสิ	๑๒
อริยสัจ ๔	๑๕
อนัตตลักขณสูตร	๒๑
อธิบายเบญจขันธ์	๒๔
การสอบครั้งแรก	๒๖
พระยสะ	๒๙
อนุပ္พพิกธา	๓๐
ชฎิล ๓ พี่น้อง	๓๔
อาทิตตปริยายสูตร	๓๕
๓	
พระราชที่ ๒-๓-๔ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์	๔๒
มคธ-พระเจ้าพิมพิสาร	๔๒
พระอัครสาวก	๔๖

พระมหากัสสปะ	๕๔
โอวาทของ ๓ พระสาวก	๕๕
จาคุรงคสันนิบาต	๕๘
โอวาทปาติโมกข์-หัวใจพระพุทธศาสนา	๖๐
ชั้นดี ๒ อย่าง	๖๐
นิพพาน ๒ อย่าง	๖๒
สมณะ	๖๕
กิเลส ๓ ชั้น	๖๗
ทักษิณานุประทานครั้งแรก	๗๒
ทรงอนุญาตเสนาสนะ	๗๖
การถืออุปัชฌาย์	๗๘
ประเภทของสงฆ์	๗๙
เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์	๘๑
พระนันทะ พระราหุลบวช	๘๓
ราหุลเวลาหสูตร	๘๖
กุมารปัญหา	๘๘
สังคาลสูตร	๘๙
อนาถปิณฑิกเศรษฐี	๙๔
พระปุณณะ	๙๗
ศากยราชกุมารทั้ง ๖	๙๘
ชีวกโกมารภัจ	๑๐๑
พระมหากัจจายนะ	๑๐๘

๔

พรรษาที่ ๕ ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี	๑๑๑
ลิจฉวี	๑๑๑
เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์-กำเนิดภิกษุณี	๑๑๒
ลิจฉวีอธิทานิยธรรม ๕	๑๑๖
วัจนโคตรสูตร	๑๑๗
วิชา ๓	๑๑๙
ตัวอวิชา ตัวอัสวะ	๑๒๓

พระนันทะ	๑๒๖
พระรูปนันทาเถรี	๑๒๘

๕

พรรษาที่ ๖ มกุลบรรพต	๑๓๐
อาฏานาฏิยสูตร	๑๓๐
พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์	๑๓๒
พุทธพยากรณ์	๑๓๕
ต้นไม้ที่ตรัสรู้	๑๓๗
พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน	๑๓๙
เถรวาทและอักษริยวาท	๑๔๐
กัปหรือกัลป์	๑๔๒
โลก ๓ ประเภท	๑๔๗
มนุษยโลก	๑๔๗
นรกใหญ่	๑๕๒
นรกล้อย	๑๕๓
เทวทูต	๑๕๗
นรกรอบนอก	๑๕๙
พระยายม	๑๕๙
นรกในนิกายลამะ	๑๖๐
การลงทัณฑ์	๑๖๔
พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก	๑๖๖
ภูมิดิรัจฉาน	๑๖๗
เปรต	๑๖๙
วิบากกรรมของเปรต	๑๗๒
การทำบุญอุทิศกุศลให้	๑๗๔
ภูมิอสุรกาย	๑๗๖
มนุษยภูมิ	๑๗๗
ป่าหิมพานต์	๑๗๘
เทวภูมิ	๑๘๑
สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก	๑๘๑

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์	๑๘๓
บุพพกรรมของพระอินทร์	๑๘๕
พระเจดีย์จุฬามณี	๑๙๑
เทวสภาสุธัมมา	๑๙๒
วัตตบพท ๗ ประการ	๑๙๔
ธัชคคสูตร-ธรรมเครื่องขจัดความกลัว	๑๙๕
ขันติธรรม	๑๙๖
ความเพียร	๑๙๘
ความไม่โกรธ	๒๐๐
อดีตชาติของเทวดา	๒๐๐
พระเจ้ามันธาดุราช	๒๐๓
ตำแหน่งท้าวสักกะ-พระอินทร์	๒๐๔
ปาริชาติกสวรรค์	๒๑๑
สวรรค์ชั้นยามา	๒๑๔
สวรรค์ชั้นดุสิต	๒๑๔
สวรรค์ชั้นนิมมานรดี	๒๑๕
สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี	๒๑๖
พรหมโลก	๒๑๗
ชั้นปฐมรูปฌาน	๒๑๗
ชั้นทุติยรูปฌาน	๒๑๘
ชั้นตติยรูปฌาน	๒๑๘
ชั้นจตุตถรูปฌาน	๒๑๙
พรหมชั้นสุทธาวาส ๕	๒๒๐
ชั้นอรุรูปฌาน ๔	๒๒๐
ทุสสเจดีย์บนพรหมโลก	๒๒๑
โลกวินาศ	๒๒๒
ผนวกเรื่องเปรต	๒๒๒
นาคและครุฑ	๒๒๖
เทพพวกคนธรรพ์	๒๓๐
เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ	๒๓๓
ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน	๒๓๔

อายุของชาวสวรรค์	๒๓๕
อายุของสัตว์ในนรก	๒๓๗
ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค์	๒๓๙
คำแปล เทพ ๘	๒๔๐
ชุมนุมเทวดา	๒๔๑
อาราธนาธรรม	๒๔๑
ทรงขับภิกษุสงฆ์	๒๔๒
ทรงเคารพธรรม	๒๔๓
สวดยักษ์	๒๔๖
ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา	๒๔๘

๖

พรรษาที่ ๗ ดาวดึงส์เทวโลก	๒๕๐
อภิธรรมปิฎก	๒๕๐
การสังคายนา	๒๕๑
ทำวัตร	๒๕๓
หลักฐานเรื่องอภิธรรม	๒๕๓
การอบรมกำลังใจ	๒๕๖
อภิธรรม ๗ คัมภีร์	๒๕๗
คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ	๒๕๙
จิตเสวยอารมณ์	๒๖๐
วิถิจิต	๒๖๑
หน้าที่ของจิต	๒๖๓
วิธีทำสมาธิ	๒๖๔
หลักการจำแนกจิต	๒๖๕
จิต ๔ ประเภท	๒๖๖
การทำสมาธิ	๒๖๗
ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ	๒๖๘
ภาพแห่งกรรมปรากฏ	๒๖๙
โลก ๓	๒๗๐
เจตสิก	๒๗๑

อธิบายวิญญาณ มโน และจิตใน ๒ ปีฎก	๒๗๒
ปฏิสนธิและจติ	๒๗๓
กรรม ๑๒	๒๗๕
จติจิต	๒๗๘
รูปในกามโลก	๒๘๗
กำเนิดของคน	๒๘๙
นิพพาน	๒๙๑

๗

พรรษาที่ ๘ เกสกลาวัน ไกล่สูงสูมารคิระ	๒๙๓
ปัญหาในอริยภูมิ	๒๙๓
อาจารย์ผู้ใดหนึ่งก็ไม่มี	๒๙๔
เหตุที่ไม่ทรงเหยียบผ้าขาว	๒๙๖

๘

พรรษาที่ ๙ กรุงโกสัมพี	๒๙๙
พระพุทธรจกริก	๒๙๙
รัฐที่มีอำนาจมาก ๔	๓๐๑
เสด็จประทับ ณ กรุงโกสัมพี	๓๐๑
พระเจ้าอุเทน	๓๐๒
ประวัติโฆสกเศรฐฐิ	๓๐๖
ผู้อดทนคือผู้ฝึกตนดีแล้ว	๓๑๐
สาราณียธรรมสูตร	๓๑๖
ลีลสามัญญตา	๓๑๖
ทิวฐิสามัญญตา	๓๑๘
ภิกษุชาวโกสัมพี-สังฆเภท	๓๑๙
นานาสังวาสกะ สมานสังวาสกะ	๓๒๑
ที่ฆาตุกุมาร	๓๒๓
ต้นเหตุของสังฆเภท	๓๒๖
เสด็จสู่ป่าปารีเลยยกะ	๓๒๗

พรรษาที่ ๑๐ รักขิตวัน หรือป่าปารีเลยยกะ

อุปกิเลส ๑๑

๓๓๑

การทำสมาธิ

๓๓๑

รูปนิมิต ๒ อย่าง

๓๓๔

เภทกรณวัตตุ

๓๓๕

สังฆเภท สังฆสามัคคี

๓๓๗

สังฆสามัคคี ๒ อย่าง

๓๓๙

เหตุให้แตกแยกนิกาย

๓๔๑

พระสงฆ์ธรรมยุต พระสงฆ์มอญ

๓๔๒

๓๔๓

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(สำหรับคัมภีร์บาลี เล่ม/หน้า/ข้อ)

อง. อฎฺจก.	- องคฺตุตฺตฺรนิกาย อฎฺจกนิปาต สุตฺตฺนตฺตปิฎก
อง. จตฺตฺก.	- " จตฺตฺกนิปาต "
อง. ฉกฺก.	- " ฉกฺกนิปาต "
อง. ทสก.	- " ทสกนิปาต "
อง. ทฺก.	- " ทฺกนิปาต "
อง. ติก.	- " ติกนิปาต "
อง. นวก.	- " นวกนิปาต "
อง. ปณจฺก.	- " ปณจฺกนิปาต "
อง. สตฺตก.	- " สตฺตกนิปาต "
อภิ. ฎีกา.	- อภิธมฺมตฺถสงคฺฎีกา
อภิธาน.	- พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา
ชฺ.อิติ.	- ชุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก "
ชฺ.อุ.	- " อุทาน "
ชฺ.ชฺ.	- " ชุทฺทกปาจ "
ชฺ.ชา.	- " ชาดก "
ชฺ.ธ.	- " ธมฺมปท "
ชฺ.ปฎฺธิ.	- " ปฎฺธิสมฺภิทามคฺค "
ชฺ.พฺทฺธ.	- " พฺทฺธวโร "
ชาดก.	- ชาดกญฺจกถา (อรรถกถาชุทฺทกนิกาย ชาดก)
ชินกาล.	- ชินกาลมาลีปกรณ์ (ฉบับแปลเป็นไทย)
ไตรกฺุมิ.	- ไตรกฺุมิพระร่วง
ที.ปาฎฺธิ.	- ทีฆนิกาย ปาฎฺธิกวคฺค สุตฺตฺนตฺตปิฎก
ที.มฺหา.	- " มหาวคฺค "
ธมฺมปท.	- ธมฺมปทญฺจกถา (อรรถกถาชุทฺทกนิกาย ธมฺมปท)
ปฐฺม.	- พระปฐฺมสมโพธิกถา
ป.สุ.	- ปปณจฺสุทฺธิ (อรรถกถามัชฌิมนิกาย)
พฺทฺธ.	- พฺทฺธประวัติ

ม.อุ.	- มชฺฉิมนิกาย อุปริปณฺณาสก สุตฺตนฺตปิฎก
ม.ม.	- " มชฺฉิมปณฺณาสก "
ม.มฺ.	- " มุลปณฺณาสก "
มงฺคล.	- มงฺคลตฺถทีปนี (อรรถกถามงฺคลสูตร)
มโน.ป.	- มโนรทฺปุรณี (อรรถกถาอังคตฺตรนิกาย)
มิลินฺท.	- มิลินฺทปญฺหา
โมคฺคฺลฺลาน	- โมคฺคฺลฺลานปกรณฺ์.
วิ.จฺจุล.	- วินยปิฎก จฺจุลวคฺค
วิปัสสนา.	- วิปัสสนากัมมัฏฺฐาน
วิ.มทา.	- วินยปิฎก มทาวคฺค
วิสุทฺธิ.	- วิสุทฺธิมคฺค
สํ.ชนฺธ.	- สํยุตฺตนิกาย ชนฺธวาวคฺค สุตฺตนฺตปิฎก
สํ.นิ.	- " นินทานวคฺค "
สํ.สคา.	- " สคาถวคฺค "
สํ.สพฺา.	- " สพฺายตนวคฺค "
สมนฺต.	- สมนฺตปาสาทิกา (อรรถกถาวินยปิฎก)
สา.ป.	- สารตฺถปกาสินี (อรรถกถาสํยุตฺตนิกาย)
สารสังคห.	- คัมภีร์สารสังคหะ หรือสารตฺถสังคหะ
สุ.วิ.	- สุมงฺคฺลวิลาสินี (อรรถกถาที่มฺนิกาย)

บทนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุโดยลำดับศก ดังที่ได้บันทึกทำเป็นเล่มแล้ว ได้ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้น เช่น เรื่องการบวช พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และได้ทรงแสดงธรรมะในแนวโอวาทไปตามลำดับหมวด กับในธรรมวิภาคาปริจเฉทที่ ๒ ธรรมะที่จะพึงจัดเป็นหมวดกันได้ก็ทรงแสดงเป็นหมวด คือ ธรรมะในโพธิปักขิยธรรม กับธรรมะที่เป็นหมวดสรียนต์ เมื่อได้สนใจอ่านพระโอวาทให้เข้าใจโดยตลอดแล้ว ก็จะได้ความรู้พระพุทธานุภาพสมควรที่เดียว ส่วนที่จะแสดงในที่นี้ก็แสดงในเรื่องเดียวกันกับพระโอวาทนั้นบ้าง ต่างไปบ้าง แต่ก็พึงทราบว่าอาศัยอยู่ในแนวของพระโอวาทนั้นเป็นพื้น เพราะก็ได้ฝึกหัดและศึกษาธรรมะมาจากพระองค์ท่านเป็นส่วนมาก และแม้จะแสดงในเรื่องเดียวกัน แต่มีแนวความอธิบายต่างกันออกไป ก็พึงถือว่า ก็เป็นการที่ขยายความออกไปอีกบ้างเท่านั้น.

เรื่อง การบวช

เรื่อง การบวช คำนี้ ออกมาจากคำว่า **ปัพพัชชา** มีคำแปลอย่างหนึ่งว่า การออก การออกก็เป็นการบวชหรือปัพพัชชานี้ ในเบื้องต้นก็เป็นการออกทางกาย คือออกจากเคหสถานบ้านเรือน มาเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกนักบวชว่า **อนาคาริยะ** ที่แปลว่า **คนไม่มีเรือน คนไม่มีบ้าน** เพราะว่าได้ออกจากบ้านเรือนมาแล้ว เมื่อออกมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้าน คนไม่มีเรือน ดังนี้แล้ว จึงต้องมีความเป็นอยู่เกี่ยวพันกับ นิสสัย ๔ ของบรรพชิตคือผู้บวช.

คำว่านิสสัยนั้นก็มิใช่ ๒ อย่าง คือนิสสัยที่เป็นภายนอกอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายในอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายนอก ได้แก่ปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยซึ่งนับว่าจำต้องอาศัยขาดไม่ได้ นิสสัยที่เป็นภายใน ได้แก่นิสสัยจิตใจ ก็หมายถึงพื้นเพของจิตใจ แต่ว่านิสสัยจิตใจนั้นจะยกไว้ จะกล่าวเฉพาะนิสสัยภายนอก คือปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นสำหรับผู้บวช ก็คือ **เที่ยวบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล อยู่โคนต้นไม้ ใช้ยาตองด้วยน้ำมูตรเน่า** ดังที่ได้บอกกันเมื่ออุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ นั้นแล้ว.

ทำไมจึงต้องบอกนิสสัย ๔ นี้ ก็เพราะว่าเมื่อออกจากบ้านจากเรือน มาเป็นอนาคาริยะ คือ

คนไม่มีบ้านไม่มีเรือน จะทำอย่างไร ? ครอบครัวยังไม่มี ก็ต้องเที่ยวขอเขา คือเที่ยวบิณฑบาต ผ้าถุงห่มจะได้ที่ไหน ก็ต้องเที่ยวเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้ง เขาไม่ต้องการ มาทำเป็นผ้าถุงห่มสำหรับตน ที่อยู่อาศัยจะอยู่ที่ไหน บ้านก็ไม่มี โดยที่สุดก็ต้องอยู่ตามโคนไม้ เมื่อเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นจะได้หยุดยอกที่ไหน เมื่ออยู่ตามโคนไม้ ก็ต้องเก็บเอาผลไม้ที่เป็นยา มาทำเป็นยากันแก้ไข้ตามมีตามได้ เพราะฉะนั้น นิสสัย ๔ นี้ จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับผู้ที่บวช ตามความหมายดั้งเดิมนั้น คือว่าออกมาเป็นคนไม่มีบ้านไม่มีเรือน ก็ต้องอาศัยนิสสัย ๔ นี้เท่านั้น แต่ต่อมาเมื่อนักบวชได้มาเกี่ยวข้องกับชาวบ้านชาวเมือง ในฐานะที่มาเที่ยวสั่งสอนอบรมเขา มาเป็นบุญเขตคือทานบุญของเขา เมื่อเขามีศรัทธาเขาก็สร้างวัดให้อยู่ ก็กลายเป็นนักบวชที่อยู่วัด เมื่อมาอยู่วัดเข้า ชาวบ้านชาวเมืองมีศรัทธามากขึ้น เขาก็มาบำรุงด้วยอติเรกกลากต่าง ๆ จนมากมาย ด้วยกำลังศรัทธาของเขา ดังที่ปรากฏอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้มันจะลืมนั่นไปถึงความหมายเดิมของการบวช ลืมเลือนนิสสัย ๔ ของการบวชซักให้ประมาท ลืมความเป็นนักบวชคือความเป็นผู้ออกดังกกล่าวของตน แล้วก็ประพฤตินั้นไม่สมควร ก็กลายเป็นก่อบาป ก่ออกุศลขึ้น ฉะนั้น จึงควรที่จะระลึกความหมายของการบวช ระลึกถึงนิสสัย ๔ ของการบวชที่มีความหมายเกี่ยวพันกันดังกล่าวมานั้น แล้วก็ไม่ประมาทตั้งใจบวชปฏิบัติพระธรรมวินัยตามกำลังสามารถ.

ทำไมเขาจึงบำรุงด้วยอติเรกกลากต่าง ๆ มากมาย ? ก็เพราะเขามุ่งจะให้ผู้บวชเป็นสมณะที่ดี จะได้มีสัพปาเยคือความสะดวกสบายในการที่จะเล่าเรียนปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงควรทำสติคือความระลึก สัมปชัญญะความรู้ตัวอยู่เสมอ ว่าเขายิ่งบำรุงเท่าไร ก็จำเป็นที่จะต้องยิ่งทำความดีให้มากขึ้นเท่านั้น เพราะเขามุ่งเช่นนั้น เขาจึงทำนุบำรุง เมื่อมีสติเช่นนี้แล้วก็จะได้เกิดความไม่ประมาท.

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการออกบวชทางกาย และยังต้องมีลัทธินิธิในการบวช ดังออกบวชเป็นภิกษุ เป็นสามเณร ก็จะต้องปฏิบัติพิธีการบวช เมื่อบวชแล้วก็จำเป็นที่จะต้องรักษาปฏิบัติในสิกขาตามหน้าที่ของผู้บวช ในการนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องมีการออกบวชอีกอย่างหนึ่ง คือการออกบวชทางใจ ได้แก่ การปฏิบัติทางจิตใจ ให้เกิดความสงบระงับตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า.

การออกบวชทางจิตใจเป็นข้อสำคัญ ถ้าจิตใจไม่ออก ดังเช่นจิตใจยังฟุ้งซ่านไปในเรื่องของโลก ในเรื่องของบ้านที่ได้ออกมาแล้ว หรือในทางใดทางหนึ่งในภายนอก ก็จะพาให้ร่างกายกระสับกระส่ายไปด้วย ไม่สามารถจะปฏิบัติในสิกขาของผู้บวชได้ เพราะฉะนั้น การบวชที่สมบูรณ์ก็จำเป็นที่จะออกบวชทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง.

อนึ่ง **บวชทำไม ?** ปัญหานี้ ตอบตามทางพิจารณาตามประวัติของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้านั้น เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระราชกุมาร ก็ทรงมีความบริบูรณ์พูนสุขทุกประการ แต่ได้ทรงปรารถนาถึง ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีครอบงำสัตว์โลกทุกถ้วนหน้า จึงทรงประสงค์จะพบโมกขธรรมคือธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย เมื่อได้ทรงประสบพบเห็นสมณะคือนักบวช ก็ทรงเลื่อมใสในการบวช ทรงเห็นว่าจะจะเป็นทางแสวงหาโมกขธรรม

คือธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ตั้งกล่าวนั้นได้ จึงได้เสด็จออกบวช เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายแห่งการบวชของพระพุทธเจ้า จึงได้มุ่งโมกขธรรม ธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ของโลก คือความแก่ ความเจ็บ ความตาย พร้อมทั้งความเกิด ผู้ที่บวชตามพระพุทธเจ้าในชั้นแรก ก็มีความมุ่งเช่นนี้ ดังเช่นพระสาวกในครั้งพุทธกาลรูปหนึ่ง ชื่อว่า **พระรัฐपालะ*** ท่านเป็นลูกเศรษฐี แต่ก็ได้สละทรัพย์สมบัติออกบวชปฏิบัติจนเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง วันหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นพระนามว่าพระเจ้าโกธิปะ ได้ถามท่านว่า ท่านบวชทำไม ? เพราะคนโดยมากนั้น บวชกันเพราะเหตุว่ามีความเสื่อมเพราะชราบ้าง มีความเสื่อมเพราะความป่วยไข้บ้าง มีความเสื่อมทรัพย์สมบัติบ้าง มีความเสื่อมญาติบ้าง แต่ที่ท่านรัฐपालะเป็นผู้ที่ยังไม่มีความเสื่อมใด ๆ ตั้งกล่าวนั้น โฉนท่านจึงออกบวช ท่านก็ตอบว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัส **ธัมมทเทศ** ไว้ ๔ ข้อ คือ

๑. โลกอันชราเย่อมนำเข้าไป ไม่ยั่งยืน
๒. โลกไม่มีอะไรต้านทานจากความเจ็บป่วย ไม่เป็นใหญ่
๓. โลกไม่ใช่ของ ๆ ตน เพราะทุก ๆ คนจำต้องละสิ่งทั้งปวงไป ด้วยอำนาจของความตาย

และ

๔. โลกพร่องอยู่ ไม่มีอิม เป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก

ท่านได้ปรารภธัมมทเทศ คือการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ ประการนี้ จึงได้ออกบวช. แต่ว่าการบวชนั้น ก็มีได้มีผู้มุ่งผลอย่างสูงตั้งกล่าวนั้นเสมอไป ดังในมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์ ได้ถาม พระนาคเสน ว่า ประโยชน์สูงสุดของการบวชคืออะไร ? พระนาคเสนท่านก็ตอบว่า ประโยชน์สูงสุดของการบวชนั้น คือพระนิพพาน คือความดับ เพราะไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ทั้งหมด แต่คนก็มีใช้บวชเพื่อประโยชน์นี้ทั้งหมด บางคนบวชเพราะหลีกเลี่ยงภัยบ้าง หลีกหนีโจรภัยบ้าง ปฏิบัติตามพระราชประสงค์หรือตามประสงค์ของผู้มีอำนาจบ้าง ต้องการจะพ้นหนี้สินบ้าง ต้องการความเป็นใหญ่บ้าง ต้องการที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสะดวกสบายบ้าง เพราะกลัวภัยต่าง ๆ บ้าง พระเจ้ามิลินท์ก็ถามว่า พระนาคเสนเล่า เมื่อบวชมุ่งประโยชน์อย่างนี้หรือ หรือมุ่งอย่างไร พระนาคเสนก็ตอบว่า เมื่อท่านบวชนั้น ท่านยังเป็นหนุ่ม ก็ไม่ได้คิดจะมุ่งประโยชน์อย่างนี้ แต่ที่ท่านคิดว่า พระสมณคฤกษบุตรเหล่านี้ เป็นบัณฑิตคือเป็นผู้ฉลาด จักสามารถยังเราให้ศึกษาได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้บวชเพื่อศึกษาค้นท่านได้ศึกษาแล้ว ท่านจึงได้เห็นประโยชน์ของการบวช เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าท่านบวชก็ด้วยมุ่งประโยชน์เช่นนั้นเหมือนกัน พระนาคเสนท่านตอบพระเจ้ามิลินท์ดังนี้.^๒

แม้ในบัดนี้ การบวชจะไม่ได้มุ่งทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า บวชด้วยมุ่งจะศึกษาพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธานุศาสนอย่างละเอียดประณีต เท่าที่เมื่อเข้ามาบวชแล้วจึง

* รัฐपालสูตร ม.ม.๑๓/๓๘๘/๔๒๓

^๒ มิลินทปัญหา ปุพฺพชาปญฺหา น.๔๕

จะปฏิบัติได้ เพราะฉะนั้น แม้มีความมุ่งจะบวชศึกษาและปฏิบัติดังกล่าวนี้ ก็ถือว่าเป็นความมุ่งที่ถูกต้องเหมือนกัน ในพระสูตรหนึ่ง^๙ ท่านได้แสดงถึงคนที่มุ่งดีเข้ามาบวช แต่ว่าเมื่อบวชแล้วก็ยังมีการได้ต่าง ๆ กัน.

อย่างที่ ๑ เรียกว่า **บวชได้กึ่งใบของพรหมจรรย์** คือบวชแล้วก็มุ่งแต่จะได้ลาภ ได้สักการะ ได้สรรเสริญ เมื่อได้ก็พอใจเพียงเท่านั้น.

อย่างที่ ๒ เรียกว่า **บวชได้กะเหาะเปลือกของพรหมจรรย์** คือก็ไม่ได้มุ่งจะได้ลาภสักการะ และสรรเสริญทีเดียว แต่ก็ปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงว่าจะปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เท่านั้น.

อย่างที่ ๓ เรียกว่า **บวชได้เปลือกของพรหมจรรย์** คือเมื่อปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้แล้ว ก็ปฏิบัติในสมาธิให้บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงสมาธิเท่านั้น.

อย่างที่ ๔ เรียกว่า **บวชได้กระพี้ของพรหมจรรย์** คือเมื่อปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ให้บริบูรณ์แล้ว ก็ปฏิบัติต่อไปจนเกิดญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นธรรมะขึ้นด้วย และก็พอใจเพียงที่รู้ที่เห็นเท่านั้น.

อย่างที่ ๕ เรียกว่า **บวชได้แก่นของพรหมจรรย์** คือว่าได้ปฏิบัติสืบขึ้นไปจนได้วิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์บางส่วนหรือสิ้นเชิง ตามสามารถของการปฏิบัติ.

อย่างที่ ๕ นี้ จึงจะชื่อว่าได้บรรลุแก่นของการบวช หรือว่าบวชได้แก่นของพรหมจรรย์.

การบวชได้อะไรบ้างตามขั้น ๆ นี้ อันที่จริงเมื่อได้บวชตั้งใจปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้นมา ก็ถือว่าเป็นการบวชดีได้ แต่ยังมีกิจที่จะต้องทำให้สูงขึ้นไปกว่านั้นอีกก็ต้องทำต่อไป ไม่หยุดอยู่เพียงเท่านั้น.

การบวช จะได้ประโยชน์ของการบวชตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำดังที่กล่าวมานี้ ก็ต้องอาศัยการบวชใจประกอบอีกส่วนหนึ่ง เมื่อบวชพร้อมทั้งกายทั้งใจแล้ว ก็จะเป็นการบุญเป็นการกุศลอย่างสูง เป็นบุญก็คือเป็นเครื่องชำระความชั่ว เป็นกุศลก็คือเป็นกิจของคนฉลาดชำระความชั่วของเราเอง และเราเองก็เป็นผู้ฉลาดขึ้นเอง เป็นความฉลาดบริสุทธิ์.

เรื่องการบวชตามที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงประกอบความรู้และความเข้าใจ ควรจะสนใจและตั้งใจทำการบวชแม้ชั่วคราวให้เป็นกุศลอย่างสูง เท่าที่สามารถจะทำได้.

เรื่องพระพุทธศาสนา

คำว่า **พระพุทธศาสนา** ประกอบด้วยคำว่า **พุทธะ** ซึ่งแปลว่า **ผู้รู้** กับคำว่า **ศาสนา** ที่แปลว่า **คำสั่งสอน** รวมกันเข้าเป็น **พุทธศาสนา** แปลว่า **คำสั่งสอนของผู้รู้** เมื่อพูดว่าพระพุทธศาสนา ความ

^๙ มหาสารโปมสูตร ม.ม.๑๒/๓๖๒/๓๔๗.

เข้าใจก็ต้องเล่นเข้าไปถึงลัทธิปฏิบัติ และคณะบุคคลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติในลัทธิปฏิบัตินั้น ไม่ใช่มีความหมายแต่เพียงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นหนังสือ หรือเป็นเพียงตำราตำราเท่านั้น พระพุทธศาสนาที่เราทั้งหลายในบัดนี้ได้รับนับถือและปฏิบัติเนื่องมาจากอะไร คือเราได้อะไรจากสิ่งๆ ที่เรียกว่า **พระพุทธศาสนา** นั้นมานับถือปฏิบัติในบัดนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่า เราได้**หนังสือ** อย่างหนึ่ง **บุคคล** อย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็คือตำราที่แสดงพระพุทธศาสนา บุคคลนั้นก็คือพุทธศาสนิกที่แปลว่าผู้นับถือพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกนี้มีใช้หมายความแต่เพียงคฤหัสถ์ หมายความว่าถึงทั้งบรรพชิตคือนักบวชและคฤหัสถ์ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พุทธอีกอย่างหนึ่งก็ได้แก่ พุทธบริษัทคือหมู่ของผู้นับถือพระพุทธเจ้า ดังที่เรียกว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในบัดนี้ ภิกษุณีไม่มีแล้ว ก็มีภิกษุกับสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา หรือบุคคลที่เรียกว่า พุทธมามกะ พุทธมามิกา ก็รวมเรียกว่าพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกทั้งหมด คือในบัดนี้มีหนังสือซึ่งเป็นตำราพระพุทธศาสนา และมีบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ทั้ง ๒ อย่างนี้ หนังสือก็มาจากบุคคลนั่นเอง คือบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัทได้เป็นผู้ทำหนังสือขึ้น และบุคคลดังกล่าวนี้ก็ได้มีสืบต่อกันเรื่อยมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และสืบต่อมาตั้งแต่จากที่เกิดของพระพุทธศาสนา มาจนถึงในต่างประเทศของประเทศนั้น ดังเช่นในประเทศไทยในบัดนี้ คือว่าได้มีพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทสืบต่อกันเรื่อยมา จึงมาถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ และเราทั้งหลายในบัดนี้ก็ได้เป็นพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทในปัจจุบัน และคนรุ่นต่อ ๆ ไปก็จะสืบต่อไปอีก.

หนังสือคือ **ตำราพระพุทธศาสนา** นั้น ได้กล่าวแล้วว่าก็ออกมาจากบุคคล คือบุคคลผู้ นับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ทำเอาไว้ และเมื่อเราได้ศึกษาในหนังสือตำราพระพุทธศาสนาแล้ว เราจึงทราบประวัติของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น การทราบเรื่องพระพุทธศาสนาในบัดนี้ จึงทราบได้จากหนังสือซึ่งเป็นตำรา บุคคลซึ่งเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนาในบัดนี้ ก็รู้จากหนังสือหรือตำรา และก็บอกอธิบายกันต่อ ๆ มา เพราะฉะนั้น ก็ควรจะทราบหนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนา นี้ว่ามีขึ้นอย่างไร.

หนังสือที่เป็นตำราพระพุทธศาสนา นี้ มีเล่าว่า ได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างสมบูรณ์ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้วสี่ร้อยปีเศษ คือหลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้สี่ร้อยปีเศษ ภิกษุซึ่งเป็น พหุสูตในประเทศลังกา ได้ปรารภความทรงจำของบุคคลว่าเสื่อมทรามลง ต่อไปก็คงไม่มีใครสามารถ จะจำทรงพระพุทธรวณะไว้ได้ทั้งหมด จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา คือสอบสวนร้อยกรองพระพุทธรวณะตามที่ต่างคนได้จำกันไว้ได้ รับรองต้องกันแล้วก็เขียนลงเป็นตัวหนังสือ ตำราที่เขียนขึ้นเป็น ครั้งแรก ที่เล่าถึงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงคำสั่งสอนไว้อย่างไร เรียกว่าเป็นปกรณ์คือเป็นหนังสือชั้น **บาลี** เป็นหลักฐานชั้นที่หนึ่ง และต่อมาก็มีอาจารย์ได้แต่งคำอธิบายบาลีนั้น คำอธิบายบาลีของ พระอาจารย์นั้น เรียกว่า **อรรถกถา** แปลว่ากล่าวเนื้อความ เป็นตำราชั้นที่สอง ต่อมาก็มีอาจารย์แต่ง อธิบายอรรถกถานั้นอีก เรียกว่า **ฎีกา** เป็นตำราชั้นที่สาม ต่อมาก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายฎีกาออก

ไปอีก เรียกว่า **อนุฎีกา** เป็นตำราชั้นที่สี่ และก็ยังมียุทธศาสตร์แต่งอธิบายเบ็ดเตล็ด เป็นเรื่องสำคัญบ้าง เป็นเรื่องย่อย ๆ บ้างอีกมากมาย ก็เรียกว่าเป็นปกรณ์พิเศษ คือเป็นหนังสือพิเศษต่าง ๆ แต่ว่าตำราที่เป็นหลักก็คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ดังกล่าวมานั้น หนังสือเหล่านี้ ได้มีในประเทศลังกา และตามประวัติก็เล่าว่า เดิมก็เขียนเป็นภาษาลังกาหรือภาษาสีหฬอยู่เป็นอันมาก และต่อมาก็ได้มีพระเถระ เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ มาแปลเป็นภาษาบาลี ที่ในบัดนี้นับถือว่าเป็นภาษาพระพุทธรศาสนาจนถึงในบัดนี้ หนังสือตำราเหล่านี้ก็ได้แปลเป็นภาษาบาลีในลังกาทั้งหมด ในประเทศไทยเราก็ตได้ตำราเหล่านี้มา เช่น ในบัดนี้ที่เป็นชั้นบาลีก็ได้มาบริบูรณ์ ชั้นอรรถกถาก็ได้มาบริบูรณ์ ฎีกา อนุฎีกา ก็มีโดยมาก แต่ที่พิมพ์แล้วด้วยอักษรไทยสำหรับที่เป็นบาลี เรียกว่าพระไตรปิฎก พิมพ์ทั้งหมดพิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่ง พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๗ คือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งที่ ๒ และในเวลาต่อมาก็เพียงแต่พิมพ์ซ่อมสำหรับที่เป็นชั้นบาลีอันเรียกว่าพระไตรปิฎกนี้ทางคณะสงฆ์ได้แปลเป็นภาษาไทย และได้พิมพ์เสร็จแล้วเป็นจำนวนมากเล่ม เป็นฉบับแปลของกรมการศาสนา ส่วนที่เป็นชั้นอรรถกถาได้พิมพ์ไว้ด้วยอักษรไทยเป็นส่วนมาก ชั้นฎีกาก็ได้พิมพ์บ้างแต่เป็นส่วนน้อย แต่หนังสือเหล่านี้โดยมากก็เป็นภาษาบาลี เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อจะรู้พระพุทธศาสนาด้วยตนเองจากตำราเดิม จึงต้องศึกษาภาษาบาลี หรือภาษามคธ พระภิกษุที่บวชมีหน้าที่จะต้องศึกษาสืบต่อพระพุทธศาสนาที่ต้องเรียนบาลีกัน และก็นำเอาพระธรรมวินัยจากบาลีนั้นมาแสดงแก่ผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลี.

เมื่อทราบว่ เราในบัดนี้ได้ทราบพระพุทธศาสนาจากหนังสือและจากคณะบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิก ดังที่กล่าวมาโดยย่อแล้ว ก็ควรจะทราบต่อไปว่า เมื่อศึกษาจากหนังสือและบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกชนที่เป็นครูบาอาจารย์ต่อ ๆ กันมา จึงได้ทราบว่าต้นเดิมของพระพุทธศาสนานั้น ก็คือพระพุทธเจ้า.

คำว่า **พระพุทธะ** แปลว่า **พระผู้รู้** ในภาษาไทยเราเดิมคำว่า **เจ้า** เรียกว่า **พระพุทธเจ้า** คือเอาความรู้ของท่านมาเป็นชื่อ ตามพุทธประวัติที่ทราบจากหนังสือทางพระพุทธศาสนา ดังกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าก็เป็นบุคคลคือเป็นมนุษย์เรานี่เอง ซึ่งมีประวัติดังที่แสดงไว้ในพระพุทธประวัติแล้ว แต่ว่าท่านได้ค้นคว้าหาความรู้ จนประสบความรู้ที่เป็นโลกุตตระ คือความรู้ที่เป็นส่วนเหนือโลก หมายความว่า ความรู้ที่เป็นส่วนโลกียะหรือเป็นส่วนโลกนั้น เมื่อประมวลเข้าแล้วก็มีความรู้ในด้านสร้างบารมี ในด้านธำรงรักษาบารมี ในด้านทำลายล้างบารมี ผู้รู้เองและความรู้นั้นเองก็เป็นไปในทางคติโลก ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เพราะต้องเกี่ยวข้องกับโลก นอกจากนี้ ยังต้องเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ถึงจะเป็นเจ้าโลก แต่ไม่เป็นเจ้าตัณหา ต้องเป็นทาสของตัณหาในใจของตัวเอง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และยังต้องเป็นทาสของตัณหาดังกล่าวนี้นี้ จึงเรียกว่ายังเป็นโลกียะ ยังไม่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลก แต่ความรู้ที่จะเป็นโลกุตตระ คืออยู่เหนือโลกได้นั้น จะต้องเป็นความรู้ที่

ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวได้ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ปฏิบัติญาณพระองค์เป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม ซึ่งทำให้เป็นโลกกุตระคืออยู่เหนือโลก คือทำให้ท่านผู้รู้ท่านนั้นเป็นผู้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดังกล่าวนั้น ท่านผู้ประกอบด้วยความรู้ดังกล่าวมานี้ และประกาศความรู้ นั้นสั่งสอน ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นต้นเดิมของพระพุทธศาสนา.

พระธรรม ที่แรกก็เป็นเสียงที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเสียงที่ประกาศความจริงให้บุคคลทราบธรรมะที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น เสียงที่ประกาศความจริงแก่โลกนี้ ก็เรียกกันว่าพระธรรมส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าพระพุทธศาสนาคือเป็นคำที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่ง เป็นคำสอน ข้อปฏิบัติที่คำสั่งสอนนั้นแสดงชี้ ก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง ผลของการปฏิบัติก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง เหล่านี้เรียกว่าพระธรรม.

หมู่ชนที่ได้ฟังเสียงซึ่งออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ได้ความรู้พระธรรมคือความจริงที่พระพุทธเจ้าได้สั่งสอน จนถึงได้บรรลุโลกุตระธรรม ธรรมะที่อยู่เหนือโลกตามพระพุทธเจ้า เรียกว่า **พระสงฆ์** คือหมู่ของชนที่เป็นสาวกคือผู้ฟังของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้รู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้าได้ พระสงฆ์ดังกล่าวนี้เรียกว่าพระอริยสงฆ์ มุ่งเอาความรู้เป็นสำคัญเหมือนกัน ไม่ได้มุ่งว่าจะต้องเป็นคฤหัสถ์หรือจะต้องเป็นบรรพชิต และเมื่อรู้พระธรรมของพระพุทธเจ้าก็ประกาศตนนับถือพระพุทธเจ้า ที่มีศรัทธาแก่กล้าก็ขอบวชตาม ที่ไม่ถึงกับขอบวชตามก็ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา จึงได้เกิดเป็น **บริษัท ๔** ชั้น คือ **ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา** ในบริษัท ๔ นี้ หมู่ของภิกษุก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เรียกว่าสมมติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ เพราะว่าเป็นภิกษุตามพระวินัยด้วยวิธียุบสมบถ รับรองกันว่าเป็นอุปสัมบันหรือเป็นภิกษุขึ้น เมื่อภิกษุหลายรูปมาประชุมกันกระทำกิจของสงฆ์ ก็เรียกว่าสงฆ์.

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ที่เป็นอริยสงฆ์ทั้ง ๓ นี้ รวมเรียกว่า **พระรัตนตรัย** ซึ่งเป็นสรณะคือที่พึ่งอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา.

ความเป็นพระอริยสงฆ์นั้นเป็นจำเพาะตน ส่วนหมู่แห่งบุคคลที่ดำรงพระพุทธศาสนาสืบต่อมาก็คือพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกดังกล่าวมาข้างต้น ในพุทธบริษัทเหล่านี้ ก็มีภิกษุสงฆ์นี้แหละเป็นบุคคลสำคัญ ซึ่งเป็นผู้พลีชีวิตมาเพื่อปฏิบัติดำรงรักษาพระพุทธศาสนา นำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมา จนถึงบัดนี้.

พระราชพิธีหนึ่ง

อิลิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี

เมื่อก่อนพุทธปรินิพพาน ๔๕ ปี ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยดาวฤกษ์ชื่อว่าวิสาข คือวันเพ็ญเดือนวิสาขะเป็นเวสาขะ ในราตรีวันเพ็ญนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า **พระโพธิสัตว์** แปลว่า **ผู้ซึ่งอยู่ในความรู้** อันหมายความว่า ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งอื่น ข้องอยู่แต่ในความรู้ จึงทรงแสวงหาความรู้จนได้ตรัสรู้ จึงเรียกว่า **พุทธะ** ที่แปลว่า **ผู้รู้** หรือ **ตรัสรู้** เราเรียกกันว่า **พระพุทธเจ้า** พระองค์ได้ตรัสรู้ที่ภายใต้ต้นไม้ชื่อว่า **อัสสัตถะ** ต่อมาก็เรียกว่า **ต้นโพธิ์** คำว่า **โพธิ** แปลว่า **ตรัสรู้** เพราะพระพุทธเจ้าไปประทับนั่งใต้ต้นไม้นั้น ตรัสรู้ จึงได้เรียกว่า **ต้นไม้ตรัสรู้** เรียกเป็นศัพท์ว่า **โพธิพฤกษ์** แต่ชื่อของต้นไม้ชนิดนี้ว่า **อัสสัตถะ** ที่ตรัสรู้นั้นอยู่ที่ใกล้ฝั่ง **แม่น้ำเนรัญชรา** ใน **ตำบลอุรุเวลา** ใน **มคธรัฐ**.

เมื่อตรัสรู้แล้ว* ก็ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขในที่ต่าง ๆ ใกล้กับโพธิพฤกษ์นั้นอยู่หลายสัปดาห์ ได้ทรงดำริถึงพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นของที่ลุ่มลึก ในชั้นแรกก็ทรงมีความขวนขวายน้อยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรมนั้น เพราะเห็นว่าคนเป็นอันมากจะไม่เข้าใจ แต่ก็ได้ทรงพิจารณาดูหมู่สัตว์เห็นว่า หมู่สัตว์นั้นมีต่าง ๆ กัน ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ก็มีอยู่ เทียบด้วยดอกบัวสามเหล่าที่จะบานได้ ผู้ที่ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี อันเทียบด้วยดอกบัวอีกชนิดหนึ่งที่จมอยู่ก้นสระ ไม่มีหวังจะบาน และท่านแสดงว่า ท้าวสัทัมบดีพรหมได้มาราบทุลอรารณา ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ดังกล่าวมานั้น ก็ทรงรับอรารณาของพรหม เรื่องนี้ก็ถอดความว่าได้เกิดพระกรุณาขึ้นแก่สัตว์โลก พระกรุณานั้นเองทำให้ทรงตกลงพระหฤทัยว่า จะทรงแสดงธรรมสอน.

ภิกษุปัญญวัคคีย์

เมื่อได้ตกลงพระหฤทัยดังนี้ ก็ได้ทรงทำสังฆาธิษฐาน คือตั้งพระหฤทัยว่าจะทรงดำรงพระชนมชีพอยู่จนกว่าจะประกาศพระพุทธศาสนาตั้งลงได้โดยมั่นคง มีพุทธบริษัทบริบูรณ์และได้ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะทรงแสดงธรรมะสั่งสอนเป็นครั้งแรก ได้ทรงระลึกถึงอาฬารดาบสและอุททกดาบส

* วิ.มทา.๔/๔-๑๗/๔-๑๒

ซึ่งได้เคยเข้าไปทรงศึกษาอยู่ในขั้นแรก แต่ก็ได้ทรงทราบว่า ท่านทั้งสองนั้นถึงมรณภาพไปเสียแล้ว ต่อจากนั้นจึงได้ทรงระลึกถึงภิกษุ ๕ รูป อันเรียกว่า ปัญจวัคคีย์ แปลว่า มีพวก ๕ ซึ่งได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติพระองค์อยู่ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แต่ได้ทิ้งพระองค์ไปเสียเมื่อทรงเลิกทุกรกิริยามาทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต ทรงทราบว่า ภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้น ได้ไปพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี จึงได้เสด็จออกจากบริเวณโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ ในตำบลอุรุเวลา เสด็จบายพระพักตร์ไปสู่กรุงพาราณสี เพื่อจะเสด็จไปยังตำบลที่ภิกษุทั้ง ๕ นั้นพักอยู่ ในตอนนั้น พระอรชกถาจารย์ได้แสดงว่า ได้เสด็จออกจากตำบลอุรุเวลาที่ตรัสรู้ในตอนเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา คือได้เสด็จไปตอนเช้าของวันโกน และก็ได้เสด็จถึงตำบลที่พระภิกษุปัญจวัคคีย์พักอยู่ คืออิสิปตนมฤคทายวัน ในตอนเย็นวันนั้น แต่ถ้าดูระยะทางตามแผนที่จากตำบลอุรุเวลา ที่บัดนี้เรียกว่าพุทธคยา ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่บัดนี้เรียกสารนาถ ก็เป็นหนทางถึงร้อยไมล์เศษ ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้กำหนดวัน เป็นแต่เพียงได้บอกว่าได้เสด็จไปโดยลำดับเท่านั้น.

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น มีชื่อว่า ๑. โภณฑัญญะ ๒. วัปปะ ๓. ภัททิยะ ๔. มหานามะ และ ๕. อัสสชิ โภณฑัญญะเป็นหัวหน้า ท่านโภณฑัญญะผู้นี้ ได้เป็นพราหมณ์คนหนึ่ง ในจำนวนพราหมณ์ ๑๐๘ คน ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ๕ วัน พราหมณ์เหล่านี้พากันทำนายว่าพระองค์จะมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองฆราวาส จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาเอกในโลกร แต่ถ้าออกทรงผนวช จะได้เป็นศาสดาเอกของโลก ส่วนท่านโภณฑัญญะเป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในหมู่พราหมณ์นั้น ได้ทำนายไว้คดีเดียวว่า จะเสด็จออกทรงผนวชจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้คอยฟังข่าวพระโพธิสัตว์อยู่เสมอ จนเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช ท่านโภณฑัญญะก็ได้ชักชวนบุตรของพราหมณ์ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะในคราวนั้นได้อีก ๔ คน รวมกันเป็น ๕ คน ออกบวชคอยติดตามพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ไปทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาก็นั้นที่สบอภัยอาศัยของท่านทั้ง ๕ นั้น ซึ่งนิยมในทางนั้น ก็พากันไปคอยเฝ้าปฏิบัติ ครั้นพระองค์ได้ทรงเลิกเสียแล้ว ท่านทั้ง ๕ นั้น ก็เห็นว่า พระองค์ได้ทรงเวียนมาเป็นผู้มักมาก จะไม่สามารถตรัสรู้พระธรรมได้ ก็พากันหลีกไปพักอยู่ที่ตำบลอิสิปตนมฤคทายวันนั้น.

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ก็นัดหมายกันไม่ให้ลุกต้อนรับ ไม่ให้ทำการอภิวาท แต่ให้ปูอาสนะไว้ ถ้าทรงประสงค์จะนั่งก็นั่ง แต่ถ้าไม่ทรงประสงค์ก็แล้วไป แต่ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเข้า ต่างก็ลืมตึกาที่ตั้งกันไว้ พากันลุกขึ้นรับและอภิวาทกราบไหว้ และนำน้ำล้างพระบาท ตั้งรองพระบาท ผ้าเช็ดพระบาทมาคอยปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับบนอาสนะทรงล้างพระบาทแล้ว พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็พากันเรียกพระองค์ด้วยถ้อยคำดีเสมอ คือเรียกพระองค์ว่า **อาวุโส** ที่แปลว่า *ผู้มีอายุ* หรือแปลกันอย่างภาษาไทยว่า *คุณ* พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้าม และได้ตรัสว่า ตถาคตมาก็เพื่อจะแสดงอมตธรรมให้ท่านทั้งหลายฟัง เมื่อท่านทั้งหลายตั้งใจฟังและปฏิบัติโดยชอบ ก็จะทำให้เกิดความรู้จนถึงที่สุดทุกข์ได้ ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลคัดค้านว่า เมื่อทรงบำเพ็ญทุกรกิริยายัง

ไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อทรงเลิกเสวยจะตรัสรู้ได้อย่างไร พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสยืนยันเช่นนั้น และพวก ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็คงคัดค้านเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ระลึกว่า แต่ก่อนนี้พระองค์ได้ เคยตรัสพระวาจาเช่นนั้นหรือไม่ พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ระลึกขึ้นได้ว่า พระองค์ไม่เคยตรัสพระวาจาเช่นนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงได้ยินยอม เพื่อจะฟังธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อทรงเห็นว่า พวกภิกษุปัญจวัคคีย์พากัน ตั้งใจเพื่อจะฟังพระธรรมของพระองค์แล้ว จึงได้ทรงแสดง **ปฐมเทศนา** คือ เทศนาที่แรก โปรด ภิกษุปัญจวัคคีย์ ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง คือ ได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่ได้ประกอบ พิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดตั้งขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่ง.

ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ปฐมเทศานี้ เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะ ฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ.

ใจความปฐมเทศานี้^๒ **ตอนที่ ๑** พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิตคือนักบวชซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะ คือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะช่องเสพ อัน ได้แก่ **กามสุขัลลิกานุโยค** ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม และ **อตัตถกิลมณานุโยค** ความประกอบกรรมทานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราวม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลาง อยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น แต่ไม่ใช่ช่องแหวะอยู่ในทางทั้งสองนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดจักขุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบ ระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ **ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ** อัน เป็นของประเสริฐ ได้แก่ **สัมมาทิฐิ** ความเห็นชอบ **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบ **สัมมาวาจา** เจรจา ชอบ **สัมมากรรมันตะ** การงานชอบ **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ **สัมมาวายามะ** พยายามชอบ **สัมมาสติ** ระลึกชอบ **สัมมาสมาธิ** ตั้งใจชอบ.

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาคือข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่อริยสัจ ๔ คำว่า

^๒ วิ.มหา ๔/๑๗-๒๓/๑๓-๑๗.

อริยสัง แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้
อริยสัง ๔ นี้ได้แก่:-

๑. **ทุกข์** ในพระสูตรนี้ ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือแห่งใจ ปริทเวหคือคร่ำครวญ รัญจนใจ ทุกขะ คือ ทุกข์กาย เช่นป่วยไข้ โทมนัสสะคือทุกข์ใจ อุปายาสคือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ อับปิยสัมปิโยค ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปิยวิปิโยค ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปราธณานิไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ ชั้นที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์.

๒. **ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด** ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ชัดสายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับนันทิ ความเพลิดเพลิน ราคะ ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็นอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั้นเป็นนี้ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี้.

๓. **ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์** ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า คือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยคืนตัณหาเสียได้หมด พ้นตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหาทั้งหมด.

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่า **มรรค** ได้แก่ มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดังกล่าวข้างต้นนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่าตรัสรู้ นั่น คือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้ นั่น ต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี่เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าเป็นมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว เพราะฉะนั้น **ญาณ คือความรู้** จะเรียกว่าตรัสรู้ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น **สังขญาณ คือความรู้ในความจริง** ว่าเป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง ส่วนหนึ่งต้องเป็น **กิจจญาณ คือความรู้ในกิจคือหน้าที่** คือรู้ว่าหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม ส่วนหนึ่งต้องเป็น **กตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ** คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่ง

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น โดยเป็นสังจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณคือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณคือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คุณ ๔ ก็ เป็น ๑๒ คือว่ามีอาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้นี้ จึงจะเรียกว่าเป็น ความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดังกล่าวนี้นี้ จึงเรียกว่าเป็น **พุทธะ** คือเป็นผู้ตรัสรู้ ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น **โพธิ** ที่แปลว่า *ความรู้*.

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้ จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่ง ปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สอง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่า เมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดังกล่าวนี้นี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปัญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อญาณดังกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ พระองค์จึงปัญญาพระองค์ว่าเป็น **พุทธะ** คือเป็นผู้ตรัสรู้ และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนั้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมชาติคือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วยพระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาและก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์แล้วก็เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมชาติคือความจริง อันได้แก่ อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าทรงมีความรู้ ดังที่แสดงไว้ในพระสูตร ดังกล่าวนั้นแล.

เมื่อได้เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทศนา โปรตภิกษุปัญจวัคคีย์ที่อิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี ในแคว้นกาฬี และเมื่อได้เล่าความแห่งปฐมเทศนานั้นโดยย่อ ต่อไปนี้จะเล่าเรื่องประกอบก่อน.

แคว้นกาฬี

แคว้นกาฬี ตามเรื่องทีแสดงในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ปรากฏว่าเคยเป็นแคว้นที่เจริญรุ่งเรืองมาในสมัยก่อนพุทธกาล คู่กับแคว้นโกศลที่อยู่ติดต่อกัน คำว่า **กาฬี** เข้าใจกันว่าเป็นชื่อของชาวอารยัน เผ่าที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่นั้น หรือเป็นชื่อของกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้ปกครองแคว้นนั้นในอดีต.

คำว่า **พาราณสี** บางคนว่ามาจากคำว่า **พธนา** กับ **อสี** ต่อกัน คือที่ตรงนั้นมีแม่น้ำพธนา อยู่ทางเหนือ แม่น้ำอสีอยู่ทางใต้ แต่อีกแบบหนึ่งก็กล่าวว่า แม่น้ำคงคาและแม่น้ำชื่อวาร์ธนาบรรจบกัน และมีความเชื่อถือของคนว่า มีแม่น้ำอีกสายหนึ่งลอดมาข้างใต้ มาบรรจบกันที่ตรงนั้น แต่ที่เห็นกัน อยู่ก็เป็นแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน ว่ารวมชื่อของแม่น้ำนี้เข้าก็เป็นพาราณสี.

ส่วนคำว่า **อสิปัตนะ**^๓ แปลตามศัพท์ว่า ที่เป็นที่ตกของฤๅษี มีอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน ๕๐๐ รูป เหาะมาถึงที่ตรงนั้น ก็มานิพพาน แล้วสรีระของท่านก็ตกลงมาที่ตรงนั้นพร้อมกัน อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้ามีจำนวน ๕๐๐ รูป คือจำนวนมาก ได้ออกมาจากป่า และมาพักอยู่ที่แห่งหนึ่งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อสิปัตนะ แปลว่า ที่ตกของฤๅษี หรือที่มาประชุมพักของฤๅษีก็ได้ คำว่า **ฤๅษี** แปลตามศัพท์ว่า *ผู้มีปรกติแสวงหา* หมายความว่า ผู้มีปรกติแสวงหาคุณวิเศษ เดิมก็ใช้เป็นชื่อเรียกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม ก็ใช้คำนี้เป็นชื่อของผู้แสวงธรรมในพระพุทธศาสนาด้วย ดังที่เรียกพระสาวกเป็นต้น ว่า เป็น **อสิ** หรือ **ฤๅษี** แต่ว่าใช้ในความหมายว่า *แสวงธรรมะ*.

คำว่า **มิดทายะ** นั้น คำว่า **ทายะ** บางท่านแปลว่า *ป่า* **มิดทายะ** แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกคำหนึ่ง **ทาวะ** คือเป็นตัว *ว* แปลว่า *ป่า* เหมือนกัน **มิดทาวะ** ก็แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกอย่างหนึ่ง **ทายะ** แปลว่า *ให้* **มิดทายะ** ก็แปลว่า *ที่เป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ* คือเนื้อนกที่อยู่เ็นเขตนั้น ก็ถูกห้ามไม่ให้ทำอันตราย คือเท่ากับเป็นที่หวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่สัตว์ป่าในที่นั้น.

ความเจริญของแคว้นกาสิในอดีต ได้มีเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ในบางครั้งได้มีความเจริญในด้านศีลธรรมมาก จนถึงมีเล่าไว้ในชาดก^๔ ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสิมีพระนามว่า พรหมทัต พระนามนี้เป็นพระนามของกษัตริย์แห่งแคว้นนี้สืบต่อกันมาทุก ๆ องค์ พระเจ้าพรหมทัต พระองค์นี้ได้ทรงตั้งอยู่ในความยุติธรรมเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงตัดสินความของราษฎรด้วยความเที่ยงตรง ทรงปกครองให้มีความสุขไม่เบียดเบียนกันและกัน จนเป็นที่สรรเสริญกันทั่วไป พระองค์ได้เคยปลอมพระองค์เสด็จไปเที่ยวสอดส่องดูสุขทุกข์ของราษฎรอยู่เสมอ ก็ไม่พบผู้ที่ตำหนิติเตียน พระองค์ได้เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับเร่ไปจนถึงชายแดนในคราวหนึ่ง และในรัฐโกศลซึ่งอยู่ติดกัน พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นมีพระนามว่าพัลลิกะ ก็ทรงปกครองราษฎรให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข คล้ายคลึงกัน ชอบปลอมพระองค์เสด็จออกสอดส่องดูทุกข์สุขของราษฎร และในคราวหนึ่งก็เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับออกไปจนถึงชายแดน รถของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์มาสวนกันเ็นทางแคบแห่งหนึ่ง สารถีของทั้งสองฝ่ายก็เกียงจะให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้แต่อีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่ยอม ฉะนั้นก็โต้เถียงกันถึงพระราชประวัติต่าง ๆ ปรากฏว่ามีพระชนม์เท่ากัน มีกำลังรพีพลทรัพย์สมบัติก็เท่าเทียมกัน ไม่ด้อยกว่ากัน ก็ยังไม่มีเหตุที่จะอ้างให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้อีกฝ่ายหนึ่งได้ คราวนี้จึง

^๓ ปุ.สุ.๒/๒๕๓.๘๖

^๔ ราโชวาทชาดก ชาตก.๓/๑

ได้ถามกันขึ้นถึงธรรมะของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ นายสารทิของพระเจ้าพัลลิกะซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นโกศลตอบว่า พระเจ้าพัลลิกะพระราชชาของตนนั้น ทรงโต้ตอบหนักแก่คนที่หนักมา ทรงโต้ตอบอ่อนแก่คนที่อ่อนมา ทรงชนะความดีด้วยความดี แต่เมื่อชั่วมาก็ทรงเอาชนะความชั่ว พระเจ้าแผ่นดินของตนเป็นเช่นนี้ ฝ่ายสารทิของพระเจ้าพรหมทัตกรุงกาสีก็ตอบว่า พระเจ้าแผ่นดินของตนนั้น ทรงเอาชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ ทรงเอาชนะคนชั่วหรือความชั่วด้วยความดี ทรงเอาชนะคนตระหนี่หรือความตระหนี่ด้วยการบริจาค พระเจ้าแผ่นดินของตนได้มีธรรมะเช่นนี้ เมื่อได้ฟังดังนั้น ฝ่ายพระเจ้าพัลลิกะแห่งกรุงโกศลเห็นว่าธรรมะของพระเจ้าพรหมทัตสูงกว่าจึงได้ยอมหลีกทางให้.

อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องแสดงการให้อภัยแก่เนื้อ^๕ คือมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีพระองค์หนึ่ง ได้โปรดล่าเนื้อและเสวยเนื้อสัตว์เป็นอาจิน ได้เกณฑ์ให้ราษฎรตามเสด็จในการล่าเนื้อ จนราษฎรพากันระอา เพราะต้องละทิ้งการงาน จึงได้คิดที่จะหาที่สักแห่งหนึ่งจัดล้อมไว้และต้อนรับเนื้อเข้ามารักษาไว้ในที่นั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินต้องการจะล่าเนื้อเสวยเนื้อ ก็ให้มาล่าเอาไป พวกตนก็จะไม่ต้องเสียเวลาทำมาหากิน จึงได้พร้อมกันไปต้อนรับเนื้อมารวมไว้ในที่แห่งหนึ่งเป็นจำนวนมาก เนื้อที่ถูกต้อนรับนั้นได้มีอยู่ ๒ หมู หัวหน้าของเนื้อหมูหนึ่งชื่อว่า นิโครธ อีกหมูหนึ่งชื่อว่า สาขะ เนื้อทั้งสองนี้เป็นเนื้อที่มีรูปร่าง พระเจ้าแผ่นดินเมื่อได้เสด็จมาทอดพระเนตร ก็พระราชทานอภัยให้ได้โดยเฉพาะ ไม่ให้ใครทำอันตราย เมื่อต้อนรับเนื้อมารวมไว้ดังนั้นแล้ว บางคราวพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาเอง บางคราวก็ให้พ่อครัวมาจัดการประหาร ไปปรุงอาหารเป็นประจำ เนื้อที่ถูกเขาไล่จะฆ่าก็พากันวิ่งหนี จะจับฆ่าได้สักตัวหนึ่งก็บาดเจ็บกันหลายตัว เพราะฉะนั้น หัวหน้าทั้งสองก็หารือกันว่า ไหน ๆ ก็จะต้องตายด้วยกันแล้ว จัตุวาระไปรอรับความตายอยู่วันละตัว เมื่อถึงวาระของเนื้อตัวไหน เนื้อตัวนั้นก็ไปอยู่รอในที่ที่เขาจะประหาร หมูเนื้อทั้งปวงก็ตกลงกัน และก็ผลัดวาระกันไปให้เขาจับฆ่า คราวนี้ก็ถึงวาระของแม่เนื้อตัวหนึ่งซึ่งมีครรภ์แก่ เป็นบริวารของเนื้อชื่อว่าสาขะ แม่เนื้อตัวนั้นไปหาหัวหน้า ขอร้องว่าให้ตกลงเสียก่อน เมื่อตกลงแล้วก็จะเข้ารับวาระ ฝ่ายหัวหน้าก็ไม่ยอมเพราะไม่อาจจะจัดให้ใครไปแทนได้ เนื้อท้องแก่นั้นก็ไปหาหัวหน้าเนื้ออีกฝูงหนึ่ง ซึ่งชื่อนิโครธ หัวหน้าเนื้อชื่อนิโครธนั้นสงสาร จึงรับวาระที่จะช่วย ได้เอาตัวเองไปรอรับวาระ ฝ่ายพ่อครัวเข้ามาเพื่อจะฆ่าเนื้อ เมื่อมาเห็นเนื้อหัวหน้าซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้สั่งห้ามไว้แล้ว ก็ไม่กล้าทำอันตราย ไปทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาทรงถามสอบสวนได้ความแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า แม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังมีจิตใจที่มีเมตตากรุณา ไฉนมนุษย์จึงไม่มี จึงพระราชทานอภัยให้แก่หมูเนื้อทั้งหลาย ห้ามไม่ให้ใครทำอันตรายทั่ว ๆ ไปทั้งหมด.

เรื่องซาดกโดยมากในพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องเล่าในแคว้นกาสีนี้เกือบทั้งนั้น อันแสดงว่าเป็นแคว้นที่เคยรุ่งเรืองมามาก แต่ก็หมายความว่ารุ่งเรืองมามากก่อนสมัยพุทธกาล คือก่อนที่

^๕ นิโครธมีชชาติก ชาตก.๑/๒๒๑

พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น แคว้นกาสินี้ปรากฏว่าได้ตั้งอำนาจลง ไป จนต้องไปรวมอยู่กับแคว้นโกศล ซึ่งเป็นแคว้นใหญ่อยู่ในเวลานั้น แต่ว่าในสมัยพระพุทธเจ้านั้น แคว้นกาสินี้จะเป็นแคว้นอิสระหรืออย่างไรไม่ปรากฏชัด แต่ก็มีเรื่องเกี่ยวเนื่องอยู่กับแคว้นโกศลและ มคธ เพราะฉะนั้นก็ควรจะทราบอีกสองแคว้นนั้นโดยสังเขปก่อน **แคว้นมคธ** หรือ **มคธรัฐ** นั้น ใน สมัยพุทธกาล พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **พิมพิสาร** ราชธานีชื่อว่า **ราชคหะ** หรือ **ราชคฤห์** ส่วน **แคว้นโกศล** พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **ปเสนทิ** ราชธานี ชื่อว่า **สาวัตถี** พระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์แห่งมคธรัฐ กับพระเจ้าปเสนทิกรุงสาวัตถีแห่งโกศลรัฐ ต่างก็เป็นพระสวามีของ ชนิษฐภคินีของกันและกัน คือพระชนนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปอภิเษกเป็นพระอัครมเหสีของ พระเจ้าพิมพิสาร พระชนนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารก็ไปอภิเษกเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าปเสนทิ เมื่อ พระราชาบิดาของพระเจ้า ปเสนทิ อันมีพระนามว่า **พระเจ้ามหาโกศล** หรือ **มหาปเสนทิ** ทรงจัด อภิเษกพระราชธิดาซึ่งเป็นชนนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิในปัจจุบันนั้นแก่พระเจ้าพิมพิสาร ก็ได้ พระราชทานกาสิคามให้แก่พระราชธิดาเพื่อเป็นค่าเครื่องประดับทำนุบำรุงพระราชธิดาของพระองค์ ผู้ปกครองของแคว้นกาสิไม่ปรากฏชัด เพราะในตำนานพระพุทธศาสนาจะมีเล่าไว้ก็ในเมื่อมาเกี่ยวพัน กับเรื่องทางศาสนาเท่านั้น ถ้าไม่มีเกี่ยวพันก็ไม่เล่า แต่ว่ามีกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัยเล่มหนึ่ง^๖ ว่า พระเจ้าแผ่นดินของกาสิเป็นพระภาคาร่วมพระราชบิดาของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลในสมัยนั้น และในบาสิวินัยแห่งหนึ่ง^๗ ก็มีเล่าถึงว่า พระเจ้ากาสิได้ส่งผ้าเนื้อดีไปพระราชทานแก่หมอชิวโกมารภัก ซึ่งเป็นผู้มีอุปการะแก่พระองค์ ผ้าแคว้นกาสินี้เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เป็นของดีมีราคาแพง ส่วนการศาสนาในแคว้นกาสิ โดยเฉพาะในพาราณสี ซึ่งเป็นเมืองหลวงในสมัยพระพุทธเจ้า ปรากฏ ว่าเป็นที่รวมของลัทธิศาสนาเป็นอันมาก ดังที่กล่าวว่า มีศาสนาเจ้าลัทธิสั่งสอนอยู่เป็นก๊กใหญ่ ๆ ๖ ก๊ก และที่มีผู้นับถือมากตามหลักฐานที่แสดงกันมากก็คือ **ศาสนาไชนะ** กับ **ศาสนาพราหมณ์** พระพุทธเจ้า ได้เสด็จไปประกาศพระพุทธศาสนาในแหล่งที่มีศาสนาต่าง ๆ กำลังรุ่งเรืองอยู่.

อริยสังข ๔

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไปโดยสังเขป.

อริยสังขข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า **ทุกข์** แปลตามศัพท์ว่า **สิ่งที่ทนอยู่ยาก** มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรียกว่าง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิด มีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยากคือทนอยู่ ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับต้องแตกสลาย

^๖ สมนต. ๒/๒๒๖.

^๗ วิ. มหา ๕/๑๓๒/๑๓๘

จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี่เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเองก็ต้องเป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กายว่า เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาดังกล่าวนั้น ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่น บางท่านอธิบายว่าเมื่อเกิดขึ้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริงทุก ๆ คนก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่งถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในชั้นเจริญขึ้นซึ่งเรียกว่าแก่เหมือนกันคือว่าแก่ขึ้นก็ไม่รู้สักว่าจะจะเป็นทุกข์อะไรแต่ครั้นอายุมากเข้าเป็นแก่ลงร่างกายเสื่อมลงจึงค่อยรู้สึกขึ้น เมื่อเวลาจะตายว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อจะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อยางที่เรียกว่ากลัวตายนั่น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยังไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สักที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อเกิดขึ้นเบื้องต้นแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี่เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความหมายอื่น แต่คนเราเองไปมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และมีอุปาทานคือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจต่าง ๆ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า โสภปริเทวทุกข์โทมนัส อุปายาสาปิ ทุกขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทเจ้า หรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลกตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเองก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือก็เป็น **สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์** เป็น **อริยสังขัตที่ ๒**

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น **ความดับทุกข์ เป็นอริยสังขัตที่ ๓** อะไรจะเป็นอะไรใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเดียวกันเอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะเกิดความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลก ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ.

มรรคนั้นก็หมายความว่า การปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี่แหละเป็นใจความของ **มรรคมีองค์ ๘** ซึ่งเป็น**อริยสังข์ข้อที่ ๔** ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒.

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้.

คราวนี้จะอธิบาย **ญาณ คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสังข์** ที่ว่ามีวน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ.-

๑. **สังจญาณ** ความรู้ในสังข์จะคือจริง.
๒. **กิจจญาณ** ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ.
๓. **กตญาณ** ความรู้ในการทำกิจเสร็จ.

การที่จะทำความเข้าใจ **ญาณ** ในอริยสังข์ ก็ควรจะทำความเข้าใจ **ญาณ** คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะทำอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดังนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบได้กับ **สังจญาณ** รู้ว่าจะต้องทำอะไรเทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ **กตญาณ** อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่า เป็นโรคอะไร นี้เทียบได้กับ **สังจญาณ** จะต้องรู้ว่าจะต้องรักษาอย่างไร นี้เทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี้เทียบได้กับ **กตญาณ** ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะทั้ง ๓ นี้.

คราวนี้มาถึงความรู้ใน **อริยสังข์** อริยสังข์นั้นมี ๔ ข้อ ดังที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสังข์ทั้ง ๔ นั้นด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า **ทุกข์** ก็ทรงแสดงว่าอะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า **สมุทัย** ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า **นิโรธ** ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อทรงแสดง **มรรค** ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสังข์ ก็ต้องรู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่าความเกิด แก่ตายเป็นต้น เป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั้นเป็นทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าดับตัณหาเสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์จริงหรือไม่ เบื้องต้นก็ต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดังกล่าวก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่เชื่อว่ารู้ ดังเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสังข์ ฟังเรื่องอริยสังข์ก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า **ชาติปิ ทุกขา ชราปิ ทุกขา มรณมปิ ทุกขํ** รู้ตามสัญญาตั้งนี้ยังไม่ชื่อว่าญาณ ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแก่แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใคร

ว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสังขทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือ ตัวของทุก ๆ คน ดังทรงแสดงว่านี่ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างใน ทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่า เป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเองว่าเป็นความดับทุกข์ มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดีและปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเองว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่นอนลงไปเองว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี่เป็นความดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า **สังจญาณ** *รู้ในความจริง* ซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสังขทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสังขทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคนทั้งสี่นี้มีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่ารู้จักคนทั้งสี่นี้ดีว่าเป็นอย่างไร.

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ* คือเมื่อรู้สภาพของอริยสังขทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่าทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่า **กิจจญาณ** *รู้ในกิจคือในหน้าที่ที่ควรทำในอริยสังขทั้ง ๔ นั้น* หมายความว่ารู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ.

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสังข ๔ นี้ **หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกข์ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์** **หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัยก็คือ ละ** ดังกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสลับกัน ดังเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนักเพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมะ เพราะว่า ร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกข์สังขจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ ที่ท่านว่า ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ดังที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้นว่า เป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้นคือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ ตัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่า กิเลส เป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลก โกรธ หลง ก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย.

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่าเมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกข์สังขจะ เพราะร่างกายต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่

สอนให้ไปทบทวนที่ร้ายกัน ท่านสอนให้ทบทวนที่ร้ายโทสะคือความโกรธในใจของตัวเองนั้นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทบทวนที่ร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี.

สวณโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจสงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่ บางที่เราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้วจะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุข และคอยรักษาความสงบนั้นไว้.

คราวนี้ มรรค **หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค** ก็หมายความว่า จะต้องปฏิบัติให้มีขึ้น พิจารณา ดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้นที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้นอบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พุดชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระวังชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจโดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนอื่นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคติธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี่เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘.

รู้ในกิจคือหน้าที่ดังกล่าวมานี้ เรียกว่า **กิจจญาณ**

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น **กตญาณ** คือ ความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้อันถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ** ผู้รู้ที่บริบูรณ์ ผู้รู้ที่สมบูรณ์ เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกขีได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ.

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่างรอยเท้าข้างเป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมะเป็น ๔ หมวด คือ:-

๑. ปริญญะยธรรม *ธรรมที่ควรกำหนดรู้* ได้แก่ พวกทุกขสัจทั้งหมด หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวกวาท ก็ได้แก่ ธรรมะ

หมวดซันท์ อายตนะ ชาติ เป็นต้น ทั้งหมด.

๒. ปหัตตพหรรณ *ธรรมที่ควรละ* ได้แก่ กิเลสทั้งหมด ที่แสดงไว้ในนวกวาทก็เช่นอกุศลมูล ๓ นีวรณ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด.

๓. สัจฉิกัตตพหรรณ *ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง* ได้แก่ ผลของการปฏิบัติปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ.

๔. ภาเวตตพหรรณ *ธรรมที่ควรอบรมให้มากขึ้นเป็นขึ้น* ได้แก่ ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไปที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติธรรม ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งหมด.

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่งคือ ในปฐมเทศานี้ ตอนแสดงทุกข์สังไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า ได้รวมไว้ในคำว่า **ทุกข์** คือทุกข์กาย ในคำว่า **โสภ ปริเทว** **ทุกข์ โทมนสสุ อุปายาส** นั้นแล้ว แต่ในที่บางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า **โสภปริเทวทุกข์โทมนสสุอุปายาสปิ ทุกขา** เสีย.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศาแล้ว ท่านแสดงว่า **ธรรมจักร** คือดวงตาเห็นธรรม ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า **สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา** คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกข์สังแจ้งขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า **เอहि ภิกษุ จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันแรกกล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด** ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าและอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า **เอहिภิกษุอุปสมบท** แปลว่า **การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่าจงเป็นภิกษุมาเถิด.**

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า **พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป** เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตน^๔ ๗ ได้แก่ **จักรรัตน** จักรแก้ว **หัตถิรัตน** ช้างแก้ว **อัสสรรัตน** ม้าแก้ว **มณีรัตน** มณีแก้ว **อิตถิรัตน** สตรีแก้ว **คหปติรัตน** คฤหบดีแก้ว **ปริณายกรัตน** นายแก้ว เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลก จนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนได้ ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตน ๗ นั้น จักกรัตนของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมืองก็หมายถึงว่าอาณาจักร คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าจะตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศา เท่ากับว่าทรงตั้งพุทธจักรขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศานี้แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้าไม่ใช่อำนาจทางโลก

^๔ จกกวตติสสุต ที. ปาฏิ. ๑๑/๖๒/๓๓

หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรม เป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศานี้.

อนัตตลักษณะสูตร

เมื่อท่าน **พระอัญญาโกณฑัญญะ** ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้เป็นพระภิกษุของค์แรกในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสอบรมอีก ๔ รูปด้วยธรรมะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ต่อมาท่านวัปปะและท่านภัททิยะได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้าได้อบรมอีก ๒ ท่าน ท่านที่ได้อุปสมบทแล้ว ๓ ท่านก็เป็นผู้ไปบิณฑบาตเลี้ยงรวมกันทั้ง ๖ ต่อมาท่านมหานามะกับท่านอัสสชิก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทเช่นเดียวกัน แต่ในอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิในวันแรม ๔ ค่ำ ส่วนในชั้นบาลีได้กล่าวไว้เป็นคู่กันดังที่เล่ามาที่แรก เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทเป็นภิกษุเรียบร้อยแล้ว ในวันแรม ๕ ค่ำแห่งเดือนสวณะ ที่ตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ อันเรียกว่า **อนัตตลักษณะสูตร**^๔ แปลว่า **พระสูตรที่แสดงลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าเป็น อนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน** พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อดังต่อไปนี้:-

ตอนที่ ๑ พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ถ้าทั้งห้านี้ พึ่งเป็นอัตตาตัวตน ทั้งห้านี้ก็พึ่งไม่เป็นไปเพื่ออาหารและบุคคลก็จะพึ่งไม่ได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้งห้านี้มีเชื้ออัตตาตัวตน ฉะนั้น ทั้งห้านี้จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ยอมไม่ได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย.

ตอนที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้งห้านี้ ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งห้า ทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้งห้ากราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้งห้าก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้ที่เป็นส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดี เป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดี เป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวกก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา.

^๔ วิ. มหา. ๔/๒๔/๒๐-๒๔.

ตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดังกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดนิพพิทา คือความหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนัด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติ คือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติ ก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ว่าวิมุตติ หลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติคือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป.

พระธรรมสังคากาจารย์ หรือ **พระอาจารย์ผู้ทำสังคายนาร้อยยกรองตั้งเป็นพระบาลีไว้** ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้สดับสูตรนี้จบแล้ว ก็มีใจปีติโสมนัสแนบแน่น จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอสาวิกิเลส คือได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป.

พระสูตรที่ ๒ นี้มีใจความดังที่ย่อมมากกว่านั้น แต่ก็ควรทำความเข้าใจสืบต่อไป

จุดมุ่งของพระสูตรนี้ ต้องการที่จะชี้ชัดตราบ เพราะได้มีความเข้าใจในเรื่องอัตตาทิที่แปลกันว่าตัวตน และมีความเชื่อมั่นกันอยู่หลายอย่าง แต่เมื่อสรุปแล้วก็มักจะมี **ทิฏฐิ** คือ **ความเห็น** กันอยู่ ๒ อย่าง คือ **สัสสตทิฏฐิ** **ความเห็นว่ายั่งยืน** อย่าง ๑ **อจุจเททิฏฐิ** **ความเห็นว่ายขาดสูญ** อย่าง ๑ สัสสตทิฏฐิ **ความเห็นว่ายยั่งยืน** นั้น คือเห็นว่าในปัจจุบันชาตินี้ก็มิอัตตาคือตัวตน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาคือตัวตนก็ยังไม่สิ้น ยังจะมีสรีรภพชาติต่อไป มีชาติหน้าเรื่อยไปไม่มีขาดสูญ แปลว่า มีอัตตาคือตัวตน ยืนที่ตลอดไป นี้เรียกว่า **สัสสตทิฏฐิ** คือความเห็นว่ายั่งยืน ส่วนที่มีความเห็นว่ายขาดสูญอันเรียกว่า **อจุจเททิฏฐิ** นั้น คือเห็นว่ายอัตตาคือตัวตนอยู่แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาคือตัวตนก็สิ้นไป ไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่จะให้ไปเกิด ดังที่เห็นว่าตายสูญ นี้เรียกว่า **อจุจเททิฏฐิ** **ความเห็นว่ายขาดสูญ** ในทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า **ความเห็นทั้ง ๒** นี้ เป็น **มิจฉาทิฏฐิ** คือ **ความเห็นผิด** ทั้ง ๒ อย่าง คือเห็นว่ายก็ผิด เห็นว่ายขาดสูญก็ผิดเพราะทางพระพุทธศาสนาไม่ยอมเชื่อว่ามีอะไรเป็นอัตตาคือตัวตน ที่จะให้เป็นที่ตั้งของอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ในสิ่งนั้น เมื่อยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ ก็ยังไม่สิ้นกิเลสและสิ้นทุกข์ เพราะความยึดถือนั้นเป็นตัวกิเลส แต่ว่าได้แสดงเป็นหลักเหตุผลในปฏิจจนสมุปปาท ยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องว่า เมื่อยังมีอวิชชาเป็นต้น ก็ยังต้องมีชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นอวิชชาเป็นต้นก็สิ้นชาติคือความเกิด ทางพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลดังนี้ และไม่ชี้ด้วยว่า จะเป็นชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน สุดแต่ว่าจะยังมีเหตุมีผลดังกล่าวนี้สัมพันธ์กันอยู่อย่างไรเท่านั้น กาลเมื่อไรไม่เป็นข้อสำคัญ สำคัญอยู่แต่ว่า เมื่อยังมีเหตุก็มีผล เมื่อสิ้นเหตุก็สิ้นผล.

คราวนี้ผู้ที่ยังมีความเห็นว่ามี **อัตตา** คือมี **ตัวตน** นั้น จะเป็นอัตตาคือตัวตนเฉพาะในปัจจุบันหรือจะสืบต่อไปในอนาคตก็ตาม ก็จะต้องมีความเห็นสืบต่อไปว่าอะไรคืออัตตาคือตัวตน โดยมากนั้นย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปร่าง ในเวทนามัน ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้างว่าเป็นอัตตาคือตัวตน.

รูปร่าง ก็ได้แก่ร่างกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกทั้งภายใน ดังที่

เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ หรือจะแยกให้ละเอียดไปกว่านั้นในทางสรีรวิทยาก็ตามหรือว่าจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ **มหาภูตรูป** รูปที่เป็นใหญ่ มุ่งถึงส่วนที่เป็นธาตุทั้ง ๔ และ **อุปาทายรูป** รูปอาศัย เช่นประสาทต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่กับรูปใหญ่นั้นก็ตาม ทั้งหมดรวมเรียกว่า **รูป** เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **รูปขันธ์** แปลว่า *กองรูป* หรือ *หมวดรูป* เพราะว่ามีลักษณะอาการ มีส่วนประกอบมากมายด้วยกัน ตามตำราศัพท์เล่าว่า ครั้งเดิมทีเดียว คนเราสังเกตเอาว่าเมื่อหัวใจยังเต้นตุบ ๆ อยู่ ก็ยังมีชีวะหรือยังมีอตตาดำตัวตนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้วก็สิ้นชีวะ อตตาดำตัวตนก็ดับ จึงเรียกลมหายใจว่า **อตตา** ในสันสกฤตเรียกว่า **อาตมัน** บาลีก็เป็น **อตตา** อาตมันนี่ ก็ไปตรงกับศัพท์กิริยาในภาษาเยอรมัน แปลว่า หายใจเหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่า เป็นอาตมัน เหมือนอย่างสันสกฤต นี่แสดงว่าคนครั้งตั้งเดิมนั้น เข้าใจว่าอตตาก็อยู่ที่ลมหายใจนี้แหละ ตั้งชื่อเรียกว่า อาตมัน มาตรงกับบาลีว่า อตตานี้เข้าใจแต่รูปเท่านั้น.

อนึ่ง ก็เข้าใจว่าอตตาดำอยู่ที่เวทนา เวณาก็ได้แก่ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เวณามีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า **เวทนาขันธ์** *กองเวทนา* คือว่าเมื่อรู้จักคิดเข้า ก็คิดสลับไปว่า ลำพังรูปแม้จะยังหายใจอยู่ ถ้าไม่มีเวณาก็ยังไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นสุขอย่างไร แต่ว่าเพราะมีเวทนาแหละ จึงจะรู้สึกว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ ฉะนั้น จึงได้เลื่อนความเข้าใจว่า อตตาคือตัวตนนั้น ก็ได้แก่เวทนาเอง เพราะว่าเป็นสภาพที่คอยกินสุขกินทุกข์ และก็แปล **อตตา** ว่า *ผู้กิน* อันหมายความว่า *กินสุขกินทุกข์* ก็ได้แก่เวทนาเอง.

อนึ่ง มีความเข้าใจเลื่อนไปถึงสัญญา สัญญาก็ได้แก่ความจำหมาย คือความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ มีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า **สัญญาขันธ์** แปลว่า *กองสัญญา* หรือว่า *หมวดสัญญา* เห็นว่าลำพังแต่กินสุขกินทุกข์ กินแล้วก็ลืม จำอะไรไว้ไม่ได้ก็ไม่ยั่งยืนอะไร ความยั่งยืนมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้น สัญญาคือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอตตาดำตัวตน.

อนึ่ง มีความคิดเลื่อนไปอีกว่า สังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เป็นอตตาคือตัวตน เพราะลำพังสัญญาคือความจำได้หมายรู้นั้น ก็สักแต่จำ ๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรติดต่อกันแต่การที่จะเป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกัน ก็ต้องมีความคิดปรุง หรือความปรุงคิด ตัวความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ จึงเป็นอตตาดำตัวตน และความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ก็มิมาก จึงเรียกว่าสังขารขันธ์ *กองสังขาร* หรือ*หมวดสังขาร*.

อนึ่ง มีความคิดสลับเข้าไปอีกว่า วิญญาณนี้เป็นอตตาดำตัวตน วิญญาณนี้หมายถึงใจหรือหมายถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดก็มี หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป รู้สึกได้ยินเสียง ในเวลาที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้นก็มี ฝ่ายที่มีความเห็นว่าเป็นวิญญาณเป็นอตตานั้น ก็ด้วยมีความเข้าใจว่าวิญญาณก็คือใจที่เป็น (ไม่ตาย) ล่องลอยไปไหนก็ได้ เหมือนอย่างเราอยู่ในที่นี้ แต่หัวใจล่องลอยไปอยู่ที่ไหนที่นี้ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว และถ้ายังมีความเข้าใจว่า เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยังจะมีความเห็นกระชั้นลงไปว่า นี่เองเป็นอตตาดำตัวตน และความเข้าใจของคนโดย

มากก็เข้าใจดังนี้ คือเมื่อเรียกว่าวิญญูณก็เข้าใจว่าได้แก่ใจที่ล่องลอยไปไหนได้ หรือว่าเป็นตัวที่จะไปเกิดต่อไป.

ในคนเราก็มีสิ่งทั้งห้านี้ คือ มีรูป ได้แก่มีรูปกายหรือรูปขันธ์ กองรูป มีเวทนาขันธ์ กองเวทนา มีสัญญาขันธ์ กองสัญญา มีสังขารขันธ์ กองสังขาร มีวิญญูณขันธ์ กองวิญญูณ มีอยู่ด้วยกันทั้งห้า และที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวเป็นตน ก็เข้าใจกันอยู่ที่สิ่งทั้งห้านี้ ในเวลาที่สิ่งทั้งห้านี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ก็เข้าใจว่ามีตัวตนบริบูรณ์ ถ้าพิการก็เข้าใจว่าอรรถพิการ เช่น ถ้ารูปขันธ์พิการเสีย อย่างเช่น ตาบอด หูหนวก จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ไดรส ความเป็นอัมพาต ก็หมดเรื่องกันเท่านั้น ถ้าถึงสลับสไลไปด้วยเสียอีก ก็ยิ่งไม่รู้อะไร ฉะนั้น เพียงแต่รูปขันธ์อย่างเดียวนั้น ก็เป็นข้อสำคัญ เมื่อยังมีอยู่บริบูรณ์ ทุก ๆ คนจึงยังมีความรู้สึกอะไรต่อมิอะไร คิดอะไรต่อมิอะไรอยู่ได้ อีก ๔ อย่างนั้นก็เหมือนกัน เพราะมีเวทนาอยู่ จึงมีความสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์อะไรต่าง ๆ มีสัญญาอยู่ จึงมีความจำได้หมายรู้ มีสังขารอยู่ จึงมีความคิดปรุงหรือปรุงคิดไปได้ มีวิญญูณอยู่ จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ถ้าอาการเหล่านี้เสียไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นความบกพร่อง ถ้าขาดไปเสียทั้งหมดก็เลยเป็นผู้มีความไม่รู้สึกอะไรเลย เพราะฉะนั้น ที่บุคคลยังมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนอยู่ มีชีวิตอยู่อย่างบริบูรณ์ ก็เพราะมีอาการทั้ง ๕ นี้ ประกอบกันอยู่สมบูรณ์ และเป็นไปโดยสะดวกไม่ขัดข้อง ฉะนั้น จึงยึดถืออาการทั้ง ๕ เหล่านี้ นี้เองว่าเป็นอรรถตัวตน ถ้าหากว่าสิ้นอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ ก็ไม่มีอะไรให้ยึดถือ และไม่มีความคิดในการที่จะให้ยึดถือ ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยไหน ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้ ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ และพระปัญญาจัตถีย์นั้นก็ย่อมมีความยึดถืออยู่เช่นนี้อย่างมั่นคง เพราะฉะนั้น เมื่อฟังธรรมจักร ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงรูปเดียว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอบรมอีก จึงได้ดวงตาเห็นธรรมจนครบทั้ง ๕ รูป แต่ก็ได้เพียงดวงตาเห็นธรรม เท่ากับว่าเห็นทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ขั้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ซึ่งลักษณะของอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ ว่า เป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนโดยชัดเจน.

อธิบายเบญจขันธ์

ได้เล่าถึงเรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง **อนัตตลักขณสูตร** ได้ย่อความของพระสูตรนั้น และได้อธิบายเรื่อง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ ว่าแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไรจึงขอสรุปความในตอนนั้นว่า สิ่งทั้งห้าเหล่านั้น แต่ละสิ่งมีมากด้วยกัน ฉะนั้นจึงเรียกว่า **ขันธ์** ที่แปลว่า **กอง** หรือ **หมู่หมวด** คือเรียกว่า **รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญูณขันธ์ กองวิญญูณ** รวมเรียกว่า **ปัญจขันธ์** แปลว่า **กองทั้งห้า** หรือเรียกเป็นไทยว่า **เบญจขันธ์** คำนี้จะได้พบในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในเทศนาเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ก็ควรที่จะกำหนดชื่อไว้และทำความเข้าใจ.

ทุก ๆ คน เมื่อกล่าวถึงอรรถตัวตน โดยปรกติก็ต้องมุ่งไปที่ปัญจขันธ์นี้ เพราะเว้นจาก

ปัญจขันธ์นี้แล้ว ก็ไม่มีสิ่งอะไรที่จะสมมติบัญญัติว่าเป็นอตตัตตัตตน ฉะนั้น ความเข้าใจว่าอะไรเป็นอตตัตตัตตน จึงเข้าใจกันที่ปัญจขันธ์นี้ และก็ยึดกันที่ปัญจขันธ์นี้ว่า เป็นอตตัตตัตตน ฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **ปัญจอุปาทานขันธ์** ปัญจะ ก็แปลว่า ๕ อุปาทาน ก็แปลว่า เป็นที่ยึดถือ ขันธ์ ก็แปลว่า ขันธ์ แปลรวมกันว่า **ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการ** คือเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอตตัตตัตตนดังกล่าว ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาปัญจขันธ์นี้ขึ้นชื่อว่า เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นการค้านการยึดถือของภิกษุปัญจวัคคีย์และของคนทั่วไป ได้ทรงแสดงเหตุผลในข้อนี้ไว้ว่า ถ้าปัญจขันธ์จะพึงเป็นอตตัตตัตตนไซ้ ปัญจขันธ์ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ก็จะไม่พึงได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่เพราะเหตุที่ปัญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ก็ไม่ได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้ปัญจขันธ์เป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน นี้เป็นเหตุผลที่ทรงชี้ในพระสูตรนี้.

คำว่า **เป็นไปเพื่ออาหาร** โดยทั่วไปหมายความว่า เป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ เพราะอาหารใช้ในความหมายว่า **เจ็บไข้** แต่คำว่า **อาหาร** อาจอธิบายให้เห็นความหมายกว้างไปกว่านั้น คือ คำว่า **อาหาร** แปลว่า **เป็นที่ถูกเบียดเบียน เป็นที่ถูกทำลายให้หมดสิ้น** เมื่อให้คำแปลอย่างนี้ก็อาจอธิบายให้กว้างออกไปอีกว่า ปัญจขันธ์เมื่อเกิดขึ้นก็ต้องถูกความแก่เบียดเบียน ถูกพยาธิคือความป่วยไข้เบียดเบียน ตลอดจนจนถึงถูกความตายเบียดเบียน รวมความว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็ต้องมีแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนถึงดับในที่สุด ฉะนั้น จึงต้องถูกความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและถูกความดับเบียดเบียนทำลายล้างให้หมดสิ้น.

จะพึงเห็นได้ว่า **รูปขันธ์** **กองรูป** ก็เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยมา แต่อาศัยบุคคลบริโภคาอาหารเข้าไปทำนุบำรุง คอยซ่อมส่วนที่สึกหรืออยู่เสมอ จึงรู้สึกมีความสืบต่อเรื่อยมา แม้แต่ในทางการแพทย์ปัจจุบันก็รับรองว่า แม้ส่วนที่แข็งที่สุดในร่างกาย เช่น กระดูก ก็เปลี่ยนไปอยู่ กระดูกเมื่อเกิดกับกระดูกในบัดนี้ก็เป็นคนละส่วนแล้วส่วนที่อ่อนกว่านั้น เช่น เนื้อหนัง ก็ยิ่งจะเปลี่ยนไปได้เร็ว ฉะนั้น รูปขันธ์ก็มีความเกิดดับอยู่เรื่อย แต่อาศัยที่มี **สันตติ** คือ **ความสืบต่อ** เพราะชีวิตยังดำรงอยู่ จึงยังเป็นมาได้ เวทนาขันธ์ กองเวทนา ปรากฏเกิดดับเห็นได้ชัด อย่างเช่นความสุขเกิดขึ้นแล้วหายไป ความทุกข์เกิดขึ้นแล้วก็หายไป ความเป็นกลาง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เปลี่ยนกันไปอยู่เสมอ สัญญาขันธ์ กองสัญญา ความจำหมาย ก็เกิดดับอยู่เสมอ สังขารขันธ์ กองสังขาร คือความคิดปรุง หรือความปรุงคิดเป็นเรื่องต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่เสมอ วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ก็เกิดดับอยู่เสมอ.

คราวนี้ ควรจะทำความเข้าใจคำว่า **วิญญาณ** ได้เคยให้ความหมายทั่ว ๆ ไปไว้แล้วว่า หมายถึง **ใจ** หมายถึง **สภาพที่จะไปเกิดต่อไป** หมายถึง **ความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น** ที่หมายถึงใจหรือหมายถึงสภาพที่จะเวียนเกิดต่อไปนั้น เป็นความหมายที่เข้าใจกันอยู่ ที่ใช้กันอยู่โดยทั่วไป แม้ในเรื่องทางพระพุทธศาสนาเองที่เป็นเรื่องเล่า เมื่อเล่าถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิด ใช้คำว่า **วิญญาณ** ก็มี

แต่ความหมายในปัญจขันธ์นี้ ไม่ใช่หมายความถึงสภาพเช่นนั้น แต่หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป ในเมื่อ ตากับรูปกระทบกัน อันเรียกว่า **จักขุวิญญาณ** ความรู้สึกได้ยินเสียง ในเวลาที่หูกับเสียงกระทบกัน เรียกว่า **โสตวิญญาณ** ความรู้สึกได้กลิ่น ในเมื่อฆานะกับกลิ่นกระทบกัน เรียกว่า **ฆานวิญญาณ** ความรู้สึกในรส ในเมื่อลิ้นกับรสกระทบกันเรียกว่า **ชีวหาวิญญาณ** ความรู้สึกถูกต้องที่กายถูกต้อง ในเวลาที่กายกับสิ่งที่ถูกต้องกายกระทบกัน เรียกว่า **กายวิญญาณ** ความรู้สึกในเรื่องที่มโนหรือมนะ รู้ในเวลาที่มีนากับเรื่องกระทบกัน เรียกว่า **มโนวิญญาณ** วิญญาณในปัญจขันธ์ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น ความรู้สึกดังกล่าวนี้จึงมีมาก เมื่อตา เห็นรูปเกิดความรู้สึกเห็นรูป นี้ก็เป็นจักขุวิญญาณ ครั้นหูได้ยินเสียง ก็เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงขึ้น ก็เป็นโสตวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงมีใช้มีหนึ่ง แต่ว่ามีมาก จึงเรียกว่าเป็นวิญญาณขันธ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว วิญญาณขันธ์ที่มีอธิบายอย่างนี้ ก็เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่เสมอ.

ฉะนั้น **ปัญจขันธ์** จึงเป็นไปเพื่ออาหาร คือต้องถูกเบียดเบียน คือต้องถูกทำลายล้างให้สิ้นไป ด้วยอำนาจของความแก่ เจ็บ ตาย หรือว่า เกิด ดับ อยู่เสมอ ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ คือบังคับให้เป็นอย่างนี้ อย่าให้เป็นอย่างนั้น ก็บังคับไม่ได้ อย่างเช่นรูปขันธ์ จะบังคับว่าจะต้องให้ คงอยู่อย่างนั้น อย่าให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ได้ ดังที่จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็ เปลี่ยนแปลงมาจนถึงที่สุด ใครจะพอใจในระยะไหนและปรารถนาจะให้คงอยู่ในระยะนั้นก็ ปรารถนาไม่ได้ กองเวทนาก็เหมือนกัน ก็ย่อมปรารถนาสุข แต่จะบังคับให้เป็นสุขอยู่เสมอไม่ได้ ทุกข์ก็เหมือนกัน เมื่อทุกข์เกิดขึ้น โดยปรกติก็ไม่ชอบ แต่ทุกข์นั้นก็ต้องถูกเบียดเบียนเหมือนกัน คือว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องหายไป แล้วเกิดอย่างอื่นขึ้นแทน กองสัญญาก็เหมือนกัน จะบังคับให้จำ ได้หมายรู้อยู่ตลอดไปก็ไม่ได้เหมือนกัน กองสังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด ก็ไม่ได้เหมือนกัน และกองวิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะดังกล่าวมานั้น ก็เหมือนกัน บังคับให้เป็นไปตาม ความปรารถนาไม่ได้ เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ ดังกล่าวมานี้ ปัญจขันธ์ต้องเป็นไปเพื่ออาหาร ต้อง เป็นไปตามคติธรรมดา ฉะนั้น จึงเป็น อนัตตา ไม่ใช่ อัตตาตัวตน.

ตามลักษณะนี้พึงเห็นว่า สิ่งที่จะเป็นอัตตาตัวตนนั้น ก็ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาหาร เป็น สิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่ชื่อว่าอัตตา ดังเช่นปัญจขันธ์ ซึ่งเป็นที่ ยึดถือว่าเป็นอัตตา เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่าไม่ใช่ แต่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุผลดัง ที่กล่าวมานี้.

การสอบครั้งแรก

พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะว่าเป็น **อนัตตา** คือไม่ใช่ตัวตนอย่างไรแล้ว ต่อจากนั้นก็ ได้ ตรัสถามความรู้ความเข้าใจของท่านทั้งห้าว่า ปัญจขันธ์ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งห้าก็กราบทูล ตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้งห้าก็กราบทูลตอบว่า เป็น

ทุกข์ ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ นั้นก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ในตอนนี่ เรียกว่าเป็น **การสอบครั้งแรก** ในพระพุทธานุศาสน์ คือพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถามท่านปัญจวัคคีย์ถึงความรู้ความเห็นของท่านในเมื่อฟังเทศน์แล้ว นับว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรก และในข้อสอบที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตั้งขึ้นถามนี้ ก็เป็นอันตรัสถามในหลักของไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันได้แก่ **อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกข์ เป็นทุกข์ อนตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน** ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งอนัตตาทาก่อนดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ตรัสสอบถามว่าปัญจขันธ์ ที่กล่าวมาแล้วนั้น คือว่าที่เป็นไปเพื่ออาพาธและที่ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้นั้นเป็น **นิจจัง คือเป็นสิ่งเที่ยง** หรือเป็น **อนิจจัง คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง** ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็น **อนิจจัง คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง** เพราะว่าถ้าเป็นสิ่งเที่ยงแล้ว จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธและบังคับได้ แต่ไม่เป็นเช่นนั้น จึงเป็น **อนิจจัง คือสิ่งที่ไม่เที่ยง** และเมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ ลักษณะที่ชื่อว่า เป็นทุกข์ในที่นี้ท่านก็กล่าวไว้เองว่า คือความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะคำว่า ทุกข์ แปลว่า สิ่งที่น่าอยู่ยาก หมายความว่า ทนอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ชื่อว่า เป็นทุกข์นั้นก็คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ คืออย่างไรก็ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เรียกตามศัพท์ว่า **วิปริณามธรรม** นี่เป็นอีกคำหนึ่งที่จะได้เห็นในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในทางเทศนาเป็นอันมาก วิปริณามธรรม แปลว่า แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สิ่งที่เป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะเห็นว่า **เอต มม นี่เป็นของเรา เอโสหมสมิ เราเป็นนี่ เอโส เม อตตา นี่เป็นอัตตาคือตัวตนของเรา** เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์นี้จึงเป็นสิ่งที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน อันจะพึงกล่าวได้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นก็เป็นอย่างอนัตตา หรือจะกล่าวกลับกันว่า สิ่งใดเป็นอนัตตาส่งนั้นก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ดังนี้ก็ได้ เพราะก็อยู่ในลักษณะที่เนื่องกัน ฉะนั้น ในตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอบถามนี้ จึงเป็นอันได้ตรัสสอบถามในหลักไตรลักษณ์เป็นอันได้ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถาม และพระปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลตอบ แสดงว่าได้มีความรู้ความเห็นถูกต้องแล้ว จึงได้ตรัสสรุปความว่า ปัญจขันธ์ โดยกาล คือเป็นอดีตล่วงมาแล้วก็ตาม เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ตาม เป็นปัจจุบันก็ตาม โดยที่ตั้ง เป็นส่วนภายในก็ตาม เป็นส่วนภายนอกก็ตาม โดยวัตถุ เป็นของหยาบก็ตาม เป็นของละเอียดก็ตาม โดยคุณภาพเป็นของเลวก็ตาม เป็นของประณีตก็ตาม โดยระยะไกล เช่นว่าล่วงมาแล้ว หรือว่ายังไม่มาถึงก็ตาม หรือว่าอยู่ใกล้ เช่นว่าเป็นปัจจุบันก็ตาม ทั้งหมดก็สักแต่ว่า เป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญูณ ควรที่จะเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี่ นี่ไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา.

เมื่อตรัสสรุปดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสผลที่สืบเนื่องมาจากความรู้ความเห็นชอบดังกล่าวมานั้นว่า อริยสาวกผู้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่ามีปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้ ย่อมมีความหน่ายในรูป เวทนา

สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นกำหนดคือว่าสิ้นราคะ เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุตติหลุดพ้น เมื่อวิมุตติหลุดพ้นก็ย่อมมีญาณคือความรู้ว่าพ้นแล้ว เป็นอันว่าได้ทรงแสดงธรรมะในส่วนโลกุตตรธรรม ได้ธรรมะคือ **สัมมัมปัญญา ความรู้ชอบ นิพพิทา ความหน่าย วิราคะ ความสิ้นราคะ วิมุตติ ความหลุดพ้น วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น.**

ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมะที่เป็นหลักทั้งนั้น ต้องมีสัมมัมปัญญาคือมีความรู้ชอบตามที่เป็นแล้ว ในปัญจขันธ์ก่อน จึงจะเกิดนิพพิทาคือความหน่ายขึ้น เมื่อเกิดนิพพิทาคือความหน่ายจึงจะเกิดวิราคะคือสิ้นราคะ สิ้นความติด สิ้นความยินดี สิ้นความกำหนด เมื่อเกิดวิราคะ จึงจะเกิดวิมุตติ ความหลุดพ้นจากความยึดถือว่า เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ดังกล่าวมาแล้ว เมื่อเกิดวิมุตติ จึงจะเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าพ้นแล้ว เมื่อถึงตอนนี้ จึงจะเป็นผู้เสรีจกิจ ลำดับธรรมะนี้ ควรกำหนดไว้โดยชัดด้วยและทำความเข้าใจด้วย จึงจะเข้าใจพระพุทธานุศาสน์ได้ถึงปรมาตถธรรมทั่ว ๆ ไปในหนังสือทั้งปวงหรือในเทศนาทั้งปวง.

ฉะนั้น จะได้ว่าสรุปลงในตอนนี้อีกสักหนหนึ่ง คือเบื้องต้นต้องศึกษาให้รู้จักปัญจขันธ์ ว่ามีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ต่อไปก็ศึกษาให้รู้จักไตรลักษณ์ที่เป็นไปในปัญจขันธ์นั้น คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เมื่อเกิดสัมมัมปัญญาคือความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ คือปัญจขันธ์เป็นอย่างไรก็ให้รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ตามสัญญาหรือว่าแก่งรู้ รู้ไปตามที่เป็นแล้วอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ดังกล่าวโดยลำดับ อันนี้เป็นหลักธรรมเมื่อมีความเข้าใจตลอดสายอย่างนี้ ก็จะเข้าใจพระพุทธานุศาสน์ในส่วนปรมาตถธรรมทั่ว ๆ ไปด้วย.

ในท้ายพระสูตรแสดงว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์ได้ลำดับพระสูตรนี้แล้ว ก็มีจิตปีติโสมนัส จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะคือกิเลสที่ตองนอนจมหมักหมมอยู่ในสันดาน จึงได้บังเกิดเป็นพระอรหันต์ขึ้น ๖ รูปในโลก พระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์รูปแรก ท่านพระปัญจวัคคีย์ที่ฟังอนัตตลักขณสูตร จนจิตพ้นจากอาสวกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันต์อีก ๕ รูป ก็รวมเป็น ๖ รูปด้วยกัน พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่าเป็น **พระพุทธรัตตะ** รัตตะคือพระพุทธเจ้า พระธรรมได้ชื่อว่า **พระธรรมรัตตะ** รัตตะคือพระธรรม พระปัญจวัคคีย์ซึ่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้น ได้ชื่อว่าเป็น **สังฆรัตตะ** รัตตะคือพระสงฆ์ รัตตะทั้ง ๓ จึงเกิดขึ้นบริบูรณ์ในวันนั้น ท่านแสดงว่าวันนั้นเป็นวันแรม ๕ ค่ำ แห่งเดือนสาवณะ ซึ่งตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย ฉะนั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตตะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

ส่วนวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น ท่านพระโกณฑัญญะรูปเดียวได้เกิดดวงตาเห็นธรรม ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่า ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และได้ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธานุศาสน์เพียงรูปเดียว ก็ชื่อว่าเป็นวันที่เริ่มจะมีพระสังฆรัตตะในชั้นแรกเท่านั้น ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ชื่อว่าเป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเทศนาครั้งแรก เป็นวันที่ได้เริ่มตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็น

วันที่รัตนะทั้งสามเกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

พระยสะ

ในกรุงพาราณสีนั้น ได้มีกุลบุตรผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐีชื่อ **ยสะ** มารดาบิดาทรงแห่นรักษาเป็นอย่างดี จนถึงสร้างปราสาทให้อยู่ใน ๓ ถตุ ในคืนวันหนึ่ง ยสะกุลบุตรนั้น ได้รับความบำเรอให้เป็นสุขด้วยดนตรีต่าง ๆ บนปราสาทที่มีแต่สตรีล้วน ได้หลับไปก่อน สตรีทั้งหลายซึ่งเป็นผู้บำเรอหลับภายหลัง แต่ยสะกุลบุตรได้ตื่นขึ้นก่อน และได้เห็นอาการต่าง ๆ ของสตรีผู้นอนหลับ ก็มีความเบื่อหน่ายจนถึงอุทานขึ้นว่า **ที่นี่วุ่นวาย ที่นี่ขัดข้อง** แล้วก็ลงจากปราสาทเดินไปออกประตูเมืองพาราณสีตรงไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แล้วก็เดินไปไปอย่างนั้น ในขณะที่ พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จเดินจงกรมอยู่ ทรงได้ยินเสียงยสะกุลบุตรบ่นไปอย่างนั้น ตรัสขึ้นว่า **ที่นี่ไม่ขัดข้อง ที่นี่ไม่วุ่นวาย** ยสะกุลบุตรได้ฟังก็มีความยินดีว่า **ที่นี่ไม่ขัดข้องไม่วุ่นวาย** ก็นั่งลง พระพุทธเจ้าก็ตรัส **อนุပ္พุพิกถา และ อริยสัง ๔** จบแล้ว ยสะกุลบุตรเกิดดวงตาเห็นธรรม.

ครั้นสว่างขึ้น มารดาของยสะกุลบุตรได้ขึ้นไปบนปราสาท ไม่พบบุตรก็ไปบอกเศรษฐีผู้บิดา เศรษฐีผู้บิดาก็ส่งคนไปเที่ยวค้นหา ส่วนตนเองได้เดินไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พบร่องเท้าของบุตรวางอยู่ ก็ตรงเข้าไปถามพระพุทธเจ้าว่า ยสะกุลบุตรอยู่ที่นี้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า นั่งลง แล้วก็พบยสะกุลบุตร เศรษฐีผู้บิดาก็นั่งลง พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุပ္พุพิกถาและอริยสัง ๔ เศรษฐีผู้บิดาก็เกิดดวงตาเห็นธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสกคนแรกผู้เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะ** ในขณะที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุပ္พุพิกถาและอริยสังแก่เศรษฐีผู้บิดานั้น ยสะกุลบุตรก็ได้ฟังทบทวนไปด้วย ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในขณะที่ เศรษฐีผู้เป็นบิดาได้มองเห็นยสะกุลบุตร จึงกล่าวขึ้นชักชวนให้กลับไปบ้าน อ้างว่ามารดากำลังคร่ำครวญถึงเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ ๆ ชีวิตแก่มารดา พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ยสะกุลบุตรเป็นผู้มีจิตสิ้นอาสวกิเลสแล้ว ไม่ควรที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์อีก เศรษฐีผู้บิดาจึงอนุโมทนา และได้นิมนต์พระพุทธเจ้าขอให้ยสะกุลบุตรเป็นปัจฉิมสมณะเข้าไปฉันในเรือนของตน ยสะกุลบุตรได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าเสด็จไปฉันในเรือนของเศรษฐี มีพระยสะซึ่งอุปสมบทใหม่เป็นปัจฉิมสมณะ และได้เทศนาโปรดมารดาของพระยสะกับปราณหุติยิกา ซึ่งแปลว่าสตรีผู้เป็นที่สองคนเก่า หมายถึงภรรยาซึ่งกลายเป็นคนเก่าไปแล้ว ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยอนุပ္พุพิกถาและอริยสัง ๔ เช่นเดียวกัน สตรีทั้งสองนั้น ได้แสดงตนเป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นครั้งแรก** ในพระพุทธศาสนา.

ต่อมาก็มีสหายของพระยสะอีก ๔ คน ซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีที่สืบสกุลกันมาโดยลำดับ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังอนุပ္พุพิกถาและอริยสัง ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรม ก็ทูลขออุปสมบท ได้

อุปสมบทโดยเอตทิกขุอุปสัมปทา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุสาสน์สั่งสอนจนจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๑๑ องค์ในโลก ต่อมาสหายชาวชนบทของพระยสะอีก ๕๐ คน ได้ข่าว เข้าใจว่าธรรมวินัยที่พระยสะออกบวชนั้นจะไม่ใช่ของต่ำทราวม การบวชของพระยสะก็คงไม่เป็นของต่ำทราวม จึงได้พากันมา พระยสะได้พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุப்புพิกธาและอริยสัจ ๔ จนสหาย ๕๐ คนนั้นได้ดวงตาเห็นธรรม ทูลขออุปสมบท ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อได้ฟังพุทธโอวาทที่ทรงอนุสาสน์สอนอบรม ก็มีจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๖๑ องค์ในโลก นับว่ามีจำนวนมากพอสมควร พระพุทธเจ้าจึงได้มีพระพุทธดำรัสโดยความว่า **เราผู้ตถาคตเป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด แม้ท่านทั้งหลายก็เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด ท่านทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่โลก เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ว่า ๒ รูปอย่าไปโดยทางอันเดียวกัน คือให้ไปทางละ ๑ รูป แยกกันไป จงแสดงธรรมที่มีความไพเราะในเมืองต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด พร้อมทั้งอรรถะคือเนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ ประกาศพรหมจรรย์คือพระศาสนาที่บริบูรณ์บริสุทธิโดยสิ้นเชิง สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปในจักรวาลคือมีกิเลสที่บังดวงตาปัญญาแต่เพียงเล็กน้อยมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังธรรมก็จะเสื่อมประโยชน์ผู้ที่รู้ธรรมก็จักมีอยู่ ส่วนเราผู้ตถาคตเองนั้นจะไปยังอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม** พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวก ซึ่งเป็นผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว เริ่มแยกกันไปประกาศพระศาสนาในครั้งนั้นอย่างนี้.

ในสมัยนั้น ภิกษุที่แยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนา ได้ไปในทิศต่าง ๆ กัน ในชนบทต่าง ๆ กัน เมื่อมีใครต้องการบรรพชาอุปสมบทก็ต้องนำมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อให้พระพุทธเจ้าประทานบรรพชาอุปสมบท เป็นความลำบาก ฉะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภถึงความลำบากข้อนี้ ได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกเป็นผู้บรรพชาอุปสมบทเองได้ ด้วยได้ตรัสอนุญาตให้ผู้ที่ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทปลงผมและหนวดก่อนนุ่งผ้ากาสายะคือผ้าข้อมน้ำผาด ทำผ้าเฉียงบ่าข้างหนึ่งไว้ให้เท่าภิกษุทั้งหลาย นั่งกระหย่งประคองอัญชลี แล้วนำให้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรรณะ วาระที่ ๑ วาระที่ ๒ วาระที่ ๓ ก็เป็นอันอุปสมบทเป็นภิกษุได้ด้วยพิธีเพียงเท่านั้น วิธีนี้เรียกว่า **ติสรณคมนอุปสัมปทา**.

อนุப்புพิกธา

คราวนี้จะอธิบายอนุப்புพิกธาและอริยสัจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสอนแก่ยสะ-กุลบุตรเป็นต้น

คำว่า **อนุப்புพิกธา** แปลว่า ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้นขึ้นไป มี ๕ คือ **ทานกถา** ถ้อยคำที่พรรณนาทาน **ศีลกถา** ถ้อยคำที่พรรณนาศีล **สักคกถา** ถ้อยคำที่พรรณนาสวรรค์

กามาที่นวกถา ถ้อยคำที่พรรณนาอาทินพคือโทษของกาม **เนกขัมมานิสังสกา** ถ้อยคำที่พรรณนาอาทิสงส์ของเนกขัมมะคือการออกจากกาม.

ถ้อยคำที่พรรณนาทานนั้น **ทาน** แปลว่า **ให้** เป็นชื่อของวัตถุแปลว่าวัตถุที่ให้ เป็นชื่อของเจตนา แปลว่าเจตนาเป็นเหตุให้ ทางพระพุทธศาสนาแสดงทานด้วยมุ่งให้บุคคลทำการบริจาค เป็นการสงเคราะห์ อนุเคราะห์ หรือบูชา เป็นการเพื่อแผ่ความสุขให้แก่ผู้อื่นและด้วยมุ่งกำจัดโลภะคือความโลภ มัจฉริยะคือความตระหนี่ในจิตใจของตนด้วย แต่ว่าทานในพระพุทธศาสนาที่จะมีผลมากนั้นต้องประกอบด้วยวัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือสิ่งที่ให้เป็นสิ่งที่มีประโยชน์แก่ผู้รับตามสมควร ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มิโทษ เจตนาสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยเจตนา คือมีเจตนาดี ตั้งแต่เมื่อก่อนให้ ในขณะที่ให้ และในภายหลังที่ให้แล้ว กับปฏิบัติหกสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยปฏิบัติหกคือผู้รับ หมายถึงว่าผู้รับก็ต้องเป็นผู้สมควร เช่น เป็นผู้ที่ควรอนุเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรสงเคราะห์ เป็นผู้ควรบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น เมื่อกกล่าวโดยสรุปแล้ว ทานที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญจึงต้องเป็นทานที่เรียกว่า **มีการเลือกให้** ไม่ใช่ให้โดยไม่เลือก คือต้อง **เลือกวัตถุ เลือกเจตนา เลือกบุคคล ผู้รับ** กับต้องดูให้พอเหมาะสม ไม่ทำตนเองให้ต้องลำบากเพราะการให้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทานกถาพรรณนาทานนี้เป็นข้อที่ ๑.

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง **ศีล** ศีลนั้น ตามศัพท์แปลว่า **ปกติ** หมายถึงความปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ ไม่ถูกกิเลสดึงไปให้ประพฤติทุจริตต่าง ๆ ฉะนั้น จึงต้องมี **วิริติเจตนา ความตั้งใจงดเว้นจากความชั่วนั้น ๆ** จึงจะเป็นศีล ศีลในพระพุทธศาสนานั้นอย่างต่ำก็คือ **ศีล ๕** ได้แก่ เจตนางดเว้นจากภัยหรือเวร ๕ ประการ ฉะนั้น ศีลจึงเท่ากับเป็นความไม่มีเวร ไม่มีภัย เมื่อรักษาศีล ก็เท่ากับว่า **ทำอภัยทาน** คือให้อภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย และตัวผู้มีศีลเองก็เป็นผู้ที่ไม่ก่อภัย ก่อเวรขึ้นแก่ตัวเองด้วย พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงศีลนี้เป็นข้อที่ ๒.

ต่อจากนั้น ก็ทรงแสดง **สวรรค์** คำว่า สวรรค์ ก็ออกมาจากศัพท์บาลีว่า **สคฺค** แปลว่า**ที่เป็นที่** **ซึ้งเป็นที่ติด** ก็ได้ **ที่เป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ** ก็ได้ ตามที่เข้าใจกัน สวรรค์เป็นโลกอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งบุคคลผู้ทำความดีจะพึงเข้าถึงในเวลาที่ยังมีชีวิตไปจากโลกนี้แล้ว และในคัมภีร์ก็แสดงสวรรค์ไว้มาก เช่น สวรรค์กามาพจร ที่แปลว่า ชั้นที่ยังหยั่งลงในกาม ๖ ชั้น แต่สวรรค์ดังกล่าวนี้ เป็นเรื่องที่มีแสดงไว้ในตำราเก่าก่อนพระพุทธศาสนา และมาถึงพระพุทธศาสนาก็ยังมีติดมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่ที่ติดมาไม่หมด คือติดมาบางส่วน.

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสวรรค์ในปัจจุบัน คือได้ตรัสไว้ที่แห่งหนึ่ง^{๑๐}มีความว่า สวรรค์ชั้น **ผัสสายตนะ ๖ ชั้น** อันเราเห็นแล้ว คือ สวรรค์เกิดขึ้นทางอายตนะที่ให้เกิดผัสสะ ได้แก่-

ในที่ใด มีรูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงเห็นได้ด้วยตา ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นรูป.

^{๑๐} ส. สฬา. ๑๘/๑๕๙/๒๑๕

ในที่ใด มีเสียงที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะฟังได้ยินได้ด้วยหู ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้น
ผัสสสายตนะชั้นเสียง.

ในที่ใด มีกลิ่นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะฟังสูดได้ด้วยจมูก ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้น
ผัสสสายตนะชั้นมานะ.

ในที่ใด มีรสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะฟังลิ้มได้ด้วยลิ้น ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้น
ผัสสสายตนะชั้นชีวหา.

ในที่ใด มีโณภูฏัพพะคือสิ่งที่กายถูกตองที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะฟังกระทบถูกได้ด้วยกาย
ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสสายตนะชั้นกาย.

ในที่ใด มีธรรมคือเรื่องราวต่าง ๆ มีเรื่องรูป เรื่องเสียงเป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ
ที่จะฟังรู้ได้ด้วยใจ ที่นั่นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสสายตนะชั้นธรรมะ คือชั้นเรื่องราว.

ตามพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงแสดงสวรรค์ ซึ่งลงไปกลาง ๆ จะในเวลาไหน คือในบัดนี้
หรือในอนาคต ในโลกนี้ หรือในโลกหน้าก็ตามที เมื่อมีผลเป็นเช่นนี้อยู่ในที่ใดในที่นั้นก็ชื่อว่า เป็นสวรรค์
เพราะจัดเป็นที่มโหฬารอันเลิศ มีอารมณ์ทั้งดงาม และในขณะที่เดียวกันก็เป็นที่ยิ่งที่ติดเป็นอย่างยิ่ง
ด้วย คือว่าเป็นที่ปรารถนาพอใจอย่างยิ่ง สวรรค์ดังกล่าวมานี้ จำต้องอาศัยทาน อาศัยศีลเป็นเหตุ
พิจารณาตามกระแสปัจจุบัน ก็จะเห็นเข้าเรื่องกันได้กับสวรรค์ ๖ ชั้น ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสนั้น
คือเมื่อต่างมีทานเฉลี่ยเพื่อแผ้วให้มีความสุขแก่กันและกัน และมีศีลไม่เบียดเบียนกันและกัน ให้อภัย
กันและกัน ก็จะต่างมีความสุขด้วยกัน เมื่อมีความสุขด้วยกันอยู่ก็จะมี ความเจริญตา เจริญหู เจริญ
จมูก เจริญลิ้น เจริญกาย เจริญใจ ปราศจากความทุกข์ ที่เกิดจากความคับแค้น และที่เกิดจากการ
เบียดเบียนกัน ก็เป็นผลที่เรียกได้ว่าสวรรค์อยู่แล้ว สวรรค์นี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นข้อที่ ๓.

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง **กามาทีนพ คือโทษของกาม** สวรรค์ได้ชื่อว่าเป็นกาม คือเป็นที่รักใคร่
ที่ปรารถนา ที่พอใจ เป็นอย่างยิ่ง คำว่า **กาม** นั้น เป็นวัตถุที่เป็นภายนอกดังกล่าวนั้นส่วนหนึ่ง
อีกส่วนหนึ่งเป็นชื่อของกิเลสในใจของบุคคล คือเป็นชื่อของความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจ เมื่อ
มีความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจ เป็นกิเลสกามในจิตใจ วัตถุข้างนอกจึงได้พลอยเป็นกามไป
ด้วย แต่ถ้าจิตใจไม่มีกิเลสกามอยู่ วัตถุข้างกายนอกก็เป็นวัตถุเฉย ๆ ไม่เป็นกามของผู้นั้น เหมือน
อย่างบุคคลสามัญซึ่งมีกิเลสกามอยู่ในใจ เมื่อไปในที่ไหน ในที่นั้นก็ เป็นกามของเขา เพราะว่าเป็นที่รัก
ใคร่ ปรารถนา พพอใจ แต่พระอรหันต์จะไปในที่ไหน ในที่นั่นไม่เป็นกามของท่าน เพราะท่านไม่มี
ความรักใคร่ปรารถนาพอใจสิ่งนั้น ๆ ก็คงเป็นวัตถุนั้น ๆ อยู่โดยธรรมดาเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อ
กล่าวถึงกามจึงมีความหมายเป็นสอง หมายถึงวัตถุภายนอกก็ได้ หมายถึงกิเลสในใจก็ได้ แต่ว่าโดย
ปรกติเมื่อกล่าวอย่างสามัญ คำว่ากามเป็นชื่อของวัตถุภายนอก เพราะเป็นที่ใคร่ ที่ปรารถนา ที่พอใจ
ของบุคคลทั่วไป สวรรค์ แม้จะมีอารมณ์อันเลิศสักเท่าไร แต่ก็ยังเป็นกาม คือเป็นที่น่าใคร่ น่าปรารถนา
น่าพอใจ และเป็นสิ่งที่ต้องมีความแปรปรวน เปลี่ยนแปลงไป มีเกิด มีดับเหมือนอย่างวัตถุทั้งปวง

ในโลกถึงจะเปลี่ยนแปลงไปซ้ำ ในที่สุดก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น เมื่อไปมีความรักใคร่ปรารถนา พอใจมาก เมื่อสิ่งเหล่านั้นเปลี่ยนแปลงไป ก็ยิ่งทำให้ต้องเป็นทุกข์มาก เพราะฉะนั้น อันนี้จึงชื่อว่า **อาทีนพ** คือ **โทษของกาม** ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้ให้เห็นเป็นข้อที่ ๔.

ต่อจากนั้น ก็เป็นข้อที่ ๕ ทรงแสดง **เนกขัมมะ** คือการออกจากกาม การออกจากกามนั้น ออกจากกาย ได้แก่ การออกบวชประการหนึ่ง ออกจากใจ ได้แก่ การทำจิตใจให้เป็นสมาธิ จนสงบ สว่างจากกาม จากอกุศลกรรมทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เป็นเหตุทำให้จิตใจสงบและมีความสุข ตัดกังวลห่วงใยอันเกี่ยวกับกามด้วยประการทั้งปวง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงยกขึ้นโดยเป็นอานิสงส์ ของเนกขัมมะเป็นข้อที่ ๕.

เมื่อได้ทรงแสดงอนุพุทฺธิกาทั้ง ๕ ประการนี้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า ผู้ฟังมีจิตแช่มชื่นผ่องใส ปราศจาก **นิวรณ์** คือ **กิเลสเครื่องกั้นจิต** มีจิตบริสุทธิ์ผ่องใส สมควรที่จะรับพระธรรมที่สูงขึ้นไป เหมือน อย่างผ้าที่ซักให้สะอาดปราศจากมลทินต่าง ๆ ควรที่จะรับน้ำย้อมได้แล้ว จึงได้ทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือทรงชี้ทุกข์ ชี้สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ชี้นิโรธ ความดับทุกข์ ชี้มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยนัยดังในปฐมเทศนานั้น อริยสัจ ๔ นี้ เรียกว่า **สามุกกัถิกรมมเทศนา** คือ **เป็นพระธรรมเทศนาที่ พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง** เพราะได้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยปรกติ เมื่อได้ทรงแสดงอนุ- พุทฺธิกาและอริยสัจ ๔ แล้ว ผู้ฟังก็เกิดดวงตาเห็นธรรม ที่ท่านแสดงว่าได้เป็นพระโสดาบันใน พระพุทธศาสนา.

อนุพุทฺธิกาและอริยสัจ ๔ นี้ ตามประวัติในพระพุทธศาสนาปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ทรง แสดงแก่มนุษย์ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ ไม่ทรงแสดงแก่เทพยดาหรือภิกษุ และผู้ที่ทรงแสดงนั้น เป็นผู้ที่มี จิตเลื่อมใส เบิกบาน ควรที่จะได้รับผลจากการฟัง ฉะนั้น จึงปรากฏว่าเมื่อได้ฟังจบลงแล้ว จึงได้รับ ผลคือได้ดวงตาเห็นธรรม.

ดวงตาเห็นธรรมนั้น ตามศัพท์เรียกว่า **ธมฺมจกฺขุ** ท่านแสดงไว้ตรงกัน คือเห็นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อเกิดความเห็นขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือว่าเกิดธรรมจักขุ จะฟังเทศน์กัณฑ์ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อเกิดดวงตา เห็นธรรม ก็จะต้องเกิดขึ้นอย่างนี้ พิจารณาดูก็น่าเข้าใจว่า คือเห็นทุกข์นั่นเอง **เห็นเกิดดับเรียกว่าเห็นทุกข์ หรือว่าเห็นทุกข์คือเห็นเกิดดับ** โดยมากเห็นแต่เกิด อย่างเห็นชีวิตของเราในบัดนี้ เรา รู้จักกันแต่เกิด แต่ว่าไม่รู้สึกรู้ว่าจะดับ ดับนั้นเราคิดว่าอยู่ข้างหน้า คือว่ายังไม่มาถึง ในปัจจุบันก็คือเกิดและยังดำรงอยู่ ยังไม่เห็นดับเป็นคู่กันไป แต่ความเห็นที่จะเรียกว่าเห็นธรรมนั้น ต้องเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกัน เมื่อ เห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกันแล้วกิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง จะตั้งความชอบ ความชัง ไว้ที่ไหน ความชอบ ความ ชังที่เป็นกิเลสนั้นจะตั้งอยู่ได้ ต้องตั้งในสิ่งที่เราเห็นว่า ยังมีอยู่ ยังเป็นอยู่ คือในสิ่งที่ยังเกิดอยู่ แต่ ว่า ถ้าเห็นว่าดับเสียแล้ว กิเลสก็ไม่มีการตั้ง ชอบก็ไม่มีการตั้ง ชังก็ไม่มีการตั้ง เพราะไม่มีอะไรจะตั้ง เพราะ เห็นว่าดับเสียแล้ว

ฉะนั้น โดยปรกติบุคคลจึงยังไม่เชื่อว่าเห็นทุกขลังจะ จะเห็นก็เห็นเพียงนิดหน่อย ถ้าจะเห็นที่เป็นดวงตาเห็นธรรม จะต้องเห็นให้ตลอดคือเห็นถึงดับ และเห็นให้ได้ในปัจจุบัน เมื่อเห็นถึงดับได้ ในปัจจุบัน ก็เลสไม่มีที่ตั้งนั้นแหละ จึงชื่อว่าได้ดวงตาเห็นธรรม และผู้ที่ฟังเทศน์จนได้ดวงตาเห็นธรรมนี้ ท่านไม่ได้ฟังเพื่อจะมุ่งกำหนดว่า เทศน์ว่าอย่างไร เบื้องต้นแสดงอย่างไร ท่ามกลางแสดงอย่างไร ข้างท้ายแสดงอย่างไร คือไม่ได้มุ่งจะจำกัดย่อคำ มุ่งแต่เพียงเข้าใจให้อย่างแจ่มแจ้ง การบรรลุในขั้นแรก ในพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเกิดดวงตาเห็นธรรมดังกล่าวมานี้ เมื่อได้ดวงตาเห็นธรรมในขั้นแรกนี้ แล้ว พระพุทธเจ้าจึงจะทรงอบรมให้เกิดปัญญาสูงขึ้นไปอีกจนถึงที่สุด.

ชฎิล ๓ พี่น้อง**

พระบรมศาสดาได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั้น ครั้นออกพรรษาแล้ว ในอรรถกถาแห่งหนึ่งแสดงว่า ได้เสด็จจาริกจากอิสิปตนมฤคทายวันในวันปาฏิบพ คือวันแรม ๑ ค่ำ เสด็จย้อนไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นตำบลที่ตรัสรู้ มุ่งจะเสด็จไปโปรดชฎิล ๑,๐๐๐ คน ซึ่งตั้งสำนักอยู่ในตำบลนั้น ในระหว่างที่เสด็จออกจากอิสิปตนมฤคทายวัน ได้ประทับพักที่ร่มไม้ในแถวไร่ฝ้ายแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงพบกับ **ภททวคคิยกุมาร** มีจำนวน ๓๐ คน ซึ่งมาเที่ยวเล่นกันอยู่พร้อมกับภริยาของตน แต่สหายคนหนึ่งไม่มีภริยา ก็นำเอาหญิงโสเภณีมา เมื่อเพลอหญิงโสเภณีก็ลักเอาห่อสิ่งของหนีไป ก็พากันเที่ยวตามหา มาพบพระศาสดา กราบทูลถามว่าได้พบหญิงนั้นบ้างหรือไม่ พระองค์ตรัสถามเรื่อง กุมารเหล่านั้นก็กราบทูลเล่าถวายจนถึงเที่ยวตามหา พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า จะแสวงหาสตรีดี หรือจะแสวงหาตนดี กุมารเหล่านั้นกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดง **อนุปพพิกขา** และ **อริยสัง** กุมารเหล่านั้นฟังแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานอนุญาตให้อุปสมบท แล้วส่งไปประกาศศาสนา ส่วนพระองค์เองก็เสด็จต่อไปจนถึงตำบลอุรุเวลาที่ชฎิลทั้ง ๑,๐๐๐ คนนั้นอาศัยอยู่.

ชฎิลเหล่านั้น มีหัวหน้าอยู่ ๓ คน ชื่อ **อุรุเวลกัสสปะ** คนหนึ่ง มีบริวาร ๕๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่ตำบลหนึ่ง น้องคนที่สองชื่อว่า **นทีกัสสปะ** มีบริวาร ๓๐๐ คน ตั้งอาศรมพำนักอยู่ถัดไปอีกแห่งหนึ่ง น้องคนสุดท้ายชื่อว่า **คยากัสสปะ** มีบริวาร ๒๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่แห่งหนึ่งในที่ถัดไป พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังสำนักของอุรุเวลกัสสปะก่อน ได้ตรัสขออาศัยพักอุรุเวลกัสสปะก็ยอมให้พัก พระองค์ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะนั้นด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้อุรุเวลกัสสปะหายจากความสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นความสำคัญผิด ตามเรื่องแสดงว่า ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้วิธี **อิทธิปาฏิหาริย์** คือ **แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ อาเทศนาปาฏิหาริย์ แสดงวิธีดักใจต่าง ๆ** จนอุรุเวลกัสสปะคลายจากความสำคัญผิดนั้น และทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้ไปบอกบริวารเสียก่อน

** วิ. มทา. ๔/๔๓-๖๒/๓๖-๕๕

อุรุเวลกัสสปะกับอภบริวาร บริวารก็บอกว่าเห็นชอบ ก็พร้อมกันลอยเครื่องสำหรับชฎิล เช่น เครื่องที่ทำผมเป็นเชิง ทาบคานซึ่งเป็นชฎิลบริวาร ลอยน้ำทิ้งเสียหมด แล้วก็ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต ต่อมาที่กัสสปะกับบริวารได้เห็นชฎิลบริวารของพี่ชายกับบริวารลอยน้ำมา ก็คิดว่าจะเกิดอันตรายแก่พี่และคณะ ก็พร้อมกันมา เห็นพี่และคณะอุปสมบทเป็นภิกษุ ก็พากันลอยบริวารชฎิลของตนทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ฝ่ายคยากัสสปะและบริวารก็คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน จึงเป็นอันว่าชฎิลรวม ๑,๐๐๐ คน ซึ่งมีหัวหน้า ๓ คน ก็ได้มาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็มาถึงวาระที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** คืออบรมสั่งสอนเพื่อให้ชฎิลเหล่านั้นได้บรรลุธรรมะสืบต่อไป จึงได้ทรงนำไปยังตำบลคยาสี่สะใกล้แม่น้ำคยา แล้วก็ตรัสเทศนาที่พระคันถรจนาจารย์ได้ชานานามว่า **อาทิตตปริยายสูตร** คือเป็นพระสูตรที่แสดงบรรยายถึงสิ่งที่เป็นอย่างร้อน.

อาทิตตปริยายสูตร^{๑๒}

ในพระสูตรนี้ ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งทั้งปวงคืออะไร บ้าง ก็ได้ทรงยกขึ้นแสดงเป็นหมวด ๆ ดังต่อไปนี้

ตอนที่หนึ่ง หมวดที่ ๑ จักขุ รูปที่เห็นได้ด้วยจักขุ จักขุวิญญาณ วิญญาณคือความรู้สึกรู้เห็นรูปทางจักขุ จักขุสัมผัส สัมผัสอาศัยจักขุ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสอาศัยจักขุ.

หมวดที่ ๒ โสตะคือหู สัทหะคือเสียง โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัส สัมผัสอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดเพราะสัมผัสอาศัยโสตะคือหู.

หมวดที่ ๓ ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยจมูก ฆานสัมผัส สัมผัสอาศัยจมูก ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจมูก.

หมวดที่ ๔ ชิวหาคือลิ้น รสะคือรส ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัส สัมผัสอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยลิ้น.

หมวดที่ ๕ กายะคือกาย โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยกาย กายสัมผัส สัมผัสอาศัยกาย กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย.

หมวดที่ ๖ มโนหรือมณะคือใจ ธรรมะคือเรื่อง มโนวิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะ คือใจ มโนสัมผัส สัมผัสอาศัยมณะคือใจ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัส อาศัยมณะคือใจ เหล่านี้เป็นของร้อน.

ตอนที่สอง ได้ทรงแสดงว่า ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ไหม้ให้ร้อน ก็ทรงชี้ว่าสิ่งทั้งปวงนี้ ร้อนเพราะไฟคือราคะ ความติด ความยินดี ความกำหนด ร้อนเพราะไฟคือโทสะ ความโกรธแค้น

^{๑๒} วิ. มห.๔/๖๒/๕๕.

ขัดเคือง ร้อนเพราะไฟคือโมหะ ความหลง ร้อนเพราะความเกิด ร้อนเพราะความแก่ ร้อนเพราะความตาย ร้อนเพราะโสกะคือความแค้นใจ ปริเทวะ ความรำไรรำพันหรือความระทมใจ ทุกขะ ความเจ็บไข้ หรือความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ ฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นของ ร้อน.

ตอนที่สาม ได้ทรงแสดงผลของความรู้ความเห็นต่อไปว่า เมื่ออริยสาวกคือผู้ฟังซึ่งเป็นผู้ประเสริฐ ได้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่าได้มีความรู้เห็นอย่างนี้ ย่อมหน่ายในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนด เมื่อสิ้นกำหนดก็วิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติคือหลุดพ้นก็มีญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นที่พ้นแล้ว และย่อมรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้วไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความ เป็นเช่นนี้อีก.

ท่านแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุทั้ง ๑,๐๐๐ รูปนั้นได้สดับพระธรรมเทศานี้ ก็มีจิตหลุดพ้นจาก อาสวกิเลสทั้งหลาย เป็นพระอรหันต์ทั้ง ๑,๐๐๐ รูป

ในพระสูตรนี้ ได้จำแนกแสดงส่วนต่าง ๆ ภายในกายนี้ให้ละเอียดมากขึ้นอีก ใน **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** และใน **อนัตตลักขณสูตร** ที่แสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ได้ยกเบญจขันธ์ขึ้นแสดง คือ **รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** แต่ยังไม่ได้จำแนกถึงวิถีคือทางที่เกิดขึ้นตามลำดับ ใน พระสูตรนี้ ได้แสดงความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์เหล่านั้น แต่แสดงถึงเพียงเวทนา เพราะฉะนั้น ใน เบื้องต้นก็ควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก่อน.

มติทางพระพุทธศาสนานั้น ตามที่พิจารณาจากพระสูตรต่าง ๆ พอสรุปลงได้ว่า แสดง บุคคลว่าประกอบด้วยกายส่วนหนึ่ง จิตส่วนหนึ่ง กายก็หมายถึงรูปกาย จิตก็หมายถึงธรรมชาติ ชนิดหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่คิดนึก และมีหน้าที่รู้ เพราะเป็นธาตุรู้ การแสดงปฏิบัติธรรมโดยตรงก็มุ่งอบรม จิตเป็นประการสำคัญ แม้พระบรมศาสดาเองเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อทรงพบทางที่ถูกต้อง ก็ หมายความว่า ได้ทรงพบทางปฏิบัติจิต จึงได้ทรงเริ่มปฏิบัติอบรมจิต ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้ธรรมะ เพราะ ฉะนั้น เรื่องจิตจึงเป็นเรื่องสำคัญ แต่ว่าจิตตามทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่าเป็นกาย หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกาย คือว่า **จิตไม่ใช่รูป** ดังมีพระพุทธภาษิตที่แสดงว่า **อสริระ ไม่มีสริระ** คือ **ไม่มีรูปร่าง** แต่ว่า **คุหาสยะ มีคฺหา** อันหมายถึง **กายอันเป็นที่อาศัย** เมื่อบุคคลมีจิตและกาย ประกอบกันอยู่ ชีวิตจึงดำเนินอยู่เป็นไปอยู่ แต่ว่าเมื่อจิตปราศออกไปจากกายหรือว่ากายแตกสลาย เป็นที่อาศัยอยู่ของจิตไม่ได้ ชีวิตก็สิ้นไป สำหรับเรื่องจิตนี้จะพึงพิสูจน์ได้ตามที่แสดงไว้ทางพระพุทธ- ศาสนาอย่างไรรั้น จะขอยกไว้ก่อน จะย้อนกล่าวถึงวิถีจิตต่อไป.

จิตแม้มีหน้าที่คิด มีหน้าที่รู้เป็นธาตุรู้ดังกล่าวก็จริง แต่การที่จะออกมารู้อะไรได้นั้น จำต้อง อาศัยกาย คือรู้ได้ทางอายตนะหรือทางทวาร กล่าวคือต้องอาศัยออกมาสู่รูปทางจักขุประสาทคือตา รู้เสียงทางโสตประสาทคือหู รู้กลิ่นทางฆานประสาทคือจมูก รู้รสทางชีวหาประสาทคือลิ้น รู้ โภฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องทางกายประสาทคือกาย รู้ธรรมะคือเรื่องทางมนะที่แปลว่าใจ เพราะฉะนั้น

จักขุ ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ กาย มนะ ใจ จึงเป็นทวารคือเป็นประตู สำหรับที่จะให้จิตรูรูปร่าง รู้อเสียง เป็นต้นดังกล่าวมานั้น ถ้าไม่มีทางทั้งหกนี้ จิตก็เหมือนถูกขังอยู่ในห้องที่ไม่มีประตูหน้าต่าง ออกมารู้อะไรไม่ได้ ทางรู้ของจิตทั้งหกดังกล่าวมานั้น สำหรับจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็เป็นที่เข้าใจได้ง่าย แต่มนะคือทางที่ ๖ นี้ ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ.

มนะ แปลกันว่า ใจ แต่ตามศัพท์แปลว่า รู้ มีหน้าที่สำหรับรู้ธรรมะ ธรรมะในที่นี้หมายความว่า เรื่อง คือ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต แต่ก็มานึกถึงในปัจจุบัน ความนึกถึงเรื่องในอดีตดังกล่าวมานั้น ไม่ได้อาศัยตาหูเดี่ยวนั้น แต่คราวนี้มานึกขึ้นได้ด้วยอะไร สมมติว่าไปเห็นรูปได้ยินเสียงมาเมื่อเช้านี้ แต่ว่ามานั่งนึกถึงอยู่เดี่ยวนั้น นึกถึงรูปนึกถึงเสียงนั้น นึกถึงด้วยอะไร เพราะไม่ได้อาศัยตา ไม่ได้อาศัยหู เมื่อเช้านี้ต่างหากต้องอาศัยตาอาศัยหู แต่ว่าการที่มานั่งนึกถึงเดี่ยวนั้น ไม่ต้องใช้ตาไม่ต้องใช้หู คราวนี้ใช้อะไร อันนี้ท่านจึงแสดงทางที่ ๖ คือมนะ นึกถึงได้ด้วยมนะที่แปลว่าใจ หรือแปลว่ารู้ และธรรมะในที่นี้หมายถึงเรื่องอดีตต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงทวารซึ่งเป็นทางที่ ๖ คือมนะ แต่ก็ไม่เรียกว่าประสาทมนะตามที่อธิบายมานี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงสันนิษฐานว่าได้แก่ **มันสมอง**.^{๑๓}

มนะ คือทางที่ ๖ นี้ ยังมีหน้าที่พิเศษอย่างหนึ่งที่แสดงไว้ในอรรถกถาอภิธรรม คือในชั้นบาลีนั้นได้แสดงว่า

จักขุคือตา รูปะคือรูป กระทบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยจักขุคือตา วิญญาณในที่นี้ก็อธิบายว่า ความรู้สึกเห็นรูป.

โสตะคือหู สัททะคือเสียง กระทบกันก็เกิดโสตวิญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียง.

ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น กระทบกันก็เกิดฆานวิญาณ ความรู้สึกสูดกลิ่นหรือได้กลิ่น.

ชิวหาคือลิ้น รสะคือรส กระทบกันก็เกิดชิวหาวิญาณ ความรู้สึกได้รสทางลิ้น.

กายกับโผฏฐัพพะกระทบกัน ก็เกิดกายวิญาณ ความรู้สึกทางกาย.

มนะกับธรรมะกระทบกัน ก็เกิดเป็นมโนวิญาณ ความรู้สึกทางมนะคือใจ.

ในบาลีแสดงอย่างนี้ ดังบาลีในพระสูตรนี้ คือ **วิญญาณ** มาเป็นอันดับหนึ่ง เมื่อมีวิญญาณแล้วก็ต้องมี **สัมผัส** อันดับสอง สัมผัส แปลว่าความกระทบกัน ก็มี ๖ เช่นเดียวกัน แต่มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่าสัมผัสนั้น ได้แก่ ความประชุมกันของจักขุและรูป และจักขุวิญญาณ จึงจะเรียกว่าจักขุสัมผัส ความประชุมกันของโสตะ หู สัททะ เสียง และโสตวิญาณ จึงจะเรียกว่า โสตสัมผัส ความประชุมกันของฆานะ จมูก คันธะ กลิ่น และฆานวิญาณ จึงจะเป็นฆานสัมผัส ความประชุมกันของชิวหารส และชิวหาวิญาณ จึงจะเป็นชิวหาสัมผัส ความประชุมกันของกาย โผฏฐัพพะ และกายวิญาณ

^{๑๓} วิปัสสนา. น. ๔๔,๔๗.

จึงจะเป็นกายสัมผัส ความประจุมกันของมณะ ธรรมะ และมโนวิญญาณ จึงจะเป็นมโนสัมผัส.

อันดับสามก็เป็น **เวทนา** คือเมื่อเป็นสัมผัสแล้วก็เป็นเวทนา คือความเสวยอารมณ์เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นสุขบ้าง เวทนามี ๖ สืบไปจากสัมผัส เรียกจักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจักขุ โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยโสตะ ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยฆานะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยชิวหา กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยมณะ.

อันดับที่สี่ก็คือ **สัญญา** ความจำได้หมายรู้ ก็นับเป็น ๖ คือ รูปสัญญา ความจำหมายในรูป สัทสัญญา ความจำหมายในเสียง คันธสัญญา ความจำหมายในกลิ่น รสสัญญา ความจำหมายในรส โผฏฐัพพสัญญา ความจำหมายในโผฏฐัพพะ ธรรมสัญญา ความจำหมายในเรื่อง.

อันดับห้าก็เป็น **สังขาร** คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปตามสัญญา เป็นกุศลคือเป็นส่วนดีบ้าง เป็นอกุศลคือเป็นส่วนไม่ดีบ้าง เป็นอัพยาगतคือเป็นส่วนกลาง ๆ บ้าง.

เพราะฉะนั้น นับตั้งแต่วิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สังขารนี้ รวมเรียกว่า **นามธรรม** คือเป็นส่วนนาม **นาม** แปลว่า **น้อม** หมายความว่า เป็นอาการที่จิตน้อมออกไปรู้อะไรต่าง ๆ อาศัยกายคืออาศัยทวาร ๖ ดังกล่าวมานั้น เมื่อจิตน้อมออกไปรู้ รู้ขั้นแรกก็เป็นวิญญาณ รู้ขั้นที่สองก็เป็นสัมผัส รู้ขั้นที่สามก็เป็นเวทนา รู้ขั้นที่สี่ก็เป็นสัญญา รู้ขั้นที่ห้าก็เป็นสังขาร แต่ว่าในเบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ นั้น นับเพียง ๔ คือว่าสัมผัสไม่นับ ยกออกเสีย และนับรูปเข้าเป็นที่ ๑ คือรูปกาย แล้วก็เอาวิญญาณไปไว้ท้าย คือเรียงเสียใหม่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยลำดับที่เกิด วิญญาณต้องมาก่อน เป็นวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ทำไมท่านจึงเอาเรียงไว้ท้าย ก็เพื่อให้เป็นวงกลม เพราะอาการที่จิตน้อมไปรู้ที่เรียกว่านามนั้น รู้ขั้นที่ ๑ เป็นวิญญาณ สัมผัสไม่นับ ขั้นที่ ๒ ก็เป็นเวทนา ขั้นที่ ๓ เป็นสัญญา ขั้นที่ ๔ เป็นสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เมื่อคิดปรุงไปก็รู้ไปด้วย รู้ที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปกับความคิดนั้น ก็ย้อนมาเป็นวิญญาณอีก แล้วก็มาเป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร แล้วก็ย้อนมาเป็นวิญญาณ เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขารไปใหม่ เป็นวงกลม เพราะฉะนั้น ปัญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงมีทางเกิดดังกล่าวมานี้ และเมื่อย้อนลงก็เป็น ๒ คือเป็น **รูป** อย่างหนึ่ง **นาม** อย่างหนึ่ง รูปก็เป็นรูปกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นนามกาย แต่มักเรียกสั้น ๆ กันว่า **นามรูป** เรียกว่านาม เพราะเป็นอาการที่น้อมไปรู้ของจิต ดังบรรยายมานั้น.

วิถิจิต คือทางดำเนินของจิตที่ปรากฏเป็นนามธรรม อาศัยรูปธรรม คือจิตอาศัยรูปแสดงอาการเป็นนาม น้อมออกมาสู่รูป รู้เสียง ที่แรกก็น้อมออกมาเป็น วิญญาณ เวทนา สังขาร แล้วก็วนกลับไปใหม่เป็นวงกลม จะอธิบายเกี่ยวแก่นะต่อไป ได้กล่าวถึงอายตนะภายในหรือทวารทั้ง ๖ คู่กับอายตนะภายนอก ๖ แล้ว และได้กล่าวนามธรรมซึ่งเป็นวิถิจิตสืบไปจากนั้น นั้นเป็นการแสดง

อธิบายตามพระบาลี แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายพิเศษเกี่ยวแก่ มนะ ซึ่งก็ได้แย้งไม่ได้
ได้อธิบาย จึงจะมาจับอธิบายในตอนนี่.

ตามอธิบายในอรรถกถานั้น **มนะ** อันเป็นอายตนะที่ ๖ หรือเป็นทวารที่ ๖ ต้องประกอบด้วยอายตนะ ๕ ข้างต้นเสมอ จึงจะเกิดวิญญาณตามสาย ได้แก่ เมื่อ **จักขุ** (ตา) และ **รูป** มากระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **จักขุวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้เห็นรูปทางตา) **โสตะ** (หู) **สัททะ** (เสียง) กระทบกัน จะต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้ได้ยินเสียงทางหู) **ฆานะ** (จมูก) **คันธะ** (กลิ่น) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **ฆานวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้กลิ่นทางจมูก) **ชีวหา** (ลิ้น) **รสสะ** (รส) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **ชีวหาวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้รสทางลิ้น) **กายะ** (กาย) **โผฏฐัพพะ** (สิ่งที่ถูกต้อง) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **กายวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้กระทบทางกาย) ส่วนข้อที่ ๖ นั้น **มนะ** กับ **ธรรมะ** คือเรื่อง กระทบกันก็เกิด **มโนวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้เรื่องทางมนะ) ฉะนั้น **มนะ** ข้อที่ ๖ จึงต้องเกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้นอยู่เสมอ และท่านอธิบายในพระอภิธรรมละเอียดไปกว่านั้น เช่น ข้อที่ ๑ **จักขุ** (ตา) **รูปะ** ท่านเรียกว่า **วรรณะ** คือ สี แล้วก็ต้องมี **แสงสว่าง** มี **มนสิการ** คือการกระทำไว้ในใจ จึงจะเกิดเป็น **จักขุวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้เห็นรูปทางตา) **มนสิการะ** การกระทำไว้ในใจก็คือมนะ ดังที่ได้อธิบายแล้ว เป็นอันว่าในอายตนะ ๕ ข้างต้นนั้น รูปเป็นต้น ต้องกระทบทั้งจักขุประสาทตามทางของตน และต้องกระทบทั้งมนะในขณะเดียวกัน ท่านแสดงว่ารวดเร็วมาก เมื่อรูปมากระทบกับจักขุก็กระทบถึงมนะด้วยทันที เหมือนอย่างนกที่บินมาจับที่กิ่งไม้บนต้นไม้ เงามของนกก็กระทบไปถึงพื้นดินทันที เกือบจะเรียกได้ว่าในขณะเดียวกัน

ตามที่อธิบายมานี้ ฟังสังเกตคำ ๓ คำ **วิญญาณ** คำหนึ่ง **มนะ** หรือ **มโน** คำหนึ่ง **จิต** อีกคำหนึ่ง คำทั้ง ๓ คำนี้ใช้ต่างกัน.

วิญญาณ นั้น ใช้ในความหมายเพียงรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ดังที่อธิบายมาแล้วเท่านั้น ไม่ได้มีความหมายเป็นอย่างอื่น คือไม่ได้หมายไปถึงสภาพที่จะไปเกิดต่อไป ซึ่งเป็นตัวยั่งยืน.

มนะ หรือ **มโน** ก็มีความหมายเพียงทวารหรืออายตนะที่ ๖ มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้น กับเกี่ยวข้องกับธรรมะคือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้ว ดังที่ได้อธิบายมาแล้วเท่านั้น คือมีหน้าที่เป็นอายตนะคือที่ต่อ หรือเป็นทวารคือเป็นช่องทางสำหรับจิตดำเนินเหมือนหนึ่งอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น.

ส่วน **จิต** มีความหมายเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่มีสรีระคือรูปร่าง แต่ว่าอาศัยอยู่ในคอกาที่แปลว่าถ้ำ คือในกายอันนี้ มีหน้าที่เป็นผู้รู้ เป็นผู้แสดงเจตนา (ความจงใจประกอบกรรม) มีหน้าที่ที่จะดำเนินออกมาสู่ตามวิถีที่กล่าวมานั้น และเป็นที่จะต้องปฏิบัติอบรมให้เป็นศีล ให้เป็นสมาธิ และให้ประกอบด้วยความรู้ เป็นตัวปัญญา ตลอดจนถึงให้เป็นผู้วิมุตติคือเป็นผู้หลุดพ้น ดังในทำนองของอนัตตลักขณสูตรและอาทิตตปริยายสูตรที่อธิบายมาแล้ว ก็แสดงว่าจิตของท่านเหล่านั้นวิมุตติ

หลุดพ้นจากอภิสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ แม้เช่นนั้นก็ไม่มีการพุทธานุภาพจิตสักแห่งหนึ่ง แสดงว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตน แต่กลับมีพระพุทธานุภาพจิตแสดงไม่ให้ถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตน ในพระสูตรนั้น^๙ ได้แสดงว่า ถือว่ากายเป็นตัวตนเสียยิ่งกว่าถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตนเป็นการไม่ดี เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เหมือนอย่างวานรที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เมื่ออยู่บนต้นไม้ก็โยนตัวจับกิ่งนี้ ปล่อยจากกิ่งนี้ไปจับกิ่งนั้น ปล่อยจากกิ่งนั้นไปจับกิ่งโน้น ฉะนั้น ถ้าหากว่าจิตเป็นอัตตา อัตตาก็จะเท่ากับวานรที่มีธรรมชาติหลุกหลิกดังกล่าวนั้น ทานจึงไม่ให้ถือจิตเป็นอัตตาคือตัวตน.

หลักธรรมในพระพุทธานุภาพนั้น ก็ไม่ให้ถืออะไรทั้งหมดว่าอัตตาคือตัวตน ถ้าไปถือเข้าก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ และก็จะต้องคิดปั้นสิ่งที่ถือนั้นให้เป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อยังคิดปั้นว่าเป็นนั่นเป็นนี่อยู่ ก็ยังเป็นภพหรือเป็นภาวะหรือภาวะอยู่ เมื่อเป็นตนหรือเป็นภาวะหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ก็ยังจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดดับเพราะเป็นสิ่งที่คิดปรุงแต่ง ฉะนั้นจึงให้ปล่อยวางทั้งหมด ส่วนธรรมอันใดที่มีอยู่ที่เป็นอยู่อย่างไร ก็คงมีอยู่หรือเป็นอยู่ไปเช่นนั้น คือว่าปล่อยให้เป็นไปตามธรรมดา ตามเรื่อง.

คราวนี้ จะย้อนมาทำความเข้าใจในเรื่อง **นามธรรม** อีกสักเล็กน้อย คือตามที่กล่าวว่า **นามธรรมเป็นวิถิจิต** ซึ่งเกิดเป็นวงกลมอยู่เสมอ ไม่ใช่เกิดอย่างเดียว ดับด้วยอยู่เสมอเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตามองเห็นหนังสือ ก็เกิดจักขุวิญญาณคือความรู้สึกเห็นขึ้น แล้วก็เวทนาคือเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ แล้วเกิดสัญญาคือความจำหมาย แล้วเกิดสังขารคือความคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดในสิ่งที่เห็นนั้น เมื่อคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดไป ก็เกิดวิญญาณคือความรู้สึกขึ้นในเรื่องที่ปรุงหรือที่คิดนั้นไปด้วย แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร แล้วก็มาวิญญวนวนกันไป คราวนี้พอหูได้ยินเสียง เช่น ได้ยินเสียงนาฬิกาตี ก็ทิ้งเรื่องหนังสือไปเกิดโสตวิญญาณคือความรู้สึกได้ยินเสียงนั้นอีก แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร เกิดวิญญาณ เกิดเวทนา เป็นวงกลมไปในสิ่งที่ได้ยินนั้นอีก คราวนี้จมูกได้กลิ่นธูปหรือกลิ่นอะไรอย่างอื่น นามธรรมก็มาเกิดในเรื่องกลิ่น เรื่องเสียงนั้น ก็หายไปเล็กน้อย เมื่อบริโภคอาหาร ลิ้นได้ประสบกับรส ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของรสนั้น ภายได้ถูกต้อง เช่นว่าได้อาบน้ำ ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของสิ่งที่ถูกต้องนั้น แล้วบางทีমনะไปกระทบกับธรรมะ คือว่าย้อนไปคิดถึงเรื่องในอดีตที่ประสบพบผ่านมาแล้ว ก็เกิดนามธรรมในสายของมนะวนกันไปอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้น วันหนึ่ง ๆ ตั้งแต่ตื่นนอนเช้าเรื่อยมา นามธรรมจึงเกิดดับไปนับไม่ถ้วนตามที่ประสบ และถ้าเรื่องใดมีความมุ่งใจอยู่มาก ก็ต่อกันไปได้นาน แต่ถ้าเรื่องใดความมุ่งของใจน้อย นามธรรมในเรื่องนั้นก็น้อย สุดแต่ว่าจะมีความมุ่งใจน้อยหรือมากอย่างไร ฉะนั้น รูปกับนามจึงเป็นส่วนที่ทุก ๆ คนมีอยู่ อาศัยอยู่ ทำงานอยู่ตามหน้าที่ และมีอาการที่เกิดดับอยู่เสมอ ไม่มีเวลาที่จะว่างวัน

^๙ ส.น. ๑๖/๑๑๔/๒๓๑-๒

ถ้าพิจารณาดูก็จะเห็นความจริงอันนี้ได้.

ความเกิดดับของรูปนั้น อาจจะได้เห็นได้ง่าย ส่วนความเกิดดับของนามนั้นเมื่อพิจารณาก็พอจะเห็นได้ง่ายเหมือนกัน เพราะเป็นเรื่องที่เกิดกับใจ แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วมาก เพราะอาการของใจเป็นสิ่งที่ละเอียด และเป็นสิ่งที่รวดเร็ว.

ในอาทิตตปริยายสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ยกขึ้นแสดงเพียงแต่เวทนา ด้วยทรงชี้ให้เห็นว่าเป็นของที่ร้อน หรือถูกเผาให้ไหม้อยู่เสมอ เท่ากับว่าทรงแสดงทุกขสังข ความจริงคือทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงสมุทัยสังข ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ แต่ว่าในพระสูตรทรงยกเอาราคะ โทสะ โมหะ และเพราะบุคคลมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นไฟที่เผาผลาญอยู่เสมอ จึงได้เดือดร้อนอยู่ด้วยความโศกเป็นต้น และด้วยความเกิดแก่ตาย ซึ่งเป็นสภาพธรรมดา ต่อจากนั้นก็แสดงมรรคสังข ความจริงคือมรรค ได้แก่ปัญญาที่กำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริง แล้วก็ทรงแสดงนิโรธสังข ความจริงคือความดับทุกข์ ตั้งต้นแต่เกิดนิพพิทา ความหน่าย แล้วเกิดวิราคะ ความสิ้นราคะ เกิดวิมุตติ ความหลุดพ้น เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น มีนัยเดียวกันกับที่แสดงไว้ในท้ายอนัตตลักขณสูตร.

พระราชพิธีสอง-สาม-สี่

พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์

มคร-พระเจ้าพิมพิสาร^๑

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงอบรมปฐมนิเทศจนได้อุปสมบทและได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ประทับอยู่ที่ตำบลคยาสิสะนั้นตามพระพุทธรักษาแล้ว ก็ได้ทรงนำภิกษุทั้งหมดนั้นเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของมครรัฐ.

มครรัฐ ปราภฏตามหลักฐานต่าง ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองมีอำนาจมาก เมืองหลวงเรียกกันโดยมากกว่า **ราชคหะ** แต่ในภาษาไทยเรียกว่า **ราชคฤห์** ในสมัยที่พระพุทธรักษาได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **พิมพิสาร** ในบาลีใช้คำเรียกว่า **ราชา มาคโร** เป็นคำยกย่อง เท่ากับเป็นมหाराชแห่งแคว้นมคธ และใช้คำนำพระนามว่า **เสนियो** คือมีคำต่อไปว่า **เสนियो พิมพิสาร** เป็นคำไทยว่า **พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพ** ปราภฏเรื่องว่า กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นนครหลวงนั้น ตั้งอยู่ในระหว่างภูเขา ๕ ลูก คือ **เขาคิชฌกูฏ** **เขาเวภาระ** **เขาเวฬุละ** **เขาสิลิสิ** และ **เขากาลกูฏ** ล้อมรอบคล้ายเป็นคอก เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **คิริพพะ** แปลว่า คอกเขา เมืองหลวงเดิมที่ตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ว่าถูกไฟไหม้บ่อย ๆ พระเจ้าพิมพิสารจึงย้ายลงมาตั้งที่เชิงเขาข้างล่างซึ่งเป็นที่ราบ แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างแห่งภูเขาทั้ง ๕ นั้น ต่อมาปลายสมัยพุทธกาล พระเจ้าอชาตศัตรูจึงได้ไปสร้างเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่ง ภายนอกวงล้อมของเขาทั้ง ๕ ลูกนั้นทางด้านทิศเหนือ กรุงราชคฤห์เจริญมีคนมาก คณาจารย์เจ้าลัทธิไปอาศัยอยู่มาก และก็ปราภฏว่าพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิต่าง ๆ ตามควร หรือไม่อุปถัมภ์ก็ไม่ทรงเบียดเบียน ปล่อยให้มีความสะดวกในการที่จะแสดงลัทธิของตน ๆ ในสมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงได้แคว้นกาลิกคามเป็นของขวัญจากแคว้นโกศล ในคราวทรงอภิเษกกับพระราชกนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลตั้งที่ได้เล่าแล้ว.

^๑ วิ. มทา. ๔/๖๔/๕๖-๖๓

พระพุทธรเจ้าได้เสด็จมุ่งไปสู่กรุงราชคฤห์ก่อน อย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงเปลื้องปฏิญญาที่ได้ทรงให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร อีกอย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงประดิษฐานพระพุทธรศาสนาในที่เจริญก่อน.

ข้อที่ว่าทรงเปลื้องปฏิญญานั้น ดังที่มีเรื่องเล่าว่า เมื่อได้เสด็จออกทรงผนวชที่แรกในขณะเสด็จไปลองทรงศึกษาบ้าง ทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เองบ้าง เพื่อประสบโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์นั้น ก่อนที่จะเสด็จไปถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นสถานที่ทรงทำความเพียรจนตรัสรู้ ก็ได้ทรงผ่านกรุงราชคฤห์ และประทับอยู่ที่เขา **ปิตนทวะ** พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปเพื่อทรงพบ และตามเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามถึงเหตุที่ทรงออกผนวช เมื่อได้ทรงตอบแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับสั่งชวนให้ทรงลาผนวช จะทรงแบ่งราชสมบัติให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง พระพุทธรเจ้าก็ไม่ทรงรับ เมื่อเป็นเช่นนี้พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้เสด็จกลับมาแสดงธรรมในเมื่อได้ทรงประสบพบธรรมนั้นแล้ว ฉะนั้น เมื่อได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ก่อนประเทศหรือนครอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมุ่งจะมาประดิษฐานพระพุทธรศาสนาในที่ที่มีความเจริญก่อน เพราะวิธีประกาศพระพุทธรศาสนาของพระพุทธรเจ้านั้น จะเห็นได้ว่า ได้ทรงประกาศแก่นักบวช ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบมา มุ่งดีมา และเป็นผู้คงแก่เรียนมาแล้ว ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ทรงมุ่งประกาศแก่บุคคลที่เป็นหัวหน้าคน เช่น พระเจ้าแผ่นดิน มหาอำมาตย์ และแก่พราหมณ์คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนต่าง ๆ เมื่อบุคคลเหล่านี้ได้ดวงตาเห็นธรรม รับนับถือพระพุทธรศาสนาแล้ว คนอื่น ๆ ก็นับถือตามไปด้วยเป็นอันมาก หรือไม่เช่นนั้นก็เกิดความสนใจ ตั้งใจที่จะสำเหนียกศึกษาปฏิบัติเพราะบุคคลที่ได้ทรงแสดงธรรมโปรดก่อนเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นที่เคารพนับถือของเหล่าประชาชน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธรศาสนาจึงได้แพร่ออกไปอย่างรวดเร็ว และพระพุทธรเจ้าเองก็ทรงปลอดภัยจากบรรดาผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเป็นต้น เพราะว่าได้ทรงให้บรรดาผู้มีอำนาจเหล่านั้นยอมรับนับถือ ทั้งได้ทรงปฏิบัติพระองค์เองไม่ทรงข้องแวะกับการบ้านการเมืองทุก ๆ อย่าง ทรงมุ่งประกาศพระพุทธรศาสนาไปโดยส่วนเดียว ดังจะพึงเห็นได้จากพระพุทธรประวัติที่จะกล่าวในอันดับต่อไป.

เมื่อเสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤห์นั้น ไม่ได้เสด็จเข้าไปทีเดียว ได้ประทับพักที่ **ลัญจิวัน** อันแปลว่าสวนตาลหนุ่ม น่าจะเป็นสถานที่สำหรับปลูกเพาะต้นตาล พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงทราบกิตติศัพท์คือเสียงที่พูดเล่าลือกันว่า พระสมณโคดม ผู้ศักยบุตร ออกผนวชจากศักยตระกูลได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ เวลานั้นได้พักอยู่ที่ลัญจิวันสวนตาลหนุ่ม กิตติศัพท์คือเสียงที่พูดกันระบือถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ฟุ้งขจรไปว่า พระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ศาสนา พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์บริสุทธิทั้งหมด ฉะนั้น การที่จะได้พบได้เห็นพระอรหันต์เห็นปานนั้นเป็นกิจที่ดีที่ชอบ พระเจ้าพิมพิสารพร้อมทั้งบริวาร ๑๒ นหุต เป็นพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงมคธ ก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธรเจ้าถึงที่ประทับนั้น องค์พระมหากษัตริย์เอง ได้ทรงอภิเษกพระพุทธรเจ้าแล้ว ประทับนั่ง ณ ที่ส่วนข้าง

หนึ่ง ฝ่ายพวกพราหมณ์คฤหบดี ชาวมคธ ๑๒ นหุต บางพวกก็เพียงพนมมือไปทางพระพุทธเจ้า บางพวกก็ร้องประกาศชื่อโคตรของตน บางพวกก็เพียงเฉย ๆ อยู่ ทั้งหมดก็นั่งอยู่ตามที่นั่งอันควรแก่ตน ท่านแสดงว่า บริษัทเหล่านั้น โดยมากสงสัยว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงประพาศพิภพจรริในสำนักของท่านอุรุเวลกัสสปะหรือว่าท่านอุรุเวลกัสสปะนั้นประพาศพิภพจรริในสำนักของพระพุทธเจ้า.

พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของบริษัท ที่ยังมีความเคลือบแคลงอยู่ดังกล่าว ก็ได้ตรัสถามท่านอุรุเวลกัสสปะขึ้น โดยความว่า ท่านได้เห็นอะไรจึงได้ละทิ้งลัทธินิชิษายัญญเดิมของตนเสีย.

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ลัทธินิชิษายัญญนั้น สรรเสริญงาม คือสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส และสรรเสริญ สตรี ท่านได้รู้ว่าเป็นมลทิน จึงไม่ยินดี.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยินดีอะไร ?

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ท่านเห็นธรรมที่สงบไม่มีกิเลส ที่เป็นเครื่องข้องเกี่ยวเป็นธรรมที่ไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็นธรรมที่ไม่มีผู้อื่นจะพึงแนะนำได้ นอกจากจะพึงรู้ด้วยตนเอง ท่านได้ประสบพบเห็นธรรมะนั้นแล้ว จึงไม่ยินดีในลัทธินิชิษายัญญ.

ครั้นท่านกราบทูลแล้ว ท่านก็ได้ชบศิระขงที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วก็กราบทูลขึ้นว่า พระองค์เป็นคาสตาของตน ตนเป็นสาวก.

บริษัททั้งหมดนั้น ครั้นได้ฟังจึงเกิดเลื่อมใส ลึ้นความเคลือบแคลงสงสัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดง **อนุப்புพิกถา** และ **อริยสัง ๔** ซึ่งท่านแสดงว่า บริษัททั้งหมดเมื่อได้ฟังแล้ว ๑๑ ส่วนได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และอีกส่วนหนึ่งได้ตั้งอยู่ในสรวณคณ.

ครั้นแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้กราบทูลแสดงว่า ความปรารถนาของพระองค์ได้ตั้งไว้ ๕ ข้อ ได้สำเร็จบริบูรณ์ในบัดนี้แล้ว คือ

ข้อที่ ๑ ได้ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ขอให้ได้ทรงอภิเษกเป็นพระราชาแห่งมครรัฐ.

ข้อที่ ๒ ขอให้พระอรหันต์ได้มาสู่แวนแคว้นของพระองค์.

ข้อที่ ๓ ขอให้พระองค์ได้เข้าไปนั่งใกล้พระอรหันต์.

ข้อที่ ๔ ขอให้พระอรหันต์ได้แสดงธรรมแก่พระองค์ และ

ข้อที่ ๕ ขอให้พระองค์ได้รู้ธรรมะของพระอรหันต์ทั่วถึง.

ได้ทรงสรรเสริญธรรมะของพระพุทธเจ้า และได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวก ให้เสด็จเข้าไปปรินิพัตตาหารในพระราชานิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับด้วยอาการดุชนีภาพ คือ อาการนั่งนิ่ง ซึ่งเป็นวิธีรับของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก **นิ่ง** หมายความว่า **รับ** อย่างมานิมนต์พระ นิมนต์แล้ว ถ้าพระนิ่ง หมายความว่ารับ บางทีถ้าไม่ทราบธรรมเนียมนี้ ก็มักจะต้องถามต่อไปอีก ให้ตอบอย่างใดอย่างหนึ่ง.

รุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกก็ได้เสด็จเข้าไปสววยและฉันภัตตาหารในพระราชานิเวศน์ เสร็จ

แล้วพระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงมีพระราชดำริว่า จะควรถวายที่ ๆ ไหนให้เป็นที่ประทับของ พระพุทธเจ้าและพระสาวก ได้ทรงเห็นว่าที่อันควรจะเป็นที่ประทับนั้น:-

๑. ควรจะเป็นที่ไม่ไกลหรือไม่ใกล้นักจากบ้าน.
๒. ควรจะเป็นที่มีทางสัญจรไปมาบริบูรณ์ สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะไปมาได้.
๓. กลางวันก็ไม่เป็นที่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนก็มีความสงบ ไม่มีเสียงอื้ออึงปราศจาก ลมที่เกิดจากผู้คนเดินไปมาพลุกพล่าน
๔. ควรจะเป็นที่ประกอบกิจของผู้บำเพ็ญพรต และเป็นທີ່หลีกเลี่ยงในการบำเพ็ญพรต
๕. ควรที่พระบรมศาสดาจะประทับได้.

ได้ทรงเห็นพระเวฬุวันคือสวนไผ่ ซึ่งเป็นสวนหลวง อันอยู่ภายนอกพระนครในทางด้าน ทิศเหนือ ไม่สู้ไกลนัก ก็ได้ทรงลี้มน้ำจากพระเต้าทอง กราบทูลถวายพระเวฬุวันนั้น โดยความว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเวฬุวันนั้น แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงรับอารามคือสวน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมะให้พระราชาทรงเห็นแจ่มแจ้ง ให้ทรงสมทาน ให้ ทรงอาภาย และให้ทรงรำเริงแล้ว ได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับอาราม อันหมายความว่า วัดเป็นที่อาศัยอยู่ได้.

ตามตำนานปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ รวม ๓ พรรษาที่เวฬุวัน^๒ และได้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในระหว่างนี้หลายเรื่อง ซึ่งจะได้แสดงในอันดับ ต่อไป.

ในบัดนี้จะได้กล่าวเรื่องเกร็ด ๆ ที่เนื่องกับธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น ตามเรื่องเล่ามา.

ธรรมเนียมการให้ของผู้อื่น ให้สิ่งที่เป็นวัตถุยกยียบยื่นได้ ก็มักจะยกยียบยื่นให้ แต่ว่าถ้าให้ สิ่งที่ใหญ่โต เช่น สวน หรือกุฏิ วิหาร หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่อาจจะยกยียบยกให้ได้ มีธรรมเนียมใช้ เหน้ล่างยังพื้นดิน ลี้มน้ำเป็นเครื่องหมายให้ อย่างในเรื่องนี้ พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวัน เป็นอาราม ท่านทรงเหน้จากพระเต้าทองเป็นการแสดงว่าถวาย ในเรื่องอื่นดังเช่น พระเวสสันดร ประทานช้างแก่พราหมณ์ที่มาขอ ท่านก็ยกช้างให้ไม่ได้ ก็ทรงเหน้จากพระเต้าทองเหมือนกัน หรือ อย่างที่เรากรวดน้ำกัน ใช้เหน้ เพราะส่วนบุญนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เห็นตัว ไม่ใช้วัตถุ ยกยียบยื่นให้ไม่ได้ ฉะนั้น ก็ใช้เหน้ เป็นหมายว่าให้ เข้าในธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น อีกอย่างหนึ่ง อาจจะได้ติดมาจากธรรมเนียม พราหมณ์ที่จะกล่าวต่อไป และธรรมเนียมเหน้กรวดนั้น เขานิยมเหน้ทั้งหมด ไม่ให้เหลือค้างไว้ เหมือน อย่างว่าเต็มใจให้กันอย่างเต็มที่ ไม่ใช้ประหยัดเอาไว้.

บทสรรเสริญพระพุทธคุณที่เราสวดกันเวลาเช้า คงจำได้ว่า **ต โข ปน ภควนฺโต เอวํ กल्याณ กิตฺติสฺสโท อพฺภุคฺโคโต** เป็นต้น แสดงว่าเป็นเสียงสรรเสริญที่ประชาชนเขาพูด ๆ กันออกไปว่า พระ

^๒ มโน. ปุ. ๒/๓๙

ผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น เพราะฉะนั้น บทแสดงพระพุทธรูปคุณเหล่านั้น ต้นเดิมก็ตั้งมาจากเสียงที่พูดกันแพร่หลายในหมู่ประชาชน ไม่ใช่เป็นของผู้ที่ผู้นี้ได้แต่งขึ้น และถ้อยคำเหล่านั้นก็ล้วนเป็นคำเก่า ๆ อย่างคำว่า **ภควา** หรือ **อรหันตสัมมาสัมพุทธโธ** เป็นต้น เมื่อใครเป็นที่เคารพนับถือขึ้น แสดงตนเป็นศาสดาขึ้น ประชาชนก็คงใช้คำเหล่านี้เองเป็นคำเรียกร้อง และในตอนท้ายก็มีว่า การไปดูไปเห็นพระอรหันต์เป็นการดี เพราะฉะนั้น เมื่อเขาถือกันว่ามีพระอรหันต์มา ก็ควรที่จะไปดูพระอรหันต์กันเสียที่หนึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปด้วย ก็ยิ่งพากันไปมากมาย ส่วนครุฑาที่จะตั้งมั่นสำหรับตนนั้น จะมีต่อเมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเมื่อฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยตนเองนั้นแหละจึงจะเกิดครุฑาขึ้นด้วยตนเอง.

อนึ่ง พระเวฬุวันนั้น ในตำนานบางแห่งแสดงว่ามี ๒ ตอน ตอนหนึ่งเรียกว่า **กัลันทกนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ตอนนี้พระเจ้าพิมพิสารถวายให้เป็นอารามแด่พระพุทธรูปเจ้าและพระสาวก ส่วนอีกตอนหนึ่งเรียกว่า **โมรนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง พระเจ้าพิมพิสารได้อนุญาตให้เป็นที่อยู่ของพวกปริพาชก ซึ่งเป็นนักบวชพวกหนึ่ง นี่ก็แสดงว่า พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ของทุก ๆ ลัทธิ ถึงไม่ทรงนับถือ แต่ก็ไม่ทรงเบียดเบียน.

พระอัครสาวก^๓

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงรับพระเวฬุวันเป็นพระอาราม ได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น ท่านว่า ได้ประทับอยู่ในพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ และในระหว่างที่ประทับอยู่นี้ ทรงได้ **พระอัครสาวก** คือ พระสาวกผู้เลิศเบื่องขวาและเบื่องซ้ายที่พระเวฬุวัน พระอัครสาวกเบื่องขวา คือ **พระสารีบุตรเถระ** พระอัครสาวกเบื่องซ้าย คือ **พระโมคคัลลานเถระ** ประวัติของท่านโดยย่อ มีว่า :-

ที่ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีหมู่บ้านพราหมณ์อยู่ ๒ หมู่ หัวหน้าของหมู่บ้านนั้นได้เป็นสหายสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน และต่างก็ได้มีบุตรชาย หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์หมู่หนึ่งตั้งชื่อบุตรว่า **อุปติสสะ** ในฐานะที่เป็นชื่อของหมู่บ้านนั้น และเป็นบุตรของหัวหน้า หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์อีกหมู่หนึ่ง ตั้งชื่อบุตรว่า **โกลิตะ** ใช้ชื่อหมู่บ้านนั้นมาเป็นชื่อบุตรของหัวหน้า อุปติสสะและโกลิตะเมื่อเติบโตขึ้นต่างก็ได้เล่าเรียนศึกษาจนได้สำเร็จการศึกษาตามลัทธิของตน และก็ได้ไปเที่ยวเตร่ด้วยกันอยู่เสมอ เช่น ได้ไปเที่ยวดูมหรสพที่มีอยู่บนยอดเขาเป็นการประจำปี และก็ได้เคยเบียดเบียนเร่รังหรือเศร้าหรือว่าตกรางวัลแก่ผู้แสดงไปตามมหรสพ แต่เมื่อมีญาณแก่กล้าขึ้น แปลว่าถึงคราวที่จะออกบวช ในคราวหนึ่งก็เกิดความสังเวชใจ ไม่รู้สึกสนุกในการดูมหรสพนั้น ยิ่งคนดูเขาหัวเราะกัน รื่นเร่กัน ก็กลับรู้สึกสังเวชใจ เพราะนึกว่าอีกไม่ช้าเท่าไร ไม่เกินร้อยปี ก็จักพากันตายไปหมดสิ้น และเมื่อสังเกตเห็นอาการของกันและกันเป็นดังกล่าวนี้ ก็เลยชวนกันไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสัจจชัย

^๓ วิ.มหา. ๔/๗๒/๖๔-๗๖.

ซึ่งเป็นอาจารย์ เมื่อได้ศึกษาลัทธิของอาจารย์สัญญาชัยนั้นแล้ว ก็เห็นว่าไม่มีสาระ แต่ก็ยังไม่รู้ว่าจะไปพบใครที่ไหนซึ่งจะสอนได้ดีกว่า จึงพากันตั้งกติกาไว้ว่า ถ้าใครพบอมตธรรมคือธรรมที่ไม่ตายก่อน ก็ให้บอกแก่กัน.

ในวันหนึ่ง อุปติสสะได้พบท่าน **พระอัสสชิ** ซึ่งเป็นองค์หนึ่งในภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้เห็นอาการของท่านเป็นที่น่าเลื่อมใส ก็เกิดความสนใจ แต่เห็นว่ายังไม่ใช่เวลาที่จะไต่ถาม จึงได้เดินตามท่านไป เมื่อท่านบิณฑบาตกลับ ฉันเสร็จแล้ว จึงเป็นโอกาส ก็เรียนถามท่านว่า ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสตาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของใคร.

ท่านพระอัสสชิก็กกล่าวตอบว่า ท่านบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเสด็จออกผนวชจากคักยสกุล พระองค์เป็นพระศาสตาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของพระองค์.

อุปติสสะก็ขอให้ท่านแสดงธรรมะนั้นให้ฟัง ท่านอัสสชิก็กกล่าวตอบว่า ท่านเพิ่งเข้ามาบวช ยังไม่อาจที่จะแสดงให้พิสดารกว้างขวาง จะแสดงได้ก็โดยย่อ.

อุปติสสะก็กล่าวตอบว่า แสดงพยัญชนะมากแต่ไม่ได้เนื้อความอะไร ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ก็ขอให้แสดงแต่โดยใจความ.

ท่านพระอัสสชิก็กแสดงธรรมะโดยย่อให้ฟัง ที่พระธรรมสังคทาจารย์ได้มาร้อยกรองเป็นพระคาถาไว้ว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปภา** ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด หรือเกิดแต่เหตุ **เตสํ เหตุตถาคโต** พระตถาคต กล่าวเหตุของธรรมเหล่านั้น **เตสญฺจ โย นิโรธो จ** และความดับของธรรมเหล่านั้น **เอวํ วาที มหาสมโณ** พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้.

อุปติสสะเมื่อได้ฟัง ก็เกิด **ธรรมจักร** คือดวงตาเห็นธรรม ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา ครั้นแล้วอุปติสสะก็ลาท่านไปพบโกลิตะผู้สหาย เพราะได้ระลึกถึงสัญญาที่ได้ทำกันไว้ ว่าใครพบอมตธรรมก่อนจงบอกแก่กัน เมื่อพบโกลิตะก็ได้ไปกล่าวธรรมะนี้ให้โกลิตะฟัง โกลิตะเมื่อได้ฟังแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรมเช่นเดียวกัน แล้วก็พากันไปหาสัญญาชัยผู้เป็นอาจารย์ เล่าเรื่องให้ฟังแล้ว กล่าวชักชวนอาจารย์ให้อาจารย์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์ก็ไม่ยอม เพราะมีมานะว่าได้เป็นคณาจารย์เจ้าลัทธิอยู่แล้ว จะกลับไปเป็นศิษย์ของผู้อื่นนั้นก็เหมือนอย่างเอาจะเข้าไปใส่ในตุ่มน้ำ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ในอรรถกถาธรรมบทยังมีเล่าไว้ว่า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์นั้นได้ถามว่า ในโลกนี้ มีคนฉลาดมากหรือมีคนโง่มาก อุปติสสะและโกลิตะก็ตอบว่า คนโง่มีมากกว่า อาจารย์สัญญาชัยก็กล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้คนฉลาดไปหาพระพุทธเจ้า ให้คนโง่มาหาตนก็แล้วกัน ก็เป็นอันว่าไม่ยอมไป.

อุปติสสะและโกลิตะก็ลาอาจารย์ พาเอามาณพที่เป็นบริวารของตนที่มีจำนวน ๒๕๐ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ประทานให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาทั้งหมด ฝ่ายบริวารนั้นเมื่อได้อุปสมบทแล้ว ก็ได้บำเพ็ญเพียร ไม่ช้านักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด.

ส่วนพระโกลิตะ ที่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า **พระโมคคัลลานะ** ตามชื่อมารดาว่าโมคคัลลี

โมคคัลลานะ ก็แปลว่าบุตรของนางโมคคัลลีพราหมณี ท่านอุปสมบทได้ ๗ วัน ได้ไปทำความเพียรอยู่ ณ บ้าน **กัลลวาลมุตตคาม** แคว้นมคธนั้น ในเวลานั้น พระศาสดาได้ประทับอยู่ในสวน **ภสกลวัน** ซึ่งเป็นที่ให้เหยื่อแก่เนื้อหรือเป็นป่าเนื้อ ใกล้เมืองหลวงแคว้นมคธคะ อันชื่อว่า **สูงสูมารคิระ** พระโมคคัลลานะเมื่อบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ บ้านกัลลวาลมุตตคามนั้น ได้นั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปประทานพระโอวาท ตรัสบอกอุบายแก้ง่วงต่าง ๆ เมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

ข้อ ๑. เมื่อมนสิการคือทำไว้ในใจซึ่งสัญญา คือความกำหนดหมายในข้อใด เกิดความง่วงขึ้น ก็ให้ทำมนสิการสัญญาข้อนั้นให้มากขึ้น.

ข้อ ๒. ตรีกตรองพิจารณาธรรมะที่ได้ฟังได้เรียนมาด้วยใจ.

ข้อ ๓. ให้สาธยายคือท่องปณธรรมะโดยพิสดาร.

ข้อ ๔. เอามือยอนหูทั้ง ๒ ข้าง หรือว่าลูบด้วยฝ่ามือ.

ข้อ ๕. ลูบหยันตาด้วยน้ำ เหลียวดูทิศ แหงนหน้าดูดาว.

ข้อ ๖. มนสิการคือทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา คือกำหนดความสว่างให้มีความสว่างเหมือนอย่างกลางวัน อันปรากฏอยู่ในใจ ทำใจให้เปิด ไม่ให้ถูกหุ้มท้อ ให้สว่าง.

ข้อ ๗. จงกรมคือเดินไปเดินมา สำรวมอินทรีย์และสำรวมจิต ไม่คิดออกไปภายนอกและ

ข้อ ๘. ก็ให้นอน ที่เรียกว่า สำเร็จสัทไสยา คือนอนคะแคงเบื้องขวา ไม่คิดทำความสุขในการนอน และตั้งสติกำหนดจะตื่นขึ้น ลุกขึ้น.

วิธีแก้ง่วงทั้ง ๘ ข้อนี้ ตรัสสอนเป็นวิธีแก้เพื่อเลือกใช้ข้อใดข้อหนึ่ง ข้อหนึ่งไม่สำเร็จก็ให้ใช้ข้อ ๒ เป็นต้น จนในที่สุดเมื่อไม่สำเร็จก็ต้องนอนทันที เมื่อประทานวิธีแก้ง่วงดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสพระโอวาทอีก ๓ ข้อ คือ:-

ข้อ ๑. ไม่ควรชงวงเข้าสกุล หมายความว่า ไม่ควรตั้งมานะว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ ที่เขาต้องนับถือ เขาจะต้องต้อนรับเข้าไปสู่ประตู เพราะถ้าหากว่าคนในสกุลเขามีการงานมากเขาไม่ได้ใส่ใจถึง ก็จะทำให้เกิดเก้อเขินคิดไปในทางต่าง ๆ เกิดความฟุ้งซ่าน จิตเลยไม่สำรวมก็จะห่างจากสมาธิ.

ข้อ ๒. ไม่พูดคำที่เป็นเหตุโต้เถียงกันคือผิดกัน เพราะจะต้องพูดมาก ทำให้ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตไม่สำรวม ซึ่งทำให้ห่างจากสมาธิได้เช่นเดียวกัน. และ

ข้อ ๓. ได้ตรัสว่า พระองค์ทรงติการคลุกคลี แต่ว่ามิใช่ติไปทุกอย่าง สรรเสริญก็มีคือทรงติไม่สรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่ชน แต่ว่าทรงสรรเสริญการคลุกคลีด้วยเสนาสนะอันสงบ คืออยู่ในที่นอนที่นิ่งอันสงบ.

พระโมคคัลลานะ ได้กราบทูลถามว่า ด้วยข้อปฏิบัติเท่าไรภิกษุจึงจะชื่อว่าเป็นผู้น้อมไปในธรรมะเป็นที่ลึ้นต้นหา สำเร็จถึงที่สุด เกษมจากโยคะคือกิเลสที่เป็นเครื่องประกอบจิตไว้ถึงที่สุด เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ถึงสุดทางกันจริง ๆ เป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบโดยความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อได้สดับว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ก็พิจารณาให้ทราบชัดลักษณะของธรรมทั้งปวงนั้น กำหนดธรรมทั้งปวงนั้นว่าไม่ควรยึดมั่นอย่างไร เมื่อสวयเวทนา คือ สุข ทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยความหน่าย ความดับ และความสลัดคืน ไม่ยึดมั่น ไม่สะดุ้ง จึงเป็นผู้ดับกิเลสเฉพาะตัว และจึงเป็นผู้รู้ว่ ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว.

พระโมคคัลลานะเมื่อได้สดับพระพุทธานุสาสนีแล้วได้ปฏิบัติก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันนั้น.

ส่วนพระอุปติสสะ ที่ในคาสนานี้เรียกท่านตามชื่อมารดาว่า **พระสารีบุตร** คือเป็นบุตรของนางสารีพราหมณี บวชแล้วได้กึ่งเดือน ได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้าไปบ่นเขา **ศิขณภู** แขวงกรุงราชคฤห์ ในวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับที่ถ้ำชื่อว่า **สุกรขาดา** ในเขาศิขณภูนั้น มีปริพาชกผู้หนึ่ง ชื่อ **ทิมณฑะ**^๔ ซึ่งเป็น **อัครศิเวสนโคตร** ได้เข้าไปยื่นผ้า ท่านพระสารีบุตรได้นั่งอยู่เบื้องพระปฐมฐานงค์ และถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่.

ปริพาชกนั้นได้ทูลถามถึงทิวฏฐิคือความเห็นของตนว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมดทุกสิ่ง

พระพุทธเจ้าได้ตรัสโดยใจความว่า ถ้าอย่างนั้นทิวฏฐิคือความเห็นเช่นนั้น ก็ต้องไม่ควรแก่ปริพาชกนั้น ปริพาชกนั้นก็ต้องไม่ชอบทิวฏฐินั้นเหมือนกัน.

ทิวฏฐิ คือความเห็นต่าง ๆ นั้น เมื่อสรุปลงแล้วก็มีเพียง ๓ คือ:-

๑. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงควรแก่ตน ตนชอบใจหมด.

๒. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมด.

๓. เห็นว่า บรรดาสิ่งทั้งปวงนั้น บางสิ่งก็ควรแก่ตน ตนชอบใจ บางสิ่งไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจ.

ทิวฏฐิทั้งสามนี้ ทิวฏฐิที่ ๑ ไกลต่อความยินดีพอใจ ทิวฏฐิที่ ๒ ไกลต่อความขัดใจ ทิวฏฐิที่ ๓ ไกลทั้ง ๒ อย่าง คือบางอย่างก็ไกลต่อความยินดีพอใจ บางอย่างก็ไกลต่อความไม่ชอบ เป็นอันว่า ทิวฏฐิทุก ๆ อย่างนั้น เป็นเหตุให้เจริญกิเลสได้ทั้งนั้น เพราะว่าถ้าถึมั่นในทิวฏฐินั้นอันใดว่าเป็นจริง ทิวฏฐิอื่นเป็น **โมฆะ** คือว่าเปล่าหมด ก็จะต้องผิดจากอีก ๒ พวก เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะต้องวิวาทกัน จะต้องพิฆาตกัน เบียดเบียนกัน ผู้รู้เมื่อพิจารณาเห็นโทษของความถึมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังกล่าวมานี้ จึงได้ละทิวฏฐินั้น และไม่ทำทิวฏฐิอื่นให้เกิดขึ้น.

ต่อจากนั้นได้ตรัสถึง กายอันนี้ ซึ่งเป็นที่ประชุมมหาภูตทั้ง ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีบิดามารดาเป็นแดนเกิด เต็บโตขึ้นเพราะการทำนุบำรุงด้วยอาหารต่าง ๆ เป็นกายที่จะต้องแตกทำลายเป็นธรรมดา ก็ควรจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา

^๔ ทิมณฑสุตต ม.ม.๑๓/๒๖๓/๒๖๔

ไม่ใช่ตัวตน.

ครั้นแล้วได้ทรงแสดง เวทนา ๓ คือเมื่อบุคคลเสวยสุขเวทนาในเวลาใด เวลานั้นก็ย่อมไม่ได้เสวยทุกข์เวทนา หรืออทุกข์ขมสุขเวทนา เสวยทุกข์เวทนาเวลาใด ในเวลานั้นก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนา หรืออทุกข์ขมสุขเวทนา เสวยอทุกข์ขมสุขเวทนาเวลาใด ในเวลานั้นก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา คือรับเวทนาที่ละอย่างในเวลาหนึ่ง เวทนาทั้ง ๓ นั้นก็เป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นของที่มีการปรุงแต่ง เป็นของที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเสื่อมไป คลายไปได้ จนถึงดับไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาให้เห็นความจริงในเวทนาดังนี้ ก็จะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนดั่งที่แสดงในอนัตตลักขณสูตร.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมนี้แก่ที่มณฑชชปริพาชกนั้น ท่านพระสารีบุตรได้นั่งถวายนานพัดไปพลางฟังไปพลาง และพิจารณาตามเห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ละให้สละคืน เพราะความรู้จริง เห็นจริงในธรรมเหล่านี้ เมื่อพิจารณาอยู่จิตก็พ้นอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น.

ส่วนที่มณฑชชปริพาชก เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม และท่านแสดงว่า ปริพาชกนั้นก็เป็นหลานของพระสารีบุตร ได้เฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อจะไปสืบทอดวิชาของพระสารีบุตรว่าเมื่อบวชแล้วจะเป็นอย่างไรบ้าง จึงได้ไปเฝ้าและได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงทิวฏฐิคือความเห็นของตน เป็นอันว่าไม่ชอบใจอะไรทั้งนั้น เท่ากับว่าเป็นการปฏิเสธว่าไม่ชอบใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วย แต่ก็ไม่ปฏิเสธโดยตรงยกเอาทิวฏฐิขึ้นมาว่าให้คลุมไปถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสชักเข้าหาเหตุผลและชักเข้าหาธรรมปฏิบัติ.

พระโมคคัลลานะ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นเลิศในทางมีฤทธิ์มาก พระสารีบุตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นเลิศในทางมีปัญญามาก พระสารีบุตรเป็นอัครสาวกเบื้องขวา พระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย ดังที่เมื่อสร้างพระพุทธรูปปฏิมา ก็มักจะสร้างรูปพระอัครสาวกทั้งคู่ให้ยืนหรือให้นั่งอยู่ ๒ ข้างด้วย และก็สร้างเหมือน ๆ กัน เมื่อเป็นเช่นนั้นที่จะสังเกตได้ว่า ท่านองค์ไหนเป็นพระสารีบุตร ท่านองค์ไหนเป็นพระโมคคัลลานะ ก็ให้สังเกตว่าเบื้องขวาขององค์พระพุทธปฏิมาก็เป็นพระสารีบุตรเถระ เบื้องซ้ายของพระพุทธรูปปฏิมาก็เป็นพระโมคคัลลานะเถระ เมื่อเราหันหน้าเข้าก็กลับบ้าน คือด้านซ้ายของเราเป็นพระสารีบุตร ด้านขวาของเราก็เป็นพระโมคคัลลานะ และได้ถือเป็นธรรมเนียมในการจัดลำดับโดยปรกติดังนี้ เช่น นาคที่มีอายุน้อยกว่าก็อยู่ทางด้านขวาของพระอุปัชฌาย์ นาคที่มีอายุน้อยกว่าก็อยู่ทางด้านซ้ายของพระอุปัชฌาย์ ตัวนาคเองเมื่อหันหน้าเข้าไปก็รู้สึกว่าจะสู้กับคนละข้าง แต่ว่าถือเอาขวาและซ้ายของสิ่งที่เป็นประธานนั้นไว้เป็นหลัก.

จะอธิบายธรรมะที่เกี่ยวข้องในเรื่องของพระอัครสาวกทั้งสอง และจะชักภาสิตของท่านบางเรื่องมากล่าวก่อน ภาสิตของท่านพระอัสสชิที่ได้กล่าวแก่พระสารีบุตรเมื่อเป็นปริพาชกนั้น นับถือกันว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจ และปรากฏอยู่ในคิลลาจาริกสมัยพระเจ้าอโศกเป็นอันมาก ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจเนื้อความบ้าง.

คาถาบทนี้ขึ้นต้นว่า **เย ธมฺมา** ที่มีคำแปลว่า *ธรรมเหล่านี้ใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุ*

ของกรรมเหล่านั้นและความดับของกรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้ ที่จริงฟังดูก็น่าจะ
ไม่รู้รู้สึกสะกิดใจเท่าใด ตามเนื้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าได้ฟังอริยสังฆมาบ้าง ก็พอจะจับเค้าได้ แต่ถ้าไม่
เคยฟังอริยสังฆมา ก็ยากที่จะกำหนดให้เข้าใจ.

คราวนี้ จะอธิบายในฐานะที่ได้เคยฟังอริยสังฆมาก่อน คือว่าเมื่อเคยฟังอริยสังฆมาแล้วรู้ว่า
อริยสังฆนั้นมี ๔ ได้แก่ ๑. ทุภช ซึ่ง เป็น ผล ๒. สมุทัย เหตุให้เกิดทุภช ซึ่งเป็น เหตุ ทั้งสองนี้เป็น
ผลและเหตุในด้านทุภช ๓. นิโรธ ความดับทุภช ซึ่งเป็น ผล ๔. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุภช
ซึ่งเป็น เหตุ นี่เป็นผลและเป็นเหตุในด้านความดับทุภช เมื่อได้เคยฟังอริยสังฆมาและทราบหัวข้ออย่าง
นี้ ก็พอจับเค้าของคาถาของท่านได้ คือ

ข้อว่า **ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ** นี้ก็หมายถึงทุภชซึ่งเป็นผล นี่เป็นบาทที่ ๑ ของคาถานั้น ส่วน
บาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** นี้ก็คือตรัสสมุทัย เหตุให้เกิดทุภช บาทที่ ๓ ว่า
และความดับของธรรมเหล่านั้น นี้ก็เท่ากับแสดงนิโรธ ความดับทุภชและมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความ
ดับทุภช ซึ่งรวมอยู่ในฝ่ายความดับทุภช **พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้** ก็คือว่าตรัสสั่งสอนไว้อย่างนี้.

คราวนี้ ถ้าจะสรุปเข้าในคำสอนของพระพุทธเจ้าทั่ว ๆ ไป ในฐานะที่เคยเรียนมาแล้วก็พอ
สรุปได้คือว่า ในชั้นสามัญ พระพุทธศาสนาสอนว่า ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ เกิดจากเหตุที่ไม่ดีอันเรียกว่า บาป
ทุจริต หรืออกุศลกรรม ส่วนผลที่ดีต่าง ๆ ก็เกิดจากเหตุที่ดี อันเรียกว่า บุญ สุจริต กุศลกรรม คาถา
ของอัสสชินัน บาทที่ ๑ ที่ว่า **ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ** นี้ก็หมายถึงผล ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วน
ไม่ดี ที่บุคคลได้รับอยู่ในชีวิต บาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** ก็คือทรงชี้ว่าบุญ
สุจริต กุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ดีต่าง ๆ ส่วนบาป ทุจริต อกุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ไม่ดีต่าง ๆ นี้
เข้าใจได้ในสองบาทต้น แต่ว่าในบาทที่ ๓ ว่า **ตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น** อันนี้ ก็อาจจะมาสรุป
เข้าใจได้ด้วยอธิบายว่า ตรัสสอนให้ดับความชั่ว เพื่อจะได้ดับผลที่ชั่ว ดังที่สอนให้ละความชั่วทั้งปวงเสีย
แต่ถ้าในด้านของความดีแล้ว ท่านสอนให้ก่อคือให้ทำ ยังไม่ได้สอนให้ตัด แต่คราวนี้ ในการที่จะ
แสดงศาสนาให้บริบูรณ์นั้น จำจะต้องมีที่สุด ถ้าจะสอนให้ทำความดีกันเรื่อยไป ก็จะมีปัญหาว่า
เมื่อไรจะสิ้นสุดกันเสียสักทีหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่มีที่สิ้นสุดยังทำกันเรื่อยไป ก็ต้องแปลว่าศาสนานั้น
ยังสอนไม่จบ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องมีที่สุด ชีวิตของบุคคลก็มีที่สิ้นสุด การเรียนของบุคคล
ที่จัดเป็นชั้นต่าง ๆ ก็มีที่สุด การงานก็มีที่สุด คือว่าทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีขอบเขตที่สุดของตน เพราะ
ฉะนั้น ศาสนาใดก็ตาม ถ้าหากว่าสอนให้ทำดีกันเรื่อยไป โดยที่ไม่มีขอบเขตว่าจะสิ้นสุดกันเมื่อไร
ก็แปลว่าไม่จบ.

คราวนี้ ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น ท่านมีจบเหมือนกัน คือว่ามีจุดเป็นที่สุดดี คนเรา
ยังต้องทำความดีกันอยู่นั้นก็เพราะยังไม่ถึงจุดอันนั้น คือจุดที่สุด จึงยังต้องการดี หรือว่าหวังดี แปล
ว่า ความดียังไม่พอ จึงต้องหวัง จึงต้องมีความต้องการ ถ้าความดีเพียงพอแล้ว คือว่าถึงจุดที่เป็น
ที่สุดแล้ว ก็ไม่ต้องหวังดีหรือไม่ต้องหวังความดีอะไรต่อไป.

จุดที่จะเป็นที่สุดดีดังกล่าวนี้อาจมีได้เมื่อใด มติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้โดยความว่าจะมีได้ในเมื่อสิ้นอาสวกิเลส เมื่ออาสวกิเลสหมดสิ้นแล้ว ก็แปลว่าหมดความชั่ว และหมดสมุฏฐานของความชั่วทั้งหลาย เมื่อความชั่วพร้อมทั้งสมุฏฐานความชั่วหมดไปแล้ว ก็เสร็จกิจที่จะต้องทำความดีเพื่อพอกล้างความชั่วอีกต่อไป อันนี้ที่ทางพระพุทธศาสนาเอาสำนวนพรหมณ์มาใช้ว่า *เป็นผู้ลดยบุญลอยบาปแล้ว* เพราะฉะนั้น เมื่อถึงจุดอันนี้ก็ถือว่าเป็นจุดที่ดีที่สุด คือสุดสิ้นความดี ความดีขึ้นถึงขีดสูงสุดเพียงเท่านั้นแล้วก็เสร็จกิจ นี้เรียกว่าเป็นจุดดับ ก็แปลว่า ดับทั้งความดีดับทั้งความชั่ว เพราะว่าดับอาสวกิเลสหมดสิ้น พระพุทธศาสนาจึงได้สอนถึงจุดของความดับอันนี้ ก็เป็นอันว่า เมื่อสอนถึงจุดอันนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าได้แสดงธรรมจบไม่เช่นนั้นก็ไม่จบ จะต้องทำกันเรื่อยไป.

ท่านพระสารีบุตรนั้น ท่านแสดงว่า เป็นผู้ที่มีปัญญามาก สำเร็จก็ช้ากว่าเขา พวกบริวารนั้นทำอาสวะให้สิ้นไปก่อน พระโมคคัลลานะบวชได้ ๗ วัน จึงทำอาสวะให้สิ้นไปได้ ท่านพระสารีบุตรนี้ถึง ๑๕ วัน ท่านก็แสดงว่า เพราะเป็นผู้ที่มีปัญญามากนั่นเอง คิดมาก เมื่อมีปัญญามากก็ต้องมีจุดที่สงสัยมาก และจะต้องค้นคว้ามาก ท่านได้สดับคาถาของท่านพระอัสสชิ ทั้งที่ท่านไม่ได้เคยฟังพระพุทธศาสนามาก่อน แต่ท่านก็จับใจความได้ทันที.

คราวนี้ ก็นำพิจารณาดูเหมือนกัน สำหรับทุก ๆ คนที่ไม่เคยได้สดับพระพุทธศาสนามาก่อน หรือสดับมาบ้าง เมื่อฟังคาถาของพระอัสสชิดังนี้แล้ว จะฟังเข้าใจได้อย่างไร หรือจะฟังจับใจความได้อย่างไร คิดดูดังนี้จะพอรู้สึกที่ท่านมีปัญญามากจริง ๆ

ต่อมาก็ควรพิจารณาถึงตอนที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระอัครสาวกทั้งสองว่า *ทำไมจึงยกเวทนาขึ้นแสดง ท่านแสดงว่า คนที่มีตัณหาจริตหายาบ มักจะติดกาย* เช่นว่า แต่งร่างกายให้สวยสดงดงาม แต่งบ้านเรือน เครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ ใ้รงดงาม ถึงแม้ว่าไม่สู้สบายนัก แต่ว่าขอให้งดงามก็แล้วกัน บางทีก็ต้องยอมเป็นทุกข์เพราะต้องการความงดงามนั้น นี้เรียกว่าติดกาย **ถ้าผู้มีตัณหาจริตละเอียดขึ้น ก็มาติดเวทนา** แต่โดยทั่วไปก็เรียกติดสุข คือไม่ค่อยคำนึงว่าจะงดงามหรือไม่งดงามอะไรสักเท่าไร ให้เป็นสุข มีสัปบายะคือให้สบายก็แล้วกัน สำหรับที่ติดเวทนานี้ ออกจะมีตรงกันเป็นส่วนมาก คือว่าต้องการให้สบาย ให้มีที่อยู่ ก็เป็นสัปบายะคือสบาย อาหารก็เป็นทีสบาย เครื่องนุ่งห่มก็เป็นทีสบาย สิ่งต่าง ๆ ที่ต้องการให้เป็นที่สบาย แต่ว่าเวทนานั้น ไม่ใช่มีเพียงสบายอย่างเดียว ก็ยังมีไม่สบายกับเป็นกลาง ๆ อีกด้วย ฉะนั้น ถ้าไปติดเวทนา ก็เรียกว่าติดสุข หรือว่าติดสบาย ก็จะมีอาการเดือดร้อน และบางทีก็ไม่อาจที่จะทำอะไรได้ เพราะเกิดความไม่สบายขึ้นเสีย ยิ่งในการที่จะประกอบกิจการงาน หรือในการเรียนที่จะต้องมีความทุกข์ต่าง ๆ ถ้าติดสุขหรือติดสบายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะทำได้.

ท่านพระอัครสาวกทั้งสองนั้น ท่านเป็นบุตรอยู่ในตระกูลที่มั่งคั่ง มีความสุขมาก เมื่อมาบวชเข้าก็ต้องมาอาศัยนิสสัย ๔ ซึ่งในสมัยต้นพุทธกาลนั้น จะต้องใช้นิสสัย ๔ กันมากกว่าบัดนี้ ความไม่สบายก็ต้องมีมากขึ้น เพราะการที่จะอยู่อาศัย การที่จะนุ่งห่ม การที่จะขบฉัน ก็ไม่เป็นไป

ตามที่ประสงค์ จะต้องไปบิณฑบาตเขามาฉันจริง ๆ อย่างนี้จะเอาให้ถูกกับความปรารถนาก็เป็นไปได้
 เมื่อเป็นเช่นนี้แหละ หากยังติดอยู่ ยังชอบสุขเวทนาอยู่ ถึงจะมีความรู้ความเข้าใจอะไรได้แจ่มแจ้ง
 พอสมควรแล้วก็ตาม การปฏิบัติก็ยังดำเนินไปไม่สะดวก อันนี้เห็นว่า จึงทรงยกเวทนาขึ้นมาเน้น
 ก็เวทนาทั้ง ๓ ในขณะหนึ่งก็มีได้แต่เพียงอย่างหนึ่ง แต่ทุก ๆ อย่างก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงมีดับไป ลึกลงไป
 ไม่ควรที่จะมายึดมั่น เพราะฉะนั้น เมื่อปล่อยเวทนาคือว่าปล่อยสุขเสียได้ ก็เป็นอันว่าท่านไม่มีกังวล
 อีกแล้ว จึงเกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมแจ่มแจ้งหมด เป็นข้อที่ควรคิด อุปสรรคในการงาน ในการเรียน
 หรือในการทำความดีทุกอย่าง เนื่องมาจากติดสุขเป็นประการสำคัญอันหนึ่ง ถ้าสละความติดสุข ยอม
 เผชิญทุกข์ก็จะต้องทำการงาน จะต้องเรียน ต้องศึกษาได้อย่างสบาย เรียนอะไรก็เรียนได้ ทำงาน
 อะไรก็ทำได้ จะไปไหนก็ไปได้.

อีกข้อหนึ่ง ก็เรื่องที่ท่านว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น** นี่เป็นหลักของทางพระพุทธศาสนา
 ที่เดียว บาลีว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลิ อภินิเวสย** แปลว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น** มีอรรถคล้ายกับ
 ที่เราสวดกันเวลาเช้า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน** แต่ก็พึงเข้าใจว่า
 ธรรมบทนี้เป็นปรมัตถธรรม คือธรรมที่เป็นอรรถเป็นอย่างสูง พระพุทธเจ้าจะแสดงก็แต่ผู้ที่จะโปรด
 ให้บรรลุมรรคผลเท่านั้น ถ้าบุคคลสามัญก็ไม่ตรัสธรรมนี้.

ธรรมทั้งปวงนั้น ถ้าพูดอย่างสามัญก็แบ่งออกเป็นกุศลธรรมส่วนหนึ่ง อกุศลธรรมส่วนหนึ่ง
 ในเบื้องต้นท่านก็สอนให้ละอกุศล แต่ว่าสอนให้ทำกุศล ยึดมั่นในกุศล ปล่อยอกุศลนี้ยังต้องยึด
 คือว่าทิ้งชั่วคราว ยึดดีเอาไว้ ดินนั้นทิ้งไม่ได้ ต้องยึดเอาไว้ เพราะว่าทุก ๆ คนนั้นยังไม่ถึงจุดสุดดี ตั้ง
 ที่กล่าวแล้ว ยังต้องมีความดีที่จะทำต่อไป แต่ว่าเมื่อทำความดีเรื่อย ๆ ขึ้นไปจนถึงที่สุด หากยังจะ
 ยึดความดีนั้นอยู่ ก็แปลว่ายังไม่เสร็จกิจ เหมือนอย่างที่เราเรียนไปจนจบชั้นสูงสุดแล้ว และยังคง
 ยึดชั้นนั้นอยู่ ไม่ยอมออก อย่างนี้ก็แปลว่าไม่สำเร็จ ไม่จบ เพราะฉะนั้น ในขั้นที่ถึงจุดที่เป็นที่สุดดีแล้ว
 ก็ต้องปล่อยวางทั้งหมด ถ้ายังยึดอยู่ ก็แสดงว่ายังมีต้นเหตุอุปาทาน ความปรารถนาและความยึดถือ
 ต้นเหตุอุปาทานนั้นเป็นตัวกิเลส ยังมีกิเลสอยู่ก็แปลว่ายังไม่สิ้นกิเลส อื่น ๆ หมดไปแล้ว แต่ว่ายัง
 รักษาต้นเหตุอุปาทานไว้ เพราะฉะนั้น ต้องสละต้นเหตุอุปาทานออกไปเสียให้หมด ปล่อยวางทั้งหมด
 นั้นแหละจึงจะถึงจุดสุดดี ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายในขั้นสุดท้ายนี้เท่านั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงจะสอนให้
 ไม่ยึดมั่นธรรมทั้งปวง ในขั้นสามัญ ท่านไม่สอนอย่างนี้ จะต้องยึดดีเอาไว้ ละความชั่วไปโดยลำดับ
 เพราะฉะนั้น การแสดงธรรมต้องอย่าให้ผิดที่ ถ้าหากว่าแสดงผิดที่ก็จะเกิดความไขว่เขวสับสนไปหมด
 แล้วก็จะไม่เข้าใจ.

เมื่อท่านพระอัครสาวกออกบวชนั้น มีพวกกุลบุตรที่มีชื่อเสียงในเมืองมคธพากันบวชมาก
 ขึ้น ๆ จนชาวบ้านชาวเมืองพากันกล่าวโพนทะนาว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติทำให้คนไม่มีลูก ทำให้
 หญิงเป็นหมันเป็นหม้าย ทำให้ตระกูลขาด เมื่อชาวบ้านเห็นพระออกเที่ยวบิณฑบาตก็จะพากันว่า พวก
 พระเหล่านี้พากันมาอีกแล้ว แนะนำเอาคณะของอาจารย์สัจจชัยไปบวชกันมากมายแล้ว คราวนี้จะ

แนะนำเอาใครไปบวชอีก พระก็มากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า เสียงเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในพระศาสนาของพระองค์ จะมีอยู่อย่างนานประมาณ ๗ วัน แล้วก็ทรงสั่งให้พระตอบไปว่า พระตถาคตทั้งหลายย่อมแนะนำด้วยสังฆกรรม คือด้วยธรรมที่ดีจริง ผู้ที่รู้อยู่ตั้งนี้ว่า ท่านสั่งสอนแนะนำโดยธรรม ก็ไม่ควรจะมีความซึ่งเคียดเคียดฉันท์.

พิจารณาดูตามเรื่อง ผู้ที่มาบวชในระยะนั้น ที่มีชื่อเสียงปรากฏ โดยมากเป็นผู้ที่ออกบวชแล้วอย่างพระอัครสาวกทั้ง ๒ กับบริวารนั้น ก็ออกบวชในสำนักของสังฆชโยอยู่แล้ว ไม่ใช่เพิ่งออกจากบ้านจากเรือนใหม่ ๆ เพราะฉะนั้น เสียงเหล่านั้นก็อาจจะเป็นเสียงที่มาจากพวกนักบวชลัทธิต่าง ๆ ที่ต้องเสียศิษย์ของตนไป เพราะเข้ามาบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า

พระมหากัสสปะ

ในสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระสาวกลำคัญอีกรูปหนึ่ง เรียกในทางพระพุทธศาสนาว่า **พระมหากัสสปะ** ประวัตินี้ของท่านมีโดยสังเขปว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่า **กบิละ กัสสปโคตร** ในบ้านพราหมณ์ ชื่อ มหาติฏฐะ ในมคธรัฐนั้น ท่านได้รับชื่อว่า **ปิปผลิมาณพ** ตระกูลพราหมณ์ที่ท่านถือกำเนิดนั้น เป็นตระกูลที่มั่งคั่ง ต่อมาเมื่อท่านได้บรรล้วยอันสมควร ก็มีภริยาชื่อว่า **ภัททกาปิลานี** ซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ **โกสิโยโคตร** ในสาถลนคร ในมคธรัฐนั้นเหมือนกัน ต่อมาท่านได้เกิดหน้ายในทางฆราวาส ประสงค์จะประพตติพรหมจรรย์ และเห็นว่าถ้าจะอยู่ครองฆราวาส จะประพตติให้บริสุทธิ์เหมือนอย่างสังข์ที่ขัดไม่ได้ จึงได้ปลงผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาเย ออกจากเรือนบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เรียกว่าบวช **อุทิศบรรพชา** เวลานั้น ท่านยังไม่รู้ว่าท่านผู้ใดเป็นพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ก็เชื่อว่าจะต้องมีอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงบวชอุทิศต่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

เรื่องนี้เป็นเรื่องแสดงว่า คำว่า **ภควา** ที่เราแปลว่า **พระผู้มีพระภาค** ก็ดี **อรห** หรือ **อรหันต์** ก็ดี **สัมมาสัมพุทธะ** ก็ดี เป็นคำที่มีอยู่แล้ว และใช้เรียกท่านที่นับถือว่าเป็นผู้วิเศษอย่างสูง ปิปผลิมาณพก็มีความเห็นดังนั้น และเชื่อว่าจะต้องมีพระอรหันต์ในโลก แต่ยังไม่รู้ว่าท่านเป็นผู้ใด ก็ออกบวชอุทิศท่านผู้นั้น การออกบวชอุทิศนั้น ยังมีสาวกอื่นอีกบางรูปในพระพุทธศาสนา แรกก็บวชเป็นอุทิศบรรพชาเช่นนี้.

ท่านได้จาริกไปพบพระพุทธเจ้า ในระหว่างกรุงราชคฤห์และนาลันทา ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไทรต้นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า **พทุตตนิโครธ** แปลว่า **ต้นไทรที่มีลูกมาก** คงจะเป็นเพราะมีไทรย่อยอย่างใหญ่ เมื่อท่านได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ท่านก็ลงสันนิษฐานแน่ว่า ท่านที่นั่งอยู่ที่นั่นเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าไปทูลถามที่พระบาทและได้กล่าวคำประกาศตนว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดา คือเป็นครูของตน เป็นครูของท่าน ท่านเป็นสาวก.

แต่ว่าท่านได้สังเกตอะไรจึงลงสันนิษฐานว่าท่านที่ประทับนั่งนั้นเป็นพระพุทธเจ้า ในบาลีไม่ได้

กล่าวไว้ ในอรรถกถาก็มีกล่าวไว้ในทางอภินิหาร นี่ต่างจากเรื่องของพระสาวกที่บวชอุทิศพระพุทธรเจ้าบางรูป เช่น **พระปุกกุสาติ** นั้น ก็บวชอุทิศพระพุทธรเจ้าเหมือนกัน แต่ก็ยังไม่รู้ว่าองค์ไหน จนได้พบกันและพักแรมด้วยกันในโรงงานของนายช่างหม้อ ท่านปุกกุสาติก็ยังไม่รู้จักอยู่นั่นเอง แต่เมื่อฟังธรรมของพระพุทธรเจ้าแล้ว จึงได้รู้สึกขึ้นว่าท่านผู้แสดงธรรมให้ฟังนั้นเป็นพระพุทธรเจ้า แล้วก็แสดงตนเป็นสาวก ส่วนเรื่องพระมหากัสสปะ ไม่ได้มีเรื่องเล่าว่าพระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรม พอท่านพระมหากัสสปะเห็นเข้า ก็ลงสันนิษฐานว่าต้องเป็นพระพุทธรเจ้า และแสดงตนเป็นสาวกของพระองค์ลอยทีเดียว อันนี้ก็น่าจะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ท่านสังเกตและลงสันนิษฐานได้เช่นนั้น ไม่ได้แสดงธรรมก่อน และท่านเป็นผู้ที่ทรงธรรมปัญญาอาจจะดูคนออกได้ง่าย อย่างพระสารีบุตร ฟังธรรมย่อของพระอัสสชิก็เข้าใจพระพุทธรศาสนาได้ทันที.

พระพุทธรเจ้าได้ตรัสประทานพระโอวาท แก่ท่านพระมหากัสสปะ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑. ให้ศึกษาว่า จักตั้งหิริ ความละอาย โอตตปปะ ความเกรงกลัวอย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นพระเถระ ทั้งที่เป็นนวกะ ทั้งที่เป็นมัชฌิมะ.

ข้อ ๒. ให้ศึกษาว่า จักเจียโสต ประมวลใจ ฟังธรรมที่ประกอบด้วยกุศลทุก ๆ อย่างและ

ข้อ ๓. ให้ศึกษาว่า จักไม่ละกายคตาสติ คือสติที่เป็นไปในกาย อันประกอบด้วยความสำราญ คือให้พอใจเป็นสุขอยู่ในการเจริญสติที่เป็นไปในกาย.

ท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะเป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าทรงรับให้อุปสมบทด้วยพระโอวาท ๓ ข้อนี้ สันนิษฐานว่าทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทานนั่นเอง แต่ว่าในเรื่องไม่ได้กล่าวไว้.

ท่านพระมหากัสสปะได้อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธรศาสนาแล้ว ในวันที่ ๘ ท่านก็ได้บรรลุปัญญาความรู้ทั่วถึง ที่หมายถึงพระอรหัต เป็นผู้มีจิตพ้นจากอาสวกิเลส ตามเรื่องก็แสดงว่า ภริยาของท่านก็ออกบวชอุทิศพระพุทธรเจ้าเช่นเดียวกัน และต่อมาก็ได้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธรศาสนา.

โอวาทของ ๓ พระสาวก

คราวนี้จะกล่าวธรรมบางข้อของพระสาวกทั้ง ๓ นี้ **พระสารีบุตร** เป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้ที่มีปัญญาสามารถที่จะแสดงธรรมจักรและอริยสัจได้กว้างขวางพิสดารแม้พระองค์ได้ ในบางคราวเมื่อมีภิกษุมหาบุลลาจะเดินทางไปในต่างถิ่น ก็โปรดให้ไปลาท่านพระสารีบุตร ตั้งในคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จอยู่ที่เมืองเทวทหะ ภิกษุเป็นจำนวนมากได้เข้าเฝ้าบุลลาจะไปปัจฉาภุมิชนบท ก็โปรดให้ไปลาพระสารีบุตร เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปลาตามที่รับสั่ง พระสารีบุตรก็ถามว่า เมื่อภิกษุเหล่านั้นจะไปต่างประเทศต่างถิ่น ก็คงจะมีคนมีปัญญามาถามว่าครูของท่านสอนอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านจะตอบเขาว่าอย่างไร จึงจะไม่ผิดคำสั่งสอนของพระศาสดา และเป็นการถูกต้อง ภิกษุเหล่านั้นก็ขอให้ท่านแนะนำ ท่านก็แนะนำว่า ให้ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ครูของเราสอนให้ตัดความกำหนัดรักใคร่เสีย ถ้าเขาถามว่าให้ละความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งใด ก็ให้ตอบว่า ในรูป เวทนา สัญญา

สังขาร วิญญาณ ถ้าเขาถามอีกว่า เห็นโทษเห็นคุณอย่างไรจึงสอนอย่างนั้น ก็ให้ตอบว่า เมื่อยังมี ความกำหนดรักใคร่ในสิ่งเหล่านั้น ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่นก็จะเกิดความทุกข์มีโศก เป็นต้น เมื่อละเสียได้ ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนไป ทุกข์ก็จะไม่เกิด ครูของเราเห็นโทษและเห็นคุณ อย่างนี้จึงสอนอย่างนั้น.

และมีอีกเรื่องหนึ่ง คือภิกษุองค์หนึ่งชื่อ **ยมกะ**^๕ ได้มีความเห็นว่า พระอรหันตชีณาสพตยา ยสุญ ซึ่งเป็นความเห็นผิด และพวกภิกษุก็ช่วยกันปลื้อมทัญญูนั้น แต่ไม่สำเร็จ จึงได้มาขอให้ท่าน พระสารีบุตรช่วยปลื้อม ท่านพระสารีบุตรก็ถามขึ้นว่า ท่านยมกะเห็นอะไรเป็นพระอรหันตชีณาสพ หรือว่าเห็นพระอรหันต์มีอยู่ในอะไร คือเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นพระอรหันต์ หรือเห็นว่าพระอรหันต์มีอยู่ในขันธ ๕ นั้น ท่านยมกะก็ตอบว่าไม่ใช่ ๆ ทุกข้อ ท่านพระสารีบุตรถาม ว่า ก็ไม่ใช่เช่นนั้นแล้ว ควรจะพูดว่าพระอรหันต์ตายสุญหรือ ท่านยมกะก็ตอบว่า เมื่อก่อนไม่ได้มี ความรู้อย่างนี้ ท่านพระสารีบุตรถามว่า ถ้าเขาถามว่าพระอรหันต์ตายแล้วเป็นอะไร จะแก้อย่างไร พระ ยมกะก็ตอบว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง ดับไป นี่เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที ควรจะกำหนดเอาไว้ ท่านพระสารีบุตรก็ได้กล่าวอบรมต่อไปว่า เหมือนอย่างมีคฤหบดีซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง และรักษาตัวอย่างแข็งแรง มีบุคคลผู้หนึ่งคิดจะฆ่าแต่ไม่สำเร็จ จึงได้สมัครเข้าไปเป็นคนรับใช้ จน เป็นที่ไว้วางใจแล้ว ก็ลอบฆ่าเสีย ในขณะที่คฤหบดีผู้นั้นจะตาย ก็ไม่ได้คิดว่าผู้ที่รับใช้ตนเองนั้นเอง เป็นผู้ฆ่าตน ฉันทโคกิตติ บุคคลผู้ถือขันธ ๕ เป็นต้น เมื่อขันธ ๕ ที่ตนยังถืออยู่นั้นแปรปรวนไป ก็เป็นทุกข์ แต่ว่าเมื่อไม่ถือว่าเป็นอัตตตาอยู่ในขันธ ๕ ขันธ ๕ แปรปรวนไปอย่างไร ก็ไม่เป็นทุกข์.

อีกเรื่องหนึ่ง^๖ ในระหว่างที่ท่านพระสารีบุตรพักอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น เช้าวันหนึ่ง ท่าน บิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้อาหารมาแล้วก็นั่งฉันอยู่ที่เชิงฝาเรือนแห่งหนึ่ง ในขณะนั้น ได้มีนาง บริพาชिकाคนหนึ่งชื่อว่า **สุจิมุขี** แปลว่ามีปากเหมือนอย่างเข็ม คงจะหมายความว่าชอบพูดทิ่มแทงคน อื่น ได้เข้าไปหาท่านแล้วก็กล่าวว่า ท่านสมณะนี้กัมหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้กัมหน้าฉัน นาง สุจิมุขีก็กล่าวต่อไปว่า ถ้าเช่นนั้นก็แหงนหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้แหงนหน้าฉัน นางสุจิมุขีก็พูด ขึ้นว่า ถ้าเช่นนั้นก็ต้องตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน นางสุจิมุขีก็พูดขึ้นอีกว่า ถ้าเช่นนั้นท่านก็ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไป ทางทิศน้อยฉัน นางสุจิมุขีจึงกล่าวขึ้นว่า พุดอย่างใดท่านก็ปฏิเสธทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านฉันอย่าง ใด ท่านก็ตอบว่า ท่านปฏิเสธนั้นก็เพราะสมณพราหมณ์เหล่าใดที่สำเร็จชีวิตด้วยติริจฉานวิชา คือว่า วิชา ดูที่ทางต่าง ๆ สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า กัมหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิต ด้วยติริจฉานวิชา คือว่าวิชาดูดาวนักษัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นก็เรียกว่าแหงนหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยติริจฉานวิชา คือรับใช้เป็นที่พูดของเขา รับใช้ไปโน่นไปนี่ให้เขา

^๕ ส. ขนธ. ๑๗/๑๓๒/๑๔๘-๒๐๗.

^๖ ส. ขนธ. ๑๗/๒๔๕/๕๑๗.

ตามแต่เขาส่งใช้ไป สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน สมณพราหมณ์เหล่านี้ได้สำเร็จชีวิตด้วยตริภังคานวิชา คือวิชาคุณลักษณะอวัยวะร่างกาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านไม่ได้สำเร็จชีวิตอย่างนี้ ท่านแสวงหาภิกษาโดยธรรมได้มาฉัน ท่านจึงเป็นผู้ที่ฉันโดยธรรม ท่านมีปฏิภาณในการโต้ตอบกับผู้ที่มากกล่าวหา และท่านได้แสดงธรรมยาว ๆ ที่พระธรรมสังคาคหาคารย็ร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรอีกมาก เช่น **สังคีตสูตร^๗** **ทสุตตรสูตร^๘** ซึ่งเป็นแบบฉบับของวิธีการทำสังคายนา.

ส่วน **พระโมคคัลลานะ** นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้ทำสกุลที่ยังไม่เสื่อมใสให้เสื่อมใส เป็นผู้ไม่ทำศรัทธา ไม่ทำโศกะหรือทรัพย์ของตระกูลให้เสียหาย เหมือนอย่างแมลงผึ้งที่ถือเอาแต่รสของดอกไม้ ไม่ทำสี กลีบ กลิ่นของดอกไม้ให้เสียหาย ท่านเป็นผู้สามารถในการนวรรรมคือการก่อสร้าง เมื่อมีการก่อสร้างพระอาราม ท่านก็ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดูแล เช่นตั้งนางวิสาขาสร้างบุพพารามในกรุงสาวัตถี ท่านก็ได้รับเป็นผู้ดูแล และคำสั่งสอนของท่านนั้นก็มีหลายอย่าง ดังเช่นที่พระธรรมสังคาคหาคารย็ร้อยกรองไว้ โดยชื่อว่า **อนุมานสูตร^๙** คือพระสูตรที่แสดงถึงการอนุมานตนเอง ความย่อในพระสูตรนั้น ท่านได้สอนธรรมพวกภิกษุโดยความว่า ถ้าภิกษุปรารถนาตนเองคือบอگونุญาต หรือขอให้เพื่อนสพรหมจารีตัดเตือนตนได้ แต่ถ้าเป็นคนที่ย่างากแล้ว เพื่อนสพรหมจารีก็จะไม่ว่ากล่าว เหตุที่ทำให้ว่ายากนั้น ท่านยกขึ้นมาแสดงหลายข้อ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความหุดหิดิต ตั้งแง่อนตาง ๆ การกล่าววาจาที่แสดงว่าโกรธเป็นต้น คราวนี้ ถ้าพระภิกษุปรารถนาให้เพื่อนสพรหมจารีว่ากล่าวตัดเตือนได้ ถ้าเป็นผู้ว่าง่ายคือเป็นผู้ที่พอจะตัดเตือนได้ เพื่อนสพรหมจารีก็ตัดเตือน เหตุที่ทำให้ว่าง่ายนั้น ท่านก็ยกขึ้นเป็นข้อ ๆ ตรงกันข้ามกับเหตุที่ทำให้ว่ายาก ต่อจากนั้น ท่านสอนให้อนุมานตนเองคือให้ซึ่งดู เทียบตนเองกับคนอื่น คือว่าคนอื่นเป็นคนที่ปรารถนาลามกเป็นต้น ก็ไม่เป็นที่ขบใจแก่เราฉันใด ถ้าเราเป็นคนปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ไม่เป็นที่ขบใจแก่คนอื่นเหมือนกัน แปลว่า ซึ่งตนเอง ดูตนเองว่า บัดนี้เราเป็นอย่างไร เป็นคนที่ปรารถนาลามกคือปรารถนาไม่ต้องอยู่หรือไม่ ถ้ารู้ว่าเราเองเป็นคนที่มีความปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ให้พยายามละเสีย และให้ตั้งใจศึกษาสำเหนียกอยู่ เพื่อจะปฏิบัติตั้งนั้น ทั้งกลางวันกลางคืน เหมือนหนุ่มสาวที่ส่องกระจกเพื่อจะแต่งหน้าแต่งตัว เมื่อเห็นส่วนไหนเป็นมลทิน ก็ต้องนำส่วนนั้นออกเสีย บุคคลก็เหมือนกัน ก็ใช้ปัญญาส่องตัวดูตัวเองและแต่งตนเองให้บริสุทธิ์หมดจด พระสูตรนี้ท่านแสดงที่ป่าสงวนเนื้อ ชื่อเภสกลาวัน ภัคคชนบท.

ส่วน **พระมหากัสสปะ** นั้น ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในด้านที่มิว่าทะ กำจัดกิเลสพอใจแนะนำอบรมให้ภิกษุเป็นผู้มักน้อยเสมอ ยินดีในธุดงค์วัตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านมากกว่า เป็น

^๗ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๒๒/๒๒๑-๒๘๗.

^๘ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๘๘/๓๖๔-๔๗๕.

^๙ ม. มุ. ๑๒/๑๘๙/๒๒๑-๒๒๕.

ผู้มีคุณธรรมเสมอด้วยพระองค์ เป็นผู้มีสันโดษด้วยปัจจัย ๔ เป็นผู้ที่มีกนน้อยและเป็นทีสมควรที่จะเข้าสกุลได้ ดังตรัสโอวาทหมู่ภิกษุให้ทำตนให้มีอุปมาเหมือนอย่างดวงจันทร์ คอยชกกายชกใจออกห่างสกุลอยู่เสมอ ทำตนให้เขาเห็นอย่างเป็นคนใหม่อยู่เสมอ ไม่ให้มีความคะนองในสกุลทั้งหลาย ท่านพระมหากัสสปะก็เป็นผู้มีคุณอย่างนั้น ควรเป็นตัวอย่างของภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงยกพระหัตถ์ขึ้นแกว่งในอากาศ แล้วก็ตรัสว่า มือที่แกว่งในอากาศนี้ไม่ข้องอยู่ในอากาศฉันใด เมื่อภิกษุจะเข้าไปในสกุลก็ฉันนั้น อย่าให้จิตติดข้องอยู่ ตั้งจิตเป็นกลางว่าเราปรารถนาลาภ ปรารถนาบุญ ก็จงได้ลาภได้บุญเถิด และให้ทำใจในเมื่อผู้อื่นได้ลาภให้เหมือนกับตนได้เองเถิด พระมหากัสสปะเป็นผู้มีคุณสมบัติดังกล่าวมานี้ จึงเป็นผู้สมควรจะเข้าสกุลได้.

และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า ธรรมเทศนาคือการเทศน์แสดงธรรมของท่าน ก็บริสุทธิ แล้วก็ตรัสการแสดงธรรมที่ไม่บริสุทธิ คือถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า เขาจะเลื่อมใสในตน และจะทำอาการของผู้เลื่อมใสในตน ธรรมเทศนาก็ไม่บริสุทธิ แต่ว่าถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า จะแสดงธรรมให้เขาฟังให้รู้เรื่อง แจ่มแจ้ง เห็นจริง เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติแสดงธรรมด้วยมุ่งที่จะให้เขาเข้าใจธรรม มีความกรุณา มีความเอ็นดู อนุเคราะห์ต่อเขา ไม่ได้มุ่งย่อนเข้ามาเพื่อตน ธรรมเทศนาดังนี้ จึงเรียกว่าบริสุทธิ ท่านมหากัสสปะ ท่านเป็นผู้ที่มีธรรมเทศนา คือการแสดงธรรมที่บริสุทธิดังกล่าวมานี้.

พระมหากัสสปะ โดยปรกติเป็นผู้ที่ถืออุตุรงค์คืออยู่ป่าเป็นวัตร เทียบวิณฑบาตเป็นวัตร นุ่งห่มผ้าบังสกุลเป็นวัตร ทรงจีวร ๓ ผืนเป็นวัตร เป็นผู้ที่ไม่คลุกคลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ชราแล้ว มาฉันอาหารที่ทายกเขาถวายเป็นวัตร ท่านพระมหากัสสปะกราบทูลว่า ท่านปฏิบัติดังนี้ก็เพราะประโยชน์ ๒ อย่าง คืออย่างหนึ่งท่านเห็นว่า การปฏิบัติดังนี้เป็นความสุขในปัจจุบันของท่าน อย่างที่สองท่านเห็นว่า จะได้วางแบบให้เป็นตัวอย่างสำหรับภิกษุทั้งหลายในกาลต่อไปว่า ได้มีพระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทานสาธุการ.

จาคตรงคสันนิบาต

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีมหาสันนิบาตคือการประชุมใหญ่ของพระสาวกครั้งหนึ่ง เรียกว่า **จาคตรงคสันนิบาต** แปลว่า *ความประชุมประกอบด้วยองค์ ๔* ในอรรถกถาที่มนขสูตร^{๑๑} ได้แสดงไว้ว่า องค์ ๔ นั้น คือพระสาวกที่มาประชุมกันเป็นมหาสันนิบาตนั้น

๑. ได้มาประชุมกันในวันอุโบสถมาฆปุณณมี คือวันเพ็ญเดือนมาฆะ โดยปรกติกี่ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๓ ถ้าปีมีอธิกมาส ก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๔ ตามแบบไทยเรา.

๒. ภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูป ซึ่งมาประชุมกันนั้น มิได้มีการนิมนต์นัดหมาย มาประชุมเอง.

^{๑๑} ป. ส. ๓/๑๙๗

๓. ล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ และ

๔. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ คือเป็นภิกษุที่ได้รับอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

แต่ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงจัดไว้ในพระพุทธรประวัติ เล่ม ๒ ว่าดังนี้ ๑. ภิกษุที่มาประชุมนั้น ล้วนเป็นพระอรหันต์ ๒. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ ๓. ล้วนมิได้นัดหมาย และ ๔. พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์^{๑๑}

มหาสันนิบาตนี้ ได้มี ณ เวฬุวัน ในวันมาฆปุณณมี ในอรรถกถาแห่งพระสูตรดังกล่าว^{๑๒} ได้กล่าวว่า มหาสันนิบาตนั้นได้มีในวันที่พระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์ คือเมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่ปริพาชกชื่อ **ทิมบนชะ** พระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดฟังอยู่ด้วย เมื่อทรงแสดงธรรมจบแล้ว พระสารีบุตรก็มีจิตพ้นจากอาสวะ ในขณะนั้นเวลายังเป็นกลางวันอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ และเสด็จมาสู่พระเวฬุวัน ก็ทรงแสดงพระโอวาทในมหาสันนิบาตดังกล่าวนั้น ในวันมาฆปุณณมี ตามคำของท่านจึงแสดงว่า ท่านพระสารีบุตรได้เป็นผู้เสร็จกิจในวันมาฆปุณณมีนั้น คือในวันมาฆปุณณมีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง **พระโอวาทปาติโมกข์**.

ท่านยังได้แสดงระยะเวลาไว้ว่า ในพรรษาแรก พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้นออกพรรษาแล้วได้เสด็จไปโปรดพวกปุราณชนิกูล ในชั้นแรก ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่เป็นเวลา ๒ เดือน คือจนถึงปุสสปุณณมี ที่ตรงกับวันเพ็ญเดือนอ้าย อุรุเวลกัสสปะจึงได้ยินยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า และต่อมาก็ได้โปรดกัสสปะอีก ๒ ท่าน จนถึงทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร แล้วจึงเสด็จจากตำบลนั้นมาสู่กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระอัครสาวกแล้ว จนถึงกลางเดือน ๓ ที่เรียกว่า วันมาฆปุณณมี ก็ได้มีสาวกสันนิบาต ที่เรียกว่าวันจาตุรงคสันนิบาตดังกล่าว.

แต่คำที่ท่านกล่าวไว้นี้ ขัดกันกับข้อความบางแห่งที่แสดงไว้ในหลักฐานชั้นบาลี คือ ในหลักฐานชั้นบาลี^{๑๓} ว่า ในระหว่างฤดูหนาว ๘ วัน ระหว่างเดือนมาฆะ (โดยปรกติตรงกับเดือน ๓) และเดือนผกคฤณะ (โดยปรกติตรงกับเดือน ๔) พระพุทธเจ้าได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ตามหลักฐานนี้ วันกลางเดือนมาฆะคือวันมาฆปุณณมีนั้น พระพุทธเจ้ายังประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ฉะนั้น ถ้าหลักฐานที่แสดงไว้ในบาลีนี้ถูก หลักฐานในอรรถกถาก็ผิด วันมหาสันนิบาตนั้น ก็น่าจะต้องเลื่อนไปมีในเมื่อออกพรรษาที่ ๒ แล้ว แต่อย่างไรก็ตาม หลักฐานทั้งปวงก็ยืนยันว่า ได้มีมหาสันนิบาตของพระสาวกครั้งหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๔ อันเรียกว่าจาตุรงคสันนิบาตดังกล่าวแล้วในวันมาฆปุณณมี พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระโอวาทอันเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ ในมหาสันนิบาตนั้น.

^{๑๑} พุท. ๒/๕-๖.

^{๑๒} ป. ส. ๓/๑๓๗.

^{๑๓} วิ. มห. ๔/๕๘/๔๙.

โอวาทปาติโมกข์-หัวใจพระพุทธศาสนา

พระโอวาทนี้ ประมวลพระพุทธรวาทะ ประมวลพระพุทธศาสนา ด้วยข้อความเพียง ๓ คาถา กึ่ง ฉะนั้น พระโอวาทนี้จึงเป็นที่นับถือว่า แสดงหัวใจพระพุทธศาสนา ตามที่ท่านพระธรรมสังคหคณาจารย์ได้รวบรวมไว้ว่าดังนี้ **ขณฺติ ปรมํ ตโป ตีติกขา** *ขันติคือความทน เป็น บรมตบะ นิพพานํ ปรมํ วทฺหติ พุทฺธา* *พระพุทฺธะคือพระผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง น หิ ปพฺพชิตโต ปฺรฺพมาตี สมโณ โหติ ปฺรํ วิหฺยณฺโต* *บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าสมณะ* นี่เป็นพระคาถาแรก พระคาถานี้แสดงพระพุทธรวาทะคือวาทะของพระพุทฺธะ ที่แปลว่า พระผู้รู้ไว้ ๓ ข้อ ๑. ขันติ ความทนทาน เป็นบรมตบะ ๒. นิพพาน เป็นบรมธรรม ๓. บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ.^{๑๔}

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ คือในพระคาถานี้ใช้คำ **พุทฺธะ** เป็นพหูวนะ คือแปลว่า **พระพุทฺธะ** *ทั้งหลาย* ซึ่งหมายความว่า *มีมาก* ในที่อื่นได้แสดงพระพุทฺธะคือผู้รู้ ไว้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. พระสัมพันธัญญะพุทฺธะ พระพุทฺธะผู้รู้ทั้งหมด หรือพระสัมมาสัมพุทฺธะ พระพุทฺธะ ผู้รู้เอง ชอบ หมายถึงท่านที่ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์แล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามไปด้วย จนถึงตั้งพระพุทฺธศาสนาขึ้น ตั้งพุทฺธบริษัทขึ้น.

๒. พระปัจเจกพุทฺธะ พระผู้รู้เฉพาะองค์ คือเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยตนเองเหมือนกัน แต่ว่ารู้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่สอนให้ผู้อื่นรู้ พระพุทฺธะจำพวกนี้ไม่ได้ตั้งพระพุทฺธศาสนา ไม่ได้ตั้งพุทฺธบริษัทขึ้น เป็นผู้รู้เฉพาะตน.

๓. พระอนุพุทฺธะ คือ พระผู้รู้ตาม หมายถึงเป็นพระสาวกพุทฺธะ คือเป็นผู้รู้ซึ่งเป็นผู้ฟังเป็นศิษย์ของพระพุทฺธะจำพวกที่ ๑ ได้แก่พระอรหันตสาวกทั้งหลาย.

พระพุทฺธะมี ๓ จำพวกดังกล่าวมา และก็ล้วนมีวาทะคือถ้อยคำตรงกันดังที่กล่าวมานั้น.

พระพุทฺธรวาทะข้อที่ ๑ **ขันติคือความทนทาน เป็นบรมตบะ** ขันติ นั้น แปลกันว่า ความอดทน จำแนกออกไปโดยนัยหนึ่งเป็น ๒ คือ **อิริยาสนขันติ** และ **ตีติกขาขันติ**.

ขันติ ๒ อย่าง

อิริยาสน (ขันติ) แปลว่า *อดกลั้น* ตามศัพท์แปลว่า *ทำให้ยับยั้งอยู่* ขันติคือการทำให้ยับยั้งอยู่ อันหมายถึงความอดกลั้นนี้เป็นขันติสามัญ ดังเช่นเมื่อได้รับความลำบาก อันเกิดจากทุกขเวทนา ในเวลาป่วยไข้ ได้รับความตรากตรำในเวลาที่ถูกเย็บ ถูกร้อน ต้องหิว ต้องกระหาย เป็นต้น ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจในเวลาที่ถูกว่ากล่าวกระทบกระทั่ง ร่างกายก็รู้สึกเป็นทุกข์ เพราะความลำบากหรือเพราะความตรากตรำนั้น จิตใจก็รู้สึกเป็นทุกข์เพราะความเจ็บช้ำน้ำใจนั้น ผู้ที่ไม่มีขันติคือความ

^{๑๔} มหาปทานสูตรที่ ๓. มหา. ๑๐/๕๗/๕๔.

อดกลั้น เมื่อได้รับความลำบาก เช่น เวลาได้รับความทุกข์ทรมานในเวลาป่วยไข้ก็ร้องครวญคราง ได้รับความลำบากตรากตรำก็มักทนไม่ได้ ได้รับความเจ็บใจก็ทนไม่ได้ จะต้องผลุนผลันกระทำการตอบแทนออกไป ดังที่ปรากฏเป็นเรื่องการวิวาทโต้เถียงหรือการทำร้ายกันและกัน แต่ว่าผู้ที่มีอธิวาสนขันติคืออดกลั้นเอาไว้ได้ ก็จะพอยับยั้งเอาไว้ ได้รับความทุกข์ทรมานเวลาป่วยไข้ก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความลำบากก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความเจ็บใจก็ยับยั้งเอาไว้ แต่ว่าความทุกข์กายทุกข์ใจยังมีอยู่ กลั้นเอาไว้เท่านั้น ถ้ากลั้นเอาไว้ได้ก็เป็นการปรกติเรียบร้อย ถ้ากลั้นเอาไว้ไม่ได้ก็ต้องมีอาการหรือมีความประพฤติไปตามที่จะเป็นควบคุมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น อธิวาสนขันติ ขันติคือความอดกลั้นยับยั้งเอาไว้นี้ จึงจัดเป็นขันติสามัญและก็ชื่อว่าเป็นตบะคือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเหมือนกัน คือว่าได้ออดกลั้นเอาไว้ได้ และก็แผดเผากิเลสส่วนนั้นไว้ได้ กิเลสไม่ลุกฮือขึ้นมาทำให้เสียหาย แต่ก็เป็นตบะอย่างสามัญ.

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า **ตติตักขาขันติ** ขันติคือความทนทาน ที่กล่าวไว้ในพระโอวาทนี้ ขันติคือความทนทานนี้ เป็นขันติที่สูงขึ้นมาก หมายถึงเป็นขันติทางจิตใจที่ได้ปฏิบัติมาในขันติสามัญนั้นแหละ จนมีจิตใจแข็งแกร่ง ทนทานต่ออารมณ์ที่มาขัดขวาง ๆ อารมณ์ที่มาขัดขวาง ๆ นั้น จะมายั่วให้ชอบก็ตาม ให้ชังก็ตาม ให้หลงก็ตาม จิตใจที่ประกอบด้วยตติตักขาขันติคือความทนทานย่อมไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมีขันติอย่างนี้ ดังที่ตรัสปรารภถึงพระองค์เองไว้ในที่แห่งหนึ่ง แปลความว่า “เราทนทานคำล่วงเกิน เหมือนอย่างช้างศึกที่ทนทานลูกศร ซึ่งตกจากแสงมาต้องภายในสนามรบ เพราะว่า คนเป็นอันมากเป็นผู้ที่หุนหัน”^{๑๕}

คราวนี้ เมื่อจะเทียบกันระหว่างอธิวาสนขันติกับตติตักขาขันติ ก็ย่อมได้ดังนี้: เมื่อมีอารมณ์มายั่วให้โกรธ ถ้ามีเพียงอธิวาสนขันติ ก็ยังโกรธเหมือนกัน แต่ว่ากลั้นเอาไว้ได้ แต่ถ้ามีถึงตติตักขาขันติแล้วไม่โกรธ คือว่าขันตินั้นมาทำจิตใจให้เข้มแข็งหรือว่าให้แข็งแกร่ง พอที่จะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มายั่ว เพราะฉะนั้น ตติตักขาขันตินี้จึงไม่ต้องกลั้น คือทนทานแข็งแกร่ง อยู่ได้ในตัวเองแล้ว ส่วนอธิวาสนขันติ ต้องกลั้น ถ้ากลั้นไว้ไม่ไหว ก็แปลว่าไหลออกไปทีเดียว.

คราวนี้ สำหรับวิธีปฏิบัติ ก็ต้องหัดปฏิบัติให้เป็นอธิวาสนขันติมาก่อน เมื่อปฏิบัติจนเกิดความชำนาญความคุ้นเคยมากขึ้น ๆ จิตใจก็จะแข็งแกร่งคือเข้มแข็งนั่นเอง เป็นตติตักขาขันติขึ้นได้โดยลำดับ ตติตักขาขันตินี้ เป็นตบะคือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเป็นอย่างยิ่ง สูงกว่าอธิวาสนขันติ ซึ่งเป็นขันติสามัญ นี้สำหรับจิตใจ แต่สำหรับทางร่างกายนั้น ต่างกับจิตใจ จิตใจทำให้ไม่มีทุกข์ได้ แต่ว่าร่างกายนั้นมีทุกข์เป็นธรรมดา โดยเฉพาะก็ต้องมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ดังที่เราสวดกันอยู่ ร่างกายของปุถุชนหรือร่างกายพระอรหันต์ ก็ต้องตกอยู่ในคติธรรมดาเช่นนี้ ฉะนั้น จึงมีแสดงในพระพุทธประวัติว่า แม้พระกายของพระพุทธเจ้าเองก็ประจวบ ได้ประจวบหลายครั้ง ในการประจวบนั้นก็มิแสดงว่า ในบางคราวก็โปรดให้แพทย์เยียวยา ในบางคราวก็ทรงระงับด้วยอธิวาสนขันติ ท่านใช้คำนี้ คือความอดทนที่ทำให้ความเจ็บไข้ยับยั้งไป แต่สำหรับในส่วนจิตใจแล้ว ท่านมีความ

^{๑๕} พุ. ธ. ๒๕/๕๗/๓๓.

เข้มแข็งทนทาน ไม่มีอารมณ์อะไรมายั่วให้เป็นทุกข์ขึ้นได้ แปลว่ามีสติติกขาขันติ ขันติคือความทนทานบริบูรณ์.

นิพพาน ๒ อย่าง

จะอธิบายในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๒ ในพระโอวาทปาติโมกข์ว่า **นิพพานเป็นอย่างยิ่งหรือ นิพพานเป็นธรรมะอย่างยิ่ง.**

โดยพยัญชนะคำว่า **นิพพาน** แปลได้ ๒ อย่างคือ **ดับ** อย่างหนึ่ง **ไม่มีเครื่องเสียบแทง** อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าดับนั้น ออกมาจาก **วา** ธาตุ ที่แปลว่า **พัด** อย่างพัดลม **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลตรงกันข้ามว่า **ดับ** ส่วนที่แปลว่า **ไม่มีเครื่องเสียบแทงนั้น** ออกมาจากศัพท์ว่า **วาน** ที่แปลว่า **เครื่องเสียบแทง** ใช้เป็นชื่อของลูกศร ก็มี **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลว่า **ไม่มีเครื่องเสียบแทง** แต่โดยอรรถคือเนื้อความหมายถึง **จุดสูงสุด** และคำว่านิพพานนี้เป็นคำเก่า มีใช้มาก่อนพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ มีความหมายถึงจุดสูงสุดของลัทธิปฏิบัตินั้น ๆ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ก็ได้ทรงนำคำนี้มาใช้ ให้หมายถึงจุดสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่มีความหมายเฉพาะในพระพุทธศาสนาซึ่งต่างไปจากความหมายเดิมของคำที่ใช้ในลัทธิศาสนาในภายนอก.

คำอธิบายนิพพานที่เป็นพระพุทธรวาทะ ซึ่งมีความกว้าง ๆ ก็เช่นว่า **ตณฺหาเย วิปฺพาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ** เพราะละตัณหาเสีย เรียกว่านิพพาน **ราคะโทสะโมหะ** **นิพฺพานํ** ชื่อว่านิพพาน เพราะสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น กล่าวสั้น นิพพานจึงได้แก่ธรรมะเป็นที่ดับราคะ โทสะ โมหะ ธรรมเป็นที่ดับตัณหา หรือธรรมะเป็นที่ดับกิเลสทั้งหมด เมื่อปฏิบัติทำกิเลสให้สิ้นไปได้แล้ว นิพพานก็ปรากฏขึ้นแก่ผู้ดับกิเลสเอง แต่เมื่อยังทำกิเลสให้สิ้นไปไม่ได้ การพูดถึงนิพพาน การแสดงถึงนิพพาน ก็พูดแสดงไปตามคลองแห่งพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาตามคลองแห่งพระพุทธศาสนาดังกล่าว การบรรลุถึงนิพพานนั้น ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก เมื่อยังมีอยากหรือมีไม่อยากก็แสดงว่ายังมีชอบหรือไม่ชอบ ซึ่งเป็นลักษณะของตัณหาของกิเลส ฉะนั้น ก็บรรลุไม่ได้ จะบรรลุได้นั้น ด้วยการปฏิบัติใกล้เข้าไปจนเข้าเขต ไม่ต้องกล่าวถึงอยากที่พูดกันอยู่อย่างสามัญ ในพระบาลีบางแห่งได้จำแนกพระนิพพานไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพพาน** นิพพานที่มีอุปาทิเหลือ.

๒. **อนุปาทิเสสนิพพาน** นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ.^{๑๑}

ท่านอธิบายว่า อุปาทินั้น เป็นชื่อของชั้นปัญจจะ หมวด ๕ แห่งชั้นร์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ คือท่านละอาสวกิเลสได้หมดสิ้น แต่ยังมีชั้นปัญจจะ ดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า **สอุปาทิเสสนิพพาน** เมื่อพระอรหันต์ดับชั้นร์คือชั้นปัญจจะแตกสลาย ตั้งคนสามัญ ก็เรียกว่าตาย แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์ ก็เรียกว่านิพพานหรือบรินิพพาน

^{๑๑} พ. อิติ. ๒๕/๒๕๘/๒๒๒; อิง. นวก. ๒๓/๓๔๕/๒๑๖.

เรียกว่า อนุปาติเสสนินิพพาน.

แต่อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า **อนุปาติ** เป็นชื่อของกิเลส มีอนุปาทาน ความยึดถือเป็นต้น ฉะนั้น พระอริยบุคคลผู้ดับกิเลสมาเป็นขั้น ๆ แต่อย่างดับไม่หมด ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ยังมีอนุปาติ คือยังมีอนุปาทาน หรือกิเลสที่ต้องละต่อไป ดับกิเลสของท่านดังกล่าวนี้ เรียกว่า สอฺอนุปาติเสสนินิพพาน ส่วนพระอรหันต์ดับอสาวิกิเลสได้หมดสิ้น ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งยังเหลืออยู่ ความดับกิเลสของท่าน เรียกว่า อนุปาติเสสนินิพพาน.

มีคำที่เป็นไวยากรณ์ คือคำที่มีรูปต่าง ๆ กัน แต่รวมอยู่ในความหมายอันเดียวกันของนิพพานหลายคำ เช่น คำว่า **อมตะ วิราคะ โมกขะ อสังขตะ หรือ วิสังขาร.**

อมตะ แปลว่าธรรมที่ไม่ตาย เรื่องความไม่ตาย เป็นเรื่องที่ปรารถนากันอยู่โดยทั่วไป ความคิดของมนุษย์ในเรื่องนี้ ก็ได้มีมาโดยลำดับ เมื่อสรุปลงแล้วก็เห็นว่า เป็นบุคคลก็มี เป็นภาวะก็มี เป็นธรรมก็มี ที่เป็นอมตะคือไม่ตาย.

ในส่วนที่เห็นว่าเป็นบุคคลนั้น เช่น ลัทธิของผู้ที่เชื่อว่ามีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ในสวรรค์ ลัทธิที่เก่าก่อนพระพุทธศาสนาก็ได้แก่พราหมณ์ ที่เชื่อว่ามีพรหม เป็นผู้ไม่ตาย อยู่ในสวรรค์ชั้นพรหม คือมีความเห็นว่ามีอยู่ถิ่นหนึ่งซึ่งมีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ บุคคลอาจจะเข้าถึงเทพนั้นได้ด้วยการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่แสดงไว้ในลัทธินั้น ๆ แม้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นและต่อจากสมัยพระพุทธเจ้ามา ก็ได้มีลัทธิดังกล่าวนี้สืบ ๆ มาอีกหลายลัทธิ แสดงเป็นตัวตนเป็นบุคคล.

ส่วนที่เห็นว่า ภาวะเป็นอมตะนั้น ดังเช่น **ลัทธิอุปนิษัท** ที่แสดง **ปรมาตมัน** เป็นอัตตาใหญ่ ซึ่งคงอยู่ชั่วนิรันดร ทุก ๆ คนหรือทุก ๆ สัตว์โลก แยกออกมาจากปรมาตมัน มาเป็น **อาตมัน** หรืออัตตาของแต่ละบุคคล และเมื่อทำความดีมากขึ้นก็จะบรรลุความเป็น **มหาตมัน** หรือ **มหัตตตา** อย่างที่ยกย่องบางคนว่า มหาตมะ นี้ก็คือมหาตมัน หรือมหัตตตา เมื่อมหาตมันหรือมหัตตตานั้นสิ้นชีวิต ก็จะไปรวมเป็นปรมาตมัน และคงที่อยู่นิรันดรตามเดิม.

ส่วนที่แสดงธรรมะนั้น คือพระพุทธศาสนา เพราะทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ไม่มีเทพหรือบุคคลที่จะเป็นผู้ไม่ตายอยู่ตลอดนิรันดร เพราะเทพหรือบุคคลนั้น ต้องตั้งต้นด้วยชาติคือความเกิดก็ต้องมีแก่ ต้องมีตาย เพราะฉะนั้น จึงต้องมีดับสูญ แม้พระพรหม ซึ่งแสดงว่ามีอายุยืนนานเหลือเกิน แต่ก็ต้องดับสูญในที่สุด เป็นแต่เพียงว่าดำรงอยู่นานเท่านั้น อันนี้มาเทียบกับทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ ทางวิทยาการก็แสดงว่าจะต้องมีดับ แต่มีอายุยืนนานมากจนรู้สึกเหมือนไม่ดับ คราวนี้ภาวะ คือปรมาตมัน หรือปรมาตตาดังที่แสดงไว้ในลัทธิอุปนิษัทนั้น ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เมื่อยังมีภาวะเป็นอัตตาอยู่ ก็แสดงว่ายังมีอนุปาทานคือความยึดถือ เมื่อยังมีความยึดถือก็ต้องมีภพคือภาวะ ได้แก่ ภาวะเป็นอัตตาดังกล่าวนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องมีชาติคือเกิดเป็นอัตตา ดังกล่าวนั้น และในที่สุดก็ต้องมีดับคู่กันกับเกิด ส่วนมติทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงว่า เมื่อจะไม่ดับก็ต้องไม่เกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด จึงจะสิ้นความแก่ สิ้นความตาย หรือว่าสิ้นดับ

และเมื่อสิ้นความเกิด เป็นเทพ เป็นมนุษย์ เป็นอะไร ๆ ทั้งนั้น ก็สิ้นสมมติบัญญัติ คือไม่มีจุดอันใด อันหนึ่งที่จะยกขึ้นมาสสมมติคือหมายรู้กัน หรือว่าบัญญัติ คือแต่งตั้งกล่าวถึงกันว่าเป็นอะไร การจะมีสมมติคือหมายรู้กัน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกสมมติขึ้นก่อน การที่จะมีบัญญัติคือแต่งตั้งพูดถึงกัน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกบัญญัติขึ้นก่อน เหมือนอย่างว่า เราจะสมมติบัญญัติภาษาขึ้นพูด เช่น เรียกว่าบ้าน เรียกว่าเรือน ก็จะต้องมีสิ่งที่เป็บ้านเรือนขึ้นก่อน และจึงเรียกสิ่งที่เป็บ้านเป็เรือนนั้นว่า นั้นบ้าน นั้นเรือน แต่ถ้สิ่งที่เป็นบ้านเป็เรือนไม่มีเสียเลยแล้ว สมมติบัญญัติคือภาษาที่สำหรับจะให้หมายรู้กันหรือที่จะบัญญัติขึ้นกล่าวกันก็ไม่มี ฉันทใดก็ดี เมื่อไม่มีเกิด ไม่มีเกิดอะไรทั้งนั้น ก็ไม่มีสิ่งที่จะสมมติบัญญัติขึ้นว่าอะไร ฉะนั้น จึงเรียกว่าสิ้นสมมติ สิ้นบัญญัติ และเมื่อเป็เช่นนั้น จึงมีใช้เป็บุคคลที่เป็นอมตะ มีใช้ภาวะที่เป็นอมตะ แต่เป็นธรรมชาติ คือสภาพที่ทรงอยู่ซึ่งเป็นอมตะ จะชี้ว่ามีภาวะเป็นอย่างใดก็ไม่ได้ จะชี้ว่าเป็บุคคลหรือเป็นภาพอย่างใดก็ไม่ได้ ฉะนั้น อมตะ ธรรมชาติ ที่ไม่ตาย จึงมีความหมายในคลองธรรมของพระพุทธเจ้าดังกล่าวนี้.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า **วิราคะ** แปลว่าธรรมที่สิ้นราคะ คือความคิด ความยินดี ความกำหนด นี้ก็หมายถึงธรรมเป็ที่สิ้นกิเลส แต่ว่ากิเลสเหล่านี้ ราคะเป็ที่ปรากฏอยู่มาก ฉะนั้น จึงได้ยกเอาในด้านไม่มีเป็ชื่อของนิพพาน

อนึ่ง บางแห่งก็เรียกว่า **โมกษะ** หรือ **โมกษธรรม** แปลว่า *ธรรมเป็เครื่องพ้นจากทุกข์* คือความแก่ ความเจ็บ ความตาย ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภณามือเป็พระโพธิสัตว์และใน ตอนแรกก็หมายถึงความพ้นจากผล เพราะทุกข์เป็ผล แต่เมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพบเหตุคือ ตัณหาหรือกิเลส โมกษะจึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมะเป็ที่พ้นกิเลสด้วย ซึ่งมักจะแปลรวม ๆ กัน ว่า พ้นกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่าในตอนแรก เมื่อยังไม่พบกิเลสซึ่งเป็เหตุให้เกิดทุกข์ ก็มุ่งจะพ้นผลที่เห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า **อสังขตธรรม** *ธรรมะที่ไม่มีปัจจัยปรุง* หรือเรียกว่า **วิสังขาร** แปลว่า *ธรรมที่สิ้นสังขาร* คือสิ้นเครื่องปรุงแต่ง อรรถะทั้งสองคำนี้ก็เป็อันเดียวกัน คำว่า อสังขตะ ตรงกันข้ามกับ สังขตะ ที่แปลว่าธรรมะที่ปัจจัยปรุงแต่ง คำว่า วิสังขาร ก็ตรงกันข้ามกับคำว่า สังขาร ที่แปลว่าสิ่งที่ปรุงแต่ง ในโลกนี้ ส่วนที่ปรากฏอยู่ ที่ตาเห็น หูได้ยิน เป็ต้น ข้างนอก ตลอดจนถึง ร่างกายอันนี้ทั้งหมด ที่รวมเรียกว่า เบญจขันธ์ หรือว่า นามรูป เป็สังขตะคือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง ทั้งนั้น เป็สังขารทั้งนั้น คือเป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุ และเหตุนั้นก็เป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุอีกอันหนึ่ง อาจจะพิจารณาสาวยุเข้าไปพบผลและเหตุ หรือเหตุและผลได้มากมาย รวมความว่าเป็นสิ่งที่เป็นผล เกิดจากเหตุ มีเหตุมาปรุงแต่งให้มีขึ้นเป็ขึ้นเท่านั้น ยกตัวอย่างข้างนอก เช่น ฝนตก แดดออก ฝนตก แดดออกนั้นเป็ผล ก็มีเหตุว่าทำไม่ฝนจึงตก แดดจึงออก และเหตุนั้นเมื่อค้นเข้าไปแล้ว ก็ยังเป็ผลอยู่นั่นเอง เพราะเนื่องมาจากเหตุอื่น ทุก ๆ อย่างในโลกเป็นผลที่เกิดจากเหตุปรุงแต่งดังกล่าวนี้ ล้วนเป็สังขตะหรือสังขาร ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงว่า ตกอยู่ในลักษณะ ๓ คือ ๑. **อุปปาโท**

ปณณายติ ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒. **วโย ปณณายติ** ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ และ ๓. **จิตตสฺส อณฺณถตฺตํ**
ปณณายติ เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปรไปปรากฏ รวมความว่า ขึ้นต้นด้วยเกิดและลงท้ายด้วยดับ
 และในระหว่างก็มีการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเรื่อย ๆ ไป แม้ความดีความชั่วเป็นตัวกรรมที่บุคคลทำ
 ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะว่าต้องปรุงต้องแต่ง หมายความว่าคนต้องทำชั่วจึงจะเป็น
 ความชั่ว ต้องทำดีจึงจะเป็นความดี ถ้าไม่ทำความชั่วก็ไม่มีความดีก็ไม่ดี เพราะฉะนั้น แม้ความดี
 ความชั่วก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร ความดีหรือความชื่อนี้เมื่อบุคคลทำขึ้น ส่งวิบากคือผล ผลนี้ก็
 เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากเหตุ คราวนี้เมื่อบุคคลได้รับผล ถ้าเป็นผลที่ดี
 ก็ชอบใจ ถ้าเป็นผลที่ไม่ดีก็ไม่ชอบใจ ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ก็เป็นกิเลส กิเลสนี้ก็เป็นสังขตะหรือ
 สังขารเหมือนกัน เพราะเป็นผลที่เนื่องมาจากวิบาก ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ รวมเรียกว่าเป็นกิเลส และ
 เมื่อเป็นกิเลสขึ้น ก็ก่อเจตนาขึ้น คือความจงใจให้ประกอบกรรมต่าง ๆ กรรมที่ก่อขึ้นก็เป็นผลอีก คือ
 เป็นผลที่เนื่องมาจากกิเลส แต่ก็เป็นตัวเหตุให้เกิดวิบากของกรรม ครั้นได้รับวิบากของกรรมแล้ว วิบาก
 ของกรรมนั้นก็เป็นตัวผลที่เนื่องมาจากกรรม แต่ก็เป็นตัวเหตุที่ส่งเสริมกิเลสขึ้นอีก รวมความว่า
 ทั้งกิเลส ทั้งกรรม ทั้งวิบากนี้ เป็นวงกลม บุคคลต้องหมุนไปตามกิเลส ตามกรรม ตามวิบาก เป็น
 วงกลมอยู่ตลอดเวลา อันนี้แหละที่เรียกว่า **วัฏฏะ** **วนหรือหมุน** โลกข้างนอกก็หมุน โลกข้างในคือ
 จิตใจของคนก็หมุน ๆ ไปตามกิเลส กรรม วิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา นี่เป็นกระแสปัจจุบัน
 และโดยปรกติ ทุก ๆ สัตว์บุคคล ก็อยู่ในวงหมุนนี้ด้วยกันทั้งนั้น ไม่พ้นจากวงหมุนนี้ได้ เพราะฉะนั้น
 จึงต้องปรุงต้องแต่ง เป็นเหตุให้ผลกันในวงหมุนอันนี้อยู่เรื่อยไป เมื่อมาเข้าวงหมุนตั้งนี้แล้ว ก็ไม่
 ต้องพูดกันถึงชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน เพราะจะเป็นชาติไหน ๆ ก็ตาม ก็จะไปอยู่ในวง
 หมุนนี้ทั้งนั้น และเมื่อยังอยู่ในวงหมุนนี้ตราบใด ก็ยังหมุนไปอยู่ตราบนั้น จนกว่าจะหยุดหมุนได้ คือ
 ว่าปรุงแต่งมรรคมือองค์ ๘ อันประมวลเรียกว่า ทำความดีจนตัดกิเลสได้หมดสิ้น เมื่อตัดกิเลสได้
 หมดสิ้นแล้ว ก็ตัดวงหมุน เพราะไม่มีเหตุให้กระทำการ กรรมก็ไม่ส่งวิบาก จึงหลุดออกจากวงหมุน
 เป็นผู้หยุดหมุน เมื่อเป็นผู้หยุดหมุนแล้ว ตรงจุดนี้เรียกว่าเป็นนิพพานคือดับ หรือว่าไม่มีเครื่อง
 เลียบแทงทั้งหมด.

ได้กล่าวแล้วว่า เรื่องนิพพานนี้ ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก อยากก็ไปไม่ถึง ไม่อยากก็ไป
 ไม่ถึง หน้าที่ก็คือว่าทำความดีเรื่อย ๆ ไป ซึ่งเป็นส่วนสังขตะหรือส่วนสังขาร แต่ว่าเป็นส่วนสังขตะ
 หรือส่วนสังขารในด้านทำความดี เมื่อถึงจุดแล้ว นิพพานก็จะปรากฏขึ้นเอง ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องไม่
 อยาก พระพุทธเจ้าทั้งหลายคือ **ท่านผู้รู้** ซึ่งเป็นผู้ได้ผู้ถึงแล้ว จึงได้กล่าวว่า **นิพพานเป็นอย่างยิ่ง** แต่
 ว่าถ้ายังไม่ได้ไม่ถึง ก็ยังไม่มีใครกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง นี่เป็นพระพุทฺธวาทะข้อที่ ๒.

สมณะ

จะอธิบายความในพระโอวาทปาติโมกข์สืบไป พระพุทฺธวาทะข้อที่ ๓ **น หิ ปพฺพชิตํ ปฺรฺพฺมาตี**

สมโณ โหติ ปรี วิหะยนฺโต แปลว่า *บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่* ไม่ถือว่าเป็นสมณะ อีกอย่างหนึ่ง แปลปฏิเสธทั้งสองคือแปลว่า *บุคคลผู้ทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต ไม่ถือว่าเป็นสมณะ* ของพม่าเขาใส่ **น** ปฏิเสธในบาทที่ ๒ ด้วยเลยว่า **น ทิ ปพฺพชิตฺโต ปฺรฺพฺชาตี น สมโณ โหติ ปรี วิหะยนฺโต** แต่ในฉบับของไทยเรา **น** ปฏิเสธที่บาทหลังนี้ ไม่มี โดยความก็เท่ากัน.

ผู้ที่เบียดเบียนผู้อื่น ทำร้ายผู้อื่น ด้วยอำนาจของโลภะ โทสะ โมหะ หรือด้วยอำนาจของตัณหา ไม่ควรจะเรียกว่าเป็น **บรรพชิต** ที่แปลตามศัพท์ว่า *ผู้ออก* ซึ่งเป็นผู้งดเว้นจากบาปต่าง ๆ ไม่ควรจะเรียกชื่อว่า **สมณะ** ที่แปลว่า *ผู้สงบ* บุคคลที่ควรจะถือว่าเป็นบรรพชิต ควรจะเป็นผู้ออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง บุคคลที่ชื่อว่า สมณะก็เช่นเดียวกัน ควรจะเป็นผู้สงบกิเลส สงบบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสงบดังกล่าว ถ้ากิเลสยังไม่สงบ ก็จะต้องมีการทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ถ้ากิเลสนั้นรุนแรง บุคคลลู่อานาจของกิเลส ก็จะต้องทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายด้วยวาจา ถ้ากิเลสนั้นไม่รุนแรงถึงอย่างนั้น มีอยู่เพียงในจิตใจ ก็จะทำร้ายผู้อื่นเบียดเบียนผู้อื่นด้วยใจ ก็ยังชื่อว่าเบียดเบียนอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จะเป็นบรรพชิตได้เต็มที่ จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้ปฏิบัติให้มีขันติดังกล่าวในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๑ และได้มีนิพพานดังกล่าวในพระพุทธรวาทะข้อที่ ๒ ฉะนั้น เมื่อกล่าวสรุปประมวลเข้ามาแล้ว พระพุทธรวาทะข้อที่ ๑ และ ๒ แสดงธรรม พระพุทธรวาทะข้อที่ ๓ นี้ แสดงบุคคลที่มีธรรมนั้น แต่แสดงในรูปปฏิเสธว่า ถ้าบุคคลปราศจากธรรมดังกล่าวนั้น ก็ยังจะต้องทำร้ายผู้อื่น ยังจะต้องเบียดเบียนผู้อื่นแม้ด้วยใจ ถ้าเป็นดังนั้นก็ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต ไม่ถือว่าเป็นสมณะ หรือจะพูดอย่างธรรมดาว่า นักบวชที่ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ ยังไม่ถือว่าเป็นสมณะคือผู้สงบ.

ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงสมณะไว้ ๔ ชั้น มุ่งถึงการบรรลุธรรมเป็นแก่นที่ไม่มุ่งถึงเพศว่าจะเป็นชายเป็นหญิง เป็นบรรพชิตหรือเป็นคฤหัสถ์ สมณะที่ ๑ ได้แก่พระโสดาบัน สมณะที่ ๒ ได้แก่พระสกทาคามี สมณะที่ ๓ ได้แก่พระอนาคามี สมณะที่ ๔ ได้แก่ พระอรหันต์ สมณะทั้ง ๔ ชั้นนี้ที่เรียกว่าสังโฆคือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นรัตนะที่ ๓ และเป็นสรณะที่ ๓.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศพระพุทธรวาทะดังนี้แล้ว จึงได้ทรงย่อพระพุทธศาสนาในพระคาถาเพียงบทหนึ่งต่อไปว่า **สพฺพปาปสฺส อภรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง กุสลสฺสุปฺสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม สจิตฺตปริโยทฺปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว เอตํ พุทฺธาน สาสนํ** นี้เป็นพุทธศาสนา คือคำสอนของผู้รู้ทั้งหลาย.

ด้วยพระคาถาบทนี้ ได้ทรงประมวลข้อปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาไว้เป็น ๓ ข้อ โดยย่อคือ ๑. ไม่ทำบาปทุกอย่าง ๒. ทำกุศลให้ถึงพร้อม และ ๓. ขำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว.

ในชั้นนี้ยังไม่ได้ทรงชี้ว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นอกุศล เพราะได้ทรงสอนแก่พระสาวก ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้น ท่านก็ย่อมทราบโดยเหตุผลทั่ว ๆ ไป การทำจิตของตนให้ผ่องใสก็

ไม่ได้ทรงแสดงวิธีไว้เช่นเดียวกัน แต่ท่านก็ยอมทราบ เพราะว่าท่านเหล่านั้นได้เป็นผู้ปฏิบัติมาแล้ว ครบทุกประการ ฉะนั้น เมื่อนำมากล่าวจี้จุดลงไปเป็นการประมวลความ ท่านก็ยอมทราบได้ทันที ในตอนหลังพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้โดยชัดเจนว่าอะไรเป็นบาป อะไรเป็นกุศล เพราะฉะนั้น บุคคลในชั้นหลังจึงได้ทราบและปฏิบัติได้โดยไม่ยาก ดังเช่นได้ทรงชี้ว่า เวร ๕ หรือภัย ๕ ประการ เป็นบาป เป็นอกุศล ได้แก่ การฆ่าเขา การลักของเขา การประพฤตินิดในทางกาม การพูดเท็จ การดื่มน้ำเมา หรือได้ทรงแสดงกรรมบถ ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศลไว้ ๑๐ ข้อ ที่จำแนกออกเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล วาจกรรมฝ่ายอกุศล มโนกรรมฝ่ายอกุศล และแสดงมูลของอกุศลที่เรียกว่าอกุศลมูล แสดงผลของอกุศลที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ บาปอกุศลทั้งหมดเหล่านั้น พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าไม่ให้ทำ และแสดงไว้ว่าบุคคลสามารถที่จะไม่ทำได้.

ในด้านตรงกันข้ามก็คือกุศล ทางพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้ชัดเจนเหมือนกัน ตัวกุศลก็ได้ทรงแสดงไว้ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ ๑๐ มูลของกุศล เรียกว่ากุศลมูล ก็ทรงแสดงไว้ ผลของกุศลคือความสุขต่าง ๆ ก็ทรงแสดงไว้ นอกจากนี้ คุณงามความดีทุกอย่างดังที่แสดงไว้ในนวกวาท ตั้งแต่ทุกะ หมวด ๒ เป็นต้นว่า พรหมวิหารธรรม ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี้ก็รวมเรียกว่าเป็นกุศลทั้งนั้น กุศลนี้ พระพุทธศาสนาแสดงให้ปฏิบัติให้มีให้เป็นขึ้นโดยบริบูรณ์ และแสดงว่าบุคคลสามารถที่จะปฏิบัติได้.

การที่จะไม่ทำบาปอกุศล และการที่จะทำกุศลก็เกี่ยวกับจิตใจเป็นสำคัญ ฉะนั้น ในข้อที่ ๓ จึงได้แสดงให้เห็นชำระจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว จึงควรทำความเข้าใจเรื่องจิตใจพระพุทธศาสนาโดยย่อ.

คำว่าจิตนั้น ได้เคยแสดงมาครั้งหนึ่งแล้วว่า หมายถึงธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่รูปร่าง สี สันฐาน ไม่ใช่รูป ไม่ใช่นาม อาศัยอยู่ในคฤหาศคือร่างกายนี้ เป็นผู้ประสาทการทุกอย่าง เป็นต้นว่าทำให้สำเร็จความคิดนึกต่าง ๆ ทำให้เกิดเจตนาซึ่งเป็นตัวกรรมต่าง ๆ และเป็นตัวผู้เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว เป็นตัวผู้ข้องเกี่ยวหรือว่าหลุดพ้น มีลักษณะอย่างหนึ่งคือเป็นตัวธาตุรู้ ได้แก่ เป็นเบื้องต้นหรือมูลฐานของความรู้ทุก ๆ อย่าง ได้มีพระบาลีแสดงธรรมชาติจิตไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติประภัสสรที่แปลว่าผุดผ่อง นี่เป็นธรรมชาติแท้ของจิต บางคนแปลว่า จิตเดิมเป็นธรรมชาติประภัสสร ใส่คำว่า “เดิม” เข้ามาด้วย ก็ทำให้หมายความว่า จิตต่อมาไม่ประภัสสร แต่ในพระบาลีท่านไม่มีคำว่า “เดิม” หมายความว่าธรรมชาติของจิตที่เดียว เหมือนอย่างทองคำที่เป็นธรรมชาติผุดผ่อง หรือว่าเพชรที่มีธรรมชาติผ่องใสหรือผุดผ่อง เมื่อเป็นทองคำหรือเป็นเพชรก็ต้องมีลักษณะอย่างนั้นเป็นประจำ จิตก็ต้องมีลักษณะประภัสสร คือผุดผ่องเป็นประจำ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมอง ที่เป็นอาคันตุกะคือที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมองไป.

กิเลส ๓ ชั้น

ในที่นี้พึงสังเกตคำว่า **อุปกิเลส** กับคำว่า **อาคันตุกะ** ในที่ทั่วไปใช้คำว่า กิเลส แปลว่า เครื่อง

เครื่องหอม แต่ในที่นี้มีคำว่า **อุป** เป็นบทหน้า **อุป** แปลว่า *เข้า* หรือ *เข้าไป* บ่งความว่าเครื่องเครื่องหอมนั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มียู่ประจำจิต เป็นธรรมชาติของจิต แต่ว่าเป็นสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไป เป็นอาคันตุกะคือเป็นผู้จรมา หรือเป็นแขกผู้พักอาศัยอยู่กับจิต ต้องการที่จะแสดงนัยอันนี้ให้ชัดว่า กิเลส นั้นไม่ใช่เป็นธรรมชาติที่ประจำจิต แต่เป็นของที่เป็นอาคันตุกะ เป็นแขกจรเข้ามา จึงได้ใช้คำว่า **อุป** ประกอบเข้าด้วย อันนี้เป็นเรื่องในพระพุทธศาสนาที่แสดงว่าจิตกับกิเลสเป็นคนละอัน กิเลสไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต เป็นอาคันตุกะของจิตเท่านั้น ฉะนั้น ในบทต่อไปจึงได้แสดงไว้ แต่ว่าจิตนั้นก็ วิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้เหมือนกัน และเมื่อจิตวิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้แล้ว ธรรมชาติที่ประภัสสรคือความผุดผ่องของจิต ก็ปรากฏเต็มที่ เหมือนอย่างทองคำที่ถูกผสมด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เมื่อนำมาหล่อหลอมไล่สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ออกไปก็เหลือแต่ทองคำที่มีเนื้อบริสุทธิ์ หรือว่าเหมือนอย่างเพชรที่ห่อหุ้มเปราะเปื้อน ความผุดผ่องของเพชรไม่ปรากฏ เมื่อมาชำระล้างสิ่งซึ่งห่อเปราะเปื้อนหมดแล้วหรือเจียรในขัดสีดีแล้ว รัศมีของเพชรก็ปรากฏ จิตก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน.

อุปกิเลสคือเครื่องเครื่องหอมของจิตนั้น เข้ามาได้ทางไหน อย่างไร ในพระพุทธศาสนาตอนหลังได้มีแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตร โดยความว่า อุปกิเลสนั้นเข้ามาทำจิตให้เศร้าหมองทาง อารมณ์ อารมณ์ก็ได้แก่เรื่องที่จิตคิดตำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นอยู่ ก็ได้แก่รูปารมณ์ อารมณ์คือรูปที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร ประตูดอกจักขุ สัททวารมณ์ อารมณ์คือเสียงที่ผ่านเข้ามาทางโสตทวาร ประตูดอกหู คันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่นที่ผ่านเข้ามาทางฆานทวาร ประตูดอกจมูก รสวารมณ์ อารมณ์คือรสที่ผ่านเข้ามาทางชิวหาทวาร ประตูดอกลิ้น โผฏฐัพพวารมณ์อารมณ์คือโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง ที่ผ่านเข้ามาทางกายทวาร ประตูดอกกาย ัมมารมณ์อารมณ์คือเรื่องรูป เสียง กลิ่น เป็นต้น ในอดีตที่ผ่านเข้ามาทางมโนทวาร ประตูดอกใจ อารมณ์เหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งราคะ หรือโลภะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโทสะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโมหะก็มี เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งราคะหรือโลภะผ่านเข้ามา ราคะหรือโลภะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโทสะผ่านเข้ามา โทสะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโมหะผ่านเข้ามา โมหะก็เกิดในจิต ราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะที่เกิดขึ้นในจิตนั้น ปรากฏในความรู้สึกของทุก ๆ คน คือเมื่อเกิดราคะหรือโลภะขึ้น ตนเองก็รู้สึกว่ามีราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะก็เช่นเดียวกัน กิเลสชั้นนี้เรียกว่า **ปริยฎฐานะ** คือกิเลสที่เป็นเครื่องกัฏฐุมจิต หมายถึงว่าเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกัฏฐุมกัฏฐุมอยู่ในจิต เป็นที่รู้สึก คราวนี้กิเลสชั้นที่กัฏฐุมกัฏฐุมอยู่ในจิตนี้ ถ้าถูกยั่วให้แรงขึ้นก็กำเริบมากขึ้น จนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรม ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ถ้าหากว่ากำเริบขึ้นจนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรม ก็เป็นกิเลสอย่างแรง มีชื่อเรียกว่า **วิติกมกิเลส** กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิด คือไม่ใช่ว่าเก็บอยู่ในใจเท่านั้น ล่วงละเมิดไปแล้ว คือว่าก่อกรรมไปแล้ว ออกไปนอกขอบเขตของความดีความชอบแล้ว คราวนี้ถ้าบุคคลระงับไว้ได้ ไม่ให้เป็นวิติกมกิเลส หรือมิให้เป็นตัวอกุศลมูลก่อกรรม ก็คงกัฏฐุมกัฏฐุมอยู่ในจิต เป็นตัวนิวรรณ์คือเป็นตัวกัฏฐุมไม่ให้บรรลुकุณามความดีเยี่ยม ๆ ขึ้นไป แต่กิเลสเหล่านี้ก็มีเวลาสงบ คนเราถึงจะมีราคะหรือโลภะสักเท่าไรก็มีเวลาสงบ โทสะก็มีเวลาสงบ โมหะ

ก็มีเวลาสงบ สงบไปโดยธรรมดาที่ว่าทุกสิ่งมีเกิดมีดับ หรือว่าสงบด้วยการปฏิบัติ แม้ว่าจะสงบไปแล้ว แต่ก็ไม่หมด ตะกอนของกิเลสนั้นก็ยังคงตกไปนอนจมเป็นส่วนลึกของจิต กล่าวคือ เมื่อราคะสงบไปแล้ว ตะกอนของราคะก็ยังไม่นอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **ราคานุสัย อนุสัย** (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต) คือ ราคะ โทสะเมื่อสงบไปแล้ว ตะกอนของโทสะก็ยังไม่นอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **ปฏิฆานุสัย อนุสัย** คือ **ปฏิฆะ** ความกระทบคือความไม่ชอบ เมื่อความหลงสงบไปแล้วตะกอนของความหลงก็ลงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **อวิชชานุสัย อนุสัย** คือ **อวิชชา** ความไม่รู้จริง.

ฉะนั้น คนเราที่ประสบอารมณ์ก็เกิดราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ กันอยู่เสมอ ๆ และก็สงบกันอยู่เสมอ ๆ แต่ว่าตะกอนของกิเลสเหล่านั้นก็ยังไม่ลงไปนอนจมเป็นอนุสัยอยู่ในจิตพอกพูนอยู่เสมอ กิเลสชั้นอนุสัยนี้ไม่ปรากฏที่เปรียบเหมือนตะกอนนอนก้นตุ่มน้ำ ในตุ่มที่มีตะกอนนอนก้นตุ่มอยู่นั้น ดูกี่ใสในเบื้องบน แต่ก็ใสในเวลาที่ไม่ถูกกวน ครั้นถูกกวนจนตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ถูกอารมณ์มายั่ว จิตก็ดูบริสุทธิ์ แต่ครั้นถูกอารมณ์มายั่ว กิเลสที่เป็นตะกอนนี้ก็ฟุ้งขึ้นมา จิตก็ขุ่นมัว.

จะอธิบายหลักหัวใจของพระพุทธศาสนาต่อไป ในหลักข้อ ๓ ให้ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว จิตผ่องแผ้วนี้เป็นฝ่ายหนึ่ง จึงต้องอธิบายถึงจิตเศร้าหมองที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม เมื่ออธิบายถึงจิตเศร้าหมอง ต้องว่าถึงอุปกิเลส และก็อธิบายแล้วว่า ทำไม่ในที่นี้จึงมีคำว่า **อุป** รวมความก็คือเพื่อแสดงว่า กิเลสคือเครื่องเศร้าหมองนั้น เป็นสิ่งที่จรเข้ามาเป็นอาคันตุกะคือเป็นแขกของจิต ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เพื่อจะเน้นให้เข้าใจเงื่อนไขอันนี้ จึงใช้คำว่า **อุป** เข้าในที่นี้ด้วย แต่โดยทั่วไปก็ใช้คำว่า กิเลส และก็ได้อธิบายแล้วถึงกิเลสว่า มีลักษณะเป็นชั้น ๆ อย่างไร ปากทางที่จะให้เกิดกิเลสก็คืออารมณ์ ทำให้เกิด **ปริญญฐานกิเลส** กิเลสที่ปล้นจิต กลุ้มรุมจิต ทำให้จิตกลุ้มกลัด เมื่อแรงออกมาก็เป็น **วิตีกมมกิเลส** กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิด และเมื่อกิเลสเหล่านี้สงบไป โดยธรรมดาหรือด้วยการปฏิบัติ แต่ยังมีตะกอนนอนเป็นเชื้ออยู่ เรียกว่า **อนุสัย** นอนเนื่องหรือแอบแนบ นี่เป็นสรุปความที่ได้อธิบายไปแล้ว.

ในคราวนี้จะได้ย้ำความโดยกล่าวทบทวน ตั้งแต่ต้นเงื่อนออกมา หรือตั้งแต่ละเอียดออกมา หาหายาบ กิเลสที่เป็นต้นเงื่อนหรือที่เป็นส่วนละเอียดนั้น ได้แก่อนุสัยคือ **ราคานุสัย อนุสัย** คือราคะ ความติด **ปฏิฆานุสัย อนุสัย** คือ **ปฏิฆะ** การกระทบ หมายถึงความไม่ชอบ **อวิชชานุสัย อนุสัย** คือ **อวิชชา** คือความรู้ไม่จริง นี่เป็นส่วนละเอียด.

เมื่ออนุสัยนี้ฟุ้งออกมา ราคานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นราคะ ควรจะแปลว่าความยินดีหรือความกำหนด ปฏิฆานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโทสะคือความขัดเคือง โทสะในชั้นนี้หมายถึงความโกรธที่มีอยู่ในใจ โทสะแปลว่าประทุษร้าย จึงประทุษร้ายใจของตนเอง ยังไม่ถึงให้ออกไปคิดทำร้ายผู้อื่น อวิชชานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโมหะ ความหลงที่ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ราคะ โทสะ โมหะ เป็นชั้นปริญญฐานะ ที่กลุ้มรุมหรือกลุ้มกลัดจิตใจอยู่ ปรากฏอยู่ บุคคลก็รู้สึกอยู่.

ต่อจากนี้ ราคะเมื่อแรงขึ้นก็เป็น **อภิขณา** ความโลภเฟื่องเล็ง หมายถึงความอยากได้อย่างแรง จนถึงคิดมุ่งจะได้มาเป็นของ ๆ ตน โทสะแรงขึ้นก็เป็น **พยาบาท** ตามศัพท์แปลว่าถึงผิด ตามความหมายนั้นหมายถึง **ความมุ่งร้าย** คือความโกรธที่แรงออกมาจนถึงคิดจะทำร้ายผู้อื่น ถ้ายังไม่คิดทำร้ายใคร ชัดเคืองอยู่ในใจ ก็เป็นโทสะ แต่ว่าถ้าคิดจนถึงทำร้ายผู้อื่นก็เป็นพยาบาท ไม่ใช่หมายความว่า ผูกโกรธ เหมือนอย่างที่พูดในภาษาไทย โมหะแรงขึ้นก็เป็น **มิจฉาทิฎฐิ** **ความเห็นผิด** คือเห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ที่ให้ถือเอาผิด ความเห็นผิดนี้ เช่น เห็นว่า บุญบาปไม่มี ทำอะไรลงไปก็สักแต่ว่าเป็นกิริยา แต่ว่าไม่เรียกว่าเป็นทำบุญทำบาป เห็นว่าผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุเกิดขึ้นเองตามสิ่งอำนวยหรือตามบังเอิญ และเห็นว่าสิ่งที่สมมตินับถือกันอยู่ต่าง ๆ ก็ไม่มี เช่น พ่อแม่ก็ไม่มี คือว่าไม่ใช่เป็นผู้ที่จะต้องนับถือว่าเป็นพ่อแม่อย่างไร เป็นแต่เพียงผู้ที่เกิดมาก่อน แล้วก็เกิดสืบ ๆ กันมา คล้าย ๆ ว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ คนดีคนชั่วก็ไม่มี ผลต่าง ๆ ที่เป็นส่วนตัวส่วนตัวก็ไม่มี เป็นการปฏิเสธทั้งหมด เหล่านี้เรียกว่าเป็นการเห็นผิดอย่างร้ายแรง เป็นความเห็นผิดจากคลองธรรม **อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฎฐิ** ทั้ง ๓ นี้เป็น **วิตกกมกิเลส** คือเป็นกิเลสที่จะทำให้ล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา และตัววิตกกมกิเลสนี้เองก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล แปลว่าเป็นกิเลสอย่างแรงที่ล่วงมโนทวารออกมาทีเดียว และเมื่อเกิดมโนกรรมฝ่ายอกุศลดังนี้ ก็เป็นเหตุให้ประกอบกายกรรมวจีกรรมฝ่ายอกุศลตามไปด้วย พระพุทธภาษิตจึงได้มีแสดงเอาไว้โดยความว่า *“ธรรมทั้งหลายมีมનેเป็นหัวหน้า มีมนะประเสริฐ สำเร็จด้วยมนะ ถ้าบุคคลมีมนะ อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพูดหรือจะทำทุกขย้อมติดตามไป เหมือนอย่างล้อเกวียนติดตามรอยเท้าโคที่จูงเกวียนนั้นไป แต่ถ้าตรงกันข้าม บุคคลมีใจผ่องแผ้ว จะทำหรือจะพูด สุขก็ย้อมติดตามไป เหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัว”*^{๓๓} รวมเป็นกิเลส ๓ ชั้น นับจากหยาบไปหาละเอียดก็คือ วิตกกมกิเลส ปริยฐานกิเลส อนุสัยกิเลส.

อนึ่ง กิเลสชั้นละเอียดนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **อาสวะ** คำว่า **อาสวะ** แปลตามศัพท์ว่า **ไหลมา** คือไหลมานอนจมหมักหมม ในที่อื่น คำว่า **อาสวะ** แปลว่า **น้ำเมา** ก็หมายถึงเป็นสิ่งที่หมักดอง อาสวะนี้ จัดไว้เป็น ๓ คือ

๑. **กามาสวะ** *อาสวะคือกาม* ได้แก่ความใคร่ ความปรารถนา ก็สังเคราะห์กับราคะอนุสัย.

๒. **ภวาสวะ** *อาสวะคือภพ* ได้แก่ภาวะคือความเป็น ข้อนี้ศัพท์ไม่กลมกลืนกับปฏิฆะอนุสัยนัก แต่ก็พออธิบายให้เข้ากันได้ **ภพ** แปลว่า **ความเป็น ปฏิฆะ** แปลว่า **กระทบ** เมื่อมีภพคือความเป็น ความเป็นนั้นความเป็นนี้ ตั้งต้นแต่เป็นเราซึ่งเป็นตัวอัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะมีการกระทบกระทั่งกันได้ ถ้าไม่มีภพก็ไม่มีอะไรที่จะถูกกระทบกระทั่ง แต่ว่าเพราะมีภพจึงมีสิ่งที่กระทบกระทั่ง เพราะฉะนั้นเมื่อพูดถึงภาวะหรือภพคือความเป็น ก็จัดเป็นภวาสวะอาสวะคือภพ แต่ว่าเมื่อพูดถึงอีกทางหนึ่ง คือ ความกระทบกระทั่ง ก็จัดเป็นปฏิฆะอนุสัย.

๓. **อวิชชาสวะ** *อาสวะคืออวิชชา* ความไม่รู้จริง ก็ตรงกับอวิชชาอนุสัย.

^{๓๓} พ. ธ. ๒๕/๑๕/๑๑.

เมื่อทราบถึงด้านเศร้าหมอง คือด้านกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ควรจะทราบวิธีที่จะทำให้ผ่องแผ้ว โดยสังเขป เมื่อจัดกิเลสเป็น ๓ ชั้น จะขัดสีกิเลสชั้นหยาบคือวิติกมกิเลส ก็ทำได้ด้วยหลัก ข้อที่ ๑ คือไม่ทำบาปทั้งปวง ในต่อมาก็จัดเป็นศีลสิกขา สิกขาคือศีล.

กิเลสชั้นกลางคือ ปริยภูณานกิเลส จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๒ คือทำกุศลให้ถึงพร้อม ต่อมาก็จัดเป็นสมาธิ จิตตสิกขา สิกขาคืออบรมจิตให้เป็นสมาธิ ในหลักข้อที่ ๒ นี้ ควรสังเกตการใช้คำ **กุศลสุสุปสมบพทา** แปลว่าการทำกุศลให้ถึงพร้อม ถ้าแปลทับศัพท์คือ **อุปสมบทกุศล** นี่เป็นการอุปสมบททางจิตใจ หลักข้อที่ ๑ นั้น เท่ากับเป็นการอุปสมบททางกาย คือด้วยศีล.

ส่วนกิเลสชั้นละเอียด คือชั้นอนุสัยนั้น จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๓ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว คือจะผ่องแผ้วจริง ๆ ก็ด้วยอาศัยหลักข้อนี้ ซึ่งต่อมาก็สังเคราะห์เป็นปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญา หมายความว่า ต้องอบรมปัญญาจนรู้แจ้งเห็นจริง ปัญหานี้เท่านั้นจึงจะขับไล่อนุสัยกิเลสหรืออาสวกิเลสให้สิ้นไปได้ และการอบรมปัญญานั้น พระพุทธเจ้าก็ได้แสดงแล้ว ดังเช่นใน **อนัตตลักขณสูตร** และใน **อาทิตตปริยายสูตร** ที่ต้องอบรมให้เกิดความรู้เห็นตามที่เป็นจริง ในเบญจขันธ์ หรือว่าในอายตนะ จนเกิดนิพพิทาเป็นต้น ดังที่แสดงมาแล้วโดยลำดับ ต้องดำเนินตามทางนั้น หลัก ๓ ข้อนี้ เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสหลัก ๓ ข้อนี้แล้ว ก็ได้ตรัสต่อไปอีกหนึ่งคาถาถึงว่า **อนุปวาโท การไม่ว่าร้าย อนุปมาโต การไม่ทำร้าย ปาติโมกฺเข จ ส่วโร ความสำรวมในพระปาติโมกข์ มตตมณฺฑตา จ ภตตสฺมี ความรู้ประมาณในภตต์ ปนฺตมฺจ สยนาสํ ที่นอนที่นั่งอันสงบ อริจิตฺเต จ อาโยโค ความประกอบในอริจิตคือจิตยิ่ง เอตํ พุทฺธาน สาสนํ** นี่คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

พระโอวาทในข้อนี้ คือเหมือนอย่างเป็นคำอธิบายประกอบของโอวาทที่เป็นหลัก ๓ ข้อนั้น มีข้อที่พึงสังเกต คือ ในเวลานั้นพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ทรงบัญญัติพระวินัยปาติโมกข์ ฉะนั้นที่ตรัสให้สำรวมในพระปาติโมกข์ จึงมีความหมายคือ ปาติโมกข์ที่เป็นตัวแบบฉบับอันควรที่สมณะจะพึงปฏิบัติโดยทั่วไป พระโอวาททั้งหมดนี้เรียกว่า **พระโอวาทปาติโมกข์** ปาติโมกข์ที่เป็นโอวาทพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอรหันต์ทั้งนั้น จึงมิได้มุ่งที่จะอบรมให้ท่านบรรลุมรรคผล แต่ว่ามุ่งที่จะวางแนวพระพุทธศาสนา เบื้องต้นก็ชี้ถึงวาทะของพระพุทธร ๓ ข้อ ต่อมาก็วางหลักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างกว้าง ๆ ไว้ ๓ ข้อ และมีคำอธิบายประกอบอีกเล็กน้อย ท่านแสดงว่า ในวันอุโบสถ วันพระจันทร์เพ็ญ และวันพระจันทร์ดับ พระพุทธเจ้าได้ประทับเป็นประธานหมู่พระสงฆ์ แล้วก็ทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ขึ้นด้วยพระองค์เองทุก ๑๕ วัน แปลว่า ทรงทำอุโบสถร่วมด้วยภิกษุสงฆ์ แล้วก็เรียกว่า **ปารีสุทธิอุโบสถ** คือเป็นอุโบสถที่ปารีสุทธิ พระพุทธเจ้าก็ทรงปารีสุทธิ พระสงฆ์ก็ปารีสุทธิ จนถึงมีเรื่องที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมามีเล่าไว้ในบาลีนัย^{๓๓} ว่า พระสงฆ์มาประชุมพร้อมกันแล้ว พระพุทธเจ้า

^{๓๓} วิ. จุลล. ๗/๒๘๓/๔๔๗-๘; พุ. ุ. ๒๕/๑๕๐/๑๑๖.

ก็ไม่เสด็จลง จนถึงเวลา ๑ ยาม พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนว่า ยามหนึ่งแล้ว พระมานั่งรอนานแล้ว ขอให้เสด็จลงทรงสวดปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๒ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๓ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง แต่ว่าในยามที่ ๓ นี้ได้มีพระพุทธรูปดำรัสว่า บริษัทโมบริสุทธี คือว่ามีพระพุทธรูปมาปนอยู่ด้วย พระโมคคัลลานะจึงได้เที่ยวตรวจดู เมื่อไปพบภิกษุที่พุทธรูปบอกให้ออกไปจากที่ประชุม ผู้นั้นก็ไม่ยอมออกไป ต้องจุดเทียนออกไป แต่ก็สว่างเสียแล้ว พันเวลาที่จะทำอุโบสถ ก็เป็นอันว่าในอุโบสถนั้นไม่ได้ทำ พระพุทธเจ้าจึงทรงปรารภเรื่องนี้^{๙๙} ตรัสให้พระสงฆ์ยกเอาพระวินัยที่ทรงบัญญัติขึ้นไว้ มาสวดเป็นปาติโมกข์แทน และให้พระสงฆ์สวดกันเอง พระพุทธเจ้าไม่เสด็จมาทำอุโบสถร่วมด้วยอีกต่อไป.

เพราะฉะนั้น จึงมีการยกเอาวินัยขึ้นสวดเป็นปาติโมกข์ทุก ๆ ๑๕ วัน สืบต่อมาจนบัดนี้ ปาติโมกข์ที่ยกวินัยขึ้นสวดนี้ เรียกว่า **วินัยปาติโมกข์**.

ทักษิณานุประทานครั้งแรก

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงบำเพ็ญกุศลทักษิณานุประทานในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอาราธนาพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปในพระราชานิเวศน์ ทรงถวายภัตตาหาร แล้วทรงถวายไทยธรรมมีผ้าเป็นต้น แล้วทรงอุทิศกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้นแก่ญาติทั้งหลายผู้ล่วงลับไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงภาษิตอนุมโฆทนา มีตอนหนึ่งที่พระได้นำมาใช้สวดอนุมโฆทนา ในการทำบุญเกี่ยวแก่ทักษิณานุประทาน มีว่า **อทาลี เม อทาลี เม** เป็นต้น ที่มีคำแปลว่า **ญาติก็ดี มิตรก็ดี ระลึกถึงอุปการะอันท่านทำแล้วในกาลก่อนว่า ท่านได้ให้แล้วแก่เรา ท่านได้ทำแล้วแก่เรา ท่านเป็นญาติ เป็นมิตร เป็นสขาคือเป็นสหายของเรา ดังนี้ พึงให้ทักษิณาเพื่อเปตชน ไม่พึงทำการร้องไห้เศร้า โศกร่ำพันถึง เพราะการทำอย่างนั้นไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เปตชน ญาติทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ส่วนทักษิณานี้ที่ท่านทั้งหลายบริจาค ทำให้ตั้งไว้ดีแล้วในสงฆ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เปตชนนั้นโดยฐานะสิ้นกาลนาน ท่านทั้งหลายได้แสดงญาติธรรมนี้ด้วย ได้ทำบูชาเปตชนให้ยิ่งด้วย ได้เพิ่มกำลังให้แก่ภิกษุทั้งหลายด้วย เป็นอันได้ทำบุญไม่น้อย นี่เป็นความย่อในเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทาน นับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา.**

คำว่า **ทักษิณานุประทาน** แยกออกเป็น **ทักษิณะ** กับ **อนุประทาน อนุประทาน** แปลว่า การเพิ่มให้ แปลรวมกันว่า การเพิ่มให้ **ทักษิณา** คำว่า **ทักษิณา** นั้น แปลตามศัพท์ว่า **เหตุที่ให้อภัยความเจริญ** ใช้เป็นชื่อของการทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย.

การทำบุญตั้งนี้ เรียกอีกคำหนึ่งว่า **บุพเพตพลี บุพเพ** ก็แปลว่า **บุรพ** หรือ**ก่อน** **เปต** แปลว่า **ผู้ที่ละไปแล้ว** คือคนที่ตายไปแล้ว **พลี** ก็แปลว่า **การสละให้** แปลรวมกันว่าการทำพลี คือ

^{๙๙} วิ. จุลล. ๗/๒๓๒/๔๖๖.

การสละให้เพื่อผู้ที่ละไปแล้วในกาลก่อน อีกอย่างหนึ่ง **บุพพเปตะ** แปลว่า **บุรพบิดร** ตามลัทธิพราหมณ์ บรรพบุรุษที่จะจัดว่าเป็นบุพพเปตะหรือว่าบุรพบิดรนั้น นับขึ้นไปเพียง ๓ ชั้น คือ บิดา ปู่ และทวด นอกจากนี้ไม่นับเป็นบุรพบิดร.

การทำบุญอุทิศให้ผู้ตายนี้ เป็นธรรมเนียมที่มีมาเก่าแก่ เพราะเชื่อกันโดยมากกว่าตายเกิด เชื่อว่าวิญญาณจะกลับมาเข้าร่างเก่าอีกครั้งหนึ่งก็มี แต่ว่าโดยมากนั้นไม่เชื่ออย่างนี้ แต่เชื่อว่าไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ ญาติที่อยู่ทางนี้ก็เป็นที่ห่วง เกรงว่าจะไปเกิดในภพในชาติที่อดอยาก จึงทำบุญอุทิศให้ใครมีความเชื่ออย่างใด ก็ทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้น การทำบุญอย่างนี้ จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **สทุธ** ในภาษาบาลี หรือ **ศรทุธ** ในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่า **ศรัทธา** ดังที่เรามาใช้คำว่า **ศราทธพรต** ก็คือ **วัตรหรือการปฏิบัติด้วยศรัทธา** ก็คือการปฏิบัติด้วยความเชื่อว่าจะทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ ผลจะไปถึงแก่ผู้ตาย ในลัทธิของพราหมณ์นั้น เขามีวิธี **เช่น** ด้วย **กรวดน้ำ** และด้วยให้ **ทาน**.

การ **เช่น** นั้น เช่นด้วยก้อนข้าว แก่บุรพบิดร ๓ ชั้น ดังที่ได้กล่าวแล้ว เรียกว่า **สปีณฑะ** แปลว่า **ผู้ร่วมก้อนข้าว** นอกจากบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้น ไม่เช่นด้วยก้อนข้าว แต่จะใช้กรวดน้ำให้.

การกรวดน้ำของเขานั้น ก็ลงไปใต้ม่าน้ำเอามือกอบน้ำ และให้น้ำไหลออกจากมือพร้อมทั้งอุทิศเพื่อให้ญาติผู้ตายไปแล้ว จะได้มีน้ำบริโภค จะได้ไม่กระหายน้ำ การกรวดน้ำนี้ใช้แก่บุรพชน ๓ ชั้นนั้นด้วย.

อีกอย่างหนึ่ง ให้ทาน คือเชิญพราหมณ์มาเลี้ยงแล้วก็ให้เสื้อผ้า เพื่อว่าญาติผู้ตายไปแล้วจะได้มีอาหารบริโภคและจะได้มีผ้าห่มผ้าห่มใช้สอย.

การเช่นด้วยข้าวบิณฑที่เรียกว่า สปีณฑะ นี้ ก็ติดมาในธรรมเนียมไทย เช่น ในวันตรุษวันสารท ก็ใช้ใบตองทำกรวยใส่ข้าวลงไป แล้วก็วางลงบนพานเป็นต้น มีกับข้าวหรือสิ่งที่เป็นอาหารตั้งรอบ ๆ.

การกรวดน้ำนั้น ก็น่าจะติดมาในธรรมเนียมไทยที่ใช้กรวดน้ำด้วย การเทน้ำเป็นการแสดงกิริยาว่าให้อย่างหนึ่งทั่ว ๆ ไป ดังที่เคยอธิบายมาแล้ว แต่ว่าที่เราใช้กรวดน้ำนั้น อาจจะติดมาจากธรรมเนียมของพราหมณ์ดังกล่าวก็ได้ แต่ว่าไม่ได้มุ่งว่าจะให้น้ำที่เทลงไปในนั้น ไปเป็นน้ำสำหรับญาติผู้ตายไปแล้วจะได้บริโภค เราใช้ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลไปให้ในขณะนั้นต่างหาก เพราะฉะนั้น ก็ถือว่าเป็นการแสดงกิริยาว่าให้ การกรวดน้ำของพราหมณ์นั้น เรียกว่า **สมาโนทก** เป็นการให้แก่ญาติ แปลว่า **เป็นผู้ร่วมน้ำกัน**.

คราวนี้มาถึงพระพุทธรศาสนา พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระราชปรารภอย่างไร จึงได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานในพระพุทธรศาสนา พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า^{๒๐} เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงเลี้ยงพระในวันถวายพระเวฬุวันนั้น พวกญาติของพระเจ้าพิมพิสารในอดีตชาติ

^{๒๐} มงฺกล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

ที่ทำบาปทำอกุศลไว้ ไปเกิดเป็นเปตะ ที่เราเรียกกันในภาษาไทยว่า เปรต พวกนั้นมาออกอยู่มากมาย คิดว่าพระเจ้าพิมพิสารจะทรงอุทิศส่วนกุศลไปให้บ้าง แต่ก็ปรากฏว่าไม่มีใครระลึกถึง เป็นอันว่าญาติเหล่านั้นไม่ได้รับส่วนกุศล ตกเวลากลางคืนก็มาทำเสียงเปรต พระเจ้าพิมพิสารทรงได้สติภัยที่ น่ากลัวนั้น เมื่อทรงหวนระลึก จึงได้ทรงมีพระราชปรารภจะทำบุญอุทิศให้แล้วก็ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานดังกล่าวนั้น ทรงบำเพ็ญในรุ่งขึ้นจากวันที่ถวายพระเวฬุวัน ท่านพระอรรถกถาจารย์ ท่านเล่าไว้ดังนี้.

พิจารณาดูตามเรื่อง พราหมณ์เขามีวิธีบำเพ็ญทักษิณานุปทาน บำเพ็ญบุพเพตพลีทำ ศราทธพรตดังที่กล่าวมาแล้ว การบำเพ็ญในพระพุทธศาสนาก็ควรจะมีบ้าง แต่ว่าการบำเพ็ญใน พระพุทธศาสนานั้น ก็จะต้องแผ่ใจไป คือไม่มีการเซ่น และไม่มีการอุทิศน้ำนั้นให้ มีแต่การบำเพ็ญ ทานในพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข และก็อุทิศส่วนกุศลที่บำเพ็ญนั้นไปให้ ลัทธิพราหมณ์ เขาจำกัดให้แก่บุรพิตร์คือญาติชั้นผู้ใหญ่ นับขึ้นไป ๓ ชั้นดังกล่าว และญาติที่นอกจากนั้น แต่ใน พระพุทธศาสนาอุทิศให้แก่ใคร ๆ ก็ได้ทั้งนั้น ตั้งในบพทอนุโมทนาที่แปลมาแล้ว เมื่อระลึกถึงอุปการะ ของบุคคลที่ล่วงไปได้ทำไว้ จะเป็นญาติหรือเป็นเพื่อนก็ตาม ก็ทำบุญอุทิศไปให้ได้ ไม่จำกัดอยู่ใน วงแคบ และไม่ป็นชั้นว่าจะต้องเป็นบุรพิตร์เท่านั้นจึงจะกินข้าวได้ ถ้าญาตินอกนั้นกินได้แต่น้ำเท่านั้น คือว่าบุรพิตร์ ๓ ชั้นนั้นเป็นสปีณฑะ กินข้าวได้นอกนั้นก็วกน้ำขึ้นให้กินแต่น้ำ แต่ในพระพุทธ ศาสนาอุทิศให้ได้ทั่ว ๆ ไปจนถึงแก่สรรพสัตว์และพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนุโมทนาสมบัติที่เป็นกลเม็ด อันเกี่ยวแก่ทาน ฟังพิจารณาก็คือว่า สำเร็จได้โดยฐานะ ท่านว่าอย่างนั้น ก็แปลว่าถ้ามีฐานะที่จะฟังที่ จะสำเร็จก็สำเร็จได้ ถ้าไม่ใช่ฐานะก็ไม่สำเร็จ และได้ทรงอธิบายน้อมเข้ามาในปัจจุบันผล ที่ผู้บำเพ็ญ นั้นเองจะฟังได้รับ และผลที่ผู้รับทานจะฟังได้รับ ดังที่ว่า ผู้บำเพ็ญนั่นเองได้แสดงญาติธรรมให้ปรากฏ เช่น แสดงให้ปรากฏว่า เป็นผู้มิตถุญญตเวที และได้ปฏิบัติพอสมควร ได้ทำบูชาเขตชน คือได้ แสดงความเคารพนับถือต่อผู้ที่ล่วงไปแล้ว แล้วก็ได้เพิ่มให้กำลังแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้บำเพ็ญบุญไม่ น้อยก็เพราะว่าได้ทำทาน ทรงแสดงให้เห็นผลปรากฏแก่คนเป็น ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ที่เห็นกันอยู่ ส่วน ที่จะถึงแก่คนตายนั้นก็สำเร็จโดยฐานะ.

คราวนี้คำว่า **ฐานะ** คือที่จะฟังสำเร็จได้ กับ **อฐานะ** คือที่สำเร็จไม่ได้นั้น มีพระสูตรหนึ่ง^{๒๑} แสดงไว้ว่า

มีพราหมณ์คนหนึ่ง ชื่อว่าชาณฺฐโสณิ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า พวกพราหมณ์ พวกนี้ให้ทาน ทำศราทธหรือว่าศราทธพรต ด้วยตั้งเจตนาอุทิศว่า ขอทานนี้จงสำเร็จแก่ญาติสาโลหิต ผู้ละไปแล้ว ขอญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว จงได้บริโภคนานนี้ ทานที่ทำนั้นจะสำเร็จหรือไม่ และญาติ สาโลหิตผู้ละไปแล้วจะได้บริโภคหรือไม่.

^{๒๑} ชาณฺฐโสณิสุตต. อง. ทสก. ๒๔/๒๙๐/๑๖๖.

ในพระสูตรนั้นได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สำเร็จในฐานะ ไม่สำเร็จในฐานะ ไม่สำเร็จในฐานะ นั่นก็คือ คนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดเป็นนเรยกะคือสัตว์นรกก็ดี ไปเกิดเป็นกำเนิดดิรัจฉานก็ดี หรือว่าคนที่เว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดร่วมหมูกับมนุษย์ก็ดี กับเทพก็ดี กับวิภคอาหารที่เป็นของจำพวกที่ไปเกิดนั้น ทานที่ทำอุทิศไปให้ไม่สำเร็จ แต่ว่าคนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดในปิตติวิสัยคือเกิดในกำเนิดเปรต นี่หมายถึงเป็นภพของผู้ทำบาปไปเกิดจำพวกหนึ่ง ที่มีร่างกายพิกลพิการต่าง ๆ จำพวกปิตติวิสัยนี้ก็ขึ้นอยู่กับอาหารสำหรับจำพวกนั้น และเป็นอยู่ด้วยอาหารที่ญาติมิตรทำบุญอุทิศไปให้ จำพวกนี้เท่านั้นจึงเป็นฐานะที่จะได้รับผล.

ชาดุกุสโลนิพราหมณ์ก็ถามว่า ถ้าญาติสาโลหิตที่อุทิศให้มัน ไม่ไปเกิดในปิตติวิสัยใครจะได้รับผล.

ในพระสูตรก็กล่าวว่า ได้ตรัสตอบว่า ญาติสาโลหิตอื่น ๆ จากนั้นก็ได้รับผล เพราะว่าที่ว่างจากญาติสาโลหิตของใครเลยนั้นเป็นอันไม่มี.

ชาดุกุสโลนิพราหมณ์ก็ถามต่อไปว่า เมื่อไปเกิดในฐานะคือในกำเนิดที่จะไม่ได้รับผล จะมีข้อปริกัษณ์ใดบ้างที่เขาจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ตรัสตอบว่า เขาก็จะได้รับผลของทานที่เขาทำไว้เอง เช่นว่า ถ้าเขาได้เคยบำเพ็ญทานไว้ เมื่อไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นช้าง เป็นม้า ก็ไม่มีใครจะอดอยาก มีน้ำ มีข้าว มีอาหาร อะไรบริบูรณ์ เมื่อไปเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทพ ก็จะไม่ขาดแคลน มีสิ่งที่ต้องการบริบูรณ์ ก็เป็นผลของทานที่เขาทำไว้นั่นเอง ซึ่งสรุปลงว่า **ทายก คือผู้ให้ ผู้บริจาคคนนั้น จะไม่ไร้ผล.**

เมื่อสรุปลงแล้ว มติทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า การบำเพ็ญทักษิณาทานที่จะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ละไปแล้วนั้น:-

๑. ทายก ทายิกา คือผู้ให้ ผู้บริจาค จะต้องตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้ จะใช้น้ำกรวดหรือไม่ใช้น้ำกรวดก็ตาม ไม่สำคัญ สำคัญที่ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้.

๒. ผู้ที่ละไปแล้วนั้น ไปเกิดในปิตติวิสัยดังกล่าว และได้ทราบ ได้อนุโมทนา คือบันเทิงยินดีในการบำเพ็ญกุศลของญาติในโลกนี้ และ

๓. จะต้องถึงพร้อมด้วยทักษิณียบุคคล คือบุคคลผู้ควรทักษิณา ถ้าในศาสนาพราหมณ์ก็พวกพราหมณ์เป็นทักษิณียะ คือผู้ควรทักษิณาของเขา ถ้าในพระพุทธศาสนาก็หมายถึงพระภิกษุสงฆ์ แต่ว่าการบำเพ็ญทาน แม้ในบุคคลหรือในส่วนอื่น ก็ถือว่าเป็นบุญ เมื่อเป็นบุญแล้ว อุทิศส่วนกุศลไปให้สำเร็จประโยชน์เหมือนกัน.

เดี๋ยวนี้^{๒๒} ในทางราชการมีใช้อีกคำหนึ่งว่า **ทักษิณานุสรณ์** ตัดบทเป็น **ทักษิณ** แล้วก็**อนุสรณ์** อนุสรณ์ก็แปลว่า ตามระลึกถึง แปรรวมกันเข้า ความก็ไม่สนิทนัก ตามระลึกถึงทักษิณา แต่ว่ามาบัญญัติใช้ในความหมาย ถ้าทำบุญ มีสวดมนต์ มีเลี้ยงพระด้วย เรียกว่าทักษิณานุปทาน ถ้ามีแต่สวดมนต์

^{๒๒} พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาดูจะเลิกใช้

มีบังสุกุล มีสตั๊ปปรกรณ์ แต่ไม่เลี้ยงพระ ก็เรียกว่า ทักซิณานุสรณ์.

การบำเพ็ญทักซิณานุปทานนั้น ของพราหมณ์ไม่ค่อยยอมจะให้ขาดผ้า ขาดอาหาร คือจะต้องมีการให้ผ้าให้อาหารแก่พวกพราหมณ์ ในฝ่ายพระพุทธศาสนา ก็เหมือนกัน จะทำให้บริบูรณ์ จะต้องให้ทั้งผ้าทั้งอาหาร และผ้าที่ในวิธีบำเพ็ญ ก็ไม่ใช่ถวายเป็นด้วยมือ แต่ใช้ทอดให้พระบังสุกุลหรือสตั๊ปปรกรณ์ ถ้าผู้ตายเป็นบุคคลสามัญก็เรียก **บังสุกุล** ถ้าเป็นเจ้านายชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป ก็เรียก **สตั๊ปปรกรณ์**.

บังสุกุล ก็เป็นชื่อของผ้าเก่า ที่กล่าวถึงในนิสสัยข้อที่ ๑ ว่านุ่งหมผ้าบังสุกุล.

สตั๊ปปรกรณ์ แปลว่า **เจ็ดคัมภีร์** เป็นชื่อของอภิธรรมที่มีเจ็ดคัมภีร์ เมื่อเวลาจะสวดคณินิยมเอาบทพระบาลีในพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์มาสวด เมื่อถึงตอนชักผ้า ก็เอามาเป็นชื่อผ้าเป็นสตั๊ปปรกรณ์.

มีด้านสายสิญจน์หรือผ้ากุษาโยงจากศพหรือจากอัฐิมาข้างหน้าพระ และเจ้าภาพก็นำผ้าไปทอดวางไว้บนผ้ากุษาโยงหรือบนด้านสายสิญจน์นั้น แล้วพระก็จับผ้า ใช้มือขวาจับผ้าแล้วก็ว่าพระพุทธานุสัททบทบังสุกุล **อนิจจา วต สงขารา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ อุปปาทวยธมฺมิโน มีความเกิดขึ้น และมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺชนติ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เตสํ วุปฺสโม สุโข ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข** ในฝ่ายพระธรรมยุตว่าเพิ่มเข้าอีกคาถาหนึ่งว่า **สพฺเพ สตฺตา มรฺนติ จ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงตายอยู่เดี๋ยวนี้ก็ดี มริสุ จ มริสุสเร ตายไปแล้วก็ดี จักตายข้างหน้าก็ดี ตเถวาทิ มริสุสฺสามิ ตัวเราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน นตฺถิ เม เอตฺถ สัสโย ความสงสัยในเรื่องตายนี้ ไม่มีแก่เรา.**

คราวนี้ถ้าเอาผ้าไปทอดไว้ที่หีบศพบนเมรุจะเผาแล้ว พระไปชักก็ว่าบทนี้ แต่เรียกว่า **มหาบังสุกุล** เป็นเพราะใกล้ศพเข้าไปมากสักหน่อย ทอดผ้ากุษาโยงหรือสายสิญจน์นั้นใกล้ศพหน่อย ในพระพุทธประวัติมีเล่าว่า^{๓๓} เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรมานอูรุเวลกัสสปะที่ตำบลอูรุเวลา ได้ทรงชักมหาบังสุกุล แต่ว่าไม่ได้ทรงทำเป็นพิธีอย่างนี้ คือไปทรงชักผ้าที่เขาห่อศพทิ้งไว้มาทรงชกย้อมทำเป็นจิวรสำหรับทรงครอง ในธรรมเนียมไทยเรา บางแห่งก็มีเหมือนกัน เอาศพไปไว้ในป่า หรือในสุ่มทุมพุ่มไม้ แล้วเอาผ้าไปไว้ในมือศพ ทำเป็นกระดานกลไว้ แล้วนิมนต์พระไปชัก พอพระเข้าไปก็ไปเหยียบกระดานกลนั้น ศพก็ลุกขึ้นนั่งทำท่าเหมือนจะถวายเป็นแล้วพระก็ชักเอามา แต่ว่าบางที่เขาไม่บอกให้พระรู้ ถ้าขวัญไม่ตีก็แยเหมือนกัน วิธีชักผ้าบังสุกุลนี้ คงจะมุ่งสำหรับพระที่ถือรับผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือไม่รับผ้าที่ตายถวายหรืออีกอย่างหนึ่ง ก็รักษารธรรมเนียมเก่าที่แปลว่าพระไปเปลื้องเอามาจากศพเนา ๆ ที่เดียว แล้วก็นำมาชกย้อมทำเป็นผ้านุ่งหม้ม ดังพระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาแล้ว ดังเล่าไว้ในพระพุทธประวัติ.

ทรงอนุญาตเสนาสนะ

ใน ๓ พรรษา^{๓๔}นี้ พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่พระเวฬุวัน มีเรื่องที่น่านำมาเล่าบางเรื่อง

^{๓๓} วิ. มหา. ๔/๕๓/๔๔.

สืบต่อไปคือ เรื่องทรงอนุญาตเสนาสนะ.

คำว่า **เสนาสนะ** แยกออกเป็นสอง **เสนา** แปลว่า **ที่นอน** **อาสนะ** แปลว่า **ที่นั่ง** สนธิเป็น **เสนาสนะ** แปลว่า **ที่นอนที่นั่ง** รวมหมายถึงที่อยู่อาศัยด้วย ซึ่งจะต้องเข้าไปนอนไปนั่งในนั้น.

เดิมพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้รับอารามดังพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นอารามคือเป็นสวนพระเวฬุวัน เป็นสวนหลวง จึงน่าจะต้องมีที่พักอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้แสดงไว้ชัด แต่จะต้องมีต้นไม้มากเป็นแน่นอน เหมือนอย่างที่เราเรียกว่าสวนในบัดนี้ คำว่า **อาราม** แปลว่า เป็นที่มายินดี มีต้นไม้ร่มรื่น และอาจจะ เป็นต้นไม้มีผล แต่ก็ไม่มีร่มเงา คำว่าอาราม เดิมก็มีความหมายว่าเป็นสวนต้นไม้ดังกล่าวนี้ และ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้รับอารามเป็นที่พักของภิกษุในพระพุทธศาสนา จึงใช้คำนี้ในความหมายว่าเป็นวัดด้วย ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านจึงได้มีนิยมสืบ ๆ กันมาว่า วัดจะต้องมีต้นไม้ ก็ เป็นไปตามประวัติที่วัดนั้นมาจากอารามคือสวนต้นไม้ดังที่กล่าวมานั้น.

ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** กิติ **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์** กิติ ก็โปรดให้มีต้นไม้ ต้นไม้ต้นไหนล้มก็โปรดให้หามาปลูก ใหม่ไว้แทนที่ใหม่ เพราะวัดจะต้องมีต้นไม้ให้เป็นที่ร่มรื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสันนิษฐานว่า อารามที่เป็นวัดในชั้นเดิมนั้น กรรมสิทธิ์ก็อยู่กับผู้ถวาย ดังเช่น พระเวฬุวัน ก็คงเป็นของหลวงอยู่ และก็คงจะต้องมีผู้รักษาซึ่งเป็นของหลวง แต่ว่าได้พระราชทาน สำหรับให้สงฆ์อาศัยได้.

ในชั้นต้นนั้น ยังไม่กล่าวถึงเรื่องเสนาสนะ คือกุฏิ วิหาร จึงมีเล่าไว้ในเสนาสนชนกชะ.^{๒๔} พระบาลีวินัยว่า

เช้าวันหนึ่ง เศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้ออกไปเห็นพระภิกษุเวลาเช้าตรู่ กำลังออกกันมาจากป่าข้าง โคนไม้บ้าง ภูเขาบ้าง ซอกเขาบ้าง ถ้ำบ้าง ป่าช้าบ้าง สุ่มทุมพุ่มไม้บ้าง ที่แจ้งบ้าง ลอมฟางบ้าง และ ภิกษุเหล่านั้นต่างก็พากันสำรวมเป็นอย่างดี เศรษฐีกรุงราชคฤห์มีความยินดีเลื่อมใส จึงได้กล่าวว่า พระภิกษุจะรับวิหารที่จะสร้างถวายหรือไม่ พระก็ตอบว่า จะกราบพูลพระพุทธเจ้าก่อน แล้วก็มากราบพูล พระองค์ก็ทรงอนุญาตให้รับเสนาสนะ คือที่นอนที่นั่ง ที่ระบุงไว้ในบาลี ๕ ชนิด ได้แก่ **วิหาร** อันหมายถึงที่อยู่ เช่น กุฏิหรือกระท่อม **อัทธโยคะ** อันหมายถึงที่อยู่ที่บังครึ่งหนึ่ง เปิดให้โปร่งไว้ครึ่ง หนึ่ง **ปราสาท** อันหมายถึงเรือนชั้น **หัมมียะ** อันหมายถึงที่อยู่ที่มีหลังคาตัด **คูหา** อันหมายถึงถ้ำ เป็น ถ้ำอิฐที่สร้างขึ้น หรือว่าถ้ำภูเขา หรือถ้ำที่พอกขึ้นด้วยดินอย่างใดอย่างหนึ่ง พระภิกษุก็ไปแจ้งให้แก่ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ เศรษฐีจึงให้สร้างวิหารขึ้น ๖๐ หลังในวันเดียวกัน ซึ่งท่านสันนิษฐานว่าคงจะเป็นกระท่อมเล็ก ๆ พอเป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุรูปหนึ่ง ๆ จึงสร้างได้รวดเร็ว ถ้าไม่สร้างเป็นกระท่อม เล็ก ๆ อย่างนั้นก็อาจจะเสร็จไม่ทัน ครั้นแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าพร้อมด้วย พระภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันที่บ้านของตนในวันรุ่งขึ้น วันรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้ากับภิกษุสงฆ์ ก็ไป

^{๒๔} วิ. จุลล. ๗/๘๕/๑๔๘-๒๐๓.

ที่บ้านของเศรษฐีนั้น เศรษฐีนั้นก็อึ้งงอคือถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ และกราบทูลถามว่าจะปฏิบัติอย่างไรในวิหาร ๖๐ หลังจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้ประดิษฐานไว้เพื่อสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ เศรษฐีก็กราบทูลถวายประดิษฐาน คือให้ตั้งไว้เพื่อพระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าตรัสอนุโมทนาด้วยพระพุทธภาษิตที่ท่านร้อยกรองเอาไว้ ขึ้นต้นว่า **สัตต อุนฺหํ ปฏิหนฺติ** เป็นต้น ที่มีคำแปลโดยความว่า

“วิหารนั้น ย่อมกำจัดเย็นร้อน กันสัตว์ร้าย สัตว์เลื้อยคลาน และยุง คุ่มฝน ลม แดด การถวายวิหารแด่สงฆ์ เพื่อเป็นที่เร้น เพื่อความสำราญ เพื่อบำเพ็ญสมถวิปัสสนา พระพุทธองค์ทั้งหลายสรรเสริญว่าเลิศ เหตุนี้ บัณฑิตแลเห็นประโยชน์ จึงให้ทำวิหารอันน่าสำราญ แล้วเชิญท่านผู้พหุสตให้อยู่ พึงให้ข้าว ให้น้ำ ผ้านุ่งห่ม เสนาเสคือที่นอนที่นึ่งแก่ท่าน ด้วยจิตเลื่อมใสในท่านว่าเป็นผู้ตรง ท่านผู้พหุสตเหล่านั้น ย่อมแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบำบัดทุกข์แก่เขา ที่เขารู้ธรรมแล้วจักเป็นผู้หาอาสวะมิได้ บริณิพพานในโลกนี้.”

พระคาสดาได้ทรงอนุโมทนาวิหารทานของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ แล้วก็เสด็จกลับ.

ธรรมเนียมอนุโมทนา ในสมัยนั้น อนุโมทนามรูปเดียว คือเมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ท่านผู้เป็นประธานก็เป็นผู้กล่าวอนุโมทนาเป็นแบบเทศน์สั้น ๆ ฟังกันรู้เรื่อง คือเป็นแบบสอน ๆ นี้แหละ บางทีพระอื่น ๆ นั่งอยู่ด้วย บางทีก็ส่งพระอื่น ๆ ให้กลับไปก่อน เหลือไว้แต่พระที่จะกล่าวคำอนุโมทนานั้นเพียงรูปเดียว และคำอนุโมทนานั้นก็เป็นคำสอนนั่นเอง แต่มักจะปรารภบุญกุศลที่เขาบำเพ็ญมาประกอบเข้าด้วย.

การถืออุปัชฌาย์

อีกเรื่องหนึ่ง ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรม มีการอุปสมบทเป็นต้น ในชั้นแรกได้เล่าถึงการทรงสั่งให้พระที่บวชเข้ามาถืออุปัชฌายะก่อน ปรารภเหตุว่า พระที่บวชเข้ามานั้นนุ่งห่มไม่เรียบร้อย เข้าไปบิณฑบาตในบ้านไม่เรียบร้อย มีความประพฤติต่าง ๆ ไม่เรียบร้อย ในตอนนั้นในพระบาลีก็ไม่ได้เล่าว่าบวชวิธีไหน แต่ว่าในครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้สงฆ์อุปสมบทด้วยญัตติ จตุตถกรรมอุปสัมปทา ก็น่าจะยังใช้บวชกันด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา หรือติสรณคมนอุปสัมปทา พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้ จึงได้ทรงสั่งให้พระทั้งหลายถืออุปัชฌายะ ที่แปลว่า ผู้เข้าไปพึ่ง โดยความก็คือผู้ดูแล วิธีที่ให้ถืออุปัชฌายะนั้น ในตอนแรกน่าจะเช่นเดียวกับการจัดให้มีพระพี่เลี้ยงที่เข้านอนอยู่ในบัดนี้ แปลว่า พระที่บวชเข้ามาต้องมีภิกษุผู้บวชมานานเป็นผู้ดูแลอีกส่วนหนึ่ง เรียกผู้ดูแลนั้นว่าอุปัชฌายะ.

ต่อมาก็มีเล่าไว้ว่า มีพราหมณ์คนหนึ่งซึ่งเป็นผู้ที่มีอายุมาก ชื่อว่า ราชะ ได้มาหาภิกษุทั้งหลายขอบวช พวกภิกษุทั้งหลายไม่ปรารถนาที่จะบวชให้ ราชะพราหมณ์นั้นก็เสียใจ ฝ่ายผมผมลงไป พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นก็ตรัสถาม ราชะนั้นก็กราบทูลเล่าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้า

ก็ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา และตรัสถามว่า ใครระลึกถึงอธิการคืออุปการะของพราหมณ์นั้น ได้บ้าง พระสารีบุตรก็กราบทูลว่าตนระลึกได้ คือ พราหมณ์นั้นได้เคยถวายภิกษาแก่ท่านทัพพีหนึ่ง เมื่อท่านเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พระสารีบุตรบรรพชาอุปสมบทพราหมณ์ พระสารีบุตรรับพระพุทธบัญชาแล้ว ก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะให้อุปสมบทด้วยวิธีอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงให้เลิกวิธีอุปสมบทด้วยติสรณคมนุสสัมปทา ซึ่งอนุญาตให้พระภิกษุเฉพาะรูปให้อุปสมบทกุลบุตรด้วย วิธีให้ไตรสรณคมน์ และได้ทรงอนุญาตวิธีอุปสมบทขึ้นใหม่ ด้วยให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทนั้น และต้องมีการเสนอญัตติในสงฆ์ ๑ จบ สวดประกาศกันอีก ๓ จบ รวมเป็น ๔ จบทั้งญัตติวิธีอุปสมบทด้วยวิธีอย่างนี้ จึงได้เรียกว่า **ญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา** ในสภานิติบัญญัติบัดนี้ก็ใช้วิธีคล้ายกันนี้ที่ใช้ญัตติหนึ่ง และปรึกษากันอีก ๓ วาระ ก็เป็น ๔ วาระทั้งญัตติ ตั้งแต่นั้นมา ก็ใช้วิธีญัตติจตุตถกรรมอุปสมบทจนถึงบัดนี้ และพระสารีบุตรจึงได้อุปสมบทพระอะพราหมณ์ด้วยวิธีนั้นเป็นครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมา ก็ชื่อว่าได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทและในสังฆกรรมทั้งปวง.

ประเภทของสงฆ์

คำว่า **สงฆ์** นั้น แปลว่า **หมู่** ในที่นี้หมายถึง **การกสงฆ์** คือ **หมู่ของภิกษุผู้กระทำความ** มีจำนวนอย่างต่ำตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป และได้มีกำหนดไว้โดยย่อดังนี้-

จตุรคคสงฆ์ คือ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุผู้ประชุมกัน ๔ รูป นี้เป็นการกสงฆ์ ที่สามารถทำสังฆกรรมทั่ว ๆ ไป เว้นแต่สังฆกรรมที่ระบุจำนวนมากกว่า.

ปัญจวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวน ๕ รูปประชุมกันนี้ สามารถทำสังฆกรรม ได้แก่ ปวารณา ออกพรรษา อุปสมบทกุลบุตรในปัจฉิมชนบทหรือปัจจันตชนบท ถ้ามีจำนวนต่ำกว่านี้คือ ๔ รูป ทำไม่ได้.

ทศวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุประชุมกัน ๑๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือ อุปสมบทกุลบุตร ในมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ถ้าต่ำกว่านี้ทำไม่ได้.

วิสติวรรคสงฆ์ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือการให้อัภภานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส และอยู่ปริวาส มานัต ครบกำหนดแล้ว มาขอให้สงฆ์จำนวนนี้สวดชักเข้าหมู่ตามเดิม ถ้าจำนวนต่ำกว่านี้ทำไม่ได้.

เมื่อทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการประกอบสังฆกรรมดังนี้ จึงต้องมีกำหนดลักษณะในการประชุมกันอีกหลายอย่าง เมื่อครบถ้วนบริบูรณ์ก็เรียกว่า **สมบัติ** ถ้าหากว่าขาดตกบกพร่องก็เรียกว่า **วิบัติ** ถ้าเป็นสมบัติก็ใช้ได้ ถ้าเป็นวิบัติก็ใช้ไม่ได้ กล่าวคือ

๑. เกี้ยวแก้วัตถุ ได้แก่ที่ตั้ง หมายถึงบุคคลหรือเรื่องที่เป็นที่ปรารถนาทำสังฆกรรมนั้น ๆ เช่น ในพิธีอุปสมบท วัตถุก็หมายถึง อุปสัมปทาเปกษะ คือตัวผู้ที่จะอุปสมบท จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ เมื่อถูกต้องจึงจะเป็น วัตถุสมบัติใช้ได้ ถ้าไม่ถูกต้องก็

เป็น *วัตถุวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๒. เขตชุมนุม อันเรียกว่า *สีมา* ก็จะต้องเป็นเขตชุมนุมที่ถูกต้องตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ จึงจะเป็น *สีมาสมบัติ* ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็น *สีมาวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๓. เกี่ยวแก่บริษัท คือภิกษุที่มาประชุมกันเป็นสงฆ์นั้น ก็จะต้องเป็น *ภิกษุปกติ* คือภิกษุปกติ ไม่ได้เป็นผู้ต้องปาราชิก หรือไม่ได้ถูกสงฆ์ยกวัตร และไม่ละหัตถบาสนัน *หัตถบาสน* แปลว่า *บ่วงมือ* คือ เข้ามานั่งใกล้กัน อยู่ในระยะที่เอื้อมมือของกันและกันถึง ถ้าจะนับก็ขนาดคอกคียบจากกันและกัน ไม่ห่างจากนั้น ประชุมกันอยู่ในหัตถบาสดังกล่าวนั้น ในสีมาอันเดียวกัน คือในเขตชุมนุมอันเดียวกัน และในขณะที่ประชุมกระทำสังฆกรรมอยู่นั้น ภิกษุที่หนึ่งในที่ประชุมก็ไม่ออกไปนอกหัตถบาสน และภิกษุข้างนอกก็ไม่เข้ามาในสีมา ถ้าเข้ามาก็ต้องเข้ามาในหัตถบาสนทีเดียว ถ้าถูกต้องดังนี้เรียกว่า *ปริสสมบัติ* ถ้าผิดพลาดไปก็เป็น *ปริสสวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๔. กรรมวาจาที่สวด นั้น ก็จะต้องถูกต้อง เช่น ในพิธีอุปสมบทนั้น จะต้องตั้งญัตติคนหนึ่ง อนุสาวนาอีก ๓ คน และในญัตติในอนุสาวนา ก็จะต้องมีระบุชื่อผู้ที่ขออุปสมบท ระบุชื่ออุปชฌายะ ระบุรายละเอียดต่าง ๆ และต้องทำให้ครบถ้วนถูกต้อง จึงจะเป็น *กรรมวาจาสมบัติ* ถ้าผิดพลาดไปก็เป็น *กรรมวาจาวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

สำหรับจำนวนภิกษุที่จะเป็นสงฆ์ในพิธีอุปสมบทนั้น ในมัชฌิมชนบท หรือมัชฌิมประเทศ จำนวนตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในปัจฉิมตชนบท ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป มัชฌิมประเทศนั้นโดยตรงก็หมายถึงส่วนกลางของชมพูทวีปในสมัยนั้น ดังที่มีแสดงไว้ในพุทธประวัติว่า ทิศนั้นจดเมืองนั้น ๆ เมื่อรวมกันเข้าทั้งหมด ท่านว่า **มุกหิณฺดรญาโน** มีสังฆฐานตั้งตะโพน เพราะเป็นที่เจริญและมีพระมาก ทาพระมาอุปสมบท ๑๐ รูปได้ง่าย จึงได้ตรัสไว้ดังนี้ แต่ในชนบทหรือในประเทศอื่นนอกไปจากนั้น ก็เรียกว่า เป็นปัจฉิมตชนบททั้งหมด ใช้พระ ๕ รูปก็ได้ ถ้าถือตรง ๆ ตาม เช่น ประเทศไทยเรา นี้ ใช้ ๕ รูปก็ได้ แต่ว่าถ้าถือตามวัตถุประสงค์ว่า ประเทศที่ทาพระง่ายก็ ๑๐ รูปทาพระยากก็ ๕ รูป ก็ไม่ควรจะใช้พระเพียง ๕ รูปในประเทศไทย เพราะฉะนั้นจึงได้มี พระมหาสมณนิยมไม่ให้ใช้ ให้ใช้แต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในอินเดียเดี๋ยวนี้ที่เป็นมัชฌิมประเทศในสมัยนั้น ครั้นมาถึงสมัยนี้ จะหาพระถึง ๑๐ รูปก็คงลำบาก แต่ว่าถ้าจะไปบวชในอินเดียในเขตที่กำหนดว่าเป็นมัชฌิมชนบท หรือมัชฌิมประเทศ ก็ต้องถือตามวินัยบัญญัติไว้ น้อยกว่า ๑๐ ใช้ไม่ได้.

น่าสังเกตสิมาวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ที่มีประวัติการผูก ๓ คราว คราวแรกก็ผูกเท้ามุขหน้าของพระอุโบสถนี้ ครั้งที่ ๒ ขยายออกไปถึงแนวพลสิงห์ โดยรอบ ครั้งที่ ๓ จึงขยายออกไปอีกด้านหน้าพระอุโบสถที่มีต้นจันทน์ทั้งสองเป็นนิมิต ด้านข้าง คือ ด้านทิศตะวันออก และด้านทิศตะวันตกนั้นมีบ่อน้ำ เป็นนิมิต เมื่อหลังก็มีเสาหินคู่หนึ่ง นั้นเป็นเขตนิมิต รวมกันเข้าก็ป่องกลางมีสังฆฐานตั้งตะโพนเหมือนกัน บางทีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จะได้ทรงจับเอาคำว่า **มุกหิณฺดรญาโน** ที่ว่ามัชฌิมประเทศมีสังฆฐานเหมือนตั้งตะโพน สิมาวัดนี้มีสังฆฐานเหมือนตั้งตะโพน.

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์

ในระหว่างพรรษาทั้ง ๓ นี้ พระพุทธเจ้าได้เสด็จ **กรุงกบิลพัสดุ์ ลักกชนบท** ในหลักฐานชั้นบาลีป่งว่า รวมอยู่กับแคว้นโกศล ดังที่ในตอนปลายพุทธกาลเล่าถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า พระพุทธเจ้ามีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระเจ้าปเสนทิโกศลก็มีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระพุทธเจ้าเป็นชาวโกศล พระเจ้าปเสนทิก็เป็นชาวโกศล^{๒๕} แต่อาจจะแยกเป็นแคว้นอิสระในบางครั้งก็ได้.

แต่ในหลักฐานชั้นอรรถกถา^{๒๖} หลังลงมา กล่าวว่าเป็นแคว้นอิสระ ซึ่งมีพระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดา เป็นพระราชแห่งแคว้นลักกชนบท มีกรุงกบิลพัสดุ์เป็นนครหลวง ท่านเล่าไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทรงคอยฟังข่าวอยู่เสมอ เมื่อตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ พระพุทธบิดาก็ได้ทรงสดับข่าวนี้มาโดยลำดับ และได้ทรงส่งทูตมาทูลเชิญเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ผู้ที่มานั้นก็มาฟังธรรมและบวชในสำนักพระพุทธเจ้าไม่กลับไป จนถึงพระพุทธบิดาได้ทรงส่งอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่า **กาฬทายี** แปลว่า อุทายเป็นดำ เพราะมีผิวดำเล็กน้อย เป็นทูตมาเชิญเสด็จอำมาตย์กาฬทายีนั้น เมื่อได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม ก็ได้บวช และได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ ทรงดำเนินด้วยพระบาทไปยังกรุงกบิลพัสดุ์โดยลำดับ.

ในชั้นบาลีไม่ได้กล่าวไว้ชัดว่าเสด็จเมื่อไร แต่ว่าในชั้นอรรถกถา ได้แสดงเวลาไว้ ดังนี้ พรรษาแรกได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ถึงวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ออกพรรษาแล้ว ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ประทับอยู่ที่ตำบลอรุเวลาเป็นเวลาถึง ๓ เดือน คือจนถึงกลางเดือนยี่ ต่อจากนั้นจึงเสด็จไปกรุงราชคฤห์ ทรงรับพระเวฬุวัน วันสิ้นเดือนยี่ ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้นจนถึงกลางเดือน ๔ วันรุ่งขึ้น จึงได้เริ่มเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งท่านพรรณนาไว้ว่ามีหนทาง ๖๐ โยชน์ และเสด็จพระพุทธดำเนินไปเพียงวันละ ๑ โยชน์ ต้องใช้เวลา ๒ เดือน ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งเป็นวันวิสาขปุณณมี โยชน์ในครั้งนั้นจะเป็นระยะทางเท่าไรไม่อาจจะทราบได้แน่ แต่ว่าอาจจะเทียบได้ที่กล่าวถึงระยะทางจากพุทธคยาคือที่ตรัสรู้ ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์ เดียวนี้ทางในแผนที่ปัจจุบันตามทางรถไฟตก ๑๒๐ ไมล์หย่อนหน่อย คือไม่ถึง ๑๒๐ ไมล์ดี ที่เป็น ๑๘ โยชน์ ก็อาจจะคิดเทียบเคียงได้ดังนี้ ส่วนระยะทางจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นลักกชนบท ๖๐ โยชน์ เสด็จวันละโยชน์ที่กล่าวว่าเสด็จไม่รีบร้อน.

เมื่อเสด็จไปถึง^{๒๗} พระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นประธาน ก็ถวายการต้อนรับ และจัดให้ประทับที่อารามของเจ้าสักยะองค์หนึ่ง ชื่อว่า **นิโครธ** จึงได้เรียกว่า **นิโครธาราม** ในชั้นแรก พระญาติ

^{๒๕} ธรรมเจดีย์สุตต ม.ม. ๑๓/๕๑๕/๕๓.

^{๒๖} สมนต ๓/๗๑-๘๓.

^{๒๗} ธรรมปท. ๖/๓๑-๓๔.

ชั้นผู้ใหญ่คือผู้ที่สูงอายุกว่า ไม่ยอมถวายเป็นบงคมคือให้หัวพระพุทธเจ้า เพราะวงศ์สกุลนี้เป็นผู้ที่มีมานะแรงมาก ไม่ยอมแสดงความเคารพแก่ผู้ที่อ่อนอายุกว่า ท่านแสดงว่าฝนโบกขรพรรษได้ตก แปลว่าฝนที่มีสีแสด และพระพุทธเจ้าก็ได้แสดง เวสสันดรชาดก^{๒๔} คือ เรื่องพระเวสสันดร ที่มีความโดยย่อว่า

พระเจ้าสัณชัย แห่ง สิวีรัฐ ได้มีพระโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าเวสสันดร ประสูติแต่พระนางผุสดี พระเวสสันดรนั้น ครั้นเมื่อมีพระชนม์เจริญขึ้น ก็ได้ทรงอภิเษกกับพระนางมัทรี มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่าชาลี พระธิดาองค์หนึ่งพระนามว่ากัณหา พระเวสสันดรเป็นผู้ที่มีพระทัยกว้างขวาง ทรงบำเพ็ญทานอยู่เสมอ มีพระอภัยค้ำย่น้อมนำไปในทางบริจาคอย่างไม่อั้นและไม่หยุดยั้ง ได้ประทานช้างเผือกสำหรับพระนครแก่พราหมณ์ชาวกลิงครรัฐไป ชาวเมืองจึงเกิดความไม่พอใจ ประชุมกันให้พระเจ้าสัณชัยเนรเทศพระเวสสันดร พระเจ้าสัณชัยก็จำต้องทรงปฏิบัติตามความประสงค์ของประชาชน เนรเทศพระเวสสันดรไปพร้อมกับพระชายากับพระโอรสพระธิดาทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จไปทรงผนวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่า แต่ก็ยังมีพราหมณ์ชูชกไปทูลขอพระชาลีพระกัณหา พระเวสสันดรก็ประทานให้ ชูชกก็พาพระกุมารกุมารีทั้งสองไป แล้วยังมีพราหมณ์มาขอพระนางมัทรีอีก พระเวสสันดรก็ประทานให้ แต่ว่าพราหมณ์ที่มาขอพระนางมัทรีนั้น ว่าเป็นพราหมณ์พระอินทร์แปลง เพราะฉะนั้น ก็ถวายเป็นไฉน ฝ่ายชูชกพาพระชาลีพระกัณหาไปเฝ้าพระเจ้าสัณชัย พระเจ้าสัณชัยก็ทรงรับเอาทั้งสองพระองค์ไว้ และพระราชทานทรัพย์เป็นการแลกเปลี่ยนพระราชันดดา และพระเจ้าสัณชัยก็ได้ทรงพาพระราชันดดาออกไปรับพระเวสสันดรกับพระนางมัทรีเสด็จกลับพระนคร เรื่องโดยย่อก็มีเท่านี้.

เรื่องเวสสันดรชาดกนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **มหาชาติ** เป็นที่นิยมในหมู่คนไทยมาตั้งแต่เก่าก่อน ได้มีนักกวีแต่งเป็นร้อยยาวสำหรับเทศน์ มีสำนวนดี ๆ มาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงเก่าศรีอยุธยา ในสมัยกรุงเทพ ๆ นี้ก็มี จนถึงเป็นธรรมเนียมในราชสำนัก เจ้านายผู้ใหญ่ทรงผนวช อย่างบวช ๓ เดือน และต้องไปถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงผนวชเณรก็ทรงถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทรงเป็นผู้จัดเครื่องกัณฑ์ ในบัดนี้ วัดอีกมากก็ยังนิยมเทศน์มหาชาติเป็นงานประจำปี เป็นการหาทุนก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ในวัด เพราะฉะนั้น พระเวสสันดรท่านก็ได้ช่วยสร้างวัด สร้างถาวรวัตถุและสิ่งต่าง ๆ มากมายสำหรับในเมืองไทย.

พระญาติที่มีอาวุโสกว่า เมื่อได้ฟังและได้เห็นพระพุทธรูปต่าง ๆ ในที่สุดก็ได้ถวายบงคมด้วยกันทั้งหมด แต่ในวันนั้นยังไม่มีใครอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ไปเสวยที่ไหน วันรุ่งขึ้นจึงได้เสด็จออกทรงบิณฑบาตพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นต้น ได้ทรงทราบข่าวตั้งนั้นก็ตระหนกพระทัย เพราะว่าผิดธรรมเนียมของชัตติยวงศ์ พระเจ้าสุทโธทนะได้รับเสด็จออกไปยังที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงบิณฑบาต ท่านว่าพระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสต่อว่า ว่าได้ทรงปฏิบัติผิดวงศ์หรือผิดตระกูล ไม่มีธรรมเนียมที่กษัตริย์จะภิกษาจารเหมือนอย่างนี้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ได้

^{๒๔} ชุ.ชา. ๒๘/๓๖๕/๑๐๔๕; ชาตก.๑๐/๓๑๕.

ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ ไม่ใช่วงศ์ของขัตติยะ ได้ทรงเป็นพระพุทธะ ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ แล้วก็ได้ตรัสพระคาถาว่า **อุตติฎฐะ นปฺปมชฺเชยฺย** เป็นต้น ที่แปลความว่า บุคคลไม่พึงประมาทในอาหารที่เป็นเดน หรือในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ พึงประพฤติธรรมให้สุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมนั้นให้หุจริต เพราะว่าผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกอื่น ถ้าจะพิจารณาดูโดยความก็คือเท่ากับทรงแสดงว่า ไม่พึงประมาทในอาหารที่เขาใส่บาตร และการเที่ยวภิกขาจารนี้ก็ไม่ได้ไปลักไปขโมยใคร เป็นการแสวงหาโดยสุจริต ไม่ได้ไปทำทุจริตที่ไหน เพราะฉะนั้นอาชีพอะไร ๆ ก็ตาม ที่เป็นอาชีพที่สุจริต และที่เป็นการสมควรแก่ภาวะของตนแล้ว ก็ใช้ได้ แต่ว่าทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า การภิกขาจารนั้นจะเป็นสิ่งที่ควรสรรเสริญเรื่อยไป เพราะเป็นกรณียะคือเป็นกิจที่ควรทำโดยเฉพาะสำหรับนักบวช ซึ่งเป็นผู้ต้องอาศัยนิสสัยข้อนี้ แต่สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้มีกิจทำมาหากิน จะภิกขาจารอย่างนี้ก็ได้ ก็ต้องปฏิบัติให้เหมาะสมแก่ภาวะ.

พระเจ้าสุทโธทนะได้รับบาตรพระพุทธเจ้า และเชิญเสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์.

พระนันทะ พระราหุลบวช

ในวันต่อมา ที่กล่าวว่า เป็นวันที่ ๓ เป็นวันประกอบพิธีวิวาหมงคลและพิธีมงคลขึ้นตำหนักอภิเษกของพระราชกุมาร ทรงพระนามว่า **นันทะ** พระนันทะนี้เป็นพระโอรสของพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางของพระพุทธเจ้า พระนางนี้มีพระราชธิดาอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า **รูปันหา** พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปนิพนธ์บาตในเรือนตำหนักของพระนันทราชกุมาร พระนันทราชกุมารก็ทรงรับบาตรของพระพุทธเจ้า และก็เสด็จตามพระพุทธเจ้าออกมา ฝ่ายพวกคนในเรือนเห็นดังนั้น ก็รีบไปทูลนางชนบทกัลยาณีซึ่งเป็นคู่อภิเษกในวันนั้นของพระนันทะ นางก็รีบออกมาและเตือนให้รีบกลับ ฝ่ายพระนันทะก็ถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมา และก็ทรงนึกเรื่อยมาว่า พระพุทธเจ้าจะทรงรับบาตรที่นี้ที่นั่น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับก็ต้องถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมาจนถึงนิโครธาราม ครั้นถึงนิโครธารามแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามพระนันทะว่าจะบวชไหม พระนันทะทูลตอบรับว่าจะบวชด้วยไม้ก้านจะขัดพระพุทธดำรัส พระพุทธเจ้าก็โปรดให้ส่งขบวชพระนันทะเป็นภิกษุ.

ต่อมา ท่านกล่าวว่า เป็นวันที่ ๗ ได้เสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ พระนางยโสธราพิมพา ซึ่งเป็นพระมารดาของราหุล พระโอรสของพระโพธิสัตว์ เมื่อก่อนทรงผนวช ได้ทรงแต่งพระราหุลออกมาให้กราบทูลพระราชบิดา ทำนองว่ากราบทูลขอพระราชสมบัตินี้ พระราหุลเวลานั้นว่ามีพระชนม์ ๗ ขวบ ออกมากราบทูลขอมรดก พระพุทธเจ้าก็ทรงนำพระราหุลไปนิโครธารามด้วย และเมื่อถึงนิโครธารามแล้ว ก็โปรดให้พระสารีบุตรบรรพชาพระราหุลเป็นสามเณร ด้วยวิธีให้รับสรณะ ๓ คือ วิธีอุปสมบทด้วยถึงสรณะ ๓ ที่ทรงให้เลิกไปแล้วนั้นมาใช้บรรพชาสามเณร **พระราหุล** จึงเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา และที่ใช้วิธีบวชด้วยให้ถึงสรณะ ๓ สืบต่อมาจนบัดนี้

ท่านแสดงว่า เพราะทรงมีพระพุทธดำริว่า ทรัพย์ที่เป็นโลกิยะนั้นเป็นของที่ไม่ยั่งยืน แต่ว่าอริยทรัพย์ เป็นสิ่งยั่งยืนกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อมากราบทูลขอมรดก จึงได้ประทานอริยทรัพย์ให้.

ข้อนี้ก็มาพิจารณาถึงธรรมเนียมบวชในบัดนี้ มารดาบิดาที่จัดให้บุตรได้บวชก็เท่ากับว่า เป็นการให้อริยทรัพย์ หรือว่าจัดให้บุตรได้อริยทรัพย์ ซึ่งถือว่าเป็นการทำให้ได้รับทรัพย์ที่ประเสริฐ เมื่อ ท่านได้ทำกิจอันนี้ก็รู้สึกที่ท่านได้มีความปีติยินดีว่า ได้อุปการะบุตรเป็นอย่างดี คราวนี้มาพิจารณาดู ถึงหน้าที่ของบุตรที่จะพึงมีต่อบุพพการี เช่น มารดาบิดา ในพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้เป็น ๒ คือ ตอบแทนตามหน้าที่ เช่นว่าท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่า ตอบแทนด้วยทำให้มารดาบิดาเจริญด้วยคุณมีศรัทธา ศีล เป็นต้น เมื่อทำให้ท่านเจริญศรัทธา ศีล เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง พิจารณาดูก็คือว่าตอบแทนท่าน ด้วยทำให้ท่านได้รับอริยทรัพย์นั่นเอง และการบวชเป็นทางที่จะทำให้ท่านบุพพการีจะรับอริยทรัพย์ได้ง่าย เพราะทำให้ท่านมีความ คำนึงเคยในศาสนา เป็นโอกาสที่จะเข้ามารักษาศีลฟังธรรม และปฏิบัติความดีอื่น ๆ อีก เพราะฉะนั้น ก็เป็นเหตุผลที่จูงกันไปในด้านดี ให้เกิดอริยทรัพย์ด้วยกันทุก ๆ ฝ่าย.

ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อได้ทรงทราบดังนั้นก็ทรงมีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ได้รับเสด็จไป เฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วก็ทูลถึงความทุกข์ในพระราชหฤทัยว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จออกทรงผนวชนั้นก็ทรงประสบความทุกข์อย่างใหญ่เป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อพระนันทะออกทรงผนวชอีก ก็ทรงประสบ ความทุกข์เป็นอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ยังหวังอยู่ว่ายังมีพระราหุลจะทรงเป็นผู้สืบพระราชวงศ์ต่อไป แต่มาครั้งนี้พระราหุลมาทรงผนวชอีก ก็ยิ่งทรงประสบความทุกข์อย่างหนักเป็นครั้งที่ ๓ เพราะฉะนั้น ก็ทรงขอประทานพรพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ทรงล่วงพรเสียแล้ว พระเจ้า สุทโธทนะก็ทูลโดยความว่า ก็มีใชจะเป็นการบังคับ เมื่อทรงเห็นสมควรก็ประทาน เมื่อไม่ทรงเห็น สมควรก็อย่าประทาน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้พระเจ้าสุทโธทนะตรัสว่าจะทรงขอพระอะไร พระเจ้า สุทโธทนะก็ได้ทูลขอพรข้อหนึ่งว่า ต่อไปเมื่อพระสงฆ์จะบวชผู้ใด ก็ให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดา บิดาก่อน เพราะได้ทรงปรารถนาถึงความทุกข์ที่เกิดแก่พระองค์ครั้งนี้อย่างมากมายนัก ก็อย่าให้ความทุกข์ เช่นนี้เกิดขึ้นแก่มารดาบิดาอื่นเลย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต และได้ทรงสั่งพระสงฆ์ว่าจะบวชใคร ก็ต้องให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาเสียก่อน ตลอดมาถึงบัดนี้.

และในวันหนึ่ง ที่ท่านพระอรธกถาจารย์ได้แสดงว่า ในวันรุ่งขึ้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทูล พระพุทธเจ้าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ได้มีเทพยดามอบอกว่าพระลูกเจ้า ลิ้นพระชนม์เสียแล้ว แต่พระเจ้าสุทโธทนะไม่ทรงเชื่อ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่งเรียกว่า **มหารธรรมपालชาดก**^{๒๙} โดยความว่า ในแคว้นกาลิได้มีบ้านหนึ่ง ชื่อว่าบ้านธรรมपालะ นายบ้านก็ชื่อ ว่าธรรมपालะ และมีบุตรคนหนึ่งก็ชื่อธรรมपालะ เป็นตระกูลที่ประพฤติธรรมสืบ ๆ กันมา คนใน หมู่บ้านนั้นทุกชั้นก็พากันประพฤติธรรม คือไม่ฆ่า ไม่ลัก ไม่พูดเท็จ เป็นต้น บิดาได้ส่งธรรมपाल-

^{๒๙} ชาตก.๑๐/๑๘๖

กุมารไปเรียนวิชากับอาจารย์ที่ศิปาโมกษ์ที่กรุงตักกศิลา ธรรมपालกุมารเรียนได้ดี ต่อมาบุตรของอาจารย์ก็สิ้นชีวิตด้วยเหตุอย่างหนึ่ง หมู่ญาติและหมู่ศิษย์ก็พากันเศร้าโศก ฝ่ายธรรมपालกุมารไม่เศร้าโศก แต่มีความสงสัยว่าทำไมจึงตายในเวลาเป็นหนุ่ม ในที่สุดก็ได้ถามขึ้น คนเหล่านั้นได้บอกว่าการตายนั้นไม่แน่นอน จะตายเวลาไหนได้ทั้งนั้น ธรรมपालกุมารก็บอกว่า ในหมู่บ้านเขานั้นเห็นตายกันเมื่อแก่เป็นพื้นฝ่ายอาจารย์ก็ไม่เชื่อ จึงได้ให้ธรรมपालกุมารเป็นผู้ดูแลกิจการอยู่ชั่วคราว ตนเองก็เดินทางไปหมู่บ้านธรรมपालและนำเอากระดูกของแพะไปแสดงแก่บิดาของธรรมपालว่า ธรรมपालตายแล้ว บิดาของธรรมपालก็บอกว่าไม่เชื่อ เพราะที่นี้โดยปรกติไม่ตายกันในเวลาเป็นเด็กหรือเป็นหนุ่ม อาจารย์ก็ถามว่า จะต้องมิเหตุ และประพจน์อย่างไรจึงเป็นเหตุให้บังเกิดผลเช่นนั้น บิดาของธรรมपालก็ได้ตอบว่าประพจน์ธรรมะนั้นเอง และแจ้งข้อที่ประพจน์ต่อ ๆ กันมาให้ทราบ อาจารย์ของธรรมपालก็มีความชื่นชมยินดี แล้วก็รับเอาธรรมเนียมปฏิบัติในหมู่บ้านนั้นกลับไปใช้ประพจน์ปฏิบัติกันต่อไป.

พระพุทธรเจ้า ไม่ได้ประทับจำพรรษาที่กรุงกบิลพัสดุ์ในตอนนั้น ได้โปรดให้วาทพระนันทะกับพระราหุล และได้ทรงนำพระนันทะกับพระราหุลเสด็จกลับไปสู่กรุงราชคฤห์ ทรงจำพรรษาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เรื่องการเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกก็มีเพียงเท่านี้.

เรื่องการกำหนดเวลาว่า พระพุทธรเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไร เมื่อไร เสด็จไปไหนเมื่อไหร่ ได้หลักฐานในชั้นบาลีเป็นส่วนน้อย และโดยมากก็บอกแต่เพียงว่า สมัยหนึ่งประทับที่นั่น หรือประทับที่นั่นตามพระพุทธรอชยาคัย แล้วก็เสด็จจาริกไปที่นั่น หนังสือชั้นบาลีนี้ปรากฏว่า เขียนเป็นตัวอักษรขึ้นที่ลังกา ในสมัยสังคายนาเป็นครั้งที่ ๕ เมื่อพระพุทธรศาสนาล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ แต่คัมภีร์ในชั้นหลังต่อมา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายพระบาลีที่เรียกว่า **อรรถกถา** แปลว่า *กล่าวเนื้อความของบาลี* ซึ่งเป็นการอธิบาย พระอาจารย์รจนอรรถกถา เรียกว่า อรรถกถาจารย์ ปรากฏว่าได้ทำในสมัยต่อมาอีก จนกระทั่งพระพุทธรศาสนาล่วงแล้วได้ ๑,๐๐๐ ปีกว่า ในคัมภีร์ชั้นนี้แสดงเวลาไว้ละเอียดยิ่งขึ้น ดังเช่นระยะเวลาที่กล่าวเมื่อคราวก่อน โดยเฉพาะระยะเวลาเรื่องเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ชั้นอรรถกถากล่าวไว้ว่า เสด็จก่อนเข้าพรรษาที่ ๒ ดังที่กล่าวแล้ว แต่ว่าในอรรถกถานั้นเอง ได้มีเรื่องที่เป็นเบื้องต้นไว้ว่า พระเจ้าสุทโธทนะได้ส่งทูตมาเชิญเสด็จพระพุทธรเจ้ารวมทั้งหมดเป็น ๑๐ คน ทั้งกาฬุทายีอำมาตย์ และส่งมาทีละคน เมื่อส่งมาคนหนึ่งเห็นหายไป ก็ส่งมาอีกคนหนึ่ง รวมจนถึงคนที่ ๑๐ จึงสำเร็จ.

ถ้าเป็นจริงตามนี้ ระยะเวลาที่จะเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์หน้าพรรษาที่ ๒ ก็คงเป็นไปได้ กว่าทูตคนหนึ่งจะเดินทางมาถึงแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็จะต้องทรงรอ เห็นหายไปจนผิดสังเกตจึงได้ทรงส่งอีกคนหนึ่งมา ระยะทางไม่ไกล ฉะนั้น ที่ท่านพรรณนาถึงเรื่องเบื้องต้นเหล่านี้ไว้ เมื่อพิจารณาดูระยะเวลาที่ท่านให้ในการเสด็จ ก็ดูเหมือนจะขัดกัน แต่ก็เป็นอันยุติได้แต่เพียงว่า ได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งหนึ่งในระยะต้นนั้น และท่านว่าพระพุทธรเจ้าได้ทรงพาพระนันทะและพระราหุลเสด็จ

กลับมารุกรราชคฤห์ประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่พระเวฬุวัน แต่ในหลักฐานชั้นบาลีกล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงผนวชพระราहुลเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปนครสาวัตถี แคว้นโกศล ชัดกัณอยู่ ฉะนั้น เรื่องการบวชพระราहुล อาจจะเป็นการเสด็จในครั้งที่ ๒ ก็ได้ เพราะได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์อีกครั้งหนึ่งในภายหลัง และในครั้งหลังนั้นได้เสด็จจำพรรษาที่นิโครธาราม.^{๙๐}

ราहुโลวาสุตต

แต่ก็มีพระสูตรบางพระสูตรที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมพระราहुลที่พระเวฬุวัน ซึ่งท่านพระอรธกถาจารย์ท่านเล่าว่า^{๙๑} เมื่อพระพุทธเจ้าโปรดให้บวชพระราहुลนั้น พระราहुลมีชันษาได้เพียง ๗ พรรษา และเมื่อได้ทรงนำมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ ก็ได้ทรงอบรมราहुลสามเณรอยู่เสมอ คำอบรมในระหว่างที่ราहुลสามเณรมีพระชนม์ ๗ พรรษา นั้น ท่านร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า **ราहुโลวาท** ซึ่งแปลว่า **โอวาทแก่พระราहुล** มีเล่าไว้ว่า พระราहुลได้ประทับอยู่ที่เรือนชั้นอันชื่อว่า **อัมพลฎฐิกา** ที่ตอนสุดของพระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทานพระโอวาทอบรม เตือนให้พระราहुลศึกษา ๒ ข้อ คือ

๑. ให้ศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จแม้เพื่อจะหัวเราะเล่น.
๒. ให้ศึกษาว่า จะบังจเวกชนคือพิจารณาชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์.

ข้อความละเอียดในพระสูตรนี้มีเล่าว่า เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินไปถึง พระราहुลก็ได้ปูอาสนะใต้เตริยมน้ำล้างพระบาท และได้ล้างพระบาทถวาย พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งแล้วก็ตรัสให้พระราहुลดูน้ำที่เหลืออยู่ในภาชนะที่ใช้ล้างพระบาทนั้น ซึ่งมีเหลืออยู่น้อย ตรัสเปรียบเทียบว่า ความละเอียดในเพราะสัมปชานมุสาวาท คือพูดเท็จทั้งที่รู้ๆ ไม่มีแก่ผู้ใด **สามัญญะ** คือ **ความเป็นสมณะ** ของผู้นั้นก็มีน้อย เหมือนอย่างน้ำที่ที่เหลืออยู่น้อยในภาชนะน้ำนั้น.

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราहुลเห็นทั้งให้หมด ตรัสโอวาทต่อไปว่า ความละเอียดในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้ๆ ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้น ก็ต้องถูกทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างน้ำในภาชนะน้ำที่เขาทิ้งเสียหมด.

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราहुลคว่ำภาชนะน้ำนั้น แล้วทรงสั่งให้พระราहुลหงายภาชนะน้ำนั้นก็เป็นภาชนะน้ำที่ว่างเปล่า ก็ตรัสโอวาทสืบต่อไปอีกว่า ความละเอียดในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้ๆ ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างภาชนะน้ำที่หงายขึ้นว่างเปล่าจะนั้น.

ต่อจากนี้ก็ตรัสอุปมาอีกข้อหนึ่งว่า เหมือนอย่างช้างศึกของพระเจ้าแผ่นดินที่ฝึกหัดไว้เป็นอย่างดี ขึ้นระวางแล้วออกสงครามก็ทำการรบ คือทำหน้าที่ออกศึก ด้วยเท้าหน้าทั้งสองด้วยเท้าหลังทั้งสอง ด้วยศีรษะ ด้วยหู ด้วยวงง ด้วยหาง แต่ว่าถ้ายังรักษางวงอยู่ ยังไม่ใช้วงงในการปฏิบัติหน้าที่ ก็

^{๙๐} คือในพรรษาที่ ๑๕. (มโน. ปุ. ๒/๓๙)

^{๙๑} ป. ส. ๓/๑๑๙

ชื่อว่ายังมีได้สละชีวิตเพื่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยวงอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่าได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างบริบูรณ์ และก็ไม่มียะโรที่ข้างนั้นมิได้ทำ ฉันทิดก็คิดว่าไม่มีความละเอียดที่จะพูดเท็จทั้งรู้จักกล่าวไม่ได้ว่าจะไม่ทำบาปอะไร ๆ แต่ถ้ามีความละเอียดอยู่ในอันที่จะพูดเท็จทั้งรู้จักเว้นจากการพูดเท็จเสียได้ จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ไม่ทำบาป.

เมื่อได้ตรัสโอวาทดังนี้แล้ว จึงสรุปให้พระราหุลศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จ แม้เพื่อจะหัวเราะเล่น.

ต่อจากนั้น ได้ทรงสอนให้พระราหุลปัจจเวกษณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ได้ทรงชักวัดดูอย่างหนึ่งมาเปรียบเทียบ คือตรัสถามว่า เว้นสองมีประโยชน์อะไร พระราหุลก็กราบทูลว่า มีประโยชน์เพื่อจะปัจจเวกษณ์ คือว่าได้ตรวจดูหน้าตาเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานพระโอวาทสืบต่อไปว่า ควรที่จะปัจจเวกษณ์คือพิจารณาก่อนแล้ว จึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เมื่อคิดปรารถนาจะทำจะพูด จะคิด ก็ให้ปัจจเวกษณ์แล้ว รู้ว่า การทำ การพูด การคิด อย่างนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นอกุศล มีทุกข์ โทษเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดังนี้แล้วก็ไม่ควรทำ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น ต่อเมื่อได้ปัจจเวกษณ์แล้ว ก็รู้ว่าเป็นไปตรงกันข้าม คือ การทำ การพูด การคิดนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนดังกล่าว เป็นกุศล มีสุขเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดังนี้แล้ว จึงควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น.

อนึ่ง เมื่อกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอยู่ ก็ให้ปัจจเวกษณ์ว่า บัดนี้เรากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ การพูด การคิดอย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกษณ์ก็จะรู้ เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนไม่ดี ก็ให้เลิกเสีย เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้ทำเพิ่มเติมต่อไป.

อนึ่ง ทำ พูด คิดมาแล้วก็ให้ปัจจเวกษณ์เหมือนกันว่า เราได้ทำ พูด คิดอย่างนี้มาแล้ว แต่ว่าการทำ การพูด การคิดของเรานั้น เป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่าเป็นไม่ดี แต่ว่าทำไปแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสนาหรือในสหฆระซึ่งเป็นที่วิญญูชน คือเป็นผู้รู้และถึงความสังวรเพื่อจะไม่ทำอีกต่อไป เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้เป็นผู้มีปิติความอิมใจปรโมทย์ความบันเทิงอยู่ และตามศึกษาสำเหนียกอยู่ในธรรมที่เป็นส่วนกุศลทั้งหลาย ทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน.

พระพุทธเจ้าตรัสสรุปต่อไปว่า สมณพราหมณ์ในอดีต ปัจจเวกษณ์ชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมมาอย่างนี้ ในอนาคตก็จักได้ปัจจเวกษณ์ชำระอย่างนี้ ในปัจจุบันก็พิจารณาชำระอย่างนี้.

ในที่สุดก็ตรัสเตือนให้พระราหุลศึกษาเป็นข้อที่ ๒ คือให้คอยปัจจเวกษณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ.

พระสูตรนี้เรียกว่า **อัมพลัญจิการาหุลวาทสูตร** ตามชื่อของเรื่อนั้น ชื่อว่า **อัมพลัญจิกา** หรือเรียกว่า **จุลราหุลวาทสูตร**^{๓๒} พระสูตรที่แสดงพระโอวาทแก่พระราหุลซึ่งเป็นสูตรเล็ก เพราะเมื่อพระราหุลมีอายุมากขึ้น พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทอย่างอื่นต่อไป.

^{๓๒} ม.ม.๑๓/๑๒๓/๑๒๕.

กุมารปัญหา

อนึ่ง ในระยะเวลาที่พระราหุลมีพระชนม์พรรษาน้อยอยู่นี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมด้วย กุมารปัญหา^{๓๓} คือปัญหาที่ผู้ขึ้นสำหรับถามเด็ก หรือ สามเณรปัญหา ปัญหาที่ผู้ขึ้นสำหรับสามเณร ปัญหาหนึ่งในที่แห่งหนึ่งแสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามให้สามเณรรูปหนึ่ง ชื่อว่า **โสปากสามเณร** ตอบ แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตั้งปัญหา อันเดียวกันนี้ถามพระราหุลด้วย มี ๑๐ ข้อ คือ

ถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ก็ทูลตอบว่า ที่ชื่อว่าหนึ่ง ก็คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร.

ถามว่า อะไรชื่อว่าสอง ก็ตอบว่า ที่ชื่อว่าสองคือนามรูป.

ถามว่า อะไรชื่อว่าสาม ก็ตอบว่า คือเวทนาสาม.

ถามว่า อะไรชื่อว่าสี่ ก็ตอบว่า อริยสัจสี่.

ถามว่า อะไรชื่อว่าห้า ก็ตอบว่า อุปาทานชั้นร์ คือชั้นร์เป็นที่ยึดถือห้า.

ถามว่า อะไรชื่อว่าหก ก็ตอบว่า อายตนะภายในหก.

ถามว่า อะไรชื่อว่าเจ็ด ก็ตอบว่า โพชฌงค์เจ็ด.

ถามว่า อะไรชื่อว่าแปด ก็ตอบว่า อริยมรรคมืองค์แปด.

ถามว่า อะไรชื่อว่าเก้า ก็ตอบว่า สัตตาวาส คือที่อยู่ของสัตว์เก้าจำพวก

ถามว่า อะไรชื่อว่าสิบ ก็ตอบว่า ท่านที่ประกอบด้วยองค์สิบ เรียกว่าพระอรหันต์.

ข้อธรรมเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอยู่เป็นส่วนใหญ่ สัตตาวาส ๙ นั้น เป็นภูมิภพของสัตว์ ๙ จำพวก ส่วนพระอรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ นั้นก็คือ ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ คือความรู้ชอบ สัมมาวิมุตติ คือความพ้นชอบ ซึ่งเป็นอเสขะคือเป็นองค์ที่เสร็จกิจจะต้องศึกษาอันเรียกว่าเป็นของ พระอเสขะผู้ที่ไม่ต้องศึกษา ก็ได้แก่มรรคมืองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติเข้าอีก ๒ รวมเป็น ๑๐.

ปัญหาเหล่านี้เท่ากับว่าตั้งขึ้นถามให้ตอบหรือว่าทายและคอยแก้ ก็เพื่อที่จะให้จดจำข้อธรรมะได้ในตอนแรกก็อาจจะไม่เข้าใจ แต่เมื่อได้รับอบรมมากขึ้น ก็อาจเข้าใจในหัวข้อธรรมะเหล่านั้นมากขึ้น ในตอนแรกก็ตั้งให้ตอบพอจำได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **กุมารปัญหา** หรือว่า **สามเณรปัญหา** มี ๑๐ ข้อด้วยกัน.

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ครั้งหนึ่งได้ทรงแสดงโอวาทโปรดบุตรภคทูตผู้หนึ่ง ซึ่งชื่อว่า **สิงคาลกะ** เป็นพระโอวาทสั่งสอนทางคติโลก นับว่าได้ทรงสั่งสอนพ่อนจากคติโลกุตตรธรรมลงมา พระธรรมเทศนาที่แสดงมาในเบื้องต้นโดยลำดับนั้น เป็นเรื่องโลกุตตรธรรม หรือปรมัตถธรรม

^{๓๓} พุ. พุ. ๒๕/๒/๔.

เป็นพื้น และผู้นับถือพระพุทธศาสนาที่ปรากฏว่าได้มีภิกษุมีสามเณรเป็นฝ่ายบรรพชิต ทางฝ่ายคฤหัสถ์ ก็มีอุบาสกอุบาสิกา ปรากฏว่าได้ทรงอบรมด้วยอนุบุพพิกาและอริยสัง ๔ ท่านแสดงว่าผู้ที่จะทรงอบรมดังกล่าวนั้น ต้องมีอุปนิสัยที่จะได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรม ที่กล่าวว่า เป็นพระโสดาบัน พระโสดาบันนั้น คฤหัสถ์ก็เป็นได้ พระสกทาคามีก็เหมือนกัน ส่วนพระอนาคามีนั้น ท่านแสดงว่า คฤหัสถ์ก็เป็นได้ แต่โดยมากเมื่อคฤหัสถ์เป็นพระอนาคามีก็มักจะบวช ส่วนที่ไม่บวชมีตัวอย่างอยู่บางท่าน ท่านอ้างว่า เพราะมีกิจต้องทะนุบำรุงมารดาบิดา ที่ไปบวชไม่ได้ แต่ว่าถ้าเป็นพระอรหันต์ต้องออกบวช จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ต่อไปไม่ได้ และมีกำหนดว่า ต้องบวชในวันนั้นด้วย กำหนดเป็นแบบธรรมทานิยม เพราะฉะนั้น คำสั่งสอนที่แล้งมา แม้จะสอนแก่คฤหัสถ์ก็สอนตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงอริยสัง ส่วนที่สอนแก่สังคาลกะนี้ เป็นการสอนทางคติโลกโดยตรง.

สิงคาลกสูตร^{๓๔}

มีเรื่องเล่าว่า มีคฤหบดีบุตรผู้หนึ่ง ชื่อว่า **สิงคาลกะ** **ตื่นขึ้น**เข้าก็ออกจากเมืองราชคฤห์ นุ่งผ้าเปียก และเอาน้ำมารดผมให้เปียก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือไหว้ทิศบูรพา ทิศทักษิณ ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องบน พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ได้ทรงพบกัทรัสถาม มาณพั้นนกราบทูลว่า บิดาสั่งไว้ให้ไหว้ทิศเมื่อก่อนจะตาย พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ในอริยวินัย (วินัยพระอริยะ) ไม่ควรไหว้ทิศอย่างนี้บุตรคฤหบดีทูลถามว่าจะควรไหว้ทิศอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ประทานพระโอวาท ยินประทานในขณะที่ทรงอุ้มบาตรอยู่นั้น.

ความในพระโอวาทนั้นก็ว่าได้ตรัสว่า อริยสาวกผู้ที่ปราศจากบาปคือกรรมที่ชั่ว ๑๔ ข้อ และเป็นผู้ปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อการชนะโลก คือโลกนี้และโลกอื่น การปฏิบัติปราศจากกรรมที่บาป ๑๔ ข้อ กับการปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ นี้เป็นส่วนเหตุการชนะโลกทั้งสอง ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ปราศคือประสบผลที่ดีมีความสุขความเจริญในโลกนี้และโลกอื่น นี้เป็นผล.

คำว่า **อริยสาวก** นั้น มีคำแปลได้ ๒ อย่าง แปลว่า **สาวกผู้ฟัง** คือศิษย์ของพระอริยะ อย่างหนึ่ง แปลว่า **สาวกผู้เป็นอริยะ** อย่างหนึ่ง อย่างหลังความแรงหน้อย คือต้องเป็นพระโสดาบันขึ้นไป แต่ว่าอย่างต้นนั้นหมายความว่าได้ทั่วไป และในที่นี้อริยสาวกก็หมายถึง **คฤหัสถ์** จึงน่าจะแปลว่า **ศิษย์ของพระอริยะ** จะเหมาะกว่า เหมือนอย่างคำว่า **อริยวินัย** ที่แปลว่า **ในวินัยของพระอริยะ** เมื่อปฏิบัติตามวินัยของพระอริยะ ก็ชื่อว่าเป็นศิษย์ของพระอริยะ ที่เรียกว่าอริยสาวก.

กรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อ นั้น แบ่งเป็น ๓ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ได้แก่ **กรรมกิเลส ๔** กรรมกิเลส แปลว่า กรรมที่เศร้าหมอง ได้แก่ ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พุดเท็จ ๑.

^{๓๔} สิงคาลกสูตรที่. ปาฐ. ๑๑/๑๓๔/๑๗๒-๒๐๖.

หมวดที่ ๒ ได้แก่ **อคติ ๔** คือ **ฉันทาคติ** ลำเอียงเพราะฉันทะคือความชอบ **โทสาคติ** ลำเอียงเพราะโทสะคือความชัง **โมหาคติ** ลำเอียงเพราะความหลง **ภยาคติ** ลำเอียงเพราะความกลัว เมื่อถึงอคติเหล่านี้ จึงทำบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

หมวดที่ ๓ ได้แก่ **อบายมุข** คือทางแห่งความเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ ๖ ได้แก่ ดื่มสุราเมรัย ๑ เทียวกลางคืนหรือเที่ยวผิดเวลา ๑ เทียวดูการเล่น ๑ เทียวเล่นการพนัน ๑ คบคนชั่วเป็นมิตร ๑ เกียจคร้านทำงาน ๑ และได้ตรัสขยายความของอบายมุขเหล่านี้ออกไปด้วยชี้โทษที่ละข้อว่า.

ดื่มสุราเมรัย มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. เสียทรัพย์ ๒. ก่อความทะเลาะวิวาท ๓. เป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๔. ให้เกิดความเสียชื่อเสียง ๕. หมดความละเอียด และ ๖. ทอนกำลังปัญญา.

เที่ยวผิดเวลา เช่นว่าเที่ยวกลางคืน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชื่อว่าไม่รักษาดน ๒. ชื่อว่าไม่รักษานุตรภรรยา ๓. ชื่อว่าไม่รักษาทรัพย์สมบัติ ๔. เป็นที่รังเกียจ ๕. อาจถูกใส่ความ และ ๖. ได้รับความลำบากมาก.

เที่ยวดูการเล่น มีโทษตามวัตถุแห่งการเล่น ยกเป็นตัวอย่างไว้ ๖ คือ ๑. พ้อนรำที่ไหนไปทีนั้น ๒. ขับร้องที่ไหนไปทีนั้น ๓. ประโคมที่ไหนไปทีนั้น ๔. เสภาที่ไหนไปทีนั้น ๕. เพลงที่ไหนไปทีนั้น ๖. เถิดเทิงที่ไหนไปทีนั้น.

เล่นการพนัน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชนะยอมก่อเวร ๒. แพ้ก็เสียตายทรัพย์ที่เสียไป ๓. ทรัพย์ฉิบหาย ๔. ไม่เป็นที่เชื่อฟังถ้อยคำ ๕. เป็นที่ดูหมิ่นของเพื่อนฝูง และ ๖. ไม่มีผู้ที่ปรารถนาจะแต่งงานด้วย เพราะเป็นผู้ไม่สามารถจะบำรุงเลี้ยงดูครอบครัว.

คบคนชั่วเป็นมิตร มีโทษที่ยกไว้เป็น ๖ สถาน คือ ๑. ทำให้เป็นนักเลงการพนัน ๒. ทำให้เป็นนักเลงเจ้าชู้ ๓. ทำให้เป็นนักเลงเหล่า ๔. ทำให้เป็นนักหลงเขาด้วยของปลอม ๕. ทำให้เป็นนักหลอกลวงเขาซึ่งหน้า และ ๖. ทำให้เป็นนักเลงหัวไม้.

เกียจคร้านทำงาน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. อ้างว่าหนาวนัก ๒. อ้างว่าร้อนนัก ๓. อ้างว่าเย็นไป ๔. อ้างว่าเข้าไป ๕. อ้างว่าหิวนัก และ ๖. อ้างว่าระหายนัก แล้วไม่ทำงาน.

รวมเป็นบาปกรรม ๑๔ ข้อ คือกรรมกิเลส ๔ อคติ ๔ และอบายมุข ๖.

ในกรรมกิเลส ๔ นั้น ก็คือเวร ๔ อันตรงกันกับศีล ๔ ข้างต้น ไม่มีสุราเมรัย เพราะอะไรก็เพราะว่าในพระสูตรนี้ เรื่องสุราก็ว่าในอบายมุขแล้ว ในกรรมกิเลสนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงสุราเข้าไป จึงเหลือ ๔ เท่านั้น.

ต่อจากนี้ได้ตรัสถึงมิตรว่ามี ๒ จำพวกคือ **มิตรปฏิรูป** คือคนที่เยี่ยมมิตรจำพวกหนึ่ง **มิตรแท้** จำพวกหนึ่ง.

มิตรปฏิรูป นั้น มีลักษณะ ๔ ได้แก่ ๑. คนปอกลอก ๒. คนตีแต่พูด ๓. คนหัวประจบ และ ๔. คนชักชวนในทางฉิบหาย.

คนปอกลอก นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. เสียแต่น้อยปรารถนาจะ

ได้มาก ๓. เมื่อมีภัยแก่ตนจึงรับทำกิจให้ และ ๔. คบเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตน.

คนดีแต่พูด มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เก็บเอาของที่ล่วงแล้วมาปราศรัย ๒. อ้างเอาสิ่งยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่หาประโยชน์ไม่ได้ และ ๔. เมื่อมีกิจเกิดขึ้นเอาเป็นที่พึ่งอาศัยไม่ได้.

คนหัวประจบ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็คล้อยตาม ๒. จะทำดีก็คล้อยตาม ๓. ต่อหน้าว่าสรรเสริญ และ ๔. ลับหลังตั้งนินทา.

คนชักชวนในทางฉิบหาย มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ชักชวนให้ดื่มสุราเมรัย ๒. ชักชวนให้เที่ยวผิดเวลา ๓. ชักชวนให้มัวเมาการเล่น และ ๔. ชักชวนให้เล่นการพนัน.

ส่วน **มิตรแท้** นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. มิตรมีอุปการะ ๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ๓. มิตรแนะนำประโยชน์ และ ๔. มิตรมีใจเอ็นดูรักใคร่.

มิตรมีอุปการะ นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งอาศัยได้ และ ๔. เมื่อมีกิจธุระก็ออกทรัพย์ช่วยมากกว่าที่ออกปาก.

มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับของตนแก่เพื่อน ๒. ปกปิดความลับของเพื่อน ๓. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย และ ๔. แม้ชีวิตก็อาจสละให้ได้.

มิตรแนะนำประโยชน์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒. แนะนำให้ทำความดี ๓. แนะนำให้ได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง และ ๔. บอกทางสวรรค์ให้.

มิตรที่มีใจเอ็นดูรักใคร่ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ไม่ยินดีในเพราะความเสื่อมของเพื่อนดังที่เรียกว่าทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ๒. ยินดีในความเจริญของเพื่อน ดังที่เรียกว่าสุขก็สุขด้วย ๓. ห้ามบุคคลผู้กล่าวติเตียนเพื่อน และ ๔. รับรองบุคคลผู้กล่าวสรรเสริญเพื่อน.

ธรรมเหล่านี้มีในคิทธิปฏิบัติและเป็นธรรมที่เป็นพื้น เป็นพื้นทั้งในด้านที่เคยได้ยินได้ฟังมา เพราะสั่งสอนกันบ่อย ๆ และเป็นพื้นทั้งในด้านที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำ แต่บางทีเพราะเป็นธรรมที่เป็นพื้นมากไปก็อาจไม่ใส่ใจถึง เมื่อเป็นเช่นนี้ทำให้เกิดเสียหายกันอยู่บ่อย ๆ ถ้าได้ใส่ใจถึงและคอยพิจารณาในการประกอบกรรมคือการทำงานทุก ๆ ด้านในทางคติโลกของตนให้เว้นจากบาปกรรมทั้ง ๑๔ ข้อ และรู้จักเลือกในการที่จะคบเพื่อนตามที่ทรงสั่งสอนไว้นี้ก็จะได้ประโยชน์.

เมื่อพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทแก่สังคาลกะ ถึงทรงสอนให้เว้นกรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อแล้ว ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงทศ ๖ ในอริยวินัย โดยทรงชี้ถึงบุคคลผู้ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ปรัตถิมทิศ	ทิศเบื้องหน้า	ได้แก่ มารดาบิดา.
ทักษิณทิศ	ทิศเบื้องขวา	ได้แก่ อาจารย์.
ปัจฉิมทิศ	ทิศเบื้องหลัง	ได้แก่ บุตรภรรยา.
อุตตรทิศ	ทิศเบื้องซ้าย	ได้แก่ มิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย.

เหตุภูมิทิศ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ ทาสกรรมกร.

อุปริมทิศ ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์.

ทรงแสดงถึงหน้าที่ ซึ่งบุคคลจะพึงปฏิบัติต่อทิศเหล่านี้ **ปรัถภูมิทิศ** ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดานั้น อันบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ท่านเลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ ๒. ทำกิจของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔. ปฏิบัติตนให้สมควรเป็นผู้รับมรดก และ ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วเพิ่มทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้.

ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา ผู้ที่บุตรได้บำรุงตั้งนี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปะ ๔. ประกอบด้วยคู่ครองที่สมควรให้ และ ๕. มอบทรัพย์มรดกให้ในสมัยที่สมควร.

ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ศิษย์พึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยลูกขึ้นยืนรับ ๒. ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๓. ด้วยเชื่อฟัง ๔. ด้วยการปฏิบัติบำรุง และ ๕. ด้วยการรับศิลปะโดยเคารพ.

ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ที่ศิษย์บำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. แนะนำดี ๒. ให้เรียนดี ๓. บอกศิลปะให้หมด ๔. ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย และ ๕. กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย.

ชื่อว่า กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ที่น่าพิจารณา อย่างหนึ่ง อาจารย์เป็นผู้ที่มีผู้เคารพนับถือในทิศทั้งหลาย ที่เรียกว่า **ทิศปาโมกข์** เมื่อศิษย์ไปที่ไหน และในที่นั้นรู้ว่าเป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้นั้น ก็ให้ความนับถือและช่วยเหลือ อย่างหนึ่ง เมื่อพูดโดยส่วนรวม เมื่อศึกษาอยู่ในสำนักเดียวกัน และเมื่อไปในที่ไหน เขารู้ว่าเป็นศิษย์ในสำนักนั้น บุคคลในที่นั้นที่เคยศึกษาร่วมกันก็ดี หรือว่าเคยนับถือสำนักนั้นก็ดี ก็ยอมให้การนับถือช่วยเหลือด้วย อย่างหนึ่ง ศิลปวิทยาที่อาจารย์ให้ นั้น เมื่อศิษย์ศึกษาไปด้วยดี ไปในที่ไหนก็ได้อาศัยศิลปวิทยานั้นเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต และเป็นเครื่องปฏิบัติ ก็ชื่อว่าอาจารย์ได้ให้การป้องกันในที่ทั้งหลายนั้นด้วย.

ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยการยกย่องนับถือ ๒. ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๓. ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๔. ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ และ ๕. ด้วยให้เครื่องประดับตกแต่ง.

ทิศเบื้องหลังคือภรรยา ที่สามีบำรุงตั้งนี้ ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. จัดแจงการงานดี ๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงดี ๓. ไม่ประพฤตินอกใจ ๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาไว้ได้ และ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง.

อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยทานคือการให้ เป็นการสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน ๒. ด้วยการพูดถ้อยคำเป็นที่รัก ๓. ด้วยการประพฤติน่าชื่นชม ๔. ด้วยการวางตนสม่ำเสมอ และ ๕. ด้วยการไม่พูดให้ผิดไป

จากความเป็นจริง.

ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย ที่ถูกลบปรังด้วยฐานะอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์ถูกลบด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ๔. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย และ ๕. นับถือตลอดถึงประชาอื่น อันหมายถึงญาติมิตรของเพื่อน.

เหตุภูมิทิศ ทิศเบื้องต่ำคือทาสกรรมกรหรือบ่าว อันนายพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ด้วยการเพิ่มให้อาหารและบำเหน็จ ๓. ด้วยการรักษาพยาบาลให้ในคราวเจ็บไข้ ๔. ด้วยการแบ่งสิ่งที่มีรสดี ๆ ให้ และ ๕. ด้วยการปล่อยให้พักให้เที่ยวบ้างในสมัยที่สมควร.

ทิศเบื้องต่ำคือทาสและกรรมกร ที่นายบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. เป็นผู้ตื่นลุกขึ้นก่อน ๒. เป็นผู้พักในภายหลัง ๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำการงานดี และ ๕. นำคุณของนายไปสรรเสริญ.

อุปริมทิศ ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ อันถูกลบด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ด้วยมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือห้ามไม่ให้ท่านเข้าบ้านหรือว่าไม่ต้อนรับ และ ๕. ด้วยการมอบให้อามิส คือข้าวน้ำ เป็นต้น.

ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ ที่ถูกลบด้วยฐานะ ๖ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง และ ๖. บอกทางสวรรค์ให้.

ทิศ ๖ เหล่านี้ เป็นสังคมนาหุขย์ เมื่อเราเย็นอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง ย่อมมีทิศทั้ง ๖ น้อยุโดยรอบตัว จะไปไหนก็ไม่พ้นจากทิศเหล่านี้ฉันใด ในกลุ่มชนทุก ๆ คนก็มีบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ จะไปไหนก็ไม่พ้นจากบุคคลที่เกี่ยวข้องกันดังกล่าว ฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องนั้นให้ชอบให้ถูกต้อง ก็ชื่อว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติป้องกันอันตรายจากทิศเหล่านั้น คือจากบุคคลเหล่านั้น อันหมายความว่าเราเองได้ปฏิบัติชอบแล้ว แต่ว่าทิศเหล่านั้นคือจากบุคคลเหล่านั้น ปฏิบัติตอบแทนอย่างไรนั้นก็เป็นที่อีกเรื่องหนึ่ง โดยมากหรือโดยทั่วไป เมื่อดีไป ก็มักจะได้รับดีตอบแทน เพราะฉะนั้น ก็จะต้องได้รับการปฏิบัติตอบแทนบ้างตามสมควร ส่วนข้อสำคัญนั้นเป็นอันว่าตัวเราเองได้ปฏิบัติชอบหรือถูกต้องแล้ว.

ท่านแสดงผลไว้ว่า เมื่อได้ประพฤติตนเป็นผู้เว้นจากกรรมชั่ว ๑๔ ข้อ และปฏิบัติเป็นการปกปิดภัยอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ดังกล่าวนี้อแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ชนะโลกทั้งสอง คือชนะโลกนี้และชนะโลกอื่น อันหมายความว่า เป็นผู้เริ่ม คือว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้งสองนี้ ที่เรียกว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้งสอง ก็คือได้รับความสุขความเจริญ เป็นผู้ตั้งตัวได้โดยชอบ บุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่

โดยรอบนั้นก็จะมีเมตตาคิดต่อเราไม่ทำอันตรายอะไร ๆ ต่อเรา ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีภัยจากทิศทั้ง ๖.

เรื่องหน้าที่ที่สามี่จะพึงปฏิบัติต่อภรรยา ถ้ามาดูในสมัยก็เป็นของไม่แปลก แต่ถ้าดูไปถึงธรรมเนียมในสมัยนั้นแล้ว การสอนอย่างนี้ก็เท่ากับเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีของสมัยนั้น ที่ถือผู้หญิงว่าเหมือนอย่างภคชะ หน้าที่ซึ่งแสดงไว้ในพระสูตรนี้ ให้การยกย่องเป็นอย่างดี.

ในอรรถกถาของพระสูตรนี้^{๓๕} ได้เล่าถึงประวัติของเวพูนวันไว้อีกว่า เวพูนวันคือสวนไผ่นี้เป็นสวนหลวงมาเก่าแก่ มีพระราชพาพระองค์หนึ่งได้เสด็จไปประพาสพระเวพูนวัน ได้บรรทมหลับอยู่ในบริเวณนั้น ข้าราชการบริวารก็เที่ยวแยกย้ายไป มิ่งูเห่าตัวหนึ่งเลื้อยตรงเข้ามาในขณะนั้น ก็มีกระแตตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาใกล้พระกรรณของพระเจ้าแผ่นดินแล้วก็ร้องขึ้น พระเจ้าแผ่นดินก็ตื่นบรรทมขู่ซึ่งเลื้อยตรงเข้ามานั้นก็เลื้อยหนีไป มีพระราชดำริว่า ทรงปลอดภัยก็เพราะกระแตมาร้องให้ตื่นบรรทมขึ้น จึงได้ทรงพระราชทานอภัยแก่กระแต ให้อาหารแก่กระแตในสวนนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **กัลันทกนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต เป็นเขตหวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่กระแต ชื่อนี้ก็เรียกกันเรื่อยมา.

อนาถปิณฑิกเศรษฐี

ในขณะที่ประทับอยู่ที่พระเวพูนวันนั้น สมัยหนึ่ง^{๓๖} คฤหบดีชาวกรุงสาวัตถี แคว้นโกศลชื่อว่า อนาถปิณฑิกะ ได้เดินทางมาเกี่ยวกับกิจการที่กรุงราชคฤห์ และได้พักที่บ้านของเศรษฐี กรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกคฤหบดีนี้ เป็นสามีของภคินีของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ คำว่า ภคินี นั้น เป็นพหูเชิงก็ได้ นื่องหญิงก็ได้ เมื่อต้องการจะพูดให้ชัดก็มีคำประกอบว่า **เชษฐภคินี** พหูเชิง **กนิษฐภคินี** นื่องหญิง แต่ถ้าใช้คำเดียว มักจะหมายความว่านื่อง แต่ก็อาจหมายถึงกลาง ๆ ก็ได้ เพราะฉะนั้น อนาถปิณฑิกคฤหบดีนี้ จึงเป็นนื่องเชยของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ หรืออาจจะเป็นพี่เชยก็ได้ จึงมีความสัมพันธ์กัน.

ในคราวที่อนาถปิณฑิกคฤหบดีเข้ามาครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้นิมนต์พระพุทธรเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์มาเสวยที่บ้านของตน จึงได้สั่งการตระเตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ ว่างวายอยู่ ไม่มีโอกาสมาสันทนาปราศรัยกับอนาถปิณฑิกะ ฝ่ายอนาถปิณฑิกะก็สงสัยว่า มาคราวก่อน ๆ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็พักการงานมาสันทนาปราศรัยด้วย แต่คราวนี้เห็นยุ่งอยู่กับการสั่งโน่นสั่งนี่ ครั้นเศรษฐีกรุงราชคฤห์สั่งการงานเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้มาสันทนาปราศรัยกับอนาถปิณฑิกะ อนาถปิณฑิกะก็ถามขึ้นว่า จะทำงานอวาทวิวาหมงคล หรือว่า จะเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมทั้งเสนามาถวายการเลี้ยง หรือว่าจะบูชาญอย่างใหญ่ จึงได้สั่งให้เตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ ว่างมากมาย เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า ไม่ได้ทำอวาทวิวาหมงคล ไม่ได้เชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมทั้งเสนา แต่ว่าได้ประกอบมหาญอย่างใหญ่ คือได้เชิญเสด็จพระพุทธรเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์

^{๓๕} ส. วิ. ๓/๑๖๕.

^{๓๖} วิ. จุลล. ๗/๑๐๒/๒๔๑-๒๕๖.

มาเสวยและฉัน อนาคตปิณฑิกะ ได้ยินคำว่า **พุทธะ** ก็เกิดความตื่นเต้น ได้ถามขึ้นหลายครั้งหลายหน เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็กล่าวว่า ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน จึงแสดงความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า เวลานี้ไม่ใช่เวลา ให้รอไว้วันรุ่งขึ้น อนาคตปิณฑิกะก็ตั้งใจรออยู่ ในคืนวันนั้น ตั้งใจว่ารุ่งขึ้นจะไปเฝ้า แต่ก็ได้ตื่นขึ้นตั้งแต่ก่อนสว่าง มีความต้องการจะไปเฝ้าเป็นอย่างมาก จึงได้ลุกขึ้นและออกไปทางประตูเมืองที่ชื่อว่า **สิตวัน** ไปยังพระเวฬุวัน ในเวลานั้น พระพุทธเจ้าได้ตื่นบรรทมและได้เสด็จจงกรมอยู่ อนาคตปิณฑิกะก็ได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลว่า ทรงอยู่สบายดีหรือ เป็นคำทักกันอย่างธรรมดา แต่ว่าสำนวนทักในครั้งนั้นใช้ว่านอนสบายดีหรือ หมายความว่า อยู่สบายดีหรือ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า พรหมณ์ซึ่งเป็นผู้ดับกิเลสแล้วคงอยู่สบายทุกเมื่อ ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปพพิกขา ครั้นทรงแสดงจบแล้วทรงเห็นว่า อนาคตปิณฑิกะเป็นผู้มีจิตควาร มีจิตอ่อน มีจิตปราศจากนิวรณ์ เหมือนอย่างเป็นผ้าที่ได้ซักให้สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์สะอาดสิ้นไปแล้ว เป็นผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด สมควรจะรับน้ำย่อมได้ก็ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ต่อไป อนาคตปิณฑิกะเมื่อได้สดับแล้ว ก็เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดก็มีความดับไปเป็นธรรมดา คือเห็นทุกขสังขจะความจริงคือทุกขซึ่งขึ้น บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลก ล้วนเป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ เมื่อเห็นความจริงอันนี้ประจักษ์ชัดขึ้น ท่านแสดงว่าได้เกิดธรรมจักขุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้น อันเป็นมรรคผลขั้นแรกในพระพุทธศาสนา อนาคตปิณฑิกะก็ได้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะ และแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา แล้วก็กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันในวันต่อไป พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง ซึ่งเป็นอาการรับอาราธนา.

ครั้นอนาคตปิณฑิกะกลับมาสู่บ้านของราชคฤห์เศรษฐีแล้ว เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้ทราบก็ขอรับเป็นผู้จัดให้ อนาคตปิณฑิกะก็ไม่ยอมว่าจะจัดเอง นายบ้านจนถึงพระเจ้าพิมพิสารได้ขอและได้ทรงขอช่วยจัดพระราชทาน อนาคตปิณฑิกะก็คงไม่ยอมจะจัดเอง เพราะว่าได้เตรียมผู้คนและสิ่งต่าง ๆ ไว้โดยพร้อมเพรียง อนาคตปิณฑิกะก็จัดสิ่งต่าง ๆ ครั้นถึงเวลาก็กราบทูลเวลา พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ก็เสด็จมาที่บ้านของราชคฤห์เศรษฐี ครั้นเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาคตปิณฑิกะก็กราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธะทั้งหลายย่อมอภิรมย์สุญญาคารคือเรือนว่าง อนาคตปิณฑิกะทูลว่าทราบ แล้วพระพุทธเจ้าเสด็จกลับ.

ฝ่ายอนาคตปิณฑิกะ ครั้นจัดธุระกิจต่าง ๆ ในกรุงราชคฤห์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางออกจากกรุงราชคฤห์ กลับไปสู่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล และได้จัดเตรียมระยะทางที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงสาวัตถี ได้สั่งให้จัดทำอาราม จัดสร้างวิหาร และกำหนดการถวายทาน คือจัดเตรียมเรื่องอาหารไว้เป็นระยะ ๆ จนถึงกรุงสาวัตถี ครั้นได้ไปถึงกรุงสาวัตถีแล้วจะได้ไปตรวจดูว่าที่ที่ไหนสมควรจะสร้างเป็นอาราม ก็ไปพบสวนของพระราชา कुमारองค์หนึ่งทรงพระนามว่า **เชตตะ** หรือ **เชต** เป็นที่ที่เหมาะจะทำเป็นอารามเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ มีลักษณะดังที่

พระเจ้าพิมพิสารทรงเลือกตั้งที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ไปติดต่อบริษัทกับเจ้าเซต เจ้าเซตก็ตอบว่าไม่ยอมขายให้ แต่ว่าถ้าเอาเงินมาเกลี้ยลาตจนเต็มพื้นที่นั่นแหละ อนาคตปิณฑิกะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ป็นอันตกลงซื้อ เจ้าของก็บอกว่าไม่ยอม เรื่องก็ไปถึงตุลาการ ตุลาการก็ตัดสินว่า เมื่อเจ้าเซตได้กำหนดราคาตั้งนั้นแล้ว และอนาคตปิณฑิกะก็ตกลงให้แล้ว ก็เป็นอันว่าให้ถือว่าขาย เจ้าเซตก็ต้องตกลงอนาคตปิณฑิกะก็ซื้อสวนของเจ้าเซตนั้นด้วยวิธีเอาเงินมาเกลี้ยจนเต็มพื้นที่ เมื่อเอาเงินมาเกลี้ยครั้งแรกยังเหลือที่อยู่อีกหน่อยหนึ่งใกล้ซุ้ม เจ้าเซตก็ขอเป็นผู้มีส่วนทำบุญด้วยในส่วนที่เหลือนั้น คือไม่ต้องเอาเงินมาเกลี้ยให้เต็ม เป็นอันว่าที่ยังเหลืออีกหน่อยก็ยกให้เป็นการร่วมสร้างวัดด้วยอนาคตปิณฑิกะก็ยินยอม.

เมื่อซื้อกันเสร็จเรียบร้อย อนาคตปิณฑิกะก็สร้างวิหารคือกุฏิซึ่งเป็นที่อยู่ สร้างบริเวณ สร้างซุ้ม สร้างศาลาสำหรับเป็นที่อุปัฏฐากบำรุง สร้างโรงไฟ สร้างกับปียุกฎิคือกุฏิสำหรับเก็บอาหาร เมื่ออาหารเก็บไว้ในที่นั่นจึงจะสมควร **กัปปิยะ** แปลว่า *สมควร* จึงเรียกว่า กัปปิยกุฎิ สร้างวังจุกฎิ สร้างที่จงกรม ที่จงกรมนั้นคือที่สำหรับเดินเพื่อปฏิบัติทางจิตใจ ในการปฏิบัติทางจิตเจ้านั้นนิยมให้นั่งหรือว่าให้เดิน ที่นั่งนั้นก็จัดไว้เป็นที่เป็นที่เดินที่เดินก็จัดไว้เป็นที่เป็นที่เดินเหมือนกัน สร้างศาลาจงกรม สร้างบ่อน้ำ สร้างศาลาบ่อน้ำ สร้างชันตาการ **ชันตาการ** นี้ก็แปลว่า เรือนไฟ สร้างศาลาชันตาการคือศาลาเรือนไฟ แต่เรือนไฟที่ชื่อชันตาการนี้ ในเมืองไทยเห็นจะไม่มี แต่ได้ยินว่าอินเดียยังใช้อยู่ คือใช้เป็นที่อบกายให้แห้งออก และเอาเทียนนั้นเองเป็นเหมือนอย่างน้ำอาบ เมื่อแห้งออกโชกแล้วก็เช็ดตัวให้เกิดความสะอาด ชันตาการนี้ก็เป็นที่อาบเทียนนั้นเอง สร้างสระโบกขรณี สร้างมณฑป ส่วนเจ้าเซตนั้นได้สร้างซุ้มในโอกาสที่ตนเป็นผู้บริจาค.

คำว่า **อนาคตปิณฑิกะ** แปลว่า *ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา* คือคนไม่มีที่พึ่ง ไม่ใช่เป็นชื่อเดิมของคฤหบดีผู้นี้ เดิมชื่อว่า **สุทัตตะ** สุทัตตะคฤหบดีนี้ เป็นผู้มั่งคั่งใจกว้างขวาง ยินดีบริจาคทานเพื่อคนยากจนขัดสนทั่ว ๆ ไป จนกระทั่งได้เกิดมีชื่อขึ้นใหม่ว่า **อนาคตปิณฑิกะ** และใช้ชื่อนี้กันในที่ทั่ว ๆ ไป.

เจ้าเซตนั้น คำว่า **เซตตะ** แปลว่า *ชนะ* ในอรรถกถาอธิบายว่า เมื่อประสูติ พระเจ้าแผ่นดินทรงชนะข้าศึก จึงได้พระราชทานนามพระราชกุมารว่าเซตตะ เป็นนิมิตแห่งการชนะซึ่งถือว่าเป็นมงคลสวนของเจ้าเซตนี้เรียกว่า **เซตวัน** เรามาใช้เป็น **เซตูปน** อย่างวัดพระเซตูปน เอา **อุ** ใส่เข้าอีก แต่เป็นภาษาไทย เป็นอารามของอนาคตปิณฑิกะ คืออนาคตปิณฑิกะเป็นผู้สร้างถวายมาในชั้นอรรถกถา ได้แสดงมูลค่าไว้ว่า ค่าที่มีราคาถึง ๑๘ โกฏิ ค่าเสนาสนะอีก ๑๘ โกฏิ และเตรียมไว้สำหรับงานฉลองและกิจการอื่นอีก ๑๘ โกฏิ รวมเป็น ๕๔ โกฏิ.

อนาคตปิณฑิกะนี้ เป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนทานมัยมากมาย ดังจะได้กล่าวต่อไปในเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล.

พระปูลงณะ

จะเล่าประวัติของพระสาวกบางรูป ซึ่งได้ออกบวชในระยะเหล่านี้ก็มี **พระปูลงณะ**^{๓๗} เป็นบุตรของนางพราหมณ์ชื่อว่า นางมันตานี จึงเรียกว่า พระปูลงณะมันตานีบุตร ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล ในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า โทณวัตถุ ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นหลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะไปประกาศพระศาสนา ก็ได้ไปบ้านโทณวัตถุนี้ และได้ชักนำ หลานของท่านผู้นั้นบวช ครั้นท่านบวชให้หลานของท่านแล้วก็กลับ ส่วนพระปูลงณะยังคงพักอยู่ในที่นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุถึงผลที่สุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ได้บวชกุลบุตรในที่นั้นอีกประมาณ ๕๐๐ คน.

ในอรรถกถาที่แสดงประวัติท่านได้เล่าว่า ท่านได้แสดง กถาวัตถุ คือถ้อยคำที่ควรพูด ๑๐ อย่างที่ปรากฏขึ้นแก่ท่านเอง สั่งสอนศิษย์ คือ

๑. อับปิจจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย.
๒. สันตุฎฐิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ.
๓. ปริเวกกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้หลีกเลี่ยงความสงบสงัด.
๔. อสังสัคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ.
๕. วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร
๖. สีลกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล.
๗. สมาริกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติในสมาธิ.
๘. ปัญญาถา ถ้อยคำที่ชักนำให้อบรมปัญญา.
๙. วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติเพื่อผลคือความหลุดพ้น.
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่แสดงความรู้ความเห็นในวิมุตติ.

ในภายหลังท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้สนทนาเรื่องวิสุทธิ ๗ กับท่านพระสารีบุตรเถระ^{๓๘} พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นพระธรรมกถึก.

คำว่า **เอตทัคคะ** นี้ ประกอบด้วยศัพท์ว่า **เอต** แปลว่า **นี้** **อัคคะ** แปลว่า **เลิศ** รวมกันแปลว่า **นี้เป็นเลิศ** ตัดเอามาจากประโยคภาษาบาลีที่แสดงยกย่องพระสาวก บรรดาพระสาวกทั้งหลาย ท่านรูปใดเป็นเลิศในทางใด พระพุทธเจ้าก็ตรัสแสดงว่า **เอตทัคคัง** ท่านผู้นั้นเป็นเลิศในทางนั้น จึงนำเอาคำว่าเอตทัคคะนี้มาใช้เรียกผู้ที่เป็นเลิศหรือเป็นยอดในทางใดทางหนึ่ง เรื่องพระปูลงณะมันตานีบุตรนี้ ควรจะเล่าไว้ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก.

^{๓๗} มโน. ปุ. ๑/๒๑๖-๒๒๒.

^{๓๘} รตวินิตสูตต ม.ม. ๑๒/๒๘๗/๒๘๒-๓๐๐.

ศากยราชกุมารทั้ง ๖

ราชกุมาร ๖ องค์กับช่างกลบ ๑ คนออกบวช เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จจรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกที่เล่ามาแล้วนั้น เมื่อเสด็จกลับ ได้จาริกไปโดยลำดับ เสด็จถึงอนุปิยอัมพวัน แคว้นมัลละที่อยู่เบื้องหน้ากรุงกบิลพัสดุ์ ในหนังสือบางเล่มบอกว่าไม่ไกลกันนัก ได้มีศากยราชกุมาร ๖ องค์ คือ ภัททิยราชา อนุรุทธะ อาณันทะ ภัคคุ กิมพิละ เทวทัต กับช่างกลบอีก ๑ คน ชื่อว่า อุบาลีได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธเจ้าไปขอบวชที่อนุปิยอัมพวันนั้น มีเรื่องเล่าไว้ในสังฆเภทชั้นดุษฎี^{๓๔} โดยย่อว่า มีศากยราชกุมาร ๒ องค์ คือ **มหานามะ** ผู้เป็นเชษฐากับ **อนุรุทธะ** ผู้เป็นอนุชา อนุรุทธะผู้เป็นอนุชานั้น เป็นที่รักของมารดาเป็นอย่างยิ่ง และได้รับทำนุบำรุงให้เป็นสุขอยู่ด้วยการเล่นและเครื่องบำรุงต่างๆ จนถึงกล่าวว่ามีปราสาทเป็นที่อยู่ใน ๓ ฤดู และได้รับทำนุบำรุงให้มีความสุขอยู่ในปราสาททั้ง ๓ ฤดูนั้น คล้ายกับพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้เสด็จออกทรงผนวช ส่วนมหานามะผู้เชษฐา ต้องประกอบภารงาน เพราะมีพระชนมายุมากกว่า ศากยราชกุมารทั้ง ๒ พระองค์นี้จึงได้หารือกันว่า ได้มีศากยราชกุมารผู้มีชื่อเสียงออกบวชตามพระพุทธเจ้ากันเกือบจะทุกราชตระกูล แต่ว่าในตระกูลของทั้ง ๒ องค์นี้ยังไม่มีใครออกบวช ก็ควรที่จะต้องออกบวชกันสัก ๑ องค์ ถ้าไม่มหานามะก็ต้องเป็นอนุรุทธะ อนุรุทธศากยะก็บอกว่า ไม่สามารถจะบวชได้ ให้มหานามะผู้เชษฐาบวช มหานามะผู้เชษฐาก็บอกว่า ถ้าไม่บวช มหานามะก็จะบวชเอง แต่ว่าอนุรุทธะจะต้องประกอบภารงานคือจะต้องทำกสิกรรม และจะต้องเรียนเรื่องการทำนา มหานามะก็สอนอนุรุทธะให้ทราบถึงวิธีทำนา ตั้งต้นแต่การไถ การหว่าน อนุรุทธะได้ยินดั่งนั้นก็ถามขึ้นว่า การงานนี้เมื่อไรจะเสร็จกัน มหานามะก็ตอบว่า ไม่มีเสร็จสิ้น ต้องทำกันเรื่อยไป พระชนกชนนีและบรรพบุรุษก็ทำการงานกันจนสิ้นพระชนม์ไปตาม ๆ กัน แต่ว่าการงานก็ไม่เสร็จสิ้น เพราะฉะนั้น เรื่องของการงานไม่มีจบ อนุรุทธะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พ็อยู่ทำการงาน ส่วนตนเองจะบวช จึงเข้าไปลามารดา มารดาก็ไม่ยอมให้บวชเพราะว่าเป็นที่รักของมารดามาก อนุรุทธะก็อ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง มารดาจึงตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้ไปชวนภัททิยศากยราชา ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองศากยราชสมบัติ ถ้าพระองค์ทรงบวชด้วยก็อนุญาต อนุรุทธะจึงเข้าไปเฝ้าภัททิยศากยราชาและได้ทูลว่าการบวชของตนเนื่องด้วยภัททิยราชา ฝ่ายภัททิยราชาก็ตรัสว่า ถ้าบรรพชาของอนุรุทธะจะเนื่องหรือไม่เนื่องด้วยพระองค์ก็ตาม เรากับท่าน (คือภัททิยราชากับอนุรุทธะ) ท่านจงบวชตามสบาย อนุรุทธะจึงพูดตกลงเอาทีเดียวว่า ทั้งสองจะบวชด้วยกัน ภัททิยราชาก็ตอบว่ายังไม่อาจที่จะบวชได้ ถ้าหากว่าจะให้ทำอย่างอื่นที่สามารถก็จะทำได้ ให้อนุรุทธะไปบวชผู้เดียว อนุรุทธะก็บอกว่า มารดาได้พูดไว้ว่า ถ้าภัททิยศากยราชาซึ่งเป็นสหายของอนุรุทธะบวช ก็อนุญาตให้อนุรุทธะบวช และบัดนี้ภัททิยศากยราชา

^{๓๔} วิ. จุลล. ๗/๑๕๕/๓๓๘-๓๓๙.

ได้ตกพระโอบอุ้มแล้วว่า “เรากับท่าน...” แม้จะตรัสคำงวุ่นงว้างนั้น ก็ฟังได้ว่า “เราจักบวชกับท่าน” เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ต้องบวชด้วยกัน ภัททียราชาเมื่อตรัสพลาดออกไปแล้ว จึงต้องทรงรักษาถ้อยคำรักษาสัจจะ จึงได้ขอผลัดตัวอีกสัก ๗ ปีค่อยบวช อนุรุทธะไม่ยินยอม จึงลดลงมาโดยลำดับจนถึง ๗ วัน ก็ตกลง ภัททียราชาจึงทรงมอบราชสมบัติให้แก่พระโอรส และพระภคินีคือพี่น้อง ในระหว่าง ๗ วันนั้น และได้ชักชวนกันอีก คือ **อานันทะ** ซึ่งเป็นโอรสของอมิตทพทศกษัตริย์ **ภคคุ** **กิมพิละ** ผู้ซึ่งไม่ปรากฏว่าเป็นโอรสของใคร **เทวทัต** ซึ่งเป็นโอรสของสุปปพุทธสักกะ ซึ่งเป็นอนุชาของพระนางยโสธราพิมพา พระมารดาพระราหุล รวมเป็นศากยราชกุมาร ๖ องค์ ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์เมื่อออกไปจากกรุงนั้นก็มิเสนา (กองทัพ) ตามส่ง จนถึงสิ้นอาณาเขตก็ให้กองทัพกลับ แล้วได้เข้าไปในเขตของแคว้นมัลละ ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ได้อวดเครื่องประดับออกห้อมอบให้แก่ **อุบาลี** ช่างกลบกล แล้วบอกให้อุบาลีกลับ ประทานห่อเครื่องประดับทั้งหมดไว้เพื่อจะได้ใช้จ่ายเลี้ยงชีวิต อุบาลีรับเอาห่อเครื่องประดับมาได้หน่อยหนึ่งก็ทวนคิดขึ้นว่า ถ้าจะกลับไปเจ้าศากยราชกุมารทั้งหลายก็อาจที่จะฆ่าตนเสียได้ เพราะคงจะคิดว่าตนได้ทำร้ายราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น และนำเอาเครื่องประดับนี้มา ก็เมื่อพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นี้ออกบวชได้ ตนก็ควรจะสละได้จึงได้เอาห่อเครื่องประดับนั้นแขวนต้นไม้ไว้ แล้วก็กลับไปหาพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น ขอบตามไปบวชด้วย เพราะฉะนั้น จึงรวมทั้ง ๗ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยอัมพวันนั้น และได้กราบทูลขอบวช.

ในเมืองต้น ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์ได้ทูลขอให้ทรงบวชอุบาลีซึ่งเป็นช่างกลบกลก่อน เพื่อว่าเมื่อบวชเสร็จแล้วจะได้ทำความเคารพแก่อุบาลีซึ่งได้บวชแล้ว เป็นการทลายมานะคือความถือตัวถือตน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้อุบาลีบวชก่อน ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ทำความเคารพแก่พระอุบาลี ซึ่งเคยเป็นช่างกลบกลของตนมาแล้วก็ทูลขอบวช พระพุทธเจ้าก็ประทานให้ทั้ง ๖ องค์นั้นอุปสมบท.

ในหนังสือที่เล่าประวัติของท่านพระภัททียะได้แสดงว่า **พระภัททียะ** เป็นโอรสของนาง **กาฬิโคธา** เป็นราชาแห่งวงศ์ศากยะ ประวัติอื่นนอกจากนี้ไม่ได้แสดงไว้ ในชั้นบาลีนี้มีเรียกว่าราชาก็แต่ท่านภัททียะนี้ ส่วนพระเจ้าสุทโธทนะนั้นเรียกแต่เพียงว่า สุทโธทนสักกะ ครั้นมาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้เรียกพระเจ้าสุทโธทนะว่าราชา เพราะฉะนั้น ก็ยังไม่ชัดเจนว่าตามประวัติที่แท้จริงจะเป็นอย่างไร แต่เมื่อท่านภัททียะมาบวชแล้ว ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ภายในพรชานั้นเอง และมักจะเปล่งอุทานว่า **อโห สุข** ที่แปลว่า เป็นสุขจริงหนอ หรือว่า **โอเป็นสุข** ฝ่ายพวกภิกษุก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า บางทีท่านจะคำนึงถึงความสุขในราชสมบัติแล้วมาเปล่งอุทานดั่งนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกท่านมา แล้วถามว่าที่ท่านเปล่งอุทานว่า **อโห สุข** อยู่บ่อย ๆ นั้นหมายความว่าอย่างไร ท่านก็ตอบว่า เมื่อท่านเป็นราชาอยู่นั้น ต้องคอยเอาใจใส่ป้องกันรักษาทั้งภายในทั้งภายนอก ตั้งแต่ภายในพระราชนิเวศน์จนตลอดราชอาณาจักร จนถึงจะได้จัดการอารักขาอย่างดีที่สุด ก็ยังมีความกังวลไม่มีความสุข แต่ครั้นได้มาบวชอยู่ดั่งนี้ แม้จะอยู่เพียงผู้เดียวในป่า ก็ไม่รู้สึกว่ามีอันตรายมาจากไหนท่านรู้สึกว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง จึงได้เปล่งอุทานดั่งนั้น ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะ ในทางเป็นผู้มีสกุลสูง.

พระอนุรุธะ นั้น ท่านได้ไปพักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ป่าจันทน์วัน ในรัฐเจติก่อนจะไป ท่านได้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระธรรมเสนาบดีคือพระสารีบุตร ท่านได้ตรีกถึงธรรมะ ๗ ข้อ ที่เรียกว่า **มหาปริสวิตก**^{๙๐} แปลว่า *ความตรึกของมหาบุรุษ* คือ

ข้อ ๑ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนามาก.

ข้อ ๒ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สันโดษ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้ไม่สันโดษ.

ข้อ ๓ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สงบสงัดจากหมู่คณะ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้คลุกคลีด้วยหมู่คณะ.

ข้อ ๔ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้ปรารถความเพียร ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้เกียจคร้าน.

ข้อ ๕ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีสติที่ตั้งมั่น ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีสติที่หลงลืม.

ข้อ ๖ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ.

ข้อ ๗ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่เป็นของบุคคลทรมปัญญา.

ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในแกลสกฟ้าวันมิกทายะ ใกล้กับเมืองสูงสูมารคิระใน แคว้นภักคะ ได้เสด็จมาทรงแสดงเพิ่มเติมให้อีกข้อหนึ่ง เป็นข้อที่ ๘ ว่า ธรรมะนี้เป็นของบุคคลผู้ ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า และได้ตรัสแสดงอานิสงส์ของการตรึกอยู่ในวิตก ๘ ข้อนี้ว่า เมื่อมีความ ตรึกอยู่เสมอตั้งนี้ และเมื่อนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ก็จะเหมือนกับนุ่งห่มผ้าที่ตีพิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เมื่อ อาศัยอาหารบิณฑบาต ก็เหมือนอย่างได้บริโภคสิ่งที่มีรสเลิศต่าง ๆ ของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออยู่โคน ต้นไม้ ก็เหมือนอยู่บนคหาสน์ที่งดงามของเศรษฐีคฤหบดี เมื่อนั่งนอนด้วยน้ำมูตรเนา ก็เหมือน อย่างได้ฉันทะ ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยที่ตีพิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เพราะว่า เมื่อตรึกอยู่ ก็จะทำให้เกิดความสันโดษมากขึ้น เมื่อมีความสันโดษมากขึ้นอยู่ ก็จะมีคามยินดี พอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค เมื่อมีความยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค แม้ปัจจัยนั้นจะเป็นเช่นไรก็ ไม่แปลก.

ในพระบาลีนี้ได้เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกลับจากไปหาท่านแล้ว ก็ได้มาตรัสมหาปริส วิตกทั้ง ๘ ข้อนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้ทรงอธิบายโดยย่อว่า

ข้อว่า มีความปรารถนาน้อยนั้น ก็คือแม้จะเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย มีสันโดษ เป็นต้น จนถึง ยินดีอยู่ในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า แต่ก็ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครรู้ว่าตนเป็นผู้ที่เป็นเช่นนั้น คือไม่ปรารถนา ที่จะอวดตน ที่จะแสดงตน.

ข้อว่า สันโดษ ก็คือยินดีอยู่ด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ตามมีตามได้.

ข้อว่า สงบสงัดจากหมู่คณะ ก็คือเมื่อมีผู้ใดมาหากก็ไม่พูดให้เสียยาว แต่ว่าชักพุดให้เรื่องสั้นเข้า ที่เรียกว่าพุดด้วยถ้อยคำที่เป็นการส่งกลับ.

^{๙๐} อง อฎฐก. ๒๓/๒๓๒/๑๒๐.

ชื่อว่า ปราธมนาคามเพียร ก็คือบำเพ็ญเพียรในที่ ๔ สถานดังที่แสดงไว้ในปธาน ๔.

ชื่อว่า มีสติตั้งมั่น ก็คือมีสติไม่หลงลืม ระลึกถึงการที่ทำความดีที่พูดมานานได้.

ชื่อว่า มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ก็คือบำเพ็ญสมาธิที่แน่วแน่อย่างสูงก็ถึงฌาน.

ชื่อว่า มีปัญญา ก็คืออบรมให้เกิดความรู้ความเห็นว่า สิ่งที่เกิดก็มีดับเป็นธรรมดา.

ชื่อว่า ยินดีในธรรมที่ไม่เห็นซ้ำ ก็คือยินดีในการที่จะปฏิบัติให้ได้ถึงมรรคผลโดยรวดเร็ว ไม่ให้เนิ่นช้าอยู่ด้วยกิเลสที่เป็นเครื่องถ่วงต่าง ๆ .

พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำให้พระอนุรุทธะจำพรรษาอยู่ที่ป่าจันทน์วันสมิทธาวัน ท่านได้บำเพ็ญเพียรและก็ได้มรรคผลที่สุดในพรรษานั้น ในภายหลังพระศาสดาก็ได้ทรงตั้งท่านให้เป็นเอตทัคคะในด้านที่เป็นผู้มีทิพจักขุ คือจักขุเป็นทิพย์.

ส่วน **พระอานนท์** ได้ฟังธรรมของท่านพระปุกนมนตานินุตรได้สำเร็จโสดาปัตติผล และต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วได้ ๒๐ ปี ท่านจึงได้เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำองค์พระพุทธเจ้าจนปริณิพพาน เรื่องของท่านจะได้เล่าในตอนหลัง.

ภคค กับ **กิมพิละ** นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จถึงผลที่สุด แต่ก็ไม่มีความเล้าโลมเป็นพิเศษ.

ส่วน **อุบาลี** ช่างกลบคนั้น ท่านได้เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดา ที่แรกได้ทูลลาออกไปบำเพ็ญในป่า แต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่าถ้าไปอยู่ปากก็จะสำเร็จธรรมเพียงอย่างเดียว แต่ถ้าอยู่ในสำนักของพระองค์จะสำเร็จธรรมทั้ง ๒ ได้แก่ **วาสธรรม** หมายถึงวิปัสสนาธรรม หรือ การปฏิบัติสมณธรรม และ **คันถธรรม** การเรียนคัมภีร์ ต่อมาท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพรรษานั้น ท่านได้ศึกษามีความรู้แตกฉานในพระวินัย พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะในทางพระวินัย ที่เรียกว่า วินัยธร.

ส่วนผู้ที่แตกเหล่าออกไปนั้นก็คือ **พระเทวทัต** ซึ่งมีเลวว่าได้บำเพ็ญเพียรจนได้ฤทธิ์ซึ่งเป็นของปุถุชน ในเวลาต่อมาได้เป็นผู้ฆราวาสกัการะ และได้ก่อเหตุที่ไม่สงบขึ้นหลายอย่างหลายประการ จนถึงได้ทำโลหิตุปบาท ได้ทำสังฆเภท ซึ่งจะได้เล่าในเมื่อถึงวาระ.

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระพุทธเจ้าได้พระสาวกที่สำคัญมากองค์ แม้นในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ได้อุบาสกอุบาสิกาที่เป็นกำลังเกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาก็มากท่าน จะได้เล่าถึงแพทย์หลวงประจำพระองค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงราชคฤห์และประจำพระองค์พระพุทธเจ้าด้วย.

ชีวกโกมารภัจ

แพทย์หลวงผู้นี้มีชื่อว่า **ชีวกโกมารภัจ** เป็นชื่อที่ในวงการแพทย์แผนโบราณ ได้รู้จักและนับถือกันมากในประเทศไทยเป็นเวลาช้านาน ในบาลีจิวรชนธกะ^{๕๐} ได้มีเรื่องเล่าถึงประวัติของนายแพทย์ผู้นี้ไว้ว่า ในสมัยพุทธกาล กรุงเวสาลีนครหลวงของรัฐวัชชีเจริญใหญ่โต มีประชาชน

^{๕๐} วิ.จุล ๕/๑๖๘/๑๒๘-๑๔๑.

พลเมืองมาก มีเครื่องอุปโภคบริโภคบริบูรณ์ มีปราสาทอาคารบ้านเรือนคับคั่ง มีสวนมีสระเป็นที่รื่นรมย์มากมาย ทั้งมีนางศนิกาชื่อว่า อัมพาลี ซึ่งมีรูปร่างประดับพระนครไห่งดงาม นางอัมพาลีนั้น ต้อนรับบุรุษด้วยกำหนด ๑ ราตรีต่อ ๕๐ กหาปณะ.

ในครั้งนั้น ได้มีพวกคฤหบดีชาวกรุงราชคฤห์ นครหลวงมคธ คณะหนึ่งไปกรุงเวสาลีด้วยกิจธุระบางอย่าง ได้เห็นกรุงเวสาลีเจริญใหญ่โต ทั้งสนุกสนานกันอย่างนั้น ครั้นกลับมาแล้วจึงได้เข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลให้ทรงทราบถึงเรื่องกรุงเวสาลีตามที่ได้ไปเห็นมา และกราบทูลแนะนำให้ทรงตั้งสตรีรูปงามผู้หนึ่งให้เป็นนางศนิกาสำหรับพระนครราชคฤห์อย่างนครเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารก็ประทานอนุญาตพวกคฤหบดีเหล่านั้นจึงได้เลือกกุมารีรูปงามผู้หนึ่งชื่อว่า **สาลาวดี** ตั้งให้เป็นนางศนิกาประจำนครราชคฤห์ และตั้งอัตราบำเรอราตรีละ ๑๐๐ กหาปณะ ในสำนักของนางศนิกาจัดให้มีการพ้อนำขบร้องเป็นเครื่องบำรุงความเพลิดเพลินต่าง ๆ.

เรื่องการตั้งนางศนิกาสำหรับประจำเมืองนี้ ได้เป็นประเพณีของบางรัฐในอินเดียในสมัยนั้นหญิงรูปงามผู้หนึ่งจะต้องถูกเลือกให้เป็นนางศนิกา เป็นสาธารณะสำหรับชายทั่วไปเป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องประดับพระนครให้สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นสวนและสระที่น่านรื่นรมย์ จึงได้เรียกว่า **นครโสภณ** ที่แปลว่า เป็นหญิงงามแห่งนคร ในบางรัฐถ้าปรากฏว่ามีหญิงงามที่สุดเป็นที่ป้องกันมากแล้ว ก็จะถูกจัดให้เป็นนครโสภณ ไม่ยอมให้ไปตกแก่ผู้ใดโดยเฉพาะ.

ในเวลาต่อมา นางสาลาวดีได้ตั้งครรรค์ขึ้น เห็นว่าหญิงมีครรรค์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุรุษ จึงเก็บตัวด้วยแสดงว่าป่วยไข้ ต่อมานางคลอดบุตรเป็นชาย จึงให้นางหาสโนไปทิ้งในที่หยากเยื่อ มักถือเป็นธรรมเนียมว่าถ้าคลอดบุตรเป็นหญิงก็จะเลี้ยงไว้และให้สืบอาชีพต่อไปแต่ถ้าเป็นชายก็ไม่เลี้ยงแต่ว่าเป็นบุญของเด็กคนนั้น เพราะได้มีพระราชกุมารซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารองค์หนึ่ง มีพระนามว่า **อภัย** ได้เสด็จไปสู่ที่เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินในเวลาเช้า ได้ทรงเห็นฝูงกาบินว่อนอยู่ในที่ซึ่งทหารถูกทิ้งไว้ ก็ได้โปรดให้มหาดเล็กไปตรวจดูว่ามีอะไร ก็ได้เห็นมีเด็กถูกทิ้ง ก็ตรัสถามว่ายังมีชีวิตอยู่หรือไม่ มหาดเล็กก็ทูลตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อว่า **ชิวก** และได้โปรดให้นำไปวางโปรดให้จัดพี่เลี้ยงนางนมเลี้ยงดูไว้เป็นอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อต่อมาว่า **โกมารภัก** หรือ **ชิวกโกมารภัก**.

ต่อมาเมื่อชิวกโกมารภักนั้นเติบโตขึ้นแล้ว ก็ได้กราบทูลถามอภัยราชกุมารถึงมารดาบิดาของตน พระราชกุมารก็ตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงรู้จักมารดาบิดาของชิวก แต่ว่าได้ทรงชุบเลี้ยงชิวกไว้เหมือนอย่างบุตร ชิวกโกมารภักก็ได้พิจารณาถึงฐานะของตน คิดว่าถ้าไม่มีศิลปะจะดำรงชีวิตอยู่ในราชสำนักเป็นการยาก จึงคิดไปศึกษาศิลปวิทยา และได้ตกลงเลือกเอาวิชาแพทย์ เพราะเหตุว่าเป็นวิชาที่ประกอบอาชีพไม่เบียดเบียนผู้ใด เป็นผู้ปฏิบัติประกอบด้วยเมตตากรุณาเกื้อกูลแก่ความสุขของมนุษย์ จึงได้ไปศึกษาวิชาทางแพทย์ในสำนักแพทย์ผู้ศิกษาปาโมกข์คนหนึ่งในเมืองตักกศิลา ชิวกเป็นผู้ที่ฉลาดสามารถในการศึกษา เรียนได้มาก เรียนได้เร็ว ทรงจำได้เร็ว ทรงจำได้ดี ไม่หลงลืม ในตอนนี้ ได้มี

พระอรรคณาจารย์ได้แต่งแทรกไว้ว่า^{๔๐} ท้าวสักกเทวราชได้เข้ามาสั่งอาจารย์ช่วยสอนวิชาแพทย์ให้ชีวิตด้วย จนถึงสอนให้สามารถรักษาคนไข้หนักเดี๋ยวก็หายได้ เมื่อได้ศึกษาอยู่ถึง ๗ ปี ก็คิดว่า เราได้ศึกษามากถึงเท่านี้ที่สุดของวิชาที่ไม่ปรากฏ เมื่อไรจะปรากฏสักที จึงได้เข้าไปถามอาจารย์ อาจารย์สั่งให้ชีวิตถือจอบออกไปหาต้นไม้ต่าง ๆ ในที่ประมาณ ๑ โยชน์โดยรอบ เมื่อพบต้นไม้ต้นใดที่ไม่ใช่ยา ก็ให้ขุดนำเอามา ชีวิตนั้นก็ปฏิบัติตาม เทียบค้นหาต้นไม้ที่ไม่ใช่ยา คือที่ไม่สามารถนำมาทำยาได้ ก็ไม่พบ เพราะว่าไปพบแต่ที่สามารถใช้เป็นยาได้ทั้งนั้น จึงได้กลับมาแจ้งให้อาจารย์ทราบ อาจารย์จึงได้ประกาศว่า เธอเป็นผู้ศึกษาจบแล้ว เท่านั้นที่เพียงพอเพื่อจะเลี้ยงชีวิตของเธอได้ จึงได้มอบเสบียงเดินทางกลับให้เพียงเล็กน้อย และส่งชีวิตให้เดินทางกลับ.

ชีวิตได้เดินทางกลับไปยังกรุงราชคฤห์ แต่ว่าได้ผ่านเมืองต่าง ๆ มาโดยลำดับ เมื่อผ่านมาถึงเมืองสาเกตก็สิ้นเสบียง เพราะอาจารย์ให้เสบียงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จึงต้องคิดหาเสบียงใหม่ที่จะเดินทางต่อไปด้วยการไปขอรับรักษาโรค.

ในครั้งนั้น ภริยาเศรษฐีในเมืองสาเกตเป็นโรคปวดศีรษะมาเป็นเวลา ๗ ปี ได้มีหมอใหญ่เป็นอันมากมารักษาที่ไม่สามารถจะรักษาให้หายได้ เสียเงินเสียทองไปเป็นอันมาก ชีวิตก็เข้าไปขออาสารักษา ที่แรกภริยาเศรษฐีก็กล่าวปฏิเสธ ด้วยหมิ่นว่าเป็นหมอเด็ก ๆ จะเสียทรัพย์เปล่า ชีวิตก็กล่าวรับรองว่า จะไม่เรียกทรัพย์ก่อน เมื่อนำบำบัดโรคหายแล้วจะให้เท่าไรก็ตามแต่จะปรารถนา ภริยาเศรษฐีจึงยอมให้รักษา ชีวิตได้เข้าไปยังห้องของภริยาเศรษฐีตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้ว ก็สั่งให้นำเนยใสมาประมาณของมือหนึ่ง บดผสมด้วยเภสัชต่าง ๆ แล้วให้ภริยาเศรษฐีนั้นดื่มนั้นก็หายจากโรคปวดศีรษะซึ่งได้เป็นมาเวลานาน จึงได้พร้อมกับเศรษฐีและญาติรวมกันมอบทรัพย์ให้แก่ชีวิต ๑,๖๐๐ กหาปณะ พร้อมทั้งทาสและทาสีอีกด้วย.

ชีวิตได้นำทรัพย์เหล่านั้นไปยังกรุงราชคฤห์ ได้เข้าเฝ้าทูลถวายแก่อภัยราชกุมารเป็นส่วนสนองพระเดชพระคุณที่ได้ทรงเลี้ยงดูมา พระราชกุมารก็ได้ประทานคิน และโปรดให้ปลุกนิเวศน์อยู่ภายในวังของพระองค์.

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารประชวรเป็นโรคพระภาคันทละคือโรคริดสีดวงทวาร มีโลหิตออกเปื้อนผ้าสาฎก พระเทวีทั้งหลายพากันเฝ้าเย้ยว่า เทวราชทรงมีระดูจะประสูติในไม่ช้า พระราชาทรงละอาย ก็โปรดให้อภัยราชกุมารหาหมอมานำบำบัด พระกุมารก็ส่งหมอชีวิตเข้าไปถวายการรักษา ชีวิตก็ถวายการรักษาด้วยการทายาเพียงครั้งเดียว พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงหายโรค แล้วก็โปรดให้นางสนมกำนัลเป็นอันมาก ประดับเครื่องประดับเต็มที่แล้ว ให้เปลื้องเครื่องประดับออกกองไว้ประทานแก่ชีวิต ชีวิตไม่รับ แต่ว่ากราบทูลว่า ขอแต่ให้พระองค์ทรงระลึกถึงอริการของตนเท่านั้น พระราชาก็โปรดให้

^{๔๐} สมณพ. ๓/๒๒๒๒.

เป็นแพทย์หลวงบำรุงพระองค์และฝ่ายในกับบำรุงพระสงฆ์มีพระพุทเจ้าเป็นประมุข.

ในครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์เองเป็นโรคในศักราชมา ๗ ปี มีหม่อใหญ่ ๆ เป็นอันมาก มารักษาก็ไม่หาย หมอบอกลาไปเสียเป็นอันมาก บางพวกก็พากันบอกว่าอีก ๕ วันจะตาย บางพวกก็บอกว่าอีก ๗ วันก็จะตาย นายนิคมราชคฤห์จึงได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร ทูลขอหมอชีวกเป็นผู้ช่วยบำบัด หมอชีวกได้ไปยังนิเวศน์ของเศรษฐี ตรวจดูอาการของเศรษฐีแล้วถามว่า ถ้าบำบัดโรคหายได้จะให้อะไร เศรษฐีก็ตอบว่า จะให้สมบัติทั้งหมด ตนเองจะยอมเป็นทาส ถามว่าจะนอนตะแคงขวาซ้ายและนอนหงายท่าละ ๗ เดือนได้หรือไม่ เศรษฐีตอบว่าได้หมอชีวกก็จับให้เศรษฐีนอนบนเตียง ผูกติดที่เตียงแล้ว ผ่าหนังศีรษะเปิดรอยประสาน นำปานณะสิ่งมีชีวิตินทรีย์เล็ก ๆ ออกมา ๒ ตัว กล่าวกันว่า พวกอาจารย์ที่เห็นตัวใหญ่ก็กล่าวว่าอีก ๕ วันเศรษฐีจักตาย พวกอาจารย์ที่เห็นตัวเล็กก็บอกว่า อีก ๗ วันเศรษฐีจักตาย แล้วได้เปิดรอยประสานเย็บหนังศีรษะหายให้ติดตามเดิม เศรษฐีนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ ๑ สัปดาห์ก็บอกว่าไม่สามารถนอนตะแคงข้างหนึ่งต่อไปได้ ชีวกก็อนุญาตให้เปลี่ยนเป็นนอนตะแคงอีกข้างหนึ่ง ๑ สัปดาห์ นอนหงาย ๑ สัปดาห์ รวมเป็น ๓ สัปดาห์ ก็บอกว่า ถ้าไม่บอกให้นอนข้างละ ๗ เดือน เศรษฐีก็คงไม่อาจจะนอนแม้เพียงข้างละ ๗ วันได้ ในบัดนี้โรคหายแล้วให้ลุกขึ้นนั่งได้เมื่อเศรษฐีจะมอบสมบัติทั้งปวงให้และมอบตัวเองให้เป็นทาสตามสัญญา ก็ไม่รับ ขอรับแต่ทรัพย์แสนหนึ่งสำหรับพระราชา แสนหนึ่งสำหรับตน.

ในครั้งนั้น เศรษฐีบุตรชาวเมืองพาราณสีเล่นกีฬากายกรรม ป่วยเป็นโรคอันตักณฐะ คือว่าโรคลำไส้บิด หรือว่าโรคลำไส้เป็นปม มีอาการอาหารไม่ย่อย อุจจาระปัสสาวะไม่คล่อง มีร่างกายผ่ายผอมลงไป เศรษฐีผู้บิดาจึงได้นำไปยังกรุงราชคฤห์ เข้าเฝ้าพระราชาราบทูล ขอหมอชีวกไปช่วยรักษา หมอชีวกไปถึงตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้วให้คนออกไปกั้นม่าน ให้ภรรยาของบุตรเศรษฐียืนข้างหน้า แล้วก็ผ่าหน้าท้องนำไส้ที่บิดออกคลี่คลายให้เป็นปกติแล้ว สอดลำไส้เข้าไปเย็บหนังท้องหายให้ติดกันตามเดิม การบำบัดโรคในครั้งนี้ได้ทรัพย์หนึ่งหมื่นหกพันกหาปณะ.

ครั้งนั้น **พระเจ้าจันทปชโชต** กรุงอุชเชนี ประชวรเป็นโรคบิดนุปลาส คือโรคผอมเหลือง ทรงส่งทูตไปทูลขอหมอชีวกไปรักษา หมอชีวกไปถึงแล้ว เข้าเฝ้าตรวจพระอาการต่าง ๆ ก็กราบทูลถามว่า จะทรงดื่มเนยใสที่เคี้ยวเป็นยาได้หรือไม่ พระราชาทรงปฏิเสธ เพราะทรงรังเกียจเนยใส รับสั่งให้ใช้สิ่งอื่นนอกจากเนยใส หมอชีวกคิดว่า โรคอย่างนี้ไม่อาจจะเว้นเนยใสได้ จึงเคี้ยวเนยใสกับยาต่าง ๆ ให้มีสีกลิ่นรสเหมือนน้ำฝาด คือน้ำยาต้มแก่นไม้เป็นต้น เพื่อลวงให้สวय และคิดเตรียมการหนี จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ธรรมดาว่าหม้อจាំต้องชูดรากไม้รวบรวมยาบางอย่างฉับพลัน จึงขอให้ทรงสั่งว่าหมอชีวกปรารถนาจะไป ก็ขอให้ไปได้ด้วยพาหนะทุกอย่าง โดยทวารทุกทวารและตลอดเวลาตลอดถึงการกลับเข้ามา พระราชาได้โปรดสั่งตามประสงค์ หมอชีวกได้ถวายยาเข้าเนยใสให้พระราชาสวयแล้ว ก็ไปโรงช้างขึ้นช้างพังชื่อว่า **ภัทวดี** หนีออกจากนครอุชเชนี ฝ่ายพระเจ้าจันทปชโชตได้สวยยาเข้าเนยใส ครั้นนย่ายยทรงเรอก็ทรงทราบว่าได้ถูกหมอหลอกให้ดื่มเนยใสแล้ว ก็

ทรงกริ้ว รับสั่งให้จับตัวหมอชิวกเมื่อทราบว่าเป็นช่างฟังกัณฑ์ทวดตีหนีไปแล้ว ก็รับสั่งให้ กากะทาส ผู้มีฝีมือเร็วกว่าช่างกัณฑ์ทวดรีบตามไป แต่รับสั่งห้ามกากะทาสมิให้รับอะไรของหมอชิวกมาบริโภคร เพราะพวกหมอมียามาก กากะทาสตามไปทันหมอชิวกซึ่งกำลังบริโภคอาหารอยู่ในเขตเมืองโกสัมพีในระหว่างทาง ก็แจ้งให้หมอชิวกทราบว่ามิรับสั่งให้กลับ หมอชิวกก็กล่าวว่า ให้รอก่อนจนกว่าจะบริโภคอาหารเสร็จ และชวนกากะทาสให้บริโภคอาหารด้วย เมื่อกากะทาสไม่ยอมบริโภคอาหาร จึงได้แทรกยาด้วยเล็บในผลไม้ขามป้อม ตนเองก็เคี้ยวขามป้อมที่ไม่ได้แทรกยาไว้ แล้วก็ชวนกากะทาสเคี้ยวขามป้อม กากะทาสเห็นว่า แม้ชิวกก็ยังเคี้ยวขามป้อมได้ คงจะไม่เป็นอะไรก็รับเอาขามป้อมที่ถูกแทรกยาไว้มาเคี้ยวและดื่มน้ำ ก็ถ่ายในทันทีนั่นเอง มีความตกใจถามหมอชิวกว่านี้จะยังมีชีวิตอยู่หรือไม่ หมอชิวกก็ตอบว่า ไม่ต้องกลัวจะหายได้ แต่ว่าพระราชาทรงดุร้ายนักจะให้ฆ่าตนเสีย จึงจะไม่กลับละ แล้วก็มอบช่างกัณฑ์ทวดคืนให้แก่กากะทาสให้นำกลับกรุงอุษเชนี พระเจ้าจันทปะชโชตทรงหายโรคแล้ว ทรงระลึกถึงอภินิหารของหมอชิวก โปรดส่งผ้าลิเวียยกะคือผ้าเนื้อพิเศษทอที่เมืองสีพีคู่หนึ่งไปประทาน หมอชิวกคิดว่าผ้าคู่นี้ พระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าพิมพิสารเท่านั้นสมควรจะทรงใช้.

อนึ่ง ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเองก็มีพระกายไม่สบาย เพราะว่ามีอาการผูกไม่ถ่าย มีพระประสงค์จะเสวยยาระบาย ท่านพระอานนท์ก็ไปแจ้งแก่หมอชิวก หมอชิวกก็ได้ประกอบยาระบายถวาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงเสวยยาระบายแล้ว ก็มีพระกายสำราญ

หมอชิวกผู้นี้ได้เป็นแพทย์ที่มีชื่อเสียงในครั้งพุทธกาลนั้นเป็นอย่างยิ่ง และได้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ได้สร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าไว้วัดหนึ่งในกรุงราชคฤห์ เรียกกันว่า **วัดชิวกัมพวัน** ซึ่งจะได้เล่าต่อไป.

เมื่อหมอชิวกโกมารภักได้ถวายยาระบายแด่พระพุทธเจ้าจนทรงมีพระกายผาสุก แล้วก็ได้อวยผ้าคู่ลิเวียยกะคือผ้าที่ทำจากแคว้นสีพี (ซึ่งพระเจ้าจันทปะชโชต กรุงอุษเชนี ได้ส่งมาประทานเป็นการตอบแทนในการที่หมอชิวกได้ไปถวายการรักษาจนทรงหายจากโรคผอมเหลือง) แต่พระพุทธเจ้าแต่ว่าก่อนที่จะถวายได้ทูลขอพรข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายได้ล่วงพรเสียแล้ว หมอชิวกก็กราบทูลว่า ให้ทรงพิจารณาตามสมควร เมื่อสมควรที่จะประทานได้ก็ขอให้ประทาน หมอชิวกได้ทูลขอให้ภิกษุรับคฤหบดีจีวรได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุญาต ก่อนแต่นี้พระภิกษุใช้แต่ผ้าบังสุกุล คือเที่ยวเก็บผ้าที่เขาทิ้งมาทำผ้านุ่งห่ม ไม่รับผ้าที่ชาวบ้านถวาย หมอชิวกเป็นผู้ที่มาทูลขอให้ทรงอนุญาตให้ภิกษุรับผ้าที่นำมาถวายเป็นคนแรก ผ้าย่างนี้เรียกว่า **คฤหบดีจีวร** ในการทรงอนุญาตนั้นก็มีพระพุทธดำรัสตรัสเป็นกลาง ๆ ว่า ถ้าปรารถนาจะถือผ้าบังสุกุลก็ให้ถือ ปรารถนาจะรับคฤหบดีจีวรก็ให้รับ แต่ว่าตรัสสรรเสริญความสันโดษคือความยินดีตามมีตามได้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอนุโมทนาผ้าที่หมอชิวกถวาย ให้หมอชิวกได้เกิดความเห็นแจ่มแจ้ง ให้เกิดความคิดสมาทานคือถือปฏิบัติ ให้เกิดความอาจหาญ ให้เกิดความรื่นเริงในธรรม ในตอนนั้นพระอรรถกถาจารย์

ได้กล่าวว่า หมอชิวก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรมคือเป็นพระโสดาบัน ครั้นแล้วก็ได้คิดที่จะถวายสวนมะม่วงที่เรียกว่า อัมพวัน ของตนให้เป็นอาราม เพราะเหตุว่าเวฬุวันนั้นอยู่ไกล ส่วนอัมพวันคือสวนมะม่วงของตนอยู่ใกล้กว่า สะดวกที่จะไปมา จึงได้ทูลถวายสวนมะม่วงของตนให้เป็นอารามคือให้เป็นวัดปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับที่อัมพวันของหมอชิวโกมารภักนี้เป็นบางครั้งบางคราว.

ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อัมพวันนั้น หมอชิวโกมารภักได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่า หมูชนฆ่าสัตว์อุทิศพระสมณโคดม พระสมณโคดมก็ทรงทราบอยู่ และก็เสวยเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าอุทิศอันเรียกว่า **อุทิสมังสะ** พลอยเป็น (ปาณาติบาต) กรรมพวงอาศัยไปด้วย ที่เขาพูดดังนั้นเป็นการพูดจริงตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกอบอย่างนั้น หรือว่าเขาพูดเป็นการกล่าวตูด้วยคำไม่จริง.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ที่เขาพูดกันดังนั้นมิใช่เป็นการพูดตามที่พระองค์ปฏิบัติ เป็นการดูพระองค์ด้วยคำไม่เป็นจริง เพราะพระองค์ได้ตรัสว่า เนื้อสัตว์ที่ภิกษุไม่ควรบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะ ๓ คือ **ด้วยการเห็น ด้วยการได้ยิน ด้วยการรังเกียจสงสัย** การเห็นคือเห็นเขฆ่าเพื่อจะเอามาถวาย ได้ยินนั่นก็คือได้ยินเขาพูดว่าเขาจะเอามาถวาย ด้วยรังเกียจสงสัยก็คือไม่ได้เห็นไม่ได้ยินแต่มีจิตรังเกียจสงสัยว่าเขาฆ่ามาถวาย พระองค์ตรัสว่าเนื้อไม่ควรบริโภคด้วยฐานะทั้ง ๓ นี้ และพระองค์ตรัสว่าเนื้อที่ควรจะบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะทั้ง ๓ ตรงกันข้าม คือ ด้วยไม่ได้เห็น ด้วยไม่ได้ยิน ด้วยไม่ได้รังเกียจสงสัย.

ต่อจากนั้นก็ตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้อาศัยคามนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ โดยเป็นผู้ที่มีใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แผ่ไปในทิศที่ ๑ ในทิศที่ ๒ ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ในเบื้องบน ในเบื้องล่าง เธอเป็นผู้มีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ นั้นอันไพบุลย์ อันกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความคิดเบียดเบียน แผ่ไปตลอดโลกทั้งหมดในที่ทุกสถาน โดยประการทั้งปวง คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีเข้าไปหาเธอและนิมนต์ด้วยภัตในวันรุ่ง เมื่อเธอประสงค์ก็รับนิมนต์ และเมื่อเธอได้เข้าไปในบ้านตามที่ได้รับนิมนต์นั้น เขาก็อังกาสด้วยบิณฑบาต เธอก็มิได้มีความคิดขอให้เขอังกาสด้วยบิณฑบาตประณีต (คือคิดหวังให้เขอังกาสด้วยบิณฑบาตประณีตอย่างนี้ ๆ) เธอฉันบิณฑบาตด้วยการพิจารณาเห็นโทษและใช้ปัญญาที่แล่นออก คือมิได้บริโภคด้วยตัณหา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นจะชื่อว่าเป็นผู้มีเจตนาความตั้งใจเพื่อที่จะเบียดเบียนตนเพื่อจะเบียดเบียนผู้อื่น หรือว่าเพื่อจะเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้างหรือ.

หมอชิวกราบทูลว่า ถ้าภิกษุเป็นผู้เจริญพรหมวิหารธรรม ทั้งมีการพิจารณาในการฉันบิณฑบาตอย่างนั้น ก็ไม่เป็นผู้มีเจตนาเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็เป็นผู้ชื่อว่าฉันอาหารโดยไม่มีโทษไม่ใช่หรือ.

หมอชิวก็กราบทูลรับว่าเป็นอย่างนั้น เมื่อเธอเป็นผู้ปฏิบัติและทำใจได้อย่างนั้น ก็เป็นผู้ที่ฉันอาหารไม่มีโทษ หมอชิวกราบทูลต่อไปว่า ตนได้เคยฟังมาว่าพรหมเป็นผู้ที่เป็นเมตตาวิหารี อยู่

ด้วยเมตตา กรุณาวิhari อยู่ด้วยกรุณา มุทิตาวิhari อยู่ด้วยมุทิตา อุเบกขาวิhari อยู่ด้วยอุเบกขา ตนเห็นพระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นสักขีพยาน เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีเมตตาวิhari เป็นต้น.

พระพุทธเจ้าจึงตรัสต่อไปว่า บุคคลใดยังมีพยาบาท คือว่ายังมีความมุ่งร้ายมุ่งความพิบัติ ด้วยอำนาจของราคะ โทสะ โมหะอันใด ราคะ โทสะ โมหะอันนั้นของบุคคลนั้น ไม่มีแก่พระพุทธเจ้า เพราะว่าทรงละได้เด็ดขาดแล้ว ต่อจากนั้นก็ตรัสว่า บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ถวายพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า อันเรียกว่าอุทิสมังสะนั้น ย่อมประสพสิ่งที่มีโชบุญด้วยฐานะ ๕ คือ

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปฆ่าสัตว์ที่โน้นมา ก็เป็นผู้ประสพสิ่งที่มีโชบุญเป็นประการแรก.

เมื่อเขานำสัตว์นั้นมาด้วยวิธีผูกคอตามมาเป็นต้น ทำให้สัตว์นั้นได้รับความทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ก็ชื่อว่าประสพสิ่งที่มีโชบุญเป็นประการที่ ๒.

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปฆ่าสัตว์นี้ ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโชบุญเป็นประการที่ ๓.

เมื่อสัตว์นั้นกำลังถูกฆ่า ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโชบุญเป็นประการที่ ๔ และ

เมื่อได้ถวายให้พระตถาคต หรือว่าพระสาวกของพระตถาคตฉัน ด้วยสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ (สิ่งที่ไม่สมควร) ก็ชื่อว่าได้ประสพสิ่งที่มีโชบุญเป็นประการที่ ๕.

เมื่อตรัสดังนี้แล้ว หมอชีวกโกมารภัจก็กราบทูลสรรเสริญพระพุทธภาษิต และได้กล่าวรับรองว่า ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะคือสิ่งที่ไม่สมควร ฉันอาหารที่เป็นอนวัชชะ คือสิ่งที่ไม่มีโทษแล้วได้ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต.

พระสูตรนี้เรียกว่า **ชีวกสูตร**^{๔๓} ได้ตรัสแสดงเพราะเหตุที่หมอชีวกโกมารภัจได้กราบทูลถาม และได้มีเนื้อความเป็นการแก้ปัญหาที่ว่า ทำไม่ห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์แล้วภิกษุจึงฉันเนื้อสัตว์อีก กล่าวโดยย่อว่าไม่ได้กล่าวอนุญาตด้วยประการทั้งปวง ไม่ได้กล่าวห้ามด้วยประการทั้งปวง คือว่าห้ามเนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ (เนื้อที่เขาฆ่าอุทิศเจาะจง) ที่ภิกษุได้เห็น ได้ฟัง หรือว่าได้สงสัย และทรงห้ามเนื้อ ๑๐ จำพวก มีเนื้อมนุษย์ เนื้อหมี เนื้อช้าง เป็นต้น กับทรงห้ามเนื้อดิบ ส่วนเนื้อนอกจากนั้นไม่ใช่เนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ ไม่ทรงห้าม แต่ในการที่จะฉันเนื้อชนิดที่ไม่เป็นโทษนั้นก็ต้องทำใจด้วย คือจะต้องมีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม และไม่มี ความมุ่งหมายว่าจะต้องได้อาหารอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีไปฉันไม่พบอาหารที่มีเนื้อเข้าก็นึกว่าเนื้อไม่มีเลย คิดแลบไปอย่างนั้น บางทีก็เป็นบาปไปหน่อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น อย่าตั้งเจตนาอย่างนั้น เมื่อเขานำมาถวายอย่างใด ก็สันโดษคือยินดีอย่างนั้น ไม่ให้ใจวอกแวกไปในทางจะกินเนื้อสัตว์ ก็เมื่อรักษาอย่างนี้แล้วก็ได้ว่า ได้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะ ฉันอาหารเป็นอนวัชชะคือไม่มีโทษตามพระสูตรนี้.

อนึ่ง พระเป็นผู้ที่มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น เมื่อผู้อื่นเขาปรุงอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ทั่ว ๆ ไป ถ้าจะถือไม่ฉันก็เป็นกราลลำบาก เพราะเขาจะต้องไปจัดอาหารพิเศษมาให้ เพราะฉะนั้น จึงตัดบทเสียว่า เมื่อ

^{๔๓} ม.ม.๑๓/๔๘/๕๖-๖๑.

ไม่ใช่เนื้อที่ห้ามดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเขาถวายเป็นอย่างใด จะมีเนื้อสัตว์หรือไม่มีก็ตาม ก็พิจารณาฉันได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น การบัญญัติลงไปด้วยเหตุผล และการปฏิบัติที่พอเป็นไปได้ในเมื่อที่จะอาศัยประชาชนอยู่ดังนี้ ก็พอเหมาะพอสม.

พระมหากัจจายนะ

พระเจ้าปชโชต กรุงอุชเชนี ซึ่งหมอชีวกโกมารภัจไปรักษาและได้ทรงส่งผ้าสียเวยกะมา นอกจากเป็นผู้ที่เกลียดสัปปี (เนยใส) แล้วยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ดุร้าย จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่าพระเจ้าจันตปชโชต เต็มคำว่าจันตะไว้ข้างหน้า ซึ่งแปลว่าพระเจ้าปชโชตผู้ดุร้าย และโปรดเสวยน้ำจันท์ แต่ว่าเป็นผู้ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา เมื่อได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็คิดที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาสู่กรุงอุชเชนี เมื่อปรึกษาว่าจะส่งใครไปเชิญเสด็จ ก็เห็นสมควรว่าบุโรหิตของกรุงนั้นชื่อว่า **กาญจนะ** เรียกโดยโคตรว่า **กัจจายนะ** เป็นผู้ที่เหมาะสมที่สุดไปเชิญเสด็จได้ จึงได้มอบหมายให้กาญจนะบุโรหิตหรือว่ากัจจายนะบุโรหิตไปทูลเชิญเสด็จกัจจายนะบุโรหิตนั้นก็ทูลรับว่าจะไปเชิญเสด็จ แต่ว่าขอประทานอนุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระเจ้าปชโชตก็ประทานอนุญาต กัจจายนะบุโรหิตพร้อมกับผู้ร่วมทางอีก ๗ คน รวมเป็น ๘ คน ได้เดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ แล้วขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้าเมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๘ รูป.

กัจจายนะบุโรหิตผู้นี้ มีเล่าไว้ในประวัติของท่านว่า ท่านเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์บุโรหิตในกรุงอุชเชนี เป็นผู้มัววรรณงดงาม (ใช้คำว่า สุวัณณวัณโณ คือมีวรรณะเพียงวรรณะของทอง ซึ่งคำนี้ก็เป็นการที่ใช้สรรเสริญวรรณะของพระพุทธเจ้า) เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่ากาญจนะ แต่มักจะเรียกโดยโคตรว่ากัจจายนะ เมื่อบิดาสิ้นชีวิตก็ได้สืบตำแหน่งแทนบิดา ตั้งแต่มาบวชแล้วก็เรียกว่าพระมหากัจจายนเถระ.

เมื่อท่านได้บรรลุถึงผลอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ท่านก็ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ท่านกัจจายนะไปเองเถิด เพราะว่าเธอสามารถจะยังราชตระกูลและประชาชนในกรุงอุชเชนีให้เลื่อมใสได้ เพราะฉะนั้น พระมหากัจจายนะพร้อมด้วยพระผู้ร่วมเดินทางอีก ๗ รูปก็เดินทางไปกรุงอุชเชนี ในระหว่างทางก็ได้ไปถึงนิคมคืออำเภอแห่งหนึ่งชื่อว่านาริ ในนารินิคมนี้ได้มีธิดาของเศรษฐีที่ตกยาก คือเกิดในขณะที่กำลังตกยากแล้ว แต่เป็นผู้ที่มีผมยาวและงดงาม ธิดาของเศรษฐีอีกสกุลหนึ่งเป็นผู้ยังมีแต่ว่าขัดสนผม ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผมนี้ได้ส่งคนไปขอซื้อผมของอีกคนหนึ่ง ให้ราคามากมายธิดาเศรษฐีผมดกแต่ว่าตกยากผู้นั้นก็ไม่ยอมขายผมให้ เมื่อพระมหากัจจายนเถระและพระผู้ร่วมทางได้ไปถึงนิคมนั้น ได้ออกบิณฑบาตถือบาตรเปล่าเดินไปธิดาของเศรษฐีตกยากให้คนไปนิมนต์เข้ามาในเรือน แล้วก็เข้าไปในห้องตัดผมของตนออกให้พี่เลี้ยงนำผมไปขายให้แก่ธิดาของเศรษฐีคนที่ขัดสนผม สั่งไว้ว่าเมื่อได้เท่าไรก็ให้ซื้ออาหารมาเพื่อใส่บาตร พี่เลี้ยงนั้นก็นำผมไปขายให้แก่ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผม ธิดาของเศรษฐีผู้นั้นก็บอกว่าไม่ควรจะให้

ราคาสูงดั่งที่ติดต่อกันมาก่อน เพราะว่ามันมาให้แบบนี้เป็นผมที่ปราศจากค่าเหมือนผมของคนตาย จึงได้ให้ราคาเพียง ๘ กหาปณะเท่านั้น พี่เลี้ยงก็นำเงิน ๘ กหาปณะไปซื้ออาหารแบ่งเป็น ๘ ส่วน แล้วนำไปให้ธิดาของเศรษฐีใส่บาตรแก่พระภิกษุทั้ง ๘ รูปนั้น.

พระมหากัจจายนะพร้อมทั้งพระอนุจร ทำภักติกิจแล้วออกจากบ้านนั้นก็ตรงไปยังกรุงอุชเชนี ไปพักอยู่ในอุทยาน **กัญจนวัน** ของพระเจ้าแผ่นดิน คนรักษาอุทยานจำได้ ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าปชโชตให้ทรงทราบ พระเจ้าปชโชตได้เสด็จมาทรงพบแล้วตรัสถามว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระมหากัจจายนะทูลตอบว่า ไม่ได้เสด็จมาเอง โปรดให้ท่านมา พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสถามระยะทางที่มา กับอาหารการขบฉัน ท่านก็ได้เล่าถวายตามเรื่องที่เป็นมา พระเจ้าปชโชตทรงได้สดับ ก็ทรงนิยมชมชื่นโปรดให้ไปรับธิดาเศรษฐีตักยามมาเป็นพระมเหสีองค์หนึ่ง ต่อมาพระมเหสีองค์นี้ได้ประสูติพระราชกุมาร พระราชบิดาทรงตั้งพระนามตามชื่อของเศรษฐีผู้เป็นบิดาว่า โคपालกุมาร และพระเทวีก็มีชื่อว่า **โคปาลมาตาเทวี** พระเทวีได้โปรดให้สร้างวิหารถวายพระมหากัจจายนเถระในอุทยานกัญจนวันนั้น.

พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้สามารถในการขยายความย่อให้พิสดาร ต่อมาในภายหลังเมื่อท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ายังพระเชตวัน กรุงสาวัตถี ท่านได้แสดงขยายความภักติที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อแบบแต่งกระทู้นี้แหละ ภักติของท่านนั้นพระอาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้รวบรวมไว้มาก เช่น มธุปินติกสูตร^{๔๔} พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้ จึงได้ทรงยกย่องให้ท่านเป็นเอตทัคคะในทางขยายความย่อให้พิสดารโดยเฉพาะ ท่านได้ทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาในกรุงอุชเชนีเป็นอันมาก ได้มีกุลบุตรในกรุงอุชเชนีออกบวชกันมาก.

ในเมืองไทยเรานี้ได้รู้จักท่านในรูปหนึ่งที่เป็นพระอ้วน ๆ ทำไมจึงได้สร้างรูปของท่านให้อ้วนนึ่งพุงพลุ้ยอย่างนั้น ไม่พบหลักฐานในบาลีและอรรถกถา เป็นแต่เคยได้ยินมาว่า ท่านเป็นผู้มีวรรณะงดงาม จนมีผู้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายหน ท่านจึงอธิษฐานในองค์อ้วนอย่างนั้น เราก็มาสร้างรูปท่านเป็นพระอ้วน พระอ้วนนี้ของพม่ามอญก็มี คือ **พระอุปคุต** ที่เราเรียกว่า **พระบัวเข็ม** ของจีนก็มีคือ **พระศรีอารีย์** เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบุรณ์ ไทยเราอาจจะสร้างพระอ้วนขึ้นเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบุรณ์เหมือนอย่างพม่ามอญจีนดังกล่าวก็ได้.

ในพระบาลีนั้นมักไม่ได้รับุกาลเวลาแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจไว้ ในชั้นอรรถกถาก็มักไม่ระบุไว้ แต่มีระบุไว้มากกว่าในพระบาลี ฉะนั้น ในการจัดว่าทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรในปีไหน จึงจัดตามที่มีระบุไว้ชัดบ้าง ตามสันนิษฐานบ้าง ตามเรื่องราวบ้าง ดังเช่นเมื่อเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุงราชคฤห์ อันส่องความเป็นในระยะต้น มีเหตุผลที่ส่องความอย่างนั้น เช่นประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ซึ่งทรงใช้อยู่ในระยะต้น และเหตุผลประกอบอีกบางอย่าง ก็จัดเข้าในพรรษาที่ ๒-๓-๔

^{๔๔} ม.ม.๑๒/๒๒๐/๒๔๓-๒๕๐.

ด้วย.

มีอีกเรื่องหนึ่งที่หนังสือเล่มหนึ่งบอกว่า เกิดขึ้นในพระราชที่ ๔ แต่เป็นเรื่องเกี่ยวแก่บุคคล คือ ในอรรถกถาธรรมบท^{๔๕} เล่าว่า

บุตรเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ผู้หนึ่ง ชื่อว่า **อุคคเสน** ครั้งหนึ่งได้มีคณะนาฏกาคือคณะนาฏศิลป์ คณะหนึ่งมาแสดงในกรุงราชคฤห์และมีการไต่ราวซึ่งใช้ไม้ไผ่ต่อตั้งพาดขึ้นไปในอากาศ มีนักแสดง ไต่ขึ้นไปเดินบนราวนั้นและพ้อนรำขบร้อง บุตรเศรษฐีอุคคเสนได้ไปดูก็เกิดพอใจในธิดานักพ้อนผู้หนึ่ง กลับมาบ้านก็ลงนอนไม่ยอมแตะต้องอาหาร บอกว่าถ้าไม่ได้ก็จะยอมตาย บิดามารดาก็ส่งคนไปขอ เขาก็ไม่ยอมยกให้ บอกว่าถ้าพอใจก็ให้ตามคณะเขาไปเขาจึงจะยอมให้ บุตรเศรษฐีนั้นก็ยอมตาม คณะนั้นไป และได้ธิดานักพ้อนนั้นตามประสงค์ ต่อมาเมื่อมีบุตร ภรรยา ก็สอนให้บุตรพูดว่าเป็นลูกของ คนเทียมเกวียน เป็นลูกของคนยกสิ่งของ คือว่าบุตรเศรษฐีนั้นไม่มีศิลปะในทางนั้น ก็ต้องช่วยคณะ ในการจัดเกวียน ในการเลี้ยงโค และในการยกทัพสัมภาระ เมื่อได้ฟังภริยาพูดหมิ่นดั่งนั้นก็คิดว่า มานะของภริยานั้นเกิดขึ้นเพราะอะไร ก็จับได้ว่าเพราะตนเองไม่มีศิลปะ จึงเกิดความตั้งใจที่จะศึกษา ไปหาบิดาของภริยาขอศึกษาศิลปะจนเป็นผู้สามารถแสดงได้เป็นอย่างดี ในคราวหนึ่งได้มาแสดงใน กรุงราชคฤห์และได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าบทหนึ่ง ที่แปลใจความว่า

“จงปล่อยในเมืองต้น จงปล่อยข้างหลัง จงปล่อยในท่ามกลาง เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ บุคคล ผู้มีใจวิมุตติแล้วในที่ทั้งปวง จักไม่เข้าถึงชาติและชราต่อไปอีก.”

ก็ได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานให้เป็นภิกษุด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

^{๔๕} ธรรมปท. ๘/๒๓-๒๔.

พระราชพิธี

ปามหาวัน กรุงเวสาลี

ลิจจวี

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ ตามที่ทรงพอพระทัยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปยังกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลาในปามหาวัน กรุงเวสาลี เป็นเมืองหลวงของ **แคว้นวัชชี** ซึ่งเป็นรัฐอิสระรัฐหนึ่ง เวลานั้นมีความเจริญรุ่งเรือง บ้านเมืองสวยงาม ท่านเล่าประวัติของราชตระกูลที่ปกครองวัชชี อันเรียกว่า ลิจจวี ไว้ดังนี้

ในอดีต พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีแห่งแคว้นกาสิได้ทรงครรภ์และประสูติออกมาเป็นชั้นเนื้อที่มีสีแดง ก็ทรงละอายพระหฤทัย รับสั่งให้นำใส่เข้าไปในภาชนะ แล้วตีตราบอกว่าเป็นปชาคือเป็นผู้ที่เกิดมาของพระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสี ปิดเรียบริ้วดีแล้วก็ลอยน้ำทิ้งไป ภาชนะนั้นก็ลอยออกแม่น้ำคงคา ลอยไปจนถึงตำบลหนึ่ง ได้มีดาบสผู้หนึ่งอาศัยสกุลของคนเลี้ยงโคที่เรียกว่าโคบาลได้ลงไปอาบน้ำ ได้พบภาชนะนั้นลอยมาก็ก็นำเอาขึ้นไป เมื่อเปิดดูก็พบชั้นเนื้อซึ่งเป็นของที่ยังไม่เน่า ก็สงสัยว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตอะไรอยู่ก็เอาเก็บไว้ ต่อมาชั้นเนื้อนั้นก็แตกออกเป็นสองชั้น และต่อมาก็เป็นเด็กขึ้นสองคน เป็นชายหนึ่ง หญิงหนึ่ง เด็กทั้งสองนี้เมื่อบริโภคอาหารลงไปก็มองเห็นจากข้างนอก เพราะมีผิวหนังเหมือนสิ่งโปร่งแสง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ลิจจวี** ที่แปลว่า **ไม่มีจวี ไม่มีผิวหนัง** อีกนัยหนึ่งว่ามีผิวหนังที่เยว่นอย่างเป็นรอยเย็บด้วยเข็ม จึงเรียกว่า **สินัจจวี** ที่แปลว่า **มีผิวหนังที่เยว่น** เรียกเพี้ยนไปก็เป็นลิจจวี ดาบสก็เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ แต่ก็ต้องเป็นกังวล เข้าไปบิดนทาตในบ้านก็จนตะวันโคง พวกโคบาลได้ทราบก็มาขอเอาไป ดาบสนั้นก็ให้ไปและได้สั่งว่าให้เลี้ยงดูให้จงดี เมื่อเติบโตขึ้นก็จงอภิเษกให้เป็นคู่ครองกันและจงสร้างบ้านสร้างเมืองให้ โคบาลเหล่านั้นก็เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ และได้ปฏิบัติตามคำที่ดาบสสั่งไว้ ก็เกิดเป็นวงศ์ลิจจวีขึ้น คู่แรกนี้เมื่ออภิเษกกันแล้วก็มีโอรสมธิตา และก้อภิเษกในวงศ์เดียวกัน ขยายออกไปจนถึงต้องขยายบ้านเมืองออกไปหลายครั้ง เพราะฉะนั้น เมืองนั้นจึงเรียกว่า **เมืองเวสาลี** ที่แปลว่า **เมืองที่ขยายออกไป** และแคว้นนั้นเรียกว่า **แคว้นวัชชี** คือประเทศวัชชี แปลว่า **เป็นถิ่นที่พึงวัน** อาจจะหมายว่าเป็นถิ่นที่

มีกำลังเข้มแข็ง ผู้ที่มุ่งจะรุกรานควรจะเว้นก็ได้ แต่ท่านเล่าความหมายไว้อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อกษัตริย์ผู้เป็นต้นวงศ์ลิจนวิยังง์เป็นเด็กอยู่ ได้เล่นรังแกเด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาล เด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาลก็มาฟ้องบิดามารดาว่า ถูกเด็กที่ไม่มีพ่อแม่ไม่มีแม่มาเล่นรังแก บิดามารดาก็ไม่พอใจสั่งให้ลูกงดเว้นไม่ให้คบหากับเด็กทั้งสองนั้น แต่ข้อนี้ถ้าหมายความว่า เป็นแคว้นที่พึงละเว้นเพราะเหตุที่มีกำลังมาก ก็เห็นจะเหมาะ.

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์-กำเนิดภิกษุณี

พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับที่กุฎาคารศาลา อันแปลว่าศาลาที่เป็นเรือนยอดในป่ามหาวัน ในขณะที่ประทับอยู่ที่นั่น ก็ได้ทรงทราบข่าวประจวบของพระพุทธบิดา ตามเรื่องได้เล่าว่า เมื่อพระโอรสพระนัดดาได้เสด็จออกทรงผนวชหมดก็ได้ทรงระลึกถึงอยู่เสมอ เมื่อประจวบลงก็ปรารถนาจะให้เห็นพระราชโอรสและพระราชนัดดา โดยเฉพาะก็คือพระพุทธเจ้า พระนันทะ และพระอานนท์ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงทราบข่าวประจวบ ก็ได้รับเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ และได้เข้าเฝ้าพระพุทธบิดา ได้ทรงแสดงธรรมะอบรมอยู่เป็นเวลาหลายวันจนพระพุทธบิดาเสด็จนิพพาน คือท่านว่าพระพุทธบิดานั้น ได้ฟังธรรมะที่พระพุทธเจ้าอบรมจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และได้ทูลลาพระพุทธเจ้าเข้านิพพานโดยยังมีทันจะได้อุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ได้ถวายพระเพลิงพระศพพระพุทธบิดา เสร็จแล้วพระนางมหาปชาบดีโคตมีพระมาตุจฉา คือพระน้านาง เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะพระราชสวามีสิ้นพระชนม์แล้วก็ทรงหมดมาระจึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์อันเป็นที่ประทับ และได้ทูลขอให้มาตุจฉาคือสตรีได้บวชเป็นอนาคาริยะะ ในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศ พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธว่าอย่าให้มาตุจฉายินดีเพื่อจะบวชในพระธรรมวินัย พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทูลอ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระนางก็ทรงกันแสงเสียดพระทัย เสด็จกลับ.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธอัชฌาศัยแล้วก็ได้เสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปประทับอยู่ที่กุฎาคารศาลาป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทรงชักชวนเจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากปลงพระเกศา ทรงผ้ากาสายะคือผ้าข้อมน้ำฝน แล้วก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาททั้งหมดไปยังกรุงเวสาลี และต่างก็มีพระบาทแตกและมีพระกายที่เหน็ดเหนื่อยลำบาก พากันไปยืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูที่ประทับ ท่านพระอานนท์ได้เห็นพระนางมหาปชาบดีโคตมีและหมู่เจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากมายืนกันแสงอยู่อย่างนั้นก็เข้าไปถามพระนางก็ได้รับสั่งบอกแก่พระอานนท์ พระอานนท์ขอให้ประทับรออยู่ที่นั่นก่อน และได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลขอให้มาตุจฉาได้บวชในพระธรรมวินัย พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธแก่พระอานนท์ พระอานนท์ก็ได้ทูลขอถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระอานนท์จึงได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ถ้าว่ามาตุจฉาคือสตรีเมื่อบวชในพระธรรมวินัยนี้แล้ว จะเป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้

แจ้งโสดาปัตติผล สกาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลหรือไม่ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า เป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้งได้ พระอานนท์จึงได้กราบทูลว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีเป็นผู้สมควรอย่างนั้น และพระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้เป็นผู้มีอุปการะมากแต่พระพุทธเจ้ามาในเมืองต้น เพราะทรงเป็นผู้เลี้ยงดูทะนุถนอมพระองค์สืบต่อจากพระพุทธมารดา ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป เพราะฉะนั้น ก็ขอให้พระนางได้บวชในพระธรรมวินัยตามที่ทรงตั้งพระฤทัย.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมีจะรับครุธรรม คือธรรมที่หนัก ๘ ข้อได้ ก็ให้อุปสมบทได้ ครุธรรม ๘ ข้อนั้น คือ

๑. ภิกษุณีที่อุปสมบทมาตั้งร้อยพรรษา ก็พึงทำการกราบไหว้ การลูกรับ การกระทำอัญชลี การทำสามีจิกรรมแก่ภิกษุที่อุปสมบทใหม่แม้ในวันนั้น.

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ.

๓. ภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ ประการจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือ การถามวันอุโบสถและการเข้าไปฟังโอวาท.

๔. ภิกษุณีออกพรรษาแล้วพึงปวารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ในภิกษุสงฆ์และในภิกษุณีสงฆ์.

๕. ภิกษุณีเมื่อต้องครุธรรมคือต้องอาบัติหนัก ก็พึงประพฤติมานตบักข์หนึ่งในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย.

๖. สตรีที่ศึกษาอยู่ในธรรม ๖ ข้อเป็นเวลา ๒ ปี (กล่าวคือรักษาศีล ๑๐ ของสามเณรนั้นแหละ แต่ว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๖ โดยไม่ขาดตลอดเวลา ๒ ปี) อันเรียกว่านางสิกขมานา เมื่อได้ศึกษาแล้วตั้งนี้จึงอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่ายได้.

๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุโดยปริยายอะไร ๆ ทั้งนั้น และ

๘. ภิกษุทั้งหลายสั่งสอนห้ามปรามภิกษุณีทั้งหลายได้ แต่ว่าภิกษุณีทั้งหลายจะสั่งสอนห้ามปรามภิกษุทั้งหลายไม่ได้.

ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนี้ จึงให้อุปสมบทได้.

ท่านพระอานนท์ก็เรียนครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ก็ได้ไปทูลให้พระนางมหาปชาบดีโคตมี ทราบ พระนางก็ทรงยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ได้ตรัสว่าทรงมีความยินดีรับเหมือนอย่างสตรีหรือบุรุษที่เป็นบุคคลรุ่นหนุ่มรุ่นสาวยินดีรับพวงดอกไม้เครื่องประดับ และการรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น เป็นการอุปสมบทของพระนางมหาปชาบดีโคตมี ท่านพระอานนท์ก็ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลให้ทรงทราบว่า พระนางได้รับครุธรรมทั้ง ๘ ได้อุปสมบทแล้ว.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีไม่พึงบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์คือพระศาสนาที่จะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธิธรรมก็จะพึงตั้งอยู่ตลอดกาลพันปี แต่เพราะมาตุคามบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์ก็ไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธิธรรมจะตั้งอยู่ตลอด ๕๐๐ ปีเท่านั้น เหมือนอย่างตระกูลที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อย ก็จะถูกทำลายได้ง่ายเหมือนอย่างโรคของต้นข้าวชนิดหนึ่งที่เรียกว่าเพลี้ย เมื่อลงในนาข้าวสาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั้นก็จะไม่ตั้งอยู่ได้นาน หรือเหมือนอย่าง

โรคที่เกิดขึ้นแก่ต้นอ้อย ที่ทำให้ต้นอ้อยเกิดสีแดงขึ้น ก็จะทำให้ไร่อ้อยตั้งอยู่ไม่ได้นาน แต่ว่าได้ทรงบัญญัติกรรม ๘ ประการแก่มิถุนีทั้งหลาย ให้มิถุนีทั้งหลายรักษาไว้ไม่ก้าวล่วงตลอดชีวิต เหมือนอย่างได้ทรงทำท่านบักนบ่อที่ใหญ่ไว้ทุกด้านเพื่อไม่ให้น้ำไหลออก และเพื่อป้องกันน้ำข้างนอก จะไหลเข้ามามากเกินไปด้วย.

หลักฐานในพระบาลีภิกขุณีขันธกะตอนนี้ มีแห่งเดียวที่พยากรณ์เรื่องศาสนาว่าถ้ามาตุคามไม่เข้ามาบวช พรหมจรรย์ก็จักตั้งอยู่นาน ท่านว่าพันปี แต่ว่าถ้าเข้ามาบวชก็จะเหลือเพียง ๕๐๐ ปี นี้เป็นหลักฐานชั้นบาลีในพระไตรปิฎกของเรา แต่ว่าในชั้นอรรถกถา^{*} ท่านได้มาแก้ไว้ว่า พระอรหันต์ที่ได้ปฏิสัมภิกา ๔ จะมีอยู่ในระยะหนึ่งพันปีแรก พระอรหันต์ที่เป็นสุขวิปัสสกคือว่าได้สำเร็จจิตกิเลสได้ แต่ว่าไม่ได้ปฏิสัมภิกา ๔ ไม่มีความแตกฉาน (สุขวิปัสสก แปลว่าเห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือหมายความว่าไม่ได้ความแตกฉาน แต่ก็ทำกิเลสให้สิ้นไป) นี้จะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๒ พระอนาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๓ พระสกทาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๔ พระโสดาบันจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๕ ปฏิเวธสังฆกรรม สังฆกรรม คือ มรรค ผล นิพพาน จะตั้งอยู่ห้าพันปี ปริยัติสังฆกรรม คือการเรียนให้รู้พระพุทธศาสนา ก็จะตั้งอยู่เท่านั้น แต่ว่าเพศคือการทรงเครื่องหมายเป็นบรรพชิตในรูปใดรูปหนึ่งนั้นจะมีสืบไปอีกนาน.

อีกแห่งหนึ่ง^๒ ได้แสดงอันตรายอัน คือความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาไว้ ๕ ได้แก่

๑. **อริคมอันตราย** ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพาน.

๒. **ปฏิบัติอันตราย** ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ.

ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพานนั้น หมายความว่า เมื่อไม่มีพระอรหันต์เรื่อยมาจนถึงไม่มีพระโสดาบันเมื่อใด เมื่อนั้นก็ถือว่าเป็นความเสื่อมสิ้นแห่งอริคมคือมรรคผลนิพพาน ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัตินั้น ในเบื้องต้นก็เสื่อมสิ้นการปฏิบัติเพื่อฉานวิปัสสนามรรคผลก่อน คือว่าบุคคลผู้ปฏิบัติไม่ได้มุ่งฉาน ไม่ได้มุ่งวิปัสสนา ไม่ได้มุ่งผล เมื่อการปฏิบัติในด้านนี้เสื่อมลงไปแล้วก็เหลือแต่การปฏิบัติพระวินัย ในการปฏิบัติพระวินัยนั้นข้อเล็ก ๆ ก็เสื่อมไปก่อน คือไม่ใส่ใจในข้อปฏิบัติพระวินัยที่เป็นส่วนเล็กน้อย ก็ขาดวินัยเรื่อยไปจนถึงเหลือแต่ปาราชิก ๔ แปลว่ารักษาศีล ๔ คือ รักษาการเว้นปาราชิก ๔ ข้อไว้ จนเมื่อไม่รักษาสิกขาบททั้ง ๔ ข้อนี้ไว้เมื่อใดด้วยกันทั้งหมด เมื่อนั้นก็เป็นอันว่าถึงความเสื่อมสิ้นของการปฏิบัติ.

๓. **ปริยัติอันตราย** ความเสื่อมสิ้นของปริยัติ คือการเรียนพระศาสนา เมื่อยังมีการเรียนพระศาสนา ยังมีการทรงจำอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ก็ยังไม่เสื่อมสิ้น จนเมื่อใดไม่มีใครทรงจำพระพุทธศาสนาไว้ได้ ก็เรียกว่าเป็นปริยัติอันตราย.

๔. **สิงคอันตราย** ความเสื่อมสิ้นแห่งเพศ คือเมื่อยังทรงเพศอยู่ เพศก็ยังไมเสื่อมสิ้น เมื่อ

^{*} สมนต. ๓/๔๔๐.

^๒ สารสังคหะ อ่างในสังคีตยวงค์ น. ๕๔๕-๖.

ใดเปลี่ยนแปลงไปจนไม่เหลือเครื่องหมายที่เป็นเพศบรรพชิตได้เลย เมื่อนั้นก็ถือว่าเป็นลิงค์อันตรายาน.

๕. ธาตุอันตรายาน ความเสื่อมสิ้นแห่งธาตุ หมายความว่าความเสื่อมสิ้นพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งท่านพยากรณ์ว่าในอนาคตข้างหน้า โอกาสหนึ่งพระบรมสารีริกธาตุก็จะเสื่อมสิ้นไป.

นี่เป็นเค้าของเรื่องศาสนานอันตรายาน ความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาที่มีแต่งกันเป็นหลักฐานในลังกา แต่ในชั้นบาลีก็มีพบเท่าที่อ้างมาข้างต้น ซึ่งท่านอธิบายว่า ที่ตรัสว่าพรหมจรรย์หรือว่าสังฆกรรมจะตั้งอยู่พันปีนั้น ก็หมายถึงว่าจะมีพระอรหันต์ที่เป็นผู้บรรลุปฏิสัมภิกา คือความแตกฉานในปฏิสัมภิกายอยู่ตลอดพันปี ส่วน ๕๐๐ปีนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติครุธรรมป้องกันไว้ จึงไม่เป็นไปตั้งนั้น.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานครุธรรมเป็นการประทานอุปสมบทแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีแล้ว ก็ได้โปรดให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทเจ้าหญิงสาภิยานี้ที่ตามเสด็จมานั้นให้เป็นภิกษุณีด้วยกันสิ้น แต่ก็ต้องรับปฏิบัติในครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นด้วย ต่อมาครั้งหนึ่งพระนางมหาปชาบดีโคตมีได้ขอให้ท่านพระอานนท์ทูลขอพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง คือขอให้ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายกราบไหว้กันตามอ่อนแก่พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินยอมอำนวยการตาม และในคราวหนึ่ง พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทรงขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ ซึ่งเมื่อได้ทรงสดับธรรมะของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็จะได้หลีกออกไปปฏิบัติ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า *ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความกำหนัดย่อมนใจ เป็นไปเพื่อความประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความสังสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความอยากใหญ่ เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก ก็พึงทรงไว้ว่านั้นไม่ใช่ธรรม นั้นมิใช่วินัย นั้นไม่ใช่สัตตคุณาคือคำสอนของพระศาสดา ส่วนธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความสิ้นกำหนัดย่อมนใจ เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความไม่สะสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความปรารถนาน้อย เป็นไปเพื่อความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความหลีกออกสงบสงัด เป็นไปเพื่อความปรารถนาคความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ก็ให้พึงทรงไว้ว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตคุณาค*^๓

ธรรมะที่ตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนี้ ในนวกวาทได้นำมาไว้ในหมวด ๘ และได้เรียกว่าลักษณะตัดสิ้นพระธรรมวินัย ๘ อย่าง.

ในพรรษาที่ ๕ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทับจำพรรษาอยู่ภูฏาคารศาลาในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลีนั้น.

ตามที่ได้แสดงไว้แล้วว่าในพรรษาที่ ๕ นั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลาป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี แห่งแคว้นวัชชี **มหาวัน** แปลว่า **ป่าใหญ่** อยู่ใกล้เมืองเวสาลี ได้มีการสร้างเรือนชั้นที่เรียกว่าปราสาท ซึ่งทำเป็นแบบเรือนยอดมีข้อฟ้า แต่ว่าเรียกชื่อว่า **ภูฏาคารศาลา ภูฏ**

^๓ วิ.จุลล. ๗/๓๒๐/๕๑๓-๕๒๓.

แปลว่า ยอด อาคาร แปลว่า เรือน ศาลา ก็แปลว่า โรง รวมกันว่า โรงเรือนยอด สร้างไว้ใปามหาวันนั้น และเป็นสังฆารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพูดว่า ภูฏาคารศาลาก็หมายถึงว่าเป็นชื่อของอารามในที่นั้น ท่านแสดงว่าตัวศาลาหลังนี้ ได้สร้างยาวไปตามทิศเหนือมาได้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ในระหว่างที่ประทับอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระพุทธบิดาตั้งที่เล่าแล้ว การเสด็จครั้งนี้ พระอาจารย์กล่าวว่าเสด็จไปทางอากาศ น่าจะเข้าใจว่าเสด็จโดยรีบด่วน เพราะพระพุทธบิดาประชวรมากเมื่อพระพุทธบิดาลิ้นพระชนม์แล้ว มหานามสักกะซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระอนุรุทธเถระก็ได้ปกครองศากยวงศ์สืบต่อมา.

ในปฐมสมโพธิ ฉบับ กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส และอรรถกถา ได้เล่าว่า พระนางยโสธราพิมพาได้ทรงปรารถนาถึงการเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้ากับพระราहुลซึ่งเป็นพระโอรส และเมื่อสิ้นพระพุทธบิดาแล้ว จึงได้ทรงคิดจะออกผนวชเป็นภิกษุณี ได้เสด็จไปยังกรุงสวตถิซึ่งเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และทรงขอผนวชเป็นภิกษุณี ในระยะนี้ยังไม่ถึงวาระที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาที่กรุงสวตถิ เพราะฉะนั้น ถ้าจะเป็นดังนั้นก็คงจะเป็นที่เสด็จผ่าน คือว่าจาริกผ่านไปและประทับที่พระเชตวันก่อนเข้าพรรษา แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับ ณ ป่ามหาวันนั้น.

ลิจฉวีปริหานิยธรรม ๔

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป่ามหาวันนั้น จะเป็นในครั้งนี้หรือในครั้งต่อมาไม่ปรากฏ ได้มีลิจฉวีกุมารคือเจ้าชายหนุ่ม ราชตระกูลลิจฉวีจำนวน ๕๐๐ ได้ออกมาล่าสัตว์ในป่ามหาวันพร้อมกับพวกสุนัขสำหรับล่าสัตว์เป็นจำนวนมาก ครั้นมาพบพระพุทธเจ้า ก็ได้พากันวางอาวุธและได้ต้อนรับให้หลบไปในที่อื่น แล้วก็พากันประคองอัญชลี เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ ในครั้งนั้นเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งมีพระนามว่า **มหานาม** ทรงดำเนินเล่นมาทางนั้น เมื่อได้มาเห็นลิจฉวีกุมารเหล่านั้นเฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ จึงได้กล่าวอุทานขึ้นว่า วัชชีจักมี วัชชีจักมี หมายความว่า ประเทศวัชชีจักเจริญ ประเทศวัชชีจักเจริญ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ที่กล่าวอุทานขึ้นดั่งนั้น หมายความว่าอย่างไร เจ้าลิจฉวีมหานามกราบทูลว่า ลิจฉวีกุมารหนุ่ม ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ดูร้ายหยาบคาย ชอบยื้อแย่งอ้อย พุทรา ขนม หรือสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเป็นของขวัญสำหรับส่งไปยังตระกูลนั้น ๆ บางทีก็ชอบรังแกสตรี มีอาการคะนองดูร้ายต่าง ๆ แต่ว่าบัดนี้มาประคองอัญชลีสงบ เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่อย่างเรียบร้อย ฉะนั้น ก็เป็นอันหวังว่าประเทศวัชชีจักเจริญ.

พระพุทธเจ้าตรัสว่า กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นขัตติยราชผู้ที่ได้รับมูรธาภิเษกแล้วก็ดี เป็นผู้ครองรัฐก็ดี เป็นผู้สืบทายาทของบิดาก็ดี เป็นเสนาบดีก็ดี เป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านทั้งหลายก็ดี เป็นหัวหน้าหมู่หัวหน้าคณะก็ดี ซึ่งได้เป็นผู้ปกครองเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าประกอบด้วยธรรมะ ๕ ประการเหล่านี้ ก็จักหวังความเจริญ ไม่ต้องหวังความเสื่อม คือ

ข้อ ๑. สักการะเคารพนบถือบูชามารดาบิดาโดยโศกทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม มารดา

บิดาผู้ได้รับความสักการะเคารพนับถือบูชาที่ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ว่าเป็นเจ้าดำรงชีวิตอยู่ รักษาชีวิตอยู่ตลอดเวลา.

ข้อ ๒. สักการะเคารพนับถือบูชาบุตรภรรยา ทาส กรรมกร และบุคคลผู้เกี่ยวข้องทั้งหลาย ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม ชนเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชาที่ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม คือคิดตั้งใจให้เจริญอายุเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๓. สักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลผู้เป็นเจ้าของนาใกล้เคียงกัน ประกอบการงานในเขตนาที่ใกล้เคียงกัน และเจ้าหน้าที่รังวัดที่นาทั้งหลาย บุคคลเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๔. สักการะเคารพนับถือบูชาเทพดาผู้รับผล ด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาโดยธรรม เทพดาผู้รับผลได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๕. สักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์ ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม สมณพราหมณ์ได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

กุลบุตรใด ๆ เมื่อมีธรรมะ ๕ ประการนี้ ครอบครองความเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ก็ย่อมหวังความเจริญได้ไม่ต้องหวังความเสื่อม.^๔

ในพระพุทธภาษิตนี้ ใช้ศัพท์ว่าสักการะเคารพนับถือบูชาเหมือนกันหมดทั้ง ๕ จำพวก กล่าวโดยส่วนรวมก็คือให้มีความนับถือตามฐานะ ไม่ดูหมิ่น และทำความเกื้อกูลบุคคลทั้ง ๕ จำพวกนี้ตามฐานะ จำพวกที่ ๑ ก็ได้แก่มารดาบิดา จำพวกที่ ๒ ก็ได้แก่บุตรภรรยา ทาสกรรมกรและบุคคลที่เกี่ยวข้องนี้ก็แสดงว่าไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม แต่ทำให้นับถือตลอดถึงทาสกรรมกรด้วย บุคคลจำพวกที่ ๓ ก็คือผู้ที่ประกอบการงานในที่ใกล้เคียงกัน ในที่นี้แสดงแต่บุคคลผู้ประกอบกิจการม จึงได้ยกเอาเจ้าของนาที่ใกล้กัน กับเจ้าหน้าที่รังวัด ก็หมายความว่าโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีการนับถือตลอดถึงบุคคลผู้อยู่ใกล้เคียงกัน ผู้ประกอบการงานร่วมกัน และเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง จำพวกที่ ๔ ก็คือพวกเทวดาที่รับผล อันนี้ก็หมายถึงเทวดาที่นับถือกันมาตามตระกูล ก็เป็นว่าพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุวัตให้มีการปฏิบัติต่อเทพดาตามที่เขานับถือกันด้วย ไม่ใช่คำนับเสียทีเดียว พวกที่ ๕ ก็คือสมณพราหมณ์.

วจนโคตรสูตร^๕

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในภูฏาคารศาลา ในป่ามทวัน ใกล้กรุงเวสาลีนั้น ปริพาชกคือนักบวชจำพวกหนึ่ง ซึ่งนุ่งผ้าขาวอย่างเราเรียกว่า **ชีปะขาว** อาศัยอยู่ในอารามปริพาชก ซึ่งเรียกว่า

^๔ อัง. ปญจก. ๒๒/๘๖/๕๘

^๕ วจนโคตตสูตร ม.ม. ๑๓/๒๓๖/๒๔๐-๓.

เอกปถุณทริกะ อาจจะมีต้นมะม่วงผลเล็กอยู่ต้นหนึ่ง ก็เอาชื่อนั้นเป็นชื่อของอาราม.

ในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนั่งและถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลีทรงดำริว่า เวลายังเช้านัก ทรงรู้จักปริพาชกที่เรียกว่าชื่อว่า **วัจฉโคตร** อาศัยอยู่ในอารามเอกปถุณทริกะนั้น จึงได้เสด็จเข้าไปเยี่ยม.

วัจฉโคตรปริพาชกได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งแล้ว ก็ได้ทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่าพระสมณโคดม (หมายถึงพระพุทธเจ้าเป็นคำที่พวกปริพาชกเรียกพระองค์) ทรงเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทั้งหมด ทรงเป็นผู้เห็นทั้งหมด ทรงปฏิญาณทัศนะคือความรู้ ความเห็น ว่าทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ ไม่มีตกเหลือว่า เมื่อพระองค์ทรงดำเนินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี หลับอยู่ก็ดี ตื่นอยู่ก็ดี ก็มีญาณทัศนะคือความรู้ความเห็นที่แจ่มแจ้ง ปรากฏขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ตนได้ยินเขาพูดกันดังนี้ คำที่เขาพูดกันนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เป็นการพูดอย่างที่เรียกว่ากล่าวตุ้ด้วยคำไม่จริงหรือไม่.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า คำที่วัจฉโคตรปริพาชกได้ยืมนั้นไม่เป็นความจริง เขาไม่ได้พูดเหมือนอย่างที่เราองค์รับสั่ง เป็นการกล่าวตุ้พระองค์ด้วยคำที่ไม่เป็นความจริง.

วัจฉโคตรปริพาชกจึงได้กราบทูลถามว่า เมื่อเป็นดังนั้น จะพยากรณ์อย่างไร จึงจะเป็นการกล่าวคำที่พระองค์ได้ตรัสไว้ ไม่เป็นการกล่าวตุ้ด้วยคำไม่จริง เป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้องไม่ควรตำหนิ.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพยากรณ์ว่าพระสมณโคดมมีวิชา ๓ จึงจะเป็นการกล่าวที่ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตุ้ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง ต่อจากนั้นก็ให้ทรงอธิบายวิชา ๓ ว่า ได้แก่

๑. **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** รู้ระลึกนิवासคือที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้.
๒. **จตุปปาตญาณ** รู้จุดคือความเคลื่อนไหว และอุปบัติคือความเข้าถึง.
๓. **อัสวักขยญาณ** รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ.

เมื่อบุคคผลพยากรณ์ว่า พระสมณโคดมมีวิชา ๓ คือมีญาณ ๓ ดังกล่าวมานี้ จึงชื่อว่าพยากรณ์ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตุ้พระองค์.

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์บางคนที่ไม่ละสังโยชนคือเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไป จะเป็นผู้กระทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ จะทำที่สุดของทุกข์ได้ไม่มี.

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มีอยู่ ไม่ใช่ ๑๐๐ เดียว ไม่ใช่ ๒๐๐ ไม่ใช่ ๓๐๐ ไม่ใช่ ๔๐๐ ไม่ใช่ ๕๐๐ แต่ว่ามีมากกว่านั้น.

วัจฉโคตรได้กราบทูลถามต่อไปว่า ส่วน **อชาชีวก** คือนักบวชที่มีลัทธิต่าง ๆ บางพวกกายแตกทำลายตายไปแล้วนั้น ทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ไม่มี.

ปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า อาชีวกบางคนที่ยากแตกทำลายไป เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ก็ยังไม่ทรงพบเห็น หรือว่าทราบว่ามีอาชีวกอะไร ๆ ที่จะเข้าถึงสวรรค์ได้ นอกจากจำพวกเดียวที่เป็น **กรรมวาที** คือกล่าวกรรม **กิริยาที** กล่าวว่าการกรรมก็เป็นอันทำ.

ปริพาชกก็ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียริยก็เป็นที่ว่างโดยที่สุดแม้การเข้าถึงสวรรค์.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ก็เป็นที่ว่างเช่นนั้น.

ใจความในคำสนทนานี้ มีข้อที่พึงยกขึ้นกล่าวหลายประการ ข้อแรกก็คือ พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในอารามของบุคคลต่างศาสนาต่างลัทธิ และได้สนทนาธรรมในลัทธิของกันและกัน เป็นอันแสดงว่าไม่ได้ทรงถือบุคคลภายนอกศาสนาว่าเป็นศัตรู แต่ได้ทรงถือว่าเป็นบุคคลที่พึงพบปะและสนทนากันตามโอกาส มีเรื่องที่ได้เสด็จเข้าไปสนทนาในวัดของบุคคลต่างลัทธินี้หลายครั้งหลายหน.

วิชา ๓

ส่วนข้อที่สนทนากัน ปริพาชกได้ทูลถามตามที่เคยได้ยินเขาพูดกันว่า พระองค์เป็นลัทธิปัญญา เป็นผู้เห็นเป็นผู้รู้ทั้งหมด เดินไปก็รู้ทั้งหมด หลับอยู่ก็รู้ทั้งหมด ตื่นอยู่ก็รู้ทั้งหมด เป็นความจริงหรือไม่ พระองค์ได้ตรัสปฏิเสธว่าไม่เป็นความจริง เมื่อจะพูดให้ถูกต้องก็ต้องพูดว่าทรงมีวิชา ๓ ดังหัวข้อที่ได้ยกมาแล้ว ควรทำความเข้าใจในเรื่องวิชา ๓ นี้โดยสังเขป.

ข้อที่ ๑. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ **ญาณ** แปลว่า **ความรู้** **อนุสสติ** แปลว่า **ระลึกตามไป** **นิวาสะ** แปลว่า **ที่อาศัยอยู่** ในภาษาไทยใช้คำว่า **นิวาส** ก็หมายเอา **บ้าน** ตามพยัญชนะก็แปลว่า **ที่อาศัยอยู่** **ปุพเพ** แปลว่า **ในปางก่อน** รวมกันเข้าก็แปลว่า **ความรู้ระลึกตามไปถึงที่อาศัยอยู่ในปางก่อน**.

ควรเข้าใจคำว่าที่อาศัยอยู่คือนิวาสนั้นหมายถึงอะไร ท่านหมายถึงเบญจขันธ์ คือกองทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่รวมกันเข้าก็เป็นสกลกายอันนี้ ข้อที่เป็นหลักในเบื้องต้นก็คือรูปคือกายอันนี้ เหล่านี้เรียกว่า นิวาส แปลว่าที่อาศัยอยู่.

จึงถึงปัญหาว่าใครเป็นผู้อาศัย ผู้อาศัยในบางแห่งท่านเรียกว่า **สัตว์** แปลว่าผู้ซึ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเรียกว่าเป็นสัตว์ ซึ่งแปลว่าผู้ซึ่ง คือยังเป็นผู้ซึ่งผู้ติดอยู่ ยังไม่ใช่เป็นผู้รู้ ผู้หลุดพ้นซึ่งเข้ามาอีกชั้นหนึ่งก็คือ ตัวเราที่สมมติเรียกว่า **อตต** หรือเรียกเป็นลัทธินามกัว่าเราสัตว์หรือว่าอตตหรือว่าเราเป็นผู้อาศัยอยู่ในที่อาศัยอันนั้น.

คราวนี้เรานั่งอยู่ที่ไหน จะชี้ที่ไหนว่าเป็นเรา ถ้าจะตั้งปัญหาถามแก่ทุก ๆ คนว่า เราอยู่ที่ไหน ก็จะเป็นปัญหาที่ต้องคิด ถ้าโดยปกติก็ต้องตอบว่าก็ตัวเราทั้งหมดนี้แหละคือเรา.

คราวนี้ถ้าจะถามว่าลองชี้ดูว่าอยู่ตรงไหน ถ้าจะยกเอาอาการ ๓๒ ว่าอยู่ที่ผม ที่ขน ที่เล็บ ที่ฟัน ที่หนัง ที่เนื้อ ที่เอ็น ที่กระดูก เป็นต้น ยกขึ้นมาทีละอย่าง หรือว่าถ้าจะยกเอาธาตุว่าอยู่ที่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ เป็นต้น ถ้าจะตอบดั่งนั้นก็ยังไม่ถูกต้อง เพราะว่าตัวเราถ้าอยู่ที่อาการ ๓๒ เช่นว่าอยู่ที่ผม ที่นี้ถ้าโกนผมเสียก็เป็นการโกนเอาตัวเราหมดไปด้วย แต่ไม่เป็นเช่นนั้นเราก็ก็นั่งอยู่ เพราะฉะนั้น ถ้าจะยกเอาออกทีละอาการ ทีละอย่าง ขึ้นมาค้นหาตัวเราว่าอยู่ที่ส่วนนั้นส่วนนั้นก็คงไม่ใช่ทั้งนั้น.

จนกระทั่งร่างกายอันนี้สิ้นชีวิตดับลงไปแล้ว ตัวเรานี้ก็ดับไปพร้อมกับลมหายใจหรือไม่ อันนี้ก็มีความเชื่อกันอยู่เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งก็มีความเชื่อกันว่า ตัวเราก็ดับหมดไปด้วย ที่เรียกว่าตายสูญ อีกจำพวกหนึ่งก็เชื่อว่ายังมีส่วนที่ไม่ดับ คือว่าไม่ตายและไปถือชาติกำเนิดใหม่.

จะว่าไปตามความเชื่อของจำพวกที่ ๒ นั้นก่อน คือ เมื่อค้นไปจนกระทั่งร่างกายอันนี้ดับลงไปแล้ว แต่ก็ยังมีส่วนที่ไม่ดับคือไม่ตาย ส่วนที่ไม่ดับไม่ตายนั้น ถ้าตามคติทางพระพุทธศาสนา ก็คงเป็นตัวเราที่คนเดียวกัน ไปหาบ้านอยู่ใหม่ คือว่าไปหานิวาสคือที่อาศัยอยู่ อันได้แก่เบญจขันธ์หรือว่าร่างกายใหม่ เมื่อร่างกายอันนั้นพังไปแล้ว ก็ไปหาบ้านอยู่ใหม่ต่อไปอีก.

พระญาณข้อแรกนี้เป็นความรู้สึกถึงขั้นนี้ คือว่าบ้านซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ย้อนหลังไปได้ตามกำลังของสติที่ระลึกถึง เมื่อมีสติระลึกได้ยาวไกล ก็รู้ไปได้ยาวไกล ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่มีสติระลึกไปได้ยาวไกล เพราะฉะนั้น ก็รู้ไปได้ยาวไกล.

มาเทียบดูในปัจจุบันบัดนี้ เราทุก ๆ คนนี้ เมื่อระลึกย้อนหลังไปในชาตินี้เท่านั้น ก็ระลึกไปไม่ได้ไกลเท่าไรและไม่ละเอียดเท่าไร ลืมเสียมาก เมื่อเกิดเราเกิดมาเมื่อวันทีเท่าไร เวลาเท่าไรเราเองก็ไม่ว่า รู้มาเมื่อผู้ใหญ่ออกให้ทีหลัง มาเริ่มจับนี้ก็ได้ตั้งแต่พอรู้เพียงสามาและก็ต้องเป็นเหตุการณ์ที่กระเทือนใจมาก ๆ เป็นเหตุการณ์พิเศษ จึงจะติดอยู่ในความทรงจำ แต่ถ้าเป็นเหตุการณ์ธรรมดาที่มักจะมีระลึกรายละเอียดอะไรไม่ได้ เพราะว่ากำลังคือสติความระลึกของเราไปไม่ได้ไกลเท่าไร.

ตามจิตวิทยาสมัยปัจจุบันนี้แสดงว่า ถ้าสะกดจิตตนเองลงไปจากจิตในสำนึก จนถึงจิตใต้สำนึกได้แล้ว จะสามารถระลึกได้ และจะสามารถทำอะไรได้เหมือนอย่างในอดีต เช่นที่เขาเคยเล่นกันมาแล้วสะกดจิตลงไปให้อยู่ใต้สำนึก และให้ถอยหลังเข้าไปจนถึงอายุ ๑๐ ขวบ ๕ ขวบ ๓ ขวบ แล้วก็สั่งให้แสดงกิริยาอาการเหมือนกับเด็กในสมัยนั้น ให้เขียนหนังสือเหมือนอย่างในสมัยนั้น ผู้ที่ถูกสะกดจิตให้ไปอยู่ในระดับของอายุเท่าใด ก็แสดงอาการเหมือนอย่างเมื่ออยู่ในอายุเท่านั้น เขาเล่นกันจนถึงให้สะกดจิต ระลึกย้อนหลังไปในอดีตชาติ แต่ว่าสำหรับในอดีตชาตินั้นไม่มีใครสามารถรับรองกันได้ เห็นกันอยู่แต่ในสมัยปัจจุบันชาติ ที่ให้แสดงอาการเหมือนอย่างเป็นเด็กเท่านั้นเท่านั้นที่ผ่านมาจากนั้นไปหมดแล้วและก็ได้ อันนี้แสดงว่าในปัจจุบันนี้การศึกษาในเรื่องจิตก็รับรองถึงสิ่งที่เก็บไว้ในจิตส่วนลึก และเมื่อสามารถทำให้จิตส่วนลึกนั้นปรากฏขึ้นมาแล้ว สิ่งที่ประสบพบผ่านมา

แล้วก็จะไหลขึ้น ในทางพระพุทธศาสนานั้น แสดงวิธีปฏิบัติไว้ก็คือว่าให้ทำ **สมาธิ** นี้เอง แต่ว่าต่างกับวิธี **สะกดจิต** วิธีสะกดจิตนั้นผู้ถูกสะกดไม่ค่อยจะมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนเอง ส่วนสมาธิของพระพุทธเจ้าต้องการให้มีตัวรับรู้บริบูรณ์ รวมจิตเข้าเป็นสมาธิมากเท่าใด ก็ต้องมีตัวรู้ซึ่งเป็นทั้งตัวสติเป็นทั้งตัวสัมปชัญญะรวมกันอยู่มากเท่านั้น เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิจนถึงฌานแล้ว ผู้ที่มีนิสสัยที่ได้อบรมมาแล้ว ก็สามารถที่จะพบอานูภาพของจิต กำลังของจิตที่เป็นพิเศษได้ ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงทำจิตให้เป็นสมาธิได้จนบรรลุฌานอย่างสูง ก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อบริหารเห็นตามความเป็นจริง ในขั้นต้นก็ปรากฏบุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ขึ้นก่อน.

ได้อธิบายวิชาที่ ๑ **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** รู้ระลึกขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ มักจะเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า รู้ระลึกชาติได้ แต่ตามศัพท์นั้นไม่มีคำว่าชาติ มีคำว่ารู้ระลึกนิवासที่อาศัย แต่ว่าโดยความนั้นก็คือระลึกชาติ เพราะคำว่าชาติแปลว่าความเกิด การเข้าสู่ที่อาศัยนั้นเรียกว่าชาติคือความเกิด เพราะฉะนั้น ก็จับเอาอาการตอนนั้น คือตอนเข้าบ้านหรือเข้าที่อาศัยมาเป็นชื่อเรียก และในระหว่างที่ยังอยู่ในบ้าน หรือยังอยู่ในที่อาศัยนั้น ก็เรียกว่าเป็นชาติหนึ่ง ๆ ไปด้วยทีเดียว.

ญาณที่ ๒ **จุตูปปาตญาณ** รู้จิตคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึงของสัตว์ทั้งหลาย ในที่นี้ไม่ใช่คำว่า **ชาติ มรณะ** หรือว่า **เกิด ตาย** แต่ใช้คำว่า **เคลื่อน** และ **เข้าถึง**.

ใครเป็นผู้เคลื่อนและเข้าถึง ในบาลีนี้ใช้สัตว์ทั้งหลาย เป็นคำเรียกโดยสมมติถึงผู้เคลื่อนผู้เข้าถึง ในที่อื่นเรียกว่า **อัตตา** ตัวตน บ้าง เรียกว่า **บุคคล** บ้าง แต่ว่าเมื่อเรียกว่าบุคคลก็มีความหมายแคบกว่าคำว่าสัตว์ เพราะบุคคลนั้นหมายถึงมนุษย์โดยมาก ถ้าเป็นเดียวจัณณาหรือว่าเทวดา พรหมก็ไม่เรียกว่าบุคคล ส่วนคำว่าสัตว์นั้นกินความกว้าง หมายถึงหมดทั้ง เทวดา อินทร์ พรหม ทั้งมนุษย์เดียวจัณณา ทั้งสัตว์นรก หรือว่าเปรต อสุรกายอะไร เมื่อยังเป็นผู้ของผู้ติดอยู่ก็รวมเรียกว่าสัตว์หมดอีกอย่างหนึ่งเรียกกระชับเข้ามาก็คือ เราหรือตัวเราเพราะว่าทุก ๆ สัตว์ก็ย่อมมี **เรา** อยู่คนละหนึ่ง ๆ ด้วยกัน เพราะฉะนั้น ในการอธิบายนี้จะเรียกว่า **เรา**.

เราเป็นผู้เคลื่อนเป็นผู้เข้าถึง เคลื่อนหมายความว่าออกไป คือว่าออกไปจากนิवासคือที่อาศัยอยู่นั้น หมายถึงว่าเคลื่อนไปจากบ้านเก่าหรือที่อาศัยอยู่เก่า หมายถึงสังขารเก่าหรือว่าเบญจขันธ์เก่าอุปบัติเข้าถึงก็คือ เข้าไปสู่บ้านหรือที่อาศัยหรือสังขารหรือเบญจขันธ์ใหม่ ฉะนั้น เคลื่อนจึงเท่ากับตาย เข้าถึงจึงเท่ากับเกิดแต่ว่าในที่นี้ท่านไม่ใช่คำว่า ตาย เกิด ท่านใช้คำว่า จุตีแปลว่าเคลื่อน อุปบัติแปลว่าเข้าถึงดังกล่าวนั้น ส่วนที่ใช้ในที่อื่นอย่างสามัญก็ใช้ว่า ตาย เกิด แต่คำว่าตายเกิดนั้นมักจะมี ความหมายสามัญถึงสังขารหรือว่าเบญจขันธ์ซึ่งรวมกันเป็นสกลกายอันนี้ อันมีตายมีเกิดเป็นธรรมดา แต่มักจะเรียกว่าเกิดก่อนแล้วจึงตายทีหลัง คือว่า เกิด แก่ ตาย คราวนี้ยังมีส่วนหนึ่งที่ไม่ตายในเมื่อสังขารอันนี้ตาย เมื่อสังขารอันนี้ตายแล้ว ส่วนนั้นก็จุตี คือว่าเคลื่อนออกไปจากสังขารนี้ แล้วก็ไปเข้าไปสู่สังขารใหม่ อาการที่เคลื่อนออกไปนั้นก็เรียกว่าจุตี อาการที่เข้าใหม่ก็เรียกว่าอุปบัติ ฉะนั้น ในพระญาณหรือวิชาข้อนี้จึงไม่ใช่คำว่าเกิดตายหรือตายเกิด เพราะใช้ในความหมายสามัญหรือสังขาร เพราะ

ไม่ได้มุ่งถึงสังขาร แต่มุ่งถึงสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ตายไปตามสังขาร สัตว์ก็เคลื่อนจากสังขารเก่าที่ตายแล้วไปสู่สังขารใหม่ อันนี้แหละจึงเรียกว่า จุตติ อุปบัติ มักจะพูดกันถึงเทวดาว่าจุตติเวลาเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์ แต่คำว่าจุตตินี้ไม่ได้ใช้เฉพาะเทวดาเท่านั้น แต่ใช้ถึงสัตว์ทั่วไปในความดั่งที่กล่าวมาแล้ว ความเคลื่อนและความเข้าถึงสังขารใหม่เบญจขันธ์ใหม่ของสัตว์ทั้งหลายนั้น บางทีก็พูดกันว่าชาติใหม่ ภพใหม่ แต่ว่าจะใช้คำอย่างไรก็คงมีความหมายถึงนิवासคือที่อยู่ใหม่หรือว่าบ้านใหม่ ดั่งที่กล่าวมาแล้ว จะเรียกนิวาสนั้นว่าอะไรก็สุดแต่.

พระพุทธเจ้าได้พระญาณข้อที่ ๑ คือระลึกรู้ ระลึกถึงนิवासคือที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้มากมาย ในพระบาลีที่แสดงอธิบายไว้ซึ่งถึงของพระองค์เอง แต่เมื่อพิจารณาดูในที่อื่นก็พึงเห็นว่าของสัตว์ทั้งหลายด้วย และในพระญาณที่ ๒ นี้ก็ใช้คำว่าของสัตว์ทั้งหลาย มีอธิบายที่เนื่องกัน คือ เมื่อรู้ระลึกถึงนิवासที่อาศัยอยู่ของพระองค์และของสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนได้ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของชีวิตที่ดำเนินอยู่ในชาติหนึ่ง ๆ ครั้นมาถึงพระญาณที่ ๒ นี้ ก็ได้ทรงเห็นละเอียดยิ่งขึ้น คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายหรือว่า **เรา** ของสัตว์แต่ละบุคคลนั้น ได้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่งและเข้าถึงอีกชาติหนึ่ง ตามกรรมคือการงานที่ตนกระทำไว้ ถ้าประกอบอกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ไม่ดี มีความไม่บริบูรณ์ มีความทุกข์ต่าง ๆ เมื่อประกอบกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ดี มีความบริบูรณ์ มีความสุขต่าง ๆ.

ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงได้วิชชาทั้ง ๓ นี้ ในราตรีที่ตรัสรู้ ในปฐมยามทรงได้พระญาณที่ ๑ ในมัชฌิมยามทรงได้พระญาณที่ ๒ คือจตุปปาทญาณนี้ เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมตั้งแต่ในราตรีที่ตรัสรู้นั้น และได้ทรงรู้ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะยังไม่ถึงญาณที่ ๓ ที่ทรงได้ในปัจฉิมยาม.

พิจารณาดูถึงเรื่องความตรัสรู้กรรมนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อได้ตรัสรู้พระญาณที่ ๑ นั้นได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอเนก ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ได้ เพราะฉะนั้น ก็ย่อมทรงระลึกได้ด้วยว่า ในชาติหนึ่ง ๆ ได้ไปทำอะไรไว้บ้าง และได้รับผลอย่างไรในชาติต่อ ๆ มา ทรงเห็นได้ยาวไกลมาก จึงทรงรู้ สรุปลได้ว่ากรรมนั่นเองเป็นตัวเหตุ ซึ่งบุคคลได้กระทำไว้ กรรมนั้นก็เป็นอย่าง ๆ ตน ซึ่งบุคคลผู้ทำจะต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น.

ส่วนพระญาณที่ ๓ คือ **อาสวักขญาณ** ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ ท่านอธิบายว่า ได้แก่ รู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ส่วนหนึ่ง รู้ในอาสวะ รู้ในเหตุเกิดอาสวะ รู้ในความดับอาสวะ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะอีกส่วนหนึ่ง รู้ดังนี้เป็นอาสวักขญาณ รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ.

พิจารณาดูตามความที่สัมพันธ์กัน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้พระญาณที่ ๑ สิบมาก็ทรงได้พระญาณที่ ๒ เมื่อทรงได้ ๒ พระญาณนี้แล้วก็ทรงได้พระญาณที่ ๓ สิบไป.

ที่แรกก็รู้ในทุกข์ เพราะเมื่อได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอันมาก ทรงรู้ถึงความเคลื่อนและความเข้าถึงของตัวเราในชาติหนึ่ง ๆ ว่าเป็นไปตามกรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ทรงเห็นความเกิด ความแก่

ความตาย ซึ่งเป็นทุกข์ตามสภาพของสังขารในชาติหนึ่ง ๆ และได้ทรงเห็นความทุกข์ทางจิตใจ เป็นต้นว่า ความโศก ความระทมใจ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในชาติหนึ่ง ๆ และก็สรุปลงว่าได้ทรงเห็นว่า ตัวนิวาสคือตัวที่อาศัยอยู่ อันได้แก่บ้านคือสังขาร อันนี้แหละคือตัวทุกข์ เพราะทุกข์ทั้งปวงก็รวมลงที่บ้านคือนิวาสนี้เอง เกิดที่บ้านอันนี้เกิด แก่ที่บ้านอันนี้แก่ ตายที่บ้านอันนี้ตาย ทุกข์โศกอะไรทางจิตใจก็เกี่ยวแก่บ้านอันนี้ ไม่นอกไปจากนี้ จะก็ร้อยก็พันที่พื้นชาติก็จะเป็นดังนี้ คล้าย ๆ กับว่าเราระลึกดูย้อนหลังในชาตินี้ เมื่อวานนี้ก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็คล้าย ๆ กัน แม้จะได้ประกอบกรรมที่ดี เกิดในชาติที่ดี มีความสุขก็เป็นอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ๆ ไม่เที่ยงยั่งยืนตลอดไป แม้จะไปเกิดเป็นเทวดาเป็นพรหมอะไร ตามลัทธิที่เชื่อถือก็ว่ามีอายุยืนนาน ก็ต้องมีจุดคือความเคลื่อนไหวในที่สุด ไม่มียั่งยืนตลอดไป เพราะฉะนั้น เป็นอะไรก็ตามก็คงไม่พ้นไปจากเกิด แก่ ตาย และก็ต้องประกอบกรรมกันอยู่ไม่เสร็จสิ้น ในบางคราวก็ดี ในคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ประมาท ประมาทแล้วก็ประกอบกรรมที่ชั่ว ก็ตกต่ำลงมาคราวหนึ่ง ตกต่ำลงมาแล้วมีสติขึ้น ก็ไปประกอบกรรมดี ก็ดีกันขึ้นไปคราวหนึ่ง ๆ วนขึ้นวนลงกันอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อทรงระลึกเห็นชาติยิ่งไกลเท่าไร และเห็นความเคลื่อนไหวความเข้าถึงของตัวเรานี้ยิ่งไกลเท่าไร ก็ยิ่งเห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น จึงได้ทรงเริ่มเห็นทุกข์ขึ้น แล้วก็เห็นว่าที่เป็นดังนั้นก็เพราะว่าต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยาก อันนี้เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ ดับต้นเหตุเสียได้นั่นแหละ จึงจะเป็นความดับทุกข์ และที่จะดับต้นเหตุได้ก็ต้องปฏิบัติไปในทางให้ถึงความดับทุกข์ คือมรรคมีองค์ ๘ อันสรุปลงเป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา โดยเฉพาะก็คือว่า ต้องประมวลกันเป็นตัวรู้ที่ประจักษ์แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง เห็นความจริงของทุกข์ ของเหตุเกิดทุกข์ ของความดับทุกข์ และของทางให้ถึงความดับทุกข์ โดยแจ้งชัด.

ตัวอวิชชา ตัวอัสวะ

อีกส่วนหนึ่งที่ท่านอธิบายประกอบกันมีรู้อัสวะเป็นต้นนั้น อัสวะก็หมายถึงกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เป็นกิเลสชั้นละเอียด อันได้แก่ **กามาสวะ** **อัสวะคือกาม ความใคร่** **ภวาสวะ** **อัสวะคือภพ ความเป็น** **อวิชชาสวะ** **อัสวะคืออวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง** ได้ทรงเห็นอัสวะโดยตรงก็คือ ทรงเห็นว่า **ตัวเรา** นี้แหละเป็นอัสวะ เพราะว่าตัวเราตามที่เข้าใจกันนั้น โดยที่เห็นนั้นก็ประกอบขึ้นด้วยกามคือความใคร่ ภพคือความเป็น และอวิชชาคือความไม่รู้ ทั้ง ๓ นี้รวมกันเข้าเป็นตัวเรา.

ดังจะพึงเห็นได้ว่า **ตัวเรา** ที่เข้าใจกันว่ามีอยู่เป็นอยู่ด้วยกันนี้ ถ้าจะให้ชื่อว่าอยู่ที่ไหน ก็จะไม่ถูกตามที่กล่าวมานั้น อย่างในอนัตตลักขณสูตร ถ้าจะชื่อว่าอยู่ที่รูป พิจารณาที่รูปดูแล้ว รูปก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน ชี้ที่เวทนา ที่สัญญา ที่สังขาร ที่วิญญาณ ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน คราวนี้ในอัตภาพอันนี้ จะมีอะไรที่พึงชี้ได้นอกไปจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือว่ารูปธรรม นามธรรม

ที่รวมกันอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้น เมื่อชี้ไม่พบ **ตัวเรา** นี้จึงเป็นเพียงอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือ ยึดถือขึ้นว่าเป็นเรา ความยึดถืออันนี้ หากยึดถือแคบหรือกว้างใหญ่โตออกไปเท่าไร เราก็แคบกว้างใหญ่โตออกไปเท่านั้น.

ตั้งจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ยังไม่รู้เดียงสา นั้น ก็ยังไม่รู้จักว่าเราเป็นอะไร แต่เมื่อครั้งโตขึ้น ผู้ใหญ่ตั้งชื่อให้ว่าชื่อนั้นชื่อนี้ ต่อมากล้าเรียนศึกษา มีกิจการงาน ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนั่นเป็นนี่ แล้วก็มีสิ่งนั้นมีสิ่งนี้ ตัวเราก็เป็นนั่นเป็นนี่ มีนั่นมีนี่อะไรใหญ่โตมากมายออกไป นี่ก็เป็นความยึดถือทั้งนั้น สมมติว่าถ้าจะมีเหตุอะไรให้ล้มเสียก็จะไม่เกิดความรู้สึกรู้ว่าเราเป็นอะไรเลย นี่เพราะจำได้จึงได้มีความยึดถืออยู่ และเล็กก็ได้ โตก็ได้ ตามแต่ความเข้าใจและความยึดถือว่าอย่างไร แต่เมื่อพิจารณาค้นลงไปแล้ว ก็จะไม่พบอะไรนอกจากตัวอุปาทานคือความยึดถือเท่านั้น

เพราะฉะนั้น **ตัวเรา** นี้จึงเป็นเงาของอุปาทาน อุปาทานโตเท่าไร ตัวเราก็โตเท่านั้น อุปาทานเล็กลงเท่าไร ตัวเราก็เล็กลงเท่านั้น และความยึดถือนี้แหละเป็นอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มตัว เพราะเมื่อความจริงไม่มีอะไร แล้วก็ไปยึดถือให้มีขึ้นอย่างนี้ก็คือตัวความไม่รู้ เหมือนอย่างว่าหลงเงาว่าเป็นตัวจริง ความหลงเงาว่าเป็นตัวจริงนี้แหละเป็นตัวอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มที่.

นอกจากนี้ยังมีตัวภพคือตัวความเป็น อันได้แก่เป็นนั่นเป็นนี่ เพราะตัวเรานั้นเป็นตัวขึ้นหรือเป็นเราขึ้นก็ด้วยอำนาจของภพคือความเป็น คือว่าเป็นเรา ถ้าไม่มีตัวเป็นขึ้นแล้ว เราก็ไม่เกิด แต่ที่มีตัวเป็นคือว่าเป็นเราขึ้น ซึ่งเป็นภพหรือเป็นภาวะ อันนี้แหละเรียกว่าเป็นภพ.

นอกจากนี้ยังมีตัวกามคือตัวความใคร่ ได้แก่ความรักอยู่ในตัวเรา ซึ่งทุก ๆ คนล้วนแต่มีความรักตัวอยู่ด้วยกัน เมื่อพิจารณาดูแล้วก็ถือว่า รักสิ่งที่ยึดถือไว้ นั่นแหละ ยึดถือว่าเราหรือของเราอยู่ที่สิ่งไหน ที่ไหน ก็ย่อมมีกามคือความรักความใคร่อยู่ในสิ่งนั้น ในที่นั้น.

ด้วยอำนาจของความรักตัวอันนี้ จึงได้มีความกลัวตาย กลัวเจ็บ กลัวเสียหายต่างๆ เพราะว่าการตายนั้นเข้าใจว่า เป็นความสุดสิ้นของตัวเราไปทีเดียว เพราะเราสำคัญตัวเราว่าที่นิवासคือว่าบ้านอันนี้ เมื่อบ้านอันนี้จะพังไป ก็รู้สึกตัวเราที่หมดสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงได้มีความกลัวตายนี้เป็นอย่างยิ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเป็นอย่างนี้ และทุก ๆ คนก็ย่อมมีความรักตัวนี้แหละเป็นที่สุด จนถึงพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า *ความรักเสมอด้วยตนไม่มี และในที่อื่นก็ยิ่งตรัสไว้ว่า เมื่อพิจารณาดูโดยรอบแล้ว ก็ไม่เห็นว่าจะมีอะไรที่พึงรักยิ่งไปกว่าตน.*

คราวนี้พิจารณาดูว่า ที่รักภรรยา รักสมบัติ รักสิ่งนั้นสิ่งนี่อะไรเป็นต้นเหล่านี้ โดยที่แท้แล้วก็เพื่อตน คือว่าเพื่อความพอใจ เพื่อความสุขของตน เมื่อใดบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้นมาขัดกับความ สุขความพอใจของตน เมื่อนั้นความรักอันนี้จะสิ้นไปกลายเป็นความเคียดแค้น เหมือนอย่างที่มีเรื่อง หึงหวงกันหรือฟ้องกัน คนที่รักกันอย่างที่สุด แต่เมื่อเวลาสิ้นรักเป็นแค้นขึ้นแล้ว ทำร้ายกันได้ฆ่ากันได้ทีเดียว นี่ก็จะพึงเห็นได้ทีเดียวว่า โดยที่แท้แล้วก็เพราะรักตน แต่ว่ารักสิ่งอื่น ๆ นั้นก็เพราะว่า สิ่งเหล่านั้นอำนวยความสะดวกความสุขให้แก่ตนต่างหาก.

มีความรักอีกอันเดียวเท่านั้นแหละที่ไม่ใช่เพื่อตน คือความเมตตา เหมือนอย่างที่พ่อแม่รักลูก นี่เป็นความ **รักที่เป็นเมตตา** ต้องการให้เกิดความสุขแก่ลูก จนถึงยอมพลีความสุขของตนเองเพื่อลูกรักมากก็พลีได้มาก รักที่สุดก็พลีได้ที่สุด ตลอดจนถึงชีวิตเพื่อลูก รักอย่างนี้มุ่งความสุขไปให้ลูก คือมุ่งไปให้แก่ผู้ที่ตนรัก ไม่ได้หวังผลตอบแทนอะไร เมื่อลูกมีความสุขพ่อแม่ก็สบายใจ ลูกมีความสุขพ่อแม่ก็ไม่สบายใจ ต้องช่วยขึ้นมาอีก นี่ก็เลยเป็นกรรมไป แล้วคราวนี้เมื่อลูกได้ดีมีความสุขก็ดีใจ นี่ก็เป็นมุทิตาไป แต่ว่าอุเบกขานั้นมักจะยาก พ่อแม่รักลูกบางทีก็ไม่มีอุเบกขา อุเบกขานั้นคือความวางใจเป็นกลาง หมายถึงความยุติธรรมด้วยคือไม่ลำเอียง รู้จักว่าดีชั่ว ว่าผิดว่าถูกอย่างไร วางใจให้เป็นดุลย์อยู่ได้ เพราะฉะนั้น ถ้ามีอุเบกขานี้อยู่ ก็จะไม่รักลูกในทางที่ผิด ถ้าลูกทำผิด รู้ว่าผิดก็ต้องว่ากล่าวตักเตือนห้ามปราม หรือว่าเมื่อลูกไปทะเลาะกับใครมากก็ไม่เข้าข้างลูก มียุติธรรม รู้ถูกรู้ผิด อุเบกขามีความหมายดังกล่าวนี้นี้ด้วย บางทีพ่อแม่รักลูกมาก แต่ว่าไม่ได้มีอุเบกขาก็เลยเป็นเสียไป ที่เดิมเอาเรื่องความรักลูกเข้ามา นี่ก็เพื่อชั่วมีความรักอีกอันหนึ่งที่ต่างออกไปจากกามคือความเมตตา เป็นความรักที่มีให้อภัยไม่ถือโทษผูกโกรธ คนที่ตนมีเมตตามากจะทำผิดก็ไม่ถือโทษ แต่ถ้าเป็นกาม ไม่ได้รักชนิดนั้นถ้าเกิดผิดใจขึ้น ก็โกรธพยาบาทขึ้นมาทันที ถ้าเป็นเมตตาก็ไม่เกิดโกรธ ไม่เกิดพยาบาทให้อภัยได้.

วกเข้ามาถึงตัวเรา ตัวเรามีความรักตัวที่เป็นตัวกามดังกล่าวมานี้อยู่อย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้น **ตัวเรา** นี้จึงเป็น **ตัวอวิชชา** เป็นตัวภพ เป็นตัวกามประกอบกันอยู่ นี่เป็นตัวอาสวะ ท่านแสดงว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนั้นแหละ เป็นตัวก่อให้เกิดอาสวะขึ้น ความดับตัณหาเสียได้ก็เป็นการดับอาสวะ และมรรคมืองค์ ๘ ก็เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ.

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมรรคมืองค์ ๘ มาเต็มบริบูรณ์ สำหรับศีลนั้นได้ทรงมีมาตั้งแต่ที่แรก ในส่วนสมาธิก็ได้ทรงเริ่มในเมื่อเข้าทางที่ถูกแล้ว และก็ทรงหมั่นจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อปัญญา เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้มาโดยลำดับ จนถึงมาทรงพบว่า **ตัวเรา** นี้เองเป็นตัว **อาสวะ** ตัณหาเป็นเหตุเกิดอาสวะ ความดับตัณหาได้เป็นความดับอาสวะ และทางที่ทรงปฏิบัติมานั้นจนได้เกิดความรู้ขึ้น ดังเป็นเหตุให้ถึงความดับอาสวะ จึงได้เป็นวิชาคือความรู้แจ่มแจ้งขึ้น อวิชชาก็ดับไป ภพก็ดับไป กามก็ดับไป เพราะฉะนั้น สัตตภาวะคือความเป็นสัตว์ก็หมดสิ้น เป็นพุทธภาวะคือความเป็นพุทธะคือผู้ตรัสรู้ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงหยุดการเวียนเกิดต่อไป หยุดประกอบกรรมต่อไป เพราะว่าได้ทรงสิ้นกิเลสอาสวะ ทรงอาศัยอยู่ในนิवासคือบ้านเก่า เมื่อบ้านเก่าที่ทรงอาศัยอยู่นั้นแตกสลายคือว่าตาย พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงเข้าถึงภพชาติอะไรต่อไป และก็สิ้นสมมตบัญญัติที่จะเรียกว่าอะไร จะเรียกว่าจิต จะเรียกว่าวิญญาณ จะเรียกว่าอัตตา จะเรียกว่าสัตว์ จะเรียกว่าบุคคลอะไร ไม่เรียกทั้งนั้น แปลว่าหมดเรื่องกันทีเดียว ถ้ายังจะพูดถึงอะไรก็ยังไม่หมดเรื่อง.

ได้มีผู้เห็นว่า **พระอรหันต์ตายแล้วสูญ** เพราะที่ไม่มีเรื่องอะไรที่จะพูด แต่พระพุทธเจ้า และพระสาวกก็ได้ทำการชักถาม เช่น ชักถามว่า สำคัญอะไรว่าเป็นพระอรหันต์ สำคัญว่าเบญจขันธ์คือ

บ้านที่เป็นเรือนกายเป็นพระอรหันต์หรือ ? ผู้นั้นก็ตอบว่า ไม่ใช่ ไม่ได้สำคัญอย่างนั้น คราวนี้ท่านก็ซักว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อบ้านอันนี้ตายแล้ว ทำไมจึงไปเข้าใจว่าพระอรหันต์สูญ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันแสดงว่าไม่สูญ แต่ว่าเมื่อไม่สูญแล้วไปอยู่ที่ไหน ท่านก็ตอบว่าไม่ควรจะกล่าวว่ไปอยู่ที่ไหน เหมือนกับไฟที่สิ้นเชื้อแล้วก็ดับไป ไม่มีเชื้อใหม่ให้ติดขึ้นมาอีก ก็ไม่ควรจะกล่าวว่ไฟนั้นสูญหรือว่าไฟนั้นไปอยู่ที่ไหน นี่ก็เป็นการยกขึ้นมาเทียบอย่างง่าย ๆ เท่านั้น เพื่อให้เห็นว่าสิ้นสมมติบัญญัติ หมดเรื่องที่จะพูดกันว่าจะไรกันแล้ว.

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการอธิบายตามเค้าความซึ่งท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงมีวิชา ๓ หรือมีญาณ ๓ และเมื่อจะพยากรณ์ว่าได้ทรงรู้อย่างไร ก็ให้พยากรณ์ว่าทรงมีวิชา ๓ นี้แหละจึงเป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้อง.

นิพพาน ในพระพุทธศาสนาเป็นปรมาตถ์ คือมีเนื้อความที่สุขุมละเอียดมาก คนทั่วไปเข้าใจยาก ในฝ่ายมหាយานจึงได้สร้างนิพพานขึ้นใหม่ คือว่าได้สร้าง พระอาทิตย์พุทธเจ้า ขึ้นองค์หนึ่งอยู่ในสวรรค์ชั้นสุขาวดี เป็นตัวตนที่ไม่มีแก่ไม่มีตาย เป็นอมตะอยู่บนโน้น แล้วก็มีพระโพธิสัตว์อยู่มากมาย การสร้างนิพพานให้เป็นตัวตน สร้างพระพุทธเจ้าให้เป็นตัวตนอยู่ในสวรรค์ที่เป็นนิรันดรอย่างนี้ คนทั่วไปเข้าใจง่าย เมื่อแผ่เข้าไปในประเทศที่นับถือผีสงเทวดา นับถือพระเจ้าก็เลยไปเข้ากันได้ดี อย่างไม่ไปตั้งอยู่ในทิเบต ในญี่ปุ่น ในจีน และปรากฏว่าฝรั่งเองก็ศึกษาในฝ่ายมหាយานมาก ดูเขาจะเข้าใจได้ดีกว่าในฝ่ายเถรวาท ยิ่งเรื่องอนัตตาแล้วก็ไม่ยอมจะเข้าใจอธิบายไปเป็นอัตตาเสียโดยมาก.

ได้แสดงธรรมซึ่งเป็นเรื่องหนักมาแล้ว ต่อไปนี้จะแสดงประวัติพระสาวกแทรกเข้าบ้าง คือประวัติของพระนันทเถระและของพระรูปนันทาเถรี ทั้งสององค์นี้เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา ประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี.

พระนันทะ

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ที่ท่านกล่าวว่าหน้าพรรษาที่ ๒ ได้โปรดให้ **พระนันทะ** ซึ่งเป็นพระพุทธรอนุชาอุปสมบทเป็นภิกษุ การอุปสมบทของท่านนั้น ได้มีในวันประกอบพิธีอวาทวิฆนคคของพระองค์กับนางชนบทกัลยาณี ซึ่งแปลว่าเจ้าหญิงผู้งดงามในชนบท พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปทรงรับบาตรในพิธีนั้น และได้ทรงส่งบาตรให้นันทราชกุมารถือตามเสด็จไปจนถึงอารามที่ประทับ และได้ตรัสถามว่าจะบวชหรือ นันทราชกุมารทูลตอบว่าจะบวช ด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ก็ได้โปรดให้อุปสมบท ต่อจากนั้น ก็ได้โปรดให้พระราหุลซึ่งเป็นโอรสบรรพชาเป็นสามเณรอีกด้วย แล้วก็เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไป ในคัมภีร์ชั้นบาลีว่า เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงว่า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์ก่อน ต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี ถ้าเสด็จกรุงราชคฤห์ก่อน ก็จะต้องทรงจำพรรษาอยู่ที่เวฬุวันในกรุงราชคฤห์นั้น ออกพรรษาแล้วจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าถ้าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถีก่อน ก็คงเพียงไปประทับไม่นานเท่าไร แล้ว

ก็เสด็จไปทรงจำพรรษายังพระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ เพราะในพรรษาที่ ๒ นั้น ท่านกล่าวว่า ได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ รวมความเข้าแล้วก็เสด็จกรุงสาวัตถีครั้งหนึ่ง จากตอนเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแวะเมื่อผ่านหรือว่าเมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะได้ทรงรับปฏิญญาของอนาถปิณฑิกเศรษฐีกรุงสาวัตถีว่า จะเสด็จไปประทับในพระเชตวันซึ่งอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย.

อนาถปิณฑิกเศรษฐี นั้นเป็นบุตรของเศรษฐีชื่อว่า **สุนนะ** ในกรุงสาวัตถี เดิมชื่อว่า **สุทัตตะ** แต่ว่าเป็นผู้ที่พอใจบริจาคแก่คนกำพร้า คนเข็ญใจทั่ว ๆ ไป จึงมีชื่อเรียกอีกว่าอนาถปิณฑิกะ ที่แปลว่าผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถ และชื่อหลังนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกกัน เป็นที่รู้จักทั่วไป ในขณะที่พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้มีกิจไปยังกรุงราชคฤห์ ได้มีโอกาสไปเฝ้าฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าได้บรรลุมรรคผลคือเป็นโสดาบันบุคคล ได้ทูลแสดงเจตนาจะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถี และทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงรับปฏิญญาว่าจะเสด็จไป พระพุทธเจ้าได้ทรงรับ การรับรองของพระพุทธเจ้านั้น ก็ด้วยวิธีหนึ่งที่หมายความว่ารับอนาถปิณฑิกเศรษฐีกลับไปยังกรุงสาวัตถีแล้วก็ได้สร้างวัดถวาย ซึ่งเรียกว่าพระเชตวัน เพราะได้ไปซื้อสวนของเจ้าเชตสร้างถวาย ท่านกล่าวว่าได้สร้างเสร็จภายในเวลา ๙ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยังพระเชตวัน ตามที่ทรงรับปฏิญญาไว้แล้ว พระนันทะก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย มีเรื่องเล่าว่า^๖ ท่านคิดแต่จะลาสิกขา เพราะคิดถึงนางชนบทกัลยาณีซึ่งได้ทำพิธีอาวาหวิวาหมงคลกันแล้ว ท่านก็มาบวชเสียด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้าแต่ไม่ใช่บวชด้วยศรัทธา เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วจิตใจก็กระหวัดถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่เสมอและคิดว่าจะลาสิกขา ขาวทรบถึงพระพุทธเจ้า ได้ทรงเรียกไปได้ถาม ท่านก็ทูลรับตามเป็นจริง พระพุทธเจ้าได้ทรงนำท่านไปยังดาวดึงส์พิภพด้วยฤทธิ์ ได้เห็นนางเทพอัปสรซึ่งมีรูปร่างงามเป็นอันมาก ตรัสถามว่า นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้กับนางชนบทกัลยาณีของท่านใครจะงามกว่ากัน ท่านพระนันทะก็ทูลว่า นางอัปสรสวรรค์งามกว่ามากมายนัยเทียบกันไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้พระนันทะยินดีประพาศิพรหมจรรย์ต่อไป ทรงรับประกันว่าจะให้ได้นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้ แล้วก็ทรงนำพระนันทะกลับ พระนันทะเมื่อเห็นนางอัปสรสวรรค์จิตก็ค่อยคลายไปจากความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ไปมุ่งอยู่ที่นางอัปสรสวรรค์ และที่ตั้งใจประพาศิพรหมจรรย์ต่อไป ด้วยคิดเพื่อที่จะได้นางฟ้า พวกภิกษุเมื่อได้ทราบก็พากันกล่าวว่า ท่านเป็นลูกจ้างของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงซื้อถ่ายเอาไว้เพื่อค่าจ้างคือนางอัปสรสวรรค์ ท่านพระนันทะเมื่อได้ยินเข้าตั้งนั้นบ่อย ๆ ก็เกิดความละอายใจ จิตก็หนีห่างจากนางอัปสรสวรรค์ ตั้งใจประพาศิพรหมจรรย์ต่อไป ครั้นมีจิตหน่ายแล้ว ประพาศิพรหม

^๖ นนทเทรวตถุ ฐมมปท. ๑/๑๐๕.

จรรยาก็ได้ประสบวิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นผู้พ้นจากความรำบระกันเพื่อที่จะให้ได้นางอัปสรสวรรค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานขึ้น ดังที่แปลความว่า

“เมื่อกตมคือกามอันบุคคลได้ข้ามได้แล้ว หนามคือกามอันบุคคลได้ย้ายเสียได้แล้ว บุคคลนั้นบรรลุลความสิ้นไปแห่งโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์.”

พระรูปนันทาเถรี

ส่วนพระรูปนันทาเถรีนั้น เป็นพระชนนีชฎกนิของพระนันทะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งที่ ๒ คราวพระพุทธบิดานิพพาน ครั้นถวายพระเพลิงพระศพเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้ตามไปขอบวชเป็นภิกษุณี จากนั้นก็ได้เสด็จไปกรุงสาวัตถีประทับที่พระเชตวัน ฝ่ายพระรูปนันทาเมื่อพระราชบิดาลิ้นพระชนม์ พระราชมารดาก็ออกทรงผนวชเป็นภิกษุณี พระเชษฐาก็บวชเป็นภิกษุ จึงเห็นว่า เมื่อบรรดาพระญาติใกล้ชิดได้ออกบวชกันหมดแล้ว ก็ได้ตักลงพระพุทไธยที่จะออกบวชเป็นภิกษุณีด้วย จึงได้ไปขอบวชเป็นภิกษุณีและได้อยู่ในกรุงสาวัตถี พระรูปนันทานี้ท่านแสดงว่า^๑ เป็นผู้มริฐปรงามและติดอยู่ในรูปสมบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วก็ไม่ยอมไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะกลัวว่าพุทธเจ้าจะเทศน์ตีรูป แต่เมื่อได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไพเราะ ประกอบกับความปรารถนาที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาด้วย จึงได้แอบหมุ่นางภิกษุณีเข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ในตอนนี้ท่านเล่าว่า เมื่อพระรูปนันทาเข้าไปในธรรมสภาแล้ว ก็ได้เห็นสตรีผู้หนึ่งยืนถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่ มีอายุขนาด ๑๖ ปี มีรูปร่างงดงามเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระรูปนันทาเฝ้ามองดูสตรีผู้นั้นมาเทียบดูกับตน ก็รู้สึกว่ามันเองนั้นมีรูปสมบัติด้อยกว่าสตรีผู้นั้นเป็นอันมาก ต่อมาก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปเป็นคนมีอายุมากขึ้นขนาด ๒๐ ปี พระรูปนันทาเฝ้ามองก็รู้สึกถึงความงามนั้นลดลงหน่อยหนึ่ง ครั้นเฝ้ามองต่อไปก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปอีก เป็นรูปพรรณสตรีมีบุตรแล้ว เป็นรูปพรรณสตรีกลางคน เป็นคนแก่ แล้วแก่ห่อม แล้วยิ่งแก่ห่อมลงนอนจมสิ่งสกปรกของตน แล้วก็สิ้นชีวิตเป็นศพเน่าพองในที่สุด จิตของพระรูปนันทาก็หน่ายในรูปไปโดยลำดับจนถึงหน่ายไปโดยสิ้นเชิงและได้ปลงเห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมในขณะนั้น ซึ่งเหมือนอย่างตีเหล็กในขณะร้อนว่า

“เธอจงพินิจกายที่อาดูร ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออก ซึ่งคนเขลาปรารถนายิ่งนัก เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า อย่ามาสู่โลกอีก เธอสำรอกความพอใจในภพชาติเสีย จักสงบระงับอยู่ตลอดไป.”

^๑ รูปนันทาเถรีวตฺถุ ธรรมปท. ๕/๑๐๗.

ต่อจากนี้ ได้ตรัสเทศนาธรรมให้เห็นกระชับเข้าอีกว่า

“สรีระกายนี้ ถูกสร้างให้เป็นเมืองกระตุก ฉาบทาด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้งลงแห่งความแก่ ความตาย ความทงหนงและความลบหลู่.”

จิตของพระรูปนั้นหาได้รับอบรมเต็มที่แล้ว ก็ได้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหมด. วิธีที่เหมาะสมแก่จิตอหังการของบุคคลแต่ละคน ดังในเรื่องพระเถระและพระเถรีทั้ง ๒ นี้ ได้ทรงใช้วิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง คือใช้หนามนั่นเองบ่งหนาม เมื่อติดรูปก็แต่งรูปขึ้นอีกรูปหนึ่งที่ดีกว่า มาชักจิตให้ถอนจากรูปที่ติดอยู่เก่ามาพะวงอยู่ในรูปใหม่ รูปที่ติดอยู่เก่านั้นอาจจะเป็นหนามที่ฝังยอกอยู่ในจิตใจลึกแน่น เมื่อชักให้ถอนออกได้ก็เป็นชั้นที่หนึ่ง ครั้นแล้วก็ไม่ยอมให้รูปใหม่เข้าไปฝังยอกลึกแน่นเหมือนอย่างนั้น รีบใช้วิธีถอนออกทันที เหมือนอย่างใช้หนามแทงลงไปเพื่อบ่งหนาม ครั้นบ่งสำเร็จแล้วก็ทิ้งหนามสำหรับบ่งเสียด้วย.

วิธีที่ทรงใช้ อาจจะเป็นฤทธิ์ดังที่ท่านเล่าไว้ก็ได้ หรืออาจเป็นคำพูดชี้แจงให้เห็นจริง เหมือนอย่างเห็นด้วยตาก็ได้ เพราะท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงมีปาฏิหาริย์ ๓ คือ

๑. อิทธิปาฏิหาริย์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์.

๒. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ดักใจเป็นอัศจรรย์.

๓. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ สอนเป็นอัศจรรย์.

ข้อ ๑-๒ ก็เพื่อให้การสอนสำเร็จ ข้อ ๓ จึงสำคัญที่สุด แต่ก็ได้อาศัย ๒ ข้อข้างต้น ช่วยตามควรแก่บุคคลผู้รับเทศนา เหตุฉะนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้สำเร็จ.

ได้มีบางคนกล่าวว่า จะเป็นการสมควรหรือไม่ ในการที่ทรงพรากพระนันทะไปจากนางชนบทกัลยาณีในวันมงคลนั้น ข้อนี้ตอบได้ที่เดียวว่า ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตของท่านแล้ว และทรงสามารถอบรมให้ท่านบรรลุถึงผลที่สุดนั้นได้ และเมื่อจะออกบวชอย่างสละจริงก็ควรบวชในระยะที่ไม่เกิดภาระผูกพัน จึงไม่มีเวลาเหลือที่จะให้รอได้ต่อไป พระพุทธเจ้ามีพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว จึงทรงพรากโลกไปได้จนถึงตรัสรู้พระธรรม และทรงบำเพ็ญสิ่งที่ควรทำคือพุทธกิจได้ทุกประการ จึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้ ไม่เป็นฐานะที่จะทรงเกรงอะไร แล้วงดทำสิ่งที่ควรทำเสีย สิ่งที่ทรงเคารพมีอย่างเดียวคือธรรม จึงทรงมุ่งธรรมเป็นใหญ่กว่าสิ่งอื่นทั้งหมด.

พระราชพิธีหก

มกุฏบรรพต

อาฏานาฎียสูตร

ในพระราชพิธี ๖ พระอาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จจำพรรษาที่ **มกุฏบรรพต** แต่ในปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ **กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส** กล่าวว่า “เสด็จไปสถิตบนมกุฏบรรพต ทรงทรมานหม้อสุร เทพยดา และมนุษย์ให้เสียพยศอันร้ายแล้ว และให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา” ภูเขาชื่อนี้ยังคงค้นไม่พบว่าอยู่ที่ไหน ถ้าจะคาดคะเน ก็น่าจะอยู่ในแคว้นมคธหรือโกศล หรือในแคว้นที่ใกล้เคียงกันนั้น.

สถานเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้า มีใช้เป็นที่ประทับตลอดปี พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาช่วงเวลา ๓ เดือนในฤดูฝน ออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปในตำบลต่าง ๆ เรื่องพระพุทธจาริกจะได้กล่าวถึงข้างหน้า ในตอนนี้จะเล่าเรื่อง **ภาณยัถ์ ภาณพระ** ที่มีประวัติเล่าว่า เกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่บน **เขาคิชฌกูฏ** แคว้นมคธนั้น ไม่ปรากฏว่าในพระราชพิธีเท่าไร.

ภาณยัถ์ ภาณพระ นี้ใช้สวดในพระราชพิธีเดือน ๔ เรียกว่า **พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์** (ตัดปี หรือสิ้นปี เพราะเป็นพระราชพิธีในปลายเดือน ๔ ขึ้นเดือน ๕ ซึ่งนับว่าเป็นต้นปี) พระราชพิธีนี้เพ็งมาเลิกในตอนหลัง.

ภาณยัถ์ ภาณพระ นี้ ได้แก่ **อาฏานาฎียสูตร*** ซึ่งตัดมาสวดในเจ็ดตำนาน ขึ้นต้นว่า **วิปสสิสสุ นมตถุ** มีความย่อว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์สมัยหนึ่ง เมื่อล่วงปฐมยามแห่งราตรีแล้ว **ท้าวมหาธาต ๔ องค์** พร้อมกับเสนาหม้อใหญ่มาเฝ้าพระพุทธองค์ ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวไปทั่ว.

ท้าวมหาธาตทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็นโลกบาล (ปกครองรักษาโลก) ทั้ง ๔ ทิศ คือ

๑. **ท้าวเวสสวัณณ** หรือ **กุเวร** ก็มีัยกข์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ

๒. **ท้าวธตรัฐ** มีคนธรรพ์ (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก

* ที่. ปาฎิ.๑๑/๒๐๘/๒๐๗-๒๒๐.

๓. **ท้าววิรุฬหก** มีภุมภันธุ์ (หรือเหาะ) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้

๔. **ท้าววิรุฬหก** มีนาคเป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก.

ท้าวเวสสวัณณ์ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ยักษ์ทั้งหลายที่มีอำนาจมาก มีอำนาจปานกลาง มีอำนาจน้อย บางพวกไม่เลื่อมใสพระพุทธเจ้า บางพวกก็เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่โดยมากไม่เลื่อมใส เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อเว้นจากการฆ่าทำลายชีวิต เว้นการลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในทางกาม เว้นพูดเท็จ เว้นดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ส่วนยักษ์โดยมากไม่งดเว้นดังกล่าว จึงไม่รักไม่ชอบธรรมของพระพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าผู้อยู่ป่าอันสงบเงียบก็มีอยู่มาก พวกยักษ์ก็มักอยู่ในป่าเช่นนั้น ฉะนั้น เพื่อให้พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้าบังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ก็ขอให้พระพุทธเจ้าได้โปรดรับอาภานาฏิรักษา เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลายให้พ้นจากการถูกเบียดเบียนเพื่ออยู่ผาสุก พระพุทธเจ้าได้ประทับโดยดุชนิภาพ ท้าวเวสสวัณณ์ จึงได้กล่าวบทอาภานาฏิรักษานี้ว่า **วิปัสสิสฺส นมตฺถ** เป็นต้น.

ใจความของบทรักษานี้ ขึ้นต้นด้วยนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ คือ

๑. **พระวิปัสสิ**

๒. **พระสิขี**

๓. **พระเวสสภู**

๔. **พระกุกสันธะ**

๕. **พระโกนาคมนะ**

๖. **พระกัสสปะ**

๗. **พระสักยบุตร** (คือพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้).

ต่อจากนั้น กล่าวถึงเรื่องโลก อันประกอบด้วยดวงอาทิตย์ กลางคืน กลางวัน และสมุทร กล่าวถึง **ท้าวจตุโลกบาล** ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศเหนือ ตามลำดับ ท้าวโลกบาลแต่ละองค์มีโอรสองค์ละ ๙๑ เท่ากัน ล้วนมีชื่อว่า **อินท** เหมือนกันทั้งหมด ต่างก็เคารพกราบไหว้พระโคตมพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงทิศเหนือเป็นพิเศษ คือกล่าวถึง **อุตตรกुरुทวีป** มีภูเขามหาเนรุหรือสิเนรุ (ไทยเรามากเรียกว่าเขาพระสุเมรุ) เป็นที่ซึ่งมนุษย์จำพวกหนึ่งเกิดอยู่ ไม่มีการถือสิทธิหวงแหนสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่กันและกันทั้งสิ้น ไม่ต้องไถ ไม่ต้องหว่าน มีข้าวสาลีเกิดขึ้นเอง เวลาจะหุงต้มก็ไม่ต้องใช้ไฟ핀ไฟถ่าน ใช้หม้อข้าววางบนก้อนหินสามก้อนที่เกิดไฟขึ้นเองเป็นต้น และกล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้ครองทิศนี้ คือท้าวเวสสวัณณ์หรือท้าวกุเวรว่า มีนครอยู่หลายนคร มีชื่อว่าอาภานาฏา กุสินาฏา ปรกุกสินาฏา เป็นต้น แลท้าวกุเวรนี้ กล่าวไว้แต่ก่อนเป็นพรหมณ์ชื่อว่ากุเวร ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงมาเกิดเป็นท้าวโลกบาลประจำทิศเหนือมีชื่อว่ากุเวร แลเพราะมีราชธานีอันวิสาณ (กว้างใหญ่) จึงเรียกว่าเวสสวัณณ์.

ต่อจากนี้ กล่าวถึงยักษ์เสนาชั้นหัวหน้า ซึ่งเป็นเสนาผู้นำชาวสาส์น ๑๒ คน ชื่อว่า ตโตลา

ตัดตลา ตโตตลา เป็นต้น กล่าวถึงสระโปกขรณิและยักขสภาคือว่า ภาคลวติ กล่าวถึงต้นไม้แลลสัตว์ต่าง ๆ .

ต่อจากนี้ได้กล่าวว่า อาภานาฎิยรักขานี้ เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้าพวกอมนุษย์ที่เป็นเสนาบริวารของท้าวจตุโลกบาล จะเป็นชายหรือหญิงก็ตาม ลูกชายหรือลูกหญิงก็ตาม เป็นมหาอำมาตย์ เป็นบริษัทบริวารก็ตาม จะพึงมีจิตคิดร้ายยื่นเดินนั่งนอนเฉียดกรายพุทธบริษัทผู้ใดผู้หนึ่ง อมนุษย์ผู้นั้นก็ต้องถูกตัดตลาม ถูกไล่ที่ ถูกตัดสภาคม ถูกห้ามอวาหะวิวาหะ ถูกตำหนิ ถูกครอบศิระด้วยหม้อเหล็กเปล่า ตลอดจนถึงถูกผ่าขมอศิระออกเป็น ๗ เลียง.

แต่ก็มีพวกอมนุษย์ผู้ร้ายหยาบช้า ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (โลกบาล) ไม่เชื่อฟังราชบุรุษของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังคนของราชบุรุษของท้าวมหาราช เรียกว่าเป็นศัตรูของท้าวมหาราชเหมือนอย่างพวกโจรในแคว้นของพระเจ้ากรุงมคธ ไม่เชื่อฟังพระราชโองการและเจ้าหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็เรียกว่าเป็นศัตรูของพระมหาราช พวกอมนุษย์ผู้ประพฤติละเมิดดังกล่าวก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าเป็นศัตรูผู้ทำผิด ขัดเทพอาณัติของท้าวจตุโลกบาล ถ้าจะพึงมีขึ้นไซ้รักก็ให้ร้องกล่าวโทษแก่มหาเสนาบดียักษ์ว่า ยักษ์ตนนี้ ๆ เข้ามาจับ มาสิงเบียนให้เกิดโรค เบียนให้เกิดอาพาธ เบียนให้ผ่ายผอม เบียนให้เหี่ยวแห้ง ไม่ยอมปล่อย มหาเสนาบดียักษ์ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รับคำร้องกล่าวโทษมี ๒๘ ตน ชื่อว่า อินทะ โสมะ วรณะ เป็นต้น.

ครั้นท้าวเวสสวัณณ์ได้แสดงอาภานาฎิยรักขานี้ถวายพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กราบทูลลากลับ วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายมีถ้อยคำและข้อความอย่างเดียวกัน.

ความย่อของอาภานาฎิยสูตรมีดังกล่าวมานี้ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนต้นที่ท้าวเวสสวัณณ์มาเฝ้ากราบทูลแสดงอาภานาฎิยรักขาของตน เรียกว่า **ภานยักษ์** (บทกล่าวของยักษ์) ตอนหลังที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรียกว่า **ภานพระ** (บทกล่าวของพระ)

สูตรภานยักษ์ภานพระนี้ ตอนต้นเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ต่อไป กล่าวถึงท้าวจตุโลกบาลและเสนาบริวาร ทั้งสองเรื่องนี้ว่าวิจารณ์ว่าจะเป็นพระพุทธรูปโดยแท้จริงเพียงไร.

พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์

เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ มีในพระพุทธรูปที่แสดงเป็นกลาง ๆ เช่น ในพระโอวาท ๓ ที่แปลความว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย คำว่า **พุทธ** นี้ ใช้เป็นพหูพจน์ มีความหมายทั่วไปว่า ผู้รู้ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมศาสดาก็เรียกว่า **พุทธ** พระอรหันตสาวกก็เรียกว่า **พุทธ** แต่มักเติมคำว่าอนุข้างหน้า เป็น **อนุพุทธ** แปลว่า ผู้รู้ตามหรือผู้รู้ในภายหลัง เรียกรวมกันว่า **พุทธานุพุทธ** แปลว่า พระพุทธและพระอนุพุทธ พระพุทธะนั้นมีพระองค์เดียว ส่วนพระอนุพุทธะนั้นมีมากเท่าจำนวนพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อถือว่าเป็นพระพุทธะด้วยกัน ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธะมีจำนวนมาก.

ในบางพระสูตร^๑ ได้แสดงพระพุทธรูปอีกจำพวกหนึ่ง เรียกว่า **พระปัจเจกพุทธะ** แปลว่า **ผู้ตรัสรู้เฉพาะตนผู้เดียว** ไทยเราเรียกพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกโพธิ ท่านอธิบายว่า เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ แต่ไม่สอนผู้อื่น นำพิจารณาว่า คงหมายความว่า ไม่สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม หรือไม่ตั้งศาสนาขึ้น และเมื่อมีพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เรียกพระพุทธเจ้าซึ่งสอนผู้อื่นเช่นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่า **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** แปลว่า **ผู้ตรัสรู้เอง** หรือ **พระสัมพันธัญญะพุทธเจ้า** แปลว่า **พระพุทธรูปผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง** พระปัจเจกพุทธะ ท่านแสดงว่ามีจำนวนมากอยู่ด้วยกันในที่แห่งหนึ่ง ๆ จำนวนหลายร้อยก็มี.

เมื่อแสดงถึงพระปัจเจกพุทธะ ก็แสดงต่อไปว่า มีขึ้นในกาลสมัยที่ว่างพระพุทธศาสนา ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่ไม่อันตรธานไปจากโลก พระปัจเจกพุทธะก็ยังไม่บังเกิด ต่อเมื่อพระพุทธศาสนอันตรธานไปหมดสิ้นแล้ว ทั้งปฏิเวธ ปฏิบัติ และปริยัติ ลึนบรรพชิตในพระพุทธศาสนา ลึนพุทธบริษัททุกจำพวก ตั้งแต่สมัยดังกล่าวจนถึงเกิดมีพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม และตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่า **พุทธานดร** แปลว่า “ระหว่างแห่งพระพุทธเจ้า” พระปัจเจกพุทธะทั้งหลายบังเกิดขึ้นในกาลสมัยที่เป็นพุทธานดรเช่นนี้ ตามคตินี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าไม่สั่งสอนใคร ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้น ก็คงเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง.

เมื่อคติแห่งพระพุทธศาสนาขยายออกไปถึงพระปัจเจกพุทธะ และขยายออกไปถึงกาลเวลาอันเรียกว่าพุทธานดร ก็จะต้องขยายออกไปถึงพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นขีดขั้นสิ้นสุดแห่งพุทธานดร เพราะจะต้องมีองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางนี้ และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางโน้น จึงเกิดมีคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้น และมีคตินับเวลาของโลกอันยืดยาวที่สุด เรียกว่ากัปหรือกัลป์.

ในคัมภีร์แสดงพระนามพระพุทธเจ้าซึ่งบังเกิดขึ้นในกัปต่าง ๆ หลายจำนวน เช่น ในภณยักษ์ภณพระ แสดงไว้ ๗ พระองค์ ในที่อื่น เช่น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา^๒ แสดงย้อนหลังไปอีกมารวมกันถึง ๒๘ พระองค์ก็มี หรือที่ระบุจำนวนไว้มากยิ่งกว่านั้นอีกมาก ตั้งในบทสวด **สัมพุทธะ** ตันเจ็ดตำนาน ซึ่งเข้าใจว่าแต่งในลังกาก็มี จะกล่าวแต่เฉพาะ ๒๘ พระองค์ ซึ่งมักอ้างในบทสวดหรือในการประกอบพิธีหลายอย่างมีดังนี้

๑. พระตันหงักร

๒. พระเมธังกร

๓. พระสรณังกร

๔. พระที่ปังกร (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

^๑ อัง. พุท. ๒๐/๓๗/๓๐๑; อัง. ทสก. ๒๔/๒๕/๑๖.

^๒ พุ. พุท. ๓๓/๕๔๖/๒๗; ชินกาล. น. ๒๘.

๕. พระโกณฑัญญะ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๖. พระสุมังคละ

๗. พระสุมนะ

๘. พระเรวตะ

๙. พระโสภิตะ (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๐. พระอโนมทัสสี

๑๑. พระปทุมะ

๑๒. พระนารทะ (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๓. พระปทุมุตตระ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๔. พระสุเมธะ

๑๕. พระสุชาตะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๖. พระปิยทัสสี

๑๗. พระอัทธทัสสี

๑๘. พระธรรมทัสสี (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๙. พระสิหัตถะ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๐. พระติสสะ

๒๑. พระปัสสะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๒. พระวิปัสสี (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๓. พระสิขี

๒๔. พระเวสสภู (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๕. พระกุกสันธะ

๒๖. พระโกนาคมะ

๒๗. พระกัสสปะ

๒๘. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย (รวม ๔ พระองค์อุบัติแล้วในกัปนี้).

อนึ่ง ในกัปนี้เอง จักอุบัติขึ้นในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์ คือ **พระเมตเตยยะ** ไทยเรา เรียกว่า **พระเมตไตรย** หรือ **พระศรีอารยเมตไตรย** แต่มักเรียกกันว่า **พระศรีอารย์**.

เพราะในกัปปัจจุบันนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นถึง ๕ พระองค์ รวมทั้งพระศรีอารย์จึงเรียกว่า **ภัททกัป** หรือ **ภัทรกัป** แปลว่า **กัปเจริญ**.

นับรวมพระพุทธเจ้าที่ระบุพระนามอันเป็นส่วนอดีตได้ ๒๘ พระองค์ นับตั้งแต่พระวิปัสสีได้ ๗ พระองค์ นับเฉพาะในภัททกัปนี้ ทั้งอดีตและอนาคตได้ ๕ พระองค์ บทนมัสการ **นโม พุทธาย** แปลตามศัพท์ว่า **นอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า** เป็นคำกลาง ๆ แต่ก็นับถือกันว่าเป็นบทไหว้พระเจ้า ๕

พระองค์ น่าจะเพราะนับได้ ๕ อักษร และพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้น ก็หมายถึงพระพุทธเจ้าซึ่งได้อุบัติแล้วและจักอุบัติในภัททกัปนี้.

พุทธพยากรณ์

จำนวนพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ นับตั้งต้นในกัปของพระที่ปังกรพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงพยากรณ์พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ตามที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปจากภัททกัปนี้ มีนครหนึ่งชื่อว่า **อมรวดี** ได้มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า **สุเมธ** อาศัยอยู่ในนครนั้น เป็นพราหมณ์คฤหบดีบัณฑิต มั่งคั่งด้วยทรัพย์ต่าง ๆ ต่อมาสุเมธบัณฑิตได้ปรารถนาถึงความทุกข์ในโลกอันเนื่องมาจากชาติภพ ปรารถนาจะพ้นจากชาติ ภพ ได้พิจารณาเห็นว่า **เมื่อมีทุกข์ก็ย่อมมีสุข มีภพก็ย่อมมีวิภพ** (ปราศจากภพ) **มีร้อนก็ย่อมมีเย็น มีกองไฟ ๓ กอง (ราคะ โทสะ โมหะ) ก็ย่อมมีนิพพาน (ดับไฟกิเลส) มีบาปก็ย่อมมีบุญ มีชาติก็ย่อมมีอชาติ (ไม่เกิด) เป็นคู่กัน จึงสละทุก ๆ สิ่งออกบวชเป็นดาบส ประพฤติพรตพรหมจรรย์ ในป่าสำเร็จสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ใช้เวลาให้สว่างไปด้วยความสุขอันเกิดจากสมาบัติ.**

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า **ที่ปังกร** อุตฺติขึ้นในโลก เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนใกล้จะถึงรัชมกนคร ประทับพักอยู่ในสุทัศนมหาวิหาร ประชาชนชาวรัชมกนครได้ออกไปเฝ้าทูลเชิญเสด็จเข้าสู่พระนคร เพื่อรับบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้น แล้วพากันตักแต่งทางที่เป็นเบือกตมหลุมบ่อ ต้นไม้ขึ้นรกรู้งรัง ช่วยกันถมแผ้วถางเกลี่ยทำให้เรียบร้อย ไปรยข้าวตอกดอกไม้ ยกธงชัยธงผืนผ้า ต้นกล้วย เป็นต้น.

ในกาลนั้น สุเมธดาบสได้ผ่านมาพบเข้า ถ้ามทราบความแล้ว จึงขอแบ่งที่ตักแต่งทางตอนหนึ่ง ไม่ยอมใช้ฤทธิ์ ลงมือขนดินถมทางด้วยตนเอง ครั้นพระพุทธเจ้าที่ปังกรเสด็จผ่านมาก็ทอดตนลงนอนถวายหลังให้เป็นทางเสด็จ และเมื่อได้พินิจพิจารณาเห็นพระพุทธสิริของพระพุทธเจ้าที่ปังกร มีความเลื่อมใส จนถึงตั้งจิตปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ท่านแสดงว่า ถ้าแม้สุเมธดาบสขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุพุทธสาวกของพระที่ปังกรพุทธเจ้า ก็จะมีบรรลุนิพพานได้ในชาตินั้น แต่สุเมธดาบสปรารถนาที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเหมือนพระที่ปังกรทศพล ช่วยยกมหาชนขึ้นสู่ธรรมนาวาพาให้ข้ามจากสังสารสาครแล้วจึงจะปรินิพพานในภายหลัง ฝ่ายพระที่ปังกรทศพล เมื่อเสด็จถึงองค์สุเมธดาบส ประทับยืน ณ ที่เมืองศิระะก็ได้ตรัสพยากรณ์ว่า ดาบสนี้ทำอภินิหารปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทฺธะ ความปรารถนาของดาบสนี้จักสำเร็จในอนาคตเบื้องหน้านั้น สุเมธดาบสครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ ก็ได้ชื่อว่าเป็น **โพธิสัตว์** จำเดิมแต่นั้นมา.

ท่านแสดงว่า อภินิหาร ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของบุคคลใดบุคคลหนึ่งนั้น จักสำเร็จเพราะผู้ตั้งความปรารถนาประกอบด้วย **ธรรมสโมธาน ๘ ประการ**^๔ (ความประจุมแห่งธรรม

^๔ ชาตก. ๑/๒๓; ชินกาล. น. ๒๖.

คือคุณสมบัติรวมกันครบ) ได้แก่

๑. เป็นมุนษย์

๒. เป็นบุรุษเพศสมบูรณ์

๓. มีเหตุสมบูรณ์ คือ มีนิสัยบารมีพร้อมทั้งการปฏิบัติประมวลกัน เป็นเหตุที่จะให้บรรลุพระอรหัตตโน้อัตภาพนั้นก็ได้แล้ว แต่เพราะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจึงยังไม่สำเร็จก่อน

๔. ได้เห็นพระศาสดา คือ ได้เกิดทันและได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

๕. บรรพชา คือ ถีอวชเป็นนักบวช เช่น ฤๅษี ดาบส ไม่ใช่เป็นคฤหัสถ์

๖. ถึงพร้อมด้วยคุณ คือ ได้อภิญญา ๕ สมบัติ ๘ หมายถึงได้สมาธิจิตอย่างสูงจนจิตบังเกิดความรู้ความเห็น อย่างมีตา มีหูเกินมนุษย์สามัญ

๗. ถึงพร้อมด้วยอธิการ คือ การกระทำอันยิ่งจนถึงอาจบริจาคชีวิตของตนเพื่อพระพุทธเจ้าได้

๘. มีฉันทะ คือ มีความพอใจ มีอุตสาหะพยายามยิ่งใหญ่อันถึงเปรียบเหมือนว่ายอมแบกโลกทั้งโลกเพื่อนำไปสู่แดนเกษมได้ หรือเปรียบเหมือนว่ายอมเหยียบย่ำโลกทั้งโลกที่เต็มไปด้วยขวากหนามหอกดาบและถ่านเพลิงไปได้.

ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมสโมธาน ๘ นี้ ทำกนิหารปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ความปรารถนาของท่านย่อมสำเร็จได้.

สุเมธดาบสมีธรรมสโมธาน ๘ ข้อเหล่านี้บริบูรณ์ จึงมีกนิหารปรารถนาพุทธภูมิได้ และว่าเรียกพระโพธิสัตว์จำเดิมแต่ได้รับพยากรณ์จากพระที่ปึงกรทศพล ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้บำเพ็ญ **พุทธการกรรม (ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) ๑๐ ประการ** ได้แก่

๑. บำเพ็ญทาน สละบริจาสสิ่งทั้งปวง จนถึงร่างกายชีวิตให้ได้หมดสิ้น เหมือนอย่างเทพาษณะน้ำคว่ำจนหมดน้ำ

๒. บำเพ็ญศีล รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต เหมือนอย่างเนื้อทรายรักษาขนยิ่งกว่าชีวิต

๓. บำเพ็ญเนกขัมม์ ออกจากกามจากบ้านเรือน เหมือนอย่างมุ้งออกจากพันธนาคาร

๔. บำเพ็ญปัญญา เข้าหาศึกษาใต้ถามบัณฑิต โดยไม่เว้นว่าจะเป็นบุคคลมีชาติชั้นวรรณะต่ำปานกลางหรือสูง เหมือนอย่างภิกษุเที่ยววิณฑบาตรับไปโดยลำดับ ไม่เว้นแม้ที่ตระกุกต่ำ

๕. บำเพ็ญวิริยะ มีความเพียรมั่นคงไม่ย่อหย่อนทุกอิริยาบถ เหมือนอย่างสีหราช มีความเพียรมั่นคงในอิริยาบถทั้งปวง

๖. บำเพ็ญขันติ อดทนทั้งในการได้รับการยกย่อง ทั้งในการถูกหมิ่นแคลน เหมือนอย่างแผ่นดินใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดก็รองรับได้ทั้งนั้น

๗. บำเพ็ญสังจะ รักษาความจริง ไม่พูดเท็จทั้งรู้ แม้ฟ้าจะผ่าเพราะเหตุไม่พูดเท็จก็ไม่ยอมพูดเท็จ หรือแม้เมื่อพูดเท็จจะได้ทรัพย์เป็นต้น ก็ไม่ยอมพูดเท็จ เหมือนอย่างดาวโอสถิดำเนินไปใน

วิถีของตนเที่ยงตรงทุกฤดู

๘. บำเพ็ญอิฐฐาน ตั้งใจมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว คือ เด็ดเดี่ยวแน่นอนในสิ่งที่ถืออิฐฐานใจไว้ เหมือนอย่างภูเขาหินไม่หวั่นไหวในเมื่อถูกลมกระทบทุกทิศ

๙. บำเพ็ญเมตตา แผ่มิตรภาพไมตรีจิต ไม่คิดโกรธอาฆาต มีจิตสม่ำเสมอเป็นอันเดียว ทั้งในผู้ที่ให้คุณ ทั้งในผู้ที่ไม่ให้คุณหรือให้โทษ เหมือนอย่างน้ำแผ่ความเย็นไปให้อย่างเดียวกันแก่ ทั้งคนชั่วทั้งคนดี

๑๐. บำเพ็ญอุเบกขา วางจิตมัธยัสถ์เป็นกลาง ทั้งในคราวสุข ทั้งในคราวทุกข์ เหมือนอย่าง แผ่นดินเมื่อไคร่ทิ้งของสะอาดไม่สะอาดลงไปก็มัธยัสถ์เป็นกลาง.

พุทธการกรรม ๑๐ ประการเหล่านี้เรียกว่า **บารมี** ตรงกับคำว่า **ปรมะ** ที่แปลว่าอย่างยิ่ง หมายถึงว่าเต็มบริบูรณ์ แต่ก็มีเชื่อว่า จะเต็มบริบูรณ์ได้เอง ต้องปฏิบัติบำเพ็ญเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือ ต้องทำให้เต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างตักน้ำเทใส่ตุ่มใหญ่อยู่เรื่อย ๆ จนกว่าจะเต็ม **บำเพ็ญจนเต็ม บริบูรณ์เมื่อใดก็สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น** พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีนับตั้งแต่ได้รับพยากรณ์ จากพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ตลอดเวลา ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ ก็ผ่านพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ในกัป นั้น ๆ นับแต่พระที่ปึงกรเป็นต้นมาถึง ๒๔ พระองค์ (ดูพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์) จึงได้ตรัสรู้ เป็นพระพุทธเจ้า.

บารมีที่บำเพ็ญมาโดยลำดับดังกล่าวแล้ว แบ่งเป็น ๓ ชั้น ชั้นสามัญเรียกว่า **บารมี** เฉย ๆ ชั้นกลางเรียกว่า **อุปบารมี** ชั้นสูงสุดเรียกว่า **ปรมัตถบารมี** เช่น การบริจาคพัสดุภายนอก เรียกว่า ทานบารมี บริจาคอวัยวะเรียกว่า ทานอุปบารมี บริจาคชีวิตเรียกว่า ทานปรมัตถบารมี.

ต้นไม้ที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี เกี่ยวเนื่องจากคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เพราะ จะต้องมีการผู้เตรียมพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ ในคัมภีร์ชาดก เป็นเรื่องเล่าถึง พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติต่าง ๆ จนถึงเป็นพระเวสสันดร นับได้ ๕๔๗ ชาดก (ไม่นับสุเมธดาบสซึ่งเป็นชาติเริ่มต้น) ในบัดนี้ก็ยังมีพระศรีอารยเป็นพระโพธิสัตว์ สถิต อยู่ในดุสิตสวรรค์ ซึ่งจะได้จุติมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเวลาอสงไขยปีในอนาคต.

ในกัปของพระที่ปึงกรพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ พระที่ปึงกรเป็นองค์ที่ ๔ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจำนวน ๒๘ พระองค์ จึงนับแต่พระตถันถังกรซึ่งเป็นองค์ ๑ ในกัปนั้น ส่วนใน ภาณยักษ์ ภาณพระ เป็นต้น แสดงไว้เพียง ๗ พระองค์.

โพธิพฤกษ์ หรือไม้โพธิ์ คือ ต้นไม้ที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่พระที่ปึงกร เป็นต้น ไป พบในพุทธวงศ์เป็นต้น ส่วนองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๓ พบในชินกาลมาลี^๕ ดังต่อไปนี้

^๕ ชินกาล. น. ๑๔-๒๖, ๓๘.

๑. พระตันหังกร ไม้สัตตปะถณะ (ตีนเป็ดขาว)
๒. พระเมธังกร ไม้กิ่งสุกะ (ทองกวาว)
๓. พระสรณังกร ไม้ป่าตลี (แคฝอย)
๔. พระทีปังกร ไม้ปีปผลิ (เลียบ)
๕. พระโกณฑัญญะ ไม้สาธกัลยาณี (ขานาง)
๖. พระมังคละ ไม้หน้าคะ (กากะทิง)
๗. พระสุমনะ ไม้หน้าคะ (กากะทิง)
๘. พระเรวตะ ไม้หน้าคะ (กากะทิง)
๙. พระโสภิตะ ไม้หน้าคะ (กากะทิง)
๑๐. พระอโนมทัสสี ไม้้อชฺฐนะ (รกฟ้าขาว)
๑๑. พระปทุมะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๒. พระนารทะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๓. พระปทุมุตตระ ไม้สลพะ (สน)
๑๔. พระสุเมธะ ไม้มหาหิมพะ (สะเดาป่า)
๑๕. พระสุชาตะ ไม้มหาเวฬุ (ไผ่ใหญ่)
๑๖. พระปิยทัสสี ไม้กุกุระ (กุ่ม)
๑๗. พระอัทธทัสสี ไม้จัมปกะ (จำปาป่า)
๑๘. พระธัมมทัสสี ไม้พิมพชालะ หรือกรวกะ (มะพลับ, ช้องแมว)
๑๙. พระสิหัตถะ ไม้กัณณิการะ (กรรณิการ์)
๒๐. พระติสสะ ไม้้อสนะ (ประดู่ลาย)
๒๑. พระบุสสะ ไม้้อาลมกะ (มะขามป้อม)
๒๒. พระวิปัสสี ไม้ป่าตลี (แคฝอย)
๒๓. พระลิขี ไม้ปฺนุจริกะ (มะม่วงป่า)
๒๔. พระเวสสภู ไม้มหาสาละ (สาละใหญ่, ล้านหลวง หรือมะตาดทางภาคเหนือ)
๒๕. พระกะกุสันธะ ไม้มหาสิริสะ (ซีกใหญ่)
๒๖. พระโกนาคมนะ ไม้้อุทุมพะ (มะเดื่อ)
๒๗. พระกัสสปะ ไม้ณีโครธะ (ไทร, กร่าง)
๒๘. พระโคตมะ คือ พระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ไม้้อัสสัตถะ (โพธิ์, ป่าแป้ง, ไม้้อัสสัตถะ ไทยเราทั่วไปเรียกกันว่าโพธิ์ หรือ โพ หรือโพใบ (ยังมีโพทะเลอีกอย่างหนึ่ง) ลังกาก็เรียกว่าโพ จะเป็นคำเดิม หรืออาจจะมาจากโพก็ได้ ได้ทราบผ่านทางภาคอีสานเรียกว่าไม้ป่าแป้ง)

๒๙. พระเมตไตรย ในอนาคต *ไม้นาคะ* (กาเกหิง).

ไม้โพธิ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และไม้ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ดังกล่าวในพุทธประวัติหรือที่เกี่ยวข้องแก่พระพุทธรูปศาสนประวัติ แม้ภายหลังพุทธปรินิพพานได้มีนิยมปลูกในวัดทั้งหลายน้อยบ้างมากบ้าง แต่ไม้โอ๊กที่เรารู้จักกันว่า ต้นโพธิ์ ได้มีนิยมปลูกในวัดทั่วไป มีหลายวัดได้หน่อหรือพันธุ์มาจากโพธิ์ที่พุทธคยาอันเป็นที่ตรัสรู้.

คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์มีกล่าวในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ตั้งแต่ชั้นบาลีเป็นต้นไป จึงมีคล้ายกับมหายาน แต่ไม่เหมือนกัน ถึงอย่างนั้นก็คงมีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ด้วยกัน และแสดงพระโพธิสัตว์ด้วยกัน ส่วนอธิบายมีต่างกัน ได้กล่าวในฝ่ายเถรวาทนี้แล้ว จะได้เลือกกล่าวในฝ่ายมหายานเทียบเคียงโดยสังเขป.

พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน

ในฝ่ายมหายาน แสดงว่ามีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ คือ **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** หรือ **พระอาทิพุทธเจ้า** และมีพระพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ เกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า สถิตอยู่ในสวรรค์เช่นเดียวกัน เรียกว่า **พระธยานิพุทธเจ้า ๕** พระองค์

๑. **พระไวโรจนะ** ทำหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา
๒. **พระอักโษภยะ** ทำหัตถ์อย่างปางมารวิชัย
๓. **พระรัตนสัมภวะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานพร
๔. **พระอมิตาภะ** ทำหัตถ์อย่างปางสมาธิ
๕. **พระอมโฆสิทธะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานอภัย.

พระพุทธรูปศิลาแห่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาชุดหนึ่ง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเกาะชวา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้ประดิษฐานที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ ที่ ๔ มุมแห่งพระเจดีย์ อีกองค์หนึ่งโปรดให้ประดิษฐานที่ซุ้มยอดปราสาทด้านทิศตะวันตกแห่งพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร คือ พระไวโรจนะ ถือกันว่าพระไวโรจนะเป็นองค์กลาง อีก ๔ องค์อยู่ล้อมรอบแต่ละทิศ พระพุทธรูปศิลาชุด ๕ องค์นี้เดิมประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์บุโรพุทโธในเกาะชวา (เมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่วัดราชาธิวาส ถูกผู้ร้ายลักตัดพระเศียรไปองค์หนึ่ง ถ้าใครติดตามนำกลับมาต่อคืนได้ จะเป็นกุศลอย่างยิ่ง).

ต่อมา มีเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกปางหนึ่ง เรียกว่า **พระไภษัชคุรุ** ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิอวชิระดูเป็นหมอน้ำมนต์หรือผลสมอไปบ้าง เป็นต้นแบบพระกริ่งทั้งปาง.

^๖ เมื่อ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

พระพุทธเจ้าเหล่านี้ เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็น **พระมุนษยพุทธเจ้า** พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย หรือแม่พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ ตลอดจนถึงพระศรีอารยที่ จะตรัสรู้ ช่างหน้าเป็นพระมุนษยพุทธเจ้าทั้งนั้น พระมุนษยพุทธเจ้ามีพระกาย ๓ อย่าง คือ

๑. **พระธรรมกาย** ได้แก่ กายธรรมคือตัวพระธรรมที่ตรัสรู้

๒. **สัมโภคกาย** ได้แก่ กายเนื้อหรือรูปนามเกิดแก่ตาย

๓. **นิรมานกาย** ได้แก่ กายที่บริสุทธิ์ตั้งแต่ได้ตรัสรู้.

พระโภษัชคุรุ บางพวกถือว่าเป็นพระมุนษยพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งด้วย.

ส่วนพระโพธิสัตว์มีมาก ได้แก่ ท่านผู้ที่จะสำเร็จก็ได้ แต่ไม่ยอมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มุ่งจะช่วยโลกต่อไปก่อน แบ่งเป็น **ธยานิโพธิสัตว์** พวกหนึ่ง **มุนษยโพธิสัตว์** จำพวกหนึ่ง มีจำนวนมาก แต่พระธยานิโพธิสัตว์ที่สำคัญมี ๕ พระองค์ คือ

๑. **สมันตภัทรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธะพุทธเจ้า

๒. **วัชรปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมนพุทธเจ้า

๓. **รัตนปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า

๔. **อวโลกิตศวรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคตมสัมภุมณีพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

๕. **วิศวาปาณีโพธิสัตว์** จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอารยเมตไตรยพุทธเจ้าต่อไป ในอนาคต.

เถรวาทและอจารียวาท

คำว่า **เถรวาท** และ **อจารียวาท** เป็นต้น มีความหมายโดยย่อดังต่อไปนี้

เถรวาท แปลว่า *ถ้อยคำของพระเถระ* ประวัติของคำนี้มีว่า ในคราวที่พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน พระมหากัสสปเถระซึ่งเป็นประธาน ได้ตั้ง **ข้อห้ามการถอนพระพุทธานุญาต** ตามที่ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ว่า เมื่อสงฆ์ปรารภนาทำให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ที่ประชุมทั้งหมดรับรอง ฉะนั้น พระสงฆ์ฝ่ายที่ปฏิบัติตามข้อตกลงนี้จึงเรียกว่าฝ่ายเถรวาท เพราะได้ถือปฏิบัติตามวาหะของพระเถระคือพระมหากัสสปหรือของพระเถระผู้ให้ความตกลงเป็นครั้งแรกเหล่านั้น แต่ได้มีพระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งไม่ได้เข้าประชุมสังคายนาครั้งนั้นไม่เห็นด้วย คือเห็นว่าเมื่อมีพระพุทธานุญาตให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ก็ **ควรจะถอนได้** ฉะนั้น จึงได้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยต่าง ๆ ที่เห็นว่าปฏิบัติไม่สะดวก ต่างอาจารย์ก็ต่างถอน ตรงกันบ้าง ไม่ตรงกันบ้าง ฝ่ายนี้เรียกว่า **อจารียวาท** แปลว่า *ถ้อยคำของอาจารย์* เมื่อแผ่ขยายออกไปในถิ่นต่าง ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไป ทั้งที่ยิ่งถอนจนถึงสิกขาบทใหญ่ ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขไปตามหมู่คณะและถิ่นประเทศ พระสงฆ์สายนี้โดยมากแผ่ขยายไปทางเหนือของอินเดีย จึงเรียกว่า **อุตตรนิกาย** แปลว่า *นิกายเหนือ* ส่วนสายเถรวาท โดยมากแผ่ไปทางใต้ของอินเดีย จึงเรียกว่า **ทักษิณ**

นิกาย แปลว่า *นิกายใต้* สายอาจารย์วาทหรืออุตตรนิกายนั้น ในเวลาต่อมาก็มีคู่แข่งแก้แค้นวินัยเท่านั้น แต่ได้แก้หลักธรรมตามคติเดิมด้วย ดังเช่นแก้เรื่องพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ดังกล่าวแล้ว.

ตามคติเดิมแสดงว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน คำว่า **ธรรม** หมายถึงทั้งสังขารวิสังขาร เป็นอนัตตาทั้งหมด วิสังขาร โดยเฉพาะคือพระนิพพาน ก็เป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้สิ้นอาสวกิเลสหมดแล้ว ก็สิ้นชาติภพ ไม่เกิดเป็นอะไรอีกต่อไปและสิ้นสมมติบัญญัติทุกอย่างหมดเรื่องที่จะพูดว่าเป็นอะไรทั้งสิ้น ส่วนทางอุตตรนิกายแก้เป็นมีอาทิพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นอัตตาตัวตน อยู่บนสรวงสวรรค์ สถิตอยู่เป็นนิรันดร จึงเป็นการแก้ธรรมให้เป็นอัตตาขึ้น และแสดงพระโพธิสัตว์เป็นอันมากซึ่งยังคงอยู่กับโลกเพื่อช่วยโลก จึงเรียกฝ่ายของตนว่า **มหายาน** แปลว่า *ยานคือพาหนะที่ใหญ่* อาจที่จะช่วยบรรทุกสัตว์โลกเป็นอันมากให้ข้ามพ้นความทุกข์ได้ และเรียกฝ่ายเถรวาทว่า **หินยาน** แปลว่า *ยานคือพาหนะที่เล็ก* เพราะเอาตัวรอดเฉพาะตัว ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์เฉพาะตน ไม่รออยู่ช่วยโลกต่อไปก่อน ฉะนั้น *เถรวาท ทักขินนิกาย* หรือ *หินยาน* จึงเป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในลังกา ไทย พม่า มอญ เป็นต้น สายนี้ยึดถือรักษาพระธรรมวินัยตามหลักเดิมไว้ ส่วน *อาจารย์วาท อุตตรนิกาย* หรือ *มหายาน* ก็เป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในทิเบต จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ทั้งสองสายเดิมก็คงไม่ต่างกันมาก แต่เมื่อล่วงมานาน ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไปทุกที และในสายเดียวกันก็ยังแบ่งย่อยออกเป็นนิกายเล็กน้อยอีกเป็นอันมาก.

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไรยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่าเกิดขึ้นภายหลังเพื่อมิให้ด้อยน้อยกว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือ แสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้ว ถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง และธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์แสดงสั่งสอนเช่น อริยสัจ ก็เป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้หากไม่ยอมสำเร็จ เพราะปรารถนาพุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน.

พิจารณาดูตามเหตุผล อัน **ความจริง** ในโลกหรือ **กฎความจริง** ของสิ่งทั้งหลายย่อมมีอยู่เป็นอย่างเดียวกันทุกกาลสมัย ยกตัวอย่างในทางโลก เช่น สิ่งที่เราเรียกว่าไฟฟ้า กฎความจริงในเรื่องนี้ก็มีอยู่ประจำโลก เมื่อใครค้นพบก็ประดิษฐ์ไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ ถ้าวิชาในเรื่องนี้ต้องสาปสูญไปเพราะเหตุอะไรก็ตาม ก็มีใช้ว่ากฎความจริงในเรื่องนี้จะต้องสาปสูญไปด้วย เมื่อใครค้นพบเข้าอีกก็อาจประดิษฐ์ใช้ได้อีก.

ธรรมคือความจริงที่สถิตอยู่เป็นอกาลิก (ไม่มีกาล) ได้มีพระสูตรหนึ่งแสดงโดยความว่า “*พระตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นก็คงตั้งอยู่เป็นธรรมชาติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นธรรมนิยาม (ความกำหนดแน่แท้แห่งธรรม) คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้ง*

ปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^๙

พิจารณาดู **หลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริง** นั้น มุ่งแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน เช่น หลักอริยสัจจ์ ไม่ได้มุ่งสืบความยาวสาวความยืดให้เห็นชัด ไม่มีประโยชน์ และคำที่เป็นพหูพจน์ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลายก็เป็นสำนวนของภาษา แม้คนเดียวก็มีสำนวนนิยมพูดเป็นพหูพจน์ เช่น เมื่อพูดกับผู้ใหญ่แม้คนเดียว ใช้สรรพนามแทนท่านด้วยพหูพจน์ หรือต้องการจะพูดให้ฟังรวม ๆ กัน ให้หมายคลุมถึงในวงเดียวกันทั้งหมด ก็ใช้พหูพจน์ และในปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า ตรัสเรียกพระองค์เองว่า **ตถาคต** แทนคำสรรพนาม เมื่อกล่าวถึงพระองค์ในเวลาก่อนตรัสรู้ เรียกว่า **โพธิสัตว์** เป็นคำที่ใช้เรียกเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น แต่เมื่อได้มีคตติความคิดสืบสาวออกไปก็กลายเป็นเรื่องยืดยาวใหญ่โต ถึงดั่งนั้นก็เป็นเรื่องที่นับถือกันอยู่เป็นอันมาก และเป็นวรรณคดีทางศาสนาอันมีค่าที่พึงรักษาไว้ ประกอบด้วยคติธรรมเป็นอันมาก.

กัปหรือกัลป์

เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ก็ควรจะกล่าวถึงเรื่องกัปหรือกัลป์บ้าง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาถึงสี่แสนกัลป์ นับแต่เมื่อเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส กล่าวตามสำนวนเก่าว่าสี่แสนกัลป์ หรือ **สี่แสนกัลป์** หรือ **สี่แสนกัลป์**.

ความคิดในเรื่องกาลเวลาอันยืดยาวของโลก ได้มีกล่าวในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นแรกก็มี ชั้นหลังก็มี ในคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ก็มี ความคิดในเรื่องนี้น่าจะมีตั้งแต่เกาก่อนพุทธกาลช้านาน วิธีหมายรู้ในเรื่องกาลเวลาในคัมภีร์ทั้งหลายดังกล่าว น่าจะสรุปได้เป็น ๒ วิธีคือ

๑. นับด้วยจำนวนสังขยา หรือนับด้วยตัวเลข เช่น ๑-๒-๓ เป็นต้น
๒. กำหนดด้วยอุปมา หรือด้วยเครื่องกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเมื่อมากเกินไปที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข.

การกำหนดดังกล่าวในวิธีที่ ๒ นี้แหละ เป็นที่มาของคำว่า **กัป** (กัปปะ) ในภาษาสันสกฤต หรือ **กัลป์** (ในภาษาสันสกฤต) เพราะคำนี้แปลอย่างหนึ่งว่า **กำหนด** แต่ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ในความหมายว่า “**สมควร**” เป็นต้น และที่ใช้ในความหมายถึงกาลเวลาแห่งอายุตามยุคตามสมัยก็มี เช่น ในคราวที่พระพุทธเจ้าปลงอายุสังขารว่าอีกสามเดือนจะเสด็จปรินิพพาน พระอานนท์ได้กราบทูลอาราธนาขอให้เสด็จอยู่กับหนึ่ง เพราะได้เคยสดับพระพุทธเจ้าตรัสว่า **ผู้ที่เจริญอุทฺธิบาท ๔ ประการ ถ้าจำนงใจจะดำรงรูปกายอยู่ก็จะพึงอยู่ได้กับหนึ่งหรือเหลือกว่ากับหนึ่ง** พระอาจารย์อธิบายว่า คำว่า

^๙ ธรรมนิยามสูตร อัง. ติก. ๒๐/๑๖๘/๕๗๖.

^{๑๐} มหาปรินิพพานสูตร ที. มหา. ๑๐/๑๒๐/๔๔.

กัป ในที่นี้ หมายถึง **อายุกัป** คือกำหนดอายุของคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งมีประมาณร้อยปี ฉะนั้น กัปหนึ่งจึงกำหนดว่าร้อยปี* ส่วนคำว่า **กัป กัลป์** ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มิได้หมายถึงกัปที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น แต่หมายถึงระยะเวลาที่ยืดยาวเกินที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข ต้องกำหนดด้วยวิธีอุปมา.

ในเบื้องต้นพึงทราบความหมายอย่างกว้างก่อนว่า **กัป** หรือ **กัลป์** คือ **กำหนดอายุของโลก** หมายถึงระยะเวลาตั้งแต่เกิดโลกจนโลกสลาย เหมือนอย่างกำหนดอายุของบุคคล หมายถึงตั้งแต่เกิดจนตาย กำหนดอายุของโลกดังกล่าวคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ มีระยะเวลาที่ยืดยาวมาก ไม่เป็นการง่ายที่จะนับว่ามีจำนวนกี่หมื่นกี่แสนปี แต่อาจจะกำหนดได้โดยอุปมาเหมือนอย่างภูเขาหินใหญ่ยาวโยชน์หนึ่งกว้างโยชน์หนึ่งสูงโยชน์หนึ่ง ไม่มีช่องไม่มีโพรง เป็นก้อนหินแท่งทึบ ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษใช้ผ้าทอที่แคว้นกาลิ (ผ้าเนื้อดี) มาลูบครั้งหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี ภูเขาหินนั้นก็พึงราบเรียบไปก่อน แต่กัปยังไม่สิ้น อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนอย่างนครยาวหนึ่งโยชน์กว้างหนึ่งโยชน์ กำแพงสูงหนึ่งโยชน์ เต็มด้วยเมล็ดพันธุ์ฝักกาดแน่นชนิด ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษหนึ่งมาหยิบพันธุ์ฝักกาดไปเมล็ดหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี กองเมล็ดพันธุ์ฝักกาดนั้นก็พึงสิ้นไปก่อน ส่วนกัปยังไม่สิ้น กัปที่ยาวมากดังนี้เรียกว่า **มหากัป** ก็มี.

กัปหนึ่ง ๆ แม้จะมีระยะเวลาที่ยืดยาวจนต้องกำหนดด้วยอุปมาดังกล่าว แต่ก็ยังมีคติความคิดของคนในสมัยเก่าแก่กว่า ได้มีกัปจำนวนมากมายล่วงไปแล้วในอดีต หมายความว่าโลกได้เคยเกิดดับหรือดับเกิดมาแล้วในอดีตมากครั้งจนนับไม่ถ้วน จนถึงต้องกำหนดด้วยอุปมาเหมือนกัน คือเหมือนอย่างสาวกลีคนมีอายุร้อยปี ระลึกถึงกัปในอดีตได้วันละแสนกัป ระลึกอยู่ถึงร้อยปีก็ยังไม่หมดกัปที่ล่วงไปแล้ว ต้องตายไปเสียก่อน อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนทรายในเนื้อที่ตั้งแต่ต้นแม่น้ำคงคา จนจดถึงมหาสมุทร ซึ่งนับไม่ได้ว่ามีจำนวนเท่าไรเม็ด กัปในอดีตมีจำนวนมากมายเหลือที่จะนับดังกล่าว เรียกว่า **อสงโขย** ตรงกับคำว่า **นับไม่ถ้วน สงสาร** คือ **ความท้อแท้เวียนตายเกิด หรือเกิดตายของสัตว์โลกทุกสัตว์ทุกบุคคลในกัปทั้งหลายนับไม่ถ้วน** จึงเรียกว่า **อนมัตตคคะ** แปลว่า **มีที่สุด (ที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย) ที่ไม่รู้**.

ท่านแสดงว่า พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาสี่อสงโขย คือตลอดกัปที่นับไม่ถ้วนนั้นสี่ครั้ง มีปัญหาว่า มีเกณฑ์อะไรเป็นเครื่องกำหนดว่าอสงโขยหนึ่ง ๆ เรื่องนี้ตรวจดูในพุทธวงศ์ พอจับความได้ว่า ถือเอาเกณฑ์พระพุทธเจ้าในอดีตตั้งที่ได้กล่าวมาแล้ว คือพระพุทธเจ้าองค์ต้น ๆ ได้ตรัสรู้ในกัปหนึ่ง แล้วเว้นไปนับไม่ถ้วนกัป จึงมีมาตรัสรู้ขึ้นอีก ระยะเวลาว่างของพระพุทธเจ้าตลอดเวลาเป็นกัปจนนับไม่ถ้วนนี้เรียกว่าอสงโขยหนึ่ง ๆ เป็นดังนี้สี่อสงโขยจึงถึงระยะที่นับได้แสนกัปย้อนกลับไปจากกัปปัจจุบันซึ่งได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสโดยลำดับมาจนถึงพระองค์ปัจจุบัน

* ส. วิ. ๒/๒๐๑.

ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **สื่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์**.

เรื่องกับที่นับไม่ถ้วนซึ่งเรียกว่า อสงไขย และที่นับได้แสนหนึ่งนี้ ท่านกล่าวว่าได้ปรากฏใน **ปุปเพนิวาสนญาณ** คือ **ความรู้ระลึกชาติหนหลังได้ของพระพุทธเจ้า** นี้ก็ทำความเข้าใจตามคำของท่าน เอาเองว่า เมื่อระลึกย้อนกลับไปยาวไกลเหมือนอย่างดูออกไปสุดลูกตา ก็คงจะปรากฏเป็นห้วง ๆ เหมือนอย่างมองไปในอากาศในเวลากลางวันเห็นดวงดาวทั้งหลาย แต่จะกำหนดระยะห่างกันของดวงดาวเหล่านั้นว่าเท่าไร ก็นับได้ยาก (เช่น ในบัดนี้ก็ต้องคิดนับด้วยปีแสง) เมื่อมาถึงระยะใกล้จึงพอนับได้ในระยะแสนกับก็น่าจะปรากฏพอนับได้เหมือนกันฉะนั้น.

กล่าวถึงการกำหนดนับในพุทธวงศ์^{๑๐} พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑ ถึงองค์ที่ ๔ อับัติในกับหนึ่งองค์ที่ ๕ อับัติขึ้นในอีกกับหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๔ ถึงองค์ที่ ๕ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (เป็นอสงไขยที่ ๑) พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๖-๗-๘-๙ อับัติขึ้นในอีกกับหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๕ และองค์ที่ ๖ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๒) องค์ที่ ๑๐-๑๑-๑๒ อับัติขึ้นในอีกกับหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๙ และองค์ที่ ๑๐ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๓) องค์ที่ ๑๓ อับัติขึ้นในอีกกับหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๑๒ และองค์ที่ ๑๓ มีระยะห่างกันมากจนนับกับไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๔).

นับตั้งแต่องค์ที่ ๑๓ นั้นมาจนถึงปัจจุบัน หรือว่านับตั้งแต่ภทก์กับในปัจจุบันนี้ย้อนไปจนถึงองค์ที่ ๑๓ อับัติขึ้นรวมได้แสนกับ ท่านใช้วิธีนับย้อนกลับไปแบบวิธีระลึกชาติ คือย้อนกลับไปแสนกับ องค์ที่ ๑๓ ดังกล่าวองค์เดียวอับัติขึ้นในกับนั้น ย้อนกลับไปสามหมื่นกับ องค์ที่ ๑๔-๑๕ อับัติขึ้นในกับนั้น ย้อนกลับไปหมื่นแปดพันกับ องค์ที่ ๑๖-๑๗-๑๘ อับัติขึ้นในกับนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบกับ องค์ที่ ๑๙ อับัติขึ้นองค์เดียวในกับนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบสองกับ องค์ที่ ๒๐-๒๑ อับัติขึ้นในกับนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบเอ็ดกับ องค์ที่ ๒๒ องค์เดียวอับัติขึ้นในกับนั้น (นี่คือพระวิปัสสีที่กล่าวถึงเป็นองค์แรกในพระพุทธเจ้าจำนวนเจ็ดพระองค์ในภคณัยกษัตริย์พระ) ย้อนกลับไปสามสิบเอ็ดกับ องค์ที่ ๒๓-๒๔ อับัติขึ้นในกับนั้น ต่อจากนั้นก็มาถึงภทก์กับปัจจุบัน องค์ที่ ๒๕-๒๖-๒๗-๒๘ ได้อับัติขึ้นแล้วโดยลำดับ และจะอับัติขึ้นข้างหน้าอีกพระองค์หนึ่ง รวมเป็นพระเจ้า ๕ พระองค์ในกับนี้ เพราะกับนี้มีพระพุทธเจ้าอับัติขึ้นมากกว่ากับอื่น ๆ ในอดีตที่ท่านระลึกไปถึง จึงเรียกว่า **ภทก์กับ** หรือ **ภทก์กับ** แปลว่า **กับเจริญ**.

ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ ได้มีกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๔ จนมาตรัสเป็นองค์ที่ ๒๘ กำหนดนับได้สื่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์ ด้วยวิธีกำหนดนับดังกล่าวนี้ ได้มีฝ่ายที่นับถือเรื่องนี้อยู่น้อย ที่กาบาเอัประเทศพม่า ได้ปลุกไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหมดไว้ แต่ถึงจะไม่นับถือ เมื่อทราบวิธีกำหนดนับของท่าน ก็อาจจะ

^{๑๐} ชุ. พุทฺธ. ๓๓/๕๔๖/๒๗.

เข้าใจหนังสือที่ได้อ่านหรือได้ฟัง ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยในสำนวนเก่าโดยเฉพาะ ก็จะได้ทราบว่ ความคิดของคนเก่าแก่นั้นมีอยู่ในเรื่องอายุโลกว่อย่างไร เมื่อสรุปความเข้าใจแล้ว คนรุ่นเก่าแก่ได้เห็นแล้วว่า โลกนี้มีเกิดดับเช่นเดียวกับสังขารมนุษย์ และมีความเชื่อว่าโลกนี้เมื่อดับแล้วก็เกิดขึ้นอีก คล้ายกับมีชาติภพ และชาติหนึ่ง ๆ ของโลกมีระยะเวลายาวไกล เรียกว่ากัปหรือกัลป์ ดังกล่าวมานั้นแล.

ระยะเวลาเกิดดับของโลกคราวหนึ่ง ๆ อันเรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ส่วน คือ^{๑๑}

๑. **สังวัฏฏกัป** แปลว่า *กัปเสื่อม*
๒. **สังวัฏฏฐายีกัป** แปลว่า *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม*
๓. **วิวัฏฏกัป** แปลว่า *กัปเจริญ*
๔. **วิวัฏฏฐายีกัป** แปลว่า *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเจริญ.*

กัปทั้ง ๔ นี้เป็นกัปย่อย คือ จำแนกกัปที่เป็นอายุโลกออกเป็น ๔ กัปย่อย เพื่อเรียกให้ต่างกัน จึงเรียกกัปที่เป็นอายุโลกทั้งหมดว่ามหากัป แม้แยกย่อยออกเป็น ๔ ก็เป็นการไม่ยากที่จะนับว่าเท่านี้เท่านี้ปี หรือร้อยปี พันปี แสนปี จึงเรียกว่าอสงไขยเหมือนกัน หมายความว่านับไม่ถ้วน ฉะนั้น กัปย่อยทั้ง ๔ จึงเรียกว่าอสงไขยทั้ง ๔ รวมความว่าแบ่งกัปใหญ่ที่เป็นอายุโลกทั้งหมดออกเป็น ๔ กัป หรือ ๔ อสงไขย แต่พึงเข้าใจว่า ๔ อสงไขยในที่นี้หมายถึง ๔ กัปย่อยดังกล่าวเท่านั้น มิใช่หมายถึง ๔ อสงไขยที่กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่องสี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์ ฉะนั้น อสงไขยในที่นี้เท่ากับเป็นอสงไขยย่อย เช่นเดียวกับกัปย่อย บางทีก็เรียกรวมว่า อสงไขยกัป อันหมายถึงส่วนย่อยทั้ง ๔ ของอายุโลกดังกล่าวเท่านั้น และใช้เรียกว่าอสงไขยก็เพราะแม้เป็นส่วนย่อยก็นับปีไม่ถ้วนเหมือนกัน (อสงไขยในตอนนี้อาจหมายถึงนับปีไม่ถ้วน ส่วนในตอนโน้นหมายถึงนับกัปไม่ถ้วน).

ในกัปย่อยทั้ง ๔ นั้น จะกล่าวถึงกัปเสื่อมก่อน หมายความว่าระยะเวลาที่ **โลกวินาศ** คือ สลายหรือดับ ความวินาศของโลกมี ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** **วินาศเพราะน้ำ** **เตโชสังวัฏฏะ** **วินาศเพราะไฟ** **วาโยสังวัฏฏะ** **วินาศเพราะลม** อธิบายตามคติเก่าแก่นั้นว่า เมื่อโลกวินาศเพราะไฟ จะเกิด **มหาเมฆกัปวิลาศ** คือเกิดฝนตกใหญ่ทั่วโลกก่อน ครั้นฝนนั้นหยุดแล้วจะไม่มีฝนตกอีก จะเกิดความแห้งแล้งไปโดยลำดับ จะมีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น จนถึงดวงที่ ๗ จึงจะเกิดไฟประลัยกัลป์ใหม่โลกจนหมดสิ้น อากาศเบื้องบนจะเป็นอันเดียวกับอากาศเบื้องล่าง หมายความว่า เหลือแต่อากาศว่างเปล่า มีความมืดมิดทั่วไป ครั้นแล้ว มหาเมฆกัปสมบัติ (ก่อเกิดกัป) จะตั้งขึ้น ฝนจะตกทั่วทั้งซึ่งถูกไฟไหม้ ลมจะประคองรวมน้ำฝนให้รวมกันเป็นก้อนกลม เหมือนหยาดน้ำบนใบบัว แล้วก็แห้งขอลงไป ปรากฏโลกขึ้นใหม่ จึงถึงวาระที่เรียกว่ากัปเจริญ สัตว์ที่บังเกิดขึ้นเป็นพวกแรกนั้นเป็นพวกพรหมในพรหมโลกชั้นที่ไฟไหม้ขึ้นไปไม่ถึง ลงมาเกิดเป็นพวก **อุปปาติกะ** (แปลกันว่า

^{๑๑} วิสุทธิ. ๒/๒๕๘-๒๗๑.

ลอยเกิด หมายความว่าเกิดเป็นตัวตนใหญ่โตปรากฏขึ้นทีเดียว) พากันบริโภคน้ำมัน (ปฐมวิธ คือ เมื่อน้ำแห้งขอด ก็เกิดเป็นแผ่นฟ้าขึ้นในเบื้องบน มีสิ่งาม มีรสหอมหวาน) สะเก็ดดิน (ปฐมวิธปฏัก) เครื่องดิน (ปทาลตา) หมดไปโดยลำดับ จากนั้นจึงบริโภคน้ำมันเป็นต้นว่า ข้าวสาาลีสืบต่อมา สัตวโลกจำพวกแรกเหล่านั้นจึงมีร่างกายหยาบขึ้นโดยลำดับ จนปรากฏเป็นบุรุษสตรีสร้างบ้านเรือน สืบพันธุ์กันมา ในชั้นแรกมีอายุยืนยาวเป็นอสงไขย (นับปีไม่ถ้วน) ต่อมาพากันประพฤติกุศลกรรม ด้วยอำนาจของราคะ โลภะ โทสะ โมหะ มากขึ้น อายุก็ลดน้อยถอยลงโดยลำดับจนถึง ๑๐ ปี ก็พากันถึงความพินาศเป็นส่วนมาก เพราะภัย ๓ อย่าง คือ คัสตราวุธ โรค พุพภิกขภัยคือความขาดแคลนอาหาร เรียกว่าถึงสมัย **มิลล์ญู** แปลว่า *มีความสำคัญในกันแลกันว่าเหมือนอย่างเนื้อ* คือเห็นกันฆ่ากันเหมือนอย่างเนื้อถึง แต่ก็ยังไม่พินาศกันหมดทั้งโลก ยังมีสัตว์ที่เหลือตายหลบหลีกไป และกลับได้ความสงบสุขตลอดไป พากันประพฤติกุศลกรรมมากขึ้น ก็พากันเจริญอายุมากขึ้นด้วยอำนาจกุศลโดยลำดับจนถึงอสงไขย แล้วกลับอายุถอยลงมาด้วยอำนาจกุศลกรรมจนถึงอายุ ๑๐ ปี แล้วก็กลับเจริญอายุขึ้นใหม่อีก วนขึ้นวนลงอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะถึงคราวโลกวินาจอีกครึ่งหนึ่งระยะเวลาทั้งหมดนี้จัดเป็นกัปย่อยทั้ง ๔ ได้ ดังนี้:-

สังวัฏฏกัป *กัปเสื่อม* ตั้งแต่เกิดมหาเมฆกัปวินาจตกใหญ่จนถึงไฟประลัยกัลป์ใหม่โลกจนหมดสิ้นดับลงแล้ว

สังวัฏฏฐายิกัป *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม* ตั้งแต่ไฟใหม่โลกดับ จนถึงมหาเมฆกัปสมบัติตกใหญ่เริ่มก่อกำเนิดโลกขึ้นใหม่

วิวัฏฏกัป *กัปเจริญ* ตั้งแต่มหาเมฆกัปสมบัติ จนถึงปรากฏดวงจันทร์ดวงอาทิตย์

วิวัฏฏฐายิกัป *กัปที่ตั้งเนื่องอยู่ด้วยกัปเจริญ* ตั้งแต่บัดนี้จนถึงมหาเมฆกัปวินาจบังเกิดขึ้นอีก.

ส่วนความวินาจด้วยน้ำนั้น เกิดมหาเมฆกัปวินาจขึ้นเช่นเดียวกันก่อน แล้วจึงเกิดมหาเมฆน้ำต่างตกลงมาเป็นน้ำประลัยกัลป์ ย่อยโลกให้วินาจไปเช่นเดียวกับไฟใหม่โลก และความวินาจด้วยลมนั้น ก็เกิดมหาเมฆกัปวินาจขึ้นก่อน แล้วเกิดลมกัปวินาจเป็นลมประลัยกัลป์ พัดฝนโลกให้ย่อยยับเป็นจุนวิจุนไปเช่นเดียวกับไฟใหม่โลก.

เกณฑ์โลกวินาจดังกล่าวนี้ คติเก่าแก่นั้นกล่าวไว้ว่า วินาจด้วยไฟ ๗ ครั้ง แล้ววินาจด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ ครั้นวินาจด้วยไฟและน้ำดังนี้ครบ ๘ ครั้ง ๘ หนแล้ว จึงวินาจด้วยลมครั้ง ๑ และส่วนที่ ๔ ของกัปย่อย (วิวัฏฏฐายิกัป) ระยะเวลาสัตวโลกมีอายุ ๑๐ ปี เพิ่มขึ้นจนถึงอสงไขยแล้วถอยลงจนถึง ๑๐ ปีอีก เรียกว่า **อัตรกัป** (กัปในระหว่าง) ๑ ประมาณ ๖๔ อัตรกัปจึงเป็นกัปย่อยที่ ๔ นั้น แต่บางอาจารย์กล่าวว่า ประมาณ ๒๐ อัตรกัป และระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสนั้นในยุคที่มนุษย์มีอายุ ๑ แสนปี ลงมาถึง ๑๐๐ ปี เพราะเมื่อมนุษย์มีอายุมากเกินไปก็เห็นทุกข์ได้ยาก มีอายุน้อยเกินไปก็มีกิเลสหนาแน่นมาก ยากที่จะตรัสรู้ธรรมได้เช่นเดียวกัน.

เรื่องโลกวินาจและโลกสมบัติ หรือโลกดับโลกเกิดตามคติความคิดเก่าแก่ ซึ่งติดมาในคัมภีร์

ทางพระพุทธศาสนามีตั้งที่กล่าวมาโดยย่อเช่นนี้.

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัยได้มีกล่าวถึงเขตแห่งความประลัยไว้ว่า ไฟประลัยกัลป์ใหม่ โลกตั้งแต่พรหมชั้นอภัสสรลงมา น้ำประลัยกัลป์ท่วมโลกตั้งแต่พรหมชั้นสุภิกถะลงมา ลมประลัย กัลป์พัดผันโลกตั้งแต่พรหมชั้นเวทฬผลลงมา ฉะนั้น ก็ควรกล่าวถึงเรื่องโลกตามคติความคิดเก่าแก่นั้นต่อไป.

โลก ๓ ประเภท

ได้มีกล่าวถึงในวรรณคดีภาษาไทยเรื่อง **ไตรภูมิ ไตรภพ** หรือ **ไตรโลก ไตรภูมิ** ได้แก่ **กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ ไตรภพ** ได้แก่ **กามภพ รูปภพ อรูปภพ ไตรโลก** ได้แก่ **กามโลก รูปโลก อรูปโลก** แต่เมื่อหมายเฉพาะโลกที่เป็นชั้นดิอันเรียกว่าสுகติ ก็จัดเป็นมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า **ไตรโลกนาถ** แปลว่า *ที่พึ่งของโลกสาม* คำนี้ใช้เป็นพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินก็มี ดังเช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา คำว่า **โลก** หรือ **ภพ** ใช้ในความหมายที่ยังเป็นโลกด้วยกัน ส่วนคำว่า **ภูมิ** ใช้ในความหมายตั้งแต่ยังเป็นโลกจนถึงเป็นโลกุตตร ฉะนั้น ภูมิจึงมี ๔ ด้วยกัน เพิ่ม **โลกุตตรภูมิ** อีกข้อหนึ่ง.

คำว่า **โลก ภพ** หรือ **ภูมิ** นี้ พึงเข้าใจความหมายรวม ๆ กันก่อนว่า ได้แก่ ที่เป็นที่ถือปฏิบัติคือเป็นที่เกิดของสัตว์โลกทั้งหลาย ผู้ที่มีจิตใจยังท่องเที่ยวพัวพันอยู่ในกาม ก็ยังเกิดใน**กามโลก** (หรือ **กามาวจรโลก** แปลว่า *โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในกาม* จะเรียกว่า กามาวจรภูมิ หรือ กามาวจรภพก็ได้) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิจนจิตใจสงบจากกามารมณ์บรรลุถึงรูปฌานย่อมบังเกิดใน **รูปโลก** (หรือ **รูปาวจรโลก** แปลว่า *โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในรูปสมาธิ*) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิละเอียดกว่านั้น จนบรรลุถึงอรูปฌาน ย่อมบังเกิดใน **อรูปโลก** (หรือ **อรูปาวจรโลก** *โลกของผู้ที่เกี่ยวข้องอยู่ในอรูปสมาธิ*) โลกเหล่านี้แบ่งไว้ตามภูมิชั้นของจิตใจ เมื่อจิตใจแยกภูมิชั้นออกไป ก็เลยแยกโลกซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ให้ต่างกันออกไปอีกมากมาย ผู้อ่านหรือฟังควรเข้าใจไว้ก่อนว่าเป็นเรื่องคติความคิดเก่าแก่เท่านั้น ยังไม่ควรตั้งข้อคาดคั้นว่าจริงหรือไม่จริง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมะซึ่งพึงพิสูจน์ได้ภายในตนเอง แต่เป็นเรื่องโลกข้างนอก ซึ่งมีบาลีหลายแห่งแสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์.

จะกล่าวถึง **กามภูมิ** ก่อน แบ่งไว้ดังนี้ คือ **อบายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ ๖** รวมเป็น ๑๑ จะกล่าวถึงมนุษย์ก่อน.

มนุษย์โลก

โลกที่คนเราอาศัยอยู่นี้ มีสัตว์เดรัจฉานอาศัยอยู่ด้วยก็จริง แต่มนุษย์เราก็เรียกยัดถือเอาว่า **มนุษย์โลก** ถ้าจะพูดเป็นกลาง ๆ ก็ว่า โลกนี้ ตามคติความคิดโบราณว่า กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน ตั้งอยู่ในน้ำในอากาศ และมีขอบเหล็กเป็นเหมือนกำแพงกันข้างนอกอยู่โดยรอบอย่างวงล้อ

จึงเรียกว่า **จักรวาฬ** หรือ **จักรวาล** แปลว่า *สิ่งที่มีขอบกั้นล้อมเป็นวงกลมเหมือนอย่างล้อ* คำว่า จักรวาลจึงหมายถึงโลกนี้เอง คติความคิดโบราณกล่าวว่าจักรวาลลักษณะดังกล่าวนี้อยู่เป็นอันมาก ถึงแสนโกฏิจักรวาล จะเรียกว่าแสนโกฏีโลกก็ได้ คติดังกล่าวนี้ แสดงว่าความคิดเรื่องโลกกลมได้มีมานานแล้ว แต่กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน น่าจะเพราะมองด้วยตาเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มีลักษณะกลมเช่นนั้น และก็จำเป็นต้องมีขอบกั้นข้างนอกโดยรอบ ไม่เช่นนั้นก็จะพังทลายลง เป็นเหตุให้เกิดคำว่า จักรวาล ที่แปลว่ามีขอบกั้นเป็นวงล้อ เหมือนอย่างวงเกวียน ส่วนที่วางตั้งอยู่ในน้ำในอากาศนั้น พิจารณาถึงความรู้ในปัจจุบัน ซึ่งทราบแน่แล้วว่าโลกกลม (แต่ไม่ใช่อย่างล้อรถ) และพื้นโลกเป็นน้ำโดยมาก ฉะนั้น ถ้ามีใครซึ่งอยู่ในภาคพื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของโลก ถ้าสามารถมองเห็นทะเลโลกลงไปจนถึงอีกด้านหนึ่ง คงจะพบน้ำเป็นส่วนมาก พื้นน้ำไปก็เป็นอากาศ และคติความคิดนั้นยังมีว่า เมื่อไม่มีดวงอาทิตย์ ก็คงจะมีแต่ความมืดมิดทั่วไป ก็น่าจะต้องกับความรู้ในปัจจุบัน.

เมื่อวางรูปโลกให้กลมแบบล้อรถและมีกำแพงเหล็กเป็นขอบวงรอบอย่างวงล้อจึงเรียกว่าจักรวาล (แปลสั้นว่า มีขอบกำแพงเป็นวงกลม) เช่นนั้นแล้ว ก็ได้มีคติความคิดวางแผนผังโลกไว้อย่างมีระเบียบ คือ ตรงใจกลางโลกมีภูเขาสูงใหญ่ชื่อว่า **สุเมรุ** (มักเรียกในภาษาสันสกฤต) หรือ **สิเนรุ** (มักเรียกในภาษามคธ) เหมือนอย่างเพลาารถอยู่กลางล้อรถ เขาสุเมรุจึงเท่ากับเป็นเพลาลูกโลกหรือจักรวาลนี้.

เขาสุเมรุมีภูเขาแวดล้อมเป็นวงรอบอีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่าง ๗ มหาสมุทร ภูเขาทั้ง ๗ มีชื่อนับจากข้างในออกมาข้างนอกดังต่อไปนี้ ๑. **อัสดกัณณะ** ๒. **วินตกะ** ๓. **เนมินทร** ๔. **ยุคันทร** ๕. **อิสินทร** ๖. **กรวิกะ** และ ๗. **สุทัสสนะ** ชื่อเหล่านี้กล่าวเรียงลำดับตามเนมิราชชาดก^{๑๒} ในชาดกนั้นกล่าวว่า เขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นับจากเขาสุทัสสนะซึ่งอยู่ข้างนอกต่ำกว่าทั้งหมด จนถึงเขาอัสดกัณณะซึ่งอยู่ข้างใน ซึ่งสูงถัดจากเขาสุเมรุ รวมเรียกว่า **สัตตบริกัณทบรรพต** หรือ เขา **สัตตบริกัณท์** (สัตต แปลว่า ๗ บริกัณท์แปลว่าวงล้อม).

ส่วนสมุทรซึ่งคั่นอยู่ระหว่าง นับจากระหว่างเขาสุเมรุ เขาอัสดกัณณะ รวม ๗ สมุทร เรียกว่า **สีทันดรมหาสมุทร** แปลว่ามหาสมุทรที่อยู่ในระหว่าง ซึ่งมีน้ำสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถึงกับทำให้ทุก ๆ สิ่ง แม้เบาที่สุด เช่นแหวหางนกยูง เมื่อตกลงก็จมทันที คำว่า **สีทะ** แปลว่า *ทำให้ทุก ๆ สิ่งจมลง* บวกกับคำว่า **อันตร** แปลว่า *ระหว่าง* หมายถึงคั่นอยู่ระหว่างภูเขาดังกล่าว จึงรวมเรียกว่า **สีทันดร** ไทยเราเรียกว่า **สีทันดร**.

ส่วนใน **ไตรภูมิพระร่วง** ลำดับชื่อภูเขานับจากข้างในออกไปข้างนอก แตกต่างออกไปบ้าง คือ ๑. **ยุคันทร** ๒. **อิสินทร** ๓. **กรวิก** ๔. **สุทัสสนะ** ๕. **เนมินทร** ๖. **วินันต** ๗. **อัสดกัณณะ**.

ใน คัมภีร์มหายานของทิเบต^{๑๓} เรียงลำดับชื่อต่างออกไปอีกบ้าง และให้คำแปลดังนี้ ๑. **ยุคันทร** (ทรงแอก) ๒. **อิสินทร** (ทรงคันไถ ตามเนมิราชชาดกเรียก อิสินทร แปลว่าทรงฤษี)

^{๑๒} ชาดก. ๙/๒๑๔-๕.

^{๑๓} Lamaism, p. 78.

๓. **กรวีกะ** (เขียงเท้า หรือไม้จันทร์ แต่ทั่วไปแปลว่านกช้อนนี้) ๔. **สุทศนะ** (มีทศนะที่ดี คือน่าดู)
๕. **อัครวรณะ** (หุมา) ๖. **วินายกะ** (มารร้าย หรือที่ประชุม) ๗. **เนมินทร** (ทรงวงกลม หรือกง).

ใน **อภิธานปิปปิกา** เรียงลำดับดังนี้ ๑. **ยุคัณธร** ๒. **อิสธร** ๓. **กรวีกะ** ๔. **สุทศนะ** ๕. **เนมินทร** ๖. **วินตกะ** ๗. **อัสสัถณะ** และกล่าวว่า เขาสุเมรุั้นเรียก ๕ ชื่อ คือ **สิเนรุ เมรุ ดิทิวารามรุ สุเมรุ**.^{๑๔}

เขาสัตตบริภันท์ คือเขาบรวิหารของเขาสุเมรุทั้ง ๗ ถึงจะเรียกชื่อลับกันบ้าง แต่ก็รวมลงว่าทั้งหมดมี ๗ เทือกเขา และในฉบับมหายานของทิเบตยังกล่าวถึงน้ำในสี่ทันดรมหาสมุทรทั้ง ๗ พิสตารออกไปอีกว่า เป็นน้ำต่าง ๆ กัน นับจากข้างในออกไปโดยลำดับ ดังนี้ ๑. มหาสมุทรแห่งน้ำนมที่มีกลิ่นหอม ๒. แห่งน้ำนมส้ม ๓. แห่งเนย ๔. แห่งน้ำโลหิต หรือน้ำอ้อย ๕. แห่งน้ำยาพิษ หรือเหล่า ๖. แห่งน้ำจืด ๗. แห่งน้ำเค็ม และกล่าววามหาสมุทรเหล่านี้กว้างลึกมากและน้อยลงโดยลำดับจากข้างในออกมาข้างนอก เช่นเดียวกับเขาสัตตบริภันท์ ครั้นพ้นเทือกที่ ๗ ออกมาแล้วก็เป็นมหาสมุทรน้ำเค็ม มีเกาะใหญ่ที่เรียกว่า **ทวิป** อยู่ใน ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ทวิป คือ

๑. ทางทิศตะวันออก มีทวิปชื่อว่า **วิเทหะ** (กายใหญ่) หรือเรียกว่า **บุพพิวิเทหะ** ฉบับทิเบตกล่าวว่า มีรูปเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก เป็นถิ่นผิวขาว ชาวทวิปนี้มีจิตใจสงบ และมีความประพฤติดี มีรูปหน้าเหมือนอย่างรูปของทวิป

๒. ทางทิศใต้ มีทวิปชื่อว่า **ขมพู** (ชื่อต้นไม้) ดังที่เรียกว่า **ขมพูทวิป** คัมภีร์ทิเบตเรียกชื่อว่า **ขมุ** และกล่าวว่ามีรูปเหมือนสับกาะ (สามเหลี่ยม) ศูนย์กลางของทวิปนี้อยู่ที่โพธิพฤกษ์พุทธคยา (เห็นได้ว่ารูปคาบสมุทรอินเดียนั่นเอง) เป็นถิ่นผิวสีน้ำเงิน มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน มีทั้งความซื่อและความดี ชาวทวิปนี้มีรูปหน้าเป็นสามเหลี่ยมเหมือนอย่างรูปทวิป

๓. ทางทิศตะวันตก มีทวิปชื่อว่า **อมรโคยาน** คัมภีร์ทิเบตเรียกว่า **โคธันยะ** (สมบัติแห่งโค) คำว่า โค แปลว่าสัตว์ชนิดหนึ่งก็ได้ แปลว่าพระอาทิตย์ก็ได้ และกล่าวว่ามีรูปเหมือนอย่างดวงอาทิตย์ คือ กลม เป็นถิ่นผิวสีแดง ชาวทวิปนี้มีอำนาจมาก ชอบบริโภคเนื้อปศุสัตว์มีรูปหน้ากลมเหมือนอย่างรูปทวิป

๔. ทางทิศเหนือ มีทวิปชื่อ **อุตตรกรุ** (ชาวกรุภาคเหนือ) คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีรูป ๔ เหลี่ยม เป็นถิ่นผิวสีเขียว ชาวทวิปนี้เข้มแข็ง มีเสียงดัง มีรูปหน้าสี่เหลี่ยมเหมือนม้า มีต้นไม้ซึ่งอำนวยความสะดวกสำเร็จสิ่งที่ต้องการเป็นที่อยู่อาศัย.

ทวิปใหญ่ทั้ง ๔ นี้ คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีทวิปน้อยเป็นบริวารทวิปละ ๒ ตั้งอยู่สองข้างของทวิปใหญ่ รวมเป็น ๑๒ ทวิป^{๑๕} ส่วนในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า มีทวิปเล็ก ๆ เป็นบริวารมากนับรวมถึงสองพัน และได้กล่าวรูปร่างหน้าของชาวทวิปทั้ง ๔ นี้ว่า คนในขมพูทวิปหน้าดังคุมเกวียน คนใน

^{๑๔} อภิธาน. น. ๘.

^{๑๕} Lamaism, pp. 78-81.

บุพพวิเทหะหน้าตั้งเดือนเพ็ญและกลมตั้งหน้าแวง คนในอุตตรกรูหน้าเป็นสี่มุม คนในอมรโคยานหน้าตั้งเดือนแรม ๘ คำ^{๑๖} ไตรภูมิพระร่วงแต่งจากคัมภีร์ทางทินยาน หรือทักษิณนิกายคัมภีร์ฝ่ายนี้ พรรณนาอุตตรกรูทวีปไว้พิเศษ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อในตอนที่ว่าด้วยภวณัยกษัตริย์ภาคพระ.

ทวีปทั้งหมดเหล่านี้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรน้ำเค็มใน ๔ ทิศของเขา สัตตบริภคณ์ ซึ่งมีเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ถัดจากทวีปเหล่านี้ออกไปก็ถึงที่สุดโลกโดยรอบ ซึ่งมีกำแพงเหล็กเป็นขอบกั้นอยู่รอบเหมือนอย่างกงแห่งล้อ รวมเป็นจักรวาล โลกของเรานี้ก็เป็นจักรวาลอันหนึ่งในจักรวาลทั้งหลายที่มีอยู่เป็นอันมาก คัมภีร์ฝ่ายมหายานของทิเบตกล่าวไว้ว่า ทุก ๆ จักรวาลตั้งอยู่ในอวกาศว่างเปล่า (Space) อันไม่อาจหยั่งอาศัยอยู่บนพื้นลมหเหมือนอย่างวัชระคือศรพระอินทร์ (อศนีบาตรูปกากบาท) แข็งทนทานเหมือนวัชระคือเพชร บนลมนั้นมีห้วงน้ำตั้งอยู่ บนห้วงน้ำมีรากฐานเป็นทองคำ โลกตั้งอยู่บนรากฐานทองคำนั้น มีเขาพระสุเมรุพุ่งขึ้นไปเป็นแกนกลาง.^{๑๗}

แผนผังโลกตามความคิดเก่าของอินเดียดังที่กล่าวมานี้ ถ้าลองเขียนเป็นแผนที่ย่อดูจะเห็นว่าวางเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดู คือจะเห็นโลกทั้งหมดเป็นรูปจักรวาลคือวงกลมชนิดมีขอบอย่างล้อรถซึ่งใหญ่โตมหึมา มีเขาสุเมรุสูงใหญ่เป็นศูนย์กลาง มีเขาสูงลดหลั่นลงไป ล้อมเป็นบริวารอยู่อีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่างทุกชั้น พ้นออกไปก็เป็นมหาสมุทรทวีปทั้ง ๔ ตั้งอยู่ใน ๔ ทิศดูอย่างแผนผังเมืองที่มีระเบียบ แต่อย่าเพิ่งคาดคั้นเอาความจริง เพราะเป็นตำราภูมิศาสตร์โลกในสมัยหลายพันปีมาแล้ว ทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปก็คือโลกในความจริงของผู้เป็นต้นคิดความคิดเรื่องนี้ โดยเฉพาะก็คืออินเดียเอง ส่วนอีก ๓ ทวีป แม้จะกล่าวว่ามีอยู่ในจักรวาลนี้ แต่ก็น่าจะเป็นโลกในความคิดนึกในใจ หรือกำหนดเอาด้วยภาพทางใจ ซึ่งจะปรากฏขึ้นด้วยเหตุไรก็ตาม เพราะในสมัยโบราณนานไกล น่าจะไปเที่ยวสำรวจให้รอบโลกได้ยาก แต่เมื่อกำหนดลงเป็นแน่ว่ามีทวีปใน ๔ ทิศ ทวีปในทิศที่ตนอาศัยอยู่ก็ให้เห็นอยู่แน่แล้ว จึงต้องคั่นคิดหาทวีปในอีก ๓ ทิศ ตั้งเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง.

ได้มีบุคคลบางพวกในปัจจุบัน แสดงความเห็น ว่า อีก ๓ ทวีปนั้นไม่ได้ตั้งอยู่ในโลกนี้ แต่ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงทวีปเหล่านี้ได้กล่าวว่า มีอยู่ในจักรวาลนี้นั้นแหละ พิเคราะห์ดูตามแผนผังโลกของท่านก็จะต้องมี ไม่เช่นนั้นก็ขาดไป ๓ ทิศ และยังได้แสดงเวลาของดวงอาทิตย์ไว้ว่า เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีปนี้ เป็นเวลาเที่ยงวันในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอุตตรกรูเป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยาน เวลาอาทิตย์ขึ้นในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงวันในอุตตรกรู เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงคืนในชมพูทวีป, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอุตตรกรูเป็นเวลาเที่ยงวันในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาเที่ยงคืนในบุพพวิเทหะ, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาอาทิตย์ตกในบุพพวิเทหะเป็นเวลาเที่ยงคืนในอุตตรกรู ตามความคิดนี้ ดวงอาทิตย์เดินโคจรไปตามวงกลมของจักรวาลผ่านทวีปทั้ง ๔.^{๑๘}

^{๑๖} ไตรภูมิ. น. ๑๓๒-๓, ๑๓๘-๙.

^{๑๗} Lamaism, pp.77-8.

^{๑๘} ไตรภูมิ. น. ๑๓๑.

ได้ขอให้ผู้ทรงภูมิรู้ในปัจจุบันช่วยค้นเวลาเทียบเคียงดูว่า เวลา ๖.๐๐ น. ที่อินเดีย อันเป็น ชมพูทวีปในเวลานั้น โดยเฉพาะที่พาราณสีซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพุทธคยา จะเป็นเวลาที่เที่ยงวันเป็นต้นที่ ประเทศไหนบ้าง ท่านผู้นั้นได้จดให้ดังต่อไปนี้

เวลา ๖.๐๐ น. พาราณสี Lat. ๒๖° N. Long. ๘๓° E.

เวลา ๑๒.๐๐ น. นิวซีแลนด์ Lat. ๒๖° N. Long. ๑๗๓° E.

เวลา ๑๘.๐๐ น. นิวออร์ลีอันส์, ซิดาโก Lat. ๒๖° N. Long. ๙๗° W.

เวลา ๒๔.๐๐ น. อิงแลนด์ Lat. ๒๖° N. Long. ๗° W.

ตามที่เทียบกันนี้ ชมพูทวีปอยู่ที่อินเดีย บุพพวิเทหะอยู่ที่แถบนิวซีแลนด์ อุตตรกรูอยู่ที่แถบ นิวออร์ลีอันส์, ซิดาโก (นับกว้าง ๆ ว่าอเมริกา อมรโคยานอยู่ที่แถบอังกฤษ (นับกว้าง ๆ ว่ายุโรป) แต่ ตามคติความคิดเรื่อง ๔ ทวีป น่าจะมีได้มุ่งหมายถึงประเทศปัจจุบันเหล่านี้ เพราะมีแนวความคิด เรื่องโลกกลมคนละอย่าง ทั้งพรรณนาถึงลักษณะภูมิประเทศและบุคคลคล้ายกับเรื่องในนิยาย (หรือ จะเป็นอย่างเดียวกัน แต่มองคนละทัศนะ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์โคจรกับดวงอาทิตย์อยู่กับที่ ใช้ อันไหนเป็นเกณฑ์คำนวณเวลาก็ได้ผลอย่างเดียวกัน) แต่เมื่อแสดงเวลาอาทิตย์โคจรผ่านทวีปทั้ง ๔ ไปด้วย จึงลองค้นหาดู ก็ได้พบประเทศต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น.

เรื่องจักรวาลโลกตามคติความคิดที่เล่ามานี้ เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่พุทธศาสนา แต่เป็นภูมิศาสตร์ เก่า จะเป็นเพราะมีผู้เชื่อถืออยู่มากจึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วยคัมภีร์ชั้นหลังยิ่ง แสดงวิจิตรพิสดารมาก ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไป และท่านผู้แสดงก็ จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ในยุคหนึ่ง มิใช่เป็นศาสดาผู้ประกาศศาสนาที่เป็นลัทธิธรรมอยู่ทุก ยุคสมัย ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านั้น ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนา ก็ เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา ได้มีผู้แสดงประกาศลัทธิศาสนาเหมือนกัน ทั้งที่เกิด ก่อน ทั้งที่เกิดหลังพระพุทธศาสนา ชอบแสดงตนเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ (แม้ผู้อธิบายพระพุทธศาสนา ต่อ ๆ มา คือ พระอาจารย์ยุคต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน) แม้จะเป็นมูลฐานของปัจจุบัน แต่ก็ก้าวมาไม่ ถึงยุคปัจจุบัน จึงกลายเป็นเรื่องลำหลัง เป็นนิยายหรือวรรณคดีโบราณไป แต่ก็เป็นเรื่องน่ารู้เพราะ จะได้ทราบคติความคิดในชั้นเดิม เมื่ออ่านคัมภีร์หรือหนังสือวรรณคดีทางศาสนาเก่า ๆ ก็จะพอ เข้าใจและมองเห็นภูมิประเทศตามคติความคิดนี้ได้โดยตลอด.

นรกใหญ่

ตามคติความคิดของอินเดียเก่าแก่ที่ติดมากล่าวว่า ลี้กลงไปภายใต้แผ่นดินของจักรวาล โลกนี้เป็นที่ตั้งของนรกมากมาย เป็นสถานที่ที่ทรมานสัตว์ผู้ทำบาปต่าง ๆ ซึ่งไปบังเกิดรับการทรมานภายหลังจากที่ตายไปแล้ว คำว่า **นรก** แปลว่า *เหว* ในภาษาบาลีมักเรียกว่า **นริยะ** แปลว่า *สถานที่ไม่มี* *ความเจริญ* คือไม่มีสุข มีแต่ทุกข์ทรมาน คำว่า **นริยะ** หรือ **นรก** ใช้หมายถึงสถานที่ทรมานสัตว์ทำบาปดังกล่าวเช่นเดียวกัน.

นรกที่เป็นขุมใหญ่มีกล่าวไว้ใน **สังกัจจายก**^{๑๙} เป็นต้น ว่ามี ๘ คือ

๑. **สัตตชีวะ** แปลว่า *คืนชีวิตขึ้นเอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกตัดเป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่ แล้วก็กลับคืนชีวิตขึ้นมาเองอีก รับการทรมานอยู่รำไป ในคัมภีร์มหายานของทิเบต^{๒๐} แสดงว่านรกขุมนี้สำหรับบาปที่ทำมาตกรรมตนเอง ทำมาตกรรมผู้อื่น หมอที่ทอดทิ้งฆ่าคนไข้ของตน ผู้จัดการทรัพย์สินมรดกที่คดโกง และผู้ปกครองที่โหดร้ายเบียดเบียนประชาชน

๒. **กาฬสุตตะ** แปลว่า *เส้นดำ* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกขีดเป็นเส้นดำที่ร่างกาย เหมือนอย่างตีเส้นที่ต้นซุงเพื่อจะเลื่อย แล้วถูกผ่าด้วยขวานเป็น ๘ เลี่ยง ๑๖ เลี่ยง แต่ตามคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกเลื่อยด้วยเลื่อย และกล่าวการลงโทษอีกอย่างหนึ่ง คือลากลิ้นออกมาตอกและไถด้วยไถเหล็กแหลมเป็นจัก ๆ สำหรับบาปที่พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน และเข้าไปยุ่งเกี่ยวขัดขวางกิจการของผู้อื่น และแสดงโดยทั่วไปว่า นรกขุมนี้สำหรับบาปที่แสดงความไม่นับถือลบล้างดูหมิ่นมารดา บิดา พระรัตนตรัย หรือพระศาสนา

๓. **สังฆาฏะ** แปลว่า *กระทบบัน* คือมีภูเขาเหล็กคราวละ ๒ ลูกจากทิศที่ตรงกันข้ามเลื่อนเข้ามากระทบบันเอง บดสัตว์นรกในระหว่างเหล็กละเอียด จาก ๔ ทิศก็เป็นภูเขา ๔ ลูก เลื่อนเข้ามากระทบบันตลอดเวลา ในคัมภีร์มหายานของทิเบตกล่าวว่า ภูเขามีศิระะเป็นสัตว์หรือเป็นเหล็กใหญ่รูปอย่างหนึ่งสี่ เลื่อนเข้ามาบดขยี้สัตว์เช่นเดียวกัน และกล่าวว่านรกขุมนี้สำหรับพวกพระคฤหัสถ์และคนที่ไม่เชื่อในศาสนา ซึ่งลบล้างดูหมิ่นหรือทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระคัมภีร์ และสำหรับพวกพระที่สะสมเงินเป็นก้อน ซึ่งพวกตนไม่ได้ประกอบการงานและแสดงการทรมานอีกอย่างหนึ่งคือบดตำในครกเหล็ก ตีบนทั่งเหล็ก สำหรับทรมานผู้ทำโจรกรรม ผู้ที่มีสันดานร้ายกาจด้วยความโกรธริษยา โลภอยากได้ ผู้ที่ใช้เครื่องชั่งตวงวัดโกงและผู้ที่ยิงขยี้มูลฝอยหรือสัตว์ตายลงในถนนหนทางสาธารณะ

๔. **โรรุวะ** แปลว่า *ร้องครวญคราง* คือมีเปลวไฟเข้าไปทางทวารทั้งเก้าเผาไหม้ในสรีระ จึงร้องครวญครางเพราะเปลวไฟ (ชาลโรรุวะ) บางพวกถูกหมอกควันต่าง (กรด) เข้าไปละลายสรีระจนละเอียดเหมือนแป้ง จึงร้องครวญครางเพราะหมอกควัน (ฐุมโรรุวะ) ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า กรอก

^{๑๙} ชาตก. ๘/๑๑๗-๘.

^{๒๐} เรื่องนรกในคัมภีร์ทิเบตที่อ้างถึงนี้ ดู Lamaism, pp. - 93-95.

น้ำเหล็กแดงอันร้อนแรงทางปากผ่านลำคอลงไป สำหรับบาปที่กั้นปิดทางน้ำเพื่อประโยชน์ของตน
แข่งดำดินฟ้าอากาศ ทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เสียหาย

๕. มหาโรจระ แปลว่า *ร้องครวญครางมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๔ ในคัมภีร์
ทิเบตกล่าวว่าสำหรับพาหิรชนคนบาปหนา

๖. ตาปะนะ แปลว่า *ร้อน* ได้แก่ถูกไฟไหม้เสียบตรึงไว้ด้วยหลาวเหล็กบนแผ่นดินเหล็กแดงลุก
เป็นไฟร้อนแรง บ้างก็ถูกต้อนขึ้นไปบนภูเขาเหล็กแดงเป็นไฟลุกโพลง ถูกลมพัดตกลงมาถูกเสียบ
ด้วยหลาวเหล็กที่โผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินเหล็กแดง ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกขังอยู่ในห้องเหล็กแดง
เป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่บึงทอดหรือเสียบสัตว์บึงเป็นอาหาร

๗. ปตาปะนะ แปลว่า *ร้อนสูงมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๖ ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า
ถูกตีเมฆด้วยหอกสามง่ามล้มกลิ้งลงไปบนพื้นเหล็กแดงอันร้อนแรง สำหรับบาปที่ละทิ้งพระศาสนา
(เลิกนับถือ) หรือปฏิเสธความจริง

๘. อวีจี แปลว่า *ไม่มีระหว่าง* คือ ไม่เว้นว่าง บางทีเรียก **มหาอวีจี** แปลว่า *อเวจีใหญ่* ภาษา
ไทยมักเรียกว่า **อเวจี เปลวไฟนรก** ในนรกขุมนี้ลุกโพลงเต็มทั่วไปหมด ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง
สัตว์นรกในขุมนี้ก็แน่นขนัดเหมือนยัดทะนาน ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง แต่ก็ไม่มีเบียดเสียดกันอย่างวัตถุ
ต่างถูกไฟไหม้อยู่ในที่เฉพาะตน ๆ และความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกในขุมนี้ ก็บังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป
ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **อวีจี** หรือ **อเวจี** ซึ่งมีคำแปลดังกล่าว ในคัมภีร์ทางทิเบต
กล่าวว่า สำหรับบาปที่ถือว่า เป็นอกุศลวิเศษตามลัทธิลามะ แต่ฝ่ายเถรวาทแสดงว่าสำหรับบาปที่เป็น
อนันตริยกรรม.

นรกใหญ่ทั้ง ๔ ขุมนี้ ใน **สังกัจจายก** เป็นต้น เรียง **อวีจี** ไว้หน้า **ตาปะนะ** แต่ในที่อื่น เช่นใน
ไตรภูมิพระร่วง แสดง **อวีจี** ไว้เป็นที่สุด และกล่าวว่ายู่ซ้อนไปตามลำดับ **สัทยชีวะ** อยู่เบื้องบนที่สุด
และอยู่ใต้กันลงไปจนถึง **อเวจี** อยู่ใต้ที่สุด.

เครื่องทรมานในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมดังกล่าว มีเหล็ก เช่น พื้นแผ่นดินเหล็กและเครื่องอาวุธ
เหล็กต่าง ๆ มีไฟ คือ เหล็กนั้นแหละลุกเป็นไฟร้อนแรง มีภูเขาเหล็กที่กลิ้งมาบด และมีหมอกควัน
ชนิดเป็นกรดหรือต่าง ในขุมนรกที่ ๑ และที่ ๒ มีนาย **นิรยบาล** แปลว่า *ผู้รักษานรก* ไทยเราเรียกว่า
ยมบาล เป็นผู้ทำการทรมานสัตว์นรก แต่นรกขุมที่ลึกลงไปกว่านั้น ในอรรถกถาสังกัจจายกไม่ได้
กล่าวถึงนายนิรยบาล กล่าวถึงไฟ เหล็ก เช่น เครื่องอาวุธต่าง ๆ เป็นต้น บังเกิดขึ้นทรมานสัตว์นรก
เอง.

นรกน้อย

อนึ่ง มีแสดงไว้ว่า นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุม มีนรกเล็กเป็นบริวารใน ๔ ด้าน ด้านละ ๔ ขุม รวม
๑๖ ขุม รวมนรกบริวารของนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมได้ ๑๒๘ ขุม รวมนรกใหญ่อีก ๘ ขุม เป็น ๑๓๖ ขุม

นรกบริวาร ในไตรภูมิพระร่วงเรียกว่าฝูงนรกบ่าว.

ใน **เนมิราชชาดก**^{๓๐} กล่าวว่า พระมาตลีเทพสารธิดา **พระเจ้าเนมิราช** พระราชาครองนครมิถิลา ในแคว้นวิเทหรัฐไปเที่ยวดูนรกบริวาร ๑๖ ชุม ซึ่งอยู่ล้อมรอบสัณฐีเขื่อนรก อันเป็นนรกใหญ่ชุมที่ ๑ มีชื่อดังต่อไปนี้

๑. **เวตรณีนรก** แปลว่า **นรกแม่น้ำเวตรณี** แปลว่า ข้ามยาก คือเป็นแม่น้ำต่างที่ร้อนเดือดพล่าน เรียกว่า เวตรณี บัวและสิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำนั้นเป็นอาวุธทั้งสิ้น นายนิรยบาลตกเบ็ดสัตว์นรกอีกด้วย สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนผู้ที่อ่อนกำลังกว่า

๒. **สุนขนรก** แปลว่า **นรกสุนัข** คือมีฝูงสุนัขขาว แดง ดำ เหลือง และฝูงแร้งกากลุ่มรุมกัดตีจิกทรมาน สำหรับบาปที่กล่าวคำร้ายด่าว่าสมณพราหมณ์และท่านผู้มีคุณ

๓. **สัญโชตินรก** แปลว่า **นรกไฟโพลง** คือ สัตว์นรกในขุมนี้มีสัตว์ระลอกเป็นไฟโพลงแผดเผาทั้งถูกทรมานต่าง ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนบุรุษสตรีที่เป็นคนดีมีศีลธรรมไม่มีความผิด

๔. **อังคารากสนรก** แปลว่า **นรกหลุมถ่านเพลิง** คือตกลงไปไหม้ทรมานในหลุมถ่านเพลิง สำหรับบาปที่ฉ้อโกง เบียดบัง ถูเอาทรัพย์ที่เข่าบริจจาคเพื่อการกุศล หรือชักชวนให้เข่าบริจาคอ้างว่าเพื่อการกุศล ได้ทรัพย์มาแล้วถือเอาเสียเอง แลสำหรับบาปที่เป็นหนี้ทรัพย์ผู้อื่นแล้วโกงหนี้นั้น

๕. **โลหกุมภีนรก** แปลว่า **นรกหม้อโลหะ** ไทยเราเรียกว่า นรกหม้อทองแดง เป็นที่ตกลงไปไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทุบตีเบียดเบียนสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๖. **คิวลญจนรก** แปลว่า **นรกที่ดึงคอให้หลุด** คือถูกเอาเชือกพันคอดึงจุ่มลงไปใต้น้ำร้อนในหม้อทองแดงให้คอหลุดทรมาน สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า เบียดเบียน ทำลายหมู่เพื่อนก (นรกขุมนี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกโลหกุมภีเหมือนกัน)

๗. **อุสปลาสนรก** แปลว่า **นรกข้าวสาลีและแกลบ** คือสัตว์นรกขุมนี้ลงไปวกน้ำในแม่น้ำนรกดื่มด้วยความกระหาย น้ำที่ดื่มเข้าไปนั้นก็กลายเป็นข้าวสาลีและแกลบไฟ ไหม้ร่างกายทั้งหมดเป็นการทรมาน สำหรับบาปที่เอาข้าวสาลีแกลบหรือฟางปนข้าวเปลือกลงขายว่าข้าวดี (เอาข้าวสารไม่ดีปนข้าวดีลงขายว่าข้าวดี ก็น่าจะอยู่ในนรกขุมนี้)

๘. **สัตตติหตสนรก** แปลว่า **นรกที่แทงด้วยทอกจนล้มลง** คือ สัตว์นรกในขุมนี้ถูกแทงด้วยอาวุธต่าง ๆ จนตัวพุนอย่างใบไม้เก่า สำหรับบาปที่ประกอบกรรมมิชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยอกินนาทานต่าง ๆ มีปล้นสะดม ขโมย ฉ้อโกง ทุจริต เบียดบัง เป็นต้น

๙. **วิลกตนรก** แปลว่า **นรกแล่นเนื้อ** คือแล่นเนื้อสัตว์นรกออกเป็นชิ้น ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

^{๓๐} ชาตก. ๙/๑๗๘-๒๐๐.

๑๐. ปราณมิพฺพนรก แปลว่า *นรกบุตรคูหรือนรกอาจมนก่า* คือสัตว์นรกในขุมนี้กินอาจมนก่าที่เหม็นนักหนาและลูกเป็นคว้นหรือเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ประทุษร้ายเบียดเบียนมิตรสหายหรืออาศัยกินข้าวเขาแล้วยังชูเอาทรัพย์ของเขา หรือเจ้าหน้าที่ผู้ชู้ตริต

๑๑. โลहितปฺพพฺพนรก แปลว่า *นรกน้ำเลือดน้ำหนอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้อยู่ในแม่น้ำแห่งเลือดและหนอง หิวกระหาย กินน้ำเลือดน้ำหนองซึ่งร้อนเป็นไฟเข้าไปลวกไหม้ทรมานสำหรับบาปที่ทำร้ายมารดาบิดาและท่านที่มีคุณควรกราบไหว้บูชาทั้งหลาย.

๑๒. อยฺพลิสฺสนรก แปลว่า *นรกเบ็ดเหล็ก* (หรือเรียกว่าโลหพฺพลิสฺสนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกเบ็ดเหล็กร้อนแดงเกี่ยวลั่นลากออกมา ให้นำลัมไปทรมานบนพื้นเหล็กแดงแรงร้อน สำหรับบาปที่กดราคาของซื้อ โกงราคาของขายกินคัวร์ และใช้วิธีขังตวงวัดคดโกงด้วยโลภเจตนา.

๑๓. อุทฺธงฺปาทนรก แปลว่า *นรกที่จับเท้ายกขึ้นเบื้องบน* ทิ้งลงไปให้จมฝังลงไปแค่สะเอวแล้วยังมีภูเขาถล่มจากทิศทั้ง ๔ มาบดทรมาน เป็นนรกสำหรับสตรีที่นอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะหญิง).

๑๔. อวิงฺสิรนรก แปลว่า *นรกที่จับศีรษะห้อยลงเบื้องต่ำ* ทิ้งลงไปให้ไหม้ทรมานเช่นเดียวกัน เป็นนรกสำหรับบุรุษที่เป็นชู้ด้วยภรรยาของคนอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะชาย).

๑๕. โลหสิมฺพลิสฺสนรก แปลว่า *นรกต้นนิ้วเหล็ก* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ต้องปีนต้นนิ้วเหล็ก มีหนามเหล็กแหลมแดงเป็นเปลวไฟร้อนแรง สำหรับบาปผิดศีลข้อ ๓ ทั้งชายและหญิง (นรกสหเพศหรือสหนรก).

๑๖. ปจฺจนนรก แปลว่า *นรกหมกไหม้* (หรือเรียกว่ามิจฺฉาทิฏฺฐินนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ต้องถูกหมกไหม้และถูกทิ่มแทงทรมาน สำหรับบาปที่เป็นมิจฺฉาทิฏฺฐิคือเห็นผิด ว่าผลทานผลศีลไม่มี ผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี คุณมารดาบิดาไม่มี คุณสมณพราหมณ์ไม่มี เป็นต้น.

นรก ๑๖ ขุมนี้มีในไตรภูมิพระร่วง ส่วนในเนมิราชชาดกมีเพียง ๑๕ ขุม เว้นนรกสหเพศ (ขุมที่ ๑๕) ขาดไปก็ดูไม่เป็นไร เพราะมีนรกแยกเพศอยู่แล้ว จึงยังมีที่สำหรับผู้ผิดศีลข้อ ๓ ไปได้อยู่เป็นแต่ต้องแยกกันอยู่คนละแห่ง.

นรกทั้ง ๑๖ ขุมนี้ ท่านว่ายึดเยียดเบียดเสียดเต็มไปด้วยสัตว์นรก จึงเรียกว่า **อุสฺสทนรก** แปลว่า *นรกยึดเยียดเบียดเสียด* เป็นนรกบริวาร ซึ่งอยู่ ๔ ด้านของสัตถุขุม ซึ่ง เป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ทรมานประจำอยู่ทุกขุม เป็นจำพวกนกร้อนเช่นเดียวกัน ส่วนนรกบริวารของนรกใหญ่อีก ๗ ขุม ยังไม่พบแสดงไว้ นอกจากนี้ยังกล่าวว่ามีนรกอนุบริวารถัดออกไป อยู่รอบนอกของนรกบริวารทั้ง ๑๖ นั้นอีกมากมาย และเป็นธรรมดาของสัตว์นรกทั้งปวงที่ถูกทรมานอยู่ในนรกจะไม่ตาย รับการทรมานต่อไปจนกว่าจะสิ้นกรรม ดังคำที่เรียกว่า **สัตถุชีวะ** (แต่พระอาจารย์อธิบายว่าตายแล้วเป็นขึ้นอีกทันที ส่วนชั้นบาลีว่าไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม).

อนึ่ง ในที่อื่นจากที่อ้างและนำมากล่าวแล้ว ได้มีแสดงถึงวิธีนำตัวคนบาปไปสู่การพิจารณา

ของยมราช (พญายม) แล้วถูกนำตัวไปสู่นรก พรรณนานรกเพี้ยนกันไป เช่น ใน **เทวทูตสูตร**^{๒๒} เล่าไว้โดยความว่า สัตว์ (คน) ผู้ประกอบด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ ตีเตียน ต่ำว่าคนดีประเสริฐ เป็นมิจฉาทิฎฐิ ยึดถือกรรมของคนมิจฉาทิฎฐิ ครั้นกายแตกสลายตายลง นายนิรยบาลจับไปแสดง แก่ยมราชขอให้ลงโทษ ยมราชซักถามว่า เคยเห็นเทวทูต ๕ คือ เด็กแรกคลอด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกราชทัณฑ์ คนตาย บ้างหรือไม่ เมื่อผู้นั้นตอบว่าเคยเห็น ก็ซักต่อไปว่าได้เคยคิดบ้างหรือไม่ว่า เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา ผู้ทำกรรมชั่วก็จะต้องถูกลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน และเรามีความตายเป็นธรรมดา เอาละ เราจะทำกรรมที่ติงามทางกาย วาจา ใจ ต่อไป เมื่อผู้นั้นกล่าวว่าไม่ได้คิดมัวประมาทไปเสีย ยมราชจึงกล่าวว่า เจ้ามีความประมาท จึงไม่ทำกรรมงามทางกาย วาจา ใจ ก็จักทำเจ้าให้สาสมกับที่ประมาทไปแล้ว บาปกรรมนั้น มารดาบิดาเป็นต้น ไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเอง ก็จักเสวยวิบากของกรรมนั้นเอง เมื่อยมราชว่าดังนี้แล้ว ก็นิ่งอยู่ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรรม มีพันธะ (การผูกตริ่ง หรือจองจำ) ๕ อย่าง ได้แก่ ตริ่งดุนเหล็กอันร้อนที่มีมือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยเวทนาเผ็ดร้อน แต่ไม่ทำ กาลกิรยาจนกว่าบาปกรรมนั้นจะสิ้นไป ต่อจากนี้แสดงวิธิทรมานที่ยิ่งขึ้นไป คือ

๑. นายนิรยบาลตากด้วยผืน

๒. จับตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ตากด้วยพรำ

๓. เอาตัวเทียมรถให้วิ่งไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน

๔. ให้ขึ้นภูเขาถ่านเพลิงอันร้อนโชน

๕. จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน ถูกเคี้ยวอยู่ในนั้น ผุดเป็นฟอง ผุดขึ้นข้างบนบ้าง จมลงข้างล่างบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง แต่ก็ไม่ตาย.

ต่อจากนี้แสดงถึงมหานิรยะ ว่านายนิรยบาลใส่ลงไปในมหานิรยะ (นรกใหญ่ พระอาจารย์ อธิบายว่า ได้แก่ อเวจีนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๘ ที่กล่าวแล้ว) นรกใหญ่นั้นมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม มี ๔ ประตู (ด้านละ ๑ ประตู) ภายในจัดเป็นส่วน ๆ มีกำแพงเหล็กล้อม ครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นเป็นเหล็กร้อนโชนเป็นเปลวแผ่ไป ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เปลวไฟเกิดจากผาทั้ง ๔ ทิศพุ่งไป กระทบผาด้านตรงกันข้าม สัตว์นรกถูกเผาไหม้ตั้งนั้นก็ไม่ได้ตาย บางคราวเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิดวิ่งไปเพื่อจะหนี ผิวหนั งเนื้อ เอ็นไหม้ กระดูกร้อนเป็นควัน ไปยังไม่ทันถึง ประตูปิดเสีย.

^{๒๒} ม. ฎ. ๑๔/๓๓๔/๕๐๔-๕๒๕.

เทวทูต

พระอาจารย์ผู้อธิบาย **มมเทวทูต**^{๒๓} ได้กล่าวอธิบายคำไว้ว่า **เทวทูต** แปลว่า *ทูตของเทวะ* อะไรคือเทวะ ยกตัวอย่างว่า มัจจุ (ความตาย) ชื่อว่าเทวทูตของมัจจุ ชื่อว่าเทวทูตอย่างหนึ่ง ได้แก่ ทุกสิ่งทีเตือนว่าใกล้ความตายเข้าทุกที เช่น เมื่อเส้นผมบนศีรษะหงอก ก็เป็นเครื่องเตือนใจว่าใกล้ความตายเข้าแล้ว ผมหงอกจึงเป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง ทุก ๆ สิ่งที่เป็นลักษณะแห่งเกิด แก่ เจ็บ ตาย และราชภัณฑ์ ชื่อว่าเทวะทั้งนั้น และเพราะเป็นเครื่องเตือนใจเหมือนอย่างทูตมาบอกข่าว จึงเรียกว่า เทวทูต อีกอย่างหนึ่ง **เทวทูต** แปลว่า *ทูตเหมือนเทพยดา* คล้ายคำว่า *ทูตสวรรค์* คือ เหมือนเทวดามาบอกเตือนให้ไม่ประมาท อีกอย่างหนึ่ง **เทวทูต** แปลว่า *ทูตของวิสุทธิเทพ* หมายถึงพระอรหันต์ มีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น เพราะได้สอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ เพื่อความไม่ประมาท ฉะนั้น เมื่อเห็นเทวทูต ก็ย่อมจะไม่ประมาทและเว้นทุจริตต่าง ๆ ได้ ส่วนคนที่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่เห็นเทวทูตมาตักเตือนใจ จึงเป็นผู้ประมาทมัวเมาต่าง ๆ แม้จะได้พบเห็นคนเกิด แก่ เจ็บ ตาย และคนถูกลงราชทัณฑ์ แต่ก็ไม่ได้ข้อเตือนใจ เทวทูตก็ไม่ปรากฏเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตนั่นเอง ฉะนั้น คนที่ทำบาปทุจริตทั้งปวงเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตทั้งนั้น ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เทวทูตไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา จะเห็นได้ด้วยตาปัญญา เช่นเดียวกับเทวดา (ตามที่เชื่อถือกัน) ธรรมดาตามองไม่เห็น น่าจะเรียกว่าเทวทูต เพราะมีแบบยลดังกล่าวนี้ด้วย.

ครั้นยมราชซักแล้ว ปรากฏว่าผู้นั้นไม่เห็นเทวทูต คือได้ทำบาปทุจริตแล้ว ก็นั่งอยู่หาได้สั่งให้ลงโทษอย่างไรไม่ การที่ซักถามนั้น ก็เป็นเรื่องให้คิดว่า เตือนให้ระลึกถึงบุญกุศล คือความดีที่ได้ทำมาแล้วด้วยความไม่ประมาท เพราะได้เห็นเทวทูตในบางครั้งบางคราว ถ้าไม่ได้ทำบุญกุศลไว้บ้างเลย ก็เป็นการจนใจช่วยไม่ได้ ดุยมราชก็จะช่วยอยู่ เท่ากับเป็นตัวสตินั่นเอง แต่เมื่อช่วยไม่ได้ ไม่ได้สติที่จะระลึกถึงคติธรรมดาและบุญกุศลบ้างเลยแล้ว ก็จำต้องนั่งอยู่ เหมือนอย่างวางอุเบกขาปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม ยมราชจึงไม่ต้องสั่งลงโทษสัตว์ผู้ทำบาปต้องเป็นตามกรรมของตนเอง ตามหลักกรรมในพระพุทธรศาสนา **เทวทูตสูตร** นี้จึงแฝงคติธรรมที่สุขุมอยู่มาก แต่แสดงเป็นบุคคลาธิษฐาน คือตั้งเรื่องขึ้นเป็นบุคคลมีตัวตนและแสดงนรกตามเค้าคดีความคิดเรื่องนรกในชาตกดังกล่าวนั้นแหละ แต่ปรับปรุงรวบรัดเข้า แต่พระอาจารย์ก็ยังอธิบายให้เข้ากันกับนรกในชาตก คืออธิบายว่า มหานิรยะที่กล่าวในเทวทูตสูตรก็คือ **อวิจิณฺริยะ** หรือ **อเวจฺจนรก** อเวจฺในชาตกสำหรับบาปหนัก แต่มหานิรยะในพระสูตรเป็นนรกกลางสำหรับบาปทั่วไป เพราะมิได้ระบุประเภท ชนิด ของบาปไว้ทั้งในพระสูตรนี้ยังเอื้อถึงกฎหมายบ้านเมือง แสดงราชภัณฑ์เป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง เพราะแม้จะไม่คำนึงถึงคติธรรมดา นึกถึงกฎหมายบ้านเมือง เกรงราชภัณฑ์ ก็ยังช่วยให้ละเว้นทุจริตต่าง ๆ ตามกฎหมายได้ เป็นคำเตือนให้เห็นความสัมพันธ์แห่งชาติและศาสนาเหมาะสมอยู่ และในเทวทูตสูตรนั้น

^{๒๓} ม. ม. ๑๓/๔๑๕/๔๕๒-๔๖๓.

ไม่ได้กล่าวว่านรกอยู่ที่ไหน ต่างจากคติที่กล่าวว่านรกอยู่ที่ใต้แผ่นดินนี้ลงไป ซึ่งพระอาจารย์นำมาอธิบายนรกที่กล่าวในชาดก พิจารณาดูจะเห็นได้ว่า คติความคิดว่านรกอยู่ที่ใต้พื้นแผ่นดิน น่าจะเป็นของเก่ากว่า คือ เก่าแก่มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคติเรื่อง กัลป์ และ ๔ ทวีป แล้วจึงเปลี่ยนแปลงมาเป็นคติความคิดที่ไม่แสดงว่าอยู่ที่ไหน, ทั้งในพระสูตรนั้นกล่าวว่า สัตว์นรกไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม ต่างจากที่พระอาจารย์อธิบายในชาดกว่าตายแต่เกิดอีกทันที.

ยังมีนรกอีก ๑๐ ชื่อ ต่างจากชื่อนรกที่กล่าวแล้ว แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีเหมือนกันไม่ได้กล่าวถึงวิธีทรมาน แสดงแต่ระยะเวลาที่สัตว์นรกจะต้องเสวยทุกข์ ตั้งแต่แรกทีเดียว ๑ จนถึงที่ ๑๐ ยืดยาวกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ อย่างกำหนดการจำคุกในกฎหมาย คือ:-

๑. **อัพพุทะ** มีเกณฑ์นับตั้งนี้ เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อันบรรทุกน้ำหนักได้ ๒๐ ขารี (๔ ปัตถะมคธ เป็น ๑ ปัตถะโกศล, ๔ ปัตถะนั้น เป็น ๑ อาพทกะ, ๔ อาพทกะเป็น ๑ โทณะ, ๔ โทณะ เป็น ๑ มานิกะ, ๔ มานิกะเป็น ๑ ขารี) ล่วงแสนปีหยาบเอาออกเสียเมล็ดหนึ่ง เมล็ดงานั้นจะหมดก่อนอัพพุทะหนึ่ง.

๒. **นิรัพพุทะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อัพพุทะ.

๓. **อพัพพะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ นิรัพพุทะ.

๔. **อหหะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อพัพพะ.

๕. **อฏฏะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อหหะ.

๖. **กุมุทะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อฏฏะ.

๗. **โสคันธิกะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ กุมุทะ.

๘. **อุปปละ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ โสคันธิกะ.

๙. **ปฺณตริกะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อุปปละ.

๑๐. **ปมฺพุทะ** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ ปฺณตริกะ.^{๒๔}

พระอาจารย์แสดงการคำนวณปีไว้ดังนี้: ร้อยแสนเป็นโกฏิ, ร้อยแสนโกฏิเป็นปโกฏิ, ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ, ร้อยแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุต, ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต, ร้อยแสนนินนหุตเป็นหนึ่งอัพพุทะ, ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ต่อจากนั้นก็คูณด้วย ๒๐ โดยลำดับ และท่านอธิบายว่า อัพพุทะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นนรกแผนกหนึ่ง แต่หมายถึงเกณฑ์คำนวณระยะเวลาที่จะต้องไหม้ทรมานอยู่ในอวีจนิรยะนั่นเอง เมื่อมีระยะเวลายืดยาวที่จะพึงคำนวณด้วยอัพพุทะคณนาก็เรียกว่าอัพพุทะ นิรัพพุทะ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ตามอธิบายของท่านนี้ ชื่อทั้งสี่นี้จึงเป็นชื่อสงฆยาเหมือนอย่างคำว่า โกฏิ นหุต เป็นต้น.^{๒๕}

^{๒๔} อัง. ทสก. ๒๔/๑๘๔-๕/๘๙: ดู โมคคัลลาน. อังใน ชินกาล. น. ๑๗๒.

^{๒๕} ดูวิธีนับอสงขัย ในชินกาล. น. ๑๗๒.

นรกรอบนอก

บางคราวสัตว์นรกรหนีออกไปได้ทางประตูใดประตูหนึ่ง แต่ก็ไม่ตกนรกใหญ่ ซึ่งมีอยู่หลายนรกด้วยกัน ตั้งอยู่ถัดกันออกไปโดยลำดับ คือ:-

๑. **คูถนิริยะ** แปลว่า *นรกคูถ* มีสัตว์ปากแหลมเหมือนอย่างเข็มพากันบ่อนผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก เจ็บปวดรวดร้าวยิ่งนัก แต่ก็ไม่ตาย.

๒. **กุกกุลนิริยะ** แปลว่า *นรกเก้าอี้* อยู่ถัดจากนรกคูถไป เต็มไปด้วยถ่านเพลิง มีเปลวแรงร้อน สุมเผาให้เร่าร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๓. **สิมพลวนนิริยะ** แปลว่า *นรกป่าไม้จ้าว* อยู่ถัดจากนรกเก้าอี้ไป มีป่าจ้าวใหญ่ แต่ละต้นสูงตั้งโยชน์ มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อนชื้น ถูกให้ป็นขึ้นเป็นลงต้นจ้าว ถูกหนามทิ่มแทงเจ็บปวดร้อนแรง แต่ก็ไม่ตาย.

๔. **อลิปิตตวนนิริยะ** แปลว่า *นรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ* เมื่อถูกลมพัดก็บาดมือ เท้า ใบหู และจมูก ให้เกิดทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๕. **ชาโรทกนทีนิริยะ** แปลว่า *นรกแม่น้ำต่างหรือน้ำกรด* อยู่ถัดไปจากนรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ เป็นที่ตกลงลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง เสวยทุกขเวทนา เผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย. นายนิริยบาลเอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมานบนก ถามว่าอยากอะไร เขาบอกว่าหิว นายนิริยบาลเอาขอเหล็กแดงงัดปาก ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไป ไหมริมฝีปาก ใหม้ปาก คอ ออก พาเอาไส้ใหญ่ ใส่น้อยออกมาทางเบื้องล่าง, แต่ถ้าเขาบอกว่าระหาย นายนิริยบาลงัดปากเอาทองแดงละลายคว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะที่กล่าวแล้วนำออกมาเบื้องล่าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย. (นรกแม่น้ำต่างนี้ พระอาจารย์อธิบายว่า เรียกว่า นรกแม่น้ำเวตรณี ชื่อเดียวกับนรกบริวารในชาตกที่กล่าวแล้ว) นายนิริยบาลเอาตัวใส่เข้าไปในมหานิริยะอีก เขาเสวยทุกขเวทนาแรงกล้าถึงเพียงนั้นก็ไม่ได้ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม.^{๒๖}

พระยายม

ในทำยพระสูตรกล่าวว่า ยมราชคิดถึงเหล่าสัตว์ผู้ทำบาปถูกทำกรรมกรรมต่าง ๆ อย่างนั้น ยมราชเองปรารถนาความเป็นมนุษย์และได้พบ ได้ฟังธรรม ได้รู้ธรรม ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งอุบัติขึ้นในโลก.

พระอาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ยมราชเป็นราชาแห่งเปรตที่มีวิมาน ในคราวหนึ่งเสวยทิพยสมบัติ ในคราวหนึ่งเป็นธรรมิกราชเสวยกรรมวิบาก และกล่าวถึง พระเทวทัตต์ว่าบังเกิดในมหานิริยะหรืออวิจิหรินิริยะนั้น ยินถูกทรมานอยู่ เท่าทั้ง ๒ จมพื้นโลหะถึงข้อเท้า มือทั้ง ๒ จมฝ่าโลหะ

^{๒๖} เทวทูตสุตต ม. อ. ๑๔/๓๔๓-๔.

ถึงข้อมือ ศรีษะเข้าไปในพาดาน โลหะถึงคิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งออกจากพื้นเบื้องล่างแทงร่างกายทะลุขึ้นไปในพาดาน หอกอันหนึ่งออกจากฝาทิศตะวันออกแทงทะลุหายไปเข้าฝาทิศตะวันตก หอกอีกเล่มหนึ่งออกจากฝาทิศเหนือแทงทะลุซี่โครงไปเข้าฝาศีได้ ถูกตรึงแน่นไม่หวั่นไหวหม้อยู่ (มีรูปเขียนในโบสถ์บางแห่ง).^{๒๔}

คติเรื่องนรก ในพระสูตรที่กล่าวมา ดูก็คล้ายคลึงกันกับในชาดก แต่มีเพี้ยนกัน ดูน่าจะมีคติความคิดในสายเดียวกัน แต่ปรับปรุงแก้ไขให้เข้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากขึ้นและให้มีความกว้างขวางขึ้น นรกในเนมิราชชาดกกล่าวถึงนรก ๑๕ ชุม ซึ่งพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดู ส่วนในสังกัจจายชาดกกล่าวถึงนรก ๘ ชุม ดูก็น่าจะมาจากคติความคิด ๒ ฝ่าย แต่พระอาจารย์อธิบายให้เกี่ยวกันว่า นรก ๘ ชุมนั้นมีนรกบริวารอีกชุมละ ๑๖ ทั้งยังมีนรกอนุบริวารอีกมากมาย และนรกที่พระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดูนั้น เป็นนรกบริวารของนรกที่ ๑ ที่กล่าวในสังกัจจายชาดก จึงต้องเพิ่มเข้าอีกชุมหนึ่งให้ครบ ๑๖ (คือนรกไม้จิว) ดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วง และยังได้อธิบายถึงบาปประเภทชนิดต่าง ๆ ที่ทำให้ไปตกนรกต่าง ๆ เหล่านั้น, แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็ยังไม่ได้เหตุผลและหลักเกณฑ์เพียงพอ ทั้งบาปต่าง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ก็มีอีกมาก. ครั้นมาถึงเทวทูตสูตร ไม่ได้ระบุประเภทชนิดของบาปโดยเฉพาะไว้ แต่รวบรวมกันไปว่าประพติจุจริตต่าง ๆ เป็นต้น เท่าที่ขวางแม่บทใหญ่ไว้ว่าเมื่อประพติจุจริตก็จะต้องไปอบายภูมิมีนรกเป็นต้น เป็นการแสดงเข้าหลักใหญ่เหมือนอย่างคำว่า ทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกล่าวถึงนรก ก็แสดงนรกเป็นหลักไว้เพียงหนึ่ง คือมหานิรยะ นอกจากนั้นเป็นนรกประกอบทั้งได้กล่าวถึงเจ้านรกคือยมราช มีนายนิรยบาลทั้งหลายเป็นลูกมือ. ส่วนในชาดกไม่ได้กล่าวถึงยมราช กล่าวถึงแต่นายนิรยบาลซึ่งมีอยู่ในนรกชุมต้น ๆ หน้าที่ของยมราช คือ เป็นผู้ซักถามผู้ทำบาปที่ถูกนำตัวเข้าไป หลักซักถามคือเทวทูต ๕ ถ้าพิจารณาดูตรง ๆ ก็ยากที่จะเข้าใจว่าจะใช้เป็นกฎเกณฑ์สำหรับวินิจฉัยได้อย่างไร แต่เมื่อพิจารณาโดยหลักธรรม ก็อาจจะเห็นความมุ่งหมายว่าคนที่ทำบาปทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะมีความประมาท ไม่ได้คิดพิจารณาว่าเกิดมาแล้วจะต้องแก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา ไม่ได้คิดถึงราชทัณฑ์ คือไม่เกรงกฎหมายบ้านเมือง เรียกว่าไม่เห็นเทวทูต.

นรกในนิกายลามา

นรกทั้ง ๑๐ ตามที่กล่าวมานี้ ท่านใช้คำว่า นิรยะ ประจำอยู่ทุก ๆ คำ ดูเค้าเงื่อนจะเป็นนรกอีกแผนกหนึ่ง ได้พบในหนังสือกล่าวถึงนรกตามลัทธิลามาของทิเบต^{๒๕} กล่าวว่านรกมี ๒ ส่วน คือ นกร้อน และนรกเย็น ผู้เรียบเรียงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือแผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่หนาวเย็น จึงมีนรกเย็นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายใต้แผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นมีอากาศร้อน ไม่มีอากาศหนาวเย็นร้ายกาจ จึงมีแต่นกร้อนเท่านั้น. นกร้อน ๘ ชุมตาม

^{๒๔} เทวทูตตวตฤ ธรรมปท. ๑/๑๓๗-๘.

^{๒๕} Lamaism, pp. 92-96.

ลัทธิลามะนั้น มีชื่อเหมือนกันกับนรกใหญ่ ๘ ชุมทางฝ่ายใต้ และตั้งอยู่กั้นฝั่งของแผ่นดินเช่นเดียวกัน, ส่วนนรกเย็นอีก ๘ ชุม ตั้งอยู่ภายใต้ของกำแพงที่วงรอบโลก (จักรวาล) มีภูเขาน้ำแข็งล้อมรอบ และมีนายนิรบาลที่น่ากลัวเหมือนในนกร้อน มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตดังต่อไปนี้:

๑. **อรพุทะ** แปลว่า *บวม เจ็บปวด* คือ สัตว์นรกที่นี้ถูกใส่ลงไปในน้ำแข็งที่เลื่อนไหลไป มีร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่ง เจ็บปวดด้วยความหนาวเย็น (ภาษาบาลีว่า อรพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๑).

๒. **นิรพุทะ** ร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่งยิ่งขึ้น เป็นเม็ดเจ็บปวด มีโลหิตไหลออกซิบ ๆ เจ็บปวดรวดร้าวด้วยความหนาว (ภาษาบาลีว่า นิรพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๒).

๓. **อตตะ** คือร้องไม่เป็นภาษาด้วยความทุกข์ทรมาน (ภาษาบาลีว่า อฏฐะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๕).

๔. **ทหะ** คือหนาวเย็นยิ่งขึ้นจนลิ้นแข็ง ร้องได้แต่ว่า ฮะ ๆ เท่านั้น (คล้าย อัพพะ ซึ่ง เป็นชื่อภาษาบาลีของนรก ๑๐ ชุมที่ ๓).

๕. **อหะ** ขากรรไกรและฟันกระทบกันเพราะความหนาว (ภาษาบาลีอย่างเดียวกันเป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๔).

๖. **อุปปละ** อาการบวมเป่งเจ็บปวดของร่างกาย บวมเป่งมากจนเหมือนดอกบัวเขียว (ภาษาบาลีว่า อุปปละ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๘).

๗. **ปทุมะ** อาการบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ พุพองมากขึ้น จนเหมือนดอกบัวแดง (ภาษาบาลีว่า ปทุมะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๙).

๘. **ปฺนุทรีกะ** อาการบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ นั้น บวมเป่งมากขึ้นจนเนื้อหลุดออกจากกระดูก เหมือนกลีบดอกบัวใหญ่หลุดออกไป มีนกและแมลงปากเหล็กจิกกัด ได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส (ภาษาบาลีก็ว่า ปฺนุทรีกะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ชุมที่ ๑๐).

นรกเย็น ๘ ชุมดังกล่าวนี้ ได้เทียบกับนรก ๑๐ ไว้ด้วยแล้ว มีชื่อเดียวกันเกือบทั้งหมด ต่างแต่ใช้ภาษาบาลีหรือมคธฝ่ายหนึ่ง ใช้ภาษาสันสกฤตฝ่ายหนึ่ง นรก ๑๐ มีเพิ่ม **กุมุทะ** (ที่ ๖) และ **โสคนธิกะ** (ที่ ๗) นรก ๘ ก็ขาด ๒ ชื่อนี้ แม้จะชื่อเดียวกัน แต่ก็เรียงลำดับสลับกันดังที่เทียบไว้แล้ว น่าตั้งข้อสังเกตว่ามาจากเค้าคติเดียวกัน ฝ่ายไหนจะได้จากฝ่ายไหนไม่อาจทราบได้ ส่วนคำอธิบายต่างกันไปคนละอย่าง.

ทางลัทธิลามะของทิเบตนั้น มีกล่าวต่อไปว่า ยังมีนรกที่เป็นด้านหน้าที่ทางออกจากรุกใหญ่ อีก ๔ ส่วน คือ

๑. **อัคนินรก** แปลว่า *ชุมไฟ* เต็มไปด้วยเถาเถานที่ร้อนแรง ทำให้หายใจไม่ออก เป็นเถาเถานของซากศพและสิ่งปฏิญูลทุกชนิด.

๒. **กฺณบิงกะ** แปลว่า *สถานแห่งซากศพ* อยู่ถัดไปจากอัคนินรก.

๓. **ขุรธาารวณะ** แปลว่า *ป่าไม้คมมีดโกน* คือป่าไม้แห่งหอกและจักรอันคมเหมือนใบมีดโกน อยู่ถัดไปจากนรกที่ ๒.

๔. **อสิธาารวณะ** แปลว่า *ป่าไม้คมดาบ* คือป่าไม้ใบเป็นดาบ อยู่ถัดนรกที่ ๓ แต่มีแม่น้ำแข็ง คั่นอยู่ สัตว์นรกหนีจากนรกที่ ๓ ข้ามแม่น้ำนั้นได้แล้ว ขึ้นฝั่งเป็นนรกที่ ๔ ต้องถูกใบไม้คมดาบ บาดเจ็บทรมาน. มีพิธีสวดสำหรับผู้ตายขอให้แม่น้ำแข็งซึ่งใหญ่โตปานมหาสมุทรเป็นลำธารเล็ก ๆ และ ขอให้ต้นไม้คมดาบกลายเป็นต้นกล้วยพฤกษ์ อำนวยให้สำเร็จปรารถนาสิ่งต่าง ๆ.^{๒๙}

นรกรอบนอกเหล่านี้ ดูเค้าเดียวกับนรกรอบนอกของนรกใหญ่ในเทวทูตสูตร น่าจะมาจากคติเดิมเดียวกัน และนรกชั้นซุมที่ ๑ คือ อรพุทะ หรืออัพพุทะ ใช้ชื่อเดียวกันกับกำเนิดรูปกาย ในครุฑมารดาที่แสดงไว้ใน **อินทกสูตร สังยุตตนิกาย**^{๓๐} ว่าสัปดาหที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาหที่ ๒ เป็น อัพพุทะหรืออัมพุทะ คือเริ่มมีสีเขียว ๆ เป็นน้ำล้างเนื้อ แต่ยังไม่เหมือนนตีกุหลาว (จะแสดงถึงใน พุทธชาที่ ๗) ในลัทธิลามาณะนั้น ยังกล่าวว่ามินรกภายนอกอีกมากมาย จำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ โดยมาก ตั้งอยู่บนพื้นโลก ในภูเขาในที่รกร้าง ในที่ร้อน ในทะเลสาบ^{๓๑}

นรกอีกชนิดหนึ่งรู้จักกันในภาษาไทยโดยมากกว่า **โลกันต์**, แต่ชื่อที่ถูกต้องว่า **โลกันตริกะ** แปลว่า *ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก* ท่านอธิบายว่าอยู่นอกขอบกำแพงวงกลมรอบโลก (จักรวาล) คือ อยู่ในระหว่าง ๓ จักรวาล หรือระหว่างโลก ๓ โลกที่อยู่ใกล้กัน ดังเกวียน ๓ เกวียน หรือบาตร ๓ บาตรที่วางไว้ใกล้กัน (เป็น ๓ มุม กระมัง) โลกันตริกะอยู่ในระหว่างนั้น เป็นนรกที่มีมิติอยู่ในวัณดร ต่อพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น จึงมีแสงสว่างครวหนึ่ง แต่ไม่สว่างอยู่นาน แวบเดียวเท่านั้นแล้วก็มีมืดไปตาม เดิม สัตว์บาปในนรกแห่งนี้เกาะโหนห้อยกำแพงจักรวาลอย่างค้ำคาวจับตะครุบกินกันเอง พวกมัน ตกลงไปใต้น้ำที่เย็นหนักหนา ร่างกายก็เปื่อยแหลก แล้วก็กลับเป็นรูปร่างป็นขึ้นไปเกาะโหนอยู่ใหม่ สำหรับบาปที่เป็น **พาลหลง** (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) คือที่เป็น **นียตมิจฉาทิฏฐิ** *ความเห็นผิดที่ดังลง ๓ อย่าง* คือ:-

๑. **อภิกิริยทิฏฐิ** *เห็นว่าไม่เป็นอันทำ* คือทำบาปไม่เป็นบาป ทำบุญไม่เป็นบุญ.

๒. **อเหตุกทิฏฐิ** *เห็นว่าไม่มีเหตุ* เช่นเห็นว่าสุขทุกข์ไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเอง.

๓. **นัตถิกทิฏฐิ** *เห็นว่าไม่มี* เช่น เห็นว่าทานศีลเป็นต้น ไม่มีผล วิบากของกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มี มารดาบิดา ไม่มีคุณ เป็นต้น.

นอกจากนี้ สำหรับบาปที่ทำหนักหนา ทารุณต่อมารดาบิดา สมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรมและ ทำกรรมที่สาหัสอย่างอื่นมีฆ่าสัตว์ทุก ๆ วัน เป็นต้น.

^{๒๙} Ibid. p. 96"

^{๓๐} ส. สคา. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

^{๓๑} Lamaism, p. 96.

ในภาษาไทยมักเรียกว่า **โลกันตนรก** แต่คำว่า **โลกันต** แปลว่า **ที่สุดแห่งโลก** (โลก+อันตะ) ในที่บางแห่งใช้เป็นชื่อแห่งพระนิพพาน ดังแสดงไว้ใน **โรหิตัสสสูตร**^{๓๑} ว่า **ที่สุดแห่งโลกไม่พึงถึงด้วยการไปในเวลาไหน ๆ** จึงต่างจากคำว่า **โลกันตริกะ** ดังกล่าวแล้ว (โลก+อันตริกะ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก).

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัย แสดงว่านรกสวรรค์ทั้งปวงพลอยประลัยไปด้วยกับโลก จนถึงพรหมโลก (มีระบุไว้ว่าประลัยขึ้นไปถึงชั้นไหน) เหมือนอย่างล้างกันเสียคราวหนึ่ง สัตว์โลกตลอดถึงพวกนรกก็ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกที่ยังเหลืออยู่ พวกนรกที่ยังไม่สิ้นกรรมก็ต้องอพยพไปในนรกของจักรวาลอื่น (ท่านว่าไว้อย่างนี้เพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวกับที่อยู่ของสัตว์โลกทุกประเภท) แต่สำหรับโลกันตริกนรกไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก เพราะอยู่ในระหว่างโลกจึงยังเหลือที่อยู่สำหรับพวกบาปที่เป็นมิัจฉาทิฏฐิ์ดิ่งลง และพวกบาปหนักอย่างอื่น ดูท่านที่เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้ จะมุ่งให้มีนรกสักแห่งหนึ่งที่ยั่งยืน ไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก จึงตั้งนรกนี้ไว้ในระหว่างโลกหรือจักรวาลทั้งหลาย เพื่อเป็นที่ทรมานสัตว์ บาปประเภทที่ท่านไม่ยอมให้เลิกแล้วกันเสียทีในคราวโลกวินาศนั้น.

เรื่องนรกมีลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นที่เชื่อถือกันตลอดเวลาช้านาน, ใน **มิลินทปัญหา** ก็ยังได้กล่าวถึงว่า ไฟนรกร้อนยิ่งกว่าไฟปกติมากมาย ก้อนหินเล็ก ๆ ที่ใส่เผาในไฟปกติตลอดวันก็ยังไม่ย่อยละลาย แต่ถ้าใส่ในไฟนรกแม้จะใหญ่โตเท่าเรือนยอดก็ย่อยละลายลงไปทันที แต่ว่าสัตว์นรกบังเกิดอยู่ได้นาน ไม่ย่อยละลายไป พระเจ้ามิลินทไม่ทรงเชื่อในเรื่องนี้ พระนาคนเสนทูลแสดงว่าอยู่ได้เพราะกรรม^{๓๒} ตามมิลินทปัญหานี้ไม่ได้ค้านว่านรกไม่มีแต่ค้านในลักษณะบางอย่างเท่านั้น แสดงว่าในสมัยนั้นยังเชื่อถือกันอยู่ ในเมืองไทยก็คงได้เชื่อกันมานานเหมือนกัน แม้ท่านจะแสดงนรกไว้น่ากลัวมากเพื่อให้คนกลัวจะได้ไม่ทำบาป ถึงตั้งนั้นคนก็ยังทำบาปกันอยู่เรื่อยมา แม้ในสมัยที่มีความเชื่อกันสนิทก็ยังทำบาปกันอยู่นั้นแหละ, แต่ก็มีคนไม่น้อยที่ไม่ทำบาปเพราะกลัวไปนรก เพราะท่านแสดงนรกไว้ล้วนแต่น่ากลัว ในที่บางแห่งยังได้กล่าวว่าทุกข์ในนรกนั้นร้ายกาจนัก นักโทษที่ถูกทรมาน แหงด้วยหอก ๑๐๐ เล่ม ในเวลาเช้า ยังไม่ตายก็หงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลากลางวัน ยังไม่ตายก็หงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลาเย็น ความทุกข์ของนักโทษนี้ เมื่อเทียบกับทุกข์ในนรกแล้วก็เล็กน้อยเหมือนอย่างหินก้อนเล็ก ๆ ส่วนทุกข์ในนรกเหมือนอย่างพญาเขาหิมาวันต์ เรื่องคนไม่กลัวนรกทั้งที่เชื่อว่านรกมีอยู่และเป็นทุกข์มากมาย ไม่ใช่เป็นของแปลก เพราะมองไม่เห็น แม้คุกตะรางและการลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ มองเห็นอยู่ด้วยตาก็ยังไม่กลัว ยังมีคนเข้าไปอยู่เต็ม โดยมากเวลาจะหาผิดก็ไม่ได้ติดกันเลย เช่น พวกปล้น เวลาปล้นดูจะกลัวไม่ได้ทรัพย์มากกว่า โลก โกรธ หลง นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ไม่ค่อยกลัวอะไร โกล้ตายยังไม่กลัว โกล้ตาก็ยิ่งลืมกลัวไปเลย.

^{๓๑} อง. จตุกก. ๒๑/๘๗/๒๕๕-๘.

^{๓๒} ปกติอัคคินิรยัคคิอุณหการปัญหา มิลินท. น. ๘๗.

การลงทัณฑ์

เรื่องนรกมีลักษณะส่วนใหญ่อคล้ายคลึงกับคุกตะราง และการลงทัณฑ์นักโทษสมัยโบราณอันเรียกว่า **กัมมกรรม** แปลว่า *การกระทำกรรม* หมายถึงการลงทัณฑ์ ท่านแสดงว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า **หัตตติงส์กัมมกรรม** แปลว่า *กัมมกรรมสามสิบสอง* มีกล่าวถึงในหลายพระสูตร จะได้นำมากล่าวโดยคัดจากคำแปล และอธิบายตามนัยอรรถกถาของท่านผู้หนึ่งดังต่อไปนี้ คือ

๑. กสาหิปี ตาเพฺนฺเต โบยด้วยเส้
๒. เวตุเตหิปี ตาเพฺนฺเต โบยด้วยหวาย
๓. อหฺรทณฺทเกหิปี ตาเพฺนฺเต ตีด้วยตะบองสั้น
๔. หตฺถมฺปิ ฉินฺทณฺเต ตัดมือ
๕. ปาหฺมปิ ฉินฺทณฺเต ตัดเท้า
๖. หตฺถปาหฺมปิ ฉินฺทณฺเต ตัดทั้งมือทั้งเท้า
๗. กณฺณมฺปิ ฉินฺทณฺเต ตัดหู
๘. นาสมฺปิ ฉินฺทณฺเต ตัดจมูก
๙. กณฺณนาสมฺปิ ฉินฺทณฺเต ตัดทั้งหูทั้งจมูก

๑๐. **พิลฺลคฺคาสิกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีห้อมเคียวน้ำส้ม (คือต้อยชมองออก แล้วเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้น เหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ)

๑๑. **สงฺขมฺมุตฺติกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีชอดสังข์ (คือกรีดหนังตัด กำหนดตรงจอนหูทั้งสองและหลุมคอโดยรอบ รวบผมทั้งหมดชมวดรวมกันเข้า พันกับท่อนไม้ ถลกขึ้นให้หนังหลุดขึ้นไปพร้อมกับผม แล้วชดกระโหลกศีรษะด้วยก้อนกรวดหยาบ ๆ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์)

๑๒. **ราหฺมฺมขมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีปากราหู (คือเอาขอเกี่ยวปากให้อ้าแล้วจุดไฟในปากนั้นหรือเอาสิ่วตอกแต่จอนหูเข้าไปทะลุปาก โลหิตไหลออกมาเต็มปาก ดูปากอ้าแดงดังปากราหู)

๑๓. **ไซติมาสิกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมนำล้วยไฟ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันทั่วตัวแล้วเอาไฟจุด)

๑๔. **หตฺถปฺปชฺไซติกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีคบมือ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันนิ้วทั้ง ๑๐ แล้วเอาไฟจุด)

๑๕. **เอรกวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีรื้อสาย (คือเชือดหนังออกลอกเป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอลงไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกจุดให้เดิน นักโทษเดินเหยียบริ้วหนังของตัวก็ล้มนุกคุกคลานไปจนกว่าจะตาย)

๑๖. **จิริกวาสิกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรรมวิธีนุ่งเปลือกไม้ (คือเชือดหนังเป็นริ้ว ๆ อย่างบทราก่อน แต่ทำเป็น ๒ ตอน ตั้งแต่ใต้คอถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวถึงข้อเท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนใต้เอวดูดั่งนุ่งเปลือกไม้)

๑๗. เอถนุยกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธียืนกาง (คือเอาห่วงเหล็กสวมข้อศอกทั้งสอง และเข้าทั้งสองให้โค้งโค้งลงกับดิน เอาหลักเหล็กสอดตอกตรึงไว้เป็นกิริยาว่าสัตว์ ๔ เท้า แล้วก่อไฟ ล้อมลนไปจนตาย)

๑๘. พลีสมฺลิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีเกี่ยวเหยื่อเบ็ด (คือเอาเบ็ดมีเงี่ยงสองข้างเกี่ยว ตัว ดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด)

๑๙. กหาปนฺนํกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีเหี้ยญูษาปณ (คือเอามีดคม ค่อยเฉือนเนื้อ ออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหี้ยญู จนกว่าจะตาย)

๒๐. ขารปตฺตจฺฉิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีแปรงแสบ (คือสับฟันเสี้ยให้ยับทั่วกายแล้ว เอาแปรงหรือหิวเข็งชุบน้ำแสบ (น้ำเกลือ น้ำต่าง น้ำกรด) ชูตญูไปให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก)

๒๑. ปลีสมฺปรีวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีการเวียน (คือให้นอนตะแคง แล้วเอา หลาวเหล็กตอกตรงช่องหูทะลุลงไปตรึงแน่นอยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียนไป)

๒๒. ปลาลสิจกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรรมวิธีตั้งฟาง (คือ เอาลูกบดคิลากลิ้งทับตัว บดให้ กระดูกแตกป็น เศษวังไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบยกชย่อน ๆ ให้เนื้อรวมกันเข้าเป็นกอง จึง เอาผมนั้นแหละพันตะล่อมเข้าวางไว้เหมือนตั้งทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า)

๒๓. ตตฺเตนฺปิ เตเลน โอลิสฺญจนฺเต รัตด้วยน้ำมันเดือด ๆ

๒๔. สุนฺเขหิปี ขาหาปนฺนํเต ให้สุนัขทิ้ง (คือขังฝูงสุนัขไว้ให้อดหิวหลายวันแล้ว ปล่อยให้ ออกมารุมกัดทิ้งพักเดียวเหลือแต่กระดูก)

๒๕. ชีวฺนตฺตมฺปิ สฺสุเล อุตฺตาเสนฺเต ให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ (คือตรงกับที่กฎหมาย เก่าเรียกว่า เลียบเป็น)

๒๖. อลิสฺนาปี ลิสฺสํ ฉินฺนฺนํเต ตัดศีรษะด้วยดาบ.

วิธีลงกัมมกรรมตั้งแต่ข้อ ๑-๒๖ เหล่านี้ในกฎหมายเก่า^{๓๔} ได้นำไปตราไว้เป็นบทลงโทษเหมือนกัน ขึ้นต้นมีพระบาลีตั้งที่ยกมาไว้แล้ว กำหนดความผิดต่าง ๆ มีขบถต่อราชบัลลังก์ เป็นต้น แล้วจึง กล่าวบทลงโทษตามพระบาลีนั้น วิธีลงกัมมกรรมที่กล่าวถึงในพระสูตร^{๓๕} มีเพียง ๒๖ แต่อ้างกันในที่ โดยมากกว่ามี ๓๒ จึงเรียกว่า **หฺวัตติงสกัมมกรรม** ท่านผู้แปลนั้น ได้รวบรวมมาอีก ๖ อย่างนี้:-

๒๗. เอาขวานผ่าอก

๒๘. แหวงด้วยหอกทีละน้อยกว่าจะตาย

๒๙. ชูตหลุมฝังเพียงเอาเอาฟางสุ่ม คลอกด้วยไฟ พอหนังไหม้เอาไถเหล็กไถ

^{๓๔} กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ตอนลักษณะขบถศึก น. ๒๔๑-๒๔๖.

^{๓๕} เทวทูตสูตร ม.อ. ๑๔/๓๓๘/๕๑๐.

๓๐. เชือดเนื้อออกมาทอดให้กินเอง

๓๑. ตัด หรือแหะปาก

๓๒. จำ ๕ ประการไว้ในคุก.^{๓๖}

คุกตะรางและกัมมกรรมต่าง ๆ เช่นที่กล่าวมานี้ เป็นนรกในโลกนี้สำหรับคนประพฤติดีกฎหมาย มีวิธีและเครื่องมือทรมานเค้าเดียวกับนรกที่กล่าวมาโดยมาก อาจจะเป็นต้นแบบของนรกทั้งหลายก็ได้.

พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก

ทางพระพุทธศาสนารับรองเรื่องนรกทั้งหลายเพียงไร ? การที่จะตอบปัญหานี้ ต้องอาศัย หลักฐานและเหตุผล ตามหลักชั้นบาลีที่อ้างว่าเป็นพระพุทธวจนะ ก็กล่าวในที่ทั่วไปถึง **นिरยะ** หรือ **นรก** ในฐานะเป็นคติที่ไปภายหลังตายของคนทำบาปอกุศลทุจริต แต่โดยมากมิได้กล่าวถึงลักษณะและ รายละเอียดต่าง ๆ มีเฉพาะบางพระสูตรและชาดกเท่านั้นแสดงลักษณะและรายละเอียดไว้ ดังได้ ยกมากล่าวไว้แล้ว ลักษณะและรายละเอียดเหล่านั้น น่าจะเป็นเรื่องแทรกเข้ามาตามคติเก่าแก่ซึ่งเชื่อกันต่อ ๆ มาจากต้นเดิมหลายทางด้วยกัน จนถึงพระอาจารย์จดเข้าไว้ในบาลีพระสูตร พระอาจารย์ ต่อมาผู้อธิบายบาลีได้ปรับปรุงจัดให้อยู่ในแนวทางเดียวกัน ซึ่งก็ไม่มีหนักนึ่งดังกล่าวแล้ว และในนรก ก็ใช้เครื่องเหล็กตลอดถึงอาวุธ เป็นต้นว่าหอกดาบ เช่นเดียวกับในมนุษยโลก จึงน่าจะมีแสดงขึ้นใน สมัยที่มนุษย์รู้จักใช้เหล็กและรู้จักทำหอกดาบเป็นต้นใช้แล้ว ฉะนั้น น่าจะยุติได้โดยไม่ผิดว่า ทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่า **นिरยะ** หรือ **นรก** มาใช้เช่นเดียวกับคำอื่น ๆ เช่น **อรหันต์ ภควา พรหม ภิกขุ นิพพาน** เป็นต้น แต่คำเหล่านี้ เดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนานำมาใช้ในความหมายอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน คำว่า **นिरยะ** ก็เช่นเดียวกัน.

เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความหมายอย่างไร ? ในเบื้องต้นควรจะหาความหมายตามหลักฐานที่ยุติไว้ด้วยเหตุผลก่อน ได้พบบาลีอธิบายเรื่องนिरยะไว้ในสฬายตนวรรค ในรูปความเป็นพระพุทธดำรัส ตรัสไว้ว่า

“ภิกขุทั้งหลาย เราได้เห็นนिरยะชื่อว่าผัสสายตนิกะ (เกิดทางอายตนะที่เป็นทางผัสสะคือ สัมผัสถูกต้อง) ๖ แล้ว คือในนिरยะนั้น (๑) เห็นรูปด้วยจักขุ (๒) ได้ยินเสียงด้วยหู (๓) ดมกลิ่น ด้วยจมูก (๔) ลิ้มรสด้วยลิ้น (๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย (๖) รู้เรื่องด้วยใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องล้วนแต่ ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ”^{๓๗}.

ตามอธิบายนี้ควรฟังได้ว่าเป็นอธิบายนिरยะในพระพุทธศาสนา เป็นอธิบายที่ไม่มีผิดคลุ้มไป ได้ในนรกทั้งหมด และครอบคลุมได้ทุกกาลเวลา แม้ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เองก็ตกนรกได้ ในเมื่อเครื่อง

^{๓๖} กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ลักษณะฆบถคึก น. ๒๔๕.

^{๓๗} ส. สฬา. ๑๘/๑๕๘/๒๑๔.

แวดล้อมทั้งปวงมีแต่ทุกข์ซึ่งตนเองต้องรับเสวย ถึงนรกในภายหลังตายจะมี ก็รวมลงเป็นเครื่องแวดล้อมให้เป็นทุกข์ ซึ่งบังเกิดขึ้นทางผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เช่นเดียวกัน เว้นผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เสียแล้ว ทุกข์หรือสุขอะไรก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงยุติได้ว่า พระพุทธภาษิตนี้เป็นอธิบายนรกในพระพุทธศาสนาโดยตรง. การอธิบายให้ต้องด้วยหลักฐานเหตุผลใช้ได้ทุกกาลสมัยดังนี้ พึงเห็นว่า เป็นลักษณะอธิบายพระพุทธศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป.

ภูมิดิรัจฉาน

ได้กล่าวถึงเรื่องนรกมาแล้ว จะได้กล่าวถึงดิรัจฉานต่อไป จำพวกนี้จัดเป็น **อบายภูมิ** หรือ **ทุดติ** ถัดจากนรก โดยมากอยู่ร่วมโลกกับมนุษย์ เห็นกันอยู่โดยปกติ ไม่เกิดปัญหาว่ามีหรือไม่มีอย่างอบายภูมิจำพวกอื่น แต่ในคัมภีร์ก็ยังมีกล่าวถึงดิรัจฉานบางจำพวกในป่าหิมพานต์เป็นจำพวกพิเศษ เช่น นาค ครุฑ และในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ช้างเอราวัณ คนธรรมาในโลกไม่เคยพบเห็นตัวจริงพบแต่ที่พรรณนาลักษณะต่าง ๆ ไว้ในหนังสือคัมภีร์ และภาพที่เขียนไว้ ตามที่คนเราเองเขียนตามลักษณะที่พรรณนาไว้ นั้น และใช้ความคิดดัดแปลงให้เกิดความงดงามอ่อนโยนหรือดูร้ายเป็นต้น ตามที่ต้องการ กลายเป็นภาพจิตรกรรมหรือศิลปจิตรกรรมภาพของสัตว์บางชนิดลงตัว เพราะเป็นที่รู้จักรับรองกันทั่วไป เช่น ภาพครุฑ ภาพหงส์ เมื่อเขียนให้มีลักษณะอย่างนั้น ก็รู้จักรับรองกันว่าครุฑว่าหงส์ ถ้าใครไปเขียนเป็นอย่างอื่น ก็ไม่ใช่ครุฑ ไม่ใช่หงส์ นึกถึงลายเครือวัลย์ที่เขียนหรือแกะสลักอันที่จริงเป็นภาพศิลปะประดิษฐ์ขึ้นจากเครือเถาต้นไม้จริง ๆ แต่เมื่อประดิษฐ์ให้งดงามแล้ว ก็กลายเป็นประติมากรรมศิลปะ ไม่ใช่ของจริง ถึงตั้งนั้นก็มิมีมูลความจริงคือเครือเถาต้นไม้แน่นอน สัตว์พิเศษเช่นครุฑหงส์เป็นต้น ก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ตัวจริงที่เป็นมูลเดิมน่าจะมี อาจสาบสูญไปแล้ว หรือมีซ่อนเร้นอยู่ก็ได้.

ตามศัพท์เรียกว่า **ดิรัจฉานโยนิ** แปลว่า *กำเนิดดิรัจฉาน* (สัตว์ที่ไปตามขวาง คือทอดกายไปไม่ตั้งกายขึ้นตรงเหมือนอย่างมนุษย์) ในพาลบัณฑิตสูตร^{๓๔} แสดงไว้ ๕ ประเภท คือ

๑. **ดิณภักขา** จำพวกมีหญ้าเป็นภักขา ระบุชื่อ ม้า โค ลา แพะ เนื้อ

๒. **คฤภักขา** จำพวกมีคฤเป็นภักขา ระบุชื่อ ไก่ สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก

๓. **จำพวกเกิด แก่ ตายในที่มืด** ระบุชื่อตั๊กแตน บั๋ง ไล่เดือน

๔. **จำพวกเกิด แก่ ตายในน้ำ** ระบุชื่อปลา เต่า ฉลาม

๕. **จำพวกเกิด แก่ ตาย ในของโสโครก** เช่น เกิดในปลาเน่า ในศพเน่า ในขนมบูด ในน้ำครำ ในน้ำเน่า

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจัดไว้ ๓ จำพวก คือ พวก **กามสัญญา** มุ่งหมายแต่กาม **อาหารสัญญา** มุ่งหมายแต่จะกิน **มรณสัญญา** ตายรวดเร็ว แต่จำพวก **ธรรมสัญญา** มุ่งหมายธรรม มีน้อยมาก.^{๓๕}

^{๓๔} ม. อ. ๑๔/๓๑๗/๔๗๖-๔๘๐.

^{๓๕} ไตรภูมิ. น. ๒๑.

สัตว์พิเศษที่แสดงไว้มีในที่ต่าง ๆ น่าจะรวมกล่าวไว้ในที่นี้ มีดังต่อไปนี้
สีหะ มี ๔ จำพวก คือ

๑. **ดิณสีหะ** คือสีหะประเภทกินหญ้าเป็นอาหาร มีขนมันดั่งปีกนกเขา

๒. **กาฬสีหะ** คือ สีหะมีสีดำดั่งวัวดำ

๓. **ปิตนรสีหะ** คือสีหะมีสีเหลืองดั่งใบทองกินเนื้อเป็นอาหาร

๔. **เกสรสีหะ** คือสีหะมีเกสร (หรือเรียกว่าไกรสร) ได้แก่ ขนสร้อยอันอ่อนงามดั่งเอาผ้าแดงมีค่าสูงมาพาดไว้ และขนในตัวที่ขาวดั่งสังข์ขัด สีปากและปลายเท้าทั้ง ๔ แดงดั่งทาด้วยน้ำครั่งละลายด้วยชาตหรรคุดปากและท้องก็แดงดั่งนั้น และเป็นแนวแดงตั้งแต่ศีรษะไปตลอดหลัง เลี้ยวลงไปถึงขา^{๔๐}

คำว่า **สีหะ** ถ้าแปลว่า **สิงห์โต** ก็มีตัวตนที่รู้จักกันในปัจจุบัน แต่ถ้าแปลว่า **ราชสีห์** ก็กลายเป็นสัตว์พิเศษ ดังที่เคยพบเห็นในภาพเขียน ซึ่งอาจจะแผดเสียงให้มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ หูแตกตายได้ หรือคำว่า **หงส์** ถ้าแปลว่า **หงษ์** ก็เป็นสัตว์พิเศษ ถ้าแปลว่า **ห่าน** ก็เป็นสัตว์ธรรมดาไป.

ตระกูลช้าง ๑๐ คือ ๑. **กาฬาวกะ** ๒. **คังเคยยะ** ๓. **ปิตนระ** ๔. **ตัมพะ** ๕. **ปิงคละ** ๖. **คันธะ** ๗. **มังคละ** ๘. **เหมะ** ๙. **อุโปสถะ** ๑๐. **จัททันตะ**.^{๔๑}

ในมโนรถปุรณีกกล่าวว่า ช้างตระกูลกาฬาวกะ ได้แก่ ตระกูลช้างโดยปรกติ (ท่านว่ามีกำลังเท่ากับบุรุษ ๑๐ คนรวมกัน แต่หน้าจะต้องเป็นบุรุษที่มีกำลังมากเป็นพิเศษทั้ง ๑๐ คน จึงจะรวมกันเท่ากับกำลังช้างเชือกหนึ่ง) ตระกูลช้างถัดจากนี้มีกำลังมากกว่ากัน ๑๐ เท่า ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ และ ๑๐ เท่าของช้างตระกูลจัททันต์ เรียกว่า ตถาคตพละ หรือกำลังนารายณ์.

ยังมีพวกปลาใหญ่ ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ **อภิธานปทีปิกา**^{๔๒} ๗ จำพวก คือ

๑. **ติมิ** ๒. **ติมิงคละ** (กลืนปลาติมิได้) ๓. **ติมิบริงคละ** ๔. **อานนท์** ๕. **ติมินทะ** ๖. **อัชฌาโรหะ** ๗. **มหาติมิ**.

มีกล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง ๗ จำพวกเช่นเดียวกัน ส่วนในคัมภีร์อุทาน^{๔๓} กล่าวไว้ ๓ จำพวก คือ ๑. **ติมิ** ๒. **ติมิงคละ** ๓. **ติมิติมิงคละ** (กลืนปลาทั้งสองนั้นได้) ปลาใหญ่ ๓ จำพวกนี้ ดูกล่าวไว้เป็นกลาง ๆ โดยลักษณะที่ใหญ่โต จนถึงกลืนกันได้โดยลำดับ แบบคำว่าปลาใหญ่กินปลาเล็ก.

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงครุฑ นาค และหงส์ เช่นที่กล่าวถึงในหนังสือนิทานชาดกหรือวรรณคดีเก่า ๆ ซึ่งมีภาพเขียนหรือแกะสลักเกี่ยวกับเรื่องเทพนิยาย เป็นต้น.

^{๔๐} ไตรภูมิ. น. ๒๒.

^{๔๑} มโน. มุ. ๓/๓๖๘-๙.

^{๔๒} อภิธาน. น. ๑๙๐/๖๗๓.

^{๔๓} พ. อุ. ๒๕/๑๕๔/๑๑๗.

รวมความว่า สัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก จะเป็นชนิดสามัญ หรือชนิดพิเศษ โดยลักษณะธรรมชาติ หรือโดยอำนาจบุญพิเศษ เช่น เป็นราชาพาหนะ ได้ขึ้นระวางอย่างมียศก็ตาม ก็คงเป็นจำพวกอบาย ภูมิเหมือนกัน.

เปรต

คำที่คนไทยส่วนมากได้รู้จักกันคำหนึ่ง คือ **เปรต** และเป็นที่น่าสนใจกว่าหมายถึงผีชนิดหนึ่ง ซึ่งมักจะมีรูปร่างสูงอย่างต้นตาล จึงมักใช้เรียกล้อหรือกระทบคนที่รูปร่างสูง ตามที่เล่าอ้างกัน เปรตปรากฏกายแก่บางคนในบางโอกาส แต่ใครเป็นผู้เคยเห็นก็ยากที่จะอ้าง เพราะไม่ได้ลงประกาศหาตัว ทั้งถ้าจะมีใครมาเล่ายืนยันว่าเคยเห็นก็อาจจะไม่เชื่อ เพราะไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน แต่เรื่องเปรตนี้ ก็คงเป็นเรื่องที่เล่าอ้างกันในหมู่คนไทยเรา ในลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันมาช้านาน จนเมื่อกล่าวว่เปรตก็เป็นที่น่าสนใจตรงกันว่าเป็นผีชนิดไหน.

เปรต เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า **เปต** แปลว่า **ผู้ละไปแล้ว** หมายถึงคนที่ตายไปแล้ว ทั่ว ๆ ไป อีกอย่างหนึ่งแปลว่า **บิดร** คือญาติร่วมโลหิตผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา แต่มุ่งถึงญาติ ดังกล่าว ผู้ละไปแล้ว ที่เรียกว่า **บุรพบิดร** การทำบุญอุทิศให้บุรพบิดรเรียกว่า **บุพเพตพลี** คำว่า เปรต มีคำแปลและความหมายดังกล่าวนี้ จึงไม่ตรงกับเปรตตามที่เข้าใจกัน เพราะหมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป และบุรพบิดรคือญาติร่วมสายโลหิตชั้นผู้ใหญ่ที่ตายไปก่อนแล้ว คำนี้ในชั้นเดิมก็น่าจะใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ ทั่ว ๆ ไปอย่างนั้น และมักจะใช้ในเรื่องการทำบุญอุทิศให้ผู้ตายไปแล้ว คือ กล่าวถึงผู้ตายไปแล้วว่า **เปต** ในพระสูตรหนึ่ง^{๔๔} ได้กล่าวไว้โดยความว่า **เปตชน** คือคนที่ตายไปแล้ว ไม่อาจจะรับส่วนกุศลได้ทุกคน เฉพาะผู้ที่ไปเกิดเป็น**ปรทัตตูปชีวี** (ผู้มีปกติอาศัยส่วนบุญที่คนอื่นให้เป็นอยู่) เท่านั้นจึงอาจได้รับ ในเมื่อได้ทราบและอนุโมทนากุศลที่ญาติในปัจจุบันได้ทำและอุทิศให้ ในพระสูตรนั้นได้กล่าวว่า ไม่เป็นฐานะที่จะว่างจากญาติร่วมโลหิตซึ่งได้ไปเกิดเป็นปรทัตตูปชีวี เพราะใช้ในถ้อยคำดังกล่าวบ่อย ๆ เมื่อได้ยินคำว่า **เปรต** ก็ทำให้นึกถึงผีจำพวกนั้นทันที. ซ้ำยังมีเรื่องกล่าวถึง **เปตญาติ** คือญาติผู้ตายไปแล้วของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งไปเกิดเป็นผีจำพวกนี้ มาขอรับส่วนพระราชกุศลของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ยิ่งทำให้ความเข้าใจเอียงไปถึงผีจำพวกนั้น และแม้เป็นผีคนอื่น ไม่ใช่ผีญาติของตน เมื่ออยู่ในลักษณะเดียวกัน ก็เลยเรียกว่าเปรตด้วยกันทั้งหมด เปรตคือคนที่ตายไปแล้ว (ยังไม่ได้กล่าวว่าตายไปเป็นอะไร) ก็เลยเปลี่ยนความหมายว่าตายไปเป็นเปรต กลายเป็นภูมิจนอีกชนิดหนึ่งของอบายหรือหุติ เรียกว่า **ปิตติวิสยะ** แปลกันว่า **วิสัยคือแดนหรือถิ่นฐานของเปรต** แต่คำว่า **ปิตติ** น่าจะแปลว่า **ของบิดา (ปิตถ)** ในภาษาสันสกฤต มีคำเทียบในภาษาบาลี คือ **เปติก** แปลว่า **ของบิดา**) คำนี้ก็มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากในวงศ์ญาติจนหมายถึงเปรตทั่ว ๆ ไป

^{๔๔} มงคล. ๑/๓๔๐/๓๔๙.

ในเรื่องพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐ ทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่เปรตที่เคยเป็นญาติแต่ก่อนนั้น พระอาจารย์ได้แสดงรูปลักษณะของเปรตที่มายืนรับส่วนบุญที่ภายนอกฝาตึกเป็นต้นว่า เปรตเหล่านั้นส่วยผลของความริษยาและความตระหนี่ บางพวกมีหนวด ผมยาว มีหน้าดำ บางพวกมีเส้นเอ็นหย่อน มีอวัยวะใหญ่ น้อย ท้อย ย้อย ผอม โสหาบ และดำ บางพวกยืนดำ เกรียมเหมือนต้นตาลที่ถูกไฟป่าไหม้ บางพวกกระหายจนเป็นเปลวไฟในท้องแลบออกจากปาก บางพวกมีหลอดคอเล็กขนาดปลายรุเข็ม แต่มีท้องใหญ่อย่างภูเขา แม้จะได้ข้าน้ำก็บริโภคน้ำไม่ได้ตามต้องการ ต้องรับแต่รสของความทิวกระหาย บางพวกตะกรุมตระการมดืมเลือดหนองและไขข้อเป็นต้นที่ไหลออกจากปากแผล ฝีและต่อมที่แตกของกันและกันหรือของสัตว์เหล่านี้ ทั้งหมดล้วนมีรูปร่างพิกลน่าเกลียดน่ากลัว.^{๔๕}

ในที่อื่น ได้กล่าวถึงเปรตมีรูปร่างวิปริตต่าง ๆ ได้รับทุกข์ทรมานในอาการต่าง ๆ กัน **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงประมวลชนิดเปรตไว้ ๔ ชนิด ในหนังสือ **ธรรมวิจารณ์** คือ

๑. รูปร่างไม่สมประกอบ ชูผอม อุดไซ ดังกล่าวแล้ว.
๒. ร่างกายพิการ เช่น ร่างกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นกาบัง เป็นสุกรบัง เป็นงูบัง.
๓. รูปร่างพิกล สวยกัมมกรรมอยู่ตามลำพังด้วยอำนาจบาปกรรม.
๔. รูปร่างอย่างมนุษย์ปรกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกวิมานไปสวยกัมมกรรมกว่าจะรุ่ง เรียกว่า *เวมานิกเปต*.^{๔๖}

เรื่องเปรตเหล่านี้ มักเล่านิยายถึงคนทำบาปตายไปตกนรกแล้วพ้นจากนั้นมาเกิดเป็นเปรตก็มี.

ในลัทธิลามาของทิเบตตามหนังสือเล่มหนึ่ง^{๔๗} ได้กล่าวถึงเรื่องเปรตว่า เป็นผีจำพวกอดอยาก ทิวกระหาย เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในโลกเป็นคนตระหนี่โลภจัด ไม่มีการสละบริจาคมีแต่มาได้ จึงมาเกิดเป็นเปรต มีปากไม่โตกว่ารุเข็ม หลอดคอไม่กว้างกว่าเส้นผม แม้จะพบอาหารและเครื่องดื่มมากมาย ก็ไม่อาจจะบริโภคให้เพียงพอแก่ความต้องการของร่างกายที่ใหญ่โต และอาหารอะไร ๆ ที่บริโภคเข้าไปก็กลายเป็นของร้อนเผาผลาญในกระเพาะ เปลี่ยนไปเป็นมิด เลื้อย และอาวุธอื่น ๆ ที่มแทงลำไส้หล่นลงไปยังภคพื้น ทำให้เป็นบาดแผลเจ็บปวดทักันร้องคร่ำครวญหาน้ำ หรือขอน้ำอยู่เนื่องนิตย์ ความกระหายน้ำมีมาก ดังที่เขียนเป็นภาพมีเปลวเพลิงแลบออกมาจากปาก และเมื่อพยายามที่จะจับต้องน้ำที่ได้ ก็กลายเป็นไฟขึ้น และกล่าวว่า เปรตทั้งหมดมี ๓๖ ชนิด แบ่งเป็นหมู่ ๆ คือเป็นเปรตต่างศาสนาที่น่าสยเสียด เป็นเปรตพุทธศาสนิกที่น่าสยเสียด เป็นเปรตที่กิน ดื่ม น่าสยเสียด เพราะ

^{๔๕} มงคล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

^{๔๖} ธรรมวิจารณ์, น. ๕๗-๘.

^{๔๗} Lamaism, pp. 96-7”

สิ่งที่กินดื่มเข้าไปกลายเป็นอาวุธต่าง ๆ เป็นเปรตที่ไม่ถูกจำกัดที่อยู่ เทียวไปได้ในโลกมนุษย์ (อีกหมู่หนึ่ง น่าจะเป็นเปรตที่ถูกจำกัดที่อยู่ จึงรวมเป็น ๕ หมู่ ดังกล่าวในหนังสือนั้น) เปรตเหล่านี้มี ๓๖ ชนิด (ตามลัทธิลามาในหนังสือนั้น) คือ.

๑. มีร่างกายแบน คือ แบนอย่างไร้ไม้ นอนหงายได้อย่างเดียว (มีคำเรียกการนอนอย่างนี้ว่าเปรตไสยา).

๒. มีปากเล็กเท่าเข็ม มีลำคอเล็ก แต่ท้องโต เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่อยากแต่จะกินอย่างเดียว.

๓. กินสิ่งที่อาเจียนออกมาของผู้อื่น.

๔. กินอุจจาระ ปัสสาวะ เปรตจำพวกนี้เห็นวัจจกฏิ (ส้วม) เป็นที่ปรุงอาหารที่ดีที่สุด (ผีกระสือกระมัง).

๕. กินหมอก เพราะเห็นหมอกปรากฏดูจอาหาร.

๖. เลี้ยงตัวด้วยน้ำที่เขาให้.

๗. มองเห็นยาก เพราะมีรูปละเอียด.

๘. เลี้ยงตัวด้วยเขฬะที่ผู้อื่นถมทิ้งไว้ (ผีกระโถนกระมัง).

๙. กินผมขน เพราะเห็นอยู่แต่เฉพาะผมขนเท่านั้น.

๑๐. ดูดเลือดของผู้อื่น

๑๑. เลี้ยงตัวด้วยความคิดอันเป็นบาปอันชั่วร้ายของผู้อื่น เพราะเป็นความคิดที่อยู่ในระดับเดียวกันกับของตน.

๑๒. กินเนื้อของตนเอง.

๑๓. เลี้ยงตัวด้วยควันรูปที่เขาบูชา.

๑๔. ทำความไข้เจ็บ คือเป็นเหตุให้เกิดความไข้เจ็บ.

๑๕. สอดสายเพื่อจะรู้เห็นความลับที่เขาปกปิด เช่นเดียวกับพวกจารบุรุษ (ผีนักสืบกระมัง).

๑๖. หลบซ่อนอยู่ตามแผ่นดิน ไม่กล้าแสดงตัวในที่ประชุมชน.

๑๗. เป็นวิญญานหรือผีเที่ยวทำเสียงรบกวนในที่ต่าง ๆ (แสดงเสียงหลอก).

๑๘. มีเปลวไฟออกมาจากข้างใน ไหม้ของกินของดื่มเสียหมดในเวลาที่เป็นเข้าปาก.

๑๙. ลักพาเด็กเพื่อกินเป็นอาหาร.

๒๐. อาศัยอยู่ในทะเล.

๒๑.

๒๒. ถือตะบองของยมราชคือองครักษ์ หรือผู้รับใช้ของยมราช.

๒๓. อดอยากจนทุกข์ทรมาน.

๒๔. กินเด็ก.

๒๕. กินอวัยวะภายในของสัตว์และคนอื่น เช่น ตับ ไต ไข่ฟุง (ผีปอบกระมัง).

๒๖. รักขสละ หรือรากษส มีร่างกายแข็งแรงน่ากลัว อยู่ตามป่าช้า มีซากศพเป็นอาหาร.

๒๗. กินควั่น.

๒๘. อาศัยอยู่ในที่ลุ่มต่ำหรือที่น้ำขัง ที่ขึ้นแฉะ ซึ่งไม่มีใครอาศัยอยู่.

๒๙. กินลม.

๓๐. เลี้ยงตัวด้วยเถาถ่านที่ได้ในที่ต่าง ๆ.

๓๑. กินสิ่งเป็นพิษ.

๓๒. อาศัยอยู่ในทะเลทราย.

๓๓. เลี้ยงตัวอยู่ด้วยเปลวไฟแลบที่มีในที่ต่าง ๆ.

๓๔. อาศัยอยู่บนต้นไม้.

๓๕. อาศัยอยู่ตามข้างถนน.

๓๖. ฆ่าผู้อื่นเพื่อเข้าสิงอยู่ในร่างกายเขาแทน.

เปรต ๓๖ ชนิดตามที่แบ่งไว้นี้ ดูคล้ายเกี่ยวเก็บอมมนุษย์หรือผีที่กล่าวถึงในที่ต่าง ๆ มารวมไว้เท่านั้น ไม่ใช่จัดตามหลักเกณฑ์ที่จะทำให้ได้ความเข้าใจและมองเห็นว่าประมวลมาไว้ทั้งหมด แต่ก็หลายจำพวกที่ตรงกับคติ ในคัมภีร์ทางฝ่ายใต้ (หีนยาน) เช่น ชนิดที่ ๒๒ ว่า ผู้ถือตะบองของยมราชเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ใน **อรรถกถาพาลปณฑิตสูตร**^{๔๔} พระอาจารย์กล่าวว่า องค์ยมราชเองซึ่งเป็นเจ้าแห่งนรกเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เรียกว่า **เวมานิกเปรต** (แปลว่า *เปรตที่มีวิมานอยู่*) ฉะนั้นพวกยมบุรุษคือคนของยมราช ก็น่าจะเป็นเปรตชนิดหนึ่งเช่นเดียวกัน

ส่วน **รากษส** หรือ **รักขสละ** นักเรียนบาลีในเมืองไทยแปลกันว่า *ผีเสื้อน้ำ* พระอาจารย์ทางฝ่ายเรอธิบายว่า หน้าขาว ท้องเขียว มือเท้าแดง เขี้ยวใหญ่ เท้าเก รูปพิกลน่ากลัว อาศัยอยู่ในน้ำ (ไม่ใช่ป่าช้า) ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ส่วนทางมหายานเก็บมารวมเป็นเปรตชนิดหนึ่งด้วย

วิบากกรรมของเปรต

ใน **ไตรภูมิพระร่วง** ตอนเปรตภูมิ กล่าวถึงพวกเปรตมากมายหลายจำพวก มีถิ่นฐานอยู่รอบเมืองราชคฤห์ กลางสมุทรเหนือเขา กลางเขา ที่มีปราสาทอยู่ก็มี ที่มีพาหนะยวดยานเที่ยวไปในอากาศก็มี เมื่อเดือนแรมเป็นเปรต เดือนขึ้นเป็นเทพดา หรือกลับกันก็มี แฝงต้นไม้ใหญ่อยู่ หรืออยู่บนที่ราบก็มี เป็นพวกผีเสื้อ ผีในต้นไม้ก็มี เป็นพวกผีปีศาจซ่อนตนอยู่ในแผ่นดินก็มี มีอายุยืนต่าง ๆ กัน ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ตลอดถึงกับกัลป์พุทธันดร ต้องทนอดอยากทุกข์ยากต่าง ๆ

นางจำพวกอายุยืนเท่าไรก็ได้ข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าปากเข้าคอ

นางจำพวกตัวใหญ่ปากเล็กเท่ารูเข็ม

นางจำพวกผอมนักหนา จะหาเลือดสักหยดก็ไม่ได้ หนึ่งติดกระดูก ตากลวงลึก ผมยุ่งรุ่มร้าย

^{๔๔} ป. ส. ๓/๖๑๕.

ไม่มีผ้าปกกาย เหม็นสาบ ร้องเพราะอยากอาหารหนักหนา นอนสิ้นแรง ได้ยินเหมือนเสียงร้องเรียก ให้มากินข้าวกินน้ำ ลูกล้มล้มลุกไปมา แต่ก็ไม่มีข้าวน้ำจะได้แต่ที่ไหน

ปรตเหล่านี้ เมื่อเป็นคนมักริษยาคนมี ดูแคลนคนยาก ทำกลเอาสินทํานมาเป็นสินตน ตระหนี่ไม่ให้ทาน เห็นเขาจะให้ก็ห้าม น้อทรัพย์สินสงฆ์

จำพวกนี้ มีตัวงามดั่งมหาพรหมงามดั่งทอง มีปากดั่งหมู อดอยากหนักหนา เพราะเมื่อก่อนได้บวชเป็นชีมีศีลบริสุทธิ์จึงงามดั่งทอง มีปากดั่งปากหมู เพราะประมาทครูบาอาจารย์เจ้ากฐสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ตัวงามดั่งทอง ปากเหม็นหนักหนา หนอนเต็มปาก บ่อนกินปากเจาะกินหน้าตา เพราะได้รักษาศีลเมื่อก่อนจึงมีตัวงาม ปากเหม็นหนอนบ่อนกินปาก เพราะได้ติเตียนยุยงสงฆ์ให้ผิดกัน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) มีตนเหม็นหนักหนา แมลงวันตอมอยู่ทั่ว เจาะกินตนผอมหนักหนา หาเนื้อมิได้เลย เอ็นหนังพอกกระดูกอยู่ อดอยากหนักหนา กินเนื้อลูกตนเอง เพราะเมื่อเป็นคนอยู่หลอกให้ยาแค้นแก่หญิงมีครรภ์ และสบถว่า ถ้าให้ยาลูกตกก็ให้เป็นปรตเหมือนอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) อดอยากหนักหนา เห็นข้าวน้ำหยิบมากก็เป็นก้อนอาจมน เป็นเลือดเป็นหนอง เห็นผ้าเอามาห่มก็กลายเป็นแผ่นเหล็กแดงไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่ออยู่เป็นคนซึ่งเคียดด่าทอสามี (หรือภรรยา) ผู้บริจาคทาน ให้ไปกินข้าวน้ำที่กลายเป็นอาจมนเลือดหนอง ให้ใช้ผ้าผืนที่กลายเป็นเหล็กแดง

จำพวกหนึ่ง ตนใหญ่สูงเพียงลำตาล ผมหยาบตัวเหม็น อดอยากไม่มีข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าท้อง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนตระหนี่นัก ไม่มักทำบุญทาน ทั้งห้ามปรามผู้อื่นมิให้ทำ

จำพวกหนึ่ง สองมือกอบเอาข้าวลีบลุกเป็นไฟมาใส่บนหัวตัวเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเอาข้าวลีบลูกไปลวงขาย

จำพวกหนึ่ง เอาชันเหล็กแดงตีหัวตนเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนได้ตีศีรษะพ่อแม่ ด้วยมือไม้หรือด้วยเชือก

จำพวกหนึ่งอดอยาก ครั้นกินข้าวน้ำที่เห็นว่ามึรสอร่อย ก็กลายเป็นอาจมน่าเป็นหนองเหม็น เพราะเหตุที่เมื่อกำเนิดก่อนได้สบถให้เป็นดั่งนั้น เพื่อพรางว่าไม่มีข้าวน้ำที่จะบริจาค

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิงมีเล็บมือใหญ่ยาวและคมดั่งมีดคมกริบ ชูดเนื้อหนังของตัวเองกิน เพราะลักเนื้อของผู้อื่นแล้วปฏิเสธ ด้วยสบถให้ไปเป็นอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง กลางวันถูกยิงแทงตีดา มีสุนัขใหญ่ไล่ขบกัดกินเนื้อ กลางคืนเป็นเทพดาเสวยทิพยสมบัติ เพราะเมื่อกำเนิดก่อน กลางวันเข้าป่าล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล

จำพวกหนึ่ง มีวิมานดั่งเทพดา แต่อดอยากหนักหนา เอามือคมกริบชูดเนื้อหนังของตนออกมากิน เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเป็นนายเมืองบังคับความราษฎร มักกินสินจ้าง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ จึงสนองให้ชูดเนื้อหนังของตนกิน แต่เพราะได้จำศีลจึงมีวิมานอยู่

จำพวกหนึ่ง กินสลัด อาเจียร น้ำลาย เหงื่อโคล น้ำเน่าน้ำหนองและของเหม็นอื่น ๆ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนให้ของเดนของเสียแก่พระสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง กินน้ำหนองและซากสุนัขเน่า เพราะเหตุที่เมื่อชาติก่อนนำเนื้อต้องห้ามมาอำพรางให้พระสงฆ์นั้น

จำพวกหนึ่ง เปลวไฟพุ่งออกแต่อก ลิ้นปากกลมไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนได้ด่าสบประมาทกล่าวมุสาวาทต่อพระสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ออยากน้ำตั้งใจจะขาด เห็นน้ำใสเอามือกอบมากิน น้ำก็กลายเป็นไฟไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนข่มเหงคนเข็ญใจ ไม่มีกรุณาปราณี เห็นของทานก็ใคร่จะได้ เห็นสินทานก็ใคร่จะเบียดบังเอา ใส่ความผิดท่าน

จำพวกหนึ่ง มีตัวเปื่อยเน่า ผอม หลังขด มือเน่า เท้าเปื่อย เอาไฟมาครอกตัวเอง กลิ้งอยู่ตั้งขอนไม้ เพราะเมื่อชาติก่อนครอกเผาป่า (ทำลายไม้ ทำลายสัตว์ป่า)

จำพวกหนึ่ง มีตนใหญ่เท่าภูเขา มีเส้นขนริ้วยาวเสียบแหลม เล็บตีนเล็บมือใหญ่คมกริบดั่งมีด หอกดาบ เล็บและขนกระทบกันดังลั่น ลูกเป็นไฟไหม้ทั้งตัว บาดตัวดั่งขวานผ่าผ่า เพราะเมื่อชาติก่อนเป็นนายเมือง แต่งความมิชอบธรรม เห็นแก่สินจ้าง ไม่เป็นกลาง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ

เปรตจำพวกต่าง ๆ ในไตรภูมิพระร่วง ดูรายชื่อคัมภีร์ที่ค้นมาเรียบเรียงก็เห็นได้ว่า เก็บจากคัมภีร์สายเถรวาท หรือพระพุทธศาสนานิกายสายใต้ แสดงลักษณะกรรมต่าง ๆ และแสดงกรรมที่กระทำในชาติก่อนด้วย แต่ของบางจำพวกดูก็ไม่ค่อยเหมาะสม พระอาจารย์น่าจะเก็บเปรตมาจากที่ต่าง ๆ และแสดงกรรมกำกับไว้ แต่ก็มีลักษณะเป็นเปรตมากกว่าเปรตทางสายทิเบต เพราะทางนิกายสายใต้นี้มีลักษณะต่างกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ทนทุกข์ทรมานด้วยตนเอง ตนเองเป็นผู้หิวกระหาย ถูกไฟไหม้ ถูกสัตว์บ่อนกัดกิน เป็นต้น มิได้เที่ยวไปทำร้ายใคร ส่วนเปรตทางนิกายสายเหนือมีลักษณะเป็น **ปีศาจ** หรือผีที่เที่ยวไปทำร้ายคนหรือสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ ด้วย แต่ทั้งสองสายก็มีลักษณะตรงกันอยู่ข้อหนึ่งว่า เปรตต่างจากสัตว์นรก นรานั้นเป็นสถานทรมานที่มีอยู่ส่วนหนึ่ง เทียบอย่างคุกตะราง สัตว์นรกรวมอยู่ในคุกนรานั้น ส่วนเปรตอยู่ในที่ต่าง ๆ บนโลก เป็นที่จำกัดบ้าง ไม่จำกัดบ้าง เป็นพวกมีร่างกายพิกลพิการอดอยากแค้น ทนทุกข์ทรมานในลักษณะต่าง ๆ เทียบด้วยคนอดอยากแค้นไม่สมประกอบ พิกลพิการ มีที่อยู่เป็นหลักเป็นแหล่งในที่ต่าง ๆ หรือเที่ยวเร่ร่อนไป ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง

การทำบุญอุทิศกุศลให้

เรื่อง **ผีบุพบิด** และวิธีทำทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้ ได้มีแสดงไว้แล้วในลัทธิพราหมณ์ ก่อนแต่พระพุทธศาสนาได้มาบังเกิดขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คิดดูถึงจิตใจของคนที่เป็นญาติกัน เมื่อเชื่อว่าญาติที่ตายไปแล้วของตนไปเกิดตกทุกข์ได้ยาก ก็ย่อมจะมีความสงสารและคิดช่วยด้วย

ประกอบพิธีตามที่เชื่อถือ จึงเกิดพิธี “ศราทธพรด” (วัตรวิธีตามที่เชื่อ) ขึ้น เมื่อพระพุทธรูปศาสนาได้บังเกิด ขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงบุพพเขตผลในพระพุทธรูปศาสนา แต่ในชั้นหลังได้แยกออกเป็น ๒ สาย คือมหายานและเถรวาท ฝ่ายเถรวาทได้นับถือพระพุทธรูปที่พระเถระทั้งหลายมีพระมหา กัสสปเป็นประธาน ได้ทำสังคายนาไว้ (ครั้งที่หนึ่ง) และได้รับการสืบต่อมาจนถึงได้จารึกเป็นตัว อักษรในลังกา การแสดงพระพุทธรูปศาสนาของสายนี้ ตลอดจนการอ้างว่า พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนั้น ตรัสอย่างนี้ ก็อ้างจากพระไตรปิฎก ซึ่งได้จดจารึกตั้งแต่ครั้งนั้น และคัดลอกสืบกันมา ส่วนฝ่ายมหา ยาน ได้มีแสดงผิดแผกออกไป ดังเช่นปรตประเภทต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้ว แม้วิธีช่วยก็เช่นเดียวกัน ดังในหนังสือเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงเรื่องพระโมคคัลลานะไปช่วยมารดา มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระโมคคัลลานะ ซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้าย (ได้ทราบข่าวทางจีนถือเบื้องซ้ายเป็นสำคัญ เบื้องขวาเป็นรอง ทาง ทิเบตจะถือเช่นเดียวกันกระมัง) ได้คิดจะช่วยมารดาบิดาผู้ละไปแล้ว จึงตรวจดูไปทั่วโลกว่า ท่าน ทั้งสองนั้นไปอยู่ที่ไหน ก็ได้เห็นมารดาไปเกิดอยู่ในเขตโลก ไม่มีความสุขปราศจากอาหารและน้ำดื่ม มีร่างกายผ่ายผอมเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก มีความสงสารเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ไปหามารดา ได้ยื่นบาตร ที่เต็มด้วยข้าวให้ มารดาของท่านรับบาตรมาถือไว้ในมือซ้าย พยายามที่จะหยิบข้าวเปียเข้าปากด้วยมือขวา แต่ก่อนที่จะถึงริมฝีปาก ข้าวก็กลายเป็นเถ้าถ่านไฟ นางไม่อาจที่จะบริโภคได้ เมื่อได้เห็นเช่นนี้ พระ โมคคัลลานะก็มีความสังเวชสลดใจ ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่เกิดขึ้น และรอฟังคำสั่งสอนของพระองค์ พระบรมครูได้ตรัสว่า บาปที่ผูกมัดมารดาของพระโมคคัลลานะไป สู่ฐานะที่ไม่เป็นสุขนี้เป็นบาปหนัก พระโมคคัลลานะหรือใครในโลก หรือเทวโลกทั้งหมดไม่อาจจะ ช่วยเหลือพ้นได้ด้วยลำพังกำลังของตนเอง แต่ความหลุดพ้นอาจจะมีได้โดยสงฆ์คือภิกษุในลัทธิศ มาประชุมกัน ด้วยกำลังทางจิตใจของสงฆ์ดังกล่าว ความหลุดพ้นจึงอาจมีได้ จึงทรงแนะนำวิธีจะ ช่วยให้เห็นพ้นจากความทุกข์นี้ และความทุกข์ที่คล้ายกันทั้งหมด คือในวันที่ ๑๕ ของเดือนที่ ๗ ภิกษุ ในลัทธิศมาประชุมรวมกัน แล้วก็พึงถวายทานเพื่อที่จะช่วยบุพชนด้วยวิธีนี้ บุพชนทั้งหลายจะหลุดพ้น จากความทุกข์ และเกิดขึ้นทันทีในภูมิที่มีสุขในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนคำที่จะสวดใน ขณะที่มีการถวายทาน ซึ่งจะให้บังเกิดคุณอย่างแน่นอน พระโมคคัลลานะมีความชื่นชมยินดี และ ด้วยวิธีที่ทรงสอนนี้ก็ได้ช่วยมารดาให้พ้นจากความทุกข์ได้

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดนางพญาเปรต มีความว่า

นางพญาเปรตมีนามว่า **หริติ** ปากเป็นไฟ มีลูกถึง ๕๐๐ นางเที่ยวจับเด็กที่มีชีวิตมาเลี้ยง พวกลูกของนาง พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณาได้เสด็จมายังที่พำนักของนาง ได้ทรงช้อนบุตรคน เล็กสุดที่รักของนางชื่อ ปิงคละ ไว้ในบาตรของพระองค์ เมื่อนางกลับมาไม่พบบุตรก็มีความเศร้าโศก และได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยติดตามนำกลับมา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้เห็นนางทราบว่ ปิงคละของนางอยู่ในบาตรของพระองค์ นางและพวกบริวารได้ช่วยกันพยายามที่จะนำปิงคละออกมา

จากบาตร แต่ไม่สำเร็จ จึงได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า นางเทียวกินเด็กที่เป็นบุตรของมนุษย์ ซึ่งมีบุตรกันคนละสองสามคนเท่านั้น ส่วนนางลิมิลูกถึง ๕๐๐ คน ถึงอย่างนั้นก็ยังเศร้าโศกเพราะเสียลูกไปเพียงคนเดียว นางพญาเปเรตกราบทูลว่า บุตรคนนี้เป็นสุดที่รัก และได้ถวายปฎิญาณว่า จักไม่กินเด็กมนุษย์อีกต่อไป พระพุทธเจ้าได้ทรงคืนปึงคละให้แก่นาง ๆ ได้ถึงสรณะ ๓ และสมาทานศีล ๕ เรื่องนี้อ้างว่ามีใน **รัตนกฏสูตร** และทางลัทธิลามาได้กล่าวต่อไปว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสัญญาว่า ในอนาคตภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจักให้ข้าวประจำวันกำมือหนึ่ง ๆ แก่นาง^{๔๘}

ทั้งสองเรื่องนี้ เล่าแทรกเข้ามาเพื่อให้เป็นเรื่องแปลกหู เรื่องแรกก็พอเป็นเรื่องเปเรตได้ ส่วนเรื่องหลังเป็นเรื่องยักษ์นิมามากกว่า แต่วิธีช่วยในเรื่องที่หนึ่ง และตามที่ลัทธิลามาเพิ่มเติมไว้ท้ายเรื่องที่ สองก็มีเค้าเป็นพิธีทักษิณ แต่ก็ไม่ตรงกับวิธีบำเพ็ญทักษิณตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยพรราชาที่ ๒-๓

ภูมิอสุรกาย

อบายภูมิอีกประเภทหนึ่ง คือ **อสุรกาย** แปลว่า *หม้อสุระ* หรือ *กายที่มีใช้ของสุระ* คำว่า **อสุระ** หรือ **อสูร** ไทยเรามักเข้าใจว่าได้แก่พวกยักษ์ตามเรื่องรามเกียรติ์หรือในเรื่องอื่น ซึ่งมีลักษณะดุร้ายกินคน และไม่ใช่คน ดังที่เรียกว่า **อมมนุษย์** แต่ตามฎีกาอภิธรรม^{๔๙} อมนุษย์ท่านอธิบายว่า อสุระมี ๒ จำพวก คืออสุรเปเรต และอสุระที่เป็นข้าศึกของเทพ และท่านแปลคำว่า *อสุระ* ไว้ ๒ อย่าง คือมีใช้สุระอันหมายถึงเทพ ได้แก่ไม่ใช่เทพ คำว่า **สุระ** ท่านแปลว่า *เล่น* หมายถึงเสวยสุข พวกเทวดาเสวยสุขด้วยทิพยสมบัติ จึงเรียกว่าสุระ อสุระมีภาวะตรงกันข้าม คือเสวยทุกข์ เท่ากับเป็นเปเรตชนิดหนึ่ง จึงเรียกว่า **อสุรเปเรต** อีกจำพวกหนึ่ง ไม่ได้หมายถึงอสุระที่เสวยทุกข์อย่างนั้น แต่หมายถึงจำพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ เดิมเกิดอยู่ในชั้นดาวดึงส์ เมื่อพวกเทพเกิดขึ้นก็ถูกกำจัดตกสมุทลงไป ต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ในใหม่ที่ต่ำต้อย ได้ทำสงครามกับพวกเทพหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ จำพวกนี้มีถิ่นฐานที่อยู่เสวยทิพยสมบัติเหมือนกัน แต่ด้อยกว่าพวกเทวดา และไม่ยอมเป็นบริษัทบริวารของเทวดา จึงเรียกว่าอสุระเหมือนกัน แปลว่ามีใช้สุระหรือเทพ มีความหมายว่ามีใช้พวกเทพเท่านั้น ในอบายภูมินี้ท่านแสดงว่า หมายถึงพวกอสุรเปเรตจำพวกเดียว น่าจะมุ่งให้มีความหมายเฉพาะดังกล่าว จึงไม่เรียกว่าอสุระเฉย ๆ แต่เรียกว่า **อสุรกาย** อาจแปลว่ามีกายไม่เหมือนอย่างสุระหรือเทพ หมายถึงพวกผียักษ์เลว ๆ ที่หลอกคนเข้า (สิง) คนก็ได้

ในไตรภูมิพระร่วง^{๕๐} กล่าวว่า อสุรกายมี ๒ คือ **กาลกฤษกาสุรกาย** และ **ทิพอสุรกาย** ประเภท

^{๔๘} Lamaism, pp. 98-9.

^{๔๙} อภิ. ฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ น. ๒๓๙.

^{๕๐} ไตรภูมิ. น. ๓๔-๗.

แรก บางจำพวกมีตัวพอมันกำหนดังไปไม่แท้ ไม่มีเนื้อเลือดเลย มีลักษณะพิกลพิการมากมาย ไม่มีความสุข ยากเย็นเข็ญใจนักหนา บางจำพวกมีรูปร่างต่าง ๆ กัน แต่ก็พิกลพิการต่าง ๆ กัน จำพวกนี้ก็จะดูตรงกับอสุรเปรตที่นับเข้าในอบายภูมิดังกล่าวแล้ว ส่วนพวกที่พอสุรกายในไตรภูมิพระร่วงพรรณนาไว้มาก ตลอดจนถึงพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ

รวมอบายภูมิ ๔ คือ ๑. **นिरยะ (นรก)** ๒. **ดิรัจฉานโยนิ (กำเนิดดิรัจฉาน)** ๓. **ปิตติวิสยะ (แดนเปรต)** ๔. **อสุรกาย (กายอสุระ)** เป็นหุคติ (คติที่ชั่วเลว) อุกุศลกรรมทำให้เกิดในหุคติเหล่านี้ กำเนิดดิรัจฉานเห็นกันอยู่ด้วยตา ส่วนอีก ๓ ภูมิจะมีจริงหรือไม่เพียงไร ในพระพุทธานุศาสน์ชั้นบาลีโดยมากแสดงแต่ชื่อ ในชั้นอรรถกถาลงไปมีแสดงโดยละเอียด อาจอธิบายตามความเชื่อเก่า (ของพราหมณ์) หรืออาจปรับปรุงขึ้นให้มีความกลมกลืนกับแนวพระพุทธานุศาสน์ แต่บางเรื่องยิ่งอธิบายมากไปก็ยิ่งทำให้ไม่น่าเชื่อ สู้คงไว้แต่ชื่อหรือมีคำอธิบายย่อ ๆ ให้มีความกว้างไม่ได้ เพราะชื่ออบายภูมิเหล่านี้ล้วนส่งคติที่ไม่ดีทั้งนั้น ทั้งคำและความ จึงอาจสรุปได้ว่า ทางพระพุทธานุศาสน์แสดงอบายภูมิ ๔ ว่าเป็นผลของอกุศลกรรม ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ใช้ชื่อเก่าซึ่งคนเข้าใจกันอยู่แล้วในความหมายรวม ๆ ว่าเป็นคติที่ไม่ดี แต่โดยมากมิได้รับรองอธิบายเก่า ๆ ของชื่อเหล่านั้น เลือกรับรองหรืออธิบายใหม่ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ หรืออ้างแต่ชื่อขึ้นมา ปลอ่ยให้คำและความของชื่อนั้น ๆ อธิบายตัวเอง เพราะคนก็เข้าใจได้ทันทีแล้วว่าไม่ดี ยิ่งอธิบายก็ยิ่งเข้าใจช้า หรือไม่เข้าใจ เพราะพระพุทธานุศาสน์มุ่งอธิบายปฏิบัติธรรมแก่คนฟังในปัจจุบัน อ้างถึงอบายภูมิก็เพื่อให้คนละกรรมชั่วในเวลาเดี๋ยวนี้ การละกรรมชั่วจึงเป็นข้อสำคัญ ไม่ต้องเสียเวลาเถียงกันว่านรกมีจริงหรือไม่จริง นึกดูว่าความชั่วในตนมีจริงหรือไม่จริงดีกว่า ถ้าพบว่าจริงก็ควรเข้าใจว่านั่นแหละอบายภูมิ และพยายามละเสียไม่ทำอีกต่อไป

มनुษยภูมิ

จะกล่าวถึงมनुษยภูมิต่อไป ตามความคิดเก่าแก่ จักรวาลคือโลกนี้มีเขาสีเนรุเป็นแกนกลาง มีภูเขาล้อมรอบเป็น ๗ ชั้น เรียกว่า สัตตปริภักตบรรพต มีมหาสมุทรคั่นในระหว่าง ๗ มหาสมุทร เรียกว่า สิทันดร มหาสมุทรทั้ง ๗ ถัดออกไปก็มีมหาสมุทรโดยรอบ มีทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อยู่ใน ๔ ทิศ แต่ละทวีปใหญ่มีทวีปเล็กเป็นบริวารอีกเป็นจำนวนมาก ดูเหมือนอย่างมีการวางแผนผังไว้อย่างเป็นระเบียบ อบายภูมิทั้ง ๔ อยู่ภายใต้โลกนี้เองบ้าง อยู่บนพื้นโลกบ้าง (เว้นแต่โลกันตริกนรกซึ่งอยู่ระหว่างจักรวาล แต่ก็มิกล้าว่าสัตว์นรกจำพวกนี้เกาะขอบจักรวาลอยู่ก็มี) อบายภูมิจำพวกเปรตและอสุรกาย แม้จะอาศัยอยู่บนพื้นโลก แต่ก็เป็น **อภิสสมานกาย** แปลว่า *มีกายไม่ปรากฏแก่ตามนุษย์* ส่วนจำพวกสัตว์ดิรัจฉานนานาชนิดเห็นกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว พวกมनुษย์นั้นอาศัยอยู่ในทวีปทั้ง ๔ และทวีปเล็กทั้งหลาย แต่ที่เห็นกันแน่นอน คือชาวชมพูทวีป ซึ่งเป็นต้นตำราภูมิศาสตร์โลกดังกล่าวเอง ส่วนมनुษย์ในทวีปอื่นน่าจะเป็นมनुษย์ในความนึกคิดหรือญาณปัญญาของผู้เป็นต้นตำรา จะเห็นได้ชัด

ดังที่พรรณนาถึงในอุตตรกฐทวีป เรื่องจักรวาลโลกนี้ได้กล่าวมาแล้วตลอดถึงกำเนิดมนุษย์ตามความคิดเก่าแก่ซึ่งติดเข้ามาใน **อัคคัณณสูตร**^{๕๒} ในพระพุทธานุศาสนานะ นั้น ในที่นี้จะกล่าวถึงป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นป่าใหญ่ในชมพูทวีป เรียกว่าหิมวันตประเทศก็มี คนไทยเราคำนึงเคยต่อคำนี้มาเป็นเวลาช้านาน ใน **เวสสันดรชาดก** หรือ **มหาชาติ** ได้มีกล่าวถึงใน ๒ กัณฑ์ คือกัณฑ์หิมพานต์และวนปเวส

ป่าหิมพานต์

ป่าหิมพานต์ตั้งอยู่ในชมพูทวีป คือในด้านเหนือของอินเดีย มีภูเขาใหญ่ที่มีชื่อเสียงชื่อว่า **หิมวันตบรรพต** แปลว่า **ภูเขาหิมะ** จะตรงกับชื่อที่เรียกในบัดนี้ว่าภูเขาหิมาลัย ในอรรถกถา^{๕๓} พรรณนาไว้ว่า ชมพูทวีปนี้เป็นมหาสมุทร ๔ ส่วน เป็นแผ่นดินมนุษย์อยู่ ๓ ส่วน เป็นป่าหิมพานต์หรือบริเวณหิมวันตบรรพต ๓ ส่วน รวมเป็น ๑๐ ส่วน ในเขตหิมวันต์นั้นมีสระใหญ่ ๗ คือ ๑. **อโนตตตะ** (อโนดาต) ๒. **กัณฑมุนทะ** ๓. **รตกาพี** ๔. **ฉันทันตะ** ๕. **กุนาละ** ๖. **มันทาภิ** ๗. **สีหับปปาตะ** สระอโนดาตมีภูเขาทั้ง ๕ แวดล้อม คือ ๑. **สุทฺถสนกฎ** ๒. **จิตตกฎ** ๓. **กาฬกฎ** ๔. **คันธมาทกฎ** ๕. **เกลาสกฎ**

สุทฺถสนกฎ ล้วนแล้วไปด้วยทอง โด่งเป็นวง ภายในมีสัณฐานเหมือนปากกายื่นออกไป คลุมสระอโนดาต **จิตตกฎ** ล้วนแล้วไปด้วยสรรพรัตนะ **กาฬกฎ** ล้วนแล้วไปด้วยหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ **คันธมาทกฎ** ล้วนแล้วไปด้วยสาธุ ภายในมีสีดั่งถั่ว (สาธุ แปลว่า ที่มีพื้นเสมอ บางแห่งให้คำแปลว่า ป่าไม้ สำหรับในที่นี้บางท่านแปลว่า **มสารคัลละ** แก้วลาย) อบอวลไปด้วยกลิ่นทั้ง ๑๐ คือ กลิ่นราก กลิ่นแก่น กลิ่นกระพี้ กลิ่นใบ กลิ่นเปลือก กลิ่นกระเทาะเปลือก กลิ่นรส กลิ่นดอก กลิ่นผล และกลิ่นลำต้น หนาแน่นไปด้วยโอสถนานัปการ **เกลาสกฎ** ล้วนแล้วไปด้วยเงิน เมื่อฝนตกเป็นแม่น้ำไหลรวมเข้าไปสู่สระอโนดาต และเพราะภูเขาเหล่านี้แวดล้อมชะงักเงื่อมอยู่โดยรอบ แสงจันทร์และอาทิตย์ไม่ส่องลงไปต้องสระอโนดาตโดยตรง จึงเกิดชื่อว่า **อโนตตตะ** (ไม่ถูกแสงส่องให้ร้อน).

สระอโนดาตนี้มีทำสำหรับลงอาบของพระพุทธรูป พระปัจเจกพุทธรูป และผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย และมีทำสำหรับลงเล่นน้ำของพวกเทพและยักษ์เป็นต้น และที่ด้านข้างทั้ง ๔ ด้าน มีมุขคือปากของแม่น้ำ ๔ สายไหลออกไป ชื่อว่า **สีหมุข** (ปากสีหะ) **หัตถิมุข** (ปากช้าง) **อัสสมุข** (ปากม้า) **อุสรมุข** (ปากโคผู้).

ที่ฝั่งแม่น้ำไหลออกทางสีหมุข มีสีหะอาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น ที่ฝั่งแม่น้ำที่ไหลออกทางหัตถิมุข อัสสมุข และอุสรมุข ก็มีช้าง ม้า และโค อาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันออก ไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์ แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ ไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันตก และทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร

^{๕๒} ที. ปาฏิ. ๑๑/๘๗/๕๑-๗๒.

^{๕๓} มโน. ปุ. ๓/๒๗๓-๖.

ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์เช่นเดียวกัน

ส่วนแม่น้ำที่ไหลออกทางด้านทิศใต้ (อินเดียอยู่ทางใต้) ไหลเวียนขวาสระอโนดาต (แม่น้ำที่กล่าวมาแล้วก็ว่าไหลเวียนขวาสระอโนดาตก่อนเหมือนกัน แต่เฉพาะแม่น้ำสายนี้เรียกชื่อตอนนี้ว่า **อวตตคองคา** แปลว่า *คองคาเวียน*) แล้วไหลไปตามหลังแผ่นหิน ตรงไปทางทิศเหนือ (ตอนนี้เรียกว่า **กัณหคองค** แปลว่า *คองคาดำ*) จนไปกระทบภูเขาพุ่งเป็นท่อน้ำขึ้นไปบนอากาศ (ตอนนี้เรียกว่า **อากาศคองคา** แปลว่า *คองคาในอากาศ*) แล้วตกลงไปในอ่างหินชื่อว่า **ดิยัคคพะ** เกิดเป็นสระใหญ่ (ตอนนี้เรียกว่า **ดิยัคคัพโภกขรณี**) น้ำฟุ้งของสระโภกขรณีนั้นเซาะหินลึกเข้าไป (ตอนนี้เรียกว่า **พหลคองคา** แปลว่า *คองคาหนา*) แล้วเซาะดินเป็นอุโมงค์ต่อไป (ตอนนี้เรียกว่า **อุมมังคองคา** แปลว่า *คองคาในอุโมงค์* คือแม่น้ำไหลใต้ดิน) จนไปกระทบภูเขาขวาง (ตีระจมานบรรพต) ชื่อว่า **วิษณะ** จึงแยกออกเป็น **ปัญจธารา** คือ **ธารน้ำ ๕ สาย** เช่นกับนิ้วมือ ๕ นิ้ว ปัญจธาราเหล่านี้ไหลไปยังแดนมนุษย์เป็นแม่น้ำ ๕ สาย คือ **คองคา ยมูนา อจิรวดี สรรภู มหี** ในชมพูทวีปหรืออินเดียในปัจจุบัน.

ใน **ไตรภูมิพระร่วง**^{๕๔} เก็บเรื่องป่าหิมพานต์จากหนังสือต่าง ๆ มารวมไว้จนดูเป็นป่าที่สลับซับซ้อนยิ่งนัก จะเลือกนำมากล่าวโดยสรุปดังต่อไปนี้ เขาหิมพานต์สูงใหญ่มากมาย มียอดมาก ดังที่กล่าวไว้ว่าสูง ๕๐๐ โยชน์ ใหญ่ ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอด ๘๔,๐๐๐ ยอด ที่เชิงเขาหิมพานต์นั้นมีไม้หว้า (ชมพู) ใหญ่ ที่ฝั่งน้ำสีทันดรที่เป็นที่เกิดของคำ อันเรียกว่า ทองชมพูนุท (ไทยเราเรียกชมพูนุท ในที่อื่นกล่าวว่าเป็นบ่อทองเกิดขึ้นในที่ผลหว้าตกที่ฝั่งทั้งสองของแม่น้ำทั้งหลายที่ไหลผ่านต้นหว้าใหญ่ไปจึงเรียกชื่อว่า **ชมพูนุท** แปลว่า *เกิดที่ฝั่งแม่น้ำต้นหว้า*) ต่อจากป่าไม้หว้า นั้นไปเป็นป่ามะขามป้อม ถัดไปก็มีแม่น้ำ ๗ มีป่าไม้หว้าแล้วจึงถึงป่าไม้เนรีผล (ออกผลมีรูปเหมือนเนรีอายุ ๑๖ ปี) เรื่อยไปทางตะวันออกจนถึงมหาสมุทร ส่วนทางตะวันตกไปถึงแม่น้ำใหญ่ ๗ นั้น ถัดไปเป็นป่ามีชื่อทั้ง ๖ เป็นที่อยู่ของพวกนักษัตร ถัดป่านั้นไปยังมีป่าไม้มะขวิด

ในไตรภูมิพระร่วงได้พรรณนาถึงแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๗ คือ สระทั้ง ๗ มีสระอโนดาตเป็นต้น ได้พรรณนาถึงภูเขา ๕ ลูก ที่ล้อมรอบสระอโนดาต **เขาคันธมาถ์** มีถ้าเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกโพธิ์ เวลากลางคืนเดือนดับมีแสงดั่งถ่านเพลิง เมื่อเดือนเพ็ญยิ่งสว่างดั่งไฟใหม่ป่า ริมนอกสระทั้ง ๗ มี บัวนานาชนิด ถัดไปมีป่าข้าวสาลีขาว ข้าวสาลีแดง ถัดไปมีป่าแดงชะแล ป่าน้ำเต้า ป่าแดงมิง ป่าอ้อย ปากล้วย ปาขนุน ป่ามะม่วง ป่ามะขวิด โดยลำดับ **สระฉัททันตะ** ก็มีภูเขาล้อมรอบ ๗ ล้วนแล้วด้วยทองแก้วหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ ผลิกรัตนะชาติหิงคุ แก้วมรกต ตระกูลช้างฉัททันต์เกิดอยู่ในที่นั้น ริมนอกสระฉัททันต์นั้นมีป่าผักตบ ป่าบัวนานาชนิด ป่าจกกลณี และป่าบัวชนิดอื่น ๆ รอบนอกก็เป็นผักตบอีก มีข้าวสาลี มีหมู่ไม้ใหญ่ มีป่าถั่ว ป่าผักแพงแดงเต้า ป่าอ้อย ปากล้วย ป่าไม้รัง ป่าไม้ขนุน ป่ามะขาม ป่ามะขวิด ป่าไม้หลายพันธุ์ หลายเหล่า มีภูเขา ๗ ล้อมรอบเป็นชั้นสอง ใน **เขาไกรลาศ** (เกลาศ) มีเมืองกนิหรกนิหรี **เขาคิตรภู** มีคูหาทอง เป็นที่อยู่ของสุวรรณหงส์ทั้งหลาย

^{๕๔} ไตรภูมิ. น. ๑๓๓-๔.

ในหนังสืออื่น ๆ พรรณนาถึงสัตว์วิเศษในป่าหิมพานต์อีกหลายชนิด ภาพป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยภูเขาและต้นไม้ นกสีทึบ วิทยาธร และสัตว์ต่าง ๆ มีเขียนไว้ใน **พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม** เป็นจิตรกรรมที่น่าดู แสดงความคิดและศิลปะอันวิจิตร

ใน **เวสสันดรชาดก**^{๔๔} แสดงระยะทางเสด็จของพระเวสสันดรจากนครเชตุตรแห่งรัฐสีพี ดังต่อไปนี้ จากนครเชตุตรถึงภูเขาสุวรรณคีรีตาละ ๕ โยชน์ จากภูเขานั้นถึงแม่น้ำโกนติมาลา ๕ โยชน์ จากแม่น้ำนั้นถึงหมู่บ้านพรหมณ์ตฤณณวิธานลิทันตะ ๕ โยชน์ จากหมู่บ้านพรหมณ์นั้นถึงมาตุลนครในรัฐเจตะ ๑๐ โยชน์ รวมระยะทางจากกรุงเชตุตรถึงรัฐนั้นเป็น ๓๐ โยชน์ พระยาเจตราชทั้งหลายเสด็จไปส่งพระเวสสันดรจากมาตุลนคร เป็นระยะทาง ๑๕ โยชน์ แล้วทรงบอกหนทางที่จะเสด็จต่อไปอีก ๑๕ โยชน์ ผ่านที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ เขาคันธมาทน์วิบูลบรรพต แม่น้ำเกตุมดี ไม่ไทรมีผลวิเศษ นาลิกบรรพต สระมุจลินท์ (อยู่ทางทิศอีสานของภูเขานั้น) ป่าหมอกซึ่งเป็นป่าชฎุสระโบกขรณี เวียงเขาวงกต พระเวสสันดรได้ประทับอยู่ที่เวียงเขาวงกตนั้นแล

หิมวันตประเทศ หรือ **ป่าหิมพานต์** อันเป็นที่ตั้งแห่งภูเขาหิมวันต์หรือหิมालัย ปรากฏว่า เป็นถิ่นที่มนุษย์ได้ไปถึงมาแล้วตั้งแต่โบราณกาล เช่นที่กล่าว พระเวสสันดรได้ไปบำเพ็ญพรตอยู่ที่เขาวงกตระยะทางจากนครเชตุตรแห่งรัฐสีพี ถึงเขาวงกตตามที่พรรณนาไว้ก็ไม่ไกลนัก แต่ที่พรรณนาถึงภูเขาป่า แม่น้ำ ตลอดถึงสิ่งสาราสัตว์ในหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ดูก็ยังคงคล้ายนิยายอยู่มาก ทำให้คิดว่าผู้ที่เข้าไปท่องเที่ยวในป่าหิมพานต์น่าจะมึนน้อย ในคัมภีร์ต่าง ๆ เอง ก็ยังคงกล่าวว่า เป็นที่อยู่เฉพาะของผู้มีฤทธิ์ ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญก็คงไม่กล้าเข้าไปไกลนัก พระอาจารย์ผู้เขียนพระคัมภีร์ซึ่งส่วนมากอยู่ในลังกา ก็ยังไม่อาจจะไปได้ไป แม้แต่ในเขตใกล้ป่าหิมพานต์ จึงน่าจะเขียนขึ้นตามที่ได้เล่ากันมา ในบัดนี้ได้มีนักสำรวจเข้าไปสำรวจกันมากขึ้น จนกระทั่งได้พยายามขึ้นไปจนถึงยอดเขาหิมาลัยที่ว่าสูงที่สุด ต้นของแม่น้ำ ๕ สาย ในอินเดียที่พรรณนาไว้ ก็อาจสำรวจได้ ในสมัยโบราณเป็นนิสัยของผู้มีฤทธิ์ เป็นถิ่นที่ลึกลับน่าอัศจรรย์ในสมัยปัจจุบันเมื่อคนไปสำรวจได้ก็กลายเป็นภูมิประเทศสามัญไม่อัศจรรย์อย่างไร เพียงแต่เป็นป่าใหญ่มีภูเขาที่สูงมากปกคลุมไปด้วยหิมะ ยากที่จะสำรวจได้ทั่วถึง แต่เมื่อประสงค์จะสำรวจกันจริง ๆ ก็อาจสำรวจได้

เรื่องป่าหิมพานต์ หรือภูเขาหิมวันต์ เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างไร ตอบได้ว่าไม่ได้เกี่ยวข้องกันโดยตรง ในธรรมบทมีคาถาพระพุทธานุชาตกล่าวถึงภูเขาหิมวันต์ เป็นเรื่องเปรียบเทียบธรรมเท่านั้น พระคาถานั้นแปลความเฉพาะที่ยกขึ้นเปรียบว่า **สัตบุรุษคือคนดีทั้งหลาย ย่อมประกาศคือปรากฏ ในที่ไกล เหมือนหิมวันตบรรพตฉะนั้น.**

^{๔๔} ชาตก. ๑๐/๓๗๑๐.

เทวภูมิ

เมื่อได้กล่าวถึงมนุษย์ภูมิแล้ว จะได้เล่าถึง **เทวภูมิ** ต่อไป คำว่า **เทวะ** แปลว่า *ผู้เล่น* หมายถึงเล่นทิพย์กีฬาต่าง ๆ เป็นสุขเพลิดเพลินอยู่โดยไม่บกพร่อง อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *สว่าง* ในอบายภูมิจำพวกสัตว์นรกมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลา ส่วนอบายภูมิจำพวกอื่นมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลาก็มีความสุขบ้างในบางครั้งก็มี แต่ก็ยังเป็นจำพวกที่ปราศจากความเจริญ เช่น สัตว์ดิรัจฉาน ถึงจะมีความสุขบ้าง ก็ยังเป็น **อบาย** ซึ่งแปลว่า *ปราศจากความเจริญ* ไม่มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาที่จะทำความเจริญให้สูงขึ้นกว่าพื้นเพเดิมได้เลย เดิมเป็นอย่างไรก็คงเป็นอย่างนั้น เช่น ไม่รู้จักสร้างบ้านเมืองและทำสิ่งต่าง ๆ ต่างจากมนุษย์ซึ่งมีจิตใจประกอบด้วยปัญญา ทำความเจริญต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นแต่ในมนุษย์ภูมินี้มีทั้งสุขและทุกข์ปนกันไป จะเอาแต่เล่นเพลิดเพลินอย่างเดียวไม่ได้ และร่างกายมนุษย์ก็เป็นของหายาบปฏิกุล และเป็นของมีดีไม่มีแสงสว่างในตัว เป็นภูมิที่อาจพิจารณาเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะมีอายุไม่ยืนยาวนัก ความแก่ความเจ็บของร่างกาย ตลอดถึงความตายปรากฏให้เห็นได้เร็ว ทั้งเป็นเจ้าปัญญา ความคิดรู้ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงว่าพระพุทธเจ้าเกิดในมนุษย์ภูมินี้เท่านั้น นับเป็นภูมิกลางของภูมิทั้งปวง ไม่ใช่เป็นทุกข์โดยส่วนเดียวอย่างภูมินรก ทั้งไม่ใช่เป็นสุขโดยส่วนเดียวเหมือนอย่างเทวภูมิ ซึ่งมีภาวะผิดกันตรงกันข้าม

กายของเทพ เรียกว่าเป็น **กายทิพย์** เป็นกายสว่าง ละเอียด ไม่ปฏิกุล เกิดเป็น**อุปปาติกะ** ซึ่งแปลว่า *ลอยเกิด* คือผุดเกิดขึ้น มีตัวตนใหญ่โตทีเดียว แต่เป็น **อหิสสมานกาย** คือ *กายที่ไม่ปรากฏแก่ตาคน* สัตว์นรกและเปรตอสุรกายโดยมากก็เป็นจำพวกอุปปาติกะเหมือนกัน ในเทวภูมิบริบูรณ์ด้วยความสุข อายุก็ยืนยาว แก่ เจ็บ ไม่ปรากฏ ตายก็ไม่ปรากฏหาก จึงเห็นทุกข์ได้ยาก ผู้ที่เกิดเป็นเทพมักเสวยความสุขเพลิดเพลินอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มีแสดงไว้ว่า ได้เคยมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมในบางครั้งบางคราว มักจะมาเฝ้าในเวลากลางคืนดึก ๆ

เรื่อง**เทวดา**นี้ มีเล่าไว้ในที่ต่าง ๆ มากแห่งเดียวกัน มีที่อยู่และชั้นต่าง ๆ กันมาก น่าจะเก็บมาจากคติความเชื่อเก่าก่อน พระพุทธศาสนาเก็บมาเล่าโดยตรงบ้าง ดัดแปลงแก้ไขให้เข้าหลักเกณฑ์ในพระพุทธศาสนาบ้าง ดังเรื่อง**สวรรค์ ๖** ชั้นที่จะกล่าวต่อไป คือ **ชั้นจาตุมหาราชิก** **ชั้นดาวดึงส์** **ชั้นยามะ** **ชั้นดุสิต** **ชั้นนิมมานรดี** **ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี**.

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก

ก่อนที่จะกล่าวถึง**สวรรค์ ๖** ชั้นนี้ น่าจะนึกถึงลักษณะของจักรวาล คือโลกที่มีเขาสีเนรุเป็นแกนกลาง มี **เขาสัตตบริภัณฑ์** คือเขาล้อมรอบ ๗ ชั้น ซึ่งมี **สีทันดรมหาสมุทร** คั่นอยู่ในระหว่างตั้งเป็นรูปร่างขึ้นไว้ก่อน ภูมิสวรรค์อยู่พื้นทวีปทั้งหลายซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์ เช่นชมพูทวีปซึ่งมีอินเดียเป็นศูนย์กลาง จึงอยู่พื้นป่าหิมพานต์ พื้นภูเขาคีฬวันตะหรือหิมालย์ พื้นมหาสมุทรแห่งทวีปทั้งปวงแล้วถึงภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ตั้งต้นแต่ภูเขาสุทิสสนะ จนถึงภูเขาสัสกัถณะ จึงเป็นอันถึง**สวรรค์ชั้นที่**

๑ เพราะยอดเขาสัตตบริภัณฑ์เหล่านี้เองเป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช ๔ องค์กับบริวาร นับเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๑ เรียกว่า **จatumหาราชิก**.

ท้าวมหาราช ๔ องค์นี้ แบ่งกันครอบครองดังนี้

ด้านทิศตะวันออกของเขาสินเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าวตรีภุช** มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นปพพวิเทหทวีป)

ด้านทิศใต้เป็นที่อยู่ของ **ท้าววิรุฬหก** มีพวกกุมภภัณฑ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นชมพูทวีป) พวกกุมภภัณฑ์นี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่ทานพรากษส

ด้านทิศตะวันตกของเขาสินเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าววิรูปักษ์** มีพวกนาคเป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอมรโคยานทวีป)

ด้านทิศเหนือของเขาสินเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าวกุเวร** มีพวกยักษ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอุตตรกรูทวีป)

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ครองอยู่ ๔ ทิศของเขาสินเนรุ มีกล่าวถึงใน **อาฏานาถยสูตร** ดังนี้ ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว หน้าที่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ และบริวารตามที่กล่าวไว้ คือเป็นผู้รักษาด้านหน้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อป้องกันพวกอสูรซึ่งเป็นศัตรูของเทพชั้นดาวดึงส์จะยกขึ้นมาตีเอาถิ่นสวรรค์ชั้นนั้น แต่ใน **สุดตันตปิฎก ตกนิบาต** ได้มีแสดงหน้าที่ให้เป็นผู้ตรวจดูโลก ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่มนุษย์อีกด้วย แสดงเป็นพระพุทธานุภาพที่มีความว่า ในวัน ๘ คำแห่งปัจจุมาตย์บริษัทของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียบตรวจดูโลก ในวัน ๑๔ คำแห่งปัจจุ บุตรทั้งหลายของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียบตรวจดูโลก ในวัน ๑๕ คำแห่งปัจจุ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทียบตรวจดูโลกเองว่า พวกมนุษย์พากันบำรุงมารดาบิดา บำรุงสมณพราหมณ์ เคารพนอบน้อมผู้ใหญ่ในตระกูล รักษาอุโบสถ ทำบุญกุศลจำนวนมากด้วยกันอยู่หรือ เมื่อตรวจดูแล้ว ถ้าเห็นว่ามีจำนวนน้อย ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ซึ่งประชุมกัน ณ **สุธรรมสภา** พวกเทพชั้นดาวดึงส์ เมื่อได้ฟังดังนั้นก็มีใจหดหู่ว่าทิพยกายจักลดถอย อสุรกายจักเพิ่มพูน แต่ถ้าเห็นว่าพวกมนุษย์พากันทำดี มีบำรุงมารดาบิดาเป็นต้น เป็นจำนวนมาก ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์เหมือนอย่างนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันมีใจชื่นบานว่า ทิพยกายจักเพิ่มพูน อสุรกายจักลดถอย^{๕๖}

เรื่องนี้แสดงสอดคล้องกับลัทธิที่ว่า **ท้าวมหาราชทั้ง ๔** มีหน้าที่เป็น **จตุโลกบาล** คือเป็น ผู้คุ้มครองโลกทั้ง ๔ ทิศ ตามที่เชื่อถือกันมาเก่าก่อนพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง**ธรรมเป็นโลกบาล** คือคุ้มครองโลกไว้ ๒ ข้อ คือ **ทิริ ความละเอียดใจ** ที่จะทำชั่ว **โอดตปปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว** เพราะเหตุนี้ จึงไม่กล่าวให้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทำหน้าที่คุ้มครองโลกโดยตรง จะไม่กล่าวถึงเลยก็จะขัดขวางต่อความเชื่อของคนทั้งหลายจนเกินไป

^{๕๖} อจ. ตก. ๒๐/๑๘๐/๔๗๖

จึงกล่าวเปลี่ยนไปให้มีหน้าที่ที่ยาวตรวจดูโลกมนุษย์ ว่าได้พากันทำดีมากน้อยอย่างไร แล้วก็นำไปรายงานพวกเทพชั้นดาวดึงส์ พวกเทพชั้นนั้นได้รับรายงานแล้วก็เพียงแต่มีใจชื่นบานหรือไม่เท่านั้น เห็นได้ว่าท่านผู้รวบรวมร้อยกรองเรื่องนี้ไว้ในพระสุตตันตปิฎก ต้องการจะรักษาเรื่องเก่าที่คนส่วนมากเชื่อถือ ด้วยวิธีนำมาเล่าให้เป็นประโยชน์ในทางตัดเตือนให้ทำดี เหมือนอย่างที่มีคำเก่ากล่าวไว้ว่า ถึงคนไม่เห็น เทวดาก็ยอมเห็น คือแสดงจตุโลกบาลที่เขาเชื่อกันอยู่แล้วในทางที่อาจเข้าใจเป็นธรรมาธิฐาน ซึ่งเป็นข้อมุ่งหมายโดยตรง ถึงจะเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริงและมาคอยตรวจดูโลกว่าใครทำดีไม่ดียังไรก็ไม่เสียหาย กลับจะดีเพราะจะได้เกิดความละอายกลัวเกรงว่า จตุโลกบาลจะรู้จะเห็นว่าทำไม่ดีหรือไม่ทำดี เป็นอันหนุนให้เกิดหิริโอตตัปปะขึ้นได้ ผู้ที่ไม่ยอมเชื่อเสียอีกอาจจะร้ายกว่า เพราะไม่มีที่ละอายยำเกรง วันไว้แต่จะมีภูมิธรรมในจิตใจดีอยู่แล้ว หรือมีที่ละอายยำเกรงอย่างอื่นแทนอยู่ วันที่ท่านกล่าวว่จตุโลกบาลมาตรวจดูโลก เดือนหนึ่งมีไม่กี่วัน ดูเหมือนจะน้อยไป แต่คงไม่หมายความว่าตรวจกรรมของคนเฉพาะวันนั้น วันอื่นไม่เกี่ยวข้องด้วย ควรเข้าใจว่า ตรวจดูรู้ย้อนไปถึงวันอื่น ๆ ในระหว่างที่ไม่ได้ลงมาในวันด้วย ตัวของเราเองทุก ๆ คนก็ย้อนตรวจดูกรรมของตนภายใน ๗ วัน ยังจำได้ โฉนโลกบาลจะไม่รู้กรรมที่ตนเองทำ แม้จะลืมไปแล้วโลกบาลก็ต้องรู้ เมื่อเชื่อว่าโลกบาลมีจริง ก็ควรจะเชื่ออย่างนี้ด้วย จึงจะเป็นโลกบาลที่สมบูรณ์ สรุปลงแล้วทำความเข้าใจว่า โลกบาลมาตรวจตราดูที่จิตใจนี้เอง จะเกิดประโยชน์มาก

ตามหลักในการจัดภูมิต่าง ๆ สัตว์ดิรัจฉานเป็นอบายภูมิต่ำกว่าภูมิมนุษย์และสวรรค์ พระอาจารย์จึงกล่าวว่าในสวรรค์ไม่มีสัตว์เดียรัจฉาน การเกิดในสวรรค์ เกิดโดยอุปปาติกกำเนิดอย่างเดียว จึงนำมามีปัญหาว่า พวกนาคซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาราชจะจัดว่าเป็นภูมิอะไร นอกจากนี้ บริวารของท้าวมหาราชจำพวกอื่น เช่น พวกกุมภภัณฑ์ ก็มีลักษณะพิกล ยักษ์บางพวกก็ดุร้าย เป็นผีที่ยาวลึงมนุษย์ก็มี ดูต่ำต้อยกว่าภูมิมนุษย์ แต่ก็อยู่ในสวรรค์ชั้นหนึ่งนี้ด้วย ตามที่กล่าวมานี้ น่าเห็นว่าเก็บเอามาจากเรื่องเก่า ๆ จึงฟังไม่สนิทตามหลักการจัดภูมิต่าง ๆ ดังกล่าว

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ชั้นที่สองชื่อว่า **ดาวดึงส์ภวันะ** แปลว่า *ภพดาวดึงส์* เรียกกันว่า **สวรรค์ชั้นดาวดึงส์** ตั้งอยู่บนพื้นเบื้องบนของเขาสินธู ซึ่งอยู่กลางภูเขาปริภันต์ทั้ง ๗ เป็นแกนกลางของโลกดังกล่าวมาแล้ว นครดาวดึงส์นี้ท่านกล่าวในคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ในที่ที่หมื่นโยชน์ (น่าจะนับผ่าศูนย์กลาง) เพราะมีกล่าวว่ระหว่างทวารของปราการ (ประตูกำแพงเมือง) อันเป็นทวารกลางทั้ง ๔ ด้าน นับได้ด้านละหมื่นโยชน์ เป็นนครคีรีที่มีปราการโดยรอบเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งปวง มีทวารทั้งหมดพันทวาร ประดับไปด้วยสวนและสระโบกขรณีทั้งหลาย ท่ามกลางนครมีปราสาทชื่อ **เวชยันต์** เป็นที่ประดับของท้าว **ลักก-เทวราช** ผู้เป็นจอมเทพ ที่ไทยเราเรียกกันว่า **พระอินทร์** เวชยันต์ปราสาทนี้แพรวพราวไปด้วยรัตนะ

ทั้ง ๗ (ใน **อภิธานปทีปิกา**^{๔๗} กล่าวไว้ว่า ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ วชิระ (เพชร) ประพาฬ แต่ในที่อื่นว่า คือ มณี ไพฑูรย์ ประพาฬ มุกดา วชิระ แก้วผลึก แก้วหุง) ประดับไปด้วย ๗ วรรณะต่าง ๆ คือ ธง แก้วมณีมีคันเป็นทอง ธงแก้วมุกดามีคันเป็นแก้วประพาฬ ธงแก้วประพาฬ มีคันเป็นแก้วมุกดา ๗ วรรณะทั้ง ๗ มีคันเป็นวรรณะทั้ง ๗ มีต้น **ปาริฉัตตกะ** สูงใหญ่ ภายใต้ต้นไม้ นี้มีแท่นศิลาชื่อว่า **บัณฑุกัมพล** (เหมือนผ้าขนสัตว์สีเหลือง) มีสีเหมือนดอกชัยพฤกษ์สีครึ่งและสีบัวโรย เป็นพระแท่นที่ประทับของพระอินทร์ ในเวลาประทับนั่งอ่อนยวบลงไปกึ่งกาย ในเวลาลุกขึ้นก็กลับ เต็มขึ้นมาเหมือนเตียงสปริง มีช้างชื่อ **เอราวัณ** เป็นพาหนะสำหรับทรง แต่ท่านว่าในทิวโลกไม่มี สัตว์ดิรัจฉาน ฉะนั้น ช้างนี้จึงเป็นเทวบุตรชื่อว่าเอราวัณ มีหน้าที่คอยเฝ้าติดตามเป็นช้างสำหรับทรง ของพระอินทร์ ในเวลาที่มีพระประสงค์จะเสด็จออกเพื่ออุทยานกีฬา พรรณนาถึงช้างเทวบุตรจำแลงนี้ว่า มีตะพอง ๓๓ ตะพอง สำหรับเทวบุตร ๓๓ พระองค์ รวมทั้งพระอินทร์ซึ่งเป็นสหายบำเพ็ญกุศล ร่วมกันมาในสมัยเป็นมนุษย์ ตะพองกลางชื่อว่า **สุทัสนะ** เป็นที่ประทับของพระอินทร์ มีมณฑปรับตะพอง (จะตรงค้ำว่ากูปกระมัง) มี ๗ วรรณะในระหว่าง ๆ ปลายสุดห้อยข้ายพวรรณกระดิ่งหรือกระดิ่ง เมื่อต้องลมอ่อน ๆ โขยพัด ก็ดังปานเสียงทิพย์สังคีตอันเสนาะประสานกับเสียงดนตรีมืองค์ ๕ กลาง มณฑปมีบัลลังก์มณีเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ตะพองบริวารนอกนี้เป็นที่ประทับของเทพบุตร ทั้งหลายผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันมาแต่ปางบรรพ์ ตะพองทั้ง ๓๓ นั้น แต่ละตะพองมี ๗ งา มีคำ พรรณนาถึงสิ่งที่มีอยู่ในงาแต่ละงายิ่งวิจิตรพิสดาร ว่ามีสระโบกขรณีแห่งปทุมชาติชูสลับไปด้วยดอก และใบ ซึ่งแต่ละใบเป็นลานพ่อน้ำของเทพธิดา ท่านนับรักษาจำนวนอย่างละ ๗ ๆ อย่างเคร่งครัด นายช่างแกะสลักงาผู้สามารถก็น่าจะแกะสลักงาให้เหมือนอย่างที่พรรณนาไว้ได้โดยยาก ช้างเอราวัณ ๓๓ ตะพอง น่าจะเขียนภาพได้ยาก และดูจะรุงรังไม่งดงาม จึงมักเขียนย่อลงมาเป็นช้าง ๓ เคียร เคียรละ ๒ งา ซึ่งดูงดงามและเป็นสัญลักษณ์พิเศษว่าเป็นช้างทรงของพระอินทร์ โดยเฉพาะเห็นภาพ ก็รู้กันได้โดยทั่วไป นอกจากนี้ยังมีรถชื่อ **เวษยันต์** เทียมม้าอาชาไนยที่แอกข้างละพันม้า มีบัลลังก์ ที่ประทับปกคลุมฉัตรกางกั้น พร้อมทั้งธงติดประดับอยู่ตามที (ม้าอาชาไนยนั้น แม้ไม่ได้กล่าวว่าเป็น เทพบุตรจำแลง แต่เมื่อวางกฎเกณฑ์ลงไปว่า ในทิวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน และเมื่อต้องการจะให้ มีม้าเทียมรถ ก็ต้องกล่าวว่าเป็นเทวบุตรจำแลงเช่นเดียวกัน และในคัมภีร์รุ่นเก่ากล่าวว่ายเทียมม้าหนึ่งพัน ส่วนในคัมภีร์รุ่นหลังกล่าวขยายออกว่ายเทียมแอกข้างละพัน จึงรวมเป็นสองพัน)

เมือง **นครไตรตรึงษ์** (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) นี้ เบื้องบูรพทิศมีอุทยานชื่อว่า **นันทวัน** และ **จลนันทวัน** มีสระโบกขรณีชื่อ **นันทา** และ **จลนันทา** แทบฝั่งสระโบกขรณีนั้นมีแผ่นดินดาด ชื่อว่า **นันทา** และ **จลนันทา**

เบื้องทักษิณทิศ มีอุทยานชื่อ **ปารุสวัน** มี **ภัทราโบกขรณี** (สุภัทราโบกขรณี) มีแผ่นดินดาด ชื่อว่า **ภัทรา** (และสุภัทรา)

^{๔๗} อภิธาน. ๑๓๓/๔๓๐.

เมืองปัจฉิมทิศ มีอุทยานชื่อ **จิตรลดาวัน** (จุลจิตรลดาวัน) มีสระ **จิตราไปกขรณี** (จุลจิตราไปกขรณี) มีหินดาด**จิตรา** (จุลจิตรา)

เมืองอุตรทิศ มีอุทยานชื่อ **มิสสกัน** สระ**ธัมมาไปกขรณี** (สระสุธัมมาไปกขรณี) มีแผ่นหินดาด **ธัมมา** (สุธัมมา)

เมืองอีสานทิศ มีอุทยานชื่อ **มหาวัน** และ **ปุลนทริกวัน** ในปุลนทริกวันโนทยานนั้นมีต้นปาริฉัตตกะซึ่งภายใต้มีแท่นปั้นทุกัมพลศิลาตั้งกล่าวแล้ว ถัดต้นปาริฉัตตกะนั้นออกไป มีศาลาใหญ่ชื่อ **สุธัมมา** เป็น **เทวสภา** ที่ประชุมสภาเทวดา

เมืองทิศอาคเนย์ มีพระเจดีย์ทองชื่อ **จุฬามณี** งามรุ่งเรืองด้วยแก้วอินทนิล กลางองค์เป็นทองจนถึงยอด ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ มีกำแพงประดับด้วยธงล้อมรอบ

วันะ (ปา) หรืออุทยาน (สวน) พระอินทร์นครดาวดึงส์ ใน **อภิธานปทีปิกา** ว่ามี ๔ คือ **นันทวัน** **มิสสกัน** **จิตลดาวัน** (หรือจิตรลดาวัน) **ผารุสกัน** แต่ในที่อื่นเรียก **ปารุสกัน** แทน **ผารุสกัน** ก็มี ใน **ไตรภูมิพระร่วง** เพิ่ม **มหาวัน** และ **ปุลนทริกวัน** ในทิศอาคเนย์^{๕๙}

ต้นไม้ที่ใหญ่ มีอายุยืนนานตลอดกับกาลป์ ตามคติโบราณว่ามีอยู่ ๗ ต้น คือ ๑. **ขมพู** (**ไม้หว่า**) ประจำขมพูทวีป ๒. **สิมพลี** (**ไม้จั่ว**) ของพวกครุฑ ๓. **กะทัมพะ** (**ไม้กระทุ้ม**) ประจำอมรโคยานทวีป ๔. **กัปปรุกษะ** (**กัลปพฤกษ์**) ประจำอุตตรกรูททวีป ๕. **สิรีสะ** (**ไม้ทริก**) ประจำปุพพวิเทหทวีป ๖. **ปาริฉัตตกะ** หรือ **ปาริชาติก** (**ไม้ปาริชาติกทิพย์**) ประจำภพดาวดึงส์ ๗. **จิตรปาฐลี** (**ไม้แคล้อยทิพย์**) ประจำภพอสูร ซึ่งเป็นบุพพเทพของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๕๙}

บุพพกรรมของพระอินทร์

พระอินทร์ซึ่งเป็นพระราชของเทพชั้นดาวดึงส์ มีประวัติเล่าไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ก่อนแต่ไปเกิดเป็นเทวราช ได้เกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้าน **มจลคาม** ใน **มคธรัฐ** เป็นบุตรของสกุลใหญ่ ได้นามในวันขนานนามว่า **มขกุมาร** แต่เรียกกันเมื่อเติบโตขึ้นว่า **มขมาณพ** มีภริยาและบุตรธิดาหลายคน มขมาณพให้ทาน รักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ และพอใจแผ้วถางภูมิประเทศ ปราบเกลี่ยพื้นที่ สร้างศาลาปลูกต้นไม้ ขุดสระน้ำ ทำถนนหนทาง ทำสะพาน จัดทำจัดหาตุ่มน้ำ และสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ประชาชน (ถ้าในบัดนี้ ก็น่าจะตรงกับที่เรียกว่าเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น) มีปรกติชอบสละเอาดีเรียบริ้อยร่มรื่นที่เรียกว่า **รมณียะ** ต้องการให้ท้องถิ่นทั้งหลายเป็นรมณียสถานทั่ว ๆ ไป

ดังที่เล่าไว้ในอรรถกถาเริ่มเรื่องว่า^{๖๐}

มขมาณพไปทำงานในหมู่บ้าน ก็ใช้เท้าเกลี่ยฝุ่นในที่ซึ่งยืนอยู่ให้เรียบ คนอื่นเข้ามาแย่งที่ก็

^{๕๙} ไตรภูมิ. น. ๑๐๐-๑๑๐; อภิธาน. ๘/๒๓.

^{๕๙} มโน. ปุ. ๑/๕๓๐; อภิธาน. ๘/๒.

^{๖๐} กุลาวกชาดก ชาตก. ๑/๒๕๗-๓๐๘.

ไมโครธ ถอยไปทำที่อื่นให้เรียบร้อยไป คนทั้งหลายก็มักพากันยึดที่ซึ่งมขมาณพเกลี่ยเรียบร้อยแล้ว มขมาณพเห็นว่าคนทั้งปวงมีความสุขด้วยกรรมคือการทำงานของตน ฉะนั้น กรรมนี้พึงเป็นบุญกรรมที่ ให้สุขแก่ตนแน่ ก็ยิ่งมีจิตขะมักเขม้นที่จะทำพื้นที่ให้เป็นรรมณียะมากขึ้น จึงใช้จอบขุดปราบพื้นที่ให้เรียบ เป็นลานให้แก่คนทั้งหลาย เอาใจใส่ให้ไฟให้น้ำในเวลาที่ต้องการต่อไปก็แผ้วถางสร้างทางสำหรับประชาชน ชายหนุ่มอื่นได้เห็นก็มีใจนิยม ก็มาสมัครเป็นสหายร่วมกันทำทางเพิ่มขึ้น จนมีจำนวนนับได้ ๓๓ คน ทั้งหมดช่วยกันขุดกันถมทำถนนยาวออกไป จนถึงประมาณโยชน์หนึ่งสองโยชน์

ฝ่ายนายบ้านเห็นว่า สหาย ๓๓ คนเหล่านั้นประกอบการงานที่ไม่เหมาะสมไม่ควร จึงเรียกมา สอบถามและสั่งให้เลิก แต่ ๓๓ สหายกล่าวว่า พวกตนทำทางสวรรค์ จึงไม่ฟังคำห้ามของนายบ้าน พากันสร้างทางต่อไป นายบ้านมีความโกรธ จึงไปทูลฟ้องพระราชาวามีโจรคุมกันมาเป็นพวก พระราชามีได้ทรงพิจารณาได้ส่วน มีรับสั่งให้จับมาทั้ง ๓๓ คน แล้วรับสั่งให้ปล่อยช้างให้เหยียบเสีย ให้ตายทั้งหมด มขมาณพได้โอวาทสหายทั้งหลายให้พร้อมกันไม่ทำความโกรธ แม่เมตตาดำจิตไปยัง พระราชา ๑ นายบ้าน ๑ ช้าง ๑ ในตนเอง ๑ ให้เสมอเท่ากัน ทั้ง ๔ ฝ่าย ชนทั้งหมดได้ปฏิบัติอย่างนั้น ช้างไม่อาจจะเข้าไปใกล้ด้วยเมตตาดานาภาพของชนเหล่านั้น พระราชาทรงทราบ มีพระดำริว่า ช้างน่าจะ เห็นคนมาก จึงไม่อาจเข้าไปเหยียบ จึงรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนปูปิดพวกเขาเสีย แล้วปล่อยให้ช้างเหยียบ แต่ช้างก็ถอยกลับแต่ไกล พระราชาทรงกลับได้พระดำริขึ้นว่า น่าจะมีเหตุการณ์ในเรื่องนี้ จึงรับสั่ง ให้นำคนเหล่านั้นเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ ตรัสสอบถาม มขมาณพและสหายได้กราบทูลให้ทรงทราบ โดยตลอด พระราชาทรงสดับแล้วทรงโสมนัส ทรงขอโทษมขมาณพและสหายแล้วทรงปลดนายบ้าน ออกจากตำแหน่ง ทรงลงโทษให้เป็นทาสของพวกเขา และได้พระราชทานช้างนั้นให้เป็นพาหนะ พร้อมกับบ้านหมู่นั้นให้เก็บส่วยบริโภคนตามความสุข คือทรงตั้งให้เป็นนายบ้านแทน คำว่า นายบ้าน เรียกว่า **คามโภชกะ** แปลว่า **ผู้กินบ้าน** ตรงกับคำเก่าว่า **กินบ้านกินเมือง** เพราะตามธรรมเนียมในครั้งนั้น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองย่อมเรียกเก็บส่วยในบ้านเมืองนั้นบริโภคน

สหายทั้ง ๓๓ เมื่อพ้นโทษออกมา ทั้งได้รับพระราชทานกำลังสนับสนุน ก็ยิ่งเห็นอนิสงส์ของ บุญ มีใจผ่องใสคิดอ่านทำบุญให้ยิ่งขึ้นไปอีก ได้วางกำหนดการสร้างศาลาเป็นที่พักของมหาชนเป็น ถาวรวัตถุที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ได้เรียกนายช่างมามอบหมายให้ทำการสร้าง แต่ห้ามมาตุคามคือผู้หญิง เข้ามามีส่วนสร้างศาลานั้น

มขมาณพมีภรรยา ๔ คน คือ **นางสุนันทา นางสุจิตรา นางสุธรรมา นางสุษาดา** นางสุธรรมาได้ให้ลิบบนนายช่างขอให้ช่วยให้ตนเป็น **เชษฐะ** คือให้ออกหน้าในศาลานี้ นายช่างรับรอง และแนะนำให้จัดหาไม้มาตากให้แห้ง ให้ตาก แกะเป็นข้อฟ้าซ้อนไว้ ต่อมาเมื่อการสร้างศาลาเสร็จ เว้นแต่ข้อฟ้า ในวันยกข้อฟ้า นายช่างแจ้งว่าลิบบนทำข้อฟ้าไว้เสียแล้ว แลไม้ที่ตัดในบัดนี้ก็ใช้ทำไม่ได้ ต้องตัดตากไว้ให้แห้งก่อนจึงทำได้ แต่ถ้าจะมีข้อฟ้าที่ทำไว้ขายที่ไหน ก็ควรหาซื้อมา ชนเหล่านั้นพากันเที่ยวหา พบข้อฟ้าในเรือนของนางสุธรรมาก็ซื้อ นางสุธรรมาไม่ยอมขาย แต่จักให้เพื่อให้ตนมี

ส่วนร่วมในการสร้างศาลาด้วย คนเหล่านั้นก็ไม่ยอม นายช่างกล่าวว่า ไม่มีที่ไหนจะเว้นเสียได้จากผู้หญิง นอกจากพรหมโลกเท่านั้น ขอให้ยอมรับข้อฟ้าของนางสุธรรมา เพื่อให้การงานสำเร็จ พวกเขาไม่มีทางจะหลีกเลี่ยง จึงยอมรับข้อฟ้าของนางสุธรรมา

เมื่อยกข้อฟ้าขึ้นติดแล้ว ศาลาก็เป็นอันเสร็จบริบูรณ์ คนทั้งปวงก็พากันเรียกว่า **ศาลาสุธรรมา** ชื่อของนางสุธรรมาคณเดียวปรากฏ ชื่อของชนทั้ง ๓๓ ไม่ปรากฏ ฉะนั้น นางสุธรรมาก็กลายเป็นผู้มีส่วนสำคัญศาลา เพราะทำให้บังเกิดความสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งเหมือนเป็นเจ้าของศาลาทั้งหมด เพราะเรียกกันว่าศาลาสุธรรมา จึงได้เป็นเขมฐะคือเป็นผู้ออกหน้ากว่าใครทั้งหมด มฆมาณพและสหายปรารถนาจะไม่ให้ผู้หญิงเข้าเกี่ยวข้องในการทำบุญสร้างศาลา ก็เป็นอันไม่สมประสงค์ แต่ศาลาก็สำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ตามประสงค์ แสดงว่าอันการจะห้ามใครจากการทำบุญนั้นเป็นการยาก ไม่เลือกว่าหญิงหรือชาย ถ้าเขาปรารถนาจะมีส่วนทำบุญด้วยแล้ว ก็ต้องหาวิธีทำด้วยจนได้

มฆมาณพได้แบ่งศาลาออกเป็น ๓ ส่วน คือ ทำเป็นที่อยู่ที่พักสำหรับอิสรชนส่วนหนึ่ง สำหรับคนเข็ญใจส่วนหนึ่ง สำหรับคนใช้ส่วนหนึ่ง และทั้ง ๓๓ คนได้ปูลาดแผ่นอาสนะไว้ทั้ง ๓๓ ที่ โดยตกลงกันไว้ว่า อาคันตุกะเข้าไปพักบนแผ่นอาสนะของผู้ใด ก็เป็นภาระของผู้นั้นจะรับรองเลี้ยงดู มฆมาณพปลุกต้นทองกลาง (โกวิฬาระ) ไม้ต้นหนึ่งในที่ไม่ไกลศาลา ภายใต้อันทองกลางได้วางแผ่นหินไว้

ฝ่ายนางสุนันทาคิดว่า ผู้ชายเหล่านี้ห้ามพวกเราผู้หญิงเข้ามีส่วนสร้างศาลาด้วย แต่นางสุธรรมาฉลาดจึงได้มีส่วนทำข้อฟ้า ปรารถนาจะทำอะไรสักอย่างหนึ่งร่วมด้วย คิดเห็นว่าควรให้ชุดสระโบกขรณีเพื่อผู้มาอาศัยศาลาจะได้ใช้ดื่ม ใช้อาบ จึงให้ชุดสระโบกขรณี นางสุจิตราเห็นนางสุธรรมาและนางสุนันทาได้ทำกุศลคนละอย่างแล้ว ปรารถนาจะทำบ้าง คิดเห็นว่าคนที่มาอาศัยศาลาได้ดื่มและอาบน้ำแล้ว ก็ควรจะได้ประดับมาลัยดอกไม้ จึงให้สร้างสวนดอกไม้เป็นที่ร่มรมย์ ได้จัดทำไม้ดอกและไม้ผลต่าง ๆ มาปลูกไว้โดยมาก จนถึงกล่าวกันว่า ไม้ดอกและไม้ผลชื่อไหนจะไม่มีในส่วนนั้นเป็นไม่มี คือว่ามีเป็นส่วนมาก

ส่วนนางสุชาดาคิดว่า ตนเป็นธิดาของลุงของมฆมาณพ และเป็นภรรยาด้วย ฉะนั้น กรรมที่มฆะทำก็เหมือนเป็นของนาง หรือกรรมที่นางทำก็เป็นเหมือนของมฆะ จึงไม่ทำกุศลอะไร เอาแต่ใช้เวลาตกแต่งร่างกายให้งดงามอยู่เสมอเท่านั้น เพื่อให้เป็นที่รักของมฆมาณพอย่างไม่จืดจาง และก็ปรากฏในเรื่องต่อไปว่า นางสุชาดาได้เป็นที่รักมากของท้าวสักกเทวราช จนถึงชื่อของนางได้ไปเป็นพระนามของท้าวสักกเทวราชพระนามหนึ่งว่า **สุขัมบดี** แปลว่า **สามีของสุชาคือสุชาดา**

มฆมาณพกับสหายบำเพ็ญกุศลสาธารณประโยชน์ดังกล่าว อีกนัยหนึ่งกล่าวว่า บำเพ็ญ **วัตตบท ๗ ประการ** (จะกล่าวถึงข้างหน้า) ตลอดมา ลิ่นชีวิตแล้วจึงเกิดในภพดาวดึงส์ (ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาลินรู) มฆมาณพเป็นท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ เมื่อพระอินทร์และสหายขึ้นไปบังเกิดที่นั่น พื้นที่ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นนี้หาได้ว่างเปล่าอยู่ไม่ เพราะได้มีเทพพวกหนึ่งมาบังเกิดอยู่ก่อนแล้ว พวกบุพพเทพ

(เทพผู้เกิดอยู่ก่อน) เหล่านี้ มี **ท้าวเวปจิตติ** เป็นหัวหน้า จะเรียกชื่อสวรรค์ชั้นนี้ในสมัยที่พวกบุพพ-เทพเหล่านั้นอยู่อย่างไรไม่ปรากฏ แต่คงจะยังไม่เรียกว่าดาวดึงส์ซึ่งมีความหมายเฉพาะถึงเทพพวกหลัง หรืออาจจะยังไม่เป็นสวรรค์ก็ได้ เพราะยังไม่มีทิพยสมบัติต่าง ๆ เช่น เวชยันตปราสาทเป็นต้น เทียบเหมือนอย่างว่ายังเป็นเมืองป่าอยู่ เมื่อเทพพวกหลังบังเกิดขึ้น ๓๓ องค์แล้ว เทพพวกก่อนได้ทำสักการะต้อนรับเทพผู้มาใหม่ พิธีทำสักการะต้อนรับ คือแจกดอกปทุมทิพย์ให้ แบ่งความเป็นราชาให้กึ่งหนึ่ง น่าจะหมายความว่าแบ่งบ้านเมืองให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง และเชิญประชุมเลี้ยง **คณทุพาน** ร่วมกันอย่างเต็มที่ ดูจะเป็นพิธีต้อนรับเข้าเป็นพวกเดียวกัน ท้าวสักกเทวราชยังไม่พอใจที่จะเป็นพระราชากรอบครองเพียงกึ่งสวรรค์ ได้นัดหมายบริษัทของตนมาให้ดื่ม **ทิพยสุรา** แต่ให้แสดงเหมือนอยากดื่ม เมื่อเทพสองพวกมาประชุมเลี้ยงกันในครั้งนั้น เทพเจ้าถิ่นพากันดื่มทิพยสุราจนเมา ล้มกลิ้งเกลือกอยู่ ฝ่ายเทพผู้มาใหม่ไม่ดื่มครั้นเห็นเทพเจ้าถิ่นเผลอพากันเมาสิ้นสติไปทั้งหมดแล้ว ท้าวสักกเทวราชก็สั่งให้ช่วยกันจับพวกเทพเจ้าถิ่นเดิมเหวี่ยงลงไปจากยอดเขาสิเนรุ เทพเจ้าถิ่นเดิมมีบุญที่ได้ทำไว้น้อย จึงตกลงไปยังเชิงเขาสิเนรุ เกิดเป็นเมืองขึ้นภายใต้เขาสิเนรุมีขนาดเดียวกับดาวดึงส์ มีสิ่งต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน เช่น ดาวดึงส์มีต้นปาริฉัตตกะ ภาวนีใหม่มีต้น **จิตตปาฎลี** พวกบุพพเทพเมื่อถูกเหวี่ยงตกลงมาอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ได้ชื่อว่า **อสุระ** ภาวนีที่อยู่ก็ชื่อว่า **ภาวนีอสุระ** คำว่า **อสุระ** แปลว่า **ไม่เป็นใหญ่รุ่งเรืองเหมือนสุระคือเทพ หรือเป็นข้าศึกต่อสุระคือเทพ** ดังที่ได้แปลมาแล้วข้างต้น โดยที่แท้ก็คือเทพพวกหนึ่ง แต่มีบุญต่ำต่อยกกว่าเทพพวกหลัง ท้าวสักกเทวราชกับสหาก็ได้ครอบครองสวรรค์ชั้นนั้นทั้งหมด ส่วนพวกบุพพเทพหรืออสุระ เมื่อต้องไปอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ผูกใจเจ็บแค้น ยกทัพขึ้นไปทำสงครามกับเทพบนเขา เพื่อยึดเอาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คืนเนื่อง ๆ

ฤดูของสงครามระหว่างเทพกับอสุระโดยปรกติ คือฤดูต้นไม้ประจำเมืองทั้งสองออกดอก พระอาจารย์ยังพรรณนาไว้อีกว่า ภาวนีทั้งสองนี้เสวยทิพยสมบัติเช่นเดียวกัน มีขอบเขตและสิ่งต่าง ๆ คล้ายกัน จนถึงพวกอสุระเองก็เข้าใจว่า อสุรบุรีเป็นเมืองเก่าของตนคือดาวดึงส์ ครั้นต้นจิตตปาฎลีออกดอก ได้เห็นดอกของต้นไม้นี้ จึงทราบว่ามีชั้นดาวดึงส์เสียแล้ว จึงยกทัพขึ้นไป ส่วนท้าวสักกเทวราชก็ได้เตรียมเมืองดาวดึงส์ไว้รับเทพอสุระ ได้วางอารักขาที่ด่านเฉลี่ยงไว้ถึง ๕ ด่าน นับแต่ด่านนอกเข้ามา คือด่านชั้นที่หนึ่ง **นาค** รักษา ด่านชั้นที่สอง **ครุฑ** รักษา ด่านชั้นที่สาม **กุมภภัณฑ์** คือทานพราภษรรักษา ด่านชั้นที่สี่พวก **ยักษ์** ทหาร รักษา ด่านชั้นที่ห้า **ท้าวมหาราชทั้งสี่องค์** รักษา พันด่านเหล่านี้จึงถึงนครดาวดึงส์ซึ่งสร้างอินทปฎิมา (รูปเหมือนพระอินทร์) ไว้ที่ประตูเมืองทั้ง ๔

ครั้น **เทवासुरสงคราม** เกิดขึ้นแล้ว ในบางคราวอสุรเทพมีกำลังก็ตีพวกเทพบนยอดเขาให้ถอยร่นขึ้นไปโดยลำดับ พวกอสุรเทพตีหักด่านทั้งห้าขึ้นไปได้แล้ว ครั้นไปถึงเทพนครดาวดึงส์ ก็หยุดอยู่เพียงนั้น ไม่อาจจะเข้าไปได้ หรือได้เห็นรูปเหมือนพระอินทร์ คิดว่าพระอินทร์เสด็จออกมาก็ตกใจ ยกถอยกลับลงไปยังเมืองใต้เขาตามเดิม แต่บางคราวพวกเทพบนเขามีกำลังก็ตีพวกอสุรเทพถอยลง

ไปจนถึงอสูรนครใต้เขา พวกเทพบนเขาติดตามลงไปได้แค่นั้น ไม่อาจจะตีเอาอสูรบุรีได้ ต้องถอยกลับขึ้นมา ฉะนั้น เทพนครดาวดึงส์และอสูรนคร จึงได้ชื่อว่า **อยุชมบุรี** แปลว่า **เมืองที่รบไม่ได้** (ตรงกับคำว่าอยุชยา)

ในเทวสุรสงครามครั้งหนึ่ง เมื่ออสูรเทพยกขึ้นมา พระอินทร์ได้ทรงเวทย์นตเทพรถลงมารับอสูรบนหลังมหาสมุทร ล้อสูรไม่ได้ ก็ทรงเทพรถหนีขึ้นมาจากที่สุตมหาสมุทรด้านทักษิณผ่านป่าไม้ไว้ด้วยอำนาจแรงกระเทือนของเทพรถ พวกลูกครุฑพากันตมมหาสมุทรร้องระงม พระอินทร์ทรงเกิดกรุณา จึงสั่งมาตลีเทพสารณีให้กลับเทพรถเพื่อมิให้สัตว์เป็นอันตราย ฝ่ายอสูระซึ่งไล่ตามกระชั้นชิด เห็นพระอินทร์กับเทพรถ คิดว่าคงได้กำลังหนุนเกิดความกลัวก็ถอยหนีลงไปสู่อสุรภพ

ฝ่ายพระอินทร์ เมื่อเข้าสู่เทพนคร แวดล้อมไปด้วยหมู่เทพในเทวโลกทั้งสอง คือชั้นจาตุมหาราชและชั้นดาวดึงส์ ประทับยืนในท่ามกลางนคร จึงเกิดปราสาทขึ้น (ในบาลีใช้คำว่าสร้างปราสาท ในอรรถกถาใช้คำว่า ผุดขึ้น) ได้นามว่า **เวชยันต์** เพราะเกิดขึ้นในที่สูงสุดแห่งชั้นชนะ คือชนะอสูรแล้ว จึงสร้างหรือเกิดขึ้น

สงครามที่เล่านี้น่าจะเป็นครั้งแรก ครั้นได้ชัยชนะบังเกิดเวชยันตปราสาทขึ้นแล้ว จึงได้วางอาร์กษาไว้ที่ด่านเฉลี่ยง ๕ ชั้นดังกล่าวแล้ว พระอินทร์จึงได้เป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นนี้ และชั้นจาตุมหาราช ดังที่กล่าวว่าเป็นเทวราชในเทวโลกทั้งสอง แต่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็อยู่ไม่เป็นปกติสุขนัก ต้องทำสงครามกับพวกอสูรซึ่งเป็นเจ้าถิ่นเดิมอยู่เนือง ๆ แต่ทั้งสองฝ่ายก็ไม่อาจจะเอาชนะกันได้ เพราะต่างก็ได้บำเพ็ญบุญมาด้วยกัน

จะกล่าวถึงสตรี ๔ นางในเรือนของมฆมาณพ นางสุธัมมาสิ้นชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ **เทวสภาชื่อสุธัมมา** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุธัมมา ท่านว่าไม่มีที่อื่นจะนำขึ้นชมยั้งไปกว่าจนถึงกล่าวกันว่า นำขึ้นชมเหมือนสุธัมมาเทวสภา นางสุนันทาก็ไปเกิดในสวรรค์ชั้นเดียวกัน **สระโบกขรณีชื่อนันทา** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุนันทา แม่นางสุจิตรา ก็เหมือนกัน ไปเกิดร่วมสวรรค์ชั้นเดียวกันนั้น **อุทยานชื่อว่าจิตรดาวัน** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุจิตรา เป็นที่ซึ่งพวกเทพนำเทพบุตรผู้เกิดบุญนิมิตไปเที่ยวชมให้เพลิดเพลิน ฝ่ายนางสุชาดาแปลกกว่าเพื่อน ไปเกิดเป็นนางนงกยาลที่ลำธารภูเขแห่งหนึ่ง

พระอินทร์ทรงส่งทิพยเนตรดูบริวาริกาของพระองค์ ทรงทราบว่ทั้ง ๓ นางได้มาเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยกันแล้ว ขาดแต่นางสุชาดา ทรงจินตนาว่าไปเกิดในที่ไหน ก็ได้ทรงเห็นว่าไปเกิดในที่นั้น ทรงดำริว่า นางสุชาดาเป็นผู้เขลาไม่ทำบุญกุศลอะไร จึงไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน ทรงคิดช่วยให้นางได้ทำบุญกุศลเพื่อเป็นเหตุให้นางมาเกิดในเทวโลก จึงทรงจำแลงพระองค์เสด็จไปหานางนงกยาลสุชาดา บันดาลให้นางระลึกชาติได้ และให้ทราบว่าพระองค์กับอีกสามนางไปเกิดในดาวดึงส์เทวโลกแล้ว ทรงทำให้นางปรารถนาจะเห็นหญิงสหายในเทวโลก จึงทรงนำนางไปปล่อยไว้ที่สระโบกขรณีนันทา แล้วตรัสบอกสามนางให้ไปเยี่ยม นางสวรรค์ทั้งสามได้พากันไปยังฝั่งสระโบกขรณี

นั้นหา ได้เห็นนางนงกยางสุชดาจับอยู่ในที่นั้น ก็พากันหัวเราะเยาะเย้ย ชวนกันให้ดูรูปร่าง ว่าช่างสม เป็นผลของการเอาแต่แต่งตัว ชวนกันให้ดูจะงอยปาก ชวนกันให้ดูแข็งและเท้า ชวนกันให้ดูอัธยาศัย ร่ากายว่าช่างโสภา ฝ่ายนางนงกยางสุชดา มีความละอาย ขอให้พระอินทร์นำกลับไป ฝ่ายพระอินทร์ ก็ได้ทรงนำนางลงไปปล่อยในที่ธารน้ำตามประสงค์ ทรงบันดาลให้นางได้รู้คิดและปรารถนาทิพยสมบัติ ทรงสอนให้นางรักษาศีล ๕ ทรงเตือนให้ไม่ประมาทแล้วเสด็จกลับ นางนงกยางก็ตั้งใจรักษาศีล เว้นจากการเสพปลาเป็น เทียวหาเสพแต่ปลาตาย พระอินทร์ได้เสด็จไปทรงทดลองเป็นปลาอนหงาย เหมือนตายอยู่บนทราย นางนงกยางเห็นเข้า เข้าใจว่าปลาตายก็ตรงเข้าจิกจะกลืน ปลากระดิกหาง ก็รู้ว่าปลาเป็น ก็คาบไปปล่อยในน้ำ พระอินทร์ได้เสด็จมาทรงทดลองหลายครั้ง จนแน่พระทัยว่า นางรักษาศีลมั่นคงก็ทรงยินดี ทรงเตือนให้ไม่ประมาท

นางนงกยางไม่ได้ปลาตาย ขาดอาหาร ก็ฝายผอมไปโดยลำดับ จนสิ้นชีวิต ไปเกิดเป็นธิดา ของนายช่างหม้อด้วยผลของศีล นางได้ตั้งใจรักษาศีล พระอินทร์ได้สอดส่องทิพยเนตรทรงทราบ ได้ทรงนำรัตนะไปประทานให้ในเวลาที่มีชีวิตอยู่ในวัยรุ่นสำหรับเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต เพื่อจะได้ไม่เดือดร้อน ทรงกำชับให้รักษาศีล ๕ ไม่ให้ขาด นางได้รักษาศีล ๕ อย่างมั่นคงจนตลอดชีวิต ก็ไปเกิดเป็นเทพธิดาของ **ท้าวเวปจิตตอิสรินทร์** ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกอสุระ ในอสุรภพณ์ภายใต้เขาสินธุ ผู้เป็นศัตรูของพระอินทร์

อสุรกายสุชดาได้มีรูปร่างประกอบด้วยรูปสิริเป็นพิเศษกว่าเทวกายอื่น ๆ เพราะเหตุที่ ได้รักษาศีลเป็นอย่างดี ท้าวเวปจิตตอิสรินทร์มีความหวังเหนย้งนัก ไม่ยอมยกให้แก่ใครผู้มาขอทั้งหมด แต่ประสงค์จะให้ธิดาเลือกคู่ด้วยตนเอง จึงประกอบ พิธีสยุมพร ให้ประชุมพลเมืองอสุระเพื่อให้ธิดา เลือกสามีตามแต่จะพึงใจ ประทานพวกดอกไม้แก่ธิดาเพื่อที่จะเสี่ยงเลือกคู่ครอง ในขณะที่ประชุม ทำการสยุมพรนั้น พระอินทร์ได้ทรงทราบโดยทิพยเนตร จึงทรงเนรมิตพระองค์เป็นอสุระแก่ เสด็จ ไปยืนในที่สดับรับ ฟังฝ่ายนางอสุรกายสุชดาตามองตรวจดูอสุระผู้มาประชุมกันทางโน้นทางนี้ทั้งหมด พอมองเห็นอสุระแก่จำแลง ก็บังเกิดความรักขึ้นท่วมท้น เหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลมาท่วมทับ ด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาส จึงเสี่ยงพวกดอกไม้ไปยังอสุระแก่จำแลง พวกอสุระทั้งหลายพากันละอาย ว่า ราชชาของพวกตนเลือกคู่ให้ธิดาตามานจนมาได้อสุระแก่คราวนี้

ฝ่ายพระอินทร์ทรงประกาศพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช ทรงนำอสุรกายสุชดาหนีไป ทันที้ พวกอสุระพอรู้ว่าท้าวสักกเทวราชจำแลงมากก็พากันไล่ตาม มาตลีเทพสารธินำเวษยันตรถไปรับ ในระหว่างทาง พระอินทร์ขึ้นประทับเวษยันตรถกับนางสุชดา มุ่งพระพักตร์ไปสู่เทพนคร เมื่อถึงป่าไม้จิว พวกลูกครุฑก็พากันตกใจร้องแข็งแซ่ พระอินทร์ก็มีรับสั่งให้กลับรถพระที่นั่ง เพื่อช่วยลูกครุฑ ไม่ให้เป็นอันตราย พวกอสุระซึ่งไล่ตามคิดว่าพระอินทร์จักได้กำลังหนุน มีความกลัวไม่กล้าไล่ตามต่อไป ก็กลับหลังหนีลงไปอสุรบุรี ท้าวสักกเทวราชนำอสุรกายสุชดาเข้าสู่เทพนคร นางได้ขอพรให้ได้เสด็จ ตามไปในที่ทุกแห่งที่ท้าวสักกเทวราชเสด็จไป เพราะไม่มีมารดาบิดาหรือพี่น้องชายหญิงในเทวโลกนี้

พระอินทร์ได้ประทานปฏิญญาให้แก่นาง ตั้งแต่นั้นมาพวกอสูรเรียกพระอินทร์ว่า **ขรลั๊กกะ** แปลว่า **ท้าวลั๊กกะแก่**.

พระเจดีย์จุฬามณี

พระเจดีย์จุฬามณี ท่านเล่าไว้ว่าเป็นที่บรรจุ **จุฬา** คือ ส่วนของพระเกศาบนกระหม่อมแห่ง **ศิวะ** พร้อมกับ **โมฬี** คือ **มุ่นหรือมวยผมทั้งหมด** และ **มณี** คือ **ปิ่นมณี** หรือ **ปิ่นแก้ว** สำหรับปักมวยผม กับ **เวฐนะ** คือ **เครื่องรัดมวยผม** หรือที่เรียกว่า **รัดเกล้า** ของพระโพธิสัตว์ คำว่า **จุฬา** แปลอีกอย่างหนึ่งว่า **ปิ่น** แต่ในที่นี้ **จุฬามณี** น่าจะแปลว่า **จุฬา** (มวยผม) และปิ่นมณีแห่งจุฬา คำว่า **โมฬี** แปลว่า **มวยผม** หมายถึงมวยผมบนจอม (กระหม่อม) แห่งศิวะก็ได้ มวยผมในส่วนนอกจากนั้นก็ได้อีก คือหมายคลุมถึงมวยผมทั้งหมด ส่วนจุฬาหมายเฉพาะส่วนของผมบนจอมศิวะคือเฉพาะส่วนยอด

มีเล่าไว้ใน **อวิหุเรนิทาน**^{๖๖} ใน **อรรถกถาชาดก** ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรรมถึงทรงม้ากัณฐกะ เสด็จข้ามแม่น้ำโนมา เสด็จลงจากหลังม้า ประทับยืนบนลานทรายทรงเปลื้องอาภรณ์ประทานแก่นายฉันทะ และประทานม้ากัณฐกะแก่เขา แล้วทรงจับพระขรรค์แสงดาบด้วยพระหัตถ์ขวา จับพระจุฬา (ยอดพระเกศา) กับพระโมฬี (มุ่นพระเกศาทั้งหมด) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงตัดด้วยพระขรรค์แสงดาบ พระเกศายังเหลือแนวพระเศียรประมาณสององคุลีม้วนกลับมาทางเบื้องขวาเป็นทักษิณาวฏุ คงอยู่ขนาดนั้นตลอดพระชนมชีพ พระมัสสุก็มีสมควรกันแก่พระเกศา ไม่ต้องปลงพระเกศาและพระมัสสุอีก พระโพธิสัตว์ทรงโยนพระจุฬากับพระโมฬีขึ้นไปในอากาศ ท้าวลั๊กกะเทวราชทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักขุ ทรงรับด้วยผอบรัตนะ ทรงนำขึ้นไปประดิษฐานไว้ในเทวस्तूपชื่อจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับอีกสองสิ่ง คือปิ่นมณีและเครื่องรัดเกล้า ดังกล่าวแล้ว รวมเป็น ๔ สิ่ง คือ ๑. **พระจุฬา** ๒. **พระโมฬี** ๓. **ปิ่นมณี** ๔. **เครื่องรัดเกล้า** นอกจากนี้ยังเป็นที่ยังพระขี้เยวแก้วเบื้องขวาในคราวแบ่งพระธาตุ ดังที่มีเล่าไว้ใน **พระปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีความว่า

เมื่อโศกนพราหมณ์แบ่งพระธาตุ แอบหยิบเอาพระทฐาธาตุ คือขี้เยวแก้วเบื้องขวา ขึ้นซ่อนไว้ ณ ภายใตผ้าโพกศีรษะ พระอินทร์ทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักขุ ทรงดำริว่า โศกนพราหมณ์ไม่อาจทำสักการะให้สมควรแก่พระทฐาธาตุ ควรจะนำมาบูชาในเทวโลก จึงทรงอัญเชิญพระทฐาธาตุนั้นจากผ้าโพกของโศกนพราหมณ์ ประดิษฐานในสุวรรณโกศ ทรงนำขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี ในดาวดึงส์เทวโลก ฉะนั้น ในพระเจดีย์นี้จึงมีสิ่งบรรจุหลายอย่าง แต่ก็เรียกว่า จุฬามณีเจดีย์^{๖๗}

ขัตติยะในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล น่าจะไว้พระเกศายาวมุ่นเป็นโมฬี (มวยผม) มีปิ่นเสียบที่

^{๖๖} ชาดก. ๑/๑๐๒-๓.

^{๖๗} ปฐม. ๕๑๕-๖.

จุฬำ (ผมส่วนยอด) และมีเครื่องรัดเกล้า พระพุทธรูปสมัยแรก มีทำพระเศียรแบบขัดตียะดังกล่าว ในเวสสันดรชาดกมีแสดงไว้ตอนหนึ่งว่า พระเวสสันดรประทานทุกสิ่งแก่ผู้ขอจนกระทั่ง **สุวรรณสุฉี** ดังกล่าวในมหาชาติคำหลวงว่า *ชก็ถอดพระอินท์ปิ่นมาศ ประสาทแก่นายพนเจรนั้น*.

เวทสภาสุธัมมา

เรื่องสุวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดถึงประวัติของท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ตามที่เล่ามาแล้ว โดยมากเก็บความมาจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ในคัมภีร์ฎีกาซึ่งแต่งภายหลังอรรถกถายิ่ง พรรณนาไว้พิสดารว่าคัมภีร์อรรถกถา เช่น พรรณนาถึงรายละเอียดของเครื่องประดับต่าง ๆ จะเก็บความในฎีกาเล่าต่อไปถึง เวทสภาสุธัมมา เวทสภานี้พื้นเป็นแก้วผลึกที่เสาชื่อและคอรับชื้อ (สังฆาฏะ) เป็นต้น สลักเป็นรูปสัตว์ร้ายเป็นต้น ด้วยแก้วมณี เสาสำเร็จด้วยทอง บาทเสา (ถัมภฆฎักะ) และคอรับชื้อสำเร็จด้วยเงิน รูปสัตว์ร้ายสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ นางตรัน (โคปานลี ไม่คำโครงหลังคา) คันทวย (ปักขปาสะ) ขอบมุข สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ หลังคามุงด้วยกระเบื้อง อินทนิลโบกด้วยทอง โดยยอดสำเร็จด้วยรัตนะ ตรงกลางเวทสภามีธรรมาสน์ มีรัตนบัลลังก์กางกั้นเศวตฉัตร เป็นที่พระพรหม ชั้นสูงลงมาแสดงธรรม หรือพระอินทร์หรือเทพผู้รู้ธรรมแสดงธรรม ถัดมาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ แล้วเป็นที่นั่งของเทวบุตร ผู้เป็นสหายทำกุศลร่วมกันมา ๓๓ องค์ แล้วเป็นที่นั่งของเทพผู้มีศักดิ์ใหญ่หน่อยถัดกันไปโดยลำดับ แต่บางคัมภีร์เล่าว่า^{๖๓} ตรงกลางเวทสภาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ น่าจะถือเอาความว่าในวันที่มีแสดงธรรม ก็ตั้งธรรมาสน์ไว้ตรงกลาง ส่วนเวลาปกติตั้งที่ประทับของพระอินทร์มีทิพยลดา (ไม้เครือเถา) ชื่ออาสวดี ส่วนต้นปาริฉัตตะกะ หรือปาริชาตก์ เมื่อออกดอกส่งกลิ่นหอมขจร ก็จะมีลมทิพย์โชยพัดมาเด็ดดอกปาริชาตก์ แล้วมีลมรับดอกให้ปลิวเข้าไปในเวทสภา มีลมกวาดดอกเก่าออก มีลมเกลี่ยดอกใหม่ มีลมบรรจงจัดช่อกลีบและเกสรให้งดงามชวนชม พวกเทพพากันคอยถูดูผลัดใบของต้นปาริชาตก์ เพื่อจะได้ประชุมรื่นเริงในคราวต้นปาริชาตก์ออกดอกบานสะพรั่งเต็มที่

คัมภีร์ต่าง ๆ ชั้นอรรถกถาฎีกาที่พรรณนาเรื่องสุวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลมานาน เช่น **อรรถกถาธรรมบท** ก็เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลประมาณ ๑,๐๐๐ ปี คัมภีร์ฎีกาต่าง ๆ เขียนขึ้นภายหลังจากนั้น และส่วนใหญ่เขียนในลังกา เมื่ออ่านดูหลายคัมภีร์สอบกกัน ก็พบข้อที่กล่าวไม่ตรงกันหลายแห่ง และความบางเรื่องจะขัดกันในตัวก็มี เช่น บ้านเกิดของมฆมาณพ ว่ามจคามก็มี อจลคามก็มี ต้นไม้ประจำสุวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ คือต้นปาริชาตก์ บางคัมภีร์แสดงว่าเกิดขึ้นเมื่อมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ เพราะเหตุที่เมื่อเป็นมนุษย์ได้ปลุกต้นโกวิฬาระ (ทองหลาง) เพื่อเป็นร่มเงาแก่ประชาชน จึงไม่ใช่เป็นต้นไม้ ที่มีอยู่ก่อนเมื่อครั้งบุพเพคืออสุระครอบครองอยู่

แต่บางคัมภีร์เล่าว่า^{๖๓} ภาพน์ดาวดึงส์บนยอดเขาสิเนรุและภพน์อสุระใต้เขาสิเนรุ มีทิพยสมบัติ

^{๖๓} สภ. ป. ๑/๓๙๗-๙.

ต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน ตลอดถึงต้นไม้ประจำภพทั้งสองนี้ก็คล้ายคลึงกัน จนถึงพวกอสุระ เมื่อถอยลงไปตั้งเมืองอยู่ที่ใต้เขาลีเนรุแล้ว ก็ยังเคลิบเคลิ้มไปว่ายังอยู่ที่เมืองเก่าของตนบนยอดเขาลีเนรุ ครั้นถึงฤดูต้นจิตตปาฐลีออกดอก ได้เห็นดอกต้นจิตตปาฐลีแล้ว จึงรู้สึกขึ้นมาไม่ใช่ต้นปาริชาติก็เกิดความเสียดายเมืองเก่าของตน จึงยกกันขึ้นไปเพื่อจะชิงเอาเมืองเก่าซึ่งได้ชื่อว่า ดาวดึงส์นั้นคืน ตามเรื่องที่พรรณนามานี้แสดงว่าต้นปาริชาติก็มีประจำอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว ไม่ใช่มาเกิดขึ้นภายหลัง และสงครามระหว่างเทพกับอสุระก็จะต้องมีทุกคราวที่ต้นจิตตปาฐลีออกดอก แม้ในบัดนี้ก็น่าจะยังทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูที่ต้นจิตตปาฐลีออกดอกดังกล่าว ในการทำสงครามกันท่านยังพรรณนาไว้ว่าไม่มีฝ่ายไหนบาดเจ็บล้มตาย ทั้งชิงเอาเมืองของกันและกัน ก็ไม่ได้ตั้งที่กล่าวมาแล้ว

นำคิดอีกว่าพวกอสุระเป็นพวกบุพเพคือพวกเทพที่อยู่ในถิ่นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน โฉนจึงไม่จัดเข้าพวกเทวดาด้วย และโฉนจึงไม่จัดอสุรภพเป็นสวรรค์ชั้นหนึ่ง และเมื่อไม่จัดเป็นพวกเทวดาจะจัดเป็นพวกอะไร เป็นสุคติ หรือทุคติ และเมื่อทั้งสองฝ่ายต้องทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูออกดอกของต้นจิตตปาฐลี ดูก็จะไม่ค่อยมีความสุขเท่าไรนัก ไม่ค่อยสมกับเป็นสวรรค์ซึ่งเป็นผลของทาน คีลเพราะพวกเทวดาชาวเมืองดาวดึงส์ ต้องเป็นทหารออกสงครามกันเกือบจะเป็นงานประจำปี และที่กล่าวว่าฤดูรื่นเริงของพวกเทวดาคือฤดูที่ต้นปาริชาติก็ออกดอก ก็น่าจะรื่นเริงกันไม่ได้เต็มที่ เพราะจะต้องออกสงครามรบกับอสุระ ฉะนั้น ฤดูที่ต้นไม้ประจำภพทั้งสองออกดอกก็กลายเป็นฤดูสงครามแทนที่จะเป็นฤดูรื่นเริงของเมืองทั้งสอง

ในอรรถกถากล่าวขาด^{๖๔} ยังได้นำเอาเรื่องมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์มากกว่า เป็นชาติอดีตของพระพุทธเจ้าชาติหนึ่ง เรื่องพระอินทร์ตามที่เล่านี้ จึงกลายเป็นไม่ใช่พระอินทร์องค์ปัจจุบัน แต่กลายเป็นพระอินทร์ในอดีตกาลนานไกล แต่ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่าเมื่อพระอินทร์องค์หนึ่งสิ้นบุญจุติไปก็มีพระอินทร์อีกองค์หนึ่งเกิดสืบแทนกันไป บางคัมภีร์ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ด้วยว่า ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ทุกคนต้องเป็นคนชาวบ้านอจลคามในแคว้นมคธ และทำบุญเช่นเดียวกับมฆมาณพ.

คราวนี้ กลับมาย้อนพิจารณาถึงความประพัตติของมฆมาณพ ท่านพรรณนาถึงมฆมาณพว่าแผ้วถางที่ดินสร้างถนนหนทางเป็นต้น เมื่อมีใครมาแย่งที่ก็ไม่หวง ย้ายไปแผ้วถางที่อื่นต่อไป ทั้งหมดเข้าลักษณะผู้ที่สร้างความสุขให้แก่ประชาชนสมเหตุสมผล แต่เมื่อไปเกิดเป็นพระอินทร์ ดูมีความประพัตติเปลี่ยนไป ท่านองหัวหน้าหมูหรือราชาในสมัยโบราณซึ่งเจริญและฉลาดกว่า อพยพหรือยกกองทัพไปยึดถิ่นของหมูชนที่ยังไม่เจริญไม่ฉลาด จะพึงเห็นได้ตามเรื่องที่ท่านเล่าเอง พวกอสุระซึ่งเป็นเจ้าถิ่นชั้นดาวดึงส์แต่เดิมดูก็ตั้งใจต้อนรับคณะของพระอินทร์ซึ่งมาใหม่อย่างชื่อ ๆ ทั้งมีน้ำใจเอื้อเฟื้อจนถึงแบ่งเมืองให้ครอบครองถึงกึ่งหนึ่ง และจัดให้มีการเลี้ยงต้อนรับ แต่พระอินทร์ต้องการจะครอบครองแต่ฝ่ายเดียวทั้งหมด จึงออกอุบายให้พวกอสุระ ต้มสุราจนเมาหมดความรู้สึกแล้วช่วยกันจับทุ่มลงไป ในอรรถกถาสังยุตยังเล่าว่า เมื่อพวกอสุระพินาศสิ้นแล้ว รู้ตัวว่าเสีย

^{๖๔} ชาตก. ๑/๓๐๘.

เมืองไปเพราะสุรา จึงตั้งกติกากันว่าจะไม่ดื่มสุรากันอีกต่อไป แต่ก็เสียเมืองไปเสียแล้ว และเพราะเหตุนั้น จึงได้นามว่า **อสุระ** ไม่ดื่มสุรา ถอดเอาความก็คือ พระอินทร์ออกอุบายขับอสุระออกไปได้หมด เรื่องของพระอินทร์ดังกล่าวนี้ ดูตรงข้ามกับเรื่องของมฆมาณพ ฉะนั้น จึงเห็นได้ชัดว่าเรื่องของพระอินทร์คงเป็นเรื่องของกษัตริย์หรือราชาเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลซึ่งมีชื่อเสียงทรงจำกันมาเป็นพิเศษ จนถึงภายหลังยกขึ้นเป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นหนึ่ง ครั้นตกลมาถึงยุคพุทธกาล เรื่องพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชก็ได้ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นจอมเทพชั้นดาวดึงส์

ในคัมภีร์ชั้นบาลีมีกล่าวถึงหลายแห่ง แต่มาเล่าให้พิสดารมากในชั้นอรรถกถาฎีกา ด้วยเก็บเอาเรื่องพระอินทร์ของเก่ามาเล่าผสมกับเรื่องของมฆมาณพให้เป็นคนเดียวกัน คือมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ แต่ประวัติของมฆมาณพดำเนินเรื่องไปตามหลักทานศีล ซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์ตามหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง ส่วนประวัติของพระอินทร์ดำเนินไปตามหลักของวิบุรุษหรือมหाराชทางคติโลก ไม่คำนึงถึงทานศีลเป็นใหญ่ แต่มุ่งชัยชนะเป็นที่ตั้ง ฉะนั้น เมื่อเทียบดูกันแล้วจะเห็นว่า เป็นเรื่องมาคนละทาง คนละคติ เมื่อจับมาผสมกันก็คงย่นกันอยู่คนละแนวนั่นเอง หรือจะแก้ว่าเมื่อมาเกิดเป็นเทพผู้หัวหน้า ได้สวैयाทิพยสมบัติ ก็เลยเกิดความติดความเพลิน เปลี่ยนนุฎิไป ข้อแก่น้ออาจเป็นไปได้ เทียบในเมืองมนุษย์นี่เอง คนที่เคยประพฤติดีเมื่อเป็นคนสามัญ ครั้นได้ยศได้ลาภมากขึ้น เปลี่ยนความประพฤติไปก็มี สวรรค์จึงอาจกลายเป็นโทษแก่คนที่หลงติดมัวเมาอยู่ได้ เพราะเป็นผลที่น่าติดน่าเพลินอย่างยิ่ง เมื่อเมาสวรรค์จนลืมตัวเสียแล้วก็ย่อมจะลืมความดีได้ ฉะนั้น เทวดาจึงมีเวลาสั้นบุญต้องจืด บางทีจืดก่อนกำหนดก็มี ท่านว่าเหตุอย่างหนึ่งได้แก่เพราะมัวเล่นเพลินจนลืมบริโภค คือเพราะเมาสวรรค์เกินไปนั่นเอง.

วัตตบท ๗ ประการ

เรื่องพระอินทร์ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ชั้นบาลีก็มีเค้าเรื่องเช่นเดียวกับในอรรถกถาฎีกา ท่านรวบรวมไว้ **สักกสังยุต** ดังจะเลือกเก็บความมาเล่าต่อไป.

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกาลาประชุมที่สร้างเป็นเรือนยอดในป่ามทวันใกล้กรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีชื่อ **มหาลิ** เข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า พระพุทธองค์ได้ทรงเคยเห็นท้าวสักกะจอมเทพแล้วหรือ พระองค์ตรัสตอบว่าได้ทรงเห็น เจ้ามหาลิก็ยังสงสัย กราบทูลว่าท้าวสักกะจอมเทพที่ทรงเห็นนั้นน่าจะเป็นท้าวสักกะปลอม เพราะท้าวสักกะจอมเทพเห็นได้ยาก พระองค์ตรัสตอบว่า ทรงรู้จักท้าวสักกะ ทั้งทรงทราบธรรมที่ท้าวสักกะประพฤติแล้วจึงเกิดเป็นท้าวสักกะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้เป็นมาณพชื่อว่า **มฆะ** ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวมฆวา** หรือ **มฆวาน**.

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานในเมือง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวปรินทะ**.

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานโดยสักการะเคารพ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสักกะ**.

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ที่พัก ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าววาสะ** หรือ **วาสพ**.

ทรงคิดรู้ความทั้งพันชั่วเวลาครู่เดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสหัสลักษะ** หรือว่า **สหัสเสนตร** แปลเหมือนกันว่า **ท้าวพันตา**.

ท้าวลักกะมือสุรกายญาชื่อสุชา เป็นปชาบดี (ชายา) ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสุชัมบดี**.

ท้าวลักกะครอบครองราชสมบัติ เป็นอิสริยาธิบดีแห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวเทวานมินทะ** (จอมเทพ เรียกสั้นว่า พระอินทร์)

ท้าวลักกะจอมเทพ เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้สมทานประพฤติปฏิบัติวัตรตบตบ ๗ ประการ จึงเกิดเป็นท้าวลักกะ คือ

๑. เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต
๒. ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้เป็นเซษฐะ (ผู้เจริญคือผู้ใหญ่) ในตระกูลตลอดชีวิต
๓. มีวาจานุ่มนวลสุภาพตลอดชีวิต
๔. มีวาจาไม่ส่อเสียดตลอดชีวิต
๕. มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกจ่ายทาน ครอบครองเรือนตลอดชีวิต
๖. มีวาจาสัตย์จริงตลอดชีวิต
๗. ไม่โกรธ แม้ว่าถ้าเกิดโกรธขึ้นก็ระงับได้ทันทีตลอดชีวิต^๕

ธัชคสูตร-ธรรมเครื่องขจัดความกลัว

เรื่อง **เทवासुरสงคราม** ได้มีเล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีหลายแห่ง เรื่องมีชื่อเสียงที่ใช้สวดเป็นพระปริตต์คือ **ธัชคสูตร**^๖ (สูตรที่แสดงถึงยอดธง) มีความว่า

สมัยเมื่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในเขตวนารามของอนาถปิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องเทवासुरสงครามแก่ภิกษุทั้งหลาย มีความว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทพและอสูร ได้เกิดประชิดติดพันกันขึ้น ท้าวลักกะจอมเทพเรียกประชุมเทพชั้นดาวดึงส์ตรัสสั่งว่า ถ้าเทพผู้เข้าสงครามพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียว หรือความสะดุ้งขนพองสยองเกล้า ก็ให้มองดูยอดธงของพระองค์ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **ปชาบดี** ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **วรุณ** ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **อิสาน** ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าก็จักหายไป เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเรื่องเทवासुरสงครามในอดีตตั้งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสน้อมเข้ามาทางพระพุทธศาสนาว่า เมื่อพวกเทพที่เข้าสงครามมองดูยอดธงของท้าวลักกะจอมเทพ หรือของเทวราชอีกสามองค์นั้น ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้า จักหายไปก็ได้ ไม่หายไปก็ได้ เพราะเหตุที่ท้าวลักกะจอมเทพเองยังมีผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ

^๕ ส. สคา. ๑๕/๓๓๗/๙๑๒-๕.

^๖ ส. สคา. ๑๕/๓๒๐/๘๖๓-๖.

ยังมีความกลัว ความหวาดเสียว ความสะดุ้งยังต้องพ่ายหนี ส่วนพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า ถ้าท่านทั้งหลายไปอยู่ป่า ไปอยู่โคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่าง จักพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าขึ้น ก็พึงระลึกถึงพระองค์ หรือระลึกถึงธรรม หรือระลึกถึงสงฆ์ เมื่อระลึกถึงอยู่ดังนี้ ความกลัว ความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าจักหายไป เพราะเหตุที่พระตถาคตเป็นผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่พ่ายหนี.

พระสูตรนี้มีข้อน่าสังเกตว่า มีคำขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ใช้ขึ้นต้นเมื่อจะเล่าเรื่องแต่อดีตที่ล่วงมาแล้วนาน แสดงว่าเป็นเรื่องที่เล่ากันมานาน และการนำเรื่องเก่ามาเล่าในคัมภีร์ชั้นบาลีทุกแห่งจะเป็นเรื่องนี้หรือเรื่องอื่นก็ตาม ก็เพื่อสาธกธรรม ดังที่เรียกว่า **นิทานสุภานิต** ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน นำเรื่องเทवासुरสงครามตอนนี้มาเล่าก็เพื่อสอนให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในเมื่อเกิดความกลัวขึ้น เช่นเดียวกับพวกเทพเมื่อเข้าสงครามกับอสูร เกิดความกลัวขึ้นก็ดูยอดธงของพระอินทร์ หรือของเทวราชรองลงมาทั้งหลาย (**พระยอดธง** น่าจะสร้างขึ้นตามนัยพระสูตรนี้)

ขันติธรรม

ในสงครามคราวหนึ่ง **เวปจิตตอิสรินทร์** สั่งพวกอสูรให้พยายามจับพระอินทร์พันธนาการมา อสูรบุรี ฝ่ายพระอินทร์ก็สั่งให้พวกเทพจับเวปจิตตอิสรินทร์พันธนาการมาสู่ขัมมสภาเช่นเดียวกัน ในสงครามครั้งนั้น พวกเทพชนะอสูร จึงจับเวปจิตตอิสรินทร์พันธนาการมาสู่ขัมมสภา เวปจิตตอิสรินทร์เมื่อถูกพันธนาการ ๕ ตำแหน่ง (มือสอง เท้าสอง และคอเป็นที่ห้า) ถูกนำเข้ามาขัมมสภา ก็บริภาษตำพระอินทร์ด้วยถ้อยคำหยาบช้าต่าง ๆ ทั้งในขณะที่เข้าไปและออกมา

พระมาตลีเทพสารทิทูลถามพระอินทร์ว่า ทรงอดกลั้นได้เพราะกลัวหรือว่าเพราะอ่อนแอ

พระอินทร์ตรัสตอบว่า ทรงทนได้ไม่ใช่เพราะกลัว ไม่ใช่เพราะอ่อนแอ แต่วิญญูเช่นพระองค์จะตอบโต้กับผู้พาลได้อย่างไร

พระมาตลีทูลว่า ผู้พาลจะได้กำเริบถ้าไม่กำหราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาพึงกำหราบ ผู้พาลเสียด้วยอาชญาอย่างแรง

พระอินทร์ตรัสว่า ทรงเห็นว่ารู้ว่าเขาโกรธแล้วมีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบพาล

พระมาตลีได้ทูลแย้งว่า ความอดกลั้นตั้งนั้นมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเราก็อิงข่ม เหมือนโคยิงหนีก็ยิงไล่

พระอินทร์ก็คงตรัสยืนยันว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่ง และไม่มื่ออะไรจะยิ่งไปกว่าขันติ ผู้ที่มีกำลังอดกลั้นต่อผู้ที่อ่อนแอเรียกว่ามีขันติอย่างยิ่ง เพราะผู้ที่อ่อนแอต้องอดทนอยู่เองเสมอไป ผู้ที่มีกำลังซึ่งใช้กำลังพาล (เช่นพาลตอบ) ไม่เรียกว่ามีกำลัง ส่วนผู้ที่มีกำลังซึ่งมีธรรมะคุ้มครอง ย่อมไม่มีกล่าวตอบ ผู้โกรธตอบผู้โกรธ หยาบมากไปกว่าผู้โกรธที่แรก ส่วนผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ที่รู้ว่าเขาโกรธแต่มีสติสงบได้ ชื่อว่า

ประพาศิประโยชนั้ทั้งแก่ตนทั้งแก่ผู้อื่นทั้งสองฝ่าย แต่ผู้ที่ไม่ฉลาดไม่รู้ธรรมก็ย่อมจะเห็นผู้ที่รักษา ประโยชนั้ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่ายดังกล่าว ว่าเป็นคนโง่ไปเสีย ในคัมภีร์เล่าเรื่องพระอินทร์และพระ มาตลีโต้ตอบกันดังนี้แล้วก็กล่าวเป็นพุทธโอวาทต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพยั้กล่าวสรรเสริญ **ขันติ** (ความอดทน) และ **โสรัจจะ** (ความเสี่ยม) ภิกษุทั้งหลายก็ฟังมีขันติโสรัจจะจึงจะงดงาม.^{๖๓}

เรื่องนี้สรรเสริญคุณของขันติ ในคำโต้ตอบกันแฝงคติธรรมที่น่าพิจารณา คือถ้าดูอย่างผิวเผิน ก็รู้สึกเพียงว่าพระอินทร์ทรงมีขันติเป็นอย่งดี และทรงสรรเสริญคุณของขันติต่าง ๆ แต่ก็ควร พิจารณาต่อไปว่า พระอินทร์ทรงใช้ขันติตั้งที่ตรัสสรรเสริญนั้นตอนไหน ก็จะเห็นได้ว่าทรงใช้ใน ตอนที่เป็นผู้ชนะแล้ว และเวบจิตตือสุรินทร์ถูกจับมัดเข้ามาเฝ้าหมดกำลังอำนาจที่จะทำอะไรได้ ได้แต่เพียงด่าอย่างคนแพ้หมดทางสู้ด้วยประการทั้งปวงเท่านั้น พระอินทร์ทรงใช้ขันติในตอนนั้นจึง เหมาะด้วยประการทั้งปวง แต่ในตอนที่ทำสงครามกันไม่ได้แสดงว่า พระอินทร์ตรัสสั่งให้ใช้ขันติ แต่ทรง สั่งให้รบให้ชนะและให้จับบือสุรินทร์พันธนาการนำเข้ามา ทั้งทรงอบรมให้ใช้ความพยายามตั้งจะเล่าต่อไป **เรื่องนี้จึงมีคติแฝงอยู่ถึงระยะเวลาที่ควรจะใช้ธรรมข้อไหน ในเวลาไหน สำหรับในคติโลก ถ้าใช้ธรรม ไม่ถูกเวลาแล้วก็จะเสียประโยชน์**

ในท้าวสุรสสงครามครั้งหนึ่ง เวบจิตตือสุรินทร์ชักชวนท้าวสักกะให้เอาชนะกันด้วยสุภษษิต (ธรรมยุทธ) ทั้งสองฝ่ายตกลงกันตั้ง **ปารีสัชชะ** เป็นผู้พิจารณาตัดสิน (ทำนองอนุญาโตตุลาการกระมัง) เวบจิตตือสุรินทร์เสนอให้ท้าวสักกะทรงกล่าวขึ้นก่อน ฝ่ายท้าวสักกะทรงเสนอให้เวบจิตตือสุรินทร์ กล่าวขึ้นก่อน เพราะเป็นบุพพเทพ (เทพอยู่มาก่อน)

เวบจิตตือสุรินทร์ได้กล่าวว่า พวกพาลฟังกำเรบอย่งถ้าไม่มีผู้กำหราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาก็ฟังกำหราบพาลด้วยอาชญาอย่งแรง

ท้าวสักกะได้ตรัสว่า พระองค์ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขากำเรบ มีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบ พาล

เวบจิตตือสุรินทร์กล่าวว่า ตนเห็นว่าความอดกลั้ดั่งนั้นมิมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นืออดกลั้ด นั้น เพราะกลั้ดเรากั้ยังข่ม เหมือนโคย้งหนีก็ย้งไล่.

ท้าวสักกะตรัสว่า พาลจะสำคัญอย่งไรก็ตาม ประโยชนั้ของตนสำคัญย้งกว่า และไม่มื่อะไร จะย้งไปกว่าขันติเป็นต้น เหมือนอย่งที่ตรัสตอบแก่พระมาตลีเทพสารถึ

เมื่อเวบจิตตือสุรินทร์กล่าวจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกอสุระพากันอนุโมทนา ฝ่ายพวกเทพหนึ่ง เมื่อ ท้าวสักกะตรัสจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกเทพพากันอนุโมทนา พวกอสุระหนึ่ง ครั้นทั้งสองฝ่ายได้กล่าวจบแล้ว พวกปารีสัชชะของเทพและอสุระได้ลงความเห็นว่ คำของเวบจิตตือสุรินทร์เป็น**สุภษษิต** เพราะ แนนนำให้ลงทัณฑ์ให้ลงคัสตราวุธให้ทะเลาะวิวาทบาดหมาง ส่วนคำของท้าวสักกะเป็น**สุภษษิต** เพราะ แนนนำให้ไม่ลงทัณฑ์ไม่ลงคัสตราวุธ ไม่ทะเลาะวิวาทบาดหมาง จึงตัดสินให้ท้าวสักกะชนะ^{๖๔}

^{๖๓} ส. ศค. ๑๕/๓๒๓/๘๖๗-๘๗๖.

^{๖๔} ส. ศค. ๑๕/๓๒๖/๘๗๗-๘๘๓.

ความเพียร

ในท้าวสุรสงครามครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะตรัสอบรม **สุวีรเทพบุตร** ซึ่งรับเทวโองการให้ยกไปรบ อสูร แล้วประมาทเลเลียดถึงสามครั้งว่า ผู้ที่ไม่มีความพากเพียรพยายาม จะบรรลุถึงความสุขได้ใน ที่ใดก็ขอให้ไปในที่นั้นเถิด และช่วยบอกให้พระองค์ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทพบุตรกราบทูลว่า ผู้ที่เกียจคร้านไม่ขยันหมั่นเพียร ไม่ทำกิจที่ควรทำ แต่ก็ได้รับความ สำเร็จทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรารถนา ขอประทานพรอย่างนี้แก่ตน

ท้าวสักกะตอบว่า คนเกียจคร้านบรรลุถึงความสุขอย่างยิ่งในที่ไหนใด ก็ให้สุวีรเทพบุตรไปใน ที่นั้นเอง และช่วยบอกให้พระองค์ได้ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทพบุตรก็ยังกราบทูลขอประทานพรเพื่อให้ได้รับความสุขชนิดที่ไม่มีทุกข์โศก โดยไม่ต้อง ทำอะไร.

ฝ่ายท้าวสักกะตรัสว่า ถ้าจะมีใครดำรงชีวิตอยู่โดยไม่ต้องทำอะไรในทิศทางไหน นั้นเป็นทาง นิพพานแน่ ให้สุวีรเทพบุตรไปและช่วยบอกพระองค์ให้ไปด้วย.

อีกเรื่องหนึ่ง ท้าวสักกะทรงอบรมสุริยมเทพบุตร เพราะปรารถนาเหตุเช่นเดียวกัน พระพุทธ เจ้าได้ทรงเล่าเรื่องท้าวสักกะเป็นอดีตนิทานสาธกยกขึ้นเตือนภิกษุทั้งหลายว่า บวชแล้วก็พากเพียร พยายามเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งเกิด.^{๖๙}

ในสงครามระหว่างเทพและอสูร ครั้งหนึ่งหมู่ฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมคิดเห็นว่า พวกเทพ ตั้งอยู่ในธรรม ส่วนพวกอสูรไม่ตั้งอยู่ในธรรม จะพึงมีภัยจากอสูร จึงพากันไปหา **สัมพรอสุรินทร์** ขออภัยทักษิณาทาน (อภัยทาน) ฝ่ายสัมพรอสุรินทร์ได้กล่าวว่า ไม่ให้อภัยแก่พวกฤๅษีชั่วร้ายซึ่ง คบท้าวสักกะ พากันมาขออภัยก็ดีแล้ว จะให้อภัยแก่ฤๅษีพวกนี้สักที พวกฤๅษีได้กล่าวสาปสัมพรอสุรินทร์ว่า ภัยจงมีแก่ผู้ให้อภัย หวานพีชเช่นใดก็ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว หวานพีชแล้วก็ จักเสวยผลของพีชที่หวานเอง ในราตรีนั้น สัมพรอสุรินทร์นอนผวาตื่นสะดุ้งหวาดเสียวขึ้นสามครั้ง พระอาจารย์กล่าวอธิบายว่า เพราะเหตุที่ถูกสาปจนนอนสะดุ้งดังนั้น จึงได้ชื่อว่า **เวปจิตติ** สิบมา^{๗๐}

ในบางคราว ทั้งสองฝ่ายก็สงบสงครามกันและไปด้วยกัน แต่ก็ยังคงมีความเห็นและความ ประพฤติต่างกัน

ครั้งหนึ่งท้าวสักกะทรงดำริว่าไม่ควรประทุษร้ายศัตรู เวปจิตติอสุรินทร์ทราบพระดำรินั้นด้วย ใจ จึงเข้าไปหาท้าวสักกะ ณ ที่ประทับ ท้าวสักกะทอดพระเนตรเห็นแต่ไกล ตรัสสั่งให้เวปจิตติ อสุรินทร์หยุด ตรัสว่าทรงจับได้ (ว่าลอบเข้ามา) แล้ว เวปจิตติอสุรินทร์จึงถามว่า ท้าวสักกะทรงละ ความคิดเดิมว่าจะไม่ทำร้ายศัตรูเสียหรือ ท้าวสักกะตรัสให้เวปจิตติอสุรินทร์ สบถก่อนว่าจะไม่ทำร้าย

^{๖๙} ส. ศก. ๑๕/๓๑๗/๘๔๗-๘๕๕.

^{๗๐} ส. ศก. ๑๕/๓๓๒/๘๙๕-๙๐๕.

เวปจิตตีสุนทรินทร์จึงสบถว่าบาปของผู้กล่าวเท็จ บาปของผู้กล่าวร้ายพระอรียเจ้า บาปของผู้ประทุษร้ายมิตร บาปของผู้กตัญญู ขอให้บาปนั้นทั้งหมดจงตกต้องผู้ประทุษร้ายต่อท้าวสักกะ^{๗๑}

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวโรจนอสุนทรินทร์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกันในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ต่างยืนฟังพาหาประตืองค์ละข้าง ทั้งสองต่างได้กล่าวภาษิตถายพระพุทธเจ้า สรรเสริญความเพียรพยายามจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ แต่คำของพระอินทร์กล่าวเกมสรรเสริญชนิด^{๗๒}

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ท้าวสักกะและสัทหมบดีพรหมเข้าไปเฝ้า ยืนฟังพาหาประตืองค์ละข้าง ท้าวสักกะกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปในโลก เพราะทรงมีจิตวิมุตติดีแล้ว เหมือนดวงจันทร์วัน ๑๕ ค่ำ ส่วนสัทหมบดีพรหมกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปแสดงธรรมในโลก เพราะผู้รู้ธรรมจักมี.^{๗๓}

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวปจิตตีสุนทรินทร์ไปหาฤๅษีผู้มีศีลกัลยาณธรรมด้วยกัน เวปจิตตีสุนทรินทร์สวมรองเท้า คาคชรรค์ ก็นั่งร่วม เข้าสู่อาศรมทางยอดประตูเดินเฉียดหมู่ฤๅษีโดยไม่เคารพ ฝ่ายท้าวสักกะถอดฉลองพระบาท ประทานพระชรรค์แก่เทพอื่น ลดฉัตร เข้าไปสู่อาศรมทางประตู ยืนประคองอัญชลีไปทางหมู่ฤๅษีในที่ต่ำลม หมู่ฤๅษีได้ขอให้ท้าวสักกะถอยออกไปจากทิศทางที่ลมจะโชย กลิ่นกายของพวกฤๅษีไป ท้าวสักกะตรัสว่า ทรงประสงค์กลิ่นที่ลมโชยไปจากกายของฤๅษีเหมือนอย่างทรงประสงค์มัลลาลดอกไม้งามบนศิระษะ พวกเทพไม่เห็นว่าเป็นปฏิภูลในกลิ่นกายฤๅษี.^{๗๔}

ครั้งหนึ่ง เวปจิตตีสุนทรินทร์ป่วยหนัก ท้าวสักกะเสด็จไปเยี่ยมถามอาการไข้ เวปจิตตีสุนทรินทร์ขอให้ท้าวสักกะทรงช่วยเยียวรักษา ฝ่ายท้าวสักกะก็ทรงขอให้เวปจิตตีสุนทรินทร์บอก **สัมปริมายา** (มายามนต์ชื่อว่าสัมปริ เป็นมายามนต์ของอสุระกระมัง) ท้าวเวปจิตตีสุนทรินทร์ขออนุญาตพวกอสุระ แต่พวกอสุระห้ามไม่ให้บอก เวปจิตตีสุนทรินทร์จึงกล่าวผรุสวาทให้ท้าวสักกะไปนรก.^{๗๕}

ยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่นครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเตรียมจะทรงเทพธิดาเสด็จทอดพระเนตรอุทยานเมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาททรงประคองอัญชลีนอนน้อมไปในทิศทั้งปวง เมื่อพระมาตลีเทพสารทิทูลถาม ตรัสตอบว่า ทรงนอนน้อมบรรพชิตผู้มีศีลบริสุทธ์ มีจิตตั้งมั่นประพฤติพรหมจรรย์ และทรงนอนน้อมคฤหัสถ์ที่ทาบัญญ มีศีล เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม บางครั้งเมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาททรงนมัสการพระพุทธเจ้า บางครั้งทรงนมัสการพระสงฆ์^{๗๖}

^{๗๑} ส. สคา. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๘.

^{๗๒} ส. สคา. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๘๘๘.

^{๗๓} ส. สคา. ๑๕/๓๔๒/๙๒๕-๗.

^{๗๔} ส. สคา. ๑๕/๓๓๑/๘๙๔-๘.

^{๗๕} ส. สคา. ๑๕/๓๕๐/๙๕๐-๑.

^{๗๖} ส. สคา. ๑๕/๓๔๓/๙๒๘-๙๓๒.

ความไม่โกรธ

เรื่องเกี่ยวกับความไม่โกรธ ได้มีเล่าไว้หลายเรื่อง เช่น ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า ข้าอะไรได้อยู่เป็นสุข ข้าอะไรได้ไม่โศก พระองค์โปรดให้ข้าอะไรเพียงข้อเดียว ตรัสตอบว่า ข้าความไม่โกรธ

ครั้งหนึ่ง มียักษ์ตนหนึ่งพิวพรรณคร่ำหมอง รูปร่างน่าเกลียด ขึ้นไปนั่งบนอาสนะของท้าวสักกะ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันโพยพอนาติเตียน แต่ยิงโพยพอนาติเตียน ยักษ์นั้นก็ยิงงามยิงผ่องใส จนพวกเทพพากันประหลาดใจว่าจะเป็น **ยักษ์กินโกรธ** ท้าวสักกะทรงทราบแล้วได้เสด็จเข้าไป ทรงทำผ้าเจียงพระอังสะข้างซ้าย ทรงคุกพระชานุมนทลเบื้องขวาลงบนพื้นดิน (พรหมชานุกะคุกเข้าทำพรหม) ทรงประคองอัญชลี (เหนือพระเศียร) ประกาศพระนามของพระองค์ขึ้น ๓ ครั้ง ว่าพระองค์คือท้าวสักกะจอมเทพ ยักษ์นั้นก็มิพวพรรณคร่ำหมอง รูปร่างน่าเกลียดยิ่งขึ้นจนหายไปในที่นั้น ท้าวสักกะขึ้นประทับบนอาสนะของพระองค์แล้วตรัสอบรมพวกเทพ สาธกพระองค์เองว่า พระองค์ไม่ทรงโกรธมาช้านาน ความโกรธไม่ตั้งติดในพระองค์ แม้จะโกรธชั่ววูบเดี๋ยวก็ไม่กล่าวผรุสวาทา พระองค์ทรงข่มตนได้

ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้กล่าวอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ให้มีอำนาจเหนือความโกรธ อย่าจิตจางในมิตร อย่าตำหนิผู้ไม่ควรตำหนิ อย่ากล่าวส่อเสียด ความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเข.

อีกครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้ตรัสอบรมพวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า อย่าให้ความโกรธครอบงำ อย่าโกรธตอบผู้โกรธ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียนมืออยู่ในพระอริยะทั้งหลายทุกเมื่อ ส่วนความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเข.

อดีตชาติของเทวดา

ยังมีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระอินทร์ที่นำนำมาเล่ารวมไว้ด้วย เรื่องแรกเล่าไว้ในลักกสังยุตและในบาลีอุทาน มีเค้าเป็นเรื่องเดียวกัน จะเก็บเรื่องในบาลีอุทาน^{๗๖} มาเล่าก่อน มีความย่อว่า สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระเวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์ มีชายคนหนึ่งเป็นโรคเรื้อน เป็นคนยากจน แร้นแค้นแสนเข็ญ ชื่อว่า **สุปปพุทธะ** ชื่อนี้ก็ฟังดีอยู่ แปลว่าตื่นแล้วด้วยดี แต่อรรถกถาไขความว่า ในคราวที่กำลังเป็นโรคเรื้อนอย่างแรงจนถึงเนื้อหลุด นอนร้องครวญครางอยู่ตามถนนตลอดคืน ทำให้คนไม่เป็นอันหลับอันนอนเสียงร้องครวญครางนั้นปลุกคนให้ตื่นอยู่ไม่ได้หลับสบาย จึงได้ชื่ออย่างนั้นในความหมายว่า ปลุกคนอื่นให้ตื่นจากการหลับสบาย วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งแสดงธรรมแก่หมู่ชนกลุ่มใหม่ สุปปพุทธะมองเห็นแต่ไกล คิดว่าคนประชุมกันอยู่เป็นอันมาก จะมีอาหารอะไรแบ่งให้บ้างเป็นแน่ จะต้องได้อาหารอะไรในที่นั้นบ้าง จึงเดินตรงเข้าไป ก็ได้เห็นว่าเขากำลังฟังธรรมกัน และพระพุทธเจ้ากำลังทรงแสดงธรรมก็หมุดหวังในอาหาร แต่ก็เกิดอยากจะฟังธรรมบ้าง

^{๗๖} พุ. อุ. ๒๕/๑๔๕/๑๑๒-๔.

จึงนั่งลงฟังในส่วนข้างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูบริษัททั้งหมดในพระหฤทัย ทรงทราบด้วยพระญาณว่า ชายโรคเรื้อนผู้นี้เป็นภพบุคคล คือผู้ที่สมควรจะรู้ธรรมได้ จึงทรงมุ่งอุปพระพุทธชายโรคเรื้อน ทรงแสดงอนุพัพพิภพชาติต่อด้วยอริยสังขลี้ จบแล้ว อุปพระพุทธได้ดวงตาเห็นธรรม กราบทูลสรรเสริญพระธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ เป็นสรวณะตลอดชีวิตได้ถวายอภิวาททำประทักษิณคือเวียนขวาหลีกออกไป อุปพระพุทธออกไปไม่นานนักก็ถูกแม่มโคลูกอ่อนขวิดตาย.

พวกภิกษุได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามคติเบื้องหน้าของอุปพระพุทธ ตรัสตอบว่า อุปพระพุทธเป็นโสดาบัน มีสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เป็นเบื้องหน้า ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามอีกว่า เหตุใดอุปพระพุทธจึงเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ตรัสตอบว่า อุปพระพุทธได้เคยเป็นลูกเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ วันหนึ่งออกไปชมสวนได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า **ตครลธิ** เดินบิณฑบาตอยู่ในนคร ได้เกิดความคิดหมิ่นขึ้นว่า คนซึ่งเรื้อนเป็นใครเที่ยวเพนพ่านอยู่ ได้ถ่มน้ำลายเดินหลีกหันซ้ายให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้าไป ซึ่งเป็นการจงใจแสดงกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (เป็นธรรมเนียมว่าทำประทักษิณเป็นกิริยาเคารพ คือเวียนขวาในโอกาสที่ลากลับ หรือให้เมืองขวาของตนในโอกาสที่เดินหลีกกัน คือตนเองถือเอาทางซ้าย ให้ทางขวาแก่ท่านที่เคารพ แต่ถ้าตนเองถือเอาทางขวามือของตนให้ทางซ้ายมือของท่านแก่ท่าน ก็เป็นกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (บาลีว่า **อปพยามโต กริตวา**) อุปพระพุทธโหม้อยู่ในนริยะชานาน เพราะวิบากที่เหลือของกรรมนั้น จึงได้เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญในกรุงราชคฤห์นี้ อุปพระพุทธอาศัยกรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศ มีศรัทธา สมาทานศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้ว จึงไปเกิดเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศ ยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ในดาวดึงส์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งพระอุทานนี้ในเวลานั้น มีความว่า *บัณฑิต เมื่อมีเพียรบากบั่น ก็ควรเว้นบาปทั้งหลายในชีวิตโลกเสีย เหมือนคนมีจักษุเว้นทางที่ขรุขระเสียจะนั้น*

ใน **ลักกสังยุต**^{๗๘} เล่าต่อไปในภาคสวรรค์ แต่มิได้ระบุชื่อว่า ได้เคยมีบุรุษผู้หนึ่งในกรุงราชคฤห์นี้ เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ได้มีศรัทธา ศีล เป็นต้น ตายแล้วบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ เหมือนดังกล่าวไว้ในบาลีอุทานนั้นฝ่ายเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันพูดก่อนขออดแคะได้ ลำเลิกภาวะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ยากจน แต่มาเกิดเป็นเทพรุ่งเรืองเกินเทพอื่น ๆ ท้าวสักกเทวราชได้ทรงเรียกเทพชั้นดาวดึงส์มาทรงชี้แจงว่า อย่าได้ก่อนขออดเทวนบุตรนี้เลย เพราะเมื่อเธอเป็นมนุษย์ในชาติก่อนได้สร้างสม ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตพระพุทธเจ้าประกาศ แล้วจึงมาบังเกิดในสุดติโลกสวรรค์ เป็นสหายของทวยเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ท้าวสักกเทวราชได้ตรัสธรรมภาษิตอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ต่อไปว่า *ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นดีไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า มีศีลงดงามซึ่งพระอริยเจ้าประสงคฺยกย่อง มี*

^{๗๘} ส. ส.ค. ๑๕/๓๓๙/๙๑๗-๙.

ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีทัศนคติ คือความเห็นที่ตรง หมู่บัณฑิตเรียกผู้นั้นว่า ไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าประโยชน์ เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาเมื่อระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็ควรหมั่นประกอบศรัทธา คือ ความเลื่อมใส ความเห็นธรรมกันเกิด.

ในอรรถกถา^{๙๙} แห่งสังยุตต์เล่าอดีตชาติของเทวบุตรนั้นก่อนแต่มาเกิดเป็นเทวบุตรว่า เป็นคนเห็นใจชื่อว่าสุปปพุทธะ ดำเนินเนื้อเรื่องเหมือนในบาลีอุทาน แต่เล่าแปลกไปว่า ชาวเมืองสร้างมณฑปใหญ่ในที่กลางนคร นิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปเสวย และได้ให้อาหารแก่สุปปพุทธะบริภคจนหายหิวโหย อิมหนาสำราญรวมจิตแน่วแน่ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจอนุโมทนาภักตทานของชาวเมืองครั้งนั้น สุปปพุทธะฟังแล้วได้โศดาบัตติผล และได้เล่าบุพพกรรมของสุปปพุทธะผิดไปจากบาลีอุทานว่า เมื่อครั้งเป็นราชาครองกรุงพาราณสีแห่งกาลิรัฐ เสด็จเสียบทำปทักษิณพระนคร ทรงประมาทหมิ่นพระปัจเจกพุทธเจ้า คล้ายกับที่เล่าในบาลีอุทาน (แต่ในบาลีอุทานว่าเป็นบุตรเศรษฐี)

ในอรรถกถาอุทาน^{๑๐๐} เล่าเรื่องพิสดารออกไปอีกว่า เมื่อสุปปพุทธะฟังเทศน์จบ ได้บรรลुकุณพิเศษแล้ว ปราธนาจะกราบทูลแต่พระศาสดา แต่ก็ไม่อาจจะฝ่าฝูงชนเข้าไปได้ ครั้นมหาชนพากันตามส่งเสด็จพระศาสดากลับไปวัดแล้ว ก็ได้ตรงไปวัด ในขณะที่นั้นท้าวสักกเทวราชทรงทราบ ทรงใคร่จะทดลองสอบสวน จึงเสด็จไปปรากฏพระองค์ในอากาศตรัสว่า สุปปพุทธะเป็นคนยากจน แร้นแค้นแสนเข็ญ พระองค์จักประทานทรัพย์นับไม่ถ้วน ขอแต่เพียงว่า ให้สุปปพุทธะจงพูดว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ เราเลิกกันที่กับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ฝ่ายสุปปพุทธะได้ถามว่า ผู้ที่ลอยพูดอยู่นั้นเป็นใคร เมื่อได้ฟังคำตอบว่า คือท้าวสักกเทวราช จึงกล่าวว่า ท้าวสักกเทวราชเป็นอันธพาลไม่มีละอาย ซึ่งมากล่าวคำที่ไม่ควรกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่ผู้ที่ควรจะกล่าวกับตน เหตุไฉนท้าวสักกจะจึงกล่าวว่า ตนเป็นบุคคลตะเข็ญใจไร้มิตรญาติ ก็ตนเป็นบุตรโอรสพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จึงไม่เป็นบุคคลตะเข็ญใจไร้มิตรญาติ โดยที่แท้ ตนบรรลुकุณสุขอย่างยิ่งแล้ว ทั้งตนเป็นคนมั่งมีทรัพย์มาก ยกพระพุทธภาชิตขึ้นกล่าวว่า ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ (ความละอายหรือรังเกียจบาป) ทรัพย์คือโอตตบปะ (ความกลัวเกรงบาป) ทรัพย์คือสุตะ (ความสดับศึกษา) ทรัพย์คือจาคะ (การสละ) ทรัพย์คือปัญญา เป็นที่ครบเจ็ด ทรัพย์เหล่านี้มีแก่ผู้ใด เป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าผู้นั้นไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เป็นโมฆะ (เปล่าประโยชน์)

ท้าวสักกกล่าววงหน้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลคำที่ได้ตอบกันทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท้าวสักกที่ตั้งร้อยตั้งพันองค์ก็ไม่อาจจะทำสุปปพุทธะให้พูดปฏิเสธ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ได้

^{๙๙} ส. ป. ๑/๔๑๑.

^{๑๐๐} สุปปพุทธกถา วุตถุ ธรรมปท. ๓/๑๒๘-๙.

ฝ่ายสุบปพุทธะไปถึงวิหารแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา กราบทูลคุณวิเศษที่ตนได้บรรลุ ออกจากที่เฝ้า กลับไปก็ถูกแม่โคขวิดสิ้นชีวิต

เรื่องพระอินทร์มาทดลองน้ำใจนี้ให้คิดว่า ผู้ที่เห็นธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมมีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัยไม่มีเปลี่ยนแปลง อย่างที่พูดกันในคำไทยเก่า ๆ ว่า ถึงจะมีพระอินทร์มาเที่ยว ๆ ก็ไม่เปลี่ยนใจ ไม่ต้องกล่าวถึงเทวดามนุษย์อื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะมีอริยทรัพย์ ซึ่งเป็นทรัพย์ทางใจบริบูรณ์แล้ว และได้มองเห็นแล้วว่าเป็นสิ่งประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกทั้งหมด แม้จะเป็นสมบัติจักรพรรดิ อริยทรัพย์นี้ได้มาจากพระพุทธเจ้า หรือได้เนื่องมาจากพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงเป็นผู้ค้นพบและได้ประทานไว้แก่โลก ฉะนั้น จึงไม่ใช่วิสัยของผู้เห็นธรรม จะปฏิเสธพระรัตนตรัยได้เลยใคร ๆ ก็ไม่อาจจะมาเปลี่ยนใจให้ออกห่างไปจากพระรัตนตรัยได้ ถึงแม้จะยากจนที่สุด และมีผู้นำทรัพย์นับไม่ถ้วนมาล่อ ดึงเรื่องสุบปพุทธะนี้.

พระเจ้ามันธธาตราช

คำว่า **สักกะ** เป็นต้น ที่เรียกกันเป็นพื้นว่า **พระอินทร์** นั้นเป็นชื่อ ตำแหน่งของเทวราช ผู้ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งองค์หนึ่งจุติไปแล้ว ก็มีอีกองค์หนึ่งเกิดขึ้นมาแทน สืบต่อกันไปดังนี้ไม่ขาดสาย ดังมีเรื่องเล่าใน **มันธธาตราชชาดก**^{๔๖}ว่า ในครั้งปฐมกัลป์ เมื่อมนุษย์มีอายุยืนนานนับไม่ถ้วน (อสงไขย) พระเจ้ามันธธาตु ซึ่งสืบต่อพระวงศ์ตรงมาจาก **พระเจ้ามหาสมมตราช** ผู้เป็นพระราชาองค์แรกของโลก ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิครองโลกนับเป็นองค์ที่ ๘ พระเจ้ามันธธาตุมิถุทานุภาพมาก ครองโลกมนุษย์อยู่นานจนเบื่อแล้วก็ขึ้นไปครองสวรรค์ชั้นจามตุมหาราช ทำวมหหาราชทั้ง ๔ องค์ก็ต้อนรับยอมให้ครอบครอง พระเจ้ามันธธาตุครองสวรรค์ชั้นแรกนี้ นานเข้าก็เบื่ออีก จึงขึ้นไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทำวสักกะก็ทรงต้อนรับแบ่งดาวดึงส์ให้ครองกึ่งหนึ่ง พระเจ้ามันธธาตुครองดาวดึงส์อยู่นาน ทำวสักกะจุติไปและเกิดขึ้นใหม่องค์แล้วองค์เล่าถึงสามสิบหกองค์ ก็เกิดเมื่อที่จะครองเพียงกึ่งเดียว คิดจะปลงพระชนม์ทำวสักกะ เพื่อจะครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้งหมด แต่ธรรมดาคือทำวสักกะไม่มีใครจะปลงพระชนม์ได้ ความคิดปรารถนาของพระเจ้ามันธธาตुเป็น ตัณหา (ความทะยานอยากดิ้นรน) เป็นมูลแห่งวิบัติทำให้อายุสั้น ทำให้แก่ แต่เป็นธรรมดาว่าสรีระมนุษย์ไม่แตกทำลายในเทวโลก คือไม่ตายทิ้งซากไว้บนสวรรค์ พระเจ้ามันธธาตुจึงตกจากสวรรค์ ลงมาพทมเป็นวาระสุดท้ายในพระราชอุทยาน เมื่อราชตระกูลได้ทราบพากันมาเฝ้าแวดล้อม มีรับสั่งให้ประกาศแก่มหาชนว่า พระองค์คือมันธธาตุมหาราช พระจักรพรรดิราชของโลก พระราชาในสวรรค์ชั้นจามตุมหาราชิกา พระราชาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ครองสวรรค์ชั้นนั้นอยู่สามสิบหกชั่วอายุทำวสักกะ ก็ทำตัณหาให้เต็มไม่ได้ ต้องตกลงมาจากสวรรค์สิ้นพระชนม์ ครั้นรับสั่งไว้ให้ประกาศดังนี้แล้ว ก็สิ้นพระชนม์ไปตามกรรม.

^{๔๖} ชาดก. ๔/๔๗-๕๒.

ชาตกรเรื่องนี้ ท่านเล่าไว้เพื่อแสดงโทษของ **ตัณหา** ว่าไม่มีใครทำให้อิมให้เต็มได้ เหมือนอย่าง มหาสมุทรไม่มีอิมน้ำ ไฟไม่มีอิมเชื้อ เมื่อท่านเล่าชาตกรนี้แล้ว ก็ได้แสดงเป็นพระพุทธานุชาตความว่า จันทรและอาทิตย์ส่องสว่างไปตลอดทิศเพียงใด หมู่สัตว์ที่อาศัยแผ่นดินตลอดทิศเพียงนั้น ล้วน เป็นข้าแผ่นดินของพระเจ้าแผ่นดินธาตุทั้งหมด (พระองค์มีบุญญาภานูภาพ ปรบพระหัตถ์ให้ฝนกทาปณะ ตกลงได้) ความอิมในกามทั้งหลาย ด้วยฝนคือกทาปณะย่อมไม่มี (จึงทยานขึ้นไปครองสวรรค์สอง ชั้น เมื่อคิดทยานเกินวิสัยขึ้นไปอีกจึงร่วงลงมา) บัณฑิตรู้อย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มากจึงไม่ติดใจยินดีในกามทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ สวากของพระสัมมาสัมพุทธะย่อมยินดีใน ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา นอกจากได้คติธรรมดังกล่าว ยังได้คติความเชื่อว่าคำว่า **ลักกะ** เป็นตำแหน่ง ผู้ครองสวรรค์ชั้นนี้ทุกกาลสมัย ใครมีบุญขึ้นไปครองก็เรียกว่า ลักกะ ทุกองค์ตั้งแต่ปฐมกัลป์ของโลกก็เรียกอย่างนี้ ส่วนท้าวลักกะที่กล่าวถึงว่าเสด็จมาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นองค์ที่ มขมาณไฟไปเกิด ดังเล่าในบาลีสลักกสังยุตที่เก็บมาเล่าไว้แล้ว

ตำแหน่งท้าวลักกะ-พระอินทร์

เรื่องตำแหน่งท้าวลักกะหรือพระอินทร์ เป็นตำแหน่งราชาแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น ยังได้อ้างใน **วิสัยชาตกอรรถถา**^{๓๒} เล่าเรื่องท้าวลักกะในสมัยดึกดำบรรพก่อนพุทธกาลนานไกล แต่ท้าวลักกะ องค์นี้ดูจะหวงตำแหน่งอยู่มาก จนถึงเกรงว่ามนุษย์ผู้ตั้งหน้าทำความดีจะคิดแย่งตำแหน่ง ความย่อมีว่า มีเศรษฐีผู้หนึ่งในกรุงพาราณสีชื่อว่า **วิสัยหะ** เป็นคนใจบุญ ถือศีล ๕ มีอหยาตัยยินดีใน ทานการบริจาค ตั้งโรงงานที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ที่กลางเมืองและที่บริเวณของตน สละทรัพย์ บริจาค ทานมีจำนวนมากมายทุก ๆ วัน ร้อนถึงท้าวลักกะเทวราช (นี้เป็นสำนวนไทย ส่วนสำนวนมคคว่าภพ ของท้าวลักกะหัวนโหวด้วยอานูภาพทาน แทนปณชุกัมพลศิลาอาสน์ของเทวราชแสดงอาการร้อน) ท้าว เธอทรงสอดส่องค้นหาว่า ใครหนอคิดจะทำพระองค์ให้เคลื่อนจากฐานะ(ตำแหน่ง) ก็ได้ทรงเห็น เศรษฐีผู้บริจาคทานเป็นการใหญ่ ซึ่งชะรอยว่าจะหวังให้ทานนี้ส่งผลให้พระองค์หลุดจากตำแหน่ง แล้ว ขึ้นมาเป็นท้าวลักกะเสียเอง จำที่พระองค์จะบันดาลให้ทรัพย์สินของเศรษฐีนั้นหายไปให้หมด ให้เศรษฐี กลายเป็นบุคคลตะเข้ญใจ ไม่มีอะไรจะทำทานต่อไปได้ ท้าวเธอทรงดำริอย่างนี้แล้ว ก็ทรงบันดาล ให้ทรัพย์ทุกอย่างตลอดถึงทาสกรรมกรผู้คนทั้งปวงของเศรษฐีอันตรธานไปทั้งสิ้น ไม่มีเหลือสักสิ่ง หนึ่งสักคนหนึ่ง ผู้จัดการทานจึงมาแจ้งให้เศรษฐีทราบ ฝ่ายเศรษฐีเมื่อได้ทราบดังนั้น ก็สั่งให้ภริยา ค้นหาสิ่งอะไรที่จะทำทานที่บ้าน ก็ไม่มีอะไร ให้เปิดคลังค้นหาก็ไม่พบอะไร ว่างเปล่าไปทั้งนั้น เศรษฐี ก็ไม่ย่อท้อ คิดจะทำทานให้จงได้จึงชวนภริยาคว้าเตียว ตะกร้า และเชือก ที่เผอิญมีคนตัดหญ้าขาย คนหนึ่งมาทักไว้ ตรงไปที่ดงหญ้าช่วยกันเกี่ยวหญ้าไปขาย ได้ทรัพย์มาแล้วก็ทำทานแก่ยาจกฉนิพ

^{๓๒} ชาตก. ๔/๓๘๘-๓๙๒.

ผู้มาขอจนหมดทรัพย์ ที่ได้จากการขายหญ้าเรื่อยมาเป็นเวลาหลายวัน เศรษฐีเป็นคนสุขุมลมาชาติ เคยสุขสบาย เมื่อมาต้องตรากตรำทำงานเป็นกรรมกรและอดอยาก ก็หมดกำลังลงทุกที แต่ก็ใจแข็ง มีความตั้งใจแรง อดทนเกี่ยวหญ้าขายทำทานติดต่อกันไปได้จนถึงวันที่ ๗ ก็เป็นลมล้มฟุบลงบนกองหญ้า

ฝ่ายท้าวสักกะได้ทรงเฝ้าติดตามสังเกตดูอยู่ ทรงเห็นว่าเศรษฐีไม่ยอมเลิกทำทานด้วยวิธี ที่ทรงบันดาลให้ทรัพย์หายไปนั้นแน่ จึงทรงบันดาลให้เศรษฐีได้เห็นพระองค์ลอยอยู่ในอากาศในขณะนั้น ตรัสขึ้นว่า ก่อนแต่นี้ เศรษฐีได้ให้ทานจึงได้สิ้นเนื้อประดาตัว ถ้าว่าต่อแต่นี้ไปจะไม่ให้ทาน เก็บรวบรวมไว้ก็จะตั้งโภคสมบัติขึ้นได้ เศรษฐีถามทราบว่าเป็นท้าวสักกะ แทนที่จะตื่นเต้นเชื่อฟังกลับคิดหมิ่นว่า โฉนท้าวสักกะซึ่งขึ้นไปเกิดเป็นท้าวสักกะได้เพราะความดี จึงมาห้ามไม่ให้ทำความดี จึงได้กล่าวตอบยืนยันว่า ปวงบัณฑิตกล่าวว่า อารยชนคนเจริญแม้ยากแค้นแสนเข็ญ ก็ไม่ทำอนารยกรรม (กรรมที่มีโทษของคนเจริญ คือกรรมที่ไม่ดี เช่น ท้าวสักกะมาห้ามความดีของเขา ก็เป็นการทำไม่ดีเหมือนกัน) อย่าให้มีทรัพย์ที่เป็นเหตุให้สละศรัทธาบริจาคขึ้นเลยทีเดียว ทางที่รศคันหนึ่งแสนไปได้ก็เป็นทางที่รศ อีกคันหนึ่งแสนไปได้เหมือนกัน (ทาน คือ เป็นทางไปสวรรค์ ท้าวสักกะไปได้ เศรษฐีก็ไปได้เหมือนกัน) ขอให้วัตร (ข้อปฏิบัติ) เก่าแก่ที่ฝังลง (เป็นรากฐานของแผ่นดินแล้วคือทานวัตรนี้) จงสถิตเป็นวัตรต่อไปเถิด (อย่าถอนรากฐานของแผ่นดินออกเสียเลย แผ่นดินจะถล่ม ฟ้าก็จะถล่มลงด้วย) ผิดว่ามีทรัพย์ก็จักให้ต่อไป เมื่อไม่มี ก็จะไม่ทำอะไร ๆ แม้เป็น (บุคคลละ) อย่างนี้ก็จักให้ อยาประมาททานเลย

ท้าวสักกะเมื่อไม่อาจห้ามได้ จึงตรัสถามความประสงค์ที่ให้ทานนั้น เศรษฐีนั้นเป็นพระโพธิสัตว์จึงตอบว่า ตนมิได้ปรารถนาจะเป็นท้าวสักกะ มิได้ปรารถนาจะเป็นพรหม แต่ปรารถนาจะเป็นองค์พระสัมพันธูปุทธเจ้าในอนาคต ท้าวสักกะได้ทรงสดับแล้วพอพระฤทัย ทรงลูบหลังของเศรษฐีด้วยพระหัตถ์ เศรษฐีก็กลับมีสกนธ์กายบริบูรณ์ อิมเอิบแข็งแรง ในขณะนั้น ทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่อันตรธานไปก็กลับปรากฏขึ้นเหมือนอย่างเดิมด้วยสักกานุภาพ ท้าวสักกะได้ประทานทรัพย์นับไม่สิ้นสุดให้ เพื่อเศรษฐีจะได้บริจาคทานต่อไป นานเท่าไรก็ไม่หมดตามอภัยาคัย.

เรื่องนี้เมื่อดูไปตามท้องนิทานก็เกิดจากท้าวสักกะระแวงว่าจะถูกแย่งตำแหน่ง หรือที่เรียกในบัดนี้ว่ากลัวถูกแย่งเก้าอี้ แต่เมื่อพิจารณาเข้าไปในท้องนิทาน ก็น่าจะได้ **สารคดี** แฝงอยู่หลายประการ สารคดีที่สำคัญนั้น คือ การที่จะทำทานนั้น ที่แรกต้องมีทรัพย์สิ่งของที่จะให้ก่อน ฉะนั้น ก็ต้องทำทรัพย์ให้มากขึ้นก่อนจึงทำทานได้ เมื่อมีที่จะให้ไม่สิ้นสุด จึงอาจให้ได้ไม่สิ้นสุด การให้จึงมีขอบเขตจำกัดอยู่กับการมี ผู้มีอภัยาคัยในทานจึงต้องมีอภัยาคัยในการหาทรัพย์ให้เกิดองกามเจริญด้วย คือต้องมีปัญญาหาทรัพย์ และมีปัญญาที่จะเลือกให้ เมื่อให้ทรัพย์ก็ไม่หมดสิ้น และการให้ก็ไม่หมดสิ้น ทั้งเป็นการให้ในทางที่เป็นประโยชน์ เมื่อให้ในทางที่เป็นประโยชน์ที่ถาวรเท่าใด ก็เป็นการให้ที่ไม่หมดสิ้นเท่านั้น ในบัดนี้ เช่น ตั้งเป็นนิธิ หรือสร้างสิ่งที่เป็นถาวรประโยชน์ต่าง ๆ แม้ทรัพย์หรือวัตถุที่

ให้จะเป็นส่วนน้อย แต่ก็เป็นการให้ที่ไม่สิ้นสุด แม้การให้เพื่ออุปการะเกื้อกูล บุคคลเกื้อกูลสัตว์ก็เช่นเดียวกัน เพราะช่วยให้เกิดความสุขความเจริญสืบต่อไป แต่การทำความดีเด่นั้นนั้นก็อาจถูกคนตีด้วยกันที่เขาคิดว่าเขาดีไปเสียคนเดียว หรือคิดว่าจะแย่งดีแย่งชื่อเสียง รัชยาขัดขวางเอาได้ จึงอาจต้องผจญคนตีด้วยกันอีกก็ได้ ถ้าไม่ย่อท้อถอยหลังเสีย รักษาแนวคิดของตนไว้ให้มั่น ไม่หุนหันพลันแล่นว่าเขาเป็นศัตรู ไม่ด่วนเร่งที่จะให้ผลิตผลก่อนฤดูกาล ก็จะเป็นผู้ชนะชนิดที่ไม่มีใครแพ้ ในเมื่อความดีนั้นปรากฏว่าไม่เป็นอันตรายแก่ใคร ไม่เป็นของจำเพาะใคร แต่เป็นความดีที่เป็นประโยชน์แก่ทุกคน เป็นสาธารณแก่ทุกคน ไม่มีใครต้องเสียตำแหน่งความดีไป

ใน **สุทธาโกชนชาดก**^{๘๓} ได้เล่าถึงพระอินทร์อีกองค์หนึ่งในสมัยเก่าก่อนพระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งได้เคยเป็นหมมมาณพในชาติก่อนแต่ไปเกิดเป็นพระอินทร์ พระอาจารย์เล่าว่า พระอินทร์องค์อดีตนี้ ชาติก่อนเป็นเศรษฐีชาวเมืองพาราณสี ได้ทำทาน รักษาศีล โดยเฉพาะ ได้ให้ทานอย่างมากมาย ทำกาลกิริยา (ตาย) แล้วไปเกิดเป็นพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราช ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวเธอมีพระธิดา ๔ องค์ มีพระนามตามลำดับว่า **อาสา สัทธา สิริ หิริ** วันหนึ่ง พระธิดาทั้ง ๔ องค์ได้ชวนกันเก็บดอกไม้ทิพย์มีกลิ่นหอมร้อยเป็นมาลาประดับองค์ พวกกันไปยังสระโหนดาตเพื่อเล่นน้ำ นั่งพักอยู่บนแผ่นมโนศิลา ในขณะนั้น **พระนารทดาบส** ได้ถือดอกปาริชาติแก่แห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ผ่านมา โดยถือกันเป็นอย่างรุ่ม พระดาบสองค์นี้ออกบวชจากสกุลพราหมณ์ บำเพ็ญพรตในป่าหิมวันต์จนมีมहिทธิอำนาจขึ้นไปพักบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ องค์มองเห็นดอกปาริชาติที่พระดาบสถือมา ก็ร้องขอจากพระดาบส เหมือนอย่างขอจากเทพบิดาของตน พระดาบสตอบว่า องค์ดาบสเองไม่มีความต้องการหวงแหนดอกไม้ทิพย์นี้ แต่ก็จะให้แก่เทพธิดาองค์ที่ประเสริฐที่สุด ฉะนั้น องค์ใดประเสริฐที่สุด ก็ขอให้องค์นั้นมารับดอกไม้ทิพย์นี้ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ ขอให้พระดาบสเป็นผู้เลือกให้เอง พวกตนไม่สามารถจะเลือกกันเองได้ พระดาบสกล่าวว่า ไม่ใช่กิจของสมณะบรรพชิตจะเป็นผู้เลือกอย่างนั้น จะเลือกองค์หนึ่ง องค์อื่น ๆ ก็จะไม่พอใจซึ่งเคียด จะเกิดวิวาทบาดหมาง จึงขอให้ไปทูลถาม **พระภูตาธิปะ** (ผู้เป็นใหญ่แห่งภูตทั้งหลาย) ซึ่งเป็นพระบิดาของตนเองเถิด เทพธิดาทั้ง ๔ ไม่ได้ดอกไม้ ไม่ได้คะแนนว่าเลิศจากพระดาบส ก็โหม่นส ต่างองค์ก็คิดว่าตนนั้นแหละเลิศ ก็พากันไปเฝ้าพระอินทร์ ขอให้ทรงชี้ขาด พระอินทร์ก็ไม่ยอมชี้ ตรัสโกลเกลี้ยว่า คล้าย ๆ กันทั้ง ๔ องค์ ที่นี้จะว่าใครดีกว่าใครให้ทะเลาะกันอย่างไรได้

ยังมีพระดาบสรูปหนึ่ง ชื่อ **โกสิยะ** ตั้งอาศรมอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคาด้านทิศทักษิณ ข้างหิมวันตประเทศ ถือวัตรอยู่ข้อหนึ่ง โดยเคร่งครัดว่า เมื่อยังไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่นก่อน ก็จะไม่ฉันเอง และเมื่อให้ก็จะเลือกให้ ฉะนั้น ให้พระธิดาทั้ง ๔ องค์ ไปหาโกสิยะดาบสนั้น ครั้นพระอินทร์ได้ตรัสแนะนำให้พระธิดาพากันไปหาพระดาบสดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสสั่งพระมาตลีเทพสารณีให้นำสุทธาโกชน

^{๘๓} ชาดก. ๘/๒๘๔-๓๒๑.

ทิพย์ไปถวายพระดาบส พระมาตลีได้นำถาดสุธาโกชน์ไปวางในมือของโกสิยดาบสในเวลารุ่งอรุณ พระดาบสมองเห็นสุธาโกชน์สวรรค์ มีสีขาวเหมือนสังข์ สะอาด มีกลิ่นหอม ไม่มีอาหารอะไรที่เคยเห็นจะเปรียบเทียบได้ คิดสงสัยว่าบางทีพระอินทร์จะประทานลงมากระมัง แต่ว่าใครเป็นผู้นำมา พระมาตลีจึงได้ปรากฏทิพยกาย กล่าวแก่ดาบสว่า องค์สักกรินทร์เทวราช ได้มีเทพบัญชาให้ตน นำสุธาโกชน์มาถวาย ขอให้พระดาบสฉันสุธาโกชน์นี้ ซึ่งเลิศกว่าภัตต์ทุกอย่างอย่าได้ห้ามเสีย **สุธาโกชน์นี้มีคุณกำจัดโทษได้ถึง ๑๒ ประการ** คือ ๑. ความหิว ๒. ความกระหาย ๓. ความไม่ยินดี ๔. ความกระวนกระวาย ๕. ความเหน็ดเหนื่อย ๖. ความโกรธ ๗. ความผูกใจโกรธ ๘. ความวิวาท ๙. ความส่อเสียด ๑๐. ความหนาว ๑๑. ความร้อน ๑๒. ความเกียจคร้าน.

โกสิยดาบสได้กล่าวแก่พระมาตลีว่า ท่านได้ถือเครื่องในวัตรอยู่ข้อหนึ่งว่า จะไม่ฉันเอง ก่อนที่จะแบ่งให้แก่ใคร เพราะท่านได้เห็นว่ามีความเลวอยู่ ๕ ประการ ตามสุภาสิตที่ระบุถึงความเลวในวัตรพฤติกรรมหรือผู้ประกอบพฤติกรรมนั้นเองดังต่อไปนี้

๑. การกินผู้เดียว พระอริยเจ้าไม่นับถือบูชา
๒. คนไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่น ย่อมไม่ได้ความสุข
๓. คนเป็นขู้ด้วยภริยาของผู้อื่น ชื่อว่าเป็นคนฆ่าหญิง
๔. คนด่าสมณะซึ่งปราหมณผู้มีศีลวัตรอันดี ชื่อว่าเป็นคนประทุษร้ายมิตร
๕. คนตระหนี่เหนียวไม่เฉลี่ยเผื่อแผ่คนอื่นบ้างเลย เลวเป็นข้อที่ ๕

ฉะนั้น ท่านจะต้องแบ่งให้แก่ใครอื่น จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม ก่อนแล้วจึงจะฉัน

ในทันใดนั้น พระธิดาทั้ง ๔ องค์ ของพระอินทร์ ก็ได้พากันมาถึง องค์สิรีได้ยื่นทางทิศบูรพา องค์อาสาได้ยื่นทางทิศทักษิณ องค์ลัทธาได้ยื่นทางทิศปัจฉิม องค์สิริได้ยื่นทางทิศอุดร

โกสิยดาบสได้ทักถามองค์ที่ยื่นทางทิศบูรพาก่อน องค์สิรีผู้ยื่นทางทิศนั้นได้ตอบแนะนำตน พระดาบสก็ได้วิจารณ์ แล้วก็ได้ทักถามองค์อื่นต่อไปโดยวิธีนี้จนครบทั้ง ๔ องค์ สรุปคำวิจารณ์ของโกสิยดาบสในธิดาพระอินทร์ ๔ องค์ ดังต่อไปนี้

องค์สิรีนั้น คือ **สิริ** คบหากคนดี ๆ เมื่อปรารถนาสุขแก่ใครคนใด ใครคนนั้นก็บันเทิงด้วย สุขสมปรารถนาทุกอย่าง แต่สิรีไม่เลือกอนุกุลคน บางคนมีศิลปวิทยาดี มีความประพฤติดี พากเพียร ทำการงานของตนอย่างเหนียวไหลโคลย้อย แต่สิริก็ไม่อนุกุลเขา เขาก็ต้องขัดสนจนยาก แต่บางคน ไม่มีศิลปวิทยาอะไรดี รูปร่างวิปริตชั่วชาติ เกียจคร้านกินจุ สิรีก็ไปอนุกุลเขาให้มั่งมีศรีสุข เขาก็ใช้คนที่มิชชาติสกุลได้เหมือนหาสรือนเบี้ย สิรีจึงไม่รู้จักเลือกคนที่ควรและไม่ควรจะคบเลย ที่ว่าสิริคบหากคนดี ๆ นั้น จึงหาได้หมายความว่าคนดีจริง ๆ ไม่ โดยที่แท้ไปดูกันที่ทรัพย์ รวยทรัพย์ก็ว่าดีแล้ว เป็นการทับถมไม่ให้คนมองเห็นคุณของสุจริตธรรมในโลก สิรีนี้เองมีส่วนให้เป็นดังนี้ไปได้ จึงไม่เป็นที่ชอบใจแก่โกสิยดาบส ไม่ควรจะได้สุธาโกชน์ เมื่อสิริถูกวิจารณ์ในทางเสียและถูกปฏิเสธก็อันตรธานวับไปในที่นั้น

องค์อาสานั้น **อาสา** ก็คือความหวัง ทำให้คนผู้หวังในความหวังลำบากมากมายนักแล้ว ทำ

ให้บรรดาฟ้าพันกันด้วยความหวังจะเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ชนะแล้วก็กลับแพ้แยะไปด้วยความหวัง ทำให้ฤๅษีชีไพรบำเพ็ญตบะทรมาณกายแรมเดือนแรมปี ด้วยหมายสวรรค์ แต่ถ้าเข้าทางผิดก็โพลไปในนรก หวังอย่างหนึ่ง ผลโพลไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นอย่างไรเรียกว่าหวังลมหวังแล้ง โกลียดาบสจึงเรียกอาสาว่าตัวโกหกพกลม ฉะนั้น ก็ขอให้เลิกหวังในสุทธาโกชน์ หาสมควรจะได้สุทธาโกชน์ไม่ ไมยินดีจะให้ ขอให้ไปเสียเถิด เมื่ออาสาถูกวิจารณ์อย่างเสียหายทั้งถูกขับไล่ ก็อันตรายฉิบหายไปนั้น.

องค์สัทธานั้น **สัทธา** ก็คือ ศรัทธา ความเชื่อ ทำให้คนพากันบริจาดทาน รักษาศีล สำรวมอินทรีย์ แต่บางทีก็ทำให้คนพากันลักขโมย พุดเท็จ พุดส่อเสียด คือเมื่อเชื่อถูกก็ชักให้ทำถูก เมื่อเชื่อผิดก็ชักให้ทำผิด เพราะใครจะทำอะไรก็มีความเชื่อนี้แหละชักไปทั้งนั้น เชื่อว่าทำอย่างนั้นดีจึงทำความเชื่อนี้ทำให้ยุ่งในครอบครัวก็ได้ ภริยาเป็นคนดี แต่สามีไปเชื่อในหญิงถ้อยอื่น ก็ลึนปฎิพัทธ์ในภริยาของตน ซึ่งความจริงเป็นคนดี สัทธาเป็นผู้ทำให้เชื่อ แต่บางครั้งก็ทำให้เชื่อหลง ๆ ผิด ๆ เป็นแหล่งก่อให้เกิดวิธีการชวนเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นความเชื่ออย่างหลงมกมาย เพราะผู้เชื่อเองโง่เขลาเบาปัญญาหรือถูกหลอกให้เชื่อจึงเชื่อว่าเป็นผู้ทำบาปห้ามการกุศล โกลียดาบสจึงยังไม่ชอบใจจะให้สุทธาโกชน์อยู่แน่นอน เมื่อสัทธาถูกวิจารณ์ว่าไม่ดี และถูกปฏิเสธเสียอีกก็อันตรายฉิบหายไปนั้น.

พระธิดาองค์ที่สุด คือ **หิริ** นั้น โกลียดาบสทักถามทราบแล้วก็พอใจในคุณของเธอ เพราะหิริก็คือ หิริ ความละอายบาป รังเกียจบาป เหมือนอย่างคนสะอาดรังเกียจสิ่งสกปรก พระดาบสพอใจตั้งแต่เมื่อถึงวาระที่หันไปทักถาม องค์หิริ ก็ไม่ร้องขอสุทธาโกชน์เหมือนอย่างอีกสามองค์แรก จึงสมควรจะได้สุทธาโกชน์ เพราะสุทธาโกชน์นี้หาใช่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ จะได้ด้วยการขอไม่ ข้อนี้เป็นธรรมเกี่ยวแก่สุทธาโกชน์ พระดาบสได้กล่าวแก่องค์หิริว่า ขอบูชาเธอ ด้วยสุทธาโกชน์ทั้งหมดแล้ว จึงจะฉันส่วนที่เหลือในภายหลัง กล่าวแล้วได้ให้สุทธาโกชน์แก่องค์หิริ เมื่อองค์หิริได้รับสุทธาโกชน์แล้วก็รีบไปเฝ้าพระเทพบิดากราบทูลให้ทรงทราบ ท้าวสักกรินทร์เทวราชทรงโสมนัส เทพทั้งปวงก็พากันยินดีตั้งแต่นั้นมา เทพและมนุษย์ทั้งหลายก็พากันนับถือบูชา หิริเทวี (ในฐานะที่หิริ และโอดตตปปะ เป็นโลกบาลคือธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองโลก).

ฝ่ายพระอินทร์ได้ทรงส่งพระมาตลีไปหาพระดาบส ให้ถามว่าท่านเลือกให้แก่เทพกัญญา หิริเพราะเหตุไร พระมาตลีได้ไปถาม พระดาบสได้ตอบว่า ท่านเห็นว่า สิริเหล่าแหละ สัทธาไม่แน่ อาสา ยิ่งโกหกพกลม ส่วนหิริมีคุณอันประเสริฐ เช่นว่า สตรีภาพเมื่อทราบว่ามีจิตปฎิพัทธ์ในบุรุษ ย่อมห้ามจิตของตนไว้ได้ด้วยหิริ หมู่ชนผู้มีหน้าที่รบบ้องกันรักษาประเทศชาติออกไปในสนามรบ ลัพยุทธกับข้าศึกด้วยศรหอกดาบและอาวุธต่าง ๆ จะถอยหนีหรือยอมแพ้ แต่ด้วยมีหิริในใจ จึงเกิดละอายอดสู ยอมสละชีวิต ต่อสู้ไม่ยอมถอย จึงชนะข้าศึก รักษาประเทศชาติไว้ได้ หิริเป็นเครื่องห้ามคนชั่วเหมือนอย่างฝั่งเป็นเครื่องห้ามกำลังแห่งสาคร พระอริยะทั้งหลายจึงบูชาหิริในโลก ขณะนั้นก็ได้ถึงกาลละสิ้นอายุของโกลียดาบส พระมาตลีได้ชักชวนให้ทั้งกายมนุษย์ ไปเกิดเป็นสหายพระอินทร์ โกลียดาบสได้เคลื่อนจากกายมนุษย์เกิดเป็นเทพบุตรโดยอุปปาตีกำเนิด ในทันใดนั้น พระมาตลีได้นำ

เทพบุตรเกิดใหม่ไปเฝ้าพระอินทร์ ท้าวเธอได้ทอดพระเนตรเห็น ก็มีพระหทัยยินดี ประทานหิริเทวี แก่เทพบุตรนั้น

โกสยดาบสนี้ ท่านได้เล่าไว้ว่า ก่อนบวชเป็นเศรษฐีผู้ตระหนี่ถี่เหนียวนักหนา เป็นทายาทสืบตระกูลมาจากพระอินทร์เมื่อยังเป็นมนุษย์นั่นเอง แต่ท้าวเธอเมื่อเป็นมนุษย์ใจบุญสุนทรยิ่งนัก จึงได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ ครั้นล่วงมาหลายชั่วคน จึงถึงเศรษฐีเหนียวผู้นี้ พระอินทร์สอดส่องดูสายตระกูลของพระองค์ ได้ทรงทราบจนกระทั่งว่า เศรษฐีนี้เอยากบริโภคข้าวปายาส แต่เกรงคนอื่นจะมาบริโภคด้วย จึงให้ภริยาไปหลบหุงอยู่ในป่า ไม่ให้ใครเห็น พระอินทร์ได้ไปทรมานด้วยพุดสะกิดใจให้ได้คิด จนเศรษฐีละความตระหนี่ ทำทานและออกบวชเป็นดาบสในที่สุด คำสะกิดใจของพระอินทร์และเทพวิวารรวมอยู่ในหัวข้อว่า กินคนเดียว ไม่ได้สุข กล่าวเป็นโอวาทบ้าง เปรียบเทียบบ้าง เช่นว่า มีน้อยควรให้น้อย มีปานกลางให้ปานกลาง มีมากให้มาก จะไม่ให้เลยไม่สมควร ผู้ที่มีแขนงอยู่ด้วย แต่ก็มีบริโภคคนเดียว จะทำการบูชาบ้างอะไร ก็ไม่มีผลทั้งนั้น การที่บริโภคคนเดียว ทั้งที่มีแขนงอยู่ด้วยนั้น ก็เหมือนอย่างกลืนเบ็ดนั้นแหละ จึงควรที่จะให้ทานด้วย บริโภคด้วย กินคนเดียวจึงไม่ได้สุข เศรษฐีฟังไป ๆ ก็เกิดความเห็นตามไปว่า กินคนเดียวไม่เป็นสุขแน่ เพราะคณะพระอินทร์มานั่งพุดจี้ใจอยู่ ที่แรกก็แสนรำคาญ แต่เมื่อฟังไปคิดไปก็เห็นจริง จึงเริ่มแบ่งข้าวปายาส ให้แก่คณะพระอินทร์ ท้าวเธอจึงแสดงพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช และประทานโอวาทแก่เศรษฐี ให้บริจจาคทานเป็นการทำทางสวรรค์ เหมือนดั่งบรรพบุรุษในตระกูลของพระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว จิตใจของเศรษฐีเมื่อได้เริ่มเปลี่ยนแล้ว ก็เปลี่ยนไปตรงกันข้ามทีเดียว เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า จากหลังมือเป็นหน้ามือ คือจากตระหนี่ที่สุด เป็นกว้างที่สุด แต่ก็ยังไม่ทิ้งลักษณะของเศรษฐี คือการเลือกเฟ้นที่จะให้ ซึ่งเป็นลักษณะ **สัปปริสทาน** ในพระพุทธานุศาสนานะ

เรื่องท้าวสักกะนั้นในชาดกนี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นเทพนิยายเปรียบเทียบธรรม การเปรียบเทียบมีเหตุผลน่าฟัง และมีเค้าเรื่องสักกะตามคติความเชื่อเก่าแก่ ซึ่งแสดงว่าผู้ที่จะไปเกิดเป็นท้าวสักกะนั้น ไม่จำเป็นต้องไปเกิดจากมจลคามมคธรัฐ เป็นการผูกขาดแต่แห่งเดียว (เหมือนอย่างมติของอรรถกถา บางคัมภีร์) ไปเกิดจากรัฐไหนก็ได้ ในเมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วนในคุณสมบัติแห่งผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ และคำว่า **พระอินทร์** เป็นตำแหน่ง ซึ่งมีจตุตถภูมิมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เฉพาะในสมัยพุทธกาลนั้น พระอินทร์ไปเกิดจากมจลคามนพ ชาวบ้านมจลคาม มคธรัฐ เห็นจะพอเรียกว่าพระอินทร์ รัชกาลปัจจุบัน (ในสมัยพุทธกาล) ได้

พระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งขึ้นไปเกิดจากชาติเป็นมจลคามนพนั้น จะเป็นองค์ที่ขึ้นไปเกิด ยึดถิ่นอสุระ สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นใช่หรือไม่ ถ้าใช่ก็น่าจะเป็นพระอินทร์องค์ปฐม เทียบพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปราบดาภิเษกเป็นองค์ปฐมกษัตริย์ ถ้าใช่ดั่งนั้น ตั้งแต่สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มาจนถึงสมัยพุทธกาล ก็มีพระอินทร์เพียงองค์เดียว เรื่องพระอินทร์ในคตินี้ จึงคล้ายกับเรื่องการตั้งวงศ์กษัตริย์ ตั้งจะผูกเรื่องขึ้นเทียบว่า มีคนผู้หนึ่งเป็นคนฉลาดกล้าหาญ มีอหิชาภัยดี ชักชวน

เพื่อนร่วมใจได้จำนวนหนึ่งแล้ว ก็อพยพเดินทางไปหาถิ่นที่อยู่ใหม่ ซึ่งเป็นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อได้พากันไปพบถิ่นที่พอใจ ก็เข้ายึดขับไล่เจ้าถิ่นเดิมออกไป ต่อมาก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์ สืบพระวงศ์ต่อมา

ท่านจึงสันนิษฐานว่า เรื่อง **พระอินทร์** มีเค้ามาจากกษัตริย์อินทวงศ์สมัยโบราณ ซึ่งยกเข้ามา ยึดชมพูทวีป ขับไล่เจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นไป และเมื่อสังเกตดูในลัทธิลัทธิที่ได้นำมาเล่าไว้ข้างต้นแล้ว ก็จะเห็นว่า พระอินทร์นับว่าเป็นนักปกครองชั้นยอดกล้าหาญและฉลาดในการปกครอง ในคราวสงครามก็ฉลาดเลือกธรรมมาอบรมปลูกใจเทพบริษัทให้กล้าหาญ ให้เพียรพยายามรบเอาชนะให้จงได้ แต่ครั้งได้ชัยชนะแล้ว พระอินทร์ได้อบรมให้มีขันติ อดทนต่อพรุสวาจาของชเลย ไม่โกรธตอบ และตอบโต้ ในคราวสงบก็ผูกมิตรกับศัตรูเก่า แต่ก็ไม่ว่างใจทีเดียว พอใจเสด็จไปสนทนาไต่ถามธรรมกับพระพุทธรเจ้าบ้าง พระสาวกบ้าง ฤๅษีบ้าง ในบางครั้งบางคราว บางทีก็ชวนศัตรูเก่าซึ่งเป็นพอตาไปด้วยกัน ในคราวปกติก็พอใจอบรมเทพบริษัทด้วยธรรม เช่น อบรมไม่ให้โกรธ นอกจากนี้ พระอินทร์ยังมีหน้าที่เกี่ยวกับมนุษย์โลกอีกมาก ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ได้มาติดพิณ ๓ สาย แก่พระโพธิสัตว์ เพื่อให้ทรงปฏิบัติในทางสายกลาง ต่อมาก็ได้มาเฝ้าพระพุทธรเจ้าอีกหลายคราว เมื่อนิพพานก็ได้มากล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวชด้วยผู้หนึ่ง และได้มาอัญเชิญพระเขี้ยวแก้วจากมวยผมของโทณพราหมณ์ขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี (เรื่องพระเจดีย์นี้ได้เล่ามาแล้วว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์ขณะจะทรงผนวชนั้น พระอินทร์ได้มารับขึ้นไปสร้างพระเจดีย์บรรจุไว้ มีทั้งปิ่นปักพระจุฬามณีและเครื่องรัด จึงเรียกว่า **พระเจดีย์จุฬามณี**) นอกจากนี้ ยังได้มาช่วยคนที่ตั้งอยู่ในธรรมให้พ้นภัยจากฝ่ายอธรรมอยู่บ่อย ๆ ได้มาช่วยยืนเฝ้าประตูกุฏิของพระเนรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมใกล้จะสำเร็จ เพื่อป้องกันไม่ให้ใครเข้าไปทำอันตรายแก่ความสำเร็จ (น่าสังเกตว่า เทวดาชอบมาช่วยคนมีเพียรในเวลาใกล้จะสำเร็จผล) หน้าที่ของพระอินทร์ดูคล้ายเป็น **โลกบาล** ได้อ่านหนังสือเรื่องเทวดาของพราหมณ์เล่มหนึ่ง กล่าวว่า พระอินทร์เป็นโลกบาลทิศบูรพา เป็นเจ้าของพวกภูต ตามที่กล่าวนี้ก็ไปตรงในสุทธาโกชนชาดกที่เล่ามาแล้ว ซึ่งกล่าวถึงพระอินทร์ว่า **ภูตาธิบดี** แปลว่า **เป็นใหญ่แห่งพวกภูต** (ทิศตะวันออกนี้ ท้าวโลกบาลมีชื่อว่า **ธตัญญู** ท่านว่าเป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ด้วย เป็นเจ้าของคนธรรพ์ก็ว่า เป็นเจ้าของพวกภูตก็ว่า) เรื่องพระอินทร์มีอยู่ทั้งในคฤติพราหมณ์ ทั้งในคฤติพุทธจึงน่าจะมีเล่าปะปนกันอยู่มาก บางทีศัพท์เดียวกันแต่ให้ความหมายต่างกัน เช่น **ปฐินทนะ** ซึ่งเป็นชื่อของพระอินทร์ชื่อหนึ่ง ใน **ลัทธิลัทธิ** ในพระไตรปิฎกให้ความหมายว่า **ผู้ให้ทานในกาลก่อน** แต่ในคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์แปลว่า **ผู้ทะเลาะเมืองป้อม** หรือทะเลาะป้อม จับได้ว่า เรื่องพระอินทร์เป็นเรื่องเก่าแก่ ทางพราหมณ์ก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามลัทธิพราหมณ์ ทางพุทธก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ใช้คำเดียวกันแต่ให้ความหมายไปคนละอย่าง.

ปารีชาตर्กสวรรค์

จะเพิ่มเติมเรื่อง **ปารีชาตर्ก** ในสวรรค์ชั้นนี้ คำนี้ได้เคยแปลมาบ้างว่า *ต้นทองกลางทิพย์* ตามคำว่า **โกวิฬาร** ใน **อภิธานปทีปิกา** ให้คำแปลคำว่า **โกวิฬาร** ไว้ว่า *ไม้ทริก ไม้ทองกราว ไม้ทองกลาง* ในอดีตนิทานของพระอินทร์เล่าไว้ว่า เมื่อพระอินทร์เป็นมฆมาณพ ปลุกต้นโกวิฬาร เพื่อให้เกิดร่มเงาเป็นทาน เป็นเหตุให้เกิดต้นปารีชาตर्กในสวรรค์ ในอภิธานปทีปิกาให้คำแปลของคำว่า **โกวิฬาร** **ปารีจัตตกะ** **ปารีชาตกะ** ทั้ง ๓ คำนี้ไว้อย่างเดียวกันว่า *ปารีชาต* หรือ *ต้นไม้สวรรค์* ท่านมิได้ให้คำแปลว่า ทองกลาง เหมือนคำว่า **โกวิฬาร** ในเมืองมนุษย์ แต่จะตรงกับต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์ หรือมีต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์เรียกชื่อตรงกัน เป็นเรื่องที่ต้องถามการจะรู้ฟังกันคว่าต่อไป

ท่านผู้ทรงเมตตาได้แจ้งมาว่า ท่านได้สนใจในคำว่า **ปารีชาต** ที่อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ เช่น เรื่องกามนิต เรื่องเวสสันดร ดอกของต้นไม้มีส่วนสำคัญมาก ค้นหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ทราบว่าจะตรงกับดอกไม้อะไรในเมืองไทย ทราบแต่ว่ากลีบสีขาว ก้านสีแดง มีกลิ่นหอมจับใจ ทำให้ระลึกชาติได้ และบานร่วงลงจากกิ่งในเวลาพลค่ำที่ละดอกสองดอกเรื่อย ๆ ไป ต่อมาได้ไปในงานพุทธชยันตี ที่อินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ ได้ไปชมถ้ำอชันดา ได้พบต้นกรรณิการ้อยอม ๆ ต้นหนึ่งที่เชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำอชันดา เกิดนึกอยากทราบว่าแขกเขาจะเรียกว่าอะไร เพราะกำลังสนุกที่ได้ทราบชื่อของสิ่งต่าง ๆ ทางโน้นที่เหมือนกับของเรา หรืออีกนัยหนึ่งจะว่าที่ของเรา เหมือนกับของเขาจะถูกกว่า จึงได้ให้นำใบกรรณิการันั้นมาช้อนหนึ่ง ถ้ามชื้อจากท่านศาสตราจารย์ผู้นำชมถ้ำ ท่านตอบทันทีว่า **ปารีชาต** ต่อมาวันหนึ่งได้มีการเลี้ยงทูตอินเดียที่วังแห่งหนึ่งในเมืองไทยนี้ ใกล้เคียง ๆ ศาลาที่เลี้ยงนั้นมีต้นกรรณิการปลูกอยู่ กำลังมีดอกบานหล่นอยู่เกลื่อนไป แขกที่ได้เห็นก็พากันชม จึงได้ถามสุภาพสตรีผู้หนึ่งว่า ดอกไม้นี้เรียกปารีชาตี่ใช่หรือไม่ เขาตอบว่า เรียกว่า **กรรณิการ** และไม่เคยทราบเรื่องชื่อปารีชาตเลย แต่จะเป็นในขณะนั้นเอง หรือต่อมาภายหลังจำไม่ได้เสียแล้ว มีปราชญ์ชาวอินเดียอีกคนหนึ่งอธิบายตอบคำถามนั้นที่ได้ถามเขาอีกว่า ตามที่เขาเรียกกันนั้นก็ถูกต้องทั้งสองชื่อ คือดอกไม้สีขาวอินเดียบางภาคเรียกปารีชาต บางภาคเรียกกรรณิการ คำอธิบายนี้พอเข้าใจตามได้ เพราะเคยทราบมาว่า ประเทศอินเดียมีภาษาพูดกันต่าง ๆ หลายอย่าง จนต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง ทั้งที่ไม่อยากจะใช้เลย คำชี้แจงของท่านผู้ทรงเมตตาข้างบนนี้เป็นมติหนึ่งเรื่อง ต้น **ปารีชาตर्ก** หรือ **ปารีชาต** ในเมืองมนุษย์ที่เรียกกันในปัจจุบัน

พระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชได้เป็นที่นับถือในประเทศไทยมานาน ได้มีเล่าในตำนานเก่าหลายเรื่องว่า ได้ลงมาช่วยในกิจการต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ได้ลงมาช่วยหล่อพระพุทธรูปชินราชเป็นต้น เพราะกิจการที่มนุษย์ทำไม่สำเร็จ พระอินทร์ต้องลงมาช่วยจึงสำเร็จ จึงเป็นกิจการที่สำคัญอย่างยิ่ง แต่ในสมัยหลังจนถึงปัจจุบันนี้ยังไม่ปรากฏเป็นข่าว พิจารณาตดูถึงสมัยปัจจุบัน สิ่งทีสร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตร สำเร็จขึ้นได้ ก็ด้วยราชาภาพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระอินทร์ คือเป็นจอมของนรชนในประเทศ สิ่งที่เป็นของหลวงสร้าง

ขึ้นทำขึ้นตีวิเคราะห์ว่าสามัญทั่ว ๆ ไป จึงไม่พ้นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์เมืองฟ้าก็ต้องอาศัยพระอินทร์ในมนุษย์ช่วย กิจการที่สำคัญ สิ่งที่ดีพิเศษต่าง ๆ จึงสำเร็จมีขึ้น นี่เป็นเค้าเงื่อนที่น่าคิดว่าไฉนในตำนานเก่า ๆ จึงเล่าถึงพระอินทร์ลงมาช่วยในเมื่อจะทำสิ่งที่สำคัญอยู่เสมอ.

พระอินทร์เป็นเจ้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา สวรรค์ทั้งสองชั้นนี้ ตามภูมิศาสตร์โลก ระบบเขาพระสุเมรุที่ตั้งอยู่ในโลกนี้เอง เพราะเขาพระสุเมรุก็เป็นแกนกลางของโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ก็ตั้งอยู่ยอดกลางของโลก ส่วนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาตั้งอยู่บนยอดเขาลดตติปริภวณ ๔ ทิศ ก็ตั้งอยู่รองต่ำลงมารอบเขาพระสุเมรุนั้น ทั้งสองชั้นนี้จึงอยู่ในโลกนี้ เท่ากับเป็นชาวโลกนี้ด้วยกัน การไปมาหาสู่กัน จึงน่าจะสะดวกกว่าสวรรค์ชั้นอื่น จึงปรากฏว่าเทพของสวรรค์สองชั้นนี้ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์อยู่เสมอ ตามคัมภีร์โบราณที่มีคติตามความเชื่อในทางเดียวกัน และนาน ๆ จึงจะมีมนุษย์ขึ้นไปถึงคราวหนึ่ง แต่ก็ยังเป็นมนุษย์ที่กล่าวในนิทานชาดก.

จะได้เล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากคัมภีร์ชั้นบาลีอีกสักตอนหนึ่ง ก่อนที่จะได้สรุปเรื่องเล่าถึงสวรรค์ชั้นต่อไป

ใน**สัตตกนิบาต**^{๔๔} ได้แสดงเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้มีความสังเขปว่า ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระอันชื่อว่าปาริฉัตตกะ ผลัดใบและออกใบใหม่ ๗ วาระ พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันดีใจ เมื่อวาระที่หนึ่งก็พากันหวังให้ถึงวาระที่สอง ที่สามเรื่อยไป จนถึงวาระที่เจ็ด ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ก็พากันเรียงสนุกที่โคนต้นโกวิฬาระทิพย์ตลอดเวลา ๔ เดือน ในตอนนี้แสดงอาณาภาพของต้นโกวิฬาระทิพย์ ในขณะที่มีดอกบานสะพรั่งว่า มีรัศมีสว่างกินเนื้อที่ ๕๐ โยชน์โดยรอบ และมีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์ ต่อไปก็แสดงเปรียบกับอริยสาวกผู้ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ออกบวช รวม ๗ วาระ คือ

วาระที่ ๑ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีใบเหลืองหล่นจากต้น ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกคิดจะออกบวช

วาระที่ ๒ ในสมัยที่โกวิฬาระทิพย์โกรนจะออกใบใหม่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวก ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าข้อมน้ำผาดออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริยะ (ผู้ไม่มีเรือน)

วาระที่ ๓ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นพร้อมกัน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ปฐมฌาน

วาระที่ ๔ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้น เห็นเป็นรูปใบใหม่ดอกใหม่ ก็เหมือนอย่างที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ทุติยฌาน

วาระที่ ๕ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกตูม ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ตติยฌาน

^{๔๔} อภ. สัตตก. ๒๓/๑๑๘/๖๖.

วาระที่ ๖ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกแก่เปล่งจะบาน แต่ยังไม่บาน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้จตุตถฌาน

วาระที่ ๗ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกบานเต็มที่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกได้สำเร็จวิมุติ หลุดพ้นจากอสาวิกเลสทั้งหมด

อีกตอนหนึ่ง^๔เล่าถึง **เทवासुरสงคราม** เทียบการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน มีความสังเขปว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้เกิดสงครามเป็นศึกประชิดระหว่างเทพและอสูระ ในสงครามครั้งนั้น อสูระชนะเทพแพ้ ล่าถอยขึ้นไป (ทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งนครดาวดึงส์) พวกอสูระก็รุกประชิดขึ้นไป พวกเทพเห็นอสูระรุก ก็หันกลับไปต่อสู้ ก็แพ้อีก รุกและรับกันอยู่ดังนี้ ถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม เทพถอยเข้าทวนคร ก็รู้สึกอุจใจหายกลัวว่าได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย อสูระทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกอสูระก็คิดว่า พวกเทพได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว และในสงครามอีกครั้งหนึ่ง เทพชนะ อสูระแพ้ ล่าถอยลงไป (ทางทิศใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งอสูรบุรี) พวกเทพก็รุกประชิดลงไป อสูระก็กลับรับแล้วก็ถอยแล้วก็กลับรับถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม พวกอสูระถอยเข้าอสูรบุรีก็อุจใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย เทพทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกเทพก็คิดว่า พวกอสูระได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว (เมืองทั้งสองจึงชื่อว่า **อยุชฌบุรี** คือ **อยุรยา** แปลว่า **เมืองที่ข้าศึกรบไม่ชนะ**) แม้ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมก็ต้องเข้าสู่ที่ปลอดภัยจากกิเลสเช่นเดียวกัน คือเมื่อได้สมาธิจนถึงรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงอรุณรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงขั้นดับสัญญาเวทนา ต่อไปถึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสิ้นอสาวิกเลสทั้งหมด ก็เหมือนอย่างได้เข้าสู่ที่ปลอดภัยโดยลำดับ มารทำอะไรไม่ได้ มารก็คิดเช่นเดียวกันว่า ตนทำอะไรแก่ผู้ที่เข้าไปในที่ปลอดภัยเช่นนี้หาได้ไม่.

ในคัมภีร์ชั้นบาลีที่เล่ามานี้ และที่เคยเล่ามาแล้วจากสังยุตเป็นต้น **การเล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์** จับได้ว่าเพื่อยกมาเปรียบเทียบ หรือสาธกธรรม อย่างนี้ทานชาดก ขึ้นต้นว่า **เรื่องเคยมีมาแล้ว** ที่เล่าเป็นเรื่องปัจจุบันก็มี แต่ก็มุ่งแสดงธรรมเป็นประการสำคัญ ในคัมภีร์ชั้นหลังลงมา จึงเล่ามุ่งในทางประวัติพรรณนาออกไปพิสดาร สวรรค์หกชั้นมีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่สองชั้นแรกจะมีเหมือนอย่างที่เราเล่าไว้นี้เพียงไร เป็นวิสัยของผู้มีทัสสนญาณจะทราบได้

เทพชั้นจตุมหาราชิกา เทพชั้นดาวดึงส์ ท่านว่ามีที่อยู่บนภูเขาบ้าง ในอากาศบ้าง และมีที่อยู่สืบต่อกันไปจนถึง **ภูเขจักรวาล** (ภูเขาที่เป็นขอบจักรวาลโดยรอบ น่าจะเปรียบเทียบได้เหมือนอย่างขอบกระดิ่ง) ท่านว่าสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปก็อยู่สืบกันไป จนถึงภูเขจักรวาลเช่นเดียวกัน ดูตามเค้าความเชื่อของท่านว่า อยู่สูงตรงขึ้นไปจากยอดเขาลีเนรุ หรือเขาสุเมรุในอากาศ มีเขตแผ่ออกไปจนถึงแนวภูเขจักรวาล จึงมีเขตเป็นวงกลม ตั้งอยู่ซ้อนกันขึ้นไปโดยลำดับ ถ้านึกให้เป็นวัตถุ ก็น่าจะเป็นคล้ายตึก หรือแก่งหินหลาย ๆ ชั้น ตั้งแต่ชั้นที่สามขึ้นไปอยู่ในอากาศ สูงกว่ายอดเขาลีเนรุขึ้นไปมาก

^๔ อัง. นวก. ๒๓/๔๕๐/๒๔๓.

ถึงอย่างนั้นก็ยังอยู่ในเขตของจักรวาลนี้ เกิดดับพร้อมกับจักรวาลนี้ ทุกชั้นจึงต้องกำหนดเขตโดยรอบด้วยภูเขาจักรวาล ถึงจะอยู่ในอากาศสูงขึ้นไปเท่าไรก็ต้องอยู่ในเขตนี้.

สวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ชั้นที่ ๓ ชื่อว่า **ยามา** หรือ **ยามะ** แปลว่า *ลื่นไปจากทุกข์* หรือ *บรรลุนิพพาน* พร้อมพรุ่ง อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์หรือดาวดึงส์มาก เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สุยามะ** ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า^{๓๖} ในชั้นฟ้านี้ไม่เห็นพระอาทิตย์เลย เพราะว่ายู่สูงกว่าพระอาทิตย์มาก แต่เทพชั้นนี้เห็นกันได้ด้วยรัศมีแก้วและด้วยรัศมีของตัวเอง และจะรู้ว่ารุ่งหรือค่ำด้วยอาศัยดอกไม้ทิพย์ คือเมื่อเห็นดอกไม้บานจึงรู้ว่ารุ่ง เมื่อเห็นดอกไม้หุบจึงรู้ว่าค่ำ เทพชั้นยามาไม่ปรากฏว่าได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไม่มีเรื่องอะไรเล่าไว้.

สวรรค์ชั้นดุสิต

สวรรค์ชั้นที่ ๔ ชื่อว่า **ดุสิตา** หรือ **ดุสิตะ** มักเรียกว่า ชั้นดุสิต แปลว่า *ยินดีขึ้นบาน* คือมีปีติอยู่ด้วยสิริสมบัติของตน อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นยามามากเป็นทวีคูณ เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สันดุสิต** ท่านว่า *พระโพธิสัตว์ผู้สร้างโพธิสมภาร* ที่จะลงมาตรัสเป็นพระพุทธรเจ้าในมนุษย์ *ย่อมสถิตอยู่ในชั้นฟ้านี้* เทพในชั้นนี้เป็นผู้รู้บุญรู้ธรรม เพราะพระโพธิสัตว์ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเนื่อง ๆ จะได้เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ตามคติ ความเชื่อดังกล่าวแทรกเข้าตอนนี้ทีเดียว.

ท่านว่าความโกลาหลอย่างขนานใหญ่ของพวกเทวดาทั้งปวงมีอยู่สามสมัย คือสมัยเมื่อโลกจะวินาศ สมัยเมื่อพระพุทธรเจ้าจะอุบัติขึ้น สมัยเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิจะเกิดขึ้น พระพุทธรเจ้าของเราทั้งหลายในบัดนี้ ก่อนที่จะได้ลงมาเกิดในโลกนี้ ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อกาลใกล้กำหนดที่จะจุติลงมาตรัส เทวดาทั้งปวงก็เกิดโกลาหล พวกกันไปเฝ้าทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ให้จุติลงไปตรัส พระโพธิสัตว์ได้ทรงตรวจดู สถานะ ๕ อย่าง คือกาล ๑ ทวีป ๑ ประเทศ ๑ ตระกูล ๑ มารดาและกำหนดอายุ ๑

กาล ข้อที่ ๑ คือ กาลแห่งอายุของมนุษย์ ถ้ามนุษย์มีอายุมากเกินแสนปีขึ้นไป หรือต่ำกว่าร้อยปีลงมา ก็ไม่ใช่กาลที่จะลงมาตรัส เพราะยุคสมัยที่มนุษย์อายุมากไปก็ไม่อาจเห็นไตรลักษณ์ น้อยไปก็มีกิเลสหนาไม่อาจเห็นธรรม แต่ในปัจจุบันนั้นเป็นยุคที่มนุษย์มีอายุร้อยปี จึงเป็นกาลที่จะลงมาตรัสได้.

^{๓๖} ไตรภูมิ. น. ๑๑๑.

ทวีป ข้อที่ ๒ คือทรงเห็นชมพูทวีปเหมาะที่จะลงมาตรัส.

ประเทศ ข้อที่ ๓ คือทรงเห็นมัชฌิมประเทศคือท้องถิ่นร่วมกลางชมพูทวีป (บัดนี้อยู่ในอินเดีย ปากีสถานเป็นส่วนมาก เลยเข้าไปในเนปาลบ้าง เช่น สถานที่ประสูติอยู่ในเนปาล) เป็นที่เหมาะ.

ตระกูล ข้อที่ ๔ ทรงเห็นสักยราชตระกูล และพระเจ้าสุทโธทนะจะเป็นพระบิดาได้

พระมารดา ข้อที่ ๕ คือทรงเห็นพระนางสิริมหามายามีศีลและบารมีธรรมสมควร เป็นพระมารดาได้ ทั้งจะมีพระชนม์สืบไปจากเวลาที่พระโอรสประสูติเพียงเจ็ดวัน สัตว์อื่นไม่อาจอาศัย คัพโภทรบังเกิดได้อีก.

ครั้นพระโพธิสัตว์ทรงเห็นสถานะทั้ง ๕ มีครบบริบูรณ์แล้ว จึงทรงรับอาราธนาของเทพทั้งปวง เหตุที่จะรู้ว่าพระโพธิสัตว์เทพไถลจะจุดนั้น เพราะได้เกิด **บุญนิมิต ๕ ประการ** แก่พระองค์ คือ

๑. ทิพยบุปผาที่ประดับพระกายเหี่ยวแห้ง
๒. ทิพยภูษาทรงมีสีเศร้าหมอง
๓. พระเสโทไหลจากพระกัจฉะ (รักแร้)
๔. พระสรีรกายปรากฏอาการชรา
๕. มีพระหทัยเป็นทุกข์เหน้อยหน่ายจากเทวโลก ไม่ยินดีที่จะสถิตในทิพยอาสน์.

พวกเทพจึงรู้ประจักษ์ว่า เทพองค์นี้คือองค์พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ เพราะถึงกาลจะจุด ประจบสมัยที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติ และเมื่อพระโพธิสัตว์เทพทรงรับอาราธนาแล้ว พวกเทพก็พากัน แวดล้อมนำไปยัง **นันทวัน** แห่งสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น เมื่อไปถึงสวนนันทวันแล้ว พวกเทพก็นำเทพโพธิ สัตว์ผู้จะจุดเที่ยวไปในนันทวัน กล่าวจุดจากที่นี้แล้วก็ขอให้ไปจงดีเกิด และตักเตือนให้ระลึกถึง โอกาสแห่งกุศลกรรมที่ได้ทำแล้วในกาลก่อน เทพโพธิสัตว์ฟังคำเตือนของเทพผู้แวดล้อม ก็ระลึก กุศลกรรมไปในนันทวัน ก็จุดในขณะนั้น ลงมาถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ทำ **นันทวัน** มีอยู่ในสวรรค์ทุกชั้น เป็นที่เทพผู้จะจุดไปเที่ยวชมและระลึกถึงความดีแล้วก็จุดไปใน สวนนันทวันนั้น เทพผู้สหายก็จะพาเทพผู้จะจุดไปกล่าวอวยพรตักเตือน ทำนองไปส่งในวาระสุดท้าย **พระศรีอาริยมตไตรยโพธิสัตว์** ซึ่งมีกำหนดจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระองค์ที่ครบทำในภัทรกัลป์นี้ ท่าน (ตามคติความเชื่อนี้) ว่าบัดนี้ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ รอเวลาที่จะลงมาตรัสในอนาคต.

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

สวรรค์ชั้น ๕ ชื่อว่า **นิมมานรดี** ไทยเราเรียกว่า **นิมมานรดี** แปลว่า *อิทธิมย์ยินดีในสิ่งที่* **นิรมิตขึ้น** คือนอกจากทิพยภรณ์ที่ได้รับอยู่โดยปรกติแล้ว ในเวลาที่ปรารถนาต้องการสิ่งใด ก็นิรมิต สิ่งนั้นขึ้น อิทธิมย์ยินดีได้เป็นส่วนอดิเรกหรือเป็นพิเศษ พุดง่าย ๆ ว่าอยากได้สิ่งใดก็นึกเอาได้ เกิด เป็นสิ่งนั้นขึ้นตั้งใจนึก แต่จะมีขอบเขตเพียงไรท่านหาได้แสดงไว้ไม่ สวรรค์ชั้นนี้สูงขึ้นไปจากสวรรค์ ชั้นดุสิตมาก เทพผู้เป็นราชาปกครองไม่ปรากฏว่ามีนามพิเศษ ก็น่าจะเรียกเป็นกลาง ๆ ว่า **นิมมา-**

นรตีเทวราช ไม่มีเรื่องเกี่ยวข้องเล่าถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย เช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นยามา.

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ

สวรรค์ชั้นที่ ๖ ชื่อว่า **ปรนิมมิตวสวัตติ** เสียงไทยว่า **ปรนิมมิตวสวัตติ** แปลว่า ทำอำนาจของตนให้เป็นไปในโอกาสทั้งหลายที่ผู้อื่นรู้ความคิดของจิตแล้วนิรมิตให้ ผู้ที่มาคอยนิรมิตให้ นั้นไม่มีกล่าวว่าเป็นเทพพวกไหนชั้นไหน คิดดูตามเค้าความก็น่าเห็นว่าการแสดงความสูงส่งขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีผู้มาคอยนิรมิตสิ่งที่ใจปรารถนาให้ ไม่ต้องนิรมิตเอาเองเหมือนอย่างชั้นที่ ๕ แต่อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทำอำนาจให้เป็นไป ดูมีความว่าแผ่อำนาจไปครอบงำสิ่งที่ผู้อื่นเขานิรมิตไว้ คือใช้อำนาจไปครอบครองเหมือนอย่างคำว่า **จักรวัตติ** หรือ **จักรพรรดิ** แปลว่า *ยังจักรให้เป็นไป* คือใช้จักรแผ่อำนาจไปครอบครองโลก นัยนี้ดูก็เหมาะกับเรื่องพญามารที่จะกล่าวต่อไป สวรรค์ชั้นนี้ยิ่งสูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีอีกมาก ท่านว่ามีเทพเป็นราชาผู้ปกครองอยู่ ๒ ฝ่าย คือ เทวราชเรียกตามชื่อของชั้นสวรรค์ว่า **ปรนิมมิตวสวัตติเทวราช** ปกครองอยู่ฝ่ายหนึ่ง **พญามารเป็นเทวราช** ปกครองอยู่อีกฝ่ายหนึ่ง เทวราชผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้ จึงมีอยู่ ๒ องค์ แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เรียกนามว่าปรนิมมิตวสวัตติเทวราชเหมือนกัน องค์หนึ่งไม่เป็นมาร ปกครองเทพที่ไม่เป็นมารด้วยกัน แต่อีกองค์หนึ่งเป็นมาร ปกครองเทพที่เป็นมารด้วยกัน ฝ่ายที่ไม่เป็นมารไม่ค่อยมีเรื่องกล่าวถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย ส่วนฝ่ายที่เป็นมารมีเรื่องกล่าวถึงอยู่มาก องค์เทวราชเองเรียกโดยเฉพาะว่า **ปรนิมมิตวสวัตติมาราธิราช** หรือคำไทยว่า **พญามาราธิราช** แม้จะแบ่งเป็นสองก๊กก็ไม่มีเรื่องปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายว่าทั้งสองก๊กนี้ได้ทำสงครามกันเหมือนอย่างเทพและอสูรแห่งสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์ มีแต่เรื่องพญามารลงมาป้องกันรักษาความตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ และพระสาวกทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว มารก็ยังมาเกี่ยวข้องกับหลายคราวจนถึงมาทูลอาราธนาให้ปรินิพพาน.

สังเกตตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายว่า เทวราชผู้เป็นมารนี้มีความกลัวเป็นข้อสำคัญอยู่ ข้อหนึ่งว่าตนจะสิ้นอำนาจครอบครองโลก ไม่ประสงค์ให้ใครทั้งนั้นบรรลุมรรคผลนิพพานหรือจะเรียกว่า วิมุตติ หรือ โมกขธรรม ก็ได้ พุดง่าย ๆ ก็คือ ไม่ประสงค์ให้ใครประสบความหลุดพ้นจากกองกิเลส เช่น ตณหา อุปาทาน หรือราคะ โทสะ โมหะ และหลุดพ้นจากกองทุกข์ มีเกิด แก่ ตาย เป็นต้น พุดอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ประสงค์ให้ใครหลุดพ้นไปจากโลกเป็นโลกุตระที่แปลว่าเหนือโลกก็คือพ้นโลกนั่นเอง เพราะเมื่อผู้ใดพ้นโลก หมายถึงว่ามีจิตใจพ้นกิเลสตั้งกล่าวผู้นั้นก็พ้นอำนาจของมาร ซึ่งมารจะใช้ อำนาจให้เป็นไปในผู้นั้นอีกไม่ได้ ความเป็น**สวสวรรค์** (เทียบกับ**จักรวรรดิ**) ของมารก็หมดสิ้นไป ฉะนั้นเมื่อพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรม ทรงได้พบทาง ทรงดำเนินไปในทางจนถึงในราตรีที่จะตรัสรู้ ท่านเล่าว่าพญามารได้มาป้องกันรักษาอย่างสุดกำลัง พระโพธิสัตว์ก็ทรงผจญสู้อย่างเต็มที่อย่างที่เราเรียกว่าเสียงบารมีพูดอย่างสามัญว่าสู้ตายไม่ยอมถอย เช่น ทรงอธิษฐานพระหทัยตั้งความเพียรแน่วแน่ว่าจะไม่ยอมลุกขึ้นจากที่ประทับจนกว่าจะได้บรรลุมรรคผล แม้ว่าเนื้อเลือดทั้งหมดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่

หนังเอ็นกระดูกก็ตาม อาศัยพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้ว จึงทรงชนะมาร ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปจนได้ตรัสรู้ แม้ต่อมาท่านก็เล่าว่ามารได้มาเกี่ยวข้องอีกมากครั้ง แสดงว่ายังคงยึดติดตามช่องโอกาสอยู่เรื่อย ๆ เพราะพระพุทธรเจ้าได้ทรงสอนเวไนยนิกร ให้พ้นอำนาจของตนมากขึ้นทุกที จึงไม่ปรารถนาจะให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่นาน และในที่สุด ท่านก็เล่าว่าพระพุทธรเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารตามคำอาราธนาของมารนั่นเอง แต่ก็ทรงปลงในเมื่อได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสำเร็จตามที่ ได้ทรงตั้งพระทัยไว้แล้ว.

พญามาราริราชเป็นเจ้าก๊กหนึ่งแห่งสวรรค์ชั้นที่หก ก็จะต้องทำบุญไว้มาก ไม่เช่นนั้นก็จะไม่บังเกิดในสวรรค์ชั้นสูงนี้ได้ แต่ก็จะต้องเข้าใจว่า ทำบุญเพียงเพื่อสวรรค์เท่านั้น ดูก็น่าแปลกอยู่ ท่านไม่กล่าวว่าพญามารได้มาขัดขวางใครที่ทำบุญ เช่น ทานศีลเป็นต้น เพื่อสวรรค์หรือที่เป็นภูมิเพียงเพื่อสวรรค์ มาขัดขวาง แต่ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผลนิพพาน เช่น พวกทำกรรมฐานเพื่อสิ้นกิเลส

เรื่องของมารยังมีอีกมาก แต่จะงดไว้ก่อน เป็นอันว่าสวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เหมือนอย่างขาวกับดำ และมีเจ้าครองอยู่ ๒ องค์ องค์ที่ลงมาเกี่ยวข้องในประวัติพระพุทธศาสนามากที่สุดคือ พญามาร เรียกเต็มว่า **ปรนิมิตตวสวัตตีเทวราช** ฝ่ายที่เป็นมารแห่งโลกุตตรธรรม.

พรหมโลก

ได้เล่าถึงสวรรค์ ๖ ชั้นแล้ว จะได้เล่าถึง **พรหมโลก** ต่อไป สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นที่ ๖ อีกมากจึงถึงพรหมโลก ซึ่งก็มีอยู่มากขึ้นซ้อน ๆ กันขึ้นไป แบ่งเป็น ๒ พวกใหญ่ ๆ คือ **รูปพรหม** และ **อรูปพรหม** อธิบายตามคติทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้ที่ทำสมาธิจนบรรลุถึงรูปฌานคือฌานที่มีรูปนิมิต เป็นอารมณ์ รูปฌานนั้นย่อมมีวิบากให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ผู้ที่ทำสมาธิสูงขึ้นไปกว่ารูปฌาน คือทิ้งรูปนิมิต กำหนดอรูปนิมิตคือนิมิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จนได้บรรลุอรูปฌานคือฌานที่มีอรูปนิมิต เป็นอารมณ์ ฌานนั้นก็มิมีวิบากให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม คำว่า **พรหม** ท่านแปลว่า **เจริญ** รุ่งเรือง หมายความว่า เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น

รูปพรหมนั้นมีสูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ตามภูมิฌานดังต่อไปนี้.

ชั้นปฐมรูปฌาน

๑. **พรหมปารีสัชชา** แปลว่า **เป็นบริษัทของพรหม** ท่านอธิบายว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหม เป็นผู้บำรุงมหาพรหม ที่จะกล่าวในชั้นที่ ๓.

๒. **พรหมบุโรหิตา** แปลว่า **เป็นบุโรหิตของพรหม** ท่านอธิบายว่า คือบุโรหิตของพวกมหาพรหมดังกล่าว.

๓. **มหาพรหม** แปลว่า **พรหมผู้ใหญ่** ท่านอธิบายว่าใหญ่กว่าพวกพรหมปารีสัชชา เป็นต้น เช่น มีวรรณะยิ่งกว่า มีอายุยืนกว่า.

พรหม ๓ พวกนี้ ท่านว่าสถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน แต่มีความรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ปฐมรูปฌานคือรูปฌานที่หนึ่ง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดในพวกพรหมปาริśชชา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดในพวกพรหมบุโรหิตา ถ้าได้อย่างกล้าแข็งก็ให้เกิดในพวกมหาพรหม พิจารณาดูพรหม ๒ พวกข้างต้น ตามอธิบายของท่านคล้ายกับมีหน้าที่เป็นบริวารของพวกมหาพรหม ดูไม่น่าจะต้องมีหน้าที่เช่นนั้น น่าจะเข้าใจความว่าพวกพรหมปาริśชชา ก็คือนับเข้าเป็นพรหมบริษัท เช่นเดียวกับเมื่อนับถือพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็นับเป็นพุทธบริษัท เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติอะไรให้พิเศษยิ่งขึ้น อันควรจะเรียกด้วยคำอื่น เช่น อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุสามเณร ก็คงเรียกว่าเป็นพุทธบริษัท และพวกพรหมบุโรหิตา ก็น่าจะหมายสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง โดยความก็คือเป็นพวกพรหมชั้นต้น ๆ แต่ก็นับว่าเป็นพรหมแล้ว.

ชั้นหุตติยรูปฌาน

๔. **ปริตตภา** แปลว่า *มีรัศมีน้อย* คือ มีแสงสว่างน้อยกว่าพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป
 ๕. **อัปมาณภา** แปลว่า *มีรัศมีไม่มีประมาณ* คือมีแสงสว่างมากเกินที่จะประมาณได้
 ๖. **อาภัสสรา** แปลว่า *มีรัศมีชานไป* คือแผ่ออกไปแต่ที่นั่นที่นี้จูดสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เพราะมีชั้นธันดานเกิดจากฌานที่มีปีติ อีกนัยหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า *มีรัศมีพวยพุ่ง* คือหยดย้อยออกเหมือนหย้อยหยดออกจากสรีระ หรือจูดเปลวไฟแห่งโคมประทีป อีกอย่างหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า *มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมี*.

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้หุตติยรูปฌานคือรูปฌานที่สอง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตภา ถ้าอย่างได้อย่างกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปมาณภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอาภัสสรา.

ชั้นตติยรูปฌาน

๗. **ปริตตสุภา** แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามน้อย* คือ น้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป.
 ๘. **อัปมาณสุภา** แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามไม่มีประมาณ* คือ มากเกินที่จะประมาณได้.
 ๙. **สุภิกงหา** แปลว่า *มากมายไปด้วยรัศมีที่สวยงาม* คือ มีรัศมีผุดสว่างทั่วไป แผ่ชานออกจากสรีระเป็นอันเดียวกัน มีสีริเหมือนแห่งทองที่โรจน์รุ่งอยู่ในหีบทอง.

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ได้ตติยฌานคือรูปฌานที่ ๓ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตสุภา ถ้าได้อย่างปานกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปมาณสุภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าหรือประณีตก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมสุภิกงหา.

ชั้นจตุตถรูปमान

๑๐. **เวหัพผลา** แปลว่า มีผลไพบูลย์ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฉาน ชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้จตุตถฉานคือฉานที่ ๔ ไม่ได้มีแบ่งเป็น ๓ ชื่อสำหรับผู้ได้อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต กล่าวไว้ชื่อเดียวรวม ๆ กันไป.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าแบ่งรูปमानออกเป็น ๕ ชั้น ชั้นของพรหมปารีสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหม สำหรับผู้ได้ปฐมฉานอย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตามา อัมปมาณาภา และอภัสสรา สำหรับผู้ได้ทุติยฉานและตติยฉาน อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัมปมาณสุภา และสุภากิณฑา สำหรับผู้ได้จตุตถฉานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมเวหัพผลา สำหรับผู้ได้ปัญจฉานคือฉานที่ ๕.

๑๑. **อสังญี** แปลว่า ไม่มีสัญญาเสียเลย พรหมชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้ฉานสมาบัติ เพราะเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ท่านยกตัวอย่างนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาบางพวก ผู้เห็นโทษในจิตว่า รากะ โทสะ โมหะ ล้วนอาศัยจิตเกิดขึ้น มีความเห็นว่า ความไม่มีจิตเป็นของดี เป็น **นิพพานในปัจจุบัน** จึงเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ๆ สำรอก ดับนามขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไปโดยลำดับ ยกตัวอย่าง สัญญาคือความจำหมาย ก็ทำให้เลื่อนลืมน ไม่กำหนดไว้ทุกสิ่งทุกอย่าง น่าจะเป็นอย่างที่เรียกว่าทำให้ดับไป เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้ถึงจตุตถฉานก็ให้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นอสังญีสัตว์ มีแต่รูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร (ความปรองคืด) ไม่มีวิญญาณอะไร ๆ ทั้งสิ้น และเวลาตายจากมนุษย์ ถ้ายืนตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมยืน** ถ้านั่งตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมนั่ง** ถ้านอนตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมนอน** คือ ตายในอิริยาบถใดก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอิริยาบถนั้น และก็อยู่ในอิริยาบถนั้นจนถึงจุติ ท่านอธิบายว่า ในเวลาจุติ พอเกิดสัญญาขึ้น ก็จุติจากกายนั้น ท่านอธิบายไว้ในที่บางแห่งอีกว่า ในเวลารว่างพระพุทธศาสนานักบวชในลัทธิเดียวยุติบางพวกเจริญวิโยกสินได้ถึงจตุตถฉาน เห็นโทษในจิตตั้งกล่าวจึงเพ่งความไม่มีจิตเป็นอารมณ์ ครั้นตายก็ไปเกิดเป็น **อสังญีพรหม** การทำสมาธิไม่ให้มีสัญญาเสียเลยนี้ ลองพิจารณาดู เมื่อทำได้ก็จะมีอาการดับจิต (ดับจิตสังขาร) หมดความรู้สึกอะไร ๆ ทุกอย่าง อย่างอ่อนก็เหมือนหลับหรือสลบไป อย่างแรงก็เหมือนตาย (แต่ไม่ตาย) ไม่มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรในเวลานั้นทุกอย่าง ทำให้ดับลงไปได้ ในขณะที่อยู่ในอิริยาบถใดก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น เช่นเดียวกับที่ท่านว่าไปเกิดเป็นอสังญีสัตว์ อยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวกับเมื่อเวลาตาย น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า **พรหมลุกพัก** ซึ่งมีเพียงขันธ์หนึ่ง ได้แก่รูปขันธ์เท่านั้น ไม่มีนามขันธ์ เป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้ปฏิบัติเพื่อไปเกิดเป็นพรหมพวกนี้ วิธีปฏิบัติทุกอย่างทำนองนี้ จึงไม่ใช่พระพุทธศาสนา ในที่บางแห่งจัดชั้นอสังญีนี้ไว้หน้าชั้นเวหัพผลา และทั้งสองชั้นนี้อยู่ในพื้นชั้นเดียวกัน.

(เรื่อง ๔๕ พระราชาของพระพุทธเจ้า ได้ดำเนินมาถึงพระราชาที่ ๖ ในพระราชนิยายไม่พบเรื่องอะไรมา จึงเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต เรื่องกัปปัลป์ เรื่องโลกจักรวาล เรื่อยมาถึงเรื่องนรกสวรรค์ แทรกเข้า

ไว้เป็นบุคคลาธิษฐานเต็มที เพื่อให้เห็นคติความเชื่อถือเก่าแก่ในเรื่องเหล่านี้ที่ได้เชื่อถือกันมาแต่ในครั้งไหนไม่รู้ แต่ก็ได้หลังไหลเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกชั้น ต่อไปในพรพชาที่ ๗ ท่านว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จะได้ปรารภถึงเรื่องอภิธรรม ซึ่งเป็นธรรมาธิษฐานเต็มที ฉะนั้น การที่แทรกเรื่องนรกสวรรค์เข้าไปในพรพชาที่ ๖ ก่อน ก็เพื่อจะแสดงบุคคลาธิษฐานขึ้นก่อน แล้วจึงถึงธรรมาธิษฐานเป็นคู่เทียบกันไปทีเดียว และเรื่องสวรรค์ได้ค้างอยู่ในชั้นอสังขณูปพรหมหรือพรหมลูกฟัก ซึ่งเป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา แต่ก็ได้นำมากล่าวไว้ในอันดับของพรหมที่ ๑๑ จึงจะดำเนินเรื่องพรหมสืบลำดับต่อไป).

พรหมชั้นสุทธาวาส ๕

ต่อจาก พรหมชั้นเวทฬผลา หรือต่อจาก พรหมอสังขณีสวรรค์ ซึ่งนับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๑ ก็ถึง พรหมชั้นสุทธาวาส คำว่า สุทธาวาส แปลว่า อาวาส คือที่อยู่ของผู้บริสุทธิ หรือ ที่อยู่อันบริสุทธิ หมายถึงนิवासภูมิของท่านผู้บริสุทธิเหล่านั้น คำว่า ผู้บริสุทธิ ในที่นี้หมายถึงเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ คือ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกนี้สิ้นชีวิตแล้ว ท่านว่าไปเกิดอยู่ในชั้นสุทธาวาส และจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ นิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่มีกลับมาอีก ท่านจึงว่า สุทธาวาสเป็นที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ หมายถึงพระอนาคามีดังกล่าวและพระอรหันต์ที่สำเร็จภายหลังจากที่ขึ้นมาเกิดในสวรรค์แล้ว สุทธาวาสนี้มีอยู่ ๕ ชั้น นับต่อจากชั้น ๑๑ เป็นลำดับไปดังนี้.

๑๒. อวิหา แปลว่า ไม่ละฐานของตนโดยกาลอันน้อย หรือ ไม่เสื่อมจากสมบัติของตนเป็น ภูมิสุทธาวาสชั้นต้น.

๑๓. อตปปา แปลว่า ไม่สะดุ้งกลัวอะไร หรือ ไม่ทำผู้ใดผู้หนึ่งเดือดร้อน เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสอง.

๑๔. สุทัสสา แปลว่า ดุจงาม คือมีรูปงามน่าดู เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสาม.

๑๕. สุทัสสี แปลว่า มีทัสสนะคือความเห็นดีบริสุทธิ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสี่.

๑๖. อกนิฏฐา แปลว่า ไม่มีเป็นรอง เพราะมีสมบัติอุกฤษฏ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นห้า สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้นับเข้าในพรหมชั้นจตุตถรูปฌาน คือฌานที่มีรูปกัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชั้นที่สี่.

ชั้นอรุปฌาน ๔

ต่อจากนี้ถึงภูมิชั้นของพรหมผู้ที่มาเกิดเพราะได้อรุปฌาน จัดเป็น ๔ ชั้น ตามภูมิฌาน ดังนี้

๑. อากาสาัญญาเจตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรุปฌาน เพราะได้เจริญอรุปกัมมัฏฐานว่า อากาศไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรุปที่หนึ่ง.

๒. วิญญานัญญาเจตนะ คือชั้นของพรหมผู้ได้อรุปฌานเพราะได้เจริญอรุปกัมมัฏฐานว่า วิญญาน

ไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรุณที่สาม.

๓. อากัญญาญญาตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรุณกัมมัฏฐานว่าน้อยหนึ่งชนิดหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งเป็นอรุณที่สาม.

๔. เนวสัณญานาสัณญายตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรุณกัมมัฏฐานที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนดับสัญญาอย่างหยาบเหลือแต่สัญญาอย่างละเอียด จึงเรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะวิถิจิตละเอียดมาก คล้ายจะเป็นอสังขญีคือไม่มีสัญญาเสียเลย อย่างคนสลบไสลสิ้นสัญญาหรือคนหลับสนิทจริง ๆ) ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่ไม่ใช่สิ้นสัญญาเสียหมดเลย) ซึ่งเป็นอรุณที่สี่.

อรุณทั้ง ๔ ชั้นนี้ ละเอียดกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ รวมพรหมทั้งรูปทั้งอรุณเป็น ๒๐ ชั้น ถ้ายกอสังขญีพรหมเสียก็มี ๑๙ ชั้น.

ทุสสเจตีย์บนพรหมโลก

ใน ไตรภูมิพระร่วง และใน ปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวไว้ตรงกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช (ก่อนตรัสรู้เรียกว่าพระโพธิสัตว์) พรหมนำบริวาร ๘ จากพรหมโลกมาถวายพระโพธิสัตว์ และรับพระบัญชาคฤหัสถ์ทั้งคู่ขึ้นไปบรรจู้ไว้ใน **ทุสสเจตีย์** ในพรหมโลก ในไตรภูมิ ระบุว่าชั้นนอกนิพพานในปฐมสมโพธิ ระบุว่าพรหมว่า ฆฎิการพรหม ซึ่งเป็นสหายกับพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็น **โชติบาล** ในศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า คำว่า **ทุสสเจตีย์** แปลว่า **เจตีย์ผ้า** คงหมายถึงเป็นที่บรรจู้ผ้าคือพระภูษาดังกล่าวเป็นอันว่าพระพรหมได้พระภูษาคฤหัสถ์ขึ้นไปบรรจู้ในทุสสเจตีย์ ส่วนพระอินทร์ได้พระจุฬามณีกับผ้าพันโพกพระเศียรขึ้นไปบรรจู้ในจุฬามณีเจตีย์ในคราวที่ทรงผนวชนั้น บริวารทั้ง ๘ ที่ฆฎิการพรหมถวาย สำหรับบาตรได้มีเหตุพิเศษที่ท่านกล่าวถึงอีก คือ เมื่อนางสุชาดาน้อมถาดของข้าวปายาสเข้าไปถวายพระโพธิสัตว์ในเช้าแห่งวันที่จะตรัสรู้ บาตรดินที่ฆฎิการพรหมถวายมีบันดาลให้อันตรธานหายไป ไม่ทรงเห็นบาตรจึงทรงรับทั้งถาด ครั้นตรัสรู้แล้ว เมื่อพาณิชสองพี่น้องชื่อตปุสสะคนหนึ่ง ภัลลิกะคนหนึ่ง ได้น้อมข้าวสัตตูก่อนสัตตุมงถวาย ไม่มีบาตรที่จะทรงรับเพราะบาตรดินก็ได้หายไปแล้วตั้งแต่เมื่อนางสุชาดาถวายถาดข้าวปายาส ทำวจตุโลกบาลทั้งสี่นำบาตรศิลาจากทิศทั้งสี่มาถวายรวมเป็นสี่บาตร พระองค์ทรงรับอธิษฐานให้เป็นบาตรเดียวกันแล้วทรงรับข้าวสัตตูกองพาณิชสองคนนั้น ต่อมาในคราวปรินิพพานก็ได้มีเรื่องเกี่ยวแก่พระเจตีย์ทั้งสองนี้อีก ในปฐมสมโพธิกถานั้นกล่าวว่า พระเขี้ยวแก้วเบื้องบนซ้ายขวากับพระรากขวัญเบื้องบนขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในจุฬามณีเจตีย์ พระรากขวัญเบื้องซ้ายกับพระอุณหิสขึ้นไปประดิษฐานอยู่บนทุสสเจตีย์.

^{๑๑๑} ไตรภูมิ. น. ๑๑๗.

^{๑๑๒} ปฐม. น. ๑๒๔-๕.

ในพุทธวงศ์ ได้กล่าวถึงที่ประดิษฐาน **บริขาร** ทั้งหมดของพระพุทธเจ้าไว้ว่า บาดร ไม่ทำ จิวร อยู่ในเมือง **วชิรา** สบง อยู่ในเมือง **กุลมระ** ผ้าปูบรรทมอยู่ในเมือง **สีหฬ** กระบอกรอง ประคตเอว อยู่ในเมือง **ปาฏลีบุตร** ผ้าสรงอยู่ในเมือง **จัมปา** อุณาโลมอยู่ในแคว้น **โกศล** กาสาว พัสตร์อยู่ใน **พรหมโลก** ผ้าโพก (กล่าวมาแล้ว) อยู่ในเมือง **ไตรทส** (ดาวดึงส์) นิสีหนะอยู่ใน **อวันตีชนบท** ผ้าลาดอยู่ใน **เทอฐ** ที่สี่โพอยู่ในเมือง **มิถิลา** ผ้ากรองอยู่ใน **รัฐวิเทหะ** มีดและกล่อง เข็มอยู่ในเมือง **อินทปัตถ์** เป็นอันว่าได้มีบางอย่างขึ้นไปอยู่ในโลกทั้งสอง ไม่ได้กล่าวว่าบรรจู่อยู่ในอะไร ก็น่าจะเป็นเจดีย์ทั้งสองนั้นแหละ.

โลกวินาศ

เรื่อง **สิ้นกับ กัลป์** คือ ถึงกาลโลกวินาศ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ตามคติความเชื่อโบราณของอินเดีย โลกก็มีอายุเหมือนบุคคลหรือสังขารทั้งหลาย กำหนดอายุของโลกเรียกว่า **กับ** หรือ **กัลป์** และโลกก็มีเวียนเกิดตาย ความเกิดขึ้นใหม่ของโลกเป็นการตั้งต้นกับใหม่ ความตายของโลกเป็นการสิ้นกับครั้งหนึ่ง ความตายของโลกนี้หมายถึงโลกวินาศด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือ **ไฟ น้ำ** และ **ลม** ท่านว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติด ๆ กัน ถึงครั้งที่ ๘ วินาศด้วยน้ำ แล้ววนมาวินาศด้วยไฟน้ำ เหมือนดั่งนั้นอีก ๘ หน จึงวินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง ท่านว่า ในคราวที่วินาศด้วยไฟเกิดไฟใหม่โลก ตั้งแต่อบายภูมิต่ำที่สุด ถึงมนุษย์สวรรค์จรดพรหมชั้นปฐมฉนนาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยน้ำนั้นเกิดน้ำท่วมโลกเหมือนอย่างนั้น แต่สูงขึ้นไปจรดพรหมชั้นหุตติยตติยฉนนาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยลมร้ายแรงที่สุด ลมทำลายล้างโลกตั้งแต่ชั้นต่ำที่สุดไปจรดพรหมชั้นจตุตถฉนนาน เหลืออยู่แต่ชั้นจตุตถฉนนานนั้น คือตั้งแต่ชั้นเวทฬปลาที่นับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๐ คตินี้แสดงว่าโลกทั้งหมดตั้งแต่อบายโลกจนถึงพรหมโลก ตั้งอยู่เนื่องกันอยู่ ในคราวเกิดทุกขภัย ใหญ่ก็เนื่องถึงกัน แต่ก็ยังมีเหลือสำหรับเป็นที่สัตว์ที่ถูกภัยได้ขึ้นไปเกิดอาศัย จึงยังมีเชื้อที่จะได้มาเกิดในโลกที่จะกลับเกิดขึ้นมาอีก ไม่เช่นนั้นโลกที่กลับเกิดใหม่ก็จะเป็นโลกว่างไปเสีย คือ ยังมีที่เหลือให้อพยพไปเกิดกันได้ทุกคราวที่เกิดโลกวินาศ ฉะนั้น สัตว์โลกจึงไม่วินาศไปจริงเลย อพยพไปเกิดกันในที่อันยังเหลืออยู่นั้นได้.

ผนวกเรื่องเปรต

ได้พบเรื่องเปรตเรื่องเทพเป็นต้นที่กระจัดกระจายอยู่ในที่หลายแห่ง เดิมก็ไม่ได้นึกว่าจะนำมากล่าวให้มากมาย แต่เมื่อได้เปลี่ยนความคิดเป็นประมวลเรื่องเพื่อจะได้ไม่ต้องไปกล่าวถึงในที่อื่นอีก จึงจะเพิ่มเติมเรื่องที่ไม่ได้คิดจะกล่าวผนวกเข้า.

เรื่องปรตที่จะเก็บมาผนวกไว้นี้ เก็บมาจาก **ลักขณสังยุต**^{๔๐} ใน **นิทานวัต** ท่านว่าไปเกิดเป็นปรตชนิดต่าง ๆ เช่นนั้นเพราะเศษกรรม คือเมื่อเป็นมนุษย์ทำบาปหลายชั่วไว้ ตายไปเกิดในนรก ครั้นพ้นจากนรกแล้วยังไม่สิ้นบาปกรรมทั้งหมด จึงต้องไปเป็นปรตเสวยทุกข์ต่อไปอีก เพราะกรรมที่ยังเหลืออยู่นั้น คำว่า **เศษกรรม** ก็คือ **บาปกรรมที่ยังเหลืออยู่** หมายถึงเศษบาปนั่นเอง ท่านเล่าว่าเมื่อท่านพระลักขณะ (องค์หนึ่งในชฎิลพี่น้อง) และท่านพระมหาโมคคัลลานะ พักอยู่บนภูเขาชัชฌิกูฏใกล้พระนครราชคฤห์ เวลาเช้าท่านทั้งสองออกบิณฑบาต ขณะที่เดินลงจากภูเขา ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้แย้มโอษฐ์ (อาการบั้นเทิงของพระอรหันต์ไม่ถึงยิ้ม) ท่านพระลักขณะได้ถามถึงเหตุของอาการแย้ม ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ไม่ใช่เวลาของปัญหา ให้ถามในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เมื่อท่านทั้งสองเที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ขากลับได้ไปเฝ้าพระพุทธานุ เจ้า ณ พระเวฬุวัน ท่านพระลักขณะได้กล่าวถามขึ้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้เล่าว่า ได้เห็นร่างสัตว์อย่างหนึ่งลอยไปในอากาศ มีลักษณะอาการตามที่ท่านได้เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรับรอง และได้ทรงพยากรณ์บาปที่สัตว์นั้นได้ทำขณะเมื่อเป็นมนุษย์ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นบ่อย ๆ ขณะที่เดินลงจากเขาชัชฌิกูฏ และได้เล่าในที่เฉพาะพระพักตร์ทุกครั้ง ได้มีพุทธพยากรณ์ทุกราวว่า เป็นสัตว์ที่สวดยเศษบาปดังกล่าวข้างต้น ร่างสัตว์ที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นเหล่านี้ในอรรถกถา เรียกว่า เปตตะคือปรต ทั้งหมด ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นแล้วแย้ม เพราะท่านดำริว่าท่านเองพ้นแล้วจากอภัตตาเช่นนั้น ต่างจากผู้ที่ยังไม่เห็นลัจจะ ยังมีชาติภพไม่แน่นอน ซึ่งอาจไปเกิดเป็นปรตเช่นนั้นอีกก็ได้ ท่านจึงบังเหิงใจ พระอาจารย์ท่านอธิบายอย่างนี้ ที่จะป้องกันว่ามีใช่แย้มหยัน แต่ก็อาจอธิบายว่าแย้มโอษฐ์แสดงว่าได้เห็นสิ่งที่แปลกแสดงอาการคล้ายจะพูดก็ได้ ประมวลกล่าว ปรตที่ท่านได้เห็นและพยากรณ์บาปโดยย่อดังต่อไปนี้

ตนหนึ่งเป็นแต่โครงกระดุก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคฆ่าแพะเนื้อให้เหลือแต่กระดูกขายอยู่ในพระนครราชคฤห์นั้น.

ตนหนึ่งเป็นขึ้นเนื้อ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคฆ่าแพะเนื้ออยู่ในพระนครนั้นเช่นเดียวกัน ต่างแต่ตนหนึ่งเป็นโครงกระดุก ตนหนึ่งเป็นขึ้นเนื้อ ท่านว่าเพราะนิमितที่สัตว์นั้นเห็นในเวลาที่เกิดต่างกัน จึงไปเกิดมีรูปลักษณะที่ต่างกัน คือ เมื่อเห็นนิमितเป็นโครงกระดุกก็ไปเกิดเป็นปรตโครงกระดุก เห็นนิमितเป็นขึ้นเนื้อก็ไปเกิดเป็นปรตขึ้นเนื้อ.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ในพระนครนั้น.

^{๔๐} ส. น. ๑๖/๒๔๘/๖๓๖-๖๖๑.

ตนหนึ่งเป็นก้อนเนื้อ ถูกแรงกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่ามาก ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดาบที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกายตนเอง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าสุกร ด้วยเคยเป็นคนฆ่าสุกรขายด้วยอาวุธชนิดนั้นอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษ มีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าเนื้อ ด้วยเคยเป็นคนใช้หอกฆ่าเนื้อขายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกกณฐที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่หาเหตุุทรมาณจนถึงฆ่าคน ด้วยเหตุที่ได้เคยเป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ ผู้คอยหาเรื่องหาราวฆ่าคนโดยใช้ยิงให้ตายด้วยธนูอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นบฏักที่หลุดลอยออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฝึกม้าอย่างโหดร้ายทารุณ ด้วยได้เคยเป็นคนฝึกม้าด้วยวิธีโหดร้ายทารุณ ใช้บฏักแทงม้าถึงพิการหรือตายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นเข็มทิ่มเข้าไปในคีระะออกทางปาก ทิ่มเข้าไปในปากออกทางอก ทิ่มเข้าไปในอกออกทางท้อง ทิ่มเข้าไปในท้องออกทางขา ทิ่มเข้าไปในขาออกทางแข้ง ทิ่มเข้าไปทางแข้งออกทางเท้า ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่มีปากเป็นเข็ม ด้วยได้เคยเป็นคนปากเข็มอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า คนปากเข็ม คือ เป็นคนพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้างกัน จะอธิบายว่า คือ คนที่พูดทิ่มแทงให้เขาเจ็บใจเป็นทุกข์อย่างหนัก ก็น่าจะได้.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษกุมภภัณฑ์ คือมีอวัยวะหัสโตอย่างหมอน้ำขนาดใหญ่ ต้องเดินแบกขึ้นคอไปหรือต้องนั่งทับ ถูกฝูงแรงกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาสเพราะเศษกรรมที่ฉ้อโกงชาวบ้านชาวเมือง ด้วยได้เคยเป็นอมาตย์ฉ้อโกงอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า อมาตย์ผู้วินิจฉัยซึ่งรับสินบนในระโหลฐานแล้ว สั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้สมควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โศกอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในระโหลฐานแล้ว สั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้สมควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โศกอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในระโหลฐาน (ที่ลับ) จึงสั่งให้อวัยวะหัสโตปรากฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ต้องแบกทุกข์ทรมานไป.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมหลุมคูมิตคีระะ เพราะเศษกรรมที่เป็นชู้กับภริยาของผู้อื่น ด้วยได้เคยเป็นชายชู้ตั้งกล่าวอยู่ในพระนครนั้น.

คนหนึ่งเป็นบุรุษจมอยู่ในหลุมคูถ กอบคุ้ยด้วยมือทั้งสองเข้าปากเคี้ยว เพราะเศษกรรมที่เอา คูถใส่บาตรพระ ด้วยได้เคยเป็นพรหมณ์ผู้เกลียดและทำการเกล้งพระในพระพุทธศาสนาดังกล่าว ในพระนครนั้น.

คนหนึ่งเป็นสตรีไม่มีหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ประพัตินอกใจ ด้วยได้เคยเป็นสตรีประพัตินอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่นอยู่ใน พระนครนั้น.

คนหนึ่งเป็นสตรีมีกลิ่นเหม็น รูปร่างน่าเกลียด ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้อง ครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่เป็นแม่มดหลอกลวงคน ด้วยได้เคยเป็นผู้หลอกลวงแสดง ตนเป็นยักษ์ทาสี คือเป็นผู้รับใช้ เป็นสื่อทรงของยักษ์ หรือภูตผีปีศาจ รับบูชาพิธีกรรมของคนผู้หลง เชื่ออยู่ในพระนครนั้น.

คนหนึ่งเป็นสตรี ถูกไฟไหม้สุกเกรียมดำคล้ำไปทั้งตัวเอี่ยมเกรอะกรังไปด้วยน้ำเลือดน้ำหนอง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่รอยถ่านเพลิงบนศีรษะหญิงอีกคนหนึ่งด้วยแรงริษยา ด้วยสตรีคนนั้นได้เคยเป็นอัครมเหสีของพระราชากลิงคะ มีความริษยาในสตรีร่วมพระราชสวามีคนหนึ่ง ถึงกับใช้กะทะเหล็กตักถ่านเพลิงโปรยลงบนศีรษะของนางนั้น.

คนหนึ่งเป็นกพันธะ คือผีไม่มีศีรษะ มีตาและปากอยู่ที่อก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวทาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าตัดศีรษะคน ด้วยได้เคยเป็นเพชรฆาต ชื่อว่า ทาริกะ ตัดศีรษะโจรเป็นอันมากอยู่ในพระนครนั้น.

คนหนึ่งเป็นภิกษุ หนึ่งเป็นภิกษุณี หนึ่งเป็นสิกขมานา (สามเณรีผู้จะอุปสมบทเป็นภิกษุณี ต้องรักษาศีลพิเศษอยู่สองปีก่อน ระหว่างนี้เรียกว่าสิกขมานา) หนึ่งเป็นสามเณร หนึ่งเป็น สามเณรี ทุกตนทรงสังฆาฏิ บาตร ประคต เป็นไฟลุกโชน ตลอดทั้งร่างกาย ลอยร้องครวญครางไป ในเวทาส เพราะเศษกรรมที่เป็นผู้บวชแล้วทำชั่ว ด้วยได้เคยเป็นภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี ผู้ประพัติน่าดี บริโภคปัจจัยลามที่เขากวายเป็นศรัทธาแล้ว ไม่สำรวมกายวาจา หาเลี้ยงชีพผิดทางสมณะ คะนองละเริงใจจนถึงวิบัติต่าง ๆ.

เปรตเหล่านี้เป็นเปรตในพระนครราชคฤห์ ท่านว่าท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นด้วยทิพย์ จักษุ ได้มีผู้เคยไม่เชื่อมาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลแล้วเหมือนกัน ดังที่มีเล่าไว้ในบาลีพระวินัยว่า พวก ภิกษุเมื่อได้ฟังท่านพระมหาโมคคัลลานะเล่าเรื่องนี้ ก็ยกโทษท่านว่าท่านพูดอวดอุตริมนุชยธรรม (คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง) พระพุทธเจ้าตรัสว่าสาวกทั้งหลาย ผู้มีดวงตา ญาณจักรู้จักเห็นได้ และท่านว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเห็นสัตว์นั้นก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทรงพยากรณ์ เพราะ ถ้าทรงพยากรณ์ แม้ว่าคนอื่นไม่เชื่อก็ไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นคุณเป็นโทษเป็นทุกข์แก่คนเหล่านั้น ท่าน ว่า ครั้นทรงได้พระมหาโมคคัลลานะเป็นพยานจึงทรงพยากรณ์.

นาคและครุฑ

เรื่องนาคและครุฑ คนไทยโดยมากคงเคยได้อ่านในหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่แต่งตามความเชื่อ อันน่าจะได้อ่านจากคติความเชื่อเก่าแก่ของอินเดียว่าได้มีอยู่ในโลกนี้ความเชื่อนี้น่าจะจะมีมาเก่าก่อนพุทธกาล จึงได้ติดมาในคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาชั้นบาลีด้วยเหมือนกัน จนถึงจัดไว้เป็นหมวดหนึ่ง ดังที่เล่าไว้ใน **นาคสังยุต**^{๑๑} ว่า กำเนิดนาคมี ๔ คือ นาคเกิดจากฟองไข่ นาคเกิดจากกรรม นาคเกิดจากเถาโคล นาคเกิดผุดขึ้น (อย่างเทพหรือสัตว์นรก) นาคเหล่านี้ประณีตกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นาคโดยมากกลัว หมอญและครุฑ ต้องคอยซ่อนกายซ่อนตัวอยู่เสมอ แต่นาคบางพวกคิดว่าตนมาเกิดเป็นนาคก็เพราะ เมื่อชาติก่อนมีความประพฤติดีบ้างชั่วบ้างทั้งสองอย่าง ถ้าบัดนี้ประพฤติสุจริตก็จะพึงไปเกิดใน สวรรค์ได้ในชาติต่อไป จึงตั้งใจประพฤติสุจริตกายวาจาใจ รักษาอุโบสถศีล นาคผู้รักษาอุโบสถนี้ ย่อม ปลอ่ยกายตามสบาย ไม่กลัวหมอญหรือครุฑจะจับ เหตุที่ให้ไปเกิดเป็นนาค เพราะกรรมสองอย่าง ดี บ้างชั่วบ้าง และเพราะปรารถนาไปเกิดในกำเนิดเช่นนั้นด้วยชอบใจว่า นาคมีอายุยืน มีวรรณงาม มี สุขมาก บางทีชอบใจ ตั้งปรารถนาไว้ตั้งนั้นแล้วก็ให้ทานต่าง ๆ เพื่อให้ไปเกิดเป็นนาคสมความปรารถนา.

สุบรรณ หรือที่เรียกว่า ครุฑ ก็มีติดมาเป็นคู่กัน ดังที่กล่าวไว้ใน **สุปินณสังยุต**^{๑๒} ว่ามีกำเนิด ที่สี่ และประณีตกว่ากันโดยลำดับเช่นเดียวกัน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นครุฑก็เช่นเดียวกัน ข้อที่กล่าว ไว้เป็นพิเศษก็คือ อำนาจจับนาค ครุฑย่อมจับนาคที่มีกำเนิดเดียวกับตน และที่มีกำเนิดต่ำกว่าได้ จะ จับนาคที่มีกำเนิดสูงกว่าหาได้ไม่ มีอธิบายว่า **นาคที่ครุฑจับไม่ได้นั้นมี ๗ จำพวก** คือ ๑. นาคที่มี ชาติกำเนิดประณีตกว่า ๒. นาคประเภทกัมพลัสสตร คือ นาคเสนาบดี หรือนาคแม่ทัพ ๓. นาคผู้ เป็นราชาชื่ออตรัฐ ๔. นาคผู้อยู่ในสี่พันตรสมุททั้งเจ็ด ๕. นาคผู้รึ้นอยู่ในแผ่นดิน ๖. นาคผู้รึ้นอยู่ใน ภูเขา ๗. นาคผู้อยู่ในวิมาน ไม่ได้กล่าวว่ครุฑรักษาอุโบสถ.

เรื่องนาค ได้มีกล่าวเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายแห่ง ใน**บาลีวินัยมหารรค**^{๑๓} ได้เล่าถึง พญานาคมาแผ่พังพานเป็นร่มกันฝนถวายพระพุทธเจ้าในปฐมโพธิกาล ความย่อว่า เมื่อพระพุทธเจ้า ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ คางไม้มุจลินท์ (ไม้จิก) ๗ วัน ในสมัยนั้นมหาเมฆที่ไม่ใช้กาลตั้งขึ้น ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวทั้ง ๗ วัน นาคราชชื่อว่ามุจลินท์ ออกจากภพของตนเข้ามาวงพระกาย ของพระองค์ด้วยขนาด ๗ รอบ แผ่พังพานปกเบื้องบนเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกพระกาย ครั้น ฝนหายแล้ว คลายขนดออก จำแลงเพศเป็นมาณพมายืนเฝ้า ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ พระองค์ทรง ทราบแล้วได้ทรงเปล่งอุทานมีความว่า ความสงบเป็นสุขของบุคคลผู้พอใจแล้ว ได้ประสบกรรมแล้ว เห็นแจ้งอยู่ ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสุขในโลก ความปราศจาก กำหนดคือความล่วงกามทั้งหลายเสียได้เป็นสุข ความกำจัดอัสมิมานะ คือความถือว่าตัวตนให้หมด

^{๑๑} ส. ขนธ. ๑๗/๒๕๘/๕๑๘-๙.

^{๑๒} ส. ขนธ. ๑๗/๓๐๕/๕๓๐-๕.

^{๑๓} วิ. มหา. ๔/๕/๕.

ได้เป็นสุขอย่างยิ่ง.

ในอรรถกถาและปฐมโพธิกถา ยังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ลอยภาคทอง คือ ท่านเล่าไว้ว่า ในเช้าวันที่จะตรัสรู้ ได้ทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งภาคทองจากนางสุชาดา เสวยแล้วได้ทรงลอยภาคทองไปในแม่น้ำเนรัญชรา ภาคทองได้ลอยทวนน้ำไปจมลง ณ ที่วนตรภพของ**กาฬนาคราช** ผู้กำลังหลับอยู่ ภาคทองได้ลงไปซ่อนอยู่ภายใต้ถาดสามถาดที่ตั้งซ้อนกันอยู่แล้ว จึงนับเป็นถาดที่ ๔ (หมายถึงว่าในภัททกัลป์นี้ ได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสแล้วสามองค์ ปัจจุบันอีกหนึ่งพระองค์รวมเป็น ๔ และจะตรัสในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์) เสียงถาดใหม่กระทบถาดเก่าได้ปลุกพญานาคให้ตื่นขึ้นอุทานว่า “วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติในโลกพระองค์หนึ่งแล้ว ข้าบังเกิดอีกพระองค์หนึ่งเล่า” (คำพูดจากปฐมสมโพธิกถา) ครั้นแล้วก็หลับไปอีก ท่านว่าพญานาคนี้มีปกติหลับอยู่กับกัลป์ พระพุทธเจ้าจะตรัสพระองค์หนึ่ง จึงตื่นขึ้นครั้งหนึ่งด้วยเสียงกึกของถาดที่ลอยมาจมนใหม่ และตื่นอยู่เพียงครู่เดียวแล้วก็หลับต่อไป ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสแต่ละพระองค์นั้นนานมาก แต่ดูเหมือนว่าพญานาคนี้จะรู้สึกรู้ว่ามาตรัสวันละพระองค์ คล้ายกับว่าเตี้ยวมাত্রัส ๆ ดูเร็วมาก ดูก็น่าคิดว่าความหลับทำให้ไม่รู้กาลเวลา หลับไปก็ชั่วโมงตื่นขึ้นมาก็เหมือนครู่เดียว ไม่มีความรู้ว่านานเท่าไรในความหลับ ไม่มีความรู้อะไร ๆ เพิ่มขึ้นทั้งสิ้น ความหลับโดยปกติเป็นความพักผ่อน แต่ถ้าหลับมากเกินไปเกินสมควรก็เป็นความโง่ ทำชีวิตให้เป็นหมัน คือเปล่าประโยชน์ ท่านจึงใช้ความหลับให้เป็นชื่อของความหลง หรือความประมาท ฉะนั้น เมื่อพูดว่าหลับหรือหลับไหล ก็หมายความว่าหลงประมาท ดูตามคตินิยม โลกนี้หลับอยู่เป็นนิตย์ พระพุทธเจ้ามาตรัสทีหนึ่งก็ทรงปลุกให้ตื่นขึ้นทีหนึ่ง ครั้นสิ้นอายุพระพุทธศาสนาแล้วก็หลับไปอีกชั่วมกัลป์.

ในบาลี**พระสูตรจตุกกนิบาต**^{๕๔} ได้กล่าวถึงเรื่องที่ตรัสสอนให้แก่เมตตาคาไปในตระกูลพญานู ทั้งสี่ ปรารภเรื่องภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงมรณภาพ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่าภิกษุรูปนั้นไม่ได้แผ่เมตตาจิตไปยังพญานูทั้งสี่เป็นแน่ ถ้าเธอพึงแผ่เมตตาจิตไปก็จะเป็นไม่ถูกงูกัดถึงมรณภาพ ตระกูลพญานูทั้งสี่ คือ **วิรูปักษ์ เอราบถ จัพยาบุตร กัณฑาโคตมกะ** จึงตรัสอนุญาตให้แก่เมตตาคาจิตไปยังพญานูทั้งสี่ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตน.

ในชาดกเรื่อง **ภุริทัตต์**^{๕๕} เล่าถึงภุริทัตต์ผู้เป็นโอรสของพญานาค ชื่อว่า **ธตริภุรุ** ขึ้นมารักษาอุโบสถในแดนมนุษย์ ถูกหมองผู้รู้มนต์จับขังชื่อว่า **อาลัมพายนะ** (เป็นชื่อของมนต์และชื่อของหมองนั้นด้วย) จับไปแสดงให้คนดู จนถึงให้ไปแสดงหน้าพระที่นั่งพระเจ้ากรุงพาราณสี พี่ชายชื่อว่า **สุทัสสนะ** จึงได้ขึ้นมาช่วยแก้ไขให้หมองนั้นยอมปล่อยตัว ประวัติของภุริทัตต์เกี่ยวดองอยู่กับมนุษย์ส่วนหนึ่ง คือ มารดาของภุริทัตต์ชื่อว่า **สมุททชา** เป็นธิดาของพระเจ้ากรุงพาราณสีองค์ก่อนกับนางนาค ตั้งแต่ยังเป็นพระราชโอรส และพระราชบิดา ทรงสั่งให้ไปอยู่ป่าเพราะเกรงจะชิงราชสมบัติ

^{๕๔} ปฐม. น. ๑๕๑-๓.

^{๕๕} อัง. จตุกก. ๒๑/๔๔/๖๗.

^{๕๖} ชู. ชา. ๒๘/๒๔๕/๖๘๗-๗๗๔.

พระราชโอรสไปทรงได้นางนาคเป็นพระชายา มีโอรสองค์หนึ่งชื่อว่า **สาครพรหมทัตต์** ธิตวงศ์หนึ่งชื่อว่า **สมุททชา** ต่อมา พระราชโอรสได้เสด็จกลับไปครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงพาราณสี เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว นางสมุททชาได้ไปเป็นอัครมเหสีของราชาแห่งนาคนามว่า **ธตริภุช** มีโอรส ๔ องค์ ภูริทัตต์เป็นโอรสองค์ที่ ๔ พระเจ้ากรุงพาราณสีที่หมองอวลมพายนะนำภูริทัตต์ไปให้แสดง ถวายนั้น คือพระเจ้าสาครพรหมทัตต์ผู้เป็นเขนุสวะของนางสมุททชามารดาของภูริทัตต์ จึงเป็นพระมาตุลา (ลุง) ของภูริทัตต์นั่นเอง ตอนที่พญาธตริภุชนาคราชจะได้นางสมุททชามีแล้ว เมื่อส่งทูตไปขอทีแรก พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เป็นพระราชบิดาไม่ยอมยกให้ พญานาคนั้นต้องส่งกองบริวาร นาคมาชู้ด้วยวิธีให้มาปรากฏตัวเป็นงูเต็มบ้านเต็มเมือง พาดห้อยย้อยอยู่ในพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่เมืองบนลงมาถึงภายใต้ในทั้งปวง พาดห้อยย้อยอยู่ในบ้านของชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายชดหรือ เลื้อยอยู่ตามถนนหนทางทั่วไป พระราชาจึงทรงจำยอมยกพระธิดาให้แก่พญานาค.

เรื่องชาดกเป็นเรื่องเก่าก่อนพุทธกาล แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ตีตเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังตีตเข้ามาในตำนานโบราณของไทย ตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีเล่าว่า มีพระมารดาเป็นนางนาค ทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกัน ในบัดนี้ว่า เรื่องนาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับคน ดังเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวชก็น่าจะเป็นคนเผ่านี เพราะยังมีความเป็นอยู่แบบคนป่าผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์) นอกจากนี้ยังมีข้อนาคคิดว่า ศิลปวัตถุของไทยบนหลังคาและที่ส่วนต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น เช่น ซ่อฟ้าใบระกา ก็ทำเป็นรูปนาคหรืองูดัดแปลงให้มีศิลปะงดงาม เหมาะที่จะประดับในส่วนที่ต้องการนั้น ๆ จะได้ค่านิยมมาจากเรื่องนาคที่มากพาดห้อยย้อยอยู่ย้วยเยี้ยตามปราสาทราชมนเทียรเป็นต้น ในชาดกนี้หรือไม่ กองทัพนาคพากันมาทำอย่างนั้นเพื่อขูให้กลัวเพื่อจะได้ยอมยกพระธิดาให้ นี่ก็ดูภาพไปตรง ๆ ก็น่ากลัว แต่เมื่อดูอีกทางหนึ่งก็เป็นทัศนียภาพที่น่าดู ข้อยืนยันก็คือโบสถ์แบบไทย ถ้าไม่มีซ่อฟ้าใบระกาเป็นต้น ก็ดูไม่งาม เพราะไม่มีงูขึ้นไปเลื้อยพาดอยู่ จะน่าดูน่าชมก็ต่อเมื่อได้ประจบสิ่งเหล่านี้แล้ว อาจจะเป็นเพราะความเคยชินก็ได้ เรื่องนาคเรื่องงูยังแถมตีตเข้ามาในตำราทำนายฝันอีกด้วย เกี่ยวด้วยเรื่องคูก็เค้าเดียวกับในชาดกนี้.

ใน**บาลีวินัย มหาวรรค**^{๑๗} เล่าถึงเรื่องนาคจำแลงมาบวช มีความว่า นาคหนึ่งอึดอัดรังเกียจในชาติกำเนิดนาคของตน คิดว่าทำไฉนจะพ้นไปเกิดเป็นมนุษย์โดยเร็วได้ เห็นว่าพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติดุจธรรมอันสมควรสม่ำเสมอ เป็นพรหมจารี มีวาจาสุก มีศีลมีธรรม ถ้าได้บวชในพระเหล่านี้ ก็จะมีผลานิสงส์ให้พ้นชาติกำเนิดนาคไปเกิดเป็นมนุษย์เร็วตั้งปรารถนาเป็นแน่แท้ ครั้นคิดเห็นดังนี้แล้ว จึงจำแลงเพศเป็นมาณพคือชายหนุ่มน้อย เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอบวช ภิกษุทั้งหลาย

^{๑๗} วิ. มหา. ๔/๑๗๔/๑๒๗.

ก็ให้มาณพจำแลงนั้นบรรพพาอุปสมบท นาคนั้นอยู่ในภูกฎิทำยวัตกับภิกษุรูปหนึ่ง ตกถึงเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุรูปนั้นลงจากภูกฎิไปเดินจงกรมในที่แจ้ง ฝ่ายนาคเมื่อภิกษุออกไปแล้วก็ปล่อยใจมอยหลับไป ร่างจำแลงก็กลับเป็นงูใหญ่เต็มภูกฎิขนาดล้นออกไปทางหน้าต่าง ภิกษุร่วมภูกฎิเดินจงกรมพอแล้วกลับขึ้นภูกฎิ ผลักบานประตูจะเข้าไปมองเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มห้องขนาดล้นออกไปทางหน้าต่าง ก็ตกใจ ร้องลั่นขึ้น ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ใกล้เคียงก็พากันวิ่งมาไต่ถามว่ามีเหตุอะไร ภิกษุนั้นได้เล่าให้ฟัง ขณะนั้นนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงเอะอะ ก็จำแลงเพศเป็นคนครองกาสาวพัศตร์นั่งอยู่บนอาสนะของตน พวกภิกษุถามว่าเป็นใคร ก็ตอบตามจริงว่าเป็นนาค และเล่าเหตุที่จำแลงเพศมาบวชโดยตลอด พวกภิกษุได้นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสแก่นาคว่า เกิดเป็นนาคไม่มีโอกาสที่จะออกงามในพระธรรมวินัยนี้ได้แล้ว จงไปรักษาอุโบสถในวัน ๑๔-๑๕ คำ และในวัน ๘ คำแห่งปักษ์นั้นเกิด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ก็จะจักษพ้นจากชาติกำเนิดนาคและจะได้เป็นมนุษย์โดยเร็ว นาคได้ฟังดังนั้นมีทุกข์เสียใจว่าตนหมดโอกาสที่จะออกงามในพระธรรมวินัยนี้ น้ำตาไหลร้องไห้หลีกออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า มีเหตุปัจจัย ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตน คือ อยู่ร่วมกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และปล่อยใจสู่ความหลับ พระองค์ทรงถือเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงบัญญัติห้ามอุปสมบทสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าอุปสมบทแล้วให้นาสนะเสีย.

เรื่องนาคจำแลงมาบวชนี้ ท่านว่าเป็นต้นเหตุให้ต้องถามในพิธีอุปสมบทว่า เป็นมนุษย์ หรือ (มนุโสสี) มีอธิบายว่าเหตุ ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนดังกล่าวนี้ หมายถึงเหตุที่นาคจะต้องปรากฏตัวเป็นงูอยู่เสมอ แต่เมื่อกล่าวถึงกาลเวลาที่นาคจะต้องปรากฏตัว ก็มีอยู่ ๕ ประการ คือ ๑. เวลาปฏิสนธิ ๒. เวลาลอกคราบ ๓. เวลาอยู่กับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน ๔. เวลาปล่อยใจเข้าสู่ความหลับ ๕. เวลาตาย.

ในเมืองไทยเรียกผู้ที่จะบวชว่า นาค กันทั่วไป การทำขวัญเมื่อก่อนบวชก็เรียกว่าทำขวัญนาค ผู้ที่จะบวชมีคำเดิมเรียกว่า อุปสัมปทาเปกษะ แปลว่า ผู้ฟังหรือผู้มุ่งหรือประสงค์อุปสมบท แต่เป็นคำยาว คงเรียกกันไม่ถนัด เรียกว่า นาค ง่ายกว่า และเมื่อเข้าพิธีอุปสมบทแต่ก่อนมาก็เคยใช้คำว่า นาค หรือ นาโค เป็นชื่อของผู้บวชในกัมมวาจาด้วยเลย สวดกัมมวาจาในพิธีอุปสมบทก็เรียกว่า สวดนาค กันมาจนถึงบัดนี้ ชื่อผู้บวชว่า นาโค นี้ คงเอาอย่างมาจากอนุฎิกาชื่อ วิมตฺติโกทฺถนํ (อนุฎิกาเป็นคัมภีร์ชั้น ๔ ร่องมาจากฎิกาทรรตถาและบาลีโดยลำดับขึ้นไป) ในอนุฎิกานี้วางอุทาหรณ์ไว้ว่า ต่างว่าอุปสัมปทาเปกษะชื่อนาคะ อุปัชฌายะชื่อติสสะให้สวดว่าอย่างนั้น ๆ อาจารย์ในปูนหลังจึงวางแบบกัมมวาจาอุปสมบท ให้ใช้ชื่อยินที่ขนานชื่อผู้บวชว่า นาคะ ทุกครั้งไปที่เดียว อุปัชฌายะมีชื่อมคธมาก่อนแล้วว่าอย่างไรก็ตาม แต่ในพิธีอุปสมบทใช้ว่าติสสะ ผู้บวชที่ใช้ชื่อนาคะในพิธีอุปสมบทนั้น ครั้งอุปสมบทเสร็จแล้วจึงเปลี่ยนชื่อมคธของนวกภิกษุเป็นอย่างอื่นไป วิธีนี้ได้ใช้มาก่อนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเหมาะในสมัยที่ความรู้ภาษาบาลียังไม่มีแพร่หลาย ต่อมาเมื่อมีการศึกษาภาษาบาลีแพร่หลายจึงเลิกใช้ เปลี่ยนมาใช้ตั้งชื่อมคธของผู้บวชเฉพาะคนไป ที่เรียกว่าฉายา และใช้

ชื่อมคธของอุปัชฌายะเฉพาะรูปเหมือนกัน เพราะเมื่อมีความรู้ภาษาบาลีหรือที่เรียกว่าภาษามคธ ก็สามารถผูกคำขึ้นใช้สวดให้ถูกต้องเฉพาะรายรูปไปได้ ดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ได้ทราบว่าเป็น **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เมื่อทรงผนวชอยู่ได้ทรงใช้ในคณะธรรมยุตขึ้นก่อน ต่อมาในสมัย **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ทรงบริหารการคณะสงฆ์ การใช้วิธีปัจจุบัน จึงได้แพร่หลายออกไปในคณะสงฆ์ทั้งหมด.

ในครั้งพุทธกาล ผู้บวชมีชื่อเป็นภาษามคธหรือภาษาสหายเดียวกันอยู่แล้ว ก็ใช้ชื่อเดิมของตนได้ทีเดียว ดังเช่นเมื่อท่านราชาขอบวชก็ใช้ชื่อของท่านนั้นแหละไม่ต้องตั้งให้ใหม่ ท่านพระสารีบุตร (เดิมชื่ออุปลิสสะ) เป็นอุปัชฌายะของท่านราชา ก็ใช้ชื่อของท่านนั้นเหมือนกัน การใช้ชื่อในครั้งพุทธกาลจึงใช้ชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล ไม่มีปัญหาเรื่องชื่อ ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีป (อินเดียในปัจจุบัน) มาสู่ประเทศอื่น ซึ่งใช้ภาษาต่างออกไป เช่น ไทย พม่า มอญ จึงเกิดมีปัญหारेื่องชื่อขึ้น ต้องตั้งขึ้นใหม่ในเวลาอุปสมบท เพราะจะต้องสวดด้วยภาษาบาลีหรือมคธ แต่ใจชื่ออุปัชฌายะจึงใช้ว่าติสสะ คล้ายชื่อเดิมของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอุปัชฌายะองค์แรก ส่วนชื่อผู้บวชไม่ใช้ราชา ซึ่งเป็นองค์แรกที่บวชด้วยวิธีสวดกรรมวาจา ไปใช้ว่านาค ปัญหานี้ ถ้าคิดว่าท่านผู้แต่งวิมุตติโนทนิยกคำขึ้นเป็นตัวอย่างท่านนั้นก็หมดปัญหา แต่อย่างไรก็ตาม คำว่านาคได้เกี่ยวเข้ามาในพิธีอุปสมบทในคัมภีร์และในเมืองไทย เป็นอันว่านาคได้ฝากชื่อไว้มาก คนไทยผู้ที่ได้เคยบวชเรียนมาแล้วย่อมได้เคยเป็นนาคมาก่อนด้วยกัน.

เทพพวกคนธรรพ์

ยังมีพวกเทพหมู่ **คันธัพพะ** ที่เรียกว่า **คนธรรพ** หรือ **คนธรรพ์** รวบรวมไว้ใน **คันธัพพสังยุตต์** ว่า เทพที่เรียกว่าพวกคันธัพพกายมีหลายประเภท คือ เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีแก่นหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะพี้หอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะเทาะเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีใบหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีดอกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีผลหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรสหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกลิ่นหอมที่หอมทั้งต้น เหตุที่จะให้ไปเกิดในเทพพวกนี้ คือ ประพฤติกายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต และตั้งความปรารถนาว่าตายไป ขอให้ไปเกิดร่วมกับเทพพวกคันธัพพกาย เพราะชอบใจว่าเทพพวกนี้มีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก และเมื่อปรารถนาจะไปเกิดโดยเฉพาะในเทพพวกไหน ก็ทำทานสิ่งนั้น เช่น ปรารถนาจะไปเป็นเทพที่เกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม ก็ให้รากไม้ที่หอมเป็นทาน หรือว่าให้วัตถุอื่น ๆ ที่เรียกว่าทานวัตถุ เป็นต้นว่า ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ ระเบียบดอกไม้ ของหอม

เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ โคมไฟ โดยสรุป เหตุที่ให้ไปเกิด คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ และตั้งความปรารถนา กับทำทานอีก เทพเหล่านี้เกิดอาศัยต้นไม้ ดูเป็นพวกรุกขเทวดา จะอยู่อย่างไร มีความสุขอย่างไร ยังไม่พบอธิบาย จัดได้ว่าเป็น **สุคติภูมิ** เพราะเป็นผลของความดี.

เรื่อง **รุกขเทวดา** ปรากฏว่าได้เป็นที่เชื่อกันมานาน จนถึงมีเล่าไว้ในนิทานต้นบัญญัติ ที่ให้ ตริสทามพระภิกษุตัดต้นไม้ ในบาลีวินัย^{๓๔} มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุชาวเมืองอาฬวีตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง เพื่อนำไม้ไปสร้างกุฏิ บังเอิญภิกษุรูปหนึ่งจะตัดต้นไม้ที่มีเทวดาเกิดอาศัย เทวดานั้นได้ร้องห้ามขึ้นว่า ภิกษุประสงค์จะทำที่อยู่ของภิกษุก็ขออย่าตัดที่อยู่ของเทวดา ภิกษุนั้นไม่เอื้อเพื่อตัดต้นไม้ ได้ถูกแขนของทารกของเทวดา เทวดาคิดจะปลงชีวิตภิกษุ แต่กลับคิดว่าจะทำดังนั้นไม่ควร สมควรจะไปเฝ้ากราบทูลฟ้องพระพุทธเจ้า จึงได้ไปเฝ้ากราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสาธุการแก่เทวดาในการที่ไม่ปลงชีวิตภิกษุ ถ้าปลงชีวิตภิกษุก็จะประสบสิ่งไม่เป็นบุญมาก ตรัสสั่งให้เทวดาไปอยู่ในต้นไม้ที่วางอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นพวกมนุษย์พากันติเตียนว่าพวกพระสมณะสากยบุตรมาตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง มาเบียดเบียนชีวิตซึ่งมีอินทรีย์เดียว พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นตรัสว่า พวกคนยังเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวิต จึงตรัสห้ามภิกษุพราุกฤตคาม คือห้ามตัดต้นไม้เป็นต้น.

ในนิทานต้นบัญญัตินี้ ได้ความสำคัญอย่างหนึ่งว่า คนในสมัยนั้นมีมีใช้น้อยที่เห็นว่าต้นไม้มีชีวะชนิดที่มีอินทรีย์เดียว ตัดต้นไม้ก็เท่ากับฆ่าสัตว์ น่าสังเกตว่าข้างต้นเล่าเรื่องเทวดา ข้างปลายกล่าวถึงมนุษย์ติเตียน ด้วยเขาเชื่อว่าต้นไม้มีชีวะ หาได้กล่าวว่าเขาเชื่อว่ามีเทวดาไม่ อาจจะมีคนเข้าใจกันอยู่ทั้งสองอย่างก็ได้ หรืออาจจะเข้าใจเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ คือเทวดากับสิ่งที่เรียกว่าชีวะในต้นไม้ต่างกัน หรือเป็นอย่างเดียวกัน แต่ทุกฝ่ายก็คงเชื่อว่ามีชีวะอยู่ในต้นไม้ จะเป็นชีวะของเทวดาผู้ลึกลับอยู่ หรือชีวะของต้นไม้แน่นอนโดยตรงก็ตาม.

อินทรีย์ทั้งหมดที่แสดงไว้สำหรับมนุษย์มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนะที่แปลกันว่าใจ ส่วนต้นไม้ที่ว่ามีอินทรีย์เดียวนั้น มีคำอธิบายว่า ท่านกล่าวหมายเอา **กายินทรีย์** (อินทรีย์คือกาย) และคำในบาลีนิทานต้นบัญญัติเรื่องนี้ที่ว่า **พวกมนุษย์มีความเข้าใจต้นไม้ว่า มีชีวะนั้น** ท่านอธิบายว่าคือมีความเข้าใจต้นไม้ว่าเป็นสัตว์.

คำว่าสัตว์ บาลีว่า **สัตตะ** สันสกฤตว่า **สัตตะ** มักเข้าใจกันว่าหมายถึง ผู้ที่มีใจครอง เมื่อมีอธิบายว่าต้นไม้มีชีวะคือเป็นสัตว์ จึงมีที่เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ แต่คำว่า **สัตว์** มีคำแปลหลายอย่าง แปลว่า **มี** หรือ **เป็น** เท่านั้นก็ได้ เช่นเดียวกับคำว่า **ภูตะ** แปลว่า **มี** ว่า **เป็น** เรียกคนหรือดิรัจฉานว่าภูตะ แปลว่าผู้มีผู้เป็น เรียกต้นไม้ว่า **ภูตคาม** ท่านให้แปลว่า **กองของภูตะ** เหตุที่เรียกต้นไม้ว่าภูตคาม หรือแม้เรียกว่าสัตว์พึงเห็นได้ว่า เพราะมีกายินทรีย์ซึ่ง มีเกิด มีแก่ มีตาย เช่นเดียวกับกายินทรีย์ของมนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องด้วยลักษณะของสัตว์หรือภูตะในความหมายว่า **มี** ว่าเป็น อันเป็น

^{๓๔} วิ. มหา. ๒/๒๓๑/๓๕๕.

ชีวิตหนึ่ง แต่ไม่พึงเห็นว่าท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ ฉะนั้น ผู้ที่ถือศีล เว้นจากปาณาติบาต (คือปลงปาณะ) เช่น สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงผู้ที่สมทานศีลห้า จึงตัดต้นไม้ได้ ศีลไม่ขาด ในวินัยของภิกษุเองก็มีพระบัญญัติห้ามปลงปาณะไว้ลิกขาบทหนึ่ง ห้ามตัดโค่นภุตคามไว้อีก ลิกขาบทหนึ่ง ถ้าประสงค์ให้ต้นไม้เป็นปาณะด้วยแล้วก็ไม่จำเป็นต้องบัญญัติไว้สองลิกขาบท.

คำว่า **ปาณะ** แปลทับคำลงไปในรูปแบบสกฤตว่า **สัตว์มีปราณ** หมายถึง **มีลมหายใจ** ดังที่เรียกว่ามีลมปราณก็ได้ มีชีวิตอันหมายถึงชีวิตจิตใจก็ได้ ทั้งในบาลีนิทานต้นบัญญัตินั้นเองก็อ้างว่าพวกมนุษย์เขาเข้าใจว่า ต้นไม้มีชีวิตเหมือนสัตว์เดี๋ยวไม่ได้อ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงรับรองหรือทรงเห็นอย่างนั้น จึงทรงบัญญัติห้ามภิกษุในสิ่งที่คนส่วนมากเขาถือกันว่าไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสม

แม้ไม่คิดพิจารณาไปถึงภาวะที่ลึกซึ้ง คิดแต่เพียงเหตุผลสามัญ สิ่งที่เขานับถือเป็นเจดีย์คือเป็นปูชนียวัตถุ แม้นจะไม่นับถือก็ไม่ควรจะไปดูหมิ่น ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะไปตัดทำลาย ในครั้งพุทธกาลปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่าในเมืองต่าง ๆ มีเจดีย์ที่เขา นับถือกันมากแห่ง เจดีย์ที่กล่าวถึงเหล่านี้หาใช่เป็นเจดีย์อย่างที่เรียกที่เห็นกันในเมืองไทยเราไม่ โดยมากเป็นต้นไม้ ถ้าภิกษุไปตัดต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ของเขาเข้า คงเกิดวิวาทระหว่างลัทธิศาสนาขึ้นได้แน่ พระบัญญัติห้ามภิกษุตัดต้นไม้จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง.

ใน **คัมภีร์สามนต์** เล่าว่า มีธรรมอยู่ข้อหนึ่ง สำหรับพวกรุกขเทวดา เรียกว่า **รุกขธรรม** หรือ **พฤษภธรรม** ธรรมข้อนี้ว่า เมื่อต้นไม้ถูกตัด รุกขเทวดาไม่ทำประทุษจริตคือไม่คิดทำร้ายผู้ตัด และรุกขเทวดาผู้เฝ้ารักษาธรรมข้อนี้ ย่อมถูกห้ามเข้าเทวดาสันนิบาต รุกขธรรมข้อนี้เปิดโอกาสให้คนตัดต้นไม้ได้สะดวก คิดดูว่าถ้าไม่มีรุกขธรรม คนอาจตัดต้นไม้ลำบากเพราะจะถูกเทวดาโกรธทำร้ายเอาความขัดข้องของมนุษย์ผู้มีกิจต้องหักร้างถางป่า สร้างบ้านเมือง ทำไร่นา และตัดใช้ไม้ทำบ้านเรือน เครื่องใช้สอยต่าง ๆ ก็เกิดขึ้น เทวดาสันนิบาตน่าจะได้ระลึกถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องตัดใช้ไม้ จึงได้ตรารุกขธรรมข้อนี้ไว้สำหรับพวกรุกขเทวดาทั้งปวง แต่เมื่อเทวดาพากันรักษารุกขธรรม พวกมนุษย์ก็พากันได้ใจตัดต้นไม้เสียหมดเป็นป่า ๆ ไป ไม่สงวนต้นไม้ที่ควรสงวน ไม่ปลูกทดแทนให้ควรกัน ก็เป็นเหตุให้หมดไม้หมดป่าทำให้มนุษย์เองเดือดร้อนอีก มนุษย์สันนิบาตจึงต้องตรารุกขธรรม (กฎหมายเกี่ยวข้อแก่ต้นไม้) สำหรับมนุษย์เพื่อสงวนรักษาต้นไม้และป่า ก็พลอยช่วยให้รุกขเทวดาพากันอยู่เป็นสุขขึ้น เป็นอันว่าเทวดากับมนุษย์ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน เทวดาสันนิบาตออกกฎหมายห้ามรุกขเทวดาคิดทำร้ายมนุษย์ผู้ตัดต้นไม้ ฝ่ายมนุษย์สันนิบาตออกกฎหมายห้ามมนุษย์ตัดต้นไม้ที่ได้ระบุห้ามไว้ เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างเคารพปฏิบัติในรุกขธรรมดังกล่าวของตน ๆ อยู่ ก็จะอยู่เป็นสุขด้วยกันทุกฝ่าย บ้านเมืองไร่นาสาโทก็จะมิ เพราะจะหักร้างถางป่าสร้างทำขึ้นได้ตามต้องการ ป่าต้นไม้ก็จะมี เพราะจะสงวนไว้และปลูกทดแทนไว้เพียงพอตามต้องการ.

ตามที่กล่าวมานี้ ได้ว่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านเล่าไว้ แต่ได้กล่าวเกี่ยวโยงเข้ามาถึงมนุษย์ ยังมิได้พูดถอดความสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อเทวดามีอยู่ตามต้นไม้ อันที่จริงก็ไม่จำเป็นจะต้องถอดความ เพราะความของเรื่องนี้ชัดเจน ปล่อยให้อิงอยู่กับเทวดาก็ใช้ได้สำหรับปัจจุบันอยู่แล้ว คือ ถ้าเทวดามีจริงโดยเป็น **อภิสสมานกาย** (มีกายที่มองด้วยตาเนื้อไม่เห็น) สิ่งอาศัยต้นไม้ก็มิได้อยู่ได้ เพราะมีรุกขธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติอยู่ นึกดูอีกทางก็ดีเหมือนกัน เพราะจะได้เป็นที่ยำเกรงของมนุษย์บ้าง เพื่อจะได้ไม่ตัดต้นไม้กันง่าย ๆ ถ้าเทวดาไม่มีจริง ก็ไม่มีอะไรจะต้องเปลี่ยนไปจากที่เล่าไว้ รุกขธรรมก็ยังใช้ได้สำหรับต้นไม้ คือต้นไม้ทุกต้นไม่มีจิตใจที่คิดทำร้ายคนตัด ใครจะตัดก็ไม่ว่าอะไร เท่ากับมีรุกขธรรมอยู่เหมือนกัน และมนุษย์ก็ต้องสร้างรุกขธรรมสำหรับมนุษย์เพื่อรักษาป่าต้นไม้.

เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ

ในอากาศซึ่งประกอบด้วยเย็นร้อนหมอกลมฝน ก็ได้มีคติเชื่อว่า สภาพธรรมชาติเหล่านี้ นอกจากเกิดขึ้นตามฤดูแล้ว ยังมีเกิดขึ้นโดย **เทพบันดาล** ได้อีกด้วย คติความเชื่อนี้มีติดเข้ามาใน คัมภีร์พระพุทธศาสนา จนถึงมีรวมไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า **วลาหกสังยุต**^{๑๑๑} มีความย่อว่า

เทพทั้งหลายนับเนื่องเข้าในพวกวลาหก มีหลายจำพวก คือ **วลาหกเทพ** แห่งความหนาวเย็น วลาหกเทพแห่งความร้อน วลาหกเทพแห่งหมอก วลาหกเทพแห่งลม วลาหกเทพแห่งฝน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นเทพเหล่านี้ คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ ตั้งความปรารถนาจะไปเกิด เพราะชอบใจว่าพวกเทพเหล่านี้มีอายุยืน มีวรรณะงดงาม มีสุขมาก ตามที่ได้ยินมา ทั้งได้ให้ทานต่าง ๆ และเหตุที่ทำให้มีหนาวเย็นในบางคราว มีร้อนในบางคราว มีหมอกในบางคราว มีลมในบางคราว มีฝนในบางคราว คือ พวกเทพเหล่านี้คิดว่า ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน เพราะความตั้งใจของเทพเหล่านี้ ก็มีความหนาวเย็นเป็นต้นขึ้น.

เรื่อง วลาหกเทพนี้ มีเค้ามาจากความเชื่อเก่าแก่ แต่ได้มาแก้ไขตามคติเทวดาในพระพุทธศาสนา ดังจะพึงเห็นได้ว่า เทพเหล่านี้เป็นอุปปาติกกำเนิด (ผุดเกิดขึ้นเป็นตัวตนโตใหญ่ทีเดียว) จัดเป็นสุคติภูมิ จึงเป็นผลของกุศลกรรมและมีมากด้วยกัน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหนาวเย็น บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดร้อน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหมอก บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดลม บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดฝน จึงแบ่งออกตามอำนาจบันดาลเป็น ๕ จำพวก เทพองค์หนึ่งมีอำนาจบันดาลเพียงอย่างเดียว หรืออาจบันดาลได้หลายอย่าง ไม่ได้แสดงไว้ชัด วิธีบันดาล คือ เพียงคิดว่า “ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน” ถ้าวลาหกเทพแห่งฝนคิดตั้งนี้ ฝนก็จะตก วลาหกเทพประเภทอื่นก็เช่นเดียวกัน ความคิดตั้งกล่าวเรียกว่า **เจโตปณิธิ** แปลว่า **ความตั้งใจมีอำนาจบันดาลให้เกิดผลขึ้นได้ตามอำนาจของเทพผู้ตั้งใจ**.

^{๑๑๑} ส. ขนธ ๑๗/๓๑๔/๕๔๒-๕๕๓.

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า ได้มีวลาหกเทพบุตรองค์หนึ่งไปหาพระเถระผู้ชื่อนาสพองค์หนึ่ง พระเถระถาม ทราบว่าเป็นวลาหกเทพแห่งฝนซึ่งคิดให้ฝนตกได้ จึงแสดงความประสงค์จะดูฝนตก เทวบุตรเตือนพระเถระให้เข้าไปในศาลาเพราะจะเปียก ขณะนั้นก็ไม่มีปรากฏว่ามีเมฆฝนหรือฟ้าร้อง พระเถระล้างเท้าเข้าศาลายังไม่ทันหมดดองค์ ฝนตกชุกลงมาเปียกท่านครึ่งองค์ มีอธิบายว่า เย็น ร้อน หมอก ลม ฝน เกิดขึ้นตามฤดูโดยปกติ แต่โดยพิเศษเกิดขึ้นโดยอำนาจของเทพดา **กล่าวโดย เฉพาะฝนว่า ย่อมตกด้วยเหตุ ๘ อย่าง** คือ อานุภาพนาค อานุภาพครุฑ อานุภาพเทพ ทำสังจะ อธิษฐาน มีฤกษ์เป็นสมุฏฐาน มารบันดาล กำลังฤทธิ์ และเมฆฝนประลัยกัลป์.

วลาหกเทพท่านว่า เป็นพวกเทพเที่ยวไปในอากาศ คำว่า **วลาหก** ในคัมภีร์ศัพท์เล่มหนึ่ง แปลว่า **สิ่งที่นำหรือพามา** แปลกันโดยมากกว่า **เมฆ** ใช้เป็นชื่อเรียกรวมของเทพเหล่านี้ว่า **วลาหกกาย** (หมู่หรือกลุ่มวลาหก) น่าจะเป็น เพราะเป็นปรากฏการณ์ในอากาศด้วยกัน คติความเชื่อในปัจจุบัน ไม่ใช่อย่างนี้แล้ว แต่ก็น่าฟังคติความเชื่อเก่า ๆ ไร่บ้าง และบางเรื่อง เช่น เรื่องฝนที่ปรากฏในบางคราวก็ดูแปลกอยู่ คล้ายมีจิตเจตนา ในสิ่งยุดนี้ ท่านก็ว่าที่มีโดยความคิดของเทพก็ในบางคราว ไม่ใช่เสมอไปหรือโดยปกติ ซึ่งมีฤกษ์เป็นสมุฏฐาน.

ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน

ความแปรปรวน หรือความเป็นปกติของดิน ฟ้า อากาศ และพืช มีคติแสดงว่า เกี่ยวแก่กรรมปัจจุบันของคนเป็นเหตุข้อสำคัญอยู่ด้วย ดังมีกล่าวไว้ใน **จตุกกนิบาต**^{๑๐๒} ว่า ในสมัยเมื่อราชา (หมายถึงผู้ปกครองรัฐสูงสุด) ทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้เป็นคฤหบดีทั้งหลาย ชวานิคมนชนบททั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ เมื่อหมู่มนุษย์ตั้งกล่าวไม่ตั้งอยู่ในธรรม จันทร์ อาทิตย์ ดาวนักษัตร คีน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปี ลม ต่าง ๆ ก็ยกเยื้องผิดปกติไป ธรรมชาติจึงเกิดวิปริตผิดทางผิดปกติ (เช่น บ้างเกิดลมพัดผิดทาง ผิดฤดูกาล พัดต้นไม้หักโค่น) เทวดาทั้งหลายเดือดร้อน ฝนก็ไม่ตกหลังธารน้ำสม่ำเสมอ คือเกิดแล้งฝน ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดผิดปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวไม่ดีก็มีอายุสั้น ผิวพรรณเศร้าหมอง ถอยกำลัง โรคมาก แต่ในสมัยเมื่อราชาทั้งหลายตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้คฤหบดีทั้งหลาย ชวานิคมนชนบททั้งหลาย ก็ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ จันทร์ อาทิตย์ คีน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปี ลม ต่าง ๆ ก็เป็นไปโดยปกติสม่ำเสมอ วิถีทางลมเป็นต้นก็เป็นไปสม่ำเสมอโดยปกติ เทวดาทั้งหลายไม่เดือดร้อน ฝนก็ตกหลังธารน้ำสม่ำเสมอเป็นอันดี ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดสม่ำเสมอเป็นปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวที่ดีจึงมีอายุยืน ผิวพรรณผ่องใส มีกำลัง ไร้โรคพาช มีฉันทคาถาลงท้ายความว่า **ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคนผู้หัวหน้าฝูงเดินไปคด โคนทั้งหมดก็เดินคด ในเมื่อโคนนำฝูง**

^{๑๐๒} อัง. จตุกก. ๒๑/๕๗/๗๐.

เดินคด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติธรรม ประชา
 นอกนั้นก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นทุกข์ ถ้าผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในธรรม ถ้าเมื่อโคทั้งหลาย
 ข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปตรง โคทั้งหมดย่อมเดินตรง ในเมื่อโคนำฝูงเดินตรง ในหมู่มนุษย์ก็
 ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติธรรม ประชาชนนั้นก็ประพฤติตาม
 รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นสุข ถ้าผู้ปกครองตั้งอยู่ในธรรม.

บาลีในจตุกกนิบาตตามที่ยกข้อความมากล่าวนี้ แสดงคติของพระพุทธศาสนาว่า ไม่ได้ค้ำ
 คติความเชื่อเก่าตะบันไปหมด คติที่พอยกเข้ามาได้ก็ยกเข้ามาเป็นข้อปรารภเพื่อแสดงธรรมแทรกเข้า
 ผู้ที่ประสัจจะสอนในภายหลัง เมื่อไม่ประสัจจะข้อความปรารภข้างต้นก็ตัดออกเสีย แสดงแต่ข้อธรรม
 ตามความในฉันท์ทศกถาข้างท้าย ซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง คือ มีลักษณะที่เรียก
 อย่างหนึ่งว่าเป็น **วิภาษวาทะ** แปลว่า *กล่าวแบ่งแยก* คือแบ่งแยกไปตามเหตุผลตามเป็นจริง เช่น ที่
 กล่าวแบ่งไปตามกรรมและผลของกรรมที่คนเราทำในปัจจุบันนี้แหละ ดังความในฉันท์ทศกถานั้น
 ในที่บางแห่งยกเรื่องเมฆเรื่องฟ้าฝนมาเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ดังในจตุกกนิบาตนี้เอง กล่าวถึงวลาห
 คือเมฆหรือฟ้าฝน ๔ อย่าง เป็นข้อเทียบของบุคคล ๔ จำพวกว่า

๑. วลาหคำรามแต่ไม่ตก (ฟ้าร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ได้แต่พูดแต่ไม่ทำ
 หรือเพียงแต่เรียนแต่ไม่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรม.

๒. วลาหตกไม่คำราม (ฝนตกฟ้าไม่ร้อง) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทำแต่ไม่พูด หรือที่ไม่
 เรียนแต่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้.

๓. วลาหไม่คำรามไม่ตก (ฟ้าไม่ร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งไม่พูด ไม่ทำ
 หรือทั้งไม่เรียนไม่ปฏิบัติให้รู้.

๔. วลาหคำรามและตก (ฟ้าร้องฝนตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งพูดทั้งทำ หรือทั้ง
 เรียนทั้งปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริง.^{๑๐๓}

คำสอนเรื่องบุคคล ๔ จำพวกนี้ เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะแสดงเรื่อง
 ภายนอก เช่น เรื่องโลกธาตุ เพื่อเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ไม่ได้มุ่งแสดงเรื่องภายนอกนั้น แต่มุ่งแสดง
 เรื่องสัจธรรมภายในเป็นข้อสำคัญ.

อายุของชาวสวรรค์

จะกล่าวเพิ่มเติมถึงเรื่อง **อสุรเทพ** ซึ่งเป็นศัตรูของพระอินทร์ เทวราชแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ใน
 ที่มาโดยมากกล่าวว่า **ท้าวเวปจิตติ** เป็นราชาแห่งพวกอสุรเทพ แต่มีที่มาแห่งหนึ่งกล่าวว่า ได้มีเมือง
 อสุระอยู่ ๔ เมือง ตั้งอยู่ ๔ ทิศแห่งต้นจิตตปาตลี ซึ่งเป็นต้นไม้ประจำภพอสุระ **ท้าวเวปจิตตะ** หรือ

^{๑๐๓} อัง. จตุกก. ๒๑/๑๓๕/๑๐๑.

เรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิตตะ** ครองเมืองทิศตะวันออก **ท้าวสัมพร** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิ** ครองเมืองทิศใต้ **ท้าวพลี** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุโรชะ** ครองเมืองทิศตะวันตก **ท้าวพหาราชะ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวราหู** ครองเมืองทิศเหนือ.

สวรรค์ทุกชั้นที่กล่าวมาแล้ว สรุปรูปเป็นสามประเภท คือ **กามาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ได้แก่ สวรรค์ ๖ ชั้น **รูปาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในรูปฌาน ได้แก่รูปพรหม **อรูปาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปฌาน ได้แก่อรุรูปพรหม ฉะนั้น ในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น จึงยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ท่านแสดงว่า ชั้นจาตุมหาราชิกและชั้นดาวดึงส์มีเหมือนมนุษย์ ชั้นยามามีแต่กายสังสัคคะ ชั้นดุสิตมีเพียงจับมือกัน ชั้นนิมมานรดีมีเพียงยิ้มรับกัน ชั้นปรนิมมิตวสวัตตีมีแต่มองดูกัน เท่านั้นส่วนในสวรรค์ชั้นรูปาพจร และอรูปาพจร ที่เรียกว่า **พรหมโลก** ทุกชั้นไม่เกี่ยวข้องกับกามใน **อรรถกถาวิภังค์** กล่าวว่าไม่มีเพศสตรีเพศบุรุษในพรหมโลก.

ใน **ติกนิบาต**^{๑๐๔} แสดงอายุสวรรค์เทียบอายุมนุษย์ไว้ว่า ทำสิบปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ ชั้นจาตุมหาราชิก ๓๐ คืนวันเป็นหนึ่งเดือนสวรรค์นั้น ๑๒ เดือนเป็นหนึ่งปีสวรรค์นั้น ทำร้อยปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิก เท่ากับเก้าล้านปีมนุษย์.

หนึ่งร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นับเดือนปีเช่นเดียวกัน พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดาวดึงส์ เท่ากับสามโกฏิหกล้านปีมนุษย์.

สองร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นยามา นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สองพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นยามา เท่ากับสิบสี่โกฏิสี่ล้านปีมนุษย์.

สี่ร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดุสิต นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สี่พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดุสิต เท่ากับห้าสิบล้านปีมนุษย์.

แปดร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นนิมมานรดี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน แปดพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นนิมมานรดี เท่ากับสองร้อยสามสิบล้านปีของมนุษย์.

หนึ่งพันหกร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เท่ากับแปดร้อยสี่สิบล้านปีกับหกล้านปีมนุษย์ (การคิดเทียบปีมนุษย์นี้คัดมาไม่ได้สอบดูว่าจะถูกหรือผิดอย่างไร).

ส่วนเทพชั้นพรหมโลกยิ่งมีอายุมาก ท่านว่า

๑. **พรหมปาริสุทธิชะ** มีอายุเท่าส่วนที่สามของกัป คือหนึ่งในสามของกัป
๒. **พรหมบุโรหิต** มีอายุกึ่งกัป
๓. **มหาพรหม** มีอายุหนึ่งกัป
๔. **ปริตตาภา** มีอายุสองกัป

^{๑๐๔} อัง. ติก. ๒๐/๒๗๓/๕๑๐; ไตรภูมิ. ฌฎฐกัณฑ์.

๕. อัปฺปมาณภะ มีอายุสี่กับ
๖. อาภัสสระ มีอายุแปดกับ
๗. ปริตตสุภะ มีอายุสิบหกกับ
๘. อัปฺปมาณสุภะ มีอายุสามสิบสองกับ
๙. สุภากิณหะ มีอายุหกสิบสี่กับ
๑๐. เวหฺปฺพละ และ อัสสญฺญีสัตว์ มีอายุห้าร้อยกับ
๑๑. อวิหะ มีอายุพันกับ
๑๒. อตฺตปปะ มีอายุสองพันกับ
๑๓. สุทฺตสสะ มีอายุสี่พันกับ
๑๔. สุทฺตสี มีอายุแปดพันกับ
๑๕. อกนิฏฺฐะ มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันกับ^{๑๐๕}

พรหมเหล่านี้ ๑ ถึง ๙ เป็นชั้นรูปฌานที่หนึ่ง สอง สาม ชั้นละสาม ๑๐ ซึ่งแบ่งเป็นสองถึง ๑๕ เป็นชั้นรูปฌานที่สี่ รวมเป็น ๑๖ และ ๑๑ ถึง ๑๕ เป็นชั้นสุทธาวาสสำหรับพระอนาคามีไปเกิด **ปริตตตภา** เป็นต้น มักเรียกว่า **ปริตตตภา** ซึ่งติดมาจากเป็นคุณบทของภูมิ ทั้งถนัดลิ้นไทยเรา เหมือนอย่างคำว่า **ศาสนา** จากคำว่า **ศาสนะ** ซึ่งเป็นคำที่เรียกว่า **อะการันต์** แต่เราถนัดเรียกเป็น **อการันต์** ว่าศาสนา กลายเป็นคำไทยที่ถูกต้อง ถ้าพูดว่าศาสนะก็เป็นผิดแปลกไป พรหมทั้ง ๑๖ เหล่านี้ เป็นรูปพรหม.

ส่วนอรูปพรหมอีก ๔ ชั้นยังมีอายุมากขึ้นไปอีก อรูปที่หนึ่งมีอายุสองหมื่นกับ อรูปที่สองมีอายุสี่หมื่นกับ อรูปที่สามมีอายุหกหมื่นกับ อรูปที่สี่มีอายุแปดหมื่นสี่พันกับ^{๑๐๖}

อายุของสัตว์ในนรก

อนึ่ง มีแสดงถึงอายุสัตว์นรกเทียบกับอายุของสวรรค์ไว้ว่า ห้าร้อยปีทิพย์ในสวรรค์ ขึ้นจากตุมหาราชิกาเป็นคืนวันหนึ่งใน **สัตยชีวนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุห้าร้อยปีนรกนั้น.

พันปีทิพย์ในสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์ เป็นคืนวันหนึ่งใน **กาฬสุตตนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งพันปีนรกนั้น.

สองพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นยามา เป็นคืนวันหนึ่งใน **สังฆาตตนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสองพันปีนรกนั้น.

สี่พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดุสิตเป็นคืนวันหนึ่งใน **โรรวนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสี่พันปีนรกนั้น.

แปดพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีเป็นคืนวันหนึ่งใน **มหาโรรวนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุ

^{๑๐๕} ไตรภูมิ. สัตตมกัณฑ์.

^{๑๐๖} ไตรภูมิ. อัญญมกัณฑ์.

แปดพันปีทิพย์นั้น.

หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ เป็นคืนวันหนึ่งใน **ตাপนนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นั้น.

มหาตাপนนรก มีอายุกึ่งอันตรากับ **อเวจีนรก** มีอายุหนึ่งอันตรากับ.

กำหนดอายุที่ท่านแสดงนี้โดยการเทียบ คือ เทียบอายุของมนุษย์กับสวรรค์ เทียบอายุของสวรรค์กับนรก แสดงว่าอายุของเทพมากกว่าของมนุษย์มาก และอายุของสัตว์นรกรยังมากกว่าอายุของเทพไปอีก ส่วนเทพที่เป็นชั้นพรหมก็นับเทียบด้วยกับกาลป์ของโลกมนุษย์เหมือนกัน อายุของมนุษย์จึงน้อยมาก พิจารณาดูตามวิทยาการในปัจจุบัน วันเดือนปีของดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ เมื่อเทียบกับโลกมนุษย์นี้ไม่เท่ากัน ยาวกว่าของโลกนี้มากก็มี พุดกันว่ายาวหรือสั้นก็ด้วยเทียบกับเวลาของโลก ถ้าในดาวนั้น ๆ มีคน เขาก็คงไม่พุดว่าเวลาของเขายาวหรือสั้น เพราะเป็นกำหนดที่พอเหมาะ หรือที่เรียกว่าเป็นธรรมชาติของที่นั้น เว้นไว้แต่เขาจะมารู้เทียบกับของโลกนี้เข้า และเวลาดังกล่าวย่อมมีขึ้น เพราะมีเหตุให้เกิดเวลาที่นักเรียนได้เรียนกันอยู่ ถ้าเหตุที่ทำให้เกิดเวลาแตกต่างกัน เวลาที่ย่อมแตกต่างกันไป (แม้ในโลกนี้เอง) ในที่ซึ่งไม่มีเหตุให้เกิดเวลา ก็ย่อมจะไม่มีเวลาเลย ในโลกทั้งปวงย่อมมีเวลาเสมอ มีพระพุทธศาสดาแสดงว่า *กาลคือเวลา ย่อมกินสรรพสัตว์พร้อมทั้งตัวเอง* ฉะนั้น จะเกิดเป็นเทพชั้นไหนก็ต้องถูกเวลากินกิน คือต้องดับ ไม่มีที่จะสถิตอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะมีอายุนานนักหนาได้โดยเทียบกับเวลาของมนุษย์นี้ ซึ่งความจริงหาใช่เร็วหรือช้าไม่ เป็นเวลาที่พอเหมาะตามกำหนดสำหรับชั้นนั้น ๆ ต่างหาก.

ทางพระพุทธศาสนาแสดงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา คือที่ซึ่งไม่มีต้นเหตุ (ความดีนรณะยานอยาก) อันเป็นเหมือนลูกศรที่เสียบจิตใจ แสดงตามคำความว่า *ใครก็ตามอยู่ในโลกหรือภูมิไหนก็ตาม เมื่อถอนลูกศรที่เสียบใจนี้ออกเสียได้ ก็ย่อมบรรลुถึงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา* ที่นี้จะพึงบรรลुด้วยจิตใจเท่านั้น ส่วนร่างกายเป็นโลกต้องตกอยู่ในอำนาจของเวลา คราวนี้เห็นเขาโดยเฉพาะทางจิตใจว่า จิตใจที่ไม่ดีนรณ ย่อมไม่เกี่ยวกับเวลาเลย คือไม่เกี่ยวกับอดีตอนาคตปัจจุบันอะไรทั้งสิ้น เพราะไม่มีหวังอะไรที่จะฝากไว้กับเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมปฏิบัติที่เมื่อบุคคลปฏิบัติเข้าทางแล้ว ธรรมย่อมอบรมกันเองขึ้นไป โดยลำดับดังนี้ คืออบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย จิตที่ปัญญาอบรมแล้วด้วยได้รับการอบรมมาโดยลำดับดังกล่าว ย่อมเป็นจิตที่รู้บริบูรณ์บริสุทธิ ปราศจากครเสียบ หมดความดีนรณสงบ พ้นจากอำนาจโลกที่มีเวลาทั้งสิ้น ถึงธรรมที่เป็น **อภาลิภธรรม** โดยแท้.

ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค์.

ในอรรถกถาธรรมบท^{๑๐๙} เล่าเรื่องเวลาของสวรรค์เทียบกับมนุษย์ไว้ว่า ในดาวดึงส์เทวโลก เทวบุตรองค์หนึ่งชื่อว่า **มาลาการี** ไปเที่ยวชมอุทยานพร้อมกับหมู่เทพอัปสร เทพธิดาองค์หนึ่งจุติในขณะที่กำลังนั่งอยู่บนกิ่งต้นไม้ให้ดอกไม้หล่นจากต้น สรีระของนางดับหายไปเหมือนอย่างเปลวประทีปดับ นางถือปฏิสนธิในตระกูลหนึ่งในกรุงสาวัตถี เมื่อเกิดขึ้นระลึกชาติได้ว่า เป็นภรรยาของมาลาการเทวบุตรจุติมาเกิด ได้ทำการบูชาพระรัตนตรัย ตั้งความปรารถนาจะไปเกิดในสำนักของเทพสามีอีก ขณะนั้นพระพุทธรูปเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี นางมีศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ทำบุญกุศลต่าง ๆ และตั้งความปรารถนาขอเดียนั้นตั้งแต่ยังเยาว์วัย จนถึงได้นามว่า **ปติบุชิกา** แปลว่า **บูชาเพื่อสามี** เมื่อเจริญวัยขึ้นได้สามี คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าเป็นที่สมปรารถนาแล้ว นางมีบุตรหลายคนโดยลำดับ ได้ตั้งหน้าทำบุญกุศลต่าง ๆ เป็นนิตย์มา ในวันสุดท้ายของชีวิต เมื่อฟังธรรมรักษาสิกขาบทแล้ว ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคปัจจุบัน บังเกิดในสำนักเทพสามีในสวนสวรรค์นั้นแหละ ขณะนั้น มาลาการีเทวบุตรก็กำลังอยู่ในอุทยาน หมู่เทพอัปสรกำลังเก็บร้อยดอกไม้กันอยู่ เทวบุตรได้ทักถามว่านางหายไปไหนแต่เช้า นางได้ตอบว่าจุติไปเกิดในมนุษย์ ได้เล่าเรื่องของนางในมนุษย์โดยตลอด และได้เล่าถึงความตั้งใจของนางเพื่อที่จะมาเกิดอีกในสำนักของเทพสามี บัดนี้ก็ได้มาเกิดสมปรารถนาด้วยอำนาจบุญกุศลและความตั้งใจ เทวบุตรถามถึงกำหนดอายุมนุษย์ เมื่อได้รับตอบว่าประมาณร้อยปีเกินไปมีน้อย ได้ถามต่อไปว่าหมู่มนุษย์มีอายุเพียงเท่านี้ พวกกันประมาทเหมือนอย่างหลับ หรือพากันทำบุญกุศลต่าง ๆ เทพธิดาตอบว่า พวกมนุษย์โดยมากพากันประมาทเหมือนอย่างมีอายุตั้งสองไซยเหมือนอย่างไม้แก่ ไม้ตาย เทวบุตรได้เกิดความสังเวชใจขึ้นมา เรื่องนี้ท่านเขียนเล่าประกอบพระพุทธรูปภาพในธรรมบทข้อหนึ่งที่แปลความว่า “**ผู้ทำที่สุด (แห่งชีวิตคือความตาย) ย่อมทำนรชนที่มีใจติดข้องในสิ่งต่าง ๆ ไม่อ้อมอยู่ในกามทั้งหลายเหมือนเปลลินเก็บดอกไม้อยู่สู่อานาจ**” ดูความแห่งพระธรรมบทข้อนี้เห็นได้ว่า มุ่งเตือนใจให้ไม่ประมาท เพราะทุก ๆ คนจะต้องตาย ขณะที่ยังไม่อ้อมยังเปลิดเปลินอยู่ในกาม เหมือนอย่างเปลลินเก็บดอกไม้ ท่านจึงเล่าเรื่องเทพธิดาเปลลินเก็บดอกไม้ต้องจุติทันทีในสวนสวรรค์.

เทวดามีอายุยืนนาน คิดภายนอกพระพุทธรูปศาสนาว่า เป็นผู้ไม่ตาย จึงเรียกว่า **อมร** (ผู้ไม่ตาย) ก็มี แต่คติทางพระพุทธรูปศาสนาว่า มีอายุยืนมากเท่านั้น เพราะมีหลักธรรมอยู่ว่า เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย จึงไม่รับรองเทวดามารพรหมทั้งสิ้นว่าเป็นอมรคือผู้ไม่ตาย เมื่อเทียบระยะเวลาของมนุษย์กับสวรรค์ ชั่วชีวิตของมนุษย์ที่กำหนดร้อยปี เท่ากับครู่เดียวของสวรรค์เท่านั้น เรื่องในอรรถกถานี้ท่านเล่าให้มองเห็นว่าครู่เดียวจริง ๆ ชาติหนึ่งของมนุษย์ยังไม่เท่าเวลาชมสวนของเทวดาครั้งหนึ่ง ท่านเล่าเรื่องในตอนท้ายให้เทวดาสังเวชมนุษย์ว่าประมาท แม้จะไม่ตรงประเด็นกับความในพระธรรมบทนัก

^{๑๐๙} ปติบุชิกา วจตุ ธรรมบท. ๓/๒๖-๙.

ก็ชวนให้เห็นว่าประมาทกันอยู่จริง เพราะทำให้เห็นชัดว่าชีวิตนี้น้อยนัก เหมือนอย่างครูเดียวจะแสดงอย่างไรให้เห็นชัด จึงเล่าเรื่องในสวรรค์ เป็นเรื่องเทียบที่ทำให้เห็นชัดได้ทันทีว่าน้อยนิดเดียว นำใจให้เกิดสังเวช เกิดความไม่ประมาทขึ้นได้เร็ว เป็นอันว่าท่านสอนได้ผล.

อันที่จริงเม็ดยาที่เคลือบน้ำตาลเป็นของที่กินง่าย ถ้าคิดรังเกียจสงสัยอยู่ว่าน้ำตาลเคลือบ ไม่ใช่ น้ำตาลจริงไม่ยอมรับยา โรคก็ไม่หาย ถ้ารับยาเคลือบน้ำตาลที่ถูกโรค นอกจากโรคจะหายแล้วยัง หวานลิ้นอีกด้วย.

คำแปล เทพ ๘

พระพุทธศาสนา โดยตรงกล่าวถึงเวลา เพื่อแสดงธรรม เช่นที่สอนว่า พึงพิจารณาเรื่อง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้ เราทำอะไรอยู่ ขณะย่ำล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ ที่เดียว ใครเล่าจะรู้ว่าจะตายในวันพรุ่งนี้ และแสดงความเนิ่นช้าของเวลาว่ามีแก่บุคคลดังต่อไปนี้ คนที่ต้องตื่นตลอดราตรี คนเดินทางที่เหน็ดเหนื่อย สัตว์ผู้ท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ดังพระธรรมบทหนึ่งว่า ราตรีของคนที่ตั้งอยู่เป็นของยาว โยชน์ของคนที่มีเมื่อยล้าเป็นของยาว สงสารของคนเขลาไม่รู้ลัทธิธรรมเป็นของยาว อันที่จริงเวลารাত্রีหนึ่ง ระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็คงอยู่เท่านั้น คนที่นอนหลับสบายหรือคนที่ทำอะไรเพลินเพลินก็ไม่รู้ลี้กว่ายาว อาจรู้ลี้กว่าเหมือนเดี๋ยวเดียว แม้วเวลาตั้งกับกาลปักษ์ก็เหมือนเดี๋ยวเดียวถ้าหลับเพลินอยู่ คนที่แข็งแรงเดินแก่ง และมีความเพลินเพลินในการเดิน โยชน์หนึ่งก็จะไม่รู้ลี้กว่าไกล จะรู้ลี้กว่าถึงเร็ว แต่คนที่มีทุกข์นอนไม่หลับและคนที่เมื่อยล้าจะรู้ลี้กว่า ราตรีและโยชน์ยาวมาก เป็นเครื่องแสดงเทียบกับสงสารของคนเขลา ซึ่งจะต้องท่องเที่ยวไปยี่ดยาว นานไกล ฉะนั้น เรื่องของเวลาหรือสถานที่ซึ่งเกี่ยวแก่กายและใจของคน โดยเฉพาะก็เกี่ยวกับใจ ถ้าคิดเร่งให้เร็วก็เหมือนช้าหรือยาว ถ้าคิดหน่วงให้ช้าก็เหมือนสั้นหรือเร็ว ความจริงก็คงที่อยู่อย่างนั้น.

อาการเกิดของเทวดา มีกล่าวไว้ในอรรถกถาบางแห่งเป็นพิเศษว่า บุรุษที่เกิดบนटकของเทวดา เรียกว่า **เทวมบุตร** สตรีที่เกิดบนटकของเทวดา เรียกว่า **เทวธิดา** เทวดาสตรีถ้าเกิดในที่นอนจัดเป็น **ปริจาริกา** (นางบำเรอ) ถ้าเกิดข้างที่นอนจัดเป็นพนักงานเครื่องสำอาง ถ้าเกิดกลางวิมานจัดเป็นคนใช้ เทวดาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจัดเป็นอุปปาติกกำเนิดทั้งหมด.

คำว่า **เทวะ** ในคัมภีร์ **สัทหนิติ** ให้คำแปลไว้ ๘ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ที่เล่น (ด้วยกามคุณทั้ง ๕ น่าจะหมายถึงว่ามีสุขสนุกสบายอยู่ด้วยทิพยสมบัติทุกเวลา)
๒. ผู้ที่ปรารถนา (จะชนะปฏิปักษ์ คือต้องการชนะข้าศึก ไม่ยอมแพ้)
๓. ผู้ที่กล่าว (ว่าควรไม่ควรของโลก คือมีวาจาที่โลกนับถือ บอกว่าควรหรือไม่ควรอย่างไรก็ เชื้อฟัง)

๔. ผู้ที่รุ่งเรืองสว่าง (ด้วยแสงสว่างรุ่งเรืองแต่สี่ริระอย่างยิ่ง)

๕. ผู้ที่ได้รับความชมเชย

๖. ผู้ที่มีผู้ใคร่ (จะเห็นจะได้ยิน เพราะประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ)
 ๗. ผู้ที่ไปได้ (โดยไม่ขัดข้องในที่ตามที่ปรารถนา)
 ๘. ผู้ที่สามารถ (ยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จด้วยอำนาจสมบัติ)

ชุมนุมเทวดา

ในอรรถกถาแห่ง **ขวรสกสูตร**^{๑๐๔} ได้กล่าวว่า **เทวสันนิบาต** มีในสมัยเช้าพรรษาของพระสงฆ์ เพื่อพิจารณาสงเคราะห์พระสงฆ์เช้าพรรษา มีในสมัยปวารณาออกพรรษาเพื่อสงเคราะห์ในคราวนั้น มีในสมัยที่จะฟังธรรม มีในสมัยที่จะเล่นกีฬาครวตัมไม้ทิพย์ปาริฉัตตกะออกดอก เทวสันนิบาตในสมัยเช้าพรรษานั้นตั้งแต่วันอาสาฬหบูชา ส่วนเทวสันนิบาตเพื่อฟังธรรมนั้น คงสุดแต่ว่าจะมีการแสดงธรรมเมื่อไร ได้มีเล่าไว้ในที่หลายแห่งว่า ในชุมนุมเทพ ณ เทวสภาสุธัมมาในบางคราว พระอินทร์ ทรงแสดงธรรมแก่เทพทั้งปวง ในบางคราวพระพรหมลงมาแสดง และเทพผู้มาเข้าสันนิบาตนั้นเป็นเทพในสวรรค์ ๒ ชั้น คือ ชั้นดาวดึงส์และชั้นจาตุมหาราชิกา ในเมืองไทยเรา เมื่อพระจะสวด **พระปริตร** ก็มีกล่าวบท **สักเค** ชุมนุมเทวดา เพื่อมาฟังธรรม คือ มาฟังสวดมนต์ ซึ่งเป็นการสวดบทพระธรรมนั่นเอง ให้เป็นประเพณีทั้งในงานหลวงงานราษฎร์ คັນเคยจนถึงไม่คิดวิจารณ์กัน และก็เป็นภาษาบาลีฟังกันไม่ออก แต่เทวดาจะฟังออกหรือไม่ทำได้คำนึงถึงกันไม่ หากรู้ถึงจิตใจได้โดยตรงก็ไม่ต้องคำนึงถึงภาษา.

อาราธนาธรรม

จะกล่าวถึงพระพรหมองค์หนึ่ง คือ **สัทัมบดีพรหม** ได้มีเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายเรื่อง ตั้งแต่ต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ทรงปรารถนาถึงธรรมที่ตรัสรู้ว่าเป็นสภาพลุ่มลึก ยากที่คนอื่นจะรู้ตามได้ ทรงพระดำริจะไม่ทรงชวนชวายเป็นผู้สั่งสอน ท่านว่า สัทัมบดีพรหมทราบพระดำริ ได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงแสดงธรรม เพราะหมู่สัตว์ที่สามารถจะฟังรู้ได้มีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรม เป็นต้นเรื่องของ **บทอาราธนาธรรม** ที่ใช้กันในเมืองไทยว่า **พุทธมา จ โลกธาปตี สหุมปติ** เป็นต้น ซึ่งมีคำแปลว่า “**สัทัมบดีพรหมผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก พนมหัตถ์ทูลขอพรว่า หมู่สัตว์ในโลกนี้มีผู้บรรลุในดวงตาแต่น้อยยังมีอยู่ ขอพระสुकตได้โปรดอนุเคราะห์ประชาณิกนี้แสดงธรรม**” บทอาราธนาธรรมนี้ก็มีความเล่าถึงประวัติพระพรหมมาทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมตั้งนี้เท่านั้น แต่ก็ได้นำมาใช้เป็นบทอาราธนาให้พระเทศน์ทั่วไป.

ในเมืองไทยมีนิยมถือเป็นประเพณีว่าต้องอาราธนาก่อน พระจึงจะให้สรณคมน์และศีล สวด

^{๑๐๔} ส. วิ. ๒/๓๑๗.

พระปริตรแสดงพระธรรมเทศนา แสดงว่า พระพุทธศาสนาไม่บังคับฝืนใจใครให้นับถือปฏิบัติ ใครมีศรัทธาเลื่อมใสประสงค์สรณคมน์และศีลก็ดี พระปริตรก็ดี ธรรมเทศนาก็ดี ก็ต้องมาอาราธนา ยังไม่อาราธนาพระก็ยังไม่ให้ไม่แสดง เวลาทำพิธีก็เป็นการสะดวก เพราะการอาราธนาก็หมายความว่า เริ่มพิธีขึ้นแล้ว ได้เตรียมการต่าง ๆ เสร็จพร้อมที่จะรับศีลกันได้ และได้ถือเป็นประเพณีอีกว่า ก่อนที่จะทำกุศลอะไร ขอสรณคมน์และศีลกันก่อนเสมอ เป็นประเพณีที่อยู่ เพราะชักนำให้เข้าหาพระรัตนตรัยและศีลก่อน แต่ก็มักถือเป็นลักแต่ทำไปเป็นพิธีเสียโดยมาก คือไม่ได้คิดจริงจัง ถ้าอย่างนี้ก็ไม่ได้เพียงเปลือกคือพิธีเท่านั้น ผู้ที่ตั้งใจจริงจังนั้นแหละจึงจะเข้าถึงสาระของพิธี ได้ประโยชน์จากประเพณีที่อยู่แล้วนี้ เป็นอันว่าคนไทยเราได้ออกซื้อสัทม์บดีพรหมกันอยู่บ่อย ๆ เป็นที่รู้จักกันมากอย่างกว้างขวางคล้ายพระอินทร์ ในหมู่เทวดา พระอินทร์รู้จักกันมากกว่าองค์อื่น ในหมู่พรหม ก็ท้าวสัทม์บดีพรหมองค์นี้ ทั้งได้ออกชื่อถึงมากกว่าองค์อื่น ๆ ทั้งหมด.

ทรงขับภิกษุสงฆ์

สัทม์บดีพรหมยังได้มาทูลพระพุทธเจ้าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์ ดังที่มีเล่าใน **ขันธสังยุต**^{๑๐๙} ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงประณามภิกษุสงฆ์เพราะเหตุบางอย่าง (เล่าไว้ในอรรถกถาว่า เมื่อเสด็จจาริกจากนครสาวตติถึงนครกบิลพัสดุ์เจ้าสากยะทั้งหลายรับเสด็จและกราบทูลเชิญเสด็จไปประทับที่นิโครธาราม เมื่อเสด็จถึงอารามนั้นแล้ว ได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับ ทรงทำปฏิสันถารกับเจ้าสากยะทั้งปวงที่ตามไปส่งถึงที่ประทับ ขณะนั้นพวกภิกษุที่ตามเสด็จพากันจัดที่พักและรับแจกทานวัตถุต่าง ๆ ที่เขาจัดถวายเป็นเครื่องต้อนรับ ก็มีเสียงพูดเรียก พูดถามกันอยู่ อื้ออึง พระพุทธเจ้าไม่โปรดเสียงดังอื้ออึง ตรัสถามทราบเรื่องแล้วจึงทรงประณามภิกษุสงฆ์ **ประณาม** ก็คือ **ขับออกไป** ตามเรื่องต่อไป กล่าวว่าได้เสด็จในที่เร้น ทรงพระดำริอยู่พระองค์เดียว คำว่า **ประณาม** ในที่นี้ สังเกตตามท้องเรื่องว่าน่าจะเพียงรับสั่งให้ไปบอกท่านองว่าออกไปให้พ้น อย่มาเอะอะอยู่ที่นั่น ไม่หมายถึงว่า ขับไล่อ) เวลาเช้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงกบิลพัสดุ์ เสด็จกลับจากบิณฑบาตหลังจากเสวยแล้วได้เสด็จไปยังป่ามหาวัน ประทับพักกลางวันอยู่ที่โคนต้นมะตูมหนุ่มต้นหนึ่ง เกิดพระดำริขึ้นในพระหฤทัยว่า **ทรงขับภิกษุสงฆ์** แต่ในภิกษุสงฆ์นี้ยังมีพวกภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์ เมื่อไม่ได้เห็นพระองค์ก็จะพึงรวนเรกระสับกระส่าย เหมือนอย่างลูกโคอ่อนไม่เห็นแม่โคก็วุ่นวายกระสับกระส่าย หรือเหมือนอย่างพืชที่งอกขึ้นใหม่ไม่ได้น้ำก็เหี่ยวแห้งหงอยเหงา จึงนำที่จะทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่ได้ทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อน.

สัทม์บดีพรหมได้ทราบพระดำรินั้น ได้มาปรากฏเบื้องหน้าพระองค์ท่อมผ้าเฉวียงบา ประคองอัญชลีกราบทูล มีความว่าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์เหมือนอย่างที่ได้ทรงพระดำริในตอนท้ายนั้นเถิด

^{๑๐๙} ส. ขนธ. ๑๗/๑๑๐/๑๖๕-๖.

เพราะในสงฆ์นี้ก็ยังมีภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์เต็มที เหมือนอย่างลูกโคอ่อน หวังพึ่งแม่โค เหมือนพืชที่ออกขึ้นใหม่หวังพึ่งน้ำจะนั้น จึงขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอภิเษกภิกษุสงฆ์ ทรงโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์ เหมือนอย่างที่ได้เคยทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อนเกิด พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการดุชนิภาพ สหัมบดีพรหมทราบ ว่า พระองค์ทรงรับอาราธนาว่าจะทรงอนุเคราะห์สงฆ์ต่อไป ไม่ทรงทอดทิ้งแล้ว ก็ได้ถวายอภิเวททำประทักษิณ (เดินเวียนขวาพระพุทธองค์) แล้วอันตรธานไปในที่นั้น เป็นอันว่า พระพรหมองค์นี้ได้มากราบทูลอาราธนา ให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลกหนึ่งเมื่อต้นพุทธกาลแล้ว ครั้นนี้ยังได้มากราบทูลอาราธนาให้ทรงโปรดสัตว์ต่อไปอีก นับว่าโลกและสงฆ์เป็นหนี้บุญคุณของสหัมบดีพรหมอยู่เป็นอันมาก.

อีกคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่ควงไม้ชบาแลนิโครทใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ได้เกิดพระดำริพระหฤทัยขึ้นว่า ผู้ที่ไม่มีที่เคารวะไม่มีที่พึ่งยอมอยู่เป็นทุกข์แท้ พระองค์จะพึงทรงอยู่สักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์ที่ไหนได้หนอ ทรงพระดำริเห็นในขณะนั้นว่า จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็เพื่อความบริบูรณ์แห่งกองศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ที่ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ไม่ทรงเห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก พร้อมทั้งมารโลก พรหมโลก ในหมู่มสัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ที่จะถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นยิ่งกว่าพระองค์ ซึ่งพระองค์จะพึงทรงสักการะ เคารพพึ่งพาอาศัยได้ จึงนำที่พระองค์จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ที่แหละ

ลำดับนั้นสหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำรินี้ ได้มาปรากฏกราบทูลว่า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ได้มีมาแล้วในอดีตก็ดี ที่จักมีในอนาคตก็ดี พระองค์ปัจจุบันก็ดี ล้วนสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ ครั้นแล้วได้กราบทูลเป็นฉันทคาถาว่า **เย จ อติตา สมุพฺพธา** เป็นต้น มีความว่า พระสัมพุทธะที่ล่วงไปแล้ว พระพุทธะที่ยังไม่มา พระสัมพุทธะในบัดนี้ ผู้ทรงยังไศกของคนเป็นอันมากให้สิ้นไป ทุกพระองค์เคารพพระสัทธรรมอยู่ในกาลทั้งสามนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธะทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่รักตนประสงค์ความเจริญใหญ่ ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็พึงเคารพพระสัทธรรมเกิด

เรื่องนี้ตามเรื่องที่ว่าเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับอยู่ที่ควงไม้ชบา นั้น ก็เป็นเรื่องที่เข้าลำดับพรรษาที่หนึ่งของพระพุทธเจ้า แต่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด จึงนำมาเล่าในหมวดเรื่องรวมของสหัมบดีพรหม.

ทรงเคารพธรรม

พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยอาการอย่างไร มีแสดงไว้ใน **ปัญจกนิบาต** ^{๑๑๑} ความว่าสีหะ

^{๑๑๐} ส. สคา. ๑๕/๒๐๓/๕๕๙-๕๖๒.

^{๑๑๑} อจ. ปญจก. ๒๒/๑๓๘/๙๙.

ผู้เป็นราชาแห่งเนื้อออกจากที่อาศัยในเวลาเย็น บิดเยื้องปรับร่างกายแล้ว มองตรวจดูทั้งสี่ทิศโดยรอบ คำรามเสียงสือหะขึ้นสามครั้งออกหาอาหาร ถ้าจะตะครุบฆ่าช้าง กระบือ โค เสือ ตลอดถึงสัตว์เล็ก ๆ โดยที่ สุดแม้จะเป็นกระต่ายและแมวกี่ตาม ก็ฆ่าโดยเคารพ คือด้วยความรอบคอบหนักแน่นแน่นอน เหมือนกันหมด เพราะเหตุที่มีความคิดมุ่งหมายมิให้เสียงจะครุบเปล่า คำว่า สือหะ เป็นชื่อของพระ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้อที่พระตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทเป็นการบรลือสีหนาท ถ้า ทรงแสดงธรรมแก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงพวกปฤชชน โดยที่ สุดแม้เป็นคนพวก แแบกหามพวกพรานป่า ก็ทรงแสดงธรรมโดยเคารพ คือ ด้วยพระกรุณาแก่บุคคคลเหล่านั้นทุกจำพวก เหมือนกันหมด หาได้ทรงแสดงธรรมโดยไม่เคารพไม่ เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงเคารพเคารพวระธรรม.

วิธีเคารพธรรมของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้นี้ ให้ความเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า พระพุทธเจ้า ทรงเคารพธรรมด้วยวิธีที่ทรงแสดงธรรมแก่คนทั้งปวงด้วยความเคารพ คือ ทรงมีพระกรุณาเพื่อที่ จะให้เขาได้รับประโยชน์เสมอเหมือนกันหมด มิใช่ว่าถ้าเป็นสาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงให้ดี ถ้า ไม่ใช่สาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงพอประมาณ หรือถ้าเป็นพระราชาก็เป็นเศรษฐีก็ทรงแสดงอย่าง ประณีตบรรจง ถ้าเป็นคนยากจนขัดสนก็ทรงแสดงคล้ายกับว่าอย่างเสียไม่ได้ พระองค์ไม่ทรงปฏิบัติ เช่นนี้เลย พระองค์มีพระกรุณาแผ่ไปในบุคคคลทั้งปวงเสมอเหมือนกันหมด จะเป็นสาวกหรือมิใช่ สาวกของพระองค์ก็ตาม จะเป็นเศรษฐีหรือเป็นยากจวนพิภกก็ตาม จะเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูผู้มุ่งร้าย พระองค์ก็ตาม ก็ทรงตั้งพระหฤทัยแสดงธรรมโปรดเขาทุกคนอย่างละเอียดประณีตทุกครั้งทุกคราว แต่ก็เป็นไปตามควรแก่อุปนิสัยของแต่ละคน ปรากฏว่ามีคนวระณะต่ำ คนยากจนขัดสนเป็นอันมาก ได้รับประโยชน์จากธรรมที่ทรงแสดง ที่เข้ามาบวชปฏิบัติสำเร็จเป็นพระอริยบุคคคลจนถึงเป็น พระอรหันต์ก็มีไม่น้อย และที่ ได้รับยกย่องจากพระองค์ให้เป็นเอตทัคคะ คือเป็นเลิศในทางใด ทางหนึ่งก็มีหลายท่าน แสดงว่ามีใช้ทรงเคารพธรรมเพียงแต่ที่ทรงแสดงธรรมโดยเคารพดังกล่าวเท่านั้น แต่ทรงเคารพธรรมในทุก ๆ ทาง เช่น ทรงยกย่องบุคคคลตามธรรมที่เขาปฏิบัติและบรรลุถึง มิใช่ ด้วยชาติสกุล ทรัพย์ ยศ หรือเหตุประการอื่น จะเป็นคนชาติชั้นวระณะไหน จะมีจนอย่างไร ถ้าทำ ชั่วก็ตรัสว่าเป็นคนชั่ว ถ้าทำดีก็ตรัสว่าเป็นคนดี และตรัสว่าจะต้องได้รับผลชั่วหรือดีตามกรรมที่ ตนได้ทำไว้ เมื่อศาสนธรรมของพระองค์ว่าไว้ดังนี้ พระองค์จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะช่วยละบาปหรือ ล้างบาปให้แก่ใคร เมื่อผลกรรมจะถึงแก่ใครก็ต้องถึง ไม่มีใครห้ามได้ ถ้าจะทรงทำพิช้อย่างเสดตะเคราะห์ ก็ผิดจากหลักธรรมที่ทรงวางไว้เอง ทั้งเป็นไปไม่ได้ตามเป็นจริง แต่ก็มีพระกรุณาโปรดในทางที่ขอบ เช่น ทรงทำให้เขาเกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัย อบรมให้เขาเกิดดวงตาเห็นธรรม แม้เขาจะต้อง ลื่นชีพเพราะกรรมของเขาตามมาทัน ก็หวังไปสุคติ หรือทรงอบรมให้ละกรรมที่ชั่วเสีย ดังที่มีตรัสไว้ ในธรรมบทความว่า *บาปกรรมที่ผู้ใดทำไว้แล้ว แต่จะเสียได้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างได้ เหมือนอย่างดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอกฉะนั้น.*

ตามพระพุทธานุชาตินี้แสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงสาปคนชั่วคนผิดทุกคน เมื่อสำนึกผิดแล้ว

ละความชั่วเสีย ก็เป็นผู้ที่เชื่อว่าพ้นจากความมืดเข้าสู่ความสว่าง ทรงชี้ทางให้คนชั่วคนผิดทุกคนได้สำนึกผิด แล้วละความชั่วผิดด้วยตนเอง ข้อนี้แหละชื่อว่าทรงมีพระกรุณาโปรดเหมือนอย่างทรงดำเนินนำทางเขาไปในเบื้องหน้า แต่ทำไฉนบรรดาคนชั่วคนผิดทั้งหลายจึงจะมองเห็นพระ คือมองเห็นพระพุทธรูปเจ้าเสด็จนำไปในเบื้องหน้า ซึ่งได้เสด็จนำทางอยู่ทุกขณะทุกสถานตลอดมาจนถึงบัดนี้แล้ว.

ย้อนกลับมากล่าวถึงเรื่องเคารพธรรม นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเรื่องอีกมากที่แสดงว่าทรงเคารพธรรม เช่น ทรงบัญญัติเสขียวัตริให้ภิกษุแสดงธรรมแก่คนที่ตั้งอยู่ในอาการที่เคารพ และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ทรงตั้งธรรมที่ทรงแสดงและวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นศาสนาทนพระองค์ เพื่อมิให้เข้าใจว่าพระศาสนาว่างศาสนาเสียแล้ว ทั้งได้ทรงบอกทางที่จะเข้าถึงพระองค์ไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ดั่งนั้น.

วิธีเคารพธรรมตามที่กล่าวเทียบด้วยสีหะจับสัตว์ คือทรงแสดงธรรมโดยเคารพทั่วไปทั้งหมดเป็นเนตติปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติกรณีะทั้งปวงได้ เช่นแพทย์ผู้ที่ชื่อว่าเคารพในจรรยาแพทย์ ย่อมทำการเยียวรักษาคณไข้ไม่เลือกว่ายากดีมีจน ด้วยอาการที่ละเอียดประณีต ด้วยจิตใจที่กรุณามุ่งจะให้หายโรคเหมือนกันหมด แต่ถ้าคนไข้เป็นคนดีมีทรัพย์จึงตั้งใจรักษา ถ้าคนไข้จนยากก็ไม่ค่อยจะตั้งใจหรือรักษาอย่างเสียไม่ได้ ก็ชื่อว่าไม่เคารพในจรรยาแพทย์ หรือในธรรมของแพทย์ ข้าราชการหรือบุคคลทั้งปวงผู้มีหน้าที่ปฏิบัติกรณีะเกี่ยวแก่ประชาชนทั้งปวงก็เช่นเดียวกัน เมื่อตั้งใจช่วยปฏิบัติให้สม่าเสมอ ก็ชื่อว่ามีคารพในธรรมตามหน้าที่ของตน กล่าวให้กระชับเข้ามาอย่างสั้นที่สุด **เคารพธรรมก็คือเคารพความดี หนักอยู่ในความดี เห็นความดีเป็นข้อสำคัญที่ควรทำ** ทำให้เห็นค่าของความดีสูงกว่าความชั่วและสูงกว่าผลต่าง ๆ เป็นต้นว่า แก้วแหวนเงินทองที่อาจจะได้จากความชั่ว.

หมู่ชนในสมัยที่ขาดความเคารพธรรม เมื่อหมิ่นธรรมคือความดี ก็จะพากันนิยมทำความชั่ว บุชาคณชั่วผู้ซึ่งประสบผลปัจจุบันจากการทำชั่ว นับว่าเป็นสมัยมืด แต่ในสมัยที่กลับเกิดความเคารพธรรม จึงจะพากันนิยมทำความดี บุชาคณที่ทำดี เป็นอันถึงสมัยสว่าง พระพุทธรูปเจ้าทรงเคารพธรรม และทรงสอนให้คนเคารพธรรม ก็เพื่อให้เคารพความดีเป็นใจความสำคัญ

สัทมบดีพรหมได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลรับรองยืนยันว่าพระพุทธรูปทุกกาลสมัยต่างทรงเคารพธรรม และแนะนำโลกให้เคารพธรรม ทั้งได้มาเฝ้าอีกหลายครั้งหลายคราว ด้วยเรื่องที่สำคัญเกี่ยวกับโลกก็มี เกี่ยวกับธรรมก็มี แสดงว่าพระพรหมองค์นี้ได้มีความเป็นห่วงเป็นใยโลกอยู่มาก มีภูมิธรรมสูง มีความเคารพในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง ประวัติเก่าของพระพรหมองค์นี้มีเล่าไว้ใน **อรรถกถาปราสาทสิสูตร**^{๑๑๒} ว่า ในศาสนาพระกัสสปะพุทธเจ้า มีพระเถระองค์หนึ่งชื่อ **สทกะ** ได้ปลุกมณานจึงไปบังเกิดเป็นพรหมมีอายุกับหนึ่งในพรหมชั้นปลุกมณานชื่อว่า **สทกะ** ๆ นั้นกลายมาเป็น **สัทมบดี** ที่เรียกเป็นเสียงไทยว่า **สัทมบดี**.

อนึ่ง ในคัมภีร์ชื่อ^{๑๑๓} **ญาโณทโย** แต่งเป็นภาษาบาลีในชั้นหลัง ได้กล่าวว่า ในพรรษาที่ ๖ เมื่อพระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาอยู่ที่ **มกุลบรรพต** นั้น ได้มีชฎิลประมาณพันหนึ่งอาศัยที่ภูเขานั้นเหมือนกัน ในที่มีพื้นราบเป็นดินมาก หัวหน้าผู้บอกรบมณฑ์แก่หมู่ชฎิลชื่อว่า **อินทกุล** ได้พาพวกชฎิลไปเฝ้าพระองค์กราบทูลถามทางที่ให้เกิดความสุข พระองค์ได้ตรัสตอบมีความตามที่จับได้จากคัมภีร์นั้นว่า **หิริโอตตปปะให้เกิดความปฏิบัติชอบ ได้ทิฏฐิติให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ในที่ได้มีสัทธรรม ในที่นั้นก็มีคนตั้งอยู่ในสัทธรรม ในที่ได้มีทางแห่งสันติสุข ในที่นั้นก็มีผู้เดินทางแห่งสันติสุข ในที่ได้ไม่มีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ไม่มีทุกข์ครอบงำ ในที่นั้นแหละมีธรรมที่ไม่มีทุกข์ทั้งปวง (คือนิพพาน) ฉะนั้นคนมีปัญญามองเห็นสุขของตน จึงทำความเคารพสัทธรรม มีความเคารพตั้งใจฟังธรรม อินทกุลพร้อมด้วยพวกชฎิลฟังธรรมแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรม กราบทูลขอบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้อุปสมบทเป็นภิกษุด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เมื่อภิกษุพวกปุราณชฎิลมีท่านอินทกุลเป็นหัวหน้าได้บำเพ็ญความเพียรบรรลุถึงผลที่สุดแล้ว พระองค์ได้ทรงส่งไปประกาศพระศาสนาในทิศต่าง ๆ.**

สวดยักษ์

ในพรรษาที่ ๖ นี้ ข้างต้นได้เริ่มด้วยเล่าเรื่องเกี่ยวกับยักษ์และเวทดาในอาฎานาฎยสูตร ซึ่งมีบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงได้เล่าถึงเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งปวง เรื่องอายุกับกาลปี เรื่องโลกจักรวาล ตลอดถึงเรื่องโลกวินาศ เรื่องอบาย ๔ ซึ่งจัดเป็นอบายภูมิหรือหุคติ เรื่องมนุषย์และสวรรค์ ๖ ชั้น อันเป็นสุคติ รวม ๑๑ ประเภท เป็นกามาวจรภูมิหรือภพ ถ้าอบายก็เป็นอกุศลวิบาก ตั้งแต่มนุषย์ขึ้นไปเป็นฝ่ายกุศลวิบาก ต่อจากนี้เรื่องพรหมโลกอันแยกประเภทใหญ่ออกเป็นรูปาวจรภูมิหรือภพกับอรูปาวจรภูมิหรือภพ ทั้งหมดนี้โยงเป็นแถวมาจากเรื่องแรก คือ เรื่องในอาฎานาฎยสูตรนั้น จึงจะกลับมาถึงพระสูตรนี้อีก.

ดูในอรรถกถาที่เขียนในลังกา และในบันทึกเรื่องเก่า ๆ ของไทยเราเอง มีเค้าว่าคนพากันกลัวยักษ์ว่าเป็นตัวนำโรคภัยไข้เจ็บ เมื่อเกิดโรคระบาด เช่น อหิวาตกโรค ก็เพราะหมู่ยักษ์ซึ่งเป็นบริวารทำวฤเวรพากันมาจับมนุษย์ คงจะมีลัทธิตความเชื่อเช่นนี้ประจำท้องถิ่นก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้ามาถึง เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มีพระสูตรนี้ที่เล่าว่า ทำวฤเวรซึ่งเป็นเจ้าแห่งยักษ์ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอประทานพระพุทธาณุญาตให้พุทธบริษัทสวดบทวิปัสสิสา ซึ่งเป็นบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าตั้งแต่พระวิปัสสิ จนถึงพระพุทธเจ้าในปัจจุบันศาสนา รวม ๗ พระองค์ เพื่อป้องกันอันตรายจากพวกยักษ์ที่พาลดุร้าย จึงมีเทศกาลนิมนต์พระสวดพระสูตรนี้ เพื่อป้องกันกำจัดอันตรายจากพวกยักษ์ผีปีศาจต่าง ๆ คือโรคต่าง ๆ นั้นเอง ในทางราชการมีสวดตลอดรุ่งใน **พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์** จะสิ้นเดือน ๔ มียิงปืนอาฎานาในขณะที่พระสวดถึงตอนนั้น ๆ ทำนอง

^{๑๑๓} ญาโณทโย. น. ๒-๓.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน พระราชพิธีสิบสองเดือน น. ๑๓๓-๒๑๐.

สวดมีเสียงอะอะดุดัน ในบางตอนคล้ายกับจะซบไล้พวกนั้น นอกจากที่กรุงเทพฯ ๗ ทราบว่ายังมีพิธีสวดในวันตรุษนั้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่พระราชพิธีนี้ได้เลิกมานานแล้ว บัดนี้ พระที่สวดพระสูตรนี้ได้ อันเรียกว่า “**สวดยักษ์**” ด้วยทำนองสรภัญญะมีเหลือน้อย.

เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า การยิงปืนอาฆวนานนั้นเป็นการใช้ดินปืนเก่าให้หมดไป เมื่อมาถึงสมัยที่จะเลิกสวดภณยักษ์คือเลิกพระราชพิธีนั้น ถ้าคิดถึงว่าสิ้นสมัยใช้ดินปืนเหมือนอย่างโบราณซึ่งจะต้องรื้อกันประจำปี จะเลิกยิงปืนอาฆวนาก็ได้ และบัดนี้ได้พบเชื้อโรคแทนยักษ์ ยักษ์เป็นผู้นำโรคที่มองไม่เห็นตัวในสมัยโบราณ บัดนี้ได้มีกล้องส่องมองเห็นตัวโรคขึ้นแล้ว แต่มองด้วยตาก็คงไม่เห็นเหมือนกัน และได้พบวิธีป้องกันรักษาทำลายตัวเชื้อโรคได้มาก โรคบางอย่างที่ลวกกันมากในอดีต มาถึงปัจจุบัน กลายเป็นโรคที่ไม่น่ากลัว ความคิดของคนที่จะยิงปืนชู่หรือไล้ยักษ์ก็เปลี่ยนไป.

ข้อที่ร้ายยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือ เปลี่ยนไปเป็นมุ่งที่จะยิงปืนชู่ หรือไล้คนด้วยกันเองหนักขึ้น ยักษ์ที่เคยเป็นตัวโรคทางกาย ก็กลับเข้าสิ่งใจมนุษย์ อย่างที่เรียกว่า มีใจเป็นยักษ์เป็นมาร หมายถึงกิเลสในใจคนที่มากขึ้น อันเรียกว่า **กิเลสमार** จะเรียกว่า **กิเลสยักษ์** บ้างก็คงไม่ผิด ยักษ์สิ่งใจนี้จะแก้ได้ด้วยอะไร ก็ด้วยการปฏิบัติอบรมจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนา เช่นตามหลักพระโอวาท ๓ ข้อว่า **ไม่ทำบาปทั้งหมด ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตให้ผ่องแผ้ว** นี่เป็นพระพุทธศาสนาโดยตรง ยักษ์ใจชวนให้ทำบาป เมื่อไม่ตามใจก็ทำอะไรไม่ได้ ยักษ์ใจที่ห้ามทำบุญก็เหมือนกัน ไม่ตามใจก็หมดอำนาจ ยักษ์ใจที่กวนใจเอง เมื่อชำระอยู่เนื่อง ๆ ก็ต้องออกไป.

คนปัจจุบันอาจเห็นว่าคนโบราณงมงาย ยิงปืนไล้ยักษ์ที่ไหน เพราะอาจไม่ได้คิดว่าความรู้ของคนเปลี่ยนไปเสมอตามการศึกษา ยุคไหนขึ้นถึงขั้นไหนก็ย่อมจะรู้เห็นในขั้นนั้น แต่ถ้าไม่มีโบราณปัจจุบันก็มีไม่ได้ ถ้าจะเปรียบเหมือนขั้นภูเขาสูง ขึ้นถึงระดับไหนก็ย่อมจะเห็นในระดับนั้น จะให้ถึงยอดที่เดียวโดยไม่ขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขาหาได้ไม่ เห็นว่ายักษ์เป็นตัวโรคนับว่าไกลระดับปัจจุบันเข้ามาแล้ว คือ เห็นว่ามีตัวโรคที่มองไม่เห็นตัวตน ในปัจจุบันสร้างเครื่องส่องให้มองเห็นตัวขึ้น ความเห็นว่ามีตัวเชื้อโรคจึงมีมานานแล้ว และควรจะแยกว่าเรื่องนี้เป็นทางแพทย์ศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสตร์ ถ้าเป็นเรื่องยักษ์ในใจคือกิเลส และเครื่องกำจัดกิเลสจึงจะเป็น **พุทธศาสตร์** แม้เรื่องโลกก็มีเรื่องโลกทางภูมิศาสตร์สมัยโบราณปนเข้ามาตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น.

เรื่องโลกที่เป็นพุทธศาสตร์โดยตรงนั้น มีเช่นที่แสดงไว้ใน **สฬายตนวรรค**^๑ ความว่า เรียกว่าโลก ๆ เพราะเป็นสิ่งที่ชำรุด ถ้าจะถามว่าอะไรเป็นโลกคือสิ่งที่ชำรุด ก็ประมวลตอบได้ว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ, อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรื่อง, วิญญาน คือความรู้ทางอายตนะ ๖ (ความรู้สึกได้ เห็น ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูก ได้ทราบ), สัมผัส คือ ความประจวบกันเข้าแห่งอายตนะภายใน ภายนอก กับวิญญาน ๖, เวทนา ความรู้สึกสุขเป็นสุขทุกข์ หรือ ไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะสัมผัส ๖, เหล่านี้เป็นโลกทั้งหมด.

^๑ ส. สฬา. ๑๘/๖๔/๑๘.

อีกแห่งหนึ่งแสดงว่า^{๑๑๖} โลก หรือ บัญญัติว่า โลก มีอยู่ในอายตนะภายใน ภายนอกทั้ง ๖, ในวิญญานทั้ง ๖ ในธรรมที่พึงรู้ด้วยวิญญานทั้ง ๖, ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์ มารหรือบัญญัติว่า มารสสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์ ก็มีอยู่ในที่เช่นเดียวกันนี้, ฉะนั้น ภาวะเป็นโลก เป็นทุกข์ เป็นสัตว์เป็น มาร จึงรวมกันอยู่ในตนเองของทุก ๆ คน, ได้มีพระพุทธภาษิตในสังยุตว่า “เรา (ตถาคต) บัญญัติโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในกเพวระ (กายหรืออัตตภาพ) ยาวาหนิง มีสัญญา มิมนะนีแหละ”^{๑๑๗}

พระพุทธภาษิตนี้ตรัสแก่ **โรหิตัสสเทพ** ผู้มาเฝ้ากราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ที่นั่น คือที่สุดแห่งโลก จะอาจเพื่อรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป หรือหาไม่, ตรัสตอบว่า ที่สุดแห่งโลกนั้น ไม่ตรัสว่าจะพึงรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป, เทพกราบทูลรับรองว่า เมื่อครั้งตนเป็นฤๅษีในครั้งก่อน มีฤทธิ์เหาะเร็วมาก สามารถเหาะข้ามจักรวาลโลก ๆ หนึ่ง สิ้นเวลาแวบเดียว เหมือนอย่างนายขมังธนูเมื่อเยี่ยมยิงลูกธนูผ่านเงาตาลตามขวาง (เหาะผ่านโลก ๆ หนึ่ง ก็ขนาดเวลาลูกธนูวิ่งผ่านเงาตาลตามขวางต้นหนึ่งคือ เร็วที่สุด) หรือเหมือนอย่างทำครั้งเดียวจากสมุททิศตะวันออกถึงสมุททิศตะวันตก (คือระยะจากขอบปากจักรวาลตะวันออกถึงขอบปากจักรวาลตะวันตก ในบัดนี้ก็เท่ากับระยะรอบโลกไปเร็วเท่ากับย่างเท้าเพียงเดียว) เกิดปรารถนาจะถึงที่สุดโลกจึงเหาะไปด้วยความเร็วขนาดนี้ เว้นการบริโภค การถ่าย การหลับ การพักผ่อน ติดต่อกันไปถึงร้อยปี ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ถึงมรณภาพเสียก่อน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันเหมือนอย่างข้างต้น และตรัสว่า **พระองค์ไม่ถึงที่สุดโลกแล้วก็จะไม่ตรัสการทำที่สุดทุกข์.**

ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา

เห็นได้ตามเรื่องเล่ามานี้ว่า เรื่องการคิดเที่ยวไปในจักรวาลคือโลกต่าง ๆ นั้นได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว และโลกต่าง ๆ มีมาก ดังกล่าวไว้ว่า **แสนโกฏิจักรวาล** การจะท่องเที่ยวไปให้จบทั่วทั้งหมด แม้จะไปได้เร็วมากเหมือนฤๅษีนั้นก็เหลือวิสัย ตามเรื่องแสดงว่าฤๅษีนั้นต้องการจะไปที่สุดโลก ซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปได้เร็วขนาดย่างเท้าละโลก ๆ ตลอดเวลา ตั้งร้อยปีก็ไม่สิ้นสุดจักรวาล ชีวิตของฤๅษีนั้นสิ้นสุดไปก่อน นี่เป็นการแสวงหาที่สุดโลกภายนอก ซึ่งไม่อาจถึงได้ด้วยการไป ที่สุดโลกภายนอกหรือจะเรียกเปลี่ยนในบัดนี้ว่าที่สุดอวกาศจะมีหรือไม่ ยังไม่พบที่แสดงไว้หรือจะเป็นวิญญูะ คือวนเวียนเป็นวงกลมก็ไม่อาจทราบ.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองว่าที่สุดโลกซึ่งเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่พึงถึงได้ด้วยการไป แต่ถ้ามองไม่ถึงที่สุดทุกข์ ตามที่ตรัสนี้ พึงเห็นว่า **ที่สุดโลกของพระองค์ก็คือที่สุดทุกข์** ผู้ถึงที่สุดทุกข์แล้ว เช่นพระองค์ก็ต้องถึงที่สุดโลกแล้ว ฉะนั้น คำว่า **ที่สุดโลก** ตามที่ตรัส ก็จะต้องมีนัย

^{๑๑๖} ส. สฬา. ๑๘/๔๗/๗๒-๖.

^{๑๑๗} ส. สคา. ๑๕/๘๗/๒๕๕-๘.

ต่างจากที่ฤษีนั้นเข้าใจและเที่ยวหา เพราะได้ตรัสไว้อีกว่า ทรงบัญญัติโลกเป็นต้นในกเพวระ (กาย หรือ ทัศนภาพ) นี้แหละ โลกและที่สุตโลกจึงมีอยู่ภายในนี้ ไม่ใช่มีอยู่ในภายนอก ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์ จะเที่ยวดูโลกจนถึงที่สุดโลกในพระพุทธานุศาสนานี้จึงหยุดเที่ยวไปในโลกภายนอกได้ทั้งหมด กเพวระ ของตนอยู่ที่ไหนก็ดูเข้ามาที่นั่น คือดูเข้ามาในกายของตนเอง ส่วนไหนเป็นโลก และเมื่อกล่าวรรณทั้งหมด โลกมีลักษณะอย่างไรก็ได้ตรัสชี้ไว้แล้ว เมื่อจะอธิบายตามแนวอริยสัจจ์ก็อธิบายได้ว่า **โลกคือทุกข์ เหตุเกิดโลกคือเหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา (ความดิ้นรนทยานอยากของใจ) ความดับโลกคือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ดับตัณหาเสีย ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลกคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมงคล ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น.** กล่าวสั้น เรื่องโลกก็คือเรื่องอริยสัจจ์ นั้นเอง ซึ่งเป็นสัจธรรมเกี่ยวแก่ตนเอง จะพึงรู้เห็นหรือถึงได้ที่ตนเองด้วยตนเอง.

ที่สุดโลกในพระพุทธานุศาสนานี้จึงถึงได้จริง และเมื่อถึงแล้วก็พ้นทุกข์ได้จริง เพราะโลกก็คือทุกข์ สุดโลกก็คือสุดทุกข์ ทั้งหมดมีอยู่ในกเพวระนี้ ซึ่งมีความยาวประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ไม่ต้องเที่ยวไป หาในที่อื่น พุทธศาสนที่แท้จริง ย่อมแสดงเรื่องโลกไว้เช่นนี้.

เรื่องโลกธาตุทั้งปวง เรื่องนรก มนุษย์ สวรรค์ ที่ได้เล่ามาในตอนพรรษาที่ ๖ นี้ ทั้งหมดก็ รวมเข้าในคำว่าโลกตามพุทธานุศาสนาคำเดียวว่า **ลฺลขฺชติติ โลโก** เรียกว่า **โลก** เพราะเป็นสิ่งที่ต้องชำระ สลาย รวมเข้าในทุกขสัจจ์ เมื่อเป็นโลกก็ต้องเป็นทุกข์ จนกว่าจะถึงที่สุดโลก จึงจะสิ้นทุกข์ เป็นอัน สมมติยุติพรรษาที่ ๖ จะได้เริ่มขึ้นพรรษาที่ ๗ ต่อไป.

พระราชพิธีเจ็ด

ดาวดั่งส์เทวโลก

อภิธรรมปิฎก

จะแสดงเรื่องพระราชพิธี ๗ ของพระพุทธเจ้า ว่าด้วยเรื่อง **อภิธรรม** พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า หีนยานมี ๓ คือ **วินัยปิฎก ๑ สุตตันตปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑**. ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่าเป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศล เป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖. เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม.

คำว่า **ปิฎก** แปลว่า **ตะกร้า** หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม **ไตร** แปลว่า **สาม** **ไตรปิฎก** ก็แปลว่า **สามตะกร้า**, พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตันตตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก **พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา** ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนาเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ.

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลกจากสองปิฎกข้างต้น เพราะที่ไม่มีนิทาน. คำว่า **นิทาน** นั้น ในภาษาไทยหมายถึง **นิยาย** ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้ หมายถึง **เรื่องที่เกิดขึ้น** ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารถนาร่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม, เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่านิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทานคือเรื่องที่เล่าว่าพระองค์ไหนไปประพทิต่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารถนาความประพทิตนั้น บัญญัติพระวินัย, ในพระสุตตันตก็เหมือนกัน มีนิทานคือมีเรื่องที่เล่าว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบายอ้างว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวว่พระพุทธเจ้าได้ทรงบารมีใคร ตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าวว่ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมที่เดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้น จึงไม่อาจจะหาประวัติได้จากหนังสือที่เป็นตำรา **ชั้นบาลี** คือ ชั้นดั้งเดิมว่ อภิธรรมปิฎกนี้ ได้เกิดขึ้น ได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่อภิธรรม ไปค้นดูว่คำนี้จะมิใช่พระสูตรที่ไหนบ้าง ก็คงพบว่ได้มีใช้คำว่อภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่อภิธรรมคำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่ภิกขุก็มี แต่ว่อรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก่ความหมายไว้ว่ คำว่ **อภิธรรม** ในที่นั้น หมายถึง **ธรรมชั้นสูง** โดยเฉพาะก็คือ **โพธิปักขิยธรรม** ไม่ได้แก่ว่หมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก, ส่วนในวินัยปิฎก ตอนอธิบายถึงการแจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้าง เสนาสนะคาหาปกะ คือพระที่มีหน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาคคือมีส่วนเสมอกันในการศึกษาเป็นต้น เป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาสูตรตันตปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, แต่ว่คำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา.

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มีก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่จะต้องท่องจำกัน, ท่องจำนั้นก็มิใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ต่อแล้ว ก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่หนังสือไม่มี, อาจารย์นั่นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระสูตรตันตะก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง, แล้วก็ทั้งสามพวกนี้ พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎกก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไป อีกอย่าง วินัยก็ใครจะจำตอนไหนก็ตอนนั้น สูตรตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้น อภิธรรมก็เหมือนกัน, เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก, จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่มีความทรงจำมากอยู่แล้ว, เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องประชุมช้กช้้อมกัน, ผู้ที่จำพระพุทธรวจนปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ก็รวมกันเข้าแล้วก็ช้กช้้อม.

วิธีช้กช้้อมนั้น ก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องช้กช้้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นก็ลืม นี่แหละเป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์ ดังเป็นธรรมเนียมกันทั่วไปในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ, และเมื่อจะช้กช้้อมพระสูตรอย่างเช่นว่ **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน, การที่สวดขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่ **สังคีตี** หรือ **สังคายนา** แปลว่ **ช้บ้ขึ้นพร้อม ๆ กัน**. โดยปรกติก็ประชุมสวดเป็นการช้กช้้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม, แต่ว่เมื่อนาน ๆ เข้า ก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกลงเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นทีนับถือกันว่

จำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดชักซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวดชักซ้อมกันทั้งหมด, เมื่อจะจับวินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปิฎกขึ้นสวดชักซ้อมกันก่อน, ในการที่ประชุมใหญ่สวดชักซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร, และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูกต้องสวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่า ให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน, สวดชักซ้อมกันดังนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก นี้แหละเรียกว่า **สังคายนา** ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารีกลงเป็นตัวอักษรนั้น เป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง, นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือ เป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกันแล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว, ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสน ขัดแย้งกัน, นี้แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารีกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารีกลงเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น, เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด, ฉบับที่จารีกลงในลังกาที่ใดกล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้, ดังในพม่า ไนไทย ไนยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

การสังคายนานี้ในครั้งหลัง ๆ นั้น ก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้, สังคายนาแท้ นั้น มีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร.

ดังที่ในพม่าทำสังคายนานี้เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖, คือว่า เขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับครั้งที่ ๕ ที่จารีกลงเป็นตัวอักษร ในลังกาต่อเป็นครั้งที่ ๔, แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมดทั้ง ๓ ปิฎก นี้เขานับเป็นครั้งที่ ๕, มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษ นี้เขานับเป็นครั้งที่ ๖, นี้ก็คือว่า เขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั้นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ, ที่ปรากฏว่าผิดชัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ชัดเขาก็ชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่าอย่างนั้น ของไทยว่าอย่างนั้น, เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหาที่กาบะเอ้ ที่อุณรุสร้างขึ้นใหม่, ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั้นแหละเรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดย่นที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง, แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่ง เอาหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี่เอง.

ส่วนของเรานั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็อพิมพ์ขึ้น, ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้น ของประเทศนี้ว่าอย่างนี้, เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้าง แต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร เล็กน้อยเท่านั้น.

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนานี้ คือ ธรรมเนียมที่ประชุมสวดกัน ชักซ้อมกันประจำวันก็ยังติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว.

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ตีตมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกัน ฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวันเหมือนกัน, คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าทุกวัน, เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหาร เหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า, คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด ดังบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสวดดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง **พุทธานิถุติ ธัมมานิถุติ สังฆานิถุติ**. คำว่า **นิถุติ** นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น **สตุติ** จึงเท่ากับว่า **พุทธานิสตุติ ธัมมานิสตุติ สังฆานิสตุติ** คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย. เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด, แต่เมื่อถึงสมัย**พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำขึ้นใหม่ ดังที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า ทำวัตร เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวัน ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย, และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปรกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตรเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมที่สวดซักซ้อมความทรงจำ ดังกล่าวมานั้นด้วย.

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง **อภิธรรม** ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่า อภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ว่าไม่ได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิมคือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ใน **วินัยปิฎก** เองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อหลังพุทธปรินิพพานไม่นานนัก และสังคายนาครั้งที่สองที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ยังได้ทรงแสดงว่า **ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว เป็นศาสนาแทนพระองค์** ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม, ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติและทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่านที่ลงความเห็น ว่า อภิธรรมปิฎกนั้น มีในภายหลัง.

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถา ประมาณว่าพระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแก่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงส์พิภพและถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่

พุทธวจนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว, แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้นก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้วจึงได้เขียนไว้อย่างนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อิทธิธรรม ได้ทรงพิจารณาอิทธิธรรม จนถึงได้แสดงอิทธิธรรมแทรกเข้าไว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า^๑ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่คงไม่ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

- สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควางไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.
- สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้โคธ คือควางไม้ไทร.
- สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้มัจฉลินทะ คือควางไม้จิก.
- สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่ควางไม้ราชายตนะ คือควางไม้เกด.
- สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้ไทรอีก.

พระอรรถกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอิทธิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ^๒.

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิ์ไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่าจ้องดูพระมหาโพธิ์ในที่นั้น จึงเรียกว่า **อนิมิตตเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายนเนตรสำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิ์กับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนirman จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า **รัตนจงกรมเจดีย์** แปลว่า ที่จงกรมแก้ว คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิมิต. อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีไฉ่เป็นเรือนแก้ว แต่ว่าหมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอิทธิธรรม.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัจฉิม หรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ์ ทรงพิจารณา **อิทธิธรรม** จึงเรียกว่า **รัตนมรเจดีย์** แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีไฉ่เป็นเรือนแก้วเช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอิทธิธรรม. รัตนมระคือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว.

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็ต้องเลื่อนไปโดยลำดับ. ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปตั้งนั้น ไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ, เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้ให้นั้นให้บริบูรณ์.

^๑ วิ. มหา. ๔/๑/๑-๗

^๒ สมนต. ๓/๘-๙.

ท่านานอภิธรรมดังกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนานดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว, และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า **สัตตปกรณ** ปกรณ ก็แปลว่า *คัมภีร์*, สัตต แปลว่า ๗ **สัตตปกรณ** ก็แปลว่า ๗ *คัมภีร์* คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า สัตตปกรณก็มาจากคำว่าสัตตปกรณคือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง, แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์, ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม, แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้นจึงได้ครบเจ็ดปกรณ ในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น, และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้.

ในท่านานนี้ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาส คือสามเดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง, ฉะนั้น จึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ :

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีริกกิจอย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร ?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าท่านานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า^๓ เมื่อเวลาภิกษุจารคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีริกกิจที่สระโหนดาด แล้วเสด็จไปที่ยวบิณฑบาตที่อุตรกुरुทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นั่นทวนวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธนิมิต, และที่นั่นทวนวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าท้าวตรปฏิบัติ, พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสังฆวิหาริกของท่านต่อไป.

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น. ตามคำแก้ของท่านนี้เองก็ส่องว่าอภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง, เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั่นเอง. แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนฆรเจดีย์ดั่งที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค้านว่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม, ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือนไม่มีเวลาหยุดและยังได้กล่าวอีกว่า ได้มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า, เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะ

^๓ ยมกปาฏิหาริย วตถุ ธรรมปท. ๖/๔๑-๒.

มารวมพิมพ์ขึ้นก็จะต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ, แต่เมื่อนั่งสื่อนี้ออกไปแล้วได้มีผู้ที่นับถือ อภิธรรมไม่พอใจกันมาก, เพราะเหตุตั้งที่ได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรรถกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมาก จนถึงในบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก, ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสุดตันตปิฎกมาประเทศไทย นี่เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง, เพราะพม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก, รามัญก็เคร่งครัดในวินัย, ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไมใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไมย่อหย่อนอย่างพม่า พอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายสุดตันตปิฎก.

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไรสารัตถะในอภิธรรมนั้นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา, เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนา พิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน **สุตามยปัญญา จินตามยปัญญา** พอสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น ภาวนามยปัญญา สืบต่อไป ภาวนานั้นก็คือ **การปฏิบัติ** การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลายุ่งในเพศบรรพชิตหรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคฤหัสถ์ เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหัดทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำใจให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่เหลวไหลเยาะเย้ย.

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอมีมากมาย เหมือนอย่างที่ว่า รัฐบาลได้ปรารถนาต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้รับการรักษาให้เป็นปกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้วก็ไปสูบบุหรี่อื่นเข้าอีก นี่ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเทศน์เป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดกำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้น ที่จะเป็แหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรา มีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำสมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจจริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระวัน ไม่ได้ทำอะไรอย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้ จะเป็นหนักต็มสักแค่ไหนก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้ววันได้ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่

จะละเว้นการที่ควรเว้น ทำการที่ควรทำ ไม่ใช่ว่าเหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างที่ดีคนดีทั่ว ๆ ไป ปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าทำอะไรไม่ได้ เคยไม่ได้มาอย่างไร ก็ไม่ได้ไปอย่างนั้น หรือว่า เคยได้อยู่เท่าไรก็ได้อยู่เท่านั้น คือไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจ ประการหนึ่ง และอบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควร อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การบวชเรียนนี้ เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัยขั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแก้อะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ในที่อื่น และในวิธีแก้ของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวช ก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองดังกล่าวมานี้ ก็จะได้รับ การอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๗ คัมภีร์

จะแสดงพระราชาที่ ๗ เรื่องพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า **อภิธรรม** นั้นประกอบ ด้วยศัพท์ว่า **อภิ** แปลว่า **ยิ่ง** กับ **ธรรม** รวมกันแปลว่า **ธรรมะยิ่ง** หมายความว่าธรรมะที่ยิ่งกว่า จำนวนโดยปกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่าธรรมะที่ยิ่ง คือ **พิเศษ** หมายความว่าแปลกจากธรรมะในปิฎกอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า **อภิธรรม อภิวินัย** ที่ใช้ใน พระสูตร เพราะในที่นั้น คำว่า **อภิ** หมายความว่า **ยิ่ง** นั้นแหละ แต่ไม่ได้หมายถึงไปถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ **อภิธรรม** หมายถึง **โพธิปักขิยธรรม อภิวินัย** ก็หมายถึง **อาทิพรหมจริยกาสิกขา** คือสิกขาบท มาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า **อภิธรรม** หมายความว่า **ธรรมะที่เป็นอธิบาย** ทำนองอรรถกถา คือ กถาที่อธิบายเนื้อความ ถ้าตามความหมายหลังนี้ อภิธรรม ก็คือเป็นตำราที่อธิบายธรรมะ.

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมะที่ยิ่งดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตาม คัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า **เฉพาะธรรม** ก็ได้ เพราะว่าเป็นคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล.

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า **สัตตปกรณ** ดังกล่าวแล้ว คือ

๑. **ธัมมสังคณี** แปลง่าย ๆ ว่า **ประมวลหมวดธรรมะ สังคณี** ก็แปลว่า **ประมวลเข้าเป็นหมวด หมวด** **ธัมมสังคณี** ก็แปลว่า **ประมวลธรรมะเข้าเป็นหมวดหมู่** จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๘ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิคเชป

แปลว่า ยกธรรมะขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยชั้นคือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่งว่าด้วย อตฺตฤตฺถาหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง.

๒. วิภังค์ แปลว่า จำแนกธรรมะ ลำพังศัพท์ว่า **วิภังค์** แปลว่า จำแนก มี ๑๘ วิภังค์ คือ ชั้นวิภังค์ จำแนกชั้น อายตนะวิภังค์ จำแนกอายตนะ ธาตุวิภังค์ จำแนกธาตุ เป็นต้น.

๓. ธาตุกถา ว่าด้วย ธาตุ แต่โดยที่เห็นนั้น ว่าด้วยชั้น อายตนะ ธาตุ ที่สงเคราะห์กันเข้าได้ อย่างไร และสงเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า **ชั้นอายตนะธาตุกถา** แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า ธาตุกถา แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แบ่งส่วนทั้งสามนั้น เป็นต้น.

๔. ปุคคัลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล เป็นเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือ ชั้นบัญญัติ บัญญัติว่าชั้น อายตนะบัญญัติ บัญญัติว่าอายตนะ ธาตุบัญญัติ บัญญัติว่าธาตุ สัจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทรีย์บัญญัติ บัญญัติว่าอินทรีย์ ปุคคัลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะปุคคัลบัญญัติคือบัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่งสองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ แต่ว่ามีเงื่อนไขอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้น ก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. กถาวัตถุ คำว่า **วัตถุ** แปลว่า **ที่ตั้ง** แปลว่า **เรื่อง** **กถาวัตถุ** ก็แปลว่า **ที่ตั้งของถ้อยคำ** **เรื่องของถ้อยคำ** ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวโต้กันอยู่สองฝ่าย คือฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลิตุตรติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เอง ก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ **คัมภีร์ธัมมทักข** หรือว่า **คัมภีร์มหาธาตุกถา** แต่ฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่า สองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุม ต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะสมก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่ได้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้นไม่รู้เองต้องมีผู้อื่นมา

บอกให้ แต่อีกมตินี้ว่ารู้ได้เองไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มตินี้ว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนอง
จิตอมตะนั้นแหละ แต่อีกมตินี้คัดค้านตั้งนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น คัมภีร์กถาว่าตฤจิงเท่ากันว่าเป็นที่
รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับ จนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น
ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้ น่าเห็นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็ทราบว่าได้มีความเห็นแตกแยกกันใน
พระพุทธานุสาวรีย์บ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกได้เถียงกันแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินเป็น
ข้อ ๆ ไปว่าอย่างไรถูก ก็เข้าเรื่องเล่าว่า พระเจ้าอโศกใช้ราชานุกาฬไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น
ปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์เข้ามาปลอมมาขอเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลีบุตร-
ติสสเถระ เป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบนั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอก ไม่ใช่เป็นพระพุทธานุสาวรีย์
ก็ให้สึกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบถูกต้องตามแนวของพระพุทธานุสาวรีย์เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม.

๖. ยมก แปลว่า คู่ คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออกเป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก
ชั้นยมก เป็นต้น.

๗. ปฏฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น มหาปกรณ์ แปลว่า ปกรณ์ใหญ่ หรือว่า คัมภีร์ใหญ่ คู่กัน
กับปกรณ์ที่หนึ่งคือ รัมมสังคณี ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย (เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่าน
นับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์
นี้ที่รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มา ฉัพพรรณรังสีก็ยังไม่
ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณาปกรณ์ที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพรรณรังสีขึ้น.

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง รัมมสังคณีที่ประมวลธรรมะ ได้ตั้งแม่บทที่เป็น
หมวด ๓ ขึ้นต้นว่า กุสลา รัมมา ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล อกุสลา รัมมา ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล
อัพยากตา รัมมา ธรรมทั้งหลายเป็นอัพยากต คือว่าไม่พยากรณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่า
แม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวล
ลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็จะต้องใช้เวลานาน เพราะมี
ข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปอยู่ในขนาดพันปี ได้มี
พระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน อนุรุธะ ได้ประมวลเนื้อหาของอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้มาแต่งไว้โดยย่อ
เรียกว่า คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ^๔ แปลว่า สงเคราะห์คือสรุปความแห่งอภิธรรม ยกหัวข้อเป็นสี่คือ
๑. จิต ๒. เจตสิก แปลว่า ธรรมะที่มีในใจ ๓. รูป ๔. นิพพาน ท่านแต่งเป็นคาถาสลับร้อยแก้วแบ่ง
ออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะนี้

^๔ คัมภีร์นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า อภิธรรมัตถสังคหบาลี และ
อภิธรรมัตถวิภาวีนฎีกา

เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับคู่อภิขกรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้โดยง่าย โดยตลอด เป็นการเรียนลัด.

พิจารณาดูตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสื่อนี้ตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวอื่น โดยปรกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมชาติที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่ผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือนดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปรกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีนั้น น้ำสีนี้ ฉะนั้น ในอภิขกรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง ยกเจตสิกออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรก็ได้ แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลายจิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็ป็นธรรมชาติที่สุด ในเมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับเบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูป คือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคืออมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้น จึงประมวลหัวข้อเป็น **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** แล้วก็จัดธรรมะในอภิขกรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าไปในหัวข้อทั้งสิ้น.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า **สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ** คือเอาอักษรต้นเรียกว่า เป็น **หัวใจอภิขกรรม** เหมือนอย่าง **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** เรียกว่า **จิ, เจ, ร, นิ** หรือ **อริยสัง** ก็เรียกว่า **ทุ, ส, นิ, ม** คือเอาอักษรตัวแรก ความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านี้ก็เพียงพอ แต่ที่มาเรียกกันว่า **หัวใจ** เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในที่แรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น.

คัมภีร์อภิขกรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะ ตกมาถึงเมืองไทยก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพบเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืนก็สวดอภิขกรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้น คัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่บังสุกุลหรือจะสดับปกรรมมีสวดมตติกา ก็คือว่ายกเอา **มตติกา** คือ **แม่บท** จากคัมภีร์ที่หนึ่งมาสวดต่อนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** เป็นต้น และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกัน คือถ้าไม่สวดอภิขกรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิขกรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิขกรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน **พระอนุรุธาจารย์** ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** แปลว่า สงเคราะห์เนื้อความของอภิขกรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ **จิต เจตสิก รูป** และ **นิพพาน** แบ่งออกเป็น ๔ ปริเฉท คัมภีร์ย่อนี้

เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้ จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธรรมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ **จิต** จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือออกมารับรูปารมณ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร รับสัททวารมณ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ (อารมณ์คือรส) ทางชีวหาทวาร รับโณภูฏัพพารมณ (อารมณ์คือโณภูฏัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวาร รับสัมผัสารมณ (อารมณ์คือธรรมะ คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้อการแสดง **วิถิจิต** คือ **ทางดำเนินของจิต** แยกเป็นสอง คือ ทางปัญญาทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

และจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดังกล่าวแล้ว เรียกว่า **ภวังคจิต ภวังคะ** แปลว่า **องค์แห่งภพ ภวังคจิต** จิตที่เป็นองค์ภพ แต่โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปรกติยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์

คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือมีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสต กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชีวหา และโณภูฏัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังคนี้ก็ตื่นจากภวังค์ ออกมารับ **อวัชชนะ** คือ **คำนึงถึงอารมณ์** เมื่อเป็นอวัชชนะก็เป็น **วิญญาน** คือ ถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาน ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยิน อารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาน ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่น อารมณ์นั้นเป็นฆานวิญญาน เมื่อรสมากระทบก็รู้รส อารมณ์นั้นเป็นชีวหาวิญญาน เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับประทานอารมณ์นั้นเป็นกายวิญญาน เมื่อเป็นวิญญาน ต่อไปก็เป็น **ปฏิจันนะ** คือ **รับอารมณ์** ต่อไปก็เป็น **สันตึระนะ** คือ **พิจารณาอารมณ์** ต่อไปก็เป็น **โฏฐวนะ** กำหนดอารมณ์ ต่อไปก็เป็น **ชชนะ** คือ **เล่นไปในอารมณ์** ต่อไปก็เป็น **ตทาลัมพะนะ** คือ **หน่วงอารมณ์นั้น** แล้วก็กลับตทกภวังค์ใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่าภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิถิจิตคือทางดำเนินของจิตดังกล่าวมานั้นเป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็คลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตทไปยังพื้นทะเล.

วิถิจิต

ในเรื่องของ **วิถิจิต** นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ที่ใต้ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่ามันเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภค และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นกำลังหลับ เวลาที่

อารมณ์มากระทบประสาท ก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมา เวลาแห่งอาวัชชนจิต คือจิต คำหนึ่งก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู เวลาแห่งสัมผัสบัญญัติคือจิตรับ ก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตிரณจิตคือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่งโกฎฐวนจิตคือจิตที่กำหนดอารมณ์ ก็เหมือนอย่างเวลาที่สูดดมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วงสุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่เล่นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับหน่วงอารมณ์ นั้นอันเรียกว่าตทาลัมพนจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิต ตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ ดำเนินไปสู่วิถีคือทางดังกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่า รูปมากระทบจักขุประสาท เป็นรูปที่แจ่มชัดและจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖ ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาท และกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคฉลนะ** และกัตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคอุปัจเจหะ** นี้รวมสองขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็คำนึงอารมณ์ เรียกว่า **อาวัชชนจิต** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น หนึ่งขณะจิตต่อจากนั้นจิตก็รับอารมณ์ เรียกว่า **ปฏิจันนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า **สันตிரณะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า **โกฎฐวนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็เล่นไปในอารมณ์เรียกว่า **ชวนะ** อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า **ตทาลัมพนะ** อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ว่ายังไม่ตัดภวังค์ จิตก็ต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ตามวิถีจิตดังกล่าวนั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น ลื่นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ที่ว่าถ้าเต็มทีก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ **๑. อุปปาหะ เกิดขึ้น** **๒. ฐิติ ตั้งอยู่** **๓. ภังคะ ทำลายหรือดับไป** จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่าขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปที่ละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูป

ธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากกระทบ จักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภวังค์เป็นต้น จนถึงตทาลัมพะนะ คือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตตั้งกล่าวมาแล้ว และทำนบกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อ เชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตตั้งนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่า อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้น ก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตตั้งที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถิจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ มโนทวาร นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากกระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพ ที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทางทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธัมมะ** หมายถึง เรื่อง เมื่อธัมมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบพบผ่านมาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผุดขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคอุปัจเจกสองขณะจิต แล้วก็เกิดอาวัชชนจิต คำนี้ถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอาวัชชนจิตทางมโนทวารนี้มีค่าเท่ากับไวภูรฺวานจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดชวนจิต คือจิตที่เล่นไปทีเดียว แล้วก็เกิดตทาลัมพะนจิต คือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ ท่านแสดงว่า จิตที่ดำเนินในวิถิตั้งแต่ต้น เมื่อยังไม่ถึงชวนจิต ก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น **อัพยากตะ** ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศลหรืออกุศล แต่ว่าเมื่อมาถึงชวนจิตคือจิตที่เล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่ และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวนจิตนี้.

ลักษณะของจิตตั้งกล่าวมานี้ เมื่อกล่าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้น เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จิตที่เคลื่อน ในที่สุดก็เรียกว่า **จตุตติจิต** เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น **กิจ** คือหน้าที่ ของจิตทั้งหมด ก็เป็น ๑๔ คือ ๑. ปฏิสนธิ ๒. ภวังคะ ๓. อาวัชชนะ คำนี้ ๔. ทัสสนะ เห็น ๕. สวณะ ได้ยิน ๖. ขายนะ ได้กลิ่น ๗. สายนะ ได้รส ๘. ผุสนะ ถูกต้อง ๙. สัมปฏิจันนะ รับ ๑๐. สันตึระณะ พิจารณา ๑๑. ไวกฺฐวานะ หรือ ไวกฺฐัพพะนะ กำหนด ๑๒. ชวนะ เล่นไป ๑๓. ตทาลัมพะนะ หน่วงอารมณ์นั้น ๑๔. จุติ เท่านั้น.

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตน โดยปรกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ทำไมค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าการกำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่เราก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้น เมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกว่าการกำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจเข้า กำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปกายว่า บัดนี้รูปกายของเราขึ้นอยู่กับอิริยาบถนี้ด้วยทำนองนี้ และมีขอบเขตเบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา จนสุดศีรษะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่น่อง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุตรอบ นี่เป็นอาณาเขตของรูปกายมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในที่นี้ เมื่อเราดูให้รู้รูปกายของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่าลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้นก็รู้สึกว่าการผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี่ตามที่เรารู้สึกเท่านั้น จากนั้นมาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ก็กำหนดดู **นามกาย** คือ **สติ** ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร **สัมปชัญญะ** คือ **ความรู้** เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปกายของเรานามกายของเราทั้งหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะว่าการที่ตรวจดูนั้นสายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้น ก็ต้องปล่อย การตรวจรวมเข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปากเบื้องบน หรือว่าปลายจมูก ซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า **พุทโธ** หายใจเข้า **พุท** หายใจออกว่า **โธ** ไปตั้งนี้ก็ได้อัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนคลาย ผ่อนใจ ผ่อนลมหายใจ ให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้า ก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะความรู้ มีสติความระลึกลับ และคอยกำจัดความยินดี ความยินร้าย ยินดีก็คือ ใจออกไปยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาธิขั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไปไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าทำ **อานาปานสติ** สติกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี.

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก้อยู่ในภวังค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล่นไปในอารมณตามวิถี ก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับ จนถึงตกภวังค์ไปใหม่ ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดังกล่าวนั้น ยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่าเป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นอัพยากฤต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดังกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ **เหตุ ๖ ประการ** คือ **อกุศลเหตุ เหตุฝ่ายอกุศล** ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ **กุศลเหตุ เหตุฝ่ายกุศล** ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า **อกุศลจิต** จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า **กุศลจิต** ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า **อัพยากจิต** (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี่เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอุเบกขาคือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข.
๒. **ญาณ** คือ ความรู้ (ถูก) หรือว่า **ทัญญู** คือความเห็น (ผิด รู้ผิด).
๓. **สังขาร** คือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน.

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไป ทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็น **อกุศล** นั้น ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูล นี่เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย **โสมนัส** คือ **ยินดี** เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ มีความเชื่อว่าได้บุญหรือจะทำให้เทพโปรตพราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ในบางคราวก็มี **โทมนัส** คือ **ยินร้าย** เช่น มีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาปแต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือโทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น **โทมนัสเวทนา**.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย **ทัญญู** **ความเห็นผิด** ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดังที่กล่าวมาในเรื่องการบูชายัญนั้น แต่ในบางคราวก็ประกอบด้วย **ญาณ** คือ **ความรู้** ถูก คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่แล้วก็ทำ เช่นว่าทำเพราะลู่อำนาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลกขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่แล้วก็มีความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง ๘๙ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้ว ก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

- กามาวจรจิต** จิตที่ยังลงในกามหนึ่ง.
- รูปาวจรจิต** จิตที่ยังลงในนิมิต มีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
- อรูปราวจรจิต** จิตที่ยังลงในนิมิต มีอรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
- โลกุตตรจิต** จิตที่เป็นโลกุตตระ คืออยู่เหนือโลกหนึ่ง.

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามนั้น เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดียินร้ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรือว่าโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัปยาคฤตก็มี อาศัยหลักดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น.

- รูปาวจรจิต** จิตที่ยังลงในนิมิต มีรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์.
- อรูปราวจรจิต** จิตที่ยังลงในนิมิตมีอรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่จิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์.
- โลกุตตรจิต** นั้น คือมรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์.

ในตอนนี้อรรถาธิบายข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้นก็จะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้น ถ้าดูอย่างคนสามัญ ก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจร คือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ทำ การงานที่ท่านทำ ก็บังถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่า ถ้าสำหรับพระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยา เรียกว่า **กิริยาจิต** เพราะท่านสิ้นตัณหาที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป.

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่า เป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในขั้นรูปและอรูป.

และตามหลักของท่านนั้นถือว่า บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ ต้องมาเกิดด้วยกุศลกรรม ความเป็นมนุษย์ เป็นกุศลวิบากคือผลของกรรมดี เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดังกล่าว การมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นมูล ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นมูลแล้ว ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ ไปเกิดต่ำกว่า แต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำไปมาเกิดนี้ของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นพื้นอัธยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกัน ดังเช่น

บางคนมีอัธยาศัยใหญ่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บางคนมีอัธยาศัยคับแคบตระหนี่เหนียวแน่น คนที่มีอัธยาศัยใหญ่นั้น ก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วนที่เกี่ยวแก่ทานที่ได้ทำไว้มาก คนที่มีอัธยาศัยคับแคบนั้น ก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทานที่ได้ทำไว้น้อย.

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณา ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมากในศีล ในเมตตา
กรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้าย ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมากในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่ว่ามากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็จะส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบาก ส่วนผล
ที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไป หรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอัธยาศัยนิสัยของจิต นี้จัดเป็นจิตที่
เป็นส่วน **วิบาก** คือ **ผล** ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดังกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลังจนถึง **ขวนจิต**
(จิตที่แล่นไป) คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏอกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรม
เต็มที่ จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงขวนะ ก็ยังไม่จัดว่าเป็น
กุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น **กิริยา** คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิต
เท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น **อัพยากตะ**.

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น **อัพยากตะ** สำหรับคนที่เกิดมา
เป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต คือ
วิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่
จะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้ว ก็จะต้องจดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพอฟังแล้วก็กำหนด
ไปได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจ
เข้า ลมหายใจออก ต่อจากนั้นก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุด
ยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่าง
ใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้ เรานั่งอยู่ก็ให้รูว่านั่งอยู่ อนึ่ง ยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมาก
มาย เช่น ในเวลาเดินนั้น ในบางครั้งก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางครั้งก็ถอยมาข้างหลัง ในบางครั้งก็
มองไปตรง ๆ ในบางครั้งก็มองชนิดเหลียว ในบางครั้งก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียด
แขนเหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างใด ต้องนั่ง ต้องหม่อม ต้องบริโภคน ต้องถ่าย
ในบางครั้งก็พูด ในบางครั้งก็นั่ง เมื่อถึงเวลาที่ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยน
อิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้น ก็ให้หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ตัวของตัวเองใน
อิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมาก
ถ้าไม่หัดทำ สัมปชัญญะคือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะพลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และ
โดยปรกตินั้น มักจะไม่รู้ตัวในเวลาที่ยังเปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่น คิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายกำลัง

นั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดังนี้ ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเหนียวรั้งจิตให้แล่นไปช้าลง ให้มาคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบุรณ์ยิ่งขึ้น อนึ่ง ให้พิจารณาตรวจดู อวัยวะอาการในร่างกายของตน ที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุตรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ.

ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเริ่มอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมากแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้ จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็ต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อไปจะแสดงข้อ เบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวข้องแก่ศัพท์เป็นต้น.

คำว่า **กุศล** จากศัพท์บาลีว่า **กุสล** แปลว่า *กำจัดชั่ว* แยกศัพท์ออกเป็น **กุ** แปลว่า *ชั่ว* **สล** แปลว่า *กำจัด*

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว* แยกศัพท์ออกไป เป็น **กุ** แปลว่า *อาการที่ชั่ว* **สะ** แปลว่า *นอน* **ละ** แปลว่า *ตัด*.

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุสะ** แปลว่า *ฌานที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* **กุ** ก็แปลว่า *ชั่ว* **สะ** ตัวนั้นแปลว่า *ให้สิ้นสุด* เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา **ละ** ก็แปลว่า *เก็บเกี่ยว* โดยความก็คือเก็บเกี่ยวด้วยปัญญา.

สองอรรถหลังนี้ **สะ** แปลว่า *ตัด* อย่างหนึ่ง แปลว่า *เกี่ยว* อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าตัดนั้นก็ หมายถึง *ตัดทิ้ง* แต่ที่แปลว่า *เกี่ยว* ก็ตัดเหมือนกัน แต่ว่า *ตัดเอามาไว้* เช่น *เกี่ยวข้าว* *เกี่ยวเอามา* นี้ตามศัพท์.

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า *ความไม่มีโรค* เหมือนอย่างเช่นจะหักกันว่าสบายดีหรือ ก็ถามว่าเป็นกุศลหรือ ? ในความหมายว่าไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า **กุศล** ในที่นี้ ก็หมายถึง *อัมมะ* หรือหมายถึง *กรรมที่เป็นอนันชชะ คือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อกุศล** ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง *อัมมะหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อัพยาภต** นั้น หมายถึง *ที่ไม่มีวิบาก*.

ส่วนคำว่า **ธรรม** หรือ **อัมมะ** แปลตามศัพท์ว่า *ทรงไว้* หรือ *ทรงตัวเองอยู่* โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. **ปริยัติ** คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า *เรียนธรรม* เป็นต้น.

๒. **เหตุที่คู่กับผล** อย่างคำว่า *อัมมัญญู ฐัฏฐม* ก็คือรู้เหตุ คู่กับอรรถัญญู ฐัฏฐมก็คือรู้ผล.

๓. **คุณ** คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดังในคำว่า “**ธรรม และอธรรม** หากมีวิบากคือผลเสมอกันไม่” ในที่เช่นนี้ **ธัมมะ** หมายถึง **คุณ** ส่วน **อธรรม** หมายถึง **โทษ** คำว่า **ธัมมะ** ที่พูดกันในความหมายที่เป็นขั้นกรรม ที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่าอธรรม.

๔. **นิสัสัตตะ นิชชีวะ นิสัสัตตะ** แปลว่า **ไม่ใช่สัตว์ นิชชีวะ ไม่ใช่ชีวะ** คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดังคำว่า **พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม** นี้ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจ ธัมมะในที่นี้จึงไม่หมายถึง สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น ธัมมะโดยมากก็หมายถึง ข้อที่ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ **ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต** และ **จตุตถจิต** ปฏิสนธิจิตนั้น เป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน, ภวังคจิตนั้น เป็นจิตที่เป็นปรกติขณะยังไม่ขึ้นสู่วิถี, จตุตถจิตนั้น เป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้นทวารใดทวารหนึ่ง, เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ **สันตிரณจิตที่เป็น อุเบกขา ๒, กุศลวิบากจิต ๘, มหัคคตวิบากจิตอีก ๙**, จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตริณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดังที่แสดงแล้ว, **กุศลวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, **มหัคคตวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรุฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็ไปเป็น **ภวังคจิต** เป็น **จตุตถจิต**, เพราะฉะนั้น จิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุตไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปรกติจิต คือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า **จตุตถจิต** นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น **มโนภาพ** ขึ้นแก่จตุตถจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑. **กรรม** ๒. **กรรมนิมิต** ๓. **คตินิมิต**.

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จตุตถจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรม**.

กรรมนิมิต นิมิตแห่งกรรม, **นิมิต** ในที่นี้ หมายถึง **เครื่องอุปกรณ์แห่งการทำการกรรม**, เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรมนิมิต**.

คตินิมิต นิมิตแห่งคติคือที่ไป, บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างไร เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **คตินิมิต**.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จิตจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรมนิมิต เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จิตจิต, **คตินิมิต** คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จิตจิตนั้น, แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะวจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน **กามโลก** มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และทหยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี้เต็มที.

แต่ว่าใน **รูปโลก** ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปมานั้นขาดไปเสียสาม คือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน **อรุปรหม** นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึง **รูปโลก** ก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้น ก็น่าจะหมายถึงว่า ไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตประสาท.

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัส คือสิ่งที่ถูกต้อง, เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่า ต้องดับจมูกดับลิ้น ดับกายเป็นส่วนประสาท, และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน, แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหูทิพย์ตาทิพย์, ดับจักขุประสาทธรรมดา โสตประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่หูทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้, ฉะนั้น **รูปพรหม** ก็คงหมายถึงว่ามีหูทิพย์ มีตาทิพย์, แต่ว่าจมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี, เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ ใช้แต่ตาหูเท่านั้น.

ครั้นมาถึง **อรุปรโลก** แล้วสมาธิยิ่งแน่วแน่นมากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้หมด, ไม่ต้องการจะดู ไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น, แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป, ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น, ถ้าอยู่ในที่ไหนไม่จำเป็นจะต้องใช้ส่วนไหน ส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี, เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่า เทาะได้ แปลว่าไม่ต้องเดิน, ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา, เพราะฉะนั้น รูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้น ความจริงถ้ามี ก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าจะมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้นก็อาจจะมีการรูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรา, อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้า

อากาศของแต่ละโลกและสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย. ในโลกเรานี้เอง รูปร่างของคนเราใน ต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นที่ได้ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การ ที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง **เจตสิก** ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป.

คำว่า **เจตสิก** แปลว่า *ธัมมะที่มีในเจตนะคือใจ*, ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียว แต่จิตเป็นต่าง ๆ ดังที่จำแนกไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก, ฉะนั้น จึงควรจะ ทราบว่าเจตสิกนั้นมีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า เจตสิกทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดยหัวข้อดังต่อไปนี้ :

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแกจิตทั้งหมด เรียกว่า **สัมพัจฉตสาธารณะ** มีอยู่ ๗ ได้แก่

๑. **ผัสสะ** การกระทบ คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกัน เรียกว่า ผัสสะ ๒. **เวทนา**, ๓. **สัญญา**, ทั้งสองนี้ก็ให้แก่เวทนาสัญญาในชั้น ๕, ๔. **เจตนา** ความตั้งใจ, ๕. **เอกัคคตา** ความที่มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, ๖. **ชีวิตินทรีย์** อินทรีย์คือชีวิต, ๗. **มนสิการ** การกระทำไว้ในใจ. จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศลอกุศลหรือในทาง เป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเป็นเจตสิกที่ สาธารณะคือทั่วไปแกจิตทั้งหมด.

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ ๑. **วิตก** ความตรึก, ๒. **วิจาร์** ความตรอง, ๓. **อธิโมกข์** ความตัดสินใจเชื่อลง, ๔. **วิริยะ** ความเพียร, ๕. **ปีติ** ความอิ่มใจ, ๖. **ฉันทะ** ความพอใจ, เหล่านี้มีแกจิตบางดวง ทั้งกุศล อกุศล และอัปยากฤต.

รวมเป็น ๑๓, เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า **อัญญสมานาเจตสิก** แปลว่า *เจตสิกที่มีเสมอกัน แก่จิตอื่น*, คือเมื่อมีแกจิตดวงหนึ่งก็มีแกจิตอื่นจากดวงนั้นด้วย, และเมื่อมีแกจิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแกจิตทั้งหมดได้, ฉะนั้น จึงมีคำบัญญัติเรียกว่า อัญญสมานาเจตสิก, หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแกจิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่สอง **เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล** เรียกว่า **อกุศลเจตสิก** ได้แก่ ๑. **โมหะ** ความหลง, ๒. **อหิริกะ** ความไม่มีหิริละอายแก่ใจต่อความชั่ว, ๓. **อโนตตปปะ** ความไม่มีโอตตปปะเกรงกลัว ต่อความชั่ว, ๔. **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่าน, ๕. **โลภะ** ความโลภ, ๖. **ทัญญิ** ความเห็นผิด, ๗. **มานะ** ความถือตัว เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น, ๘. **โทสะ** ความโกรธประทุษร้ายใจ, ๙. **อิสสา** ความริษยา ๑๐. **มัจฉริยะ** ความตระหนี่, ๑๑. **อุทธัจจะ** กุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ, ๑๒. **ถีนะ** ความมัวง่วง, ๑๓. **มัทธา** ความเคลิบเคลิ้ม, ๑๔. **วิจิกิจฉา** ความเคลือบแคลงสงสัย, รวมเป็น ๑๔.

จิตที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่สาม **เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล** เรียกว่า **กุศลเจตสิก** ได้แก่ ๑. **ศรัทธา** ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ๒. **สติ** ความระลึกได้, ๓. **hiri**, ๔. **โอตตปปะ**, ๕. **อโลภะ** ความไม่โลภ, ๖. **อโทสะ** ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ, ๗. **ตตรมัชฌัตตตา** ความที่เป็นมัชฌิ์สร์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ ๘. **กายปัสสัทธิ** ความสงบในนามกาย, ๙. **จิตตปัสสัทธิ** ความสงบจิต, ๑๐. **กายลหุตา** ความเบานามกาย, ๑๑. **จิตตลหุตา** ความเบาจิต, ๑๒. **กายมฺหุตา** ความอ่อนนามกาย, ๑๓. **จิตตมฺหุตา** ความอ่อนแห่งจิต, ๑๔. **กายกัมมัณฺญตา** ความควรแก่การงานแห่งนามกาย, ๑๕. **จิตตกัมมัณฺญตา** ความควรแก่การงานแห่งจิต ๑๖. **กายปาคฺคฺญตา** ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ๑๗. **จิตตปาคฺคฺญตา** ความคล่องแคล่วแห่งจิต, ๑๘. **กายชุกตา** ความตรงแห่งนามกาย, ๑๙. **จิตตชุกตา** ความตรงแห่งจิต, รวมเป็น ๑๙, กับ **วิริติ** ความงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ โดยความว่างงดเว้นจากวาจาที่ผิด, **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ โดยความว่างงดเว้นจากการงานที่ผิด, **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างงดเว้นจากอาชีวะที่ผิด, และ **อัปมัญญา** การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อ คือ **กรรณา** กับ **มุทิตา** และ **ปัญญา** อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง. ก็รวมเป็น **โสภณเจตสิก** คือเจตสิกทั้งดงาม, หรือ **กุศลเจตสิก** คือเจตสิกฝ่ายกุศล เป็น ๒๕.

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญสมานาเจตสิก ๑๓, อกุศลเจตสิกหรืออโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒.

เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่อ ก็เป็น ๕๓, คือ จิตทั้งหมดนับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓. ทำให้จิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุดังที่กล่าวมาแล้ว.

อธิบายวิญญาณ มโน และจิต ใน ๒ ปีฎก

เมื่อจะจัดเข้าในชั้น ๕ หรือว่าจัดชั้น ๕ เข้าในหมวดเจตสิก, **วิญญาณ** จัดเข้าในหมวดจิต, **เวทนา** **สัญญา** **สังขาร** ๓ นี้เป็น **เจตสิก**, เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ทั้งหมด, และตามนัยในอภิธรรมนี้ **วิญญาณ** ในชั้น ๕ **มณะ** ในอายตนะภายใน และ **จิต** ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดงจิต มโน และวิญญาณ ในสูตรต้นตะหรือในพระสูตร.

ในพระสูตรนั้น จิตมีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญาณมีความหมายอย่างหนึ่ง มโนมีความหมายอย่างหนึ่ง ดังที่แสดงแล้วใน **อนัตตลักขณสูตร** และใน **อาทิตตปริยายสูตร**.

กล่าวโดยย่อ ใน **อนัตตลักขณสูตร** วิญญาณนั้นเป็นชั้น ๕ ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญาณเป็นอนัตตา.

ใน **อาทิตตปริยายสูตร** มณะเป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาวิญญานว่าเป็นอนัตตา พิจารณามณะว่าเป็นของร้อน, ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญานพิจารณาวิญญานเอง หรือมณะพิจารณามณะเอง, ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดงว่าจิตพ้นจากอัสวกิเลส, แต่ว่าไม่ได้แสดงว่าวิญญานพ้นหรือมณะพ้น, จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อวิญญานเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็น ผู้พ้นกิเลส, และมณะก็เป็นของร้อนเพราะไฟกิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงชั้น ๖ คือแสดง จิต เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งชั้น, เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น จิต มณะ วิญญาน อยู่ในหมวดจิตอันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหนก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้งสามนี้เหมือนกัน, แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดังกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน, พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรเมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงวิญญาน ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย, เพราะฉะนั้น จึงเกิดความสับสนกันขึ้น, ดังเช่นบาลีพระสูตรกล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบายก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า **“จิตตุนติ วิญญานํ วิญญานชื่อว่าจิต,”** เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา, อันนี้แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน. ถ้าหากว่าแยกเสียดังที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงชั้น ๕ เท่านั้น, คือจำแนกชั้น ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร, วิญญานก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร, และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒, จาก ๓ ไปเป็น ๕๒, แล้วรูปก็ยังคงจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย, เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ชั้น ๕ ให้พิสดาร, ท่านจะเรียกว่าจิต วามณะ หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าไปไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่ง แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน.

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ **เวทนา ๑ ญาณะ ความรู้ ๑ สังขาร คือปรุงขึ้นเอง หรือว่าต้องกระตุ้นเตือน ๑,** เจตสิกมีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยังแจกออกไปตั้ง ๘๙, คราวนี้ถ้ายกทั้ง ๕๒ ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้น จิตที่แจกไว้ นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น, จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิดไปต่าง ๆ มากมาย.

ปฏิสนธิและจุด

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจากความเชื่อเก่า ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้น เป็นต้น, แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือนอย่างเป็นวรรณคดี, และการ

สันนิษฐานโดยเหตุผลนั้นก็มิมีทางที่จะฟังทำได้, การที่นำมาเล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน. จะกล่าวถึงเรื่อง **ปฏิสนธิ** และ **จุด** เป็นพิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทต่าง ๆ.

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. **อบายปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในอบาย, อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ.
๒. **กามปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุคติชั้นกามาพจร คือยังห้อยลงในกาม.
๓. **รูปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจรคือห้อยลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.
๔. **อรูปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือห้อยลงในฌานที่มีอรูปรเป็นอารมณ์.

ที่เรียกว่าอบายนั้น ท่านแสดง **อบายภูมิ** คือภูมิชั้นที่เรียกว่าอบายไว้ ๔ ได้แก่

๑. **นिरยะ** แปลตามศัพท์ว่า *ที่ที่ไร้ความเจริญ* เราแปลกันว่า *นรก*.
๒. **ติริจฉานโยนิ** *กำเนิดติริจฉาน* ได้แก่ สัตว์ติริจฉานทุกประเภท.
๓. **เปตวิสยะ** *วิสัยเปต* ได้แก่ภูมิภพของเปต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้ว หลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปต ใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔. **อสุรกายะ** แปลว่า *สัตว์ที่มีกายไม่กล้า* ก็น่าจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔ จำพวกนี้เรียกว่า **อบายภูมิ**, ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ก็เรียกว่า **อบายปฏิสนธิ**.

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตตวสวัตตี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น **ภูมิสุคติ** ที่เป็นชั้นกามาพจร, เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติ เป็น **กามสุคติปฏิสนธิ**.

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑, ๑๑ ภูมินี้เรียกว่า **กามาวจรภูมิ** ภูมิที่ห้อยลงในกามทั้งหมด.

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌานก็เรียกว่า **รูปาวจรภูมิ**, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **รูปาวจรปฏิสนธิ**.

ภูมิของผู้ได้รูปฌาน ก็เรียกว่า **อรูปภูมิ**, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **อรูปาวจรปฏิสนธิ**.

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น, จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า **สันตிரณจิต** ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบากก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้าม, แต่ว่าก็ยังมีความต่างกัน, ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ซึ่งทุรพลวิการหรือว่าขาดแคลน. ดังเช่นตั้งปัญหาว่า คนที่มีสติปัญญาที่บ่ที่สุดหรือบ่บ้ำเสียจริตนั้น เกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร, นี้ท่านก็ตอบว่า เกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า **ทุเหตุกะ** แปลว่า *มีเหตุสอง*.

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ **อโลภะ อโทสะ อโมหะ** ดังที่ได้แสดงแล้ว, แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโลภะ อโทสะ, แต่ว่าขาดอโมหะ คือแปลว่าขาดปัญญา อาจจะหมายความว่าน้อยก็ได้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนที่บวมหรือว่าบ้ำไปเสียจริต, แม้มีเหตุสาม คือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่อ่อน, ก็ทำให้ระดับของความเป็นมนุษย์พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง, ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้งสามนี้บริบูรณ์และมีกำลังแรง ความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์.

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นขณะทั้งหลาย, ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้น ก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง, อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็น**จิตได้สำนึก** แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้น เป็นจิตที่มีกำลัง มีเจตนาทำนองเป็นจิตสำนึก.

ตัวกรรมนั้นก็ดังที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ **เจตนา**, กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง, ดังที่มีพระพุทธภาษิตว่า **“เจตนาหิ ภิกขเว กัมมัง วาமி ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม, เพราะว่าคุณคิดตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง”** ฉะนั้น ในคัมภีร์อภิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

กรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตาม **กิจ** คือหน้าที่ กิจ แปลว่า **การงานที่พึงกระทำ** ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

๑. **ชนกกรรม** กรรมที่ให้เกิด
๒. **อุปปัตถัมภกกรรม** กรรมที่อุปถัมภ์
๓. **อุปปีฬกกรรม** กรรมที่เบียดเบียน
๔. **อุปฆาตกรรม** กรรมที่ตัดรอน.

ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดขึ้น ได้แก่ กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิในภุมิใดภุมิหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว

อุปปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่ กรรมที่คอยอุปถัมภ์, อุปถัมภ์อะไร ก็อุปถัมภ์ชนกกรรมนั่นเอง, ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น, ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีขึ้นและให้ไม่ดีขึ้นมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีขึ้นและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ชั่วนานและมากขึ้น.

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน, ได้แก่ ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีขึ้นหรือว่าให้ดีขึ้นมีสิ้นช้า, คือแปลว่าให้ดีขึ้นไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนก

กรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีนั้นน้อยเข้าสั้นเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกรรม, คือถ้าชนกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว, ถ้าชนกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงข้ามทีเดียว, บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่ง ก็มาอันเป็นให้สิ้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย กาล ที่ให้ผล ได้แก่

๑. **ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน*
๒. **อุปปีฬเวทนิยกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน*
๓. **อปราปรเวทนิยกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ*
๔. **อโหสิกรรม** *กรรมที่ได้มีแล้ว.*

ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึงกรรมอย่างแรงมากที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว, เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน, ในด้านของศาสนาที่มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ, ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิ์หรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ, โดยปรกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต, แล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปปีฬเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าที่เป็นอันดับจากภพนี้, ก็ได้แก่ อนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว, หรือวามหัตคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นขั้นรูปฌานและอรุณฌาน, คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว, ถ้ามีมหัตคตกรรมดังกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหม อรูปพรหมในภพอันดับไปทีเดียว.

อปราปรเวทนิยกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล, ได้แก่ กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จ และมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้น กรรมดังกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าอโหสิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อ จัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล

อีกหมวดหนึ่งจัดตาม **น้ำหนัก** ที่ให้ผล คือ

๑. **ครุกรรม** กรรมหนัก
 ๒. **อาสังนกรรม** กรรมที่ใกล้
 ๓. **อาจิณณกรรม** กรรมที่สั่งสมมา
 ๔. **กัตตตากกรรม** กรรมที่สักว่าทำมา.

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบันหรือในภาพเป็นอันดับดังกล่าวแล้ว.

อาสังนกรรม กรรมที่ใกล้นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ.

กัตตตากกรรม กรรมที่สักว่าทำ, นี้มีความหมาย ๒ อย่าง คือ หมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดังกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า ครุกรรมให้ผลก่อน, เมื่อครุกรรมไม่มี อาสังนกรรมก็ให้ผล, เมื่ออาสังนกรรมไม่มี อาจิณณกรรม คือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล, เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี กัตตตากกรรมก็ให้ผล,

ท่านเปรียบเทียบอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูงแล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหิน ก้อนอิฐขึ้นไม้ใบไม้ใบหญ้าอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง, กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกัน, กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอไปที่ว่าโยนของลงมา และของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก, เพราะว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลงมาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้น ให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธไปแล้วก็เป็นอันว่าเป็นอโหสิกรรมเสียที่เป็นหมดเรื่อง.

เพราะฉะนั้น จึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ หมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒.

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า **เวร** นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว, คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่าจะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง, เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขา ทำร้ายร่างกายเขา ก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย, ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดังนี้ เป็นต้น, เพราะฉะนั้น บุคคลที่สองซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า **เวร** ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำความกรรม และบุคคลที่สองคือผู้ถูกกระทำ, ดังจะเห็นได้ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า, บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ, เมื่อด่าตอบขึ้นบุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก, หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน, ลักษณะดังกล่าวนี้แหละเรียกว่า **เวร**.

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น, และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ยังอาจจะผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นต่อไปด้วย, และถ้ายังผูกกันอยู่ก็ต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา, อาจจะมีดะเยื่อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูก ดังที่เราเรียกกันว่า **อโหสิกรรม**, ขอยืมเอาคำอโหสิกรรมมาใช้, และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใด เวกีระจบเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้มีตัวอย่างเทียบได้, เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหง รังแกก็ผูกใจเจ็บกันมา จนถึงชั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลายก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน, มีโอกาสขึ้นเมื่อใดก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น, นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน.

อันที่จริงในด้านดีก็เป็นเวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร เราเรียกว่า **ความกตัญญูตเวที**, เหมือนดังเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้ บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่าผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวทีคือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส, อันนี้ก็เวรเหมือนกัน แต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร, ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูตเวที. ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จุดจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒. บัดนี้จะได้กล่าวถึง **จุดจิต** คือ จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้ สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า **มรณะ** คือ ความตาย นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. **สิ้นอายุ** ๒. **สิ้นกรรม** ๓. **สิ้นทั้งสอง** ๔. **เพราะกรรมที่ตัดรอนอันเรียกว่าอุปัจเจทกกรรม.**

สิ้นอายุ นั้น คือ เมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ.

สิ้นกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องสลายวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสิ้นกรรม.

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ที่ท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่ง ก็นำพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปกติ, อย่างความตายของบุคคลบางคนพิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ. อีกอย่างหนึ่ง โดยปกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า **อายุกัป** (กำหนดอายุ) เช่น มีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก, เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้า ถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนาก็จะพึงทรงดำรงอยู่กับปีหนึ่ง หรือว่าเกินกับปีหนึ่ง, ท่านแก้ว่าคำว่า **กัปปีหนึ่ง** หรือว่า **เกินกัปปีหนึ่ง** นั้น หมายถึง **อายุกัปปะ** หรือ **ชีวิตกัปปะ** ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมาก

ในยุค, เมื่อแกอย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้, เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุที่ปะดั่งกล่าวนั้น จึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน, ส่วนข้อว่าสิ้นกรรมนั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังไม่ดำเนินอยู่, กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและกีดดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ ตีรจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้, ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม่มีช้ำ, แต่บุคคลเช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็เห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรม คือ ผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้น ยังไม่สิ้น สิ้นกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น, และเรื่องนี้ก็ยังมีคติของเก่า ๆ ดังเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น, เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมต่อนี้ก็ต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน, ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน, แต่ด้วยความเชื่ออย่างนี้ พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดการสังเกต, เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย และสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้น โดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำรงสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี, เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี, แล้วก็อาจจะเป็นอย่างนี้ เห็นกันหลายรายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ **อุปึงเจตกรรม** กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสบอุบัติเหตุ หรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปรกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก, แต่ว่าเมื่อมามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลง โดยปัจจุบันทันด่วน นี้ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคลกำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่า **กรรมนิमित** คือ เครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมาในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า **คตินิमित** คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะมีปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม. ต่อจากนั้น จิตสันดานคือความสืบทอดของจิตก็จะปรารถนาคือห่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์ หรือว่าเป็นจิตที่เฝ้าหมองตามกำลังของกรรมที่กำลังให้ผลอยู่ และก็น้อมห่วงไปในคติคือที่ไป ซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดั่งนี้โดยมาก, และกรรมที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะมีปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรมที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น, ในฝ่ายชั่ว เช่น ได้ฆ่า ได้ลักไว้ ปาณาติบาตหรืออทินนาทานก็จะปรากฏ เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น, หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏ คล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น, จุติจิต คือ จิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถิจิต หรือว่า ในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนั้นเรียกว่าตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบทอดภพใหม่ก็

ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรากฏอารมณ์ที่จิตจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้วมาต่อเนื่องกัน.

สำหรับ **มรณะ** คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิमितดังกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจิตจิตจึงเกิดขึ้น, โดยปรกตินั้น ท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรากฏอารมณ์หรือห่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้นเรื่อยมา จนถึงจิตจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย, เมื่อวิถิจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ได้ขาดสาย แต่อย่างยิ่งสืบต่ออยู่เป็นนวัฏจักร เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ, และในที่สุดเมื่อจิตจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป, ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่างที่กำลังกล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม, เช่นว่า *เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุกคติได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้*. น้ำหนักในพระสูตรต้นตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดังเช่นตรัสให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส, และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน. แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดังเช่นมี **จตุปปาตญาณ** รู้จิตและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทรงแสดงไว้, เพราะแม้จะแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่ได้เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, เพราะฉะนั้น จึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, ดังที่ใช้คำว่าเป็น **อาทิพรหมจรรย์** คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์* คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤติชอบ.

มีข้อที่ควรสังเกต การใช้ศัพท์ คือ **อารมณ์** กับ **อาลัมพะ** คำว่า **อารมณ์** นี้ เรียกตามศัพท์ว่า **อาร์มณะ** เขียน **ณ** การันต์, แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ **ย** การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก, ต้องใช้ **ณ** การันต์ และมักแปลกันว่า *สิ่งเป็นที่ยาญดี*, โดยความนั้น หมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง*, เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า **รูปารมณ์** (อารมณ์คือรูป), เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า **สัททารมณ์** (อารมณ์คือเสียง) เป็นต้น. และตามที่ใช้โดยมากอายตนะภายใน ๖ มีตาหูเป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายตนะ เช่น จักขุอายตนะ โสตายตนะ, อีกฝ่ายหนึ่งคืออายตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะสัททายตนะ. แต่ถ้าเรียกอายตนะภายในว่าทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียกอายตนะภายนอกว่าอารมณ์ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า **อาลัมพะ** แปลว่า *ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง* หมายถึงเป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า **รูปอาลัมพะ**, เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง ก็เรียกว่า **สัททาอาลัมพะ**, โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ที่ใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ ๑. **มหาภูตรูป** แปลว่า *รูปที่เป็นภูตะใหญ่*
๒. **อุปาทายรูป** แปลว่า *รูปอาศัย*.

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่ามหาภูตรูปนั้น ได้แก่ **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน คือ ส่วนที่แน่นแข็ง, **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ ได้แก่ ส่วนที่เอิบอาบ **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น, **วาโยธาตุ** ธาตุลม ได้แก่ ส่วนที่พัดไหว, หมายถึงรูปที่มีลักษณะดังกล่าว อันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็น หมวด ๆ คือ **ปสาทรูป** รูปที่เป็นประสาท คือ มุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น, การได้ยิน เป็นต้น. ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่าจักขุ, ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่าโสตตะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้ กลิ่นก็เรียกว่าฆานะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่าชิวหา, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สัมผัสต่อสิ่งที่สัมผัสก็ เรียกว่ากายะ. นี่เป็นส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดังกล่าวมาแล้ว ไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบ ต่าง ๆ, ดังเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด, แต่ว่าส่วนที่เป็นประสาทนี้ มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น, ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมดมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป *รูปที่เป็นโคจร* คือ เป็นที่เกี่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต, คำว่า **โคจร** นั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เกี่ยวไปของโค*. ธรรมดาว่าโคย่อมจะเกี่ยวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็น อาหารแห่งตน, จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเกี่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา, เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่ เกี่ยวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้นมาเป็นชื่อแห่งที่เกี่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น, ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น, สัทตะ เสียงที่หูได้ยิน, คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ, รส รสที่ลิ้นได้ลิ้ม, และโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อันโผฏฐัพพะคือสิ่งที่ กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มทีก็ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้อง ได้ทั้งนั้น, แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่ามันท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม, เมื่อนับรวม โคจรรูปทั้งหมดก็เป็น ๕ เหมือนกัน, แต่ที่ท่านนับเพียง ๔ คือ นับ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, เท่านั้น, ส่วนโผฏฐัพพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่กายถูกต้อง ได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวะรูป *รูปที่เป็นภาวะ*, มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย, ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ให้แก่ รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้นได้แก่รูปที่มีลักษณะอันจะพึง กำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป *รูปหัวใจ* ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย, โดยตรง หทัยวัตถุนี้ท่าน หมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งของ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป *รูปชีวิต* หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยัง

มีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ ไม่ให้เน่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตดิ้นทรีย์ ก็สิ้นผู้บำรุงรักษา ร่างกายก็เน่าเปื่อยแตกสลาย, เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ ตั้งชื่อว่าเป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป รูปอาหาร ก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่น คำข้าวที่บริโภค, โดยตรงก็หมายถึง โອชะ คือโອชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่า อาหารรูป

ปราหารูป ๕ โคจรูป ๔ ภาวรูป ๒ ทพยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า **สภารูป** รูปที่มีภาวะของตน อย่างเช่นจักขุประสาท โสตรประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า **ลักษณะรูป** แปลว่า รูปที่มีลักษณะของตน มีอธิบายเช่นเดียวกับสภารูป.

เรียกว่า **นิปผันนรูป** แปลว่า รูปสำเร็จ คือเป็นรูปที่สำเร็จรูปมาแล้ว อย่างจักขุประสาท โสตรประสาทนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่ง ท่านยังแสดง **อุปาทายรูป** รูปอาศัย ไว้อีกหลายอย่าง คือ

ปริเฉทรูป แปลว่า รูปเป็นที่กำหนด หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศในร่างกายนี้, หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้, อธิบายว่าในร่างกายอันนี้ อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน, เช่น จักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตรคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน, ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน. เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิด แม้ในปัจจุบันก็มีเค้าเงื่อนอยู่ ดังเช่นที่บางท่านแสดงว่า ในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น, ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้, แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า ปริเฉทรูป รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดนได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญัตติรูป รูปคือวิญญัตติ แปลว่า เป็นเหตุที่รู้จัก มี ๒ คือ กายวิญญัตติ กิริยาที่รู้กันทางกาย **วจีวิญญัตติ** กิริยาที่รู้กันทางวาจา, กายวิญญัตติ ได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่น ชี้มือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ยื่น หรือว่าสั่นศีรษะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือว่าพยักหน้าเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญัตติ, ส่วนการพูดให้คนอื่นรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัตติ, อันที่จริงถ้าเป็นกิริยาที่ไม่ใช่เรียกว่ารูป, แต่นี่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป, เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกาย คือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด, มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดังกล่าวนั้น เรียกว่าวิญญัตติรูป.

วิการรูป รูปที่วิการ คือว่า แปรเปลี่ยนไป คือหมายความว่า เป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ, ได้แก่ **รูปัสสสสุตา** ความเบาแห่งรูป หมายถึงว่ารูปของคนเป็นนี้เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของ

คนตายก็หนัก, **รูปัสสมุทตา** ความอ่อนของรูป ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลาย อย่าง จะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก **รูปัสสกัมมัญญา** ความควรแก่การงานแห่งรูป ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำกรงานอะไรก็ได้โดยปรกติ และวิญญูติทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น, แต่ว่าวิญญูติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักษณะรูป รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด, ได้แก่ **รูปัสสอุปจโย** ความสังสมแห่งรูป หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ, **รูปัสสสันตติ** ความสืบต่อแห่งรูป หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ, **รูปัสสชรรตา** ความชราแห่งรูป ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ, **รูปัสสอนิจจตา** ความไม่เที่ยงแห่งรูป หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย. ความสังสมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชาติคือความเกิด, ความชราแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชรา ความแก่, ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้น ก็จัดเป็นมรณะความตาย, อันนี้เรียกว่า **ลักษณะรูป** รูปที่เป็นเครื่องกำหนด, คือกำหนดให้เห็นความเกิด ความแก่ ความตาย, เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั้นก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป, รูปที่แสดงลักษณะดังกล่าวมานั้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักษณะรูป.

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนท้ายนี้เป็น **ปริจเจทรูป** ได้แก่ อากาศธาตุ ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘, รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ **ปริจเจทรูป** อันหมายถึงอากาศนั้นก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน, ได้แก่ **วรรณะ** แปลว่า สี หมายถึงรูปที่ตาเห็น, รูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่าเห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **วรรณะ ๑ คันธะ** กลิ่น ๑ **รส** รส ๑ **โอชา** ได้แก่ โอชาที่เกิดจากอาหาร ๑ และ **มหาภูตรูป** ทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นรูปที่ไม่มีแยกกัน รวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า **อวินิพโกครูป** แปลว่า **รูปที่ไม่พรากออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน ส่วนรูป** นอกจากนี้อาจจะแยกออกจากกันได้, จึงเรียกว่า **วินิพโกครูป** แปลว่า **รูปที่แยกออกจากกันได้.**

อนึ่ง พึงทราบเกร็ดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน **มรณาสันนวิถิ** คือ ใน **วิถิจิต** ที่ใกล้ต่อมรณะ เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม, กรรมนิमित, คตินิमित ดังกล่าวมาแล้ว **จตุจิต** จิตที่เคลื่อน ก็เกิดขึ้น แล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง, **ปฏิสนธิจิต** ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป.

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจตุจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจตุจิตนี้โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้แสดงเพียงว่า **ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อกันเป็นอนันตรปัจจัย** คือว่า เป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว, คือเมื่อจตุจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไป

ทันที, แต่ในระหว่างนั้น ภาวจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง, เมื่อเป็นเช่นนี้ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตชิ้นใหม่ ?

ข้อนี้ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง, กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้นเป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือ เป็น **อันตราย** คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า **อันตรายภาวะ** ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจิตติดและปฏิสนธิจิตในภพใหม่.

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็เป็นการสร้างความสับสนพื้นฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน, แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตรายภาวะคือช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปทีเดียว, แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภวจิตขาดตอนกันไป เป็นอันว่าทั้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง.

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย **อุปาทะ** **ความเกิดขึ้น** **รูปติ** **ความตั้งอยู่** **นิโรธ** **ความดับ**, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมือหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น, และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น, รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง **รูปที่ตาเห็น**, แต่หมายถึง **อุณหเตโช** คือเตโชธาตุ อันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น, ก็คล้าย ๆ กับเป็น **พลังงานของรูป**. และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน, คือที่เรียกว่าหนาวนั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น.

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดป็นประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่าจัดป็นเป็นรูปหยาบ, เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด.

ประสาททั้ง ๕ กับ โคอจระ คือวิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่าเป็นรูปหยาบ เช่น จักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามีมองเห็นได้จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้เรียกว่าเป็น **สุขุมรูป** รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือชีวิต, ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป, เป็นของละเอียด จับไม่ถูกกว่าส่วนไหนมีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง, หรืออย่างกิริยาที่รับรู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญูติ กิริยาที่รับรู้ทางวาจาเรียกว่า วาจิวิญญูติ ที่จัดเป็นรูปด้วยเพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น, จะจับตัววิญญูติทั้งสองนี้โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง, รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยาและที่ตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสุขุมรูปเป็นรูปละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่า รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์, แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมมุติฐานที่เกิดได้แก่ **กรรม จิต ฤดู และอาหาร**, ทั้ง ๔ นี้เรียกว่าเป็น **รูปสมมุติฐาน**, แปลว่า *เป็นที่เกิด* หรือว่า *เป็นที่ตั้งของรูป*.

กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้, ได้ก่อให้เกิดรูปในภวิสณฺธิ, เพราะฉะนั้นเมื่อหมายถึงรูปในภวิสณฺธิ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกายวิญญูติ ให้รู้ทางกาย วจฺวิญญูติ ให้รู้ทางวาจา นี้ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกริยาให้รู้ดังนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่าเรียกกันว่าเย็น ว่าร้อน ก็มี ส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป, รูปที่เตโชธาตุสนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากฤดู เกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง, รูปที่เนื่องด้วยอาหารดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร.

ส่วน **อวินิพโคครูป** รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้ มี ๘ อย่างที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) โอชาของอาหาร และภุตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง, กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมมุติฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน **ลักษณะรูป** รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสังสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึง มรณะความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมมุติฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่าอย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดังเช่นเราเรียกว่าจักขุประสาท ก็ไม่ใช่จักขุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่ก็มาก เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า **รูปกลาปะ** แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือพอนของรูป* เหมือนอย่างพอนข้าว หรือพอนหญ้า คือ ข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นพอน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นพอน ๆ, รูปนี้ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นพอน.

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าพอนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น.

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มาถึง ๑๐ อย่างรวมกัน ได้แก่ ชีวิต ๑ อวินิพโคครูปอีก ๘ กับจักขุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักขุด้วย).

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่าจักขุประสาทนั้นก็จะต้องมีชีวิตประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมียุวรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีโอชา คือ อาหารประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีภุตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ

ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย, และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือ ตัวที่ทำให้มองเห็นประกอบอยู่ด้วย, เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัวประสาทนั้นเพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง, รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง มากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะเหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๔ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวดสิบทั้งจักขุตั้งกล่าวมานั้น.

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญูติทั้งสองตั้งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ, โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะว่าที่ชื่อว่าฤดูนั้น อุตฺตหรือฤดู ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่าเตโชธาตุ, ที่เกิดจากฤดูตั้งกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น ได้แก่เสียงที่พูด, เสียงที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้องประกอบด้วย อวินิพโกครูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๔ เรียกว่า **สัททนวกะ** (หมวด ๔ รวมทั้งเสียงด้วย), จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอุตฺต ถ้าไม่มีอุตฺตก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้, เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอุตฺต หมายถึงที่เป็นตัวเสียงขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญูติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจากจิต ต้องมีจิตเข้ามาผสม มีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพโกครูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้น เป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน, ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโกครูปทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโกครูปนั้นเป็นตัวยืนพื้น, เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็น นี้ก็มีความเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง, มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกเข้าได้สะดวก นี้ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, มีความคล่องแคล่วควรแก่การงานทำโน่นทำนี้ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจากอาหาร.

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง, เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการจำแนกที่น่าศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติศาสตร์คือในกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อนกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดังที่กล่าวมาไม่บกพร่อง. แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ, จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ คือเกิดในถ้ำไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะคือลอยเกิด อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่

๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗. วัตถุที่หมายถึง หทัยรูป. แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น **ครรรกเสยยกะ** คือ **สัตว์ผู้เกิดในครรรกนั้น** ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏ รูปสามหมวดก่อน คือ กาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑, แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ใน บางคราวก็ไม่มี เช่น พวกกะเทย, ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่นจักขุเป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ, หมายถึงปฏิสนธิที่แรก นี้เรียกว่าเป็นกรรมสมภูฐาน, หมายถึงจิตดวงที่สองสืบจากปฏิสนธิไป นี้ เรียกว่าเป็นจิตสมภูฐาน, และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอตุเป็นสมภูฐาน, และก็ หมายถึงการแผ่ไปของโอชา ก็เรียกว่ามีโอชาเป็นสมภูฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมภูฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือ ในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไป ไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุดจิตแล้ว, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุดจิต, ต่อจากนั้นรูปที่เกิด จากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด. แต่ว่ารูปที่เกิดจากอตุก็ยังคงอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึง กเพวระคือซากศพของคนตายที่ยังคุมกันอยู่ ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลกคือในโลกของพรหมผู้ได้ ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า **รูปพรหม**.

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาธ) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมี หมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือ หมวดจักขุกับหมวดโสตะ และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจกับมีหมวดรูป ที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาประวัติกาลคือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธินั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจาก อตุคืออตุตั้งกล่าวนั้นด้วย.

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า **อสังญีสัตว์** นี้ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมด, ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น, และสืบ จากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสังญีสัตว์นั้นก็สืบต่อ เกิดจากอตุคืออตุ, และก็เป็นรูปที่มีลักษณะ เบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือ เคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง.

ในขั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในอรูปโลกหรืออรูปภพ (ภพของพรหมผู้ได้ฌาน ซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่ามันเกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้.

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมดั่งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียงเท่านั้น, แต่ถ้าจะ ต้องการทราบให้ละเอียดต้องศึกษาเป็นพิเศษ.

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดังกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้านเดียวก็เป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมายเหมือนกัน.

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎก บางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม, หรือว่าบางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรม แต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก, ดังเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคน มีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกตั้งที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแกรูปที่ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ, แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสนี้ปัจจุบัน, ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้น จะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตรมากล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย.

ใน **ธาตุวิภังคสูตร**^๘ ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้มีธาตุ ๖ ได้แก่ **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ **วาโยธาตุ** ธาตุลม **อากาสธาตุ** ธาตุอากาศ และ **วิญญานธาตุ** ธาตุรู้.

มีปัญหาว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ใน **ติกนิบาต อังคตตรนิกาย**^๙ มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภจึงก้าวลง คือตั้งครรภ เมื่อครรภตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น. ตามพระบาลีนี้ส่องว่า ต้องมีวิญญานธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วยครรภจึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ.

ในการตั้งครรภนั้น ใน **มหาตถสัทธงฺขยสูตร**^{๑๐} ได้กล่าวไว้มีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภจึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑, มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑, คันธัพพะ ทำนอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑. เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภจึงก้าวลง คือสัตว์ผู้เกิดในครรภ มาถือกำเนิด ซึ่งถือกันว่าตั้งครรภนั้น มารดาบริหารครรภ ๙-๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร, และโดยปกติก็เลี้ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถือกำเนิดในครรภดังกล่าวนี้ เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียว หรือว่าตั้งต้นมาอย่างไร โดยลำดับ.

มีบาลีเล่าไว้ใน **สคาถวรรค สังกตตนิกาย**^{๑๑} ว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธรเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพ คือที่อาศัยของอินทกษัตริย์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดูร้ายที่สุด เรียกว่า **อินทกะ** บณฺฑุเขอินทกฺขุที่ใกล้กรุงราชคฤห์.

^๘ ม. ฎ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

^๙ อัง. ติก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

^{๑๐} ม. มุ. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

^{๑๑} ส. สค. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

ยักษ์ผู้นั้น ท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครรรณนั้นก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด, เหมือนอย่างว่ามารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด, ถ้าหากว่าเด็กตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว, จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวิต สัตว์นี้ ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้น มาจากไหนกัน, สัตว์นี้ ย่อมข้อง คือบังเกิดในครรรณอย่างไร”

พระพุทธเจ้า ได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

“กลละมีขึ้นก่อน, จากกลละก็เป็นอัมพุทะ, จากอัมพุทะก็เป็นเปลี, จากเปลีก็เป็นขณะ, จากขณะก็เกิดเป็นกึ่งที่แตกออกไป, ผม ขน เล็บเป็นต้นก็เกิดขึ้น, มารดาบริโภคโภชนะข้าวน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในครรรณของมารดานั้น ก็เลี้ยงอืดตภาพด้วยอาหารนั้นในครรรณของมารดานั้น”

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน, ที่สองก็เป็นอัมพุทะ, ที่สามก็เป็นเปลี, ที่สี่เป็นขณะ, ที่ห้าก็แตกสาขา, และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า^{๑๑} **กลละ** ที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมั่งงาติดที่ปลายด้าย ที่พันด้วยปลายขนทรายสามเส้น คือเป็นอย่างหยาดน้ำมั่งงาชนิดหนึ่ง ที่เรียกว่ากลละหนึ่ง มีในสัปดาห์ที่ ๑.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น **อัมพุทะ** ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น **เปลี** มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น **ขณะ** คือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไข่ไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็น **สาขา** คือแตกเป็นกึ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นสรีระอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนแปลงเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร. และมีพระพุทธภาษิตตรัสตอบพระอานนท์ใน **อังคุตตรนิกาย**^{๑๒} เก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนท์ได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้ากรรมให้วิบากในภพชาติ ในรูปชาติ ในอรูปชาติ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มี ภพต่าง ๆ ดังกล่าวจะปรากฏหรือ ?

พระอานนท์ก็กราบทูลว่า ปรากฏหามิได้

^{๑๑} ส. ป. ๑/๓๕๑-๒.

^{๑๒} อัง. ติก. ๒๐/๒๘๗/๕๑๖.

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า **กมฺมํ เขตฺตํ** กรรมเป็นเหมือนนา **วิญญาณํ พีชํ** วิญญาณ เป็นเหมือนพีชที่หว่านลงในนา, **ตณฺหา** ลิเนโห ตันทาเหมือนนยางเหนียวมีอยู่ในพีช อันจะทำให้พีชนั้นปลุกงอกงามขึ้นได้.

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมี **กรรม วิญญาณ** และ **ตณฺหา** อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ. คือหมายความว่า ยังมีวิชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตณฺหาเป็นสัญญาจรคือเครื่องผูกอยู่, ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดังนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้นจิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุด, นั่นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม, แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดังกล่าวมานี้.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ **นิพพาน** ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔, ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า **นิพพาน** ก็เพราะออกจากตณฺหา ที่มีชื่อเรียกว่า **วานะ** ซึ่งแปลว่า เครื่องเสียดแทงเหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง, พุดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ ก็เป็นนิพพาน, เพราะฉะนั้น ตามสภาพ นิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว, แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สองคือ

สุปปาติเสสนิพพานธาตุ แปลว่า **นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ** ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ.

อนุปาติเสสนิพพานธาตุ แปลว่า **นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ** ได้แก่ นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้ที่ดับขันธ์แล้ว.^{๑๓}

อีกอย่างหนึ่ง อาจแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สุญญตนิพพาน นิพพานที่ว่างกิเลส

อนิมิตตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิमितเครื่องหมาย.

อัปปลินิตตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง^{๑๔}

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ **อนัตตา** ที่ว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า **สุญญตนิพพาน**.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ไม่เที่ยง** คือปัญจขันธ์ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ **อนิจจา** ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้, ความไม่มี

^{๑๓} อัง. นวก. ๒๓/๓๔๓/๒๑๖.

^{๑๔} พุ. ปฏิ. ๓๑/๓๕๓/๔๖๔.

นิमित คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น, เมื่อบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า **อนิमतนิพพาน** นิพพานที่ไม่มีนิमित.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ชื่อว่า **ปัญจันธ์เป็นทุกข์** หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย, เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ก็ทำที่ตั้งของปัญจันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน, นิพพานของท่านผู้พิจารณาดังนี้ ก็เรียกว่า **อัปณินทนิพพาน** นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง.

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวดคือทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้, เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดังกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น. แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุรุธททอาจารย์ได้ยกเป็นหลักประมวลเป็น ๔ คือ จิตเจตสิก รูป นิพพาน. ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเรา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แต่พระพุทธมารดาในเทวโลกขึ้นดาวดึงส์. ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกันในเรื่องนี้, ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน, แต่ว่าไม่ได้แสดงอภิธรรม แสดงพระสูตร ๆ หนึ่ง. อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา **อภิธรรมในมหายาน** นั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา, แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ, ที่ของมหายานว่าเป็นคำอธิบายนั้นก็เข้าเค้าเพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า คำอธิบายพระธรรม, เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเราที่เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้า และจำแนกอธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง, และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน, ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรม ก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมาก ดังเช่นที่กล่าวมาแล้ว. เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

พระราชที่แปด

ภสกลาวัน ไกล่สูงสูมารคิระ

ปัญหาในอริยภูมิ

พระราชที่ ๘ ของพระพุทธเจ้า. พระอรธกถาจารย์ซึ่งได้เขียนคัมภีร์อรธกถา ในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาว่างได้แล้วประมาณ ๑,๐๐๐ ปีเศษ ได้เขียนเอาไว้ว่า* พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศน์อภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาที่เทพยดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดไตรมาส ในวันมหาปวารณาออกพรรษา ก็ได้เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มายังเมืองมนุษย์ที่ นครสังกัสสะ ได้มีหมู่มนุษย์ทุกชั้น ตั้งตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดิน ได้ไปร้อเฝ้ารับการเสด็จลงมาของพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก, เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จลงมาแล้ว ก็ได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลตั้งตั้งแต่ภูมิชั้นต้นชั้นต่ำ จนถึงภูมิชั้นสูง, เมื่อทรงตั้งปัญหาถามในภูมิชั้นใด บุคคลผู้ได้ภูมิชั้นนั้นแล้วก็ตอบปัญหานั้นได้ แต่ก็ไม่อาจจะตอบปัญหาที่สูงกว่าภูมิของตนได้, ได้ตรัสถามเรื่องจนถึงภูมิของพระอัครสาวกเบื้องขวาคือพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบได้, แต่เมื่อทรงได้ตั้งปัญหาถามในชั้นพุทธภูมิที่สูงกว่าภูมิของพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบไม่ได้, ที่ตอบไม่ได้นั้น ก็เพราะไม่ทราบพระพุทธร้อยาคัยว่า จะมีพระพุทธร้อยาคัยให้ตอบโดยนัยไหน.

ท่านยกตัวอย่างปัญหาที่ถามในพุทธภูมิว่า “บุคคลผู้ที่มีธรรมะอันนับ คือพิจารณารู้ตลอดแล้ว (หมายถึงพระอเสขบุคคล คือพระอรหันต์) กับบุคคลผู้ที่ยังเป็นเสขะ (คือยังต้องศึกษาอยู่ หมายถึงท่านผู้บรรลุมิพระโสดาบันขึ้นมา จนถึงภูมิของพระอนาคามี) บุคคลสองจำพวกนี้มีความประพฤติเป็นอย่างไร”

ปัญหานี้พระสารีบุตรไม่ทราบพระพุทธร้อยาคัยว่า มุ่งจะให้ตอบในนัยไหน แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานนัย มุ่งจะให้ตอบในนัยของชั้นใด พระสารีบุตรก็เกิดปฏิภาณขึ้นจึงตอบได้.

ข้อที่ท่านเอาไว้ที่นี่ก็น่าฟังอยู่เหมือนกัน ในการตอบปัญหานั้นจำเป็นต้องรู้ นัย คือ ความประสงค์ของปัญหาหรือของผู้ถาม เมื่อตอบให้ถูกต้องตามความประสงค์ก็เป็นอันใช้ได้ ดังปัญหาธรรมะ

* ยมกปาฏิหาริย วตถุ ฌมมปท. ๖/๘๕-๘๘.

ว่า คนดีนั้นคือคนอย่างไร ก็กว้างมาก ถ้าจะตอบยกเอาธรรมะในนวกวาทมาก็ได้เกือบจะทุกข้อ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องพิจารณาให้ความประสงค์ของผู้ถามหรือของปัญหาว่า มุ่งจะให้ยกเอาธรรมข้อไหนขึ้นมาตอบ และเมื่อตอบให้ถูกต้องความประสงค์ได้ก็เป็นอันใช้ได้ ตอบชนิดเดียวก็ใช้ได้ แต่ถ้าตอบผิดความประสงค์ยกเอาธรรมะมาตอบทั้งเล่ม บางทีก็ไม่ได้เหมือนกัน นี่ยกเป็นตัวอย่าง เพราะฉะนั้น เมื่อมาถึงปัญหาที่เป็นพุทธภูมิ พระสารีบุตรก็จะต้องได้นัย และเมื่อได้นัยแล้วก็ตอบได้.

อาจารย์ผู้ใดหนึ่งก็ไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรว่า เป็นผู้ที่มีปัญญามาก เป็นผู้ที่สามารถจะปฏิบัติ ธุระแห่งพระองค์ได้ และท่านได้เล่าว่าได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่ง^๒ ยกย่องพระสารีบุตรมีความว่า

ได้มีตาสกณะหนึ่งประพตติพรตอยู่ในป่า มีอาจารย์เป็นผู้อบรมสั่งสอนหมู่ตาสกัณหหลาย บรรดาศิษย์เหล่านั้น ได้มีศิษย์ผู้หนึ่งเป็นผู้ฉลาด และได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้าศิษย์ทั้งหลาย คราวหนึ่ง หัวหน้าศิษย์คนนั้นก็ได้ลาอาจารย์ พาคณะศิษย์หมู่หนึ่งไปอยู่ในละแวกบ้าน ฝ่ายอาจารย์ก็เกิด อาพาธขึ้น และเมื่อใกล้จะถึงมรณะ ศิษย์ทั้งหลายก็ได้ถามอาจารย์ว่า อาจารย์บรรลุธรรมอะไรบ้าง อาจารย์ ก็ตอบว่า “นิตหนึ่งก็ไม่มี”.

พวกศิษย์ได้ยินดังนั้นก็เสียใจว่า อาจารย์ไม่ได้บรรลุธรรมอะไรเลย เมื่ออาจารย์ถึงมรณะ แล้วก็ไม่ได้ทำสักการะแก่ศพ ฝ่ายศิษย์ผู้เป็นหัวหน้า เมื่อกลับมาแล้ว ได้ทราบข่าวอาจารย์ถึงมรณะ และได้ทราบเรื่องที่หมู่ศิษย์ได้ฟังปฏิญญาของอาจารย์เมื่อใกล้จะตาย และก็พากันไม่นับถือไม่ สักการะศพ จึงได้ชี้แจงอธิบายว่าอาจารย์บรรลุ **อรุปรมาณชั้นที่ ๓**

อรุปรมาณชั้นที่ ๑ นั้น มีอารมณ์ว่า *อากาศไม่มีที่สุด* ซึ่งว่าอรุปรคือไม่มีรูปก็เพราะกำหนด อากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ในอากาศนั้นไม่มีรูปอะไร เมื่อจิตแน่วแน่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่า ได้อรุปรที่ ๑.

อรุปรที่ ๒ นั้น มีอารมณ์ว่า *วิญญานไม่มีที่สุด* คือว่ารู้ไม่มีที่สุด อากาศไม่มีที่สุดเท่าใด รู้ก็ ออกไปไม่มีที่สุดเท่านั้น และในตัวรู้ก็ไม่มีอะไรอีกเหมือนกัน คือไม่มีรูปอะไร เมื่อตั้งต้นด้วยอากาศ ที่ไม่มีรูปอะไร รู้ที่สูงขึ้นไปซึ่งแผ่ออกไปไม่มีที่สุด ก็ไม่มีรูปอะไรอีกเหมือนกัน เมื่อจิตแน่วแน่อยู่ใน อารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรุปรที่ ๒.

อรุปรที่ ๓ นั้น มีอารมณ์ว่า *น้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิตหนึ่งก็ไม่มี* เพราะเมื่อเลื่อนขึ้นมาจาก ชั้นที่ ๑ และชั้นที่ ๒ ซึ่งไม่มีรูปอะไรอยู่ในอากาศ อยู่ในตัวรู้ ฉะนั้น เมื่อจะเน้นค้นลงไปว่ามีอะไร อยู่บ้าง ก็ไม่มีอะไรทั้งนั้น จึงได้กำหนดลงไปว่าน้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิตหนึ่งก็ไม่มี เมื่อจิตแน่วแน่ อยู่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรุปรที่ ๓.

ส่วน **อรุปรที่ ๔** นั้น จิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์ที่ไม่มีอะไร คือไม่มีรูปอะไรยิ่งขึ้น สัญญา คือ ความกำหนดหมายก็ไม่ต้องใช้อะไร เพราะไม่มีอะไรจะกำหนด ก็อ่อนลงไป เวทนาจี้อ่อนลงไป

^๒ ขุ. ชา. ๒๗/๓๒/๑๔: ปโรสหัสสชาดก ชาดก. ๒/๒๕๔.

เพราะไม่มีอารมณ์อะไรที่จะมาก่อเวทนา รูปอะไรน้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี จนถึงขั้นที่เรียกว่ามีสัญญา ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ คือว่ามีอยู่บ้าง แต่ไม่พอจะใช้อย่างปรกติ จะเรียกว่าไม่มีก็ได้ จะเรียกว่ามีก็ได้ คล้าย ๆ กับเกือบจะหลับ หรือว่าเกือบจะดับลงไป แต่ก็ไม่หลับไม่ดับ นี้เรียกว่าเป็นรูปที่ ๔.

พิจารณาดูใน **โสฬสปัญหา** ท่านที่มุ่งจะบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ถ้าจะเล่นทางสมาธิให้ได้ฌานก็มักจะดำเนินมาถึงขั้นที่ ๓ คือ น้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี และก็จับบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ไม่ไปถึงขั้นที่ ๔ พิจารณาดูถ้าไปถึงขั้นที่ ๔ แล้ว จิตจะอ่อนกำลังเต็มที่ คือว่านามธรรมนั้นเป็นกำลังของจิต นามธรรมอ่อนลงไปทุกที ไม่พอจะใช้พิจารณาอะไรให้เกิดความรู้.

ถ้าจะดำเนินไปอยู่ถึงขั้นที่ ๔ ก็ต่อออกไปอีกขั้นหนึ่งเรียกว่า **นิโรธสมาบัติ** เข้านิโรธ คือ เข้าดับ ซึ่งเป็นขั้นที่ ๙ นักรูปฌาน ๔ และอรุณ ๔ และนิโรธคือดับไปอีกหนึ่งก็เป็น ๙.

ดับอะไร ก็คือดับสัญญาดับเวทนา หมตนามธรรมทั้งหมด ก็คงไม่ต่างอะไรกับหลับสนิท ซึ่งท่านแสดงว่า พระอรหันต์ พระปัจเจกโพธิ ได้เข้านิโรธสมาบัติ คือเข้ารูปฌานอรุณฌาน มาโดยลำดับ จนถึงขั้นนิโรธสมาบัตินี้ ในบางครั้งบางคราว และอย่างนานก็เข้านิโรธถึง ๗ วัน โดยปรกติ ท่านแสดงไว้แบบนี้ แต่ก็ไม่ใช่ทำเสมอ ต้องการพักนาน ๆ ก็เข้านิโรธเป็นบางครั้งบางคราว.

ศิษย์ที่เป็นหัวหน้าจึงได้ชี้แจงว่า อาจารย์บรรลुरुูปขั้นที่ ๓ ไม่ใช่จะไม่บรรลुरुคณวิเศษอะไรเลย เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวสรรเสริญไว้ว่า

“ถึงคนจะมาประชุมกันกว่าพันคน แต่ที่ไม่มีปัญญา พวกคนคร่ำครวญอยู่ตั้งร้อยปีก็ตาม คน ๆ เดียวที่มีปัญญารู้เนื้อความของภพชาติ ประเสริฐกว่า”

ในตอนที่ได้เสด็จลงจากดาวดึงส์ ท่านได้แสดงอภินิหารไว้มาก เป็นต้นว่าพาดบันไดลงมาจากชั้นดาวดึงส์ถึงเมืองสังกัส และอภินิหารนี้ได้เป็นที่เชื่อถือกันมาตลอดเวลาช้านาน เมื่อหลวงจีน **ฟาเหียน** กับ **ถังซำจั๋ง** ไปอินเดีย และได้เขียนจดหมายเหตุไว้ ก็ได้เล่าถึงความเชื่อถือในอภินิหารเหล่านี้.

ได้เคยถามบางท่านว่า ในฝ่ายมหายานเคยมีถอดความเรื่องนี้ไว้บ้างหรือไม่ ก็ได้รับตอบว่า ยังไม่เคยมีใครถอดความเรื่องนี้ไว้แต่อย่างไร ก็แสดงกันไปหรือว่าเชื่อกันไปอย่างนั้น แต่ก็ฟังได้อย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงเมืองสังกัสนั้น ในคราวหนึ่งหรือหลายครั้ง และประชาชนก็ได้มีศรัทธาเลื่อมใสกันเป็นอันมาก.

เรื่องที่เล่าว่า ได้ทรงตั้งปัญหาถามบุคคลทุกภูมิชั้นนั้น ก็แสดงว่าได้มีการสนทนาธรรมะกันอย่างกว้างขวาง และในตอนนั้นก็เล่าถึงอภินิหารเรื่อง **พระเจ้าเปิดโลก** หมายความว่ามนุษย์เห็นเทวดาเห็นสัตว์นรก เทวดาก็เห็นมนุษย์เห็นสัตว์นรก สัตว์นรกก็เห็นมนุษย์เห็นเทวดา แปลว่า เห็นกันตลอดหมด ตามนี้ก็เข้าใจง่าย ๆ ว่าได้มีการแสดงธรรมที่เป็นส่วนเหตุและแสดงธรรมที่เป็นส่วนผล อันจะพึงได้รับทุกภูมิทุกชั้น ดังที่เล่าว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลทุกภูมิชั้น ตั้งแต่ชั้นต้น ชั้นต่ำ จนถึงชั้นพุทธภูมิ ซึ่งเป็นขั้นที่จะต้องทรงตอบเอง หรือว่าประทานนัยให้พระสาวกเป็นผู้ตอบ.

ความเชื่อถือเรื่องเสด็จลงจากเทวโลกนี้ได้มีมาตั้งแต่เก่าแก่ เมื่อครั้งสร้างพระพุทธรูปเริ่มแรก ก็ได้มีพระพุทธรูปปาง **เทโวโรหณะ** แปลว่า *เสด็จลงจากเทวโลก* และความเชื่อนี้ก็ยังได้แผ่เข้ามาในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลาย ดังที่มีนิยามใส่บาตรวันเทโว คือวันออกพรรษา ในบางแห่ง เช่น นครปฐม วันออกพรรษานั้นนิมนต์พระจากวัดต่าง ๆ ไปรวมกันอยู่บนเนินองค์พระ และประชาชนก็มาตั้งขันใส่บาตรกันข้างล่างสองข้างทาง พระก็เดินลงมาจากเนินองค์พระปฐม ดูเป็นเดินมาจากบันไดสูง ๆ แล้วก็ใส่บาตร มีนิยามกันมาทุกปี เรียกว่า ใส่บาตรวันเทโว หรือเทโวโรหณะ เสด็จลงจากดาวดึงส์.

เมืองลังก้านี้ในอรรถกถาธรรมบทว่า ไกลจากเมืองสาวัตถี ๓๐ โยชน์ แต่ว่าเมื่อรวมระยะทางในบัดนี้ ประมาณ ๒๗๐ ไมล์ ก็ใกล้เคียงกันกับจำนวนที่ให้ไว้ว่า ๓๐ โยชน์นั้น.

เหตุที่ไม่ทรงเหยียบผ้าขาว

พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงพรรษาที่ ๘ ได้เสด็จไปจำพรรษาที่เภสกลาวัวที่อยู่ชานเมืองสูงสูมารคิระในภคคชนบท **ภคคชนบท** นั้น เป็นรัฐอิกรัฐหนึ่ง ซึ่งในสมัยนั้น **โพธิราชกุมาร** ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอุเทน (แห่งแคว้นวังสะซึ่งมีนครหลวงชื่อว่าโกสัมพี) เป็นผู้ครองฉะนั้น จึงน่าจะขึ้นอยู่กับ **รัฐวังสะ** ของพระเจ้าอุเทน โพธิราชกุมารซึ่งเป็นผู้ปกครอง ก็ทำนองไปครองฐานะเป็นเมืองลูกหลวง.

เมืองหลวงของภคคชนบทนี้ชื่อว่า **สูงสูมารคิระ** แปลว่า *เมืองที่เป็นเนินจระเข้ สูงสูมาระ* แปลว่า *จระเข้ คิระ* แปลว่า *เนินหรือเขา* มีเรื่องเล่าไว้ว่า เมื่อสร้างนครนั้น ได้มีจระเข้ร้องในท่วงน้ำแห่งหนึ่งซึ่งไม่ไกล จึงได้ถือเอาเสียงจระเข้ที่ได้ยินร้องในเวลาสร้างเมืองนั้นมาตั้งเป็นชื่อเมืองว่า **สูงสูมารคิระ**.

ส่วน **เภสกลาวัว** ที่อยู่ชานเมืองนั้น คำว่า **เภสกลา** มติหนึ่งว่าเป็นชื่อยักษ์ผีซึ่งเป็นผู้สิงสถิตอยู่ที่บ้านนั้น อีกมติหนึ่งว่า **เภสกลา** แปลว่า *ไม้สีเสียด เภสกลาวัว* ก็แปลว่า *ป่าไม้สีเสียด* แต่รวมความก็เป็นชื่อของวนะแห่งนั้น.

พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาอยู่ที่วนะ อันชื่อว่าเภสกลานั้น ได้มีเรื่องเกิดขึ้นในสมัยที่ประทับอยู่ ณ ที่แห่งนั้น ที่ควรจะเล่าก็คือ **โพธิราชกุมาร** ซึ่งเป็นผู้ครองแคว้นนั้นได้สร้างปราสาทใหม่สำเร็จขึ้นองค์หนึ่งชื่อว่า **โกกนุทปราสาท** ยังไม่ไปประทับ จึงทรงส่งมหาดเล็ก ชื่อว่าสัทธชิคาบุตร มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปเสวยที่ปราสาทสร้างใหม่ พระพุทธเจ้าพร้อมกับภิกษุสงฆ์ก็ทรงรับอาราธนา และเมื่อได้เวลาในวันรุ่งขึ้น ก็ได้เสด็จไปยังปราสาทของพระราชกุมารพร้อมกับภิกษุสงฆ์ พระราชกุมารได้ให้บุผ้าขาวที่บันไดขึ้นปราสาท ตั้งแต่บันไดขั้นแรกขึ้นไปโดยตลอด เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึง พระราชกุมารก็ได้ทรงมาต้อนรับที่หน้าปราสาท และได้ขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินนำหน้า พระองค์ก็เสด็จตามหลัง พระพุทธเจ้าเสด็จไปถึงชั้นบันไดปราสาท

นั้นแล้ว ก็ทรงหยุดไม่ให้เสด็จขึ้น พระราชกุมารก็กราบทูลอัญเชิญให้เสด็จขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง พระราชกุมารได้กราบทูลถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็จึงได้ทอดพระเนตรไปที่พระอานนท์ พระอานนท์ ก็ได้ทูลแก่พระราชกุมารว่า พระตถาคตไม่ทรงเหยียบผ้าขาว ขอให้พระราชกุมารให้เก็บออกเสีย พระราชกุมารจึงให้เก็บผ้าขาวออก พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จขึ้นสู่ปราสาท พระราชกุมารก็ได้ทรงอังคาส อาหารถวาย พระพุทธเจ้าเสวยเสร็จแล้วก็ทรงอนุโมทนาแล้วก็เสด็จกลับ” เมื่อเสด็จกลับแล้ว ก็มี พระพุทธบัญญัติห้ามภิกษุเหยียบผ้าขาว แต่ว่าต่อมาก็ทรงผ่อนให้เหยียบผ้าขาวที่เขาปูไว้สำหรับ ต้องการจะให้พระเหยียบเป็นมงคลได้.

ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า^๔ พระราชกุมารได้ทรงอธิษฐานพระหทัยว่า ถ้า พระพุทธเจ้าทรงเหยียบผ้าที่พระองค์ให้ปูไว้ก็จะได้อโอรส เพราะไม่มีพระโอรสพระธิดา และยังได้เล่า ถึงนายช่างที่สร้างปราสาทของโพธิราชกุมารไว้ว่า เมื่อได้สร้างปราสาทจนจะเสร็จ พระราชกุมารก็ให้ เอาคนล้อมไว้ ไม่ให้นายช่างออก เพราะกำหนดไว้ว่า เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะฆ่านายช่างเสีย เพื่อไม่ให้ ไปสร้างที่อื่นให้เหมือนกัน ฝ่ายนายช่างรู้ก็แสร้งว่า ทำยังไม่เสร็จก็ขอเบิกเอาไม้และสิ่งต่าง ๆ ตามที่ ต้องการเข้าไปสร้างนกยนต์ไว้บนชั้นบนของปราสาท เมื่อสร้างปราสาทเสร็จแล้วก็หาวิธีนำบุตรภริยา ขึ้นนกยนต์นั้น และบินหนีไปสร้างเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง และก่ตั้งตนเป็นผู้ครองเมืองนั้น ชื่อว่า **กัฏฐวาหนะราชา**.

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วนะแห่งนี้ ก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแห่งสุราปานวรรคที่ ห้ามไม่ให้ภิกษุก่อไฟผิง.

อีกเรื่องหนึ่ง^๕ ได้มีคฤหบดีผู้หนึ่งชื่อว่า **นกุลปิตา** พร้อมกับภริยาได้เป็นผู้เลื่อมใสใน พระพุทธเจ้าเป็นอันมาก พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า สามภรรยาทั้งคู่นี้ได้มีความรักพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างบุตร และได้เรียกพระพุทธเจ้าว่าบุตร ในคราวหนึ่ง นกุลปิตาได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้กราบทูลว่าตนเป็นผู้แก่เฒ่ามากแล้ว จะไม่ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ได้เนื่องนิตย์ เพราะ ฉะนั้น ก็ขอให้พระองค์ทรงโอวาทอนุศาสน์ เพื่อจะให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุขตลอดกาลนาน.

พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสโอวาทโดยย่อว่า “กายนี้ซึ่งเป็นรังโรคเป็นของอาดูร คือกระสับกระส่าย เมื่อบุคคลบริหารกายนี้อยู่ด้วยความพินิจพิจารณา ถ้าไม่หลงไม่เขลา จะพึงรับรองว่ากายนี้ไม่มีโรค แม้ครู่หนึ่งก็หาได้ไม่ เพราะฉะนั้น ก็ให้ศึกษาว่า เมื่อกายอาดูรคือกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาดูร คือกระสับกระส่าย ให้คฤหบดีศึกษาดังนี้.”

ฝ่ายนกุลปิตานั้น เมื่อได้สดับพระพุทธโอวาทโดยย่ออย่างนั้น ก็ได้ไปหาพระสารีบุตร ขอให้ ท่านอธิบายความให้พิสดาร ท่านพระสารีบุตรก็ได้อธิบายความให้ฟังโดยความว่า

^๔ โพธิราชกุมารสูตร ม.ม. ๑๓/๔๔๐/๔๘๖-๘.

^๕ โพธิราชกุมาร วตฎ ฐมมปท. ๖/๑-๖.

^๕ ส. ขนธ. ๑๗/๑/๑-๕.

“บุคคลที่มีกายกระสับกระส่าย มีจิตกระสับกระส่ายด้วยนั้นอย่างไร คือบุคคลที่ไม่ฉลาดรู้
 ธรรมชาติของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในสัพปุริสธรรม ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร
 วิญญาณ โดยความเป็นตน หรือว่าเห็นตนว่ามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือเห็นรูป
 เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน หรือว่าเห็นตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณนั้น
 จึงเป็นผู้ที่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ รูป เวทนา สัญญา
 สังขาร ญาณเป็นของเรา เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ แปรปรวน
 เปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจขึ้น
 เพราะความแปรปรวนนั้น อย่างนี้ชื่อว่ามียกายกระสับกระส่ายด้วย มีจิตกระสับกระส่ายด้วย ส่วน
 บุคคลผู้ที่มีกายกระสับกระส่าย แต่มีจิตไม่กระสับกระส่ายอย่างไร คือบุคคลผู้ที่ไม่ฉลาดรู้ธรรมชาติ
 ได้รับการแนะนำดีในสัพปุริสธรรม ไม่เห็นเหมือนอย่างนั้น จึงไม่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็น
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ เป็นของเรา เมื่อเป็นเช่นนั้น
 เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร ญาณ แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงไม่เกิดความโศกเป็นต้นขึ้น
 อย่างนี้ชื่อว่ามียกายกระสับกระส่าย แต่ว่ามีจิตไม่กระสับกระส่าย”.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำ
 ลาพระสงฆ์เป็นภาษาบาลี และโปรดฯ ให้มาอ่านลาพระสงฆ์ที่พระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ฯ ก็ได้ทรง
 เก็บความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ มาทรงประพันธ์เป็นคาถาไว้บทหนึ่งว่า

อาตุรสมิมปิ เม กายเ

จิตต์ น เหสุตาดุรั

เอวั ลิกขามิ พุทธสส

สาสนานาคตี กร

แปลว่า “เมื่อกายของเราแม้อาตุรกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาตุร เรากะทำตามศาสนาของ
 พระพุทธเจ้า คีภาอยู่ดังนี้”.

พระราชพิธีเก่า

กรุงโกสัมพี

พระพุทธรูป

ในพระราชพิธี ๔ ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี รัฐวังสะหรือวัสสะ. แต่โดยปรกติเมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกในชนบทมณฑลต่าง ๆ ได้ทรงปฏิบัติเป็นอาชิตกกิจ คือกิจที่ทำอยู่เสมอตั้งแต่ต้นมา ท่านได้เล่าถึง **พุทธจาริก** คือการเสด็จเที่ยวพุทธดำเนินไปของพระพุทธเจ้าไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมณฑลคือ ในชนบทมณฑลใหญ่ ต้องใช้เวลามาก เมื่อออกพรรษาแล้วได้วันหนึ่ง ตรงกับการนับของไทยคือวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ก็เสด็จออกจากที่จำพรรษาในพรรษาที่ผ่านมาใหม่ ๆ นั้น แล้วก็เสด็จจาริกเรื่อยไปใช้เวลา ๔ เดือน ถึงวันเข้าพรรษาใหม่ก็หยุดอยู่ประทับจำพรรษา.

๒. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมณฑลคือในชนบทที่เป็นมณฑลขนาดกลาง ๆ เมื่อออกพรรษาในวันกลางเดือน ๑๑ แล้ว ก็ประทับอยู่ที่นั่นอีก ๑ เดือน หรือบางที่เลื่อนออกพรรษาไปอีก ๑ เดือน คือไปออกพรรษาทำปวารณาในวันกลางเดือน ๑๒ วันรุ่งขึ้นซึ่งตรงกับวันแรมค่ำ ๑ ของไทย จึงเสด็จเที่ยวจาริกไป ใช้เวลา ๘ เดือน จึงหยุดจำพรรษา

๓. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในอันติมณฑล มณฑลที่เล็กไปกว่าหรือใช้น้อยกว่า ก็ยังประทับอยู่ ณ ที่จำพรรษาจนถึงกลางเดือนอ้าย รุ่งขึ้นตรงกับวันแรมค่ำ ๑ เดือนอ้าย จึงเสด็จจาริกไป ใช้เวลา ๗ เดือนก็ประทับจำพรรษา

และข้อที่ทรงปฏิบัติเป็นอาชิตกกิจทั่วไปนั้น ก็คือทรงทำปฏิสันถารต้อนรับอาคันตุกะ เช่น ภิกษุที่มาจากทิศต่าง ๆ ทรงแสดงธรรมตามเรื่องที่เกิดขึ้น และทรงบัญญัติสิกขาบทตามเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น ในขณะที่เสด็จจาริกไปนั้น ถ้าบางคราวต้องการจะเสด็จจาริกไปด่วน ๆ ก็ทรงดำเนินด้วยพระบาทวันหนึ่งเป็นเวลามาก ๆ เช่น มีพระพุทธประสงค์จะเสด็จไปโปรดผู้ที่มีอุปนิสัยจะได้ตรัสรู้พระธรรมโดยรีบด่วน แต่ถ้าโดยปรกติก็เสด็จไปโดยไม่รีบด่วน วันหนึ่ง ๆ เสด็จด้วยพระบาทหนึ่งในสี่ของโยชน์ หรือว่ากึ่งโยชน์ หรือว่าหนึ่งในสามของโยชน์ หรือว่าโยชน์หนึ่ง.

พระพุทธกิจ ที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นประจำวันนั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. ปุเรภัตตกิจ *กิจในเวลาก่อนภัตต์* ได้แก่ เสด็จออกแต่เช้าทรงทำสรีร์กิจ เสด็จออกบิณฑบาต ตลอดจนถึงเสวยภัตตอาหาร ทรงทำอนุโมทนาแสดงธรรม แล้วเสด็จขึ้นพระคันธกุฎี คือ กุฎีที่ประทับ แต่ยังไม่เข้าไปข้างใน ในคำบอกวัตรแสดงไว้ว่า **ปุพฺพณฺเฑ ปิณฑฺยาตมฺย เสด็จออกบิณฑบาตในเวลาเช้า.**

๒. ปัจฉาภัตตกิจ *กิจในเวลาภายหลังภัตต์* คือ เมื่อเสด็จขึ้นพระคันธกุฎีดังกล่าวแล้ว ก็ประทับเบื้องหน้าพระคันธกุฎี ให้โอวาทภิกษุสงฆ์ที่มาเฝ้า เสด็จเข้าพระคันธกุฎีประทับตามพระประสงค์ ทรงใช้พระญาณตรวจดูโลกในทุติยภาคคือส่วนที่สองของวัน จนถึงในตติยภาค คือส่วนที่สามของวัน คือเวลาเย็น เสด็จไปยังธรรมสภา ซึ่งมีมหาชนมารอเฝ้าอยู่ ก็ทรงแสดงธรรมโปรดเป็นกาลยุดต์ คือเหมาะแก่กาล หรือสมัยยุดต์ เหมาะแก่สมัย เมื่อยุดต์ด้วยกาลก็ส่งบริษัทกลับ ในคำบอกวัตรได้ผูกเป็นบาทคาถาไว้ว่า **สายณฺเฑ ธมฺมเทสนํ ทรงแสดงธรรมในเวลาเย็น.**

๓. ปริมยามกิจ *กิจในยามต้นของราตรี* คือ แบ่งกลางคืนออกไปเป็น ๓ ยาม ๆ ละ ๔ ชั่วโมง ในยามต้นของราตรีนี้ ทรงสงฆ์ถ้ามีพระพุทธรูปจะทรงสงฆ์ ประทับที่บริเวณพระคันธกุฎี ภิกษุทั้งหลายก็เข้าเฝ้าทูลถามปัญหาต่าง ๆ บ้าง ขอแก้มัจฉฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ได้ประทานพระโอวาทต่าง ๆ ตามควร จนสมควรแก่เวลา ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลลากลับ ในตอนนี้มีคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า **ปโทเส ภิกฺขุโอรฺวาทํ ให้โอวาทแก่ภิกษุในเวลาหัวค่ำ.**

๔. มัชฌิมยามกิจ *กิจในเวลามัชฌิมยาม* คือยามกลางของราตรี ได้แก่ แก้ปัญหาของเทพดาที่แสดงว่า เทพดามาเฝ้าและกราบทูลถามปัญหาในตอนมัชฌิมยาม ในคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า **อฑฺฒรตฺเตยฺเว เทวปญฺหนํ แก้ปัญหาของเทวดาในเวลาครึ่งคืน**

๕. ปัจฉิมยามกิจ *กิจในยามท้ายของราตรี* แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนที่หนึ่งเสด็จจงกรม คือ ทรงดำเนินไปและกลับเป็นการผลัดเปลี่ยนพระอิริยาบถ ส่วนที่สองทรงบรรทม ส่วนที่สามคือเวลาใกล้รุ่ง ก็ทรงตรวจดูโลกด้วยพระญาณ ในคำบอกวัตรได้ว่าไว้ว่า **ปจฺจุเสว คเต กาลे ภพฺพาภพฺเพว โลกนํ ตรวจดูสัตว์ผู้สมควรจะโปรด และผู้ที่ไม่สมควรจะโปรด ในเวลาใกล้รุ่ง.**

พระพุทธกิจทั้ง ๕ ประการนี้ ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นประจำวัน.

ส่วนพระสาวกทั้งหลายนั้น ได้ถือเป็นอาจิณฺนกิจคือกิจที่ประพฤติเป็นประจำอยู่ คือได้พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าจากชนบทต่าง ๆ ปีหนึ่งสองครั้ง คือ ก่อนเข้าพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อเรียนกัมมัญญาน และออกพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อกราบทูลคุณที่ได้บรรลุ และเพื่อเรียนกัมมัญญานให้ยิ่งขึ้นไป เพราะในตอนนั้นได้มีพระสาวกมากขึ้น และได้จำพรรษาอยู่ในชนบทต่าง ๆ มากด้วยกัน จึงได้มีนิยามถือเป็นอาจิณฺนวัตรว่า ในปีหนึ่งก็หาโอกาสมาเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยปรกติก็ ๒ ครั้ง และถ้ามาไม่ได้ก็สังคิษย์เข้ามาและสังคิษย์ให้ถวายบังคมพระพุทธเจ้าแทนตน การเข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง ปีหนึ่งสองครั้งดังกล่าวนี้ หรือว่าแม้เพียงครั้งเดียว เป็นการจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับในเวลานั้น เพราะ

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม และได้ทรงบัญญัติพระวินัยอยู่เรื่อย เมื่อได้เข้ามาประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็จะได้ทราบว่า พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอะไรไปแล้วบ้าง ได้ทรงบัญญัติพระวินัยอะไรไปแล้วบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องกับพระธรรม พระวินัย ถ้าละเอียดไม่เข้ามาประชุมกันเฝ้าก็จะไม่ทราบ และเมื่อไม่ทราบก็ปฏิบัติไม่ถูก ทำให้การปฏิบัติไม่สม่ำเสมอ.

เป็นธรรมเนียมที่พระพุทธเจ้า ได้จาริกในชนบทต่าง ๆ เมื่อออกพรรษาแล้วตามที่กล่าวมา ฉะนั้น เมื่อตรวจดูในหลักฐาน จึงปรากฏว่าเมื่อออกพรรษาที่ ๘ แล้ว ก็ได้เสด็จไปยังกรุงโกสัมพีที่เดียว คงเสด็จจาริกไปในชนบทมณฑลต่าง ๆ และก่อนที่จะเสด็จไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี.

รัฐที่มีอำนาจมาก ๔

บ้านเมืองในชมพูทวีปครั้งนั้น แบ่งออกเป็นรัฐต่าง ๆ เป็นอันมากดังที่เล่าไว้ในพุทธประวัติ แต่ว่ารัฐที่มีอำนาจมากในเวลานั้นนับได้ ๔ รัฐ คือ

มครรัฐ เมืองหลวงชื่อว่า **ราชคห** หรือ **ราชคฤห์** พระเจ้าพิมพิสาร ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐโกศล เมืองหลวงชื่อว่า **สาวัตถี** พระเจ้าปเสนทิ ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐวังสะ หรือ **วัสสะ** เมืองหลวงชื่อว่า **โกสัมพี** พระเจ้าอุเทน ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง

รัฐวันตี เมืองหลวงชื่อว่า **อุชเชนี** พระเจ้าปชโชต ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐทั้ง ๔ นี้ มีข้อบาดหมางกันในบางครั้ง แต่ก็กลมเกลียวกัน หรือว่ายับยั้งไม่รบพุ่งกันได้ ในบางครั้ง เพราะมีความสัมพันธ์กันในทางอภิเษกสมรส เช่น พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงได้พระกนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปเป็นพระมเหสี พระเจ้าปเสนทิก็ทรงได้พระกนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารไปเป็นพระมเหสี พระเจ้าปชโชตนั้นในตอนแรกก็ทรงมุ่งหมายจะย้ายพระเจ้าอุเทน แต่ก็มีเรื่องทำให้ต้องทรงเสียพระราชธิดาไปแก่พระเจ้าอุเทน ก็กลายเป็นมีความสัมพันธ์กัน

เสด็จประทับ ณ กรุงโกสัมพี

มูลเหตุที่พระพุทธเจ้าจะไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีนั้น มีเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบท ว่า ที่กรุงโกสัมพี นครหลวงของรัฐวังสะ ได้มีเศรษฐี ๓ คน คือ **โฆสกเศรษฐี ๑ กุกกุฏเศรษฐี ๑ ปาวาริกเศรษฐี ๑** เศรษฐีทั้งสามนี้ได้มีความเลื่อมใสในดาบสคนหนึ่ง ว่ามีจำนวนถึง ๕๐๐ ได้อาราธนาดาบสเหล่านั้นมาพักจำพรรษาอยู่ในกรุงโกสัมพี เศรษฐีทั้งสามก็ผลัดกันทำนุบำรุง ต่อมาดาบสทั้ง ๕๐๐ นั้น ได้ทราบการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า จึงได้มาแจ้งแก่เศรษฐีทั้งสาม ขอให้เฝ้าพระพุทธเจ้า เพราะว่าดาบสเหล่านั้นได้รับปฏิญญาของเศรษฐีทั้งสามไว้ว่า จะได้มาพักจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีตามเคย แต่ในพรรษาที่จะถึงนั้น มีความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี เศรษฐีทั้งสามนั้นจึงได้ขอไปด้วย และขอให้ดาบสเหล่านั้นรอไปพร้อมกัน เพราะตน

จำเป็นจะต้องตระเตรียมสิ่งต่าง ๆ มีพาหนะเกวียนสำหรับเดินทางและเสบียงเป็นต้น ดาบสทั้ง ๕๐๐ ก็ขอล่วงหน้าไปก่อน ให้เศรษฐีตามไปภายหลัง ดาบสเหล่านั้นก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม และขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ฝ่ายเศรษฐีทั้งสามก็ได้เดินทางตามไปภายหลัง เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมและมีความเลื่อมใส ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับอาราธนา เศรษฐีทั้งสามจึงได้กลับไปยังกรุงโกสัมพี ต่างก็ได้สร้างอารามขึ้นคนละหนึ่งอาราม อารามของโสมกเศรษฐี เรียกชื่อว่า **โสมกอาราม** อารามของกุกกุฏเศรษฐี เรียกชื่อว่า **กุกกุฏอาราม** อารามของปาวาริกเศรษฐี เรียกชื่อว่า **ปาวาริกอาราม** เมื่อสร้างอารามเสร็จแล้วก็ได้ส่งข่าวสาส์นไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จจากกรุงสาวัตถีไปสู่กรุงโกสัมพี ประทับอยู่ในอารามของเศรษฐีทั้งสามนั้นผลัดเปลี่ยนกันไปโดยวาระ เศรษฐีทั้งสามนั้น ก็ได้ผลัดเปลี่ยนกันทำนุบำรุงพระพุทธเจ้า และภิกษุสงฆ์.*

พระเจ้าอุเทน

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในกรุงโกสัมพีนี้ ได้มีเรื่องเกิดขึ้นหลายเรื่อง แต่ว่าก่อนที่จะได้แสดงเรื่องเหล่านั้น ก็ควรที่จะได้ทราบประวัติของบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ประวัติที่จะเล่าต่อไปเป็นอันดับแรกก็คือ พระประวัติของพระเจ้าอุเทน.

พระเจ้าอุเทน นี้ มีพระราชประวัติที่โลดโผนและแปลก เมื่อจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ปรากฏเป็นชายหนุ่มผู้หนึ่ง ซึ่งควบคุมช้างป่าเป็นอันมากมาล้อมเมืองโกสัมพี และได้อ้างว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรีดิปะ ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป ได้แสดงหลักฐานคือผ้ากัมพลแดงกับพระธำมรงค์ของพระเจ้าปรีดิปะ เสนาบดีและประชาชน เมื่อได้เห็นวัตถุสองอย่างนี้ก็มีความเชื่อว่า พระเจ้าอุเทนเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรีดิปะ ที่ได้ถูกนกกนำพาเอาไปพร้อมกับพระเทวี เมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์ และเมื่อมีความเชื่อในหลักฐานดั่งนั้น ก็รับรองอภิเษกพระเจ้าอุเทนเป็นพระราชของแคว้นนั้น เหตุที่เกิดขึ้นเมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์นั้นมีเล่าไว้ว่า พระเจ้าปรีดิปะ ซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้าอุเทน กับพระเทวีซึ่งมีพระครรภ์แก่ ได้ประทับทรงสำราญอยู่บนชั้นบนของปราสาท พระเทวีได้ทรงผ้ากัมพลสีแดง และในขณะที่ได้ประทับนั่งทรงพระสำราญอยู่นั้น พระเทวีก็ได้ทรงถอดพระธำมรงค์จากพระราชอังคูลี (นิ้วมือ) มาทรงสวมกับนิ้วพระหัตถ์ของพระนางเอง ในขณะนั้น ได้มีนกใหญ่ชนิดหนึ่ง เรียกว่า นกหัสดีลิงค์ คือใหญ่โตเหมือนอย่างช้าง ได้บินมาเห็นพระเทวีทรงกัมพลแดง ก็คิดว่าเป็นชิ้นเนื้อ ก็บินโฉบลงมาเฉี่ยวเอาพระเทวีไป พระเทวีก็ได้เข้าไปอยู่ในกรงเล็บของนก แต่ก็ทรงฉลาดที่จะไม่ทรงร้องขึ้น เพราะทรงเกรงว่านกจะตกใจในเสียงมนุษย์ ก็จะปล่อยตกลงมา ทรงยอมให้นำไปจนถึงคาคบไม้ต้นไทรใหญ่ นกก็ลงจับที่คาคบไม้ต้นนั้น ซึ่ง

* สามาวตี วตถุ ธรรมบท. ๒/๔๒-๔.

เป็นที่เคยจับเอาสัตว์มากิน มีกระดูกที่อยู่เกือบกลืน พระเทวีก็ได้ทรงร้องขึ้นปรบพระหัตถ์ นกก็ได้ยินเสียงตบพระหัตถ์ และเสียงร้องของคนก็ตกใจบินหนีไป และในค่ำวันนั้น ก็ต้องอยู่บนคาคบไม้ นั้น และประจวบพระครรภ์ ฝนก็ตกหนักตลอดคืน ครั้นเวลารุ่งอรุณพอดีฝนก็หยุด พระนางก็ประสูติพระโอรส จึงได้ประทานพระนามว่า **อุเทน** หมายถึง *เวลาอรุณขึ้น*

ในคืนนั้น ได้มีอาศรมของดาบสองคมหนึ่งอยู่ไม่ไกล และดาบสนั้นก็เคยมาเก็บกระดูกไปต้มฉันในวันนั้น เมื่อดาบสมาเก็บกระดูกตามเคยก็ได้ยินเสียงเด็กร้อง เมื่อมองขึ้นไปเห็นและก็ได้ไต่ถามแล้ว ก็รับเอาพระเทวีและบุตรไปเลี้ยงดูไว้ ดาบสนี้ชื่อว่า **อัลลกับดาบส** เคยเป็นราชาของ **อัลลกรัฐ** เมื่อมีพระชนม์มากขึ้นก็มีความหมายในราชสมบัติ จึงได้สละราชสมบัติเสด็จออกทรงบวชเป็นดาบส มีความรู้มนต์กำใจของช้าง และมีพิณวิเศษอยู่อันหนึ่ง เมื่อติดพิณและร่ายมนต์บทธหนึ่ง ช้างที่พากันมาก็จะวิ่งหนีอย่างไม่เหลือยวหลัง เมื่อติดพิณอีกสายหนึ่งและร่ายมนต์อีกบทธหนึ่ง ช้างก็จะเหลือยวหลังมาดู เมื่อร่ายมนต์อีกบทธหนึ่ง และติดพิณอีกสายหนึ่ง ช้างที่เป็นจำฝูงก็จะเข้ามาหาและคอยยอมให้ขึ้นนั่งบนหลังได้ พร้อมทั้งจะเรียกช้างที่เป็นบริวารให้มาและฟังคำสั่งทุกอย่างว่า จะให้ไปทางไหน

เมื่อพระกุมารเติบโตขึ้น ในคราวหนึ่งพระดาบสก็ได้ดูดาวนักษัตร ก็ได้ตรัสขึ้นว่า พระเจ้าปรันตปะกรุงโกสัมพีสิ้นพระชนม์เสียแล้ว พระเทวีก็ทรงกันแสง พระดาบสจึงถามพระเทวีก็ได้ทรงเล่าความให้ฟัง และก็ได้แสดงว่า พระโอรสควรจะได้พระราชสมบัติ พระดาบสก็รับที่จะจัดการให้สำเร็จให้จงได้ จึงได้สอนมนต์กำหัวใจช้างทั้งสามบพนั้นให้แก่พระราชกุมาร และได้มอบพิณให้ เมื่อพระราชกุมารได้ทรงเรียนจบแล้ว ก็ทรงได้ทดลองมนต์ทั้งสามบพ และติดพิณทั้งสามสายนั้นเป็นที่ประจักษ์ผลดังกล่าวนั้นแล้ว พระเทวีก็ได้ทรงมอบผ้ากัมพลแดงและพระธำมรงค์ให้ พร้อมทั้งทรงบอกชื่อของเสนาบดีเป็นต้นแก่พระราชกุมาร เพื่อนำไปแสดงหลักฐานว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะจริง พระราชกุมารจึงได้ทรงนำหมู่ช้างป่ามาล้อมเมืองและทรงแสดงหลักฐานจนได้รับรองให้อภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นวังสะ^๒

ได้เล่าพระราชประวัติของพระเจ้าอุเทน พระราชาแห่งวังสรรัฐมาแล้ว จะเล่าถึงพระมเหสี ๓ พระองค์ของพระเจ้าอุเทน เพราะมีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประวัติพระพุทธศาสนาด้วย.

พระมเหสีองค์ที่หนึ่งพระนามว่า **สามาวดี** เป็นธิดาบุญธรรมของโสมกเศรษฐี พระนางสามาวดีต้องคนี้เป็นธิดาของเศรษฐีในเมือง **ภัททวดี** แต่ภายหลังเศรษฐีตระกูลนี้ถึงวิบัติ ในตอนสุดท้ายก็วิบัติด้วยโรค ซึ่งเรียกในคัมภีร์ว่า อหิวาตกโรค โรคอย่างนี้เมื่อเกิดขึ้นกล่าวว่า พวกแมลงวันแมลงต่าง ๆ และหนูตายก่อน จนถึงพวกไก่ สุนัข และสัตว์ใหญ่ ๆ ที่เป็นสัตว์เลี้ยงและสัตว์ในบ้านจนถึงคน ผู้ที่ต้องการจะรอดพ้นก็ต้องทิ้งบ้านเรือนหนีไปที่อื่น.

เมื่อโรคเกิดขึ้น เศรษฐีในเมืองภัททวดีนั้นพร้อมกับภริยาและธิดา ก็หนีไปกรุงโกสัมพี เพื่อ

^๒ สามาวดี วตถุ ธมมปท. ๒/๓-๘.

จะไปอาศัยโสมกเศรษฐี ซึ่งเป็นสหายที่ไม่เคยเห็นกัน คือต่างได้ยินชื่อเสียงของกันก็ส่งบรรณาการไปให้แก่กัน นับถือกัน แต่เศรษฐีกับภริยาได้ถึงแก่กรรมที่ศาลาพักคนที่กรุงโกสัมพี จึงเหลือแต่ธิดาธิดาของภักทวดีเศรษฐี ได้ไปขออาหารที่โรงงานของโสมกเศรษฐี ได้พบกับผู้จัดการโรงงานชื่อว่า **มิตตกุฎุมพี** เมื่อผู้จัดการโรงงานได้ถามทราบเรื่อง ก็รับเอาธิดาของภักทวดีเศรษฐีไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม.

โรงงานของโสมกเศรษฐีนั้น โดยปรกติมีเสียงอื้ออึงเพราะคนแย่งกันเข้าแย่งกันออก ธิดาของภักทวดีเศรษฐี จึงได้แนะนำให้ทำรั้วกันและทำประตู ๒ ประตู สำหรับคนเข้าประตูหนึ่ง สำหรับคนออกประตูหนึ่ง เมื่อได้จัดตั้งนี้ การแย่งกันเข้าออกก็หายไป เสียงอื้ออึงจึงได้สงบ เพราะฉะนั้นนางจึงได้ชื่อว่า **สามาวดี** เดิมชื่อว่า **สามา** เมื่อมาแนะนำให้สร้างรั้วขึ้นก็มีคำว่า **วดี** เพิ่มเข้าต่อท้ายชื่อเก่า เพราะวดี แปลว่า **รั้ว** เรียกรวมกันว่า **สามาวดี** หรือ **สามาวดี**.

ฝ่ายโสมกเศรษฐีเคยได้ยินอื้ออึง เมื่อไม่ได้ยินเสียงก็สอบถามว่ายังให้ทานอยู่หรือ ทำไมเสียงจึงเงียบไป เมื่อผู้จัดการโรงงานได้เรียนให้ทราบ พร้อมทั้งได้เรียนให้ทราบถึงเรื่องนางสามาวดี ซึ่งเป็นต้นคิดให้สร้างรั้ว โสมกเศรษฐีจึงได้ขอรับเอานางสามาวดีไปอุปการะ เป็นบุตรบุญธรรมเพราะเป็นธิดาของเพื่อน ต่อมา เมื่อถึงวันมหรสพที่เป็นธรรมเนียมว่ากุลธิดา ที่โดยปรกติไม่ออกไปข้างไหน ก็จะออกไปยังแม่น้ำ และอาบน้ำเล่นน้ำเป็นการเล่นมหรสพ พระเจ้าอุเทนได้ทอดพระเนตรเห็น ก็ทรงเกิดความเสียดใจ ทรงขอเข้าไปทรงตั้งไว้เป็นพระมเหสี

พระมเหสีองค์ที่ ๒ พระนามว่า **वासुहतता** เป็นพระราชธิดาของ **พระเจ้าปชโชต กรุงอุชเชนี** เรื่องที่พระเจ้าอุเทนจะได้พระนางवासुहतตานั้น มีว่า พระเจ้าปชโชตได้ทรงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงโกสัมพี ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ มีสมบัติมาก แต่พวกเสนาบดีทั้งหลายได้ทูลคัดค้านว่า พระเจ้าอุเทนได้ทรงมีมนต์ที่เรียกช้างได้ และมีพานะแข็งแรง มีกำลังมั่นคง การยกกองทัพไปตีจะไม่สำเร็จ และก็ได้ทูลแนะนำว่า พระเจ้าอุเทนทรงโปรดช้าง เพราะฉะนั้น ก็ให้สร้างช้างยนต์ให้ใหญ่และให้มีคนอยู่ในท้องได้ แล้วชักช้างยนต์นั้นให้เดินไปเดินมา กับวางกำลังพลล้อมไว้ พระเจ้าปชโชตก็ทรงปฏิบัติตาม.

พรานป่าได้เห็นช้างยนต์นั้น ก็มาทูลพระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ทรงยกกองทัพออกออกไปเพื่อจะจับช้าง เมื่อไปพบช้างยนต์แต่ไกล ก็ทรงรำยมนต์เรียกช้าง แต่ว่าช้างยนต์นั้นก็ไม่ฟังมนต์เดินหนีไป พระเจ้าอุเทนก็ทรงม้าวิ่งตามช้างไปแต่พระองค์เดียว จนเข้าไปในที่ที่มีกำลังพลของฝ่ายกรุงอุชเชนีชุมนุมอยู่ พระเจ้าอุเทนก็ถูกทหารของกรุงอุชเชนีล้อมจับไปได้ แล้วก็นำไปถวายพระเจ้าปชโชต พระเจ้าปชโชตก็โปรดให้ช้างไว้ และก็ฉลองชัยชนะด้วยการทรงดื่มสุราบาน.

พระเจ้าอุเทนเมื่อถูกขังอยู่หลายวัน ก็รับสั่งขึ้นว่า จับข้าศึกมาได้แล้วก็ควรจะปล่อยหรือควรประหารเสีย ทำไมจึงทิ้งไว้แบบนี้ คนก็ไปทูลพระเจ้าปชโชต พระเจ้าปชโชตก็เสด็จมาที่คุมขัง และได้รับสั่งว่าจะปล่อย แต่ให้พระเจ้าอุเทนบอกมนต์ให้ พระเจ้าอุเทนก็ทูลว่าจะบอกถวายได้ แต่ว่า

พระเจ้าปชโชตต้องทรงไหว้ครูเสียก่อน พระเจ้าปชโชตก็ไม่ทรงยอมที่จะทรงไหว้พระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงยอมบอกมนต์ให้ พระเจ้าปชโชตก็ตรัสว่าถ้าไม่บอกก็จะฆ่า พระเจ้าอุเทนก็ทูลตอบว่า ฆ่าก็ฆ่า เพราะพระเจ้าปชโชตนั้น ในบัดนี้ก็ทรงเป็นใหญ่แห่งสรีรกาย แต่ก็ไม่ทรงเป็นใหญ่ของจิต พระเจ้าปชโชตจึงได้ทรงคิดว่า ทำอย่างไรจึงจะให้พระเจ้าอุเทนทรงบอกมนต์ได้ ทรงนึกถึงพระราชธิดาก็รับสั่งขึ้นว่า ในพระราชวังนี้ได้มีผู้หญิงหลังค่อมอยู่คนหนึ่ง จะให้หญิงหลังค่อมนี้มาเรียนมนต์และก็จะให้ไหว้ แต่เราก็จะต้องกันมานไว้ ให้เรียนกันอยู่ภายในมาน พระเจ้าอุเทนก็ทรงยินยอม พระเจ้าปชโชตก็เสด็จไปหาพระราชธิดา และได้ตรัสบอกว่าได้มีบุรุษข่อยเปลี้ย จนถึงกับต้องเดินถัดไปเหมือนอย่างหอยสังข์เดินอยู่คนหนึ่ง รूमนต์จับข้าง จะให้พระราชธิดาไปเรียนมนต์นั้นแล้ว ให้มาบอกแก่พระองค์ เมื่อจะเริ่มเรียนต้องไหว้ครู แต่ต้องไหว้อยู่ภายในมาน พระราชธิดาก็ทรงยินยอม.

ได้มีการจัดให้มีการเรียนมนต์โดยกันมานไว้ พระราชธิดาก็เรียนอยู่ภายในมาน พระเจ้าอุเทนก็ทรงบอกอยู่ภายนอกมาน วันหนึ่ง พระราชธิดาทรงเรียนมนต์ ก็ไม่อาจที่จะจำได้ พระเจ้าอุเทนกริ้ว ก็รับสั่งขึ้นว่า

“ปากของเจ้าหนานัก จะท่องบ่นมนต์เท่านี้ก็ได้ เจ้านางค่อม !”

พระราชธิดาก็กริ้ว เพราะถูกเรียกว่าค่อม ก็รับสั่งขึ้นมา

“เจ้าคนโรคเรื้อน ! ทำไม่จึงมากล่าวขึ้นเช่นนั้น”

เมื่อต่างกริ้วซึ่งกันและกันดังนี้แล้ว ก็เลิกมานขึ้น และเมื่อต่างทรงเห็นซึ่งกันและกันก็เลยเกิดเรื่องอื่นขึ้นแทน เรื่องการเรียนมนต์ก็เป็นอันยุติลงเพียงแค่นี้.

มนต์จับใจข้างนั้นไม่เหมือนอย่างมนต์ที่จับใจคน เรื่องนี้ได้มีพระพุทธรักษาติดรั้วว่า “ยังไม่ทรงเห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่จะครอบงำจิตบุรุษได้ยิ่งไปกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของหญิง” และในทางตรงกันข้าม ก็มีพระพุทธรักษาติดรั้วอีกว่า “ยังไม่ทรงเห็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อื่น ที่ครอบงำจิตของหญิงได้ยิ่งไปกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของบุรุษ.”

เมื่อเรื่องเป็นเช่นนั้น พระเจ้าอุเทนกับพระนางवासลุตตดา ก็คิดอ่านที่จะพากันหนี เมื่อพระราชบิดาได้รับสั่งถามว่าเรียนมนต์ไปได้แค่ไหน พระราชธิดาก็ทูลว่าเรียนไปได้เท่านั้นเท่านี้ และเมื่อจะจบมนต์จำจะต้องไปเก็บโอสถตามสัญญาของดาวฤกษ์ เพราะฉะนั้น ก็ขอพระราชทานพาหนะข้างฝีเท้าเร็ว กับขอพระราชทานอนุญาตที่จะออกไปนอกเมืองได้ทุกเวลา พระราชบิดาก็ทรงอนุญาต ต่อมาวันหนึ่งพระเจ้าปชโชตเสด็จออกไปประพาสภายนอกเมือง พระเจ้าอุเทนกับพระนางवासลุตตดาก็ขึ้นพาหนะข้างพากันหนีไป และได้บรรจุเงินบรรจุทองใส่กระสอบขึ้นข้างไปด้วย เมื่อพระเจ้าปชโชตทรงทราบ ทรงสั่งให้ทหารติดตาม พระเจ้าอุเทนก็ทรงเทกระสอบเงิน และต่อมาก็ทรงเทกระสอบทองลง พวกผู้คนก็พากันแย่งเงินแย่งทอง พระเจ้าอุเทนก็หนีออกไปได้จนเข้าถึงเขตเมืองโกสัมพี

แล้วก็ได้ทรงตั้งพระนางวาสุตตดาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง.

องค์ที่ ๓ ชื่อว่า **มาคันทิยา** องค์นี้มีเรื่องเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามาก เป็นธิดาของพราหมณ์ในรัฐกุรุอยู่ใกล้กันนั้น และท่านแสดงว่า นางมาคันทิยานี้มีรูปร่างงดงามมาก บิดาไม่ปรารถนาจะยกให้แก่ใคร ต้องการจะยกให้บุคคลผู้ที่มีลักษณะเป็นมหาบุรุษ ต่อมาบิดาได้พบพระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จไปยังแคว้นกุรุ นั้น ได้เฟงพิศพระลักษณะเห็นว่าประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะ ก็มีคุณสมบัติและปรารถนาที่จะยกลูกสาวของตนถวาย จึงได้ทูลให้ทรงทราบความประสงค์ของตน พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ตรัสว่าอย่างไร.

ฝ่ายพราหมณ์ก็รีบไปชวนนางพราหมณ์ผู้ภริยากับธิดา มาอยู่ที่ที่ได้พบพระพุทธเจ้านั้น แต่ว่าไม่ได้พบพระองค์ทรงยืนอยู่ ณ ที่นั้น พบแต่รอยพระบาท พราหมณ์ก็บอกแก่นางพราหมณ์ผู้ภริยาว่า นี่แหละเป็นรอยเท้าของบุรุษผู้นั้น นางพราหมณ์ได้พิจารณาดูรอยเท้า ก็เห็นว่ารอยเท้านี้ไม่ใช่รอยเท้าของบุคคลผู้บริโศกคาม จึงได้บอกแก่นางพราหมณ์ผู้สามี พร้อมทั้งได้แสดงลักษณะของรอยเท้าไว้โดยความว่า

รอยเท้าของคนที่ยังมีราคะเป็นรอยเท้ากระโหียง รอยเท้าของคนที่มีโทสะเป็นรอยเท้าที่มีลักษณะสั้นบีบ รอยเท้าของคนหลงมีลักษณะที่กดลง ส่วนรอยเช่นนี้เป็นรอยเท้าของคนที่มีหลังคาเปิดหมายความว่าเป็นคนสิ้นกิเลสแล้ว.

แต่ว่าพราหมณ์ไม่เชื่อ จึงได้พยายามเดินตามหา ก็ได้พบพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับอยู่ในที่อีกแห่งหนึ่งที่ใกล้กัน ก็ได้กราบทูลว่า ได้นำธิดามาถวาย พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสที่ท่านแสดงไว้โดยบุคคลาธิษฐานว่า “ได้ทรงเห็นนางตันทา นางอรดี นางราดา ซึ่งเป็นธิดามาร ผู้งดงามอย่างยิ่งก็ยังไม่ทรงพอพระหฤทัย ไฉนจะมาทรงพอพระหฤทัยกับนางธิดาของพราหมณ์นี้ ซึ่งเต็มไปด้วยมุตรแลกรีส.”

นางมาคันทิยาซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ได้ฟังดังนั้นก็มีความโกรธ และผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้าตั้งแต่บัดนั้น ด้วยคิดว่าถ้าพระองค์ไม่ทรงประสงค์นาง ก็บอกว่าไม่ต้องการ ไฉนจึงจะมารับสั่งว่าเต็มไปด้วยมุตรแลกรีส.

ฝ่ายพราหมณ์และพราหมณี ซึ่งเป็นบิดามารดาของนางได้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุและภิกษุณี แต่ก่อนที่จะบวช ก็ได้ฝากนางมาคันทิยาไว้กับลุง ชื่อว่ามาคันทิยะ ต่อมามาคันทิยะผู้เป็นลุง ก็ได้ให้นางมาคันทิยาไปถวายพระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ทรงรับไว้เป็นพระมเหสีอีกคนหนึ่ง.”

ประวัติโฆสกเศรษฐี

อนึ่ง ควรทราบเรื่องของโฆสกเศรษฐีที่เล่าไว้โดยความว่า โฆสกเศรษฐีนั้น ตามประวัติเป็นบุตรของหญิงนครโสภณีนีในกรุงโกลัมพี เมื่อคลอดออกมาแล้ว ก็ได้ถูกให้นำเอาไปทิ้ง เพราะว่าเป็น

๙ สามาวตี วัตถุ ธรรมปท. ๒/๒๗-๔๑.

หญิงนครโสภณีนั้น โดยปรกติเลี้ยงแต่ลูกหญิง แต่ถ้าบังเอิญมีลูกเป็นชายก็ไม่เลี้ยง ได้มีผู้ไปพบเด็กถูกทิ้งไว้ มีกาสนุชล้อมอยู่เป็นอันมาก ก็ได้เก็บเอาไปเลี้ยงไว้.

ในวันนั้น เศรษฐีของนครโกสัมพี ได้ไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินโดยปรกติ ได้พบกับปุโรหิตได้ถามขึ้นว่า ดูดาวฤกษ์บ้างหรือเปล่า เป็นอย่างไรบ้าง ปุโรหิตก็บอกว่าดูเหมือนกัน เศรษฐีก็ถามขึ้นว่ามีเรื่องอะไรบ้าง ปุโรหิตก็บอกว่า เรื่องอะไรอื่นก็ไม่มี แต่ว่าเด็กที่เกิดในวันนี้ จักเป็นเศรษฐีใหญ่ของนคร เศรษฐีได้ฟังดังนั้นก็รีบให้ไปสืบดูว่า ภริยาของตนที่มีครรภ์แก่คลอดหรือยัง ก็ได้รับตอบว่ายังไม่คลอด จึงได้ใช้ทาสีชื่อว่ากาลิให้ไปเฝ้าคันทาวามีเด็กคนไหนเกิดในวันนี้บ้างหรือไม่ นางกาลิก็เฝ้าคันทาวามี จึงได้ไปพบเด็กที่มีบุคคลผู้หนึ่งเก็บมาเลี้ยงไว้ตั้งกล่าวนั้น จึงได้ขอซื้อมามอบให้แก่ เศรษฐี เศรษฐีเห็นว่าเป็นผู้ชาย จึงตั้งใจไว้ว่า ถ้าลูกของเราคลอดออกมาเป็นผู้หญิง ก็จะตบแต่งให้เป็นภริยาสามีกัน แต่ถ้าลูกของตนเกิดมาเป็นผู้ชาย ก็จะฆ่าเด็กนี้เสีย.

ต่อมาภริยาของเศรษฐีก็คลอดบุตรออกมาเป็นชาย เศรษฐีจึงคิดที่จะฆ่าเด็กที่ซื้อมานั้น ได้ใช้ให้นางกาลินำเอาเด็กไปวางที่ประตูคอกโค เพื่อว่าในตอนเช้าเมื่อโคออกจากคอกก็ได้เหยียบเด็ก แต่ครั้นถึงเวลาโคออกจากคอก โคที่เป็นหัวหน้าฝูงก็ได้ไปยืนคล่อมเด็กไว้ ให้โคตัวอื่น ๆ เดินหลีกไปเด็กจึงรอดได้ นางกาลิก็ต้องนำเด็กกลับมา.

เศรษฐีก็ใช้วิธีใหม่ให้นำเด็กไปวางไว้ที่ทางเกวียน เพื่อจะให้เกวียนที่ออกแต่เช้ามีตบดทับไป แต่เมื่อถึงเวลาที่เกวียนออกในเวลาเช้ามีตบ โคที่เทียมเกวียนคันทาวามี เมื่อไปถึงที่นั้นก็สลัดแอกออก และเมื่อได้ถูกเทียมเข้าใหม่ ก็หยุดนิ่งไม่ยอมไป จนเวลาเช้าขึ้น คนขับเกวียนซึ่งเป็นหัวหน้าของหมู่เกวียนนั้นจึงได้เห็นเด็ก แล้วก็เก็บเด็กไป นางกาลิต้องไปตามซื้อเอาเด็กนั้นคืนมาใหม่.

คราวนี้เศรษฐีใช้ให้เอาไปทิ้งบนกอไม้ในป่าช้าผีดิบ ต้องการจะให้สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้นที่มากินศพทำร้าย แต่เมื่อเอาเด็กไปทิ้งแล้ว ก็ไม่มีสัตว์อะไรทำร้าย คนเลี้ยงแพะได้ไปเห็นเข้าก็ได้เก็บเอาเด็กนั้นไปเลี้ยง ฝ่ายนางกาลิได้กลับมาบอกเศรษฐี เศรษฐีก็ให้นางกาลิไปซื้อเอาเด็กนั้นกลับมาอีก.

คราวนี้เศรษฐีได้ให้นางกาลิเอาไปโยนภูเขาทิ้ง เมื่อนางกาลิได้นำเด็กไปโยนภูเขาทิ้ง เด็กก็ผจญไปตกบนกอไม้ที่คลุมอยู่บนกอไม้ใหญ่ คนตัดไม้ได้เพื่อนำไปจักสาน ไปพบเข้าก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้ เศรษฐีได้ทราบก็ให้นางกาลิไปซื้อเอากลับมาอีก ฝ่ายเด็กก็โตขึ้นโดยลำดับ.

คราวนี้เศรษฐีได้คิดการให้โหดร้ายยิ่งขึ้น คือได้ไปพบกับนายช่างหม้อ บอกว่าได้มีอวชาตบุตรอยู่คนหนึ่ง จะส่งมา เมื่ออวชาตบุตรนั้นมาแล้ว ก็ให้นายช่างหม้อจับฟันเสียให้เป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่ แล้วใส่ลงไปในตุ่ม แล้วเอาเข้าเผาในเตาเผาหม้อ จะให้รางวัลให้คุ้มค่าในภายหลัง นายช่างหม้อก็รับคำ เศรษฐีจึงได้เรียกเด็กโสมสกะและสั่งให้ไปพบนายช่างหม้อ ให้นำคำไปว่าตามที่สั่งให้ทำกิจไว้อย่างหนึ่งนั้นจงทำให้สำเร็จ โสมสกะจึงได้เดินไปเพื่อจะไปยังบ้านของนายช่างหม้อ ก็พอดีไปพบเอาบุตรของเศรษฐีเอง ซึ่งกำลังเล่นขลุ่ยอยู่กับเพื่อน บุตรของเศรษฐีนั้นเล่นแพ้มาเป็นอันมาก จึง

ขอให้โสมสกะช่วยเล่นแก้ เพราะว่าเป็นผู้ชำนาญในการเล่นชนิดนี้ โสมสกะก็อ้างว่าได้รับคำสั่งให้ไปหานายช่างหม้อ บุตรของเศรษฐีก็รับว่าจะไปแทน โสมสกะก็กำชับว่าต้องบอกตามที่พ่อได้สั่งไว้ มิฉะนั้น ก็จะเป็นการผิดคำสั่ง เมื่อลูกของเศรษฐีรับคำสั่งแข็งแรงจึงยอมอยู่เล่นขลุบแทนลูกของเศรษฐี ลูกของเศรษฐีก็ได้ไปยังบ้านของช่างหม้อ และได้้นำคำที่เศรษฐีสั่งไว้บอกแก่นายช่างหม้อ นายช่างหม้อก็จับเอาลูกของเศรษฐีนั้นทำเหมือนอย่างที่เขาได้สั่งไว้.

ในตอนเย็นวันนั้น โสมสกะก็กลับไปบ้าน เศรษฐีถามว่าทำไมจึงไม่ไป โสมสกะก็เล่าให้ฟัง เศรษฐีเมื่อได้ยินดังนั้นก็มีความตกใจเป็นกำลัง ได้รีบไปหานายช่างหม้อ นายช่างหม้อก็รีบออกมาต้อนรับ บอกว่าได้ปฏิบัติตามที่เศรษฐีสั่งไว้เรียบร้อยแล้ว.

เรื่องนี้แสดงว่า การประทุษร้ายแก่บุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นย่อมมีผลสนอง ดังได้มีพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ แปลความว่า

“บุคคลผู้ประทุษร้ายในบุคคลผู้มิได้ประทุษร้าย ผู้ไม่มีอาชญาด้วยอาชญา ย่อมบรรลุดังฐานะทั้ง ๑๐ ฐานะใดฐานะหนึ่งพลันทีเดียวคือ ๑. เวทนาที่เผ็ดร้อน ๒. ความเสื่อม ๓. ความทำลายแห่งสิริระ ๔. อาพาธที่หนัก ๕. ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ๖. อุปสรรคจากพระเจ้าแผ่นดินหรือบ้านเมือง ๗. การกล่าวดูที่ทารุณ ๘. ความเสื่อมสิ้นแห่งญาติทั้งหลาย ๙. ความย่อยยับแห่งโภคะทั้งหลาย ๑๐. ไฟไหม้บ้าน และผู้นั้นเมื่อกายแตกทำลายตายไปแล้วย่อมเข้าถึงนिरยะ คือภพที่ไร้ความเจริญ”

เศรษฐีนั้น แม้จะเสียบุตรไปเพราะการคิดทำลายโสมสกะ ก็ยังไม่ยอมหยุดยั้ง ยังคิดต่อไปอีก จึงได้เขียนหนังสือถึงผู้จัดการเก็บส่วยในหมู่บ้านของเศรษฐีแห่งหนึ่ง สั่งให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้นนำอวชาตบุตรที่ส่งไป แล้วให้ทิ้งไปในหลุมวังจะทำให้เป็นการมิดชิด แล้วจะตอบแทนการกระทำนี้ในภายหลัง ได้ผูกหนังสือนี้ไว้ที่ชายผ้าของโสมสกะเอง สั่งให้โสมสกะเดินทางไป โสมสกะนั้นอ่านหนังสือไม่ออก ก็ไม่ทราบข้อความว่าเขียนอย่างไร โสมสกะได้ขอเสบียงเดินทาง เศรษฐีก็บอกว่าให้มีเพื่อนเศรษฐีอยู่คนหนึ่งในระหว่างทาง ให้ไปพักที่นั่น ไม่ต้องนำเสบียงไป โสมสกะก็เดินทางไป เมื่อไปถึงบ้านของเศรษฐีผู้สหายของเศรษฐีผู้บิดาเลี้ยงก็ได้แวะเข้าไปขอพัก.

ฝ่ายภริยาของเศรษฐีนั้น เมื่อได้สอบถาม ทราบว่าเป็นโสมสกะซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีในกรุงโกสัมพี ก็ยินดีรับรอง และจัดที่ให้พักเป็นที่สุขสบาย ในการจัดรับรองนั้น ก็ได้ใช้ทาสีของธิดาให้เป็นผู้ทำ เมื่อทาสีของธิดาเศรษฐีจัดเสร็จแล้วก็ได้กลับไปทำกิจให้แก่ธิดาเศรษฐี ฝ่ายธิดาเศรษฐีก็ว่ากล่าวเพราะใช้ให้ไปทำกิจอย่างหนึ่งแต่มีวไปชักซ้ายอยู่ ทาสีก็เล่าความให้ฟังว่าโสมสกะซึ่งเป็นเศรษฐีหนุ่มในกรุงโกสัมพีมาพัก และภริยาของเศรษฐีคือมารดาของธิดาเศรษฐีนั้นเป็นผู้ใช้ให้จัดรับรอง.

ธิดาเศรษฐี เมื่อได้ฟังชื่อว่าโสมสกะ ก็เกิดความสนใจและเกิดความพอใจขึ้นทันที ในเรื่องนี้ ได้มีพระพุทธภาษิตบทหนึ่งแสดงไว้ว่า

“ความรักนั้น ย่อมเกิดด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ด้วยบุพเพสันนิวาส ความเคยอยู่ร่วมกันมาแต่ปางก่อน และด้วยการเกื้อกูลกันในปัจจุบัน เหมือนอย่างดอกอุบลอาศัยน้ำและเปือกตมเกิดเจริญขึ้นในน้ำ ฉะนั้น”

เศรษฐีริดาเมื่อเกิดความสนใจโสมกะแล้ว ก็ได้ลอบลงมายังห้องที่โสมกะพัก ได้เห็นโสมกะนอนหลับและเห็นหนังสือที่ผูกอยู่ที่ชายผ้า ก็แกะเอาหนังสือนั้นมาอ่าน เมื่อทราบความในหนังสือนั้นแล้วก็ตกใจว่า โฉนจึงได้โง่เขลาจนถึงผูกหนังสือที่สั่งให้ฆ่าตัวเองมาดั่งนั้น จึงได้ไปเขียนหนังสือขึ้นใหม่ แก้อ้อความเสียใหม่ว่า ให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้น จัดการส่วยและตบแต่งโสมกะกับธิดาของเศรษฐีในบ้านนั้น ให้จัดการปลูกเรือนหอและจัดทรัพย์สินสมบัติให้โดยครบถ้วน.

วันรุ่งขึ้น โสมกะก็เดินทางต่อไปถึงบ้านของผู้จัดการเก็บส่วย ก็ได้ยื่นหนังสือนั้นให้ ผู้จัดการเก็บส่วยก็ได้จัดการให้เป็นไปตามหนังสือที่เขียนไว้ในวันนั้นทุกประการ.

ต่อมา เมื่อเศรษฐีในกรุงโกสัมพีทราบข่าวดั่งนั้นก็ยิ่งมีความเสียใจ เพราะที่คิดว่าจะให้ทำอย่างไรก็ไม่เป็นตามที่คิดสักอย่าง และตนก็ต้องเสียบุตรไปด้วย มีความเสียใจมากขึ้นจนถึงล้มป่วยลง เมื่อป่วยหนักก็ส่งคนไปให้ตามโสมกะมาพบ แต่ตัวผู้ตามมาดั่งนั้นก็มาพบกับภริยาของโสมกะก่อน ภริยาของโสมกะก็รับรอง และเก็บความไว้ ยังไม่บอกแก่โสมกะผู้สามี ต่อมาเมื่อเศรษฐีมีอาการเพียบหนักส่งคนมาให้ตามอีก ภริยาของโสมกะจึงได้บอกแก่โสมกะแล้วได้พากันไปพบ ในขณะที่ยังพบนั้น ภริยาก็ให้โสมกะผู้สามียืนอยู่ที่เท้า ส่วนตนเองยืนอยู่ก่อนมาทางศีรษะของเศรษฐี ฝ่ายเศรษฐีปรารถนาที่จะพูดว่าจะไม่ยกสมบัติให้ แต่ก็พูดออกมาได้ยืนแต่เพียงว่าให้ ภริยาของโสมกะก็รีบแสดงอาการเศร้าโศก ซบศีรษะที่อกของเศรษฐีซึ่งกำลังป่วยหนัก เศรษฐีก็สิ้นชีวิตลงในขณะนั้น.

เมื่อเศรษฐีสิ้นชีวิตแล้ว พระเจ้าอุเทนได้ทรงทราบก็ได้โปรดให้ทำสังกริของเศรษฐี และได้รับสั่งให้โสมกะผู้บุตรของเศรษฐีมาเฝ้าเพื่อจะทรงแต่งตั้งให้เป็นเศรษฐี วันนั้นฝนตกน้ำฝนขังนองท้องพระลานหลวง เมื่อโสมกะเข้าไปเฝ้าก็เดินกระโดดไปบ้าง แต่เมื่อเข้าไปเฝ้าและได้รับพระราชกำหนดว่าจักทรงแต่งตั้งเป็นเศรษฐีก็เดินออกมาโดยรีบร้อย พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตรทางช่องพระเกศ ทอดพระเนตรเห็นดั่งนั้นก็ทรงเรียกเข้าไปอีก รับสั่งถามว่าเมื่อเขาเข้ามากระโดดโลดเต้นเข้ามา เมื่อเขาออกไปเดินออกไปอย่างรีบร้อย เพราะเหตุไร ? โสมกะก็กราบทูลว่า เมื่อตอนที่เข้ามานั้นยังมีได้รับกำหนดฐานันดร ยังเป็นเด็กจึงปฏิบัติอาการอย่างเด็กได้ แต่เมื่อได้รับกำหนดฐานันดรเป็นผู้ใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ต้องแสดงอาการของผู้ใหญ่ พระเจ้าอุเทนก็โปรดว่าเป็นผู้มีสติปัญญา ก็ได้โปรดพระราชทานตำแหน่งเศรษฐีในเวลานั้นทีเดียว.

เมื่อโสมกะเศรษฐีกลับบ้าน ภริยาได้แย้มสรวล เพราะได้คิดว่า โสมกะรอดตายมา เพราะความคิดของตน โสมกะได้เห็นอาการเช่นนั้นก็ได้คาดคั้นถาม ภริยาได้บอกให้ทราบ โสมกะก็ยังไม่เชื่อ ภริยาก็อ้างทาสีที่ชื่อว่ากาลีเป็นพยาน นางกาลีก็ได้แจ้งให้โสมกะทราบโดยตลอด โสมกะเมื่อได้ทราบดั่งนั้นก็มีความสังเวชใจ ได้ตั้งโรงทานบริจาคอาหารเป็นต้นแก่คนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้น คนจัดการโรงทานชื่อว่า **มิตตกฤมพี** และที่โรงทานนี้เอง พระนางสามาวดีได้เข้าไปขออาหารจนถึงโสมกะเศรษฐีได้รับเข้าไปเป็นบุตรบุญธรรมตามที่เล่ามาแล้ว.^๔

^๔ สามาวดี วัตถุ ธรรมปท. ๒/๘-๒๓.

จะได้เล่าเรื่องเกี่ยวแก่พระพุทธรศาสนาในกรุงโกสัมพีต่อไป เมื่อพระพุทธรเจ้าได้เสด็จประทับ จำพรรษาในกรุงโกสัมพีนั้น เศรษฐีทั้งสามมีโสมกเศรษฐีเป็นต้น ได้ถวายเป็นอุปัชฌาย์ผลัดเปลี่ยนกัน โดยตลอด นายช่างดอกไม้ที่เรียกว่านายมาลาการ ชื่อว่า **สุমনะ** เป็นอุปัชฌาย์ คือผู้ช่วยรับทำการ งานของเศรษฐีทั้ง ๓ ได้ขออนุญาตนิมนต์พระพุทธรเจ้าและพระสงฆ์ไปเสวย และฉันภัตตาหารในวัน หนึ่ง และโดยปรกติ พระเจ้าอุเทนได้พระราชทานมูลค่าดอกไม้ให้แก่พระมหาลีทั้ง ๓ นั้น สำหรับซื้อ ดอกไม้เป็นประจำวัน นางทาสีหรือข้าทูลวงของพระนางสามาวดี ชื่อว่า **ขุชขุชตรา** เป็นผู้มาซื้อ ดอกไม้ของนายสุমনะเป็นประจำ ในวันนั้นเมื่อมาซื้อดอกไม้ นายสุমনะก็ชักชวนให้ช่วยเลี้ยงพระ และฟังธรรมด้วยกันก่อน เมื่อได้ทำการเลี้ยงพระเสร็จแล้ว พระพุทธรเจ้าก็ได้ทรงอนุโมทนา.

ธรรมเนียมอนุโมทนาในสมัยนั้นมีกล่าวไว้ว่า โดยปรกติ เมื่อทายกต้องการจะฟังอนุโมทนา จากพระรูปใด ก็รับบาตรของพระรูปนั้นไว้ และพระรูปอื่นก็กลับไปก่อน พระที่อยู่เพื่ออนุโมทนานั้น ก็กล่าวอนุโมทนา อนุโมทนานั้นก็คือแสดงธรรมนั่นเอง แต่เป็นแสดงธรรมอย่างย่อ ๆ ดังบท อนุโมทนาที่ติดมาใช้สวดในบัดนี้ ก็มีหลายบทที่มีเนื้อความเป็นการแสดงธรรม แต่บทอนุโมทนาที่ แต่งประกอบในภายหลังที่ลังกา เป็นบทให้พรเป็นส่วนมาก.

ในวันนั้น นายสุমনะก็ได้รับบาตรของพระพุทธรเจ้าไว้ แสดงว่ามุ่งจะให้พระพุทธรเจ้าประทับ อยู่อนุโมทนาคือแสดงธรรม พระพุทธรเจ้าก็ได้ทรงแสดงธรรมเป็นการอนุโมทนา นางขุชขุชตราได้ พลอยฟังด้วย ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ในวันอื่น ๆ นางขุชขุชตราได้ยกเอาค่าดอกไม้ไว้ครั้งหนึ่ง แต่ ในวันนั้นได้ซื้อดอกไม้เต็มราคา ได้นำไปมอบแก่พระนางสามาวดี เมื่อได้ถูกซักถามว่าวันนี้ทำไม ดอกไม้จึงมาก นางขุชขุชตราก็รับตามความเป็นจริง และว่าไม่ทำเหมือนอย่างเก่าก็เพราะได้ฟังธรรม ของพระพุทธรเจ้า พระนางสามาวดีก็ขอให้นางขุชขุชตราแสดงธรรมให้ฟัง นางขุชขุชตราก็ขอให้จัด ที่แสดงธรรม และเมื่อได้ชำระกาย แต่งกายสะอาดเรียบร้อยก็ขึ้นที่แสดงธรรม และแสดงธรรมให้ พระนางสามาวดีกับบริวารฟัง พระนางสามาวดีเมื่อได้ฟังธรรมของนางขุชขุชตราที่จำมาจากพระ พุทธรเจ้า ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมพร้อมกับบริวาร ต่อจากนั้น ก็ได้ส่งนางขุชขุชตราไปฟังธรรมจาก พระพุทธรเจ้าและมาแสดงต่อให้ฟังอยู่เนืองนิตย์ เพราะว่าไม่สามารถจะออกไปจากพระราชฐานได้ ต่อมา พระนางสามาวดีก็ได้เจาะห้องที่ตำหนัก เพื่อจะได้คอยดูพระพุทธรเจ้าและพระสาวก เมื่อ เสด็จไปยังบ้านของเศรษฐีทั้ง ๓

ผู้อดทนคือผู้ฝึกตนดีแล้ว

วันหนึ่ง พระนางมาคันทิยาซึ่งได้ผูกอาฆาตในพระพุทธรเจ้าไว้ ได้ขึ้นไปยังตำหนักของพระ นางสามาวดี ได้เห็นช่องที่เจาะไว้ที่ฝาก็ได้ซักถาม จึงได้ทราบว่พระพุทธรเจ้าได้เสด็จมายังนครนี้ ก็ หวนคิดถึงเวรที่ได้ผูกไว้ ก็คิดจะจัดการให้พระพุทธรเจ้าเสด็จออกไปจากนครโกสัมพี, จึงได้ไปเฝ้า พระเจ้าอุเทน ทูลฟ้องว่า พระนางสามาวดีมีพระเหตุร้ายออกห่างเพราะได้เจาะช่องฝา เพื่อจะคอยดู

พระพุทธรเจ้าและพระสาวก พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จขึ้นไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี เมื่อได้ทรงเห็นช่องฝาที่ได้เจาะไว้นั้นก็ไม่มีตรัสว่าอย่างไร กลับตรัสให้ทำช่องหน้าต่างหรือช่องบานพระเกลวไว้เพื่อให้ใช้เปิดเป็นหน้าต่างต่อไป.

พระนางมาคันทิยาเห็นว่าไม่เป็นไปตามที่ต้องการ จึงได้จัดการจ้างพวกชาวเมืองซึ่งเป็นผู้ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ให้คอยตามด่าพระพุทธรเจ้า พวกที่ไม่เลื่อมใสเหล่านั้นก็ได้คอยติดตามพระพุทธรเจ้า และด่าด้วยถ้อยคำที่ยกขึ้นด่าอย่างหยาบคายที่กล่าวไว้ว่ามี ๑๐ ประการ คือด่าว่าเจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นพาล เจ้าเป็นคนหนวก เจ้าเป็นอูฐ เจ้าเป็นโค เจ้าเป็นฟ้า เจ้าเป็นสัตว์นรก เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน สุนัขของเจ้าไม่มี เจ้าหวังทุกคติได้เท่านั้น.

ท่านพระอานนท์ซึ่งได้ติดตามมากับพระพุทธรเจ้า ได้กราบทูลขอให้พระพุทธรเจ้าเสด็จหลีกออกไปจากเมืองนั้น พระพุทธรเจ้าตรัสถามว่าจะให้ไปที่ไหน พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น พระพุทธรเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ก็เมื่อมนุษย์ในเมืองนั้นด่าอีกจะไปที่ไหนอีก พระอานนท์ก็ทูลว่าไปเมืองอื่นอีกจากเมืองนั้น พระพุทธรเจ้าตรัสถามว่า เมื่อถูกด่าในเมืองนั้นอีก จะไปที่ไหนอีก พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น ๆ ต่อไป พระพุทธรเจ้าก็ตรัสว่า จะทำอย่างนั้นไม่สมควร อธิภรณ์นั้นเกิดขึ้นในที่ใด เมื่ออธิภรณ์นั้นสงบไปแล้วในที่นั้น จึงควรที่จะไปในที่อื่น และตรัสถามว่าพวกที่ด่านั้นเป็นใคร พระอานนท์ก็ทูลให้ทรงทราบ จึงตรัสว่า การอดทนเป็นภาระของพระองค์ พวกเหล่านั้นก็จะด่าอยู่ได้ขนาดเจ็ดวันเท่านั้น เพราะว่อธิภรณ์คือเรื่องที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธรเจ้าทั้งหลายไม่ไปเกินกว่าเจ็ดวัน ได้ทรงเปล่งพระพุทธรอุทานขึ้นโดยความว่า เราจักอดทนคำล่วงเกินเหมือนอย่างช้างศึกอดทนศรที่ตกจากแล่งในสงคราม เพราะว่าชนเป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล ชนทั้งหลายย่อมนำพาหนะที่ฝึกแล้วสู่ที่ประชุม พระราชาย่อมประทับพาหนะที่ฝึกแล้ว บุคคลใดเป็นผู้ที่อดทนคำล่วงเกิน บุคคลนั้นชื่อว่า เป็นผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดล้ำมนุษย์ทั้งหลาย ม้าอัสดรที่ฝึกแล้ว ม้าสินธพอาชาไนยที่ฝึกแล้ว มหานาคกญฺฐุขรคือช้างใหญ่ที่ฝึกแล้ว เป็นสัตว์ที่ประเสริฐ แต่ว่าบุคคลผู้ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่านั้น.

พระนางมาคันทิยา เมื่อไม่สามารถจะให้พระพุทธรเจ้าเสด็จออกไปจากเมืองโกสัมพีนันได้ ก็คิดอุบายต่อไป คือได้สั่งไปถึงมาคันทิยะผู้เป็นลุง ให้ส่งโกตายมาให้ตัวหนึ่ง โทเป็นอีกตัวหนึ่ง ในชั้นแรกก็ให้นำโทเป็นมาถวายพระเจ้าอุเทนก่อน และเมื่อเขานำโทเป็นมาถวาย ก็แนะนำพระเจ้าอุเทนให้ส่งไปให้คณะพระนางสามาวดีปรุ้งเครื่อง เมื่อเขาส่งโทเป็นนั้นไป คณะพระนางสามาวดีก็ปฏิเสธ เพราะเป็นผู้ไม่ฆ่าสัตว์ พระนางมาคันทิยาก็ทูลยุแหย่ว่า ให้ลองดูต่อไป ให้ลองส่งโทนั้นไปอีก และสั่งให้จัดการทำภัตตาหารถวายพระพุทธรเจ้า พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งไปอย่างนั้น แต่คราวนี้พระนางมาคันทิยาก็ได้ลอบสั่งให้ส่งโกตายไป พระนางสามาวดีเมื่อได้รับรับสั่งดังนั้น ก็จัดการปรุ้งภัตตาหารถวายพระพุทธรเจ้า พระนางมาคันทิยาทูลยุแหย่ว่าเป็นหลักฐานที่เพียงพอว่า พระนางสามาวดีเอาใจออกห่าง พระเจ้าอุเทนก็ทรงนิ่ง.

พระนางมาคันทิยา เมื่อไม่ได้รับความสำเร็จสมประสงค์ ก็คิดการต่อไป ได้สั่งให้มาคันทิยะ

ผู้เป็นลุงจัดทางพิชส่งมา แต่ว่าให้ถอนเขี้ยวออกเสีย เมื่อได้รับมาแล้วก็จัดการใส่เข้าไปในพินสำหรับติดเรียกข้างของพระเจ้าอุเทนที่โปรดนำติดพระองค์ไปด้วยเสมอ เมื่อถึงวาระที่พระเจ้าอุเทนเสด็จไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี พระนางมาคันทิยาก็ทูลคัดค้านทำนองว่าจะเกิดเหตุร้าย พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงเชื่อฟัง ได้ทรงถือพินคั้นโปรดปรานนั้นนำติดพระองค์ไปยังตำหนักของพระนางสามาวดีด้วย พระนางมาคันทิยาก็ไปด้วย และเมื่อได้เสด็จขึ้นไปบนพระตำหนักนั้นแล้ว พระนางมาคันทิยาก็ลอบเปิดช่องที่พินงูกิเลื้อยออก พระนางมาคันทิยาก็ร้องเอะอะขึ้น ทูลพระเจ้าอุเทนให้ทรงทราบ พระเจ้าอุเทนเมื่อได้เห็นเรื่องเป็นไปได้ถึงเพียงนั้นก็กริ้วพระนางสามาวดี รับสั่งให้เรียกเอาธนูและแล่งทรงธนู เพื่อจะยิงพระนางสามาวดี แต่พระนางสามาวดีก็แผ่เมตตาจิตไปยังพระเจ้าอุเทนและพระนางมาคันทิยา กับสั่งบริวารให้แผ่เมตตาจิตไปด้วยกัน พระเจ้าอุเทนก็ได้ทรงกลับพระหฤทัย ที่กล่าวว่า เป็นไปด้วยอำนาจของเมตตาจิต และเพราะได้ทรงงูลงในพระหฤทัย ก็ได้ทรงขอให้พระนางสามาวดีเป็นที่พึ่งต้านทาน พระนางสามาวดีขอให้ไปเฝ้าพระพุทธรเจ้าและถึงพระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง พระเจ้าอุเทนทรงรับและได้รับสั่งประทานพรแก่พระนางสามาวดี ต่อจากนั้นก็เสด็จไปเฝ้าพระพุทธรเจ้าและนับถือพระพุทธรศาสนา นับถือพระพุทธรเจ้าเป็นสรณะ เมื่อเสด็จกลับมาแล้วก็รับสั่งให้พระนางสามาวดีขอพรที่พระราชทานไว้ พระนางสามาวดีก็ทูลว่าไม่ต้องการพรอย่างอื่น ประสงค์ว่าจักทูลขออนุญาตินิมนต์พระพุทธรเจ้าและพระภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารในพระราชฐาน และทูลขออนุญาติเพื่อจะฟังธรรม พระเจ้าอุเทนทรงอนุญาติแก่พระนางสามาวดี พระนางสามาวดีก็นิมนต์พระพุทธรเจ้าและภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารที่ตำหนัก และทูลขอให้พระพุทธรเจ้าเสด็จมาเนื่องนิตย์ในการเลี้ยงพระนี้ พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จมาทรงร่วมด้วย และได้กราบทูลพระพุทธรเจ้าเชิญเสด็จมาประจำเหมือนอย่างนั้น พระพุทธรเจ้าตรัสว่า ธรรมดว่าพระพุทธรทั้งหลายจะเสด็จไปในที่แห่งเดียวกันนั้นไม่สมควร เพราะว่าชนเป็นอันมากก็ยอมมุ่งหวัง พระเจ้าอุเทนก็ขอให้ทรงมอบหมายแก่ภิกษุสักกรุปหนึ่ง พระพุทธรเจ้าได้ทรงมอบหมายให้เป็นภาระของพระอานนทเถระ ตั้งแต่นั้นพระอานนทเถระ ได้ไปฉันในราชตระกูล ได้แสดงธรรมแก่คณะพระนางสามาวดีอยู่เป็นประจำ.

ฝ่ายพระนางมาคันทิยา เห็นว่าเรื่องที่คิดไว้ไม่สำเร็จทุกครั้ง ก็คิดการที่โหดร้ายยิ่งขึ้น จึงได้ให้ไปตามลุงที่ชื่อว่ามาคันทิยะเข้ามา และเข้าร่วมคิดการที่โหดร้ายไว้ ในวันหนึ่ง เมื่อพระเจ้าอุเทนเสด็จออกไปนอกพระนคร มาคันทิยะผู้เป็นลุงของพระนางมาคันทิยา ก็ตรงไปยังตำหนักพระนางสามาวดี ได้เปิดคลังผ้า นำเอาผ้าต่าง ๆ ออกมาพันเสาตำหนักและบริเวณตำหนักของพระนางสามาวดี เอาน้ำมันราด ได้อ้างรับสั่งของพระเจ้าอุเทนว่าให้ปฏิบัติเช่นนั้น และให้คณะของพระนางสามาวดีเข้าไปรวมอยู่ในตำหนักทั้งหมด เสร็จแล้วก็จุดไฟเผาตำหนัก พระนางสามาวดีกับบริวารได้ถูกไฟคลอกสิ้นชีวิตด้วยกันทั้งหมด

ฝ่ายพระเจ้าอุเทน เมื่อได้ทรงทราบข่าวว่าตำหนักพระนางสามาวดีถูกไฟไหม้ ก็ได้รับเสด็จกลับแต่กลับมาไม่ทัน ต่อมาก็ได้ทรงสอบสวนทราบบุคคลผู้เป็นต้นเหตุและบุคคลผู้ร่วมคิดกระทำการ

อันนี้ ก็ได้โปรดให้จัดการลงโทษจนถึงตายด้วยวิธีการอันร้ายแรงทั้งหมด.

ในขณะที่เกิดเรื่องไฟไหม้ตำหนักคлокพระนางสามาวดีกับบริวารสิ้นชีวิตนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ได้ทรงเปล่งพระพุทธานุชาตินโดยความว่า “โลกมีโมหะเป็นเครื่องผูกพัน ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่สมควร คนพาล มีอุปนิสัยก็เลสเป็นเครื่องผูกพัน ถูกความมืดแวดล้อมย่อมปรากฏเหมือนอย่างเป็นผู้ที่มีความเที่ยงอยู่ ก็เลสเป็นเครื่องกังวลย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ให้เห็นอยู่ตามความเป็นจริง”

เรื่องตอนพระนางสามาวดีถูกไฟคลอกนี้ ท่านเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทด้วยว่า เมื่อจะสิ้นชีวิต พระนางสามาวดีได้สอนให้บริวารเจริญเวทนาปริคคหัมมัญฐาน คือ กัมมัญฐานที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์.^๔

เรื่องในกรุงโกสัมพีที่เล่ามานี้ เล่าตามพระอรรถกถาจารย์ที่เล่าไว้ใน **อรรถกถาธรรมบท** ซึ่งได้แต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณพันปี มีเค้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระบาลีอยู่บ้าง เช่น **โฆสการาม** บ่งว่าเป็นอารามของบุคคลผู้ชื่อว่าโฆสกะสร้างถวายเป็นต้น แต่ว่าเรื่องของโฆสกะเป็นอย่างไรนั้น ยังไม่พบความพิสดารในชั้นบาลี พบแต่ในชั้นอรรถกถาที่เล่ามานั้น บางแห่งก็สองความเป็นเรื่องที่ผูกขึ้นในครั้งหลัง เช่น เรื่องที่เศรษฐีกรุงโกสัมพีเขียนหนังสือสั่งให้ฆ่าตัวเองผูกที่ชายผ้าของโฆสกะไป ในครั้งพุทธกาลนั้น ยังไม่พบเรื่องการเขียนหนังสือ ฉะนั้น เมื่อมาแต่งว่าเขียนหนังสือดั่งนั้น ก็สองว่ารายละเอียดในตอนนั้นก็น่าจะผูกขึ้นในตอนหลัง แต่ว่าเค้าความก็น่าจะมีอยู่ เรื่องพระนางสามาวดีถูกไฟคลอกมีในหลักฐานชั้นบาลี คือตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระพุทธานุชาติน ดังคำแปลนั้น ก็ได้เล่าเรื่องราวทำไมพระพุทธเจ้าจึงเปล่งพระพุทธานุชาตินนั้นไว้ด้วย.^๕

เรื่องที่เกิดขึ้นดั่งที่เล่านี้เป็นเครื่องแสดงว่า บุคคลทุก ๆ คนแม้จะได้มีโอกาสเกิดทันพระพุทธเจ้าได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้บรรลุนิพพานตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูง แต่ก็ต้องเป็นไปตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ พระพุทธเจ้าจะทรงช่วยให้บุคคลพ้นจากผลของกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้ค้นหาได้ไม่ ทรงช่วยได้แต่ในด้านทรงแสดงธรรมเพื่อให้บุคคลเว้นจากบาป บำเพ็ญกุศลและชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วจนถึงทำจิตของตนให้หลุดพ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงช่วยได้อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงปรากฏว่าหลายครั้งที่ได้ทรงทราบว่า ผู้นั้นผู้นี้จะได้รับผลของกรรมจนถึงสิ้นชีวิต ก็ได้รับเสด็จไปทรงแสดงธรรม โปรดให้ได้ศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือว่าได้ดวงตาเห็นธรรมก่อน และเมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลผู้นั้นก็ได้ชื่อว่ามีที่พึ่งของจิตใจเป็นอย่างดี ถึงจะต้องได้รับผลของกรรมอย่างร้ายแรงจนถึงสิ้นชีวิตก็ดี แต่ก็เป็นผู้ที่มีคติคือที่ไปในทางดี, พระพุทธเจ้าย่อมทรงช่วยได้โดยประการนี้.

และในเรื่องของพระนางสามาวดีนี้ท่านได้เล่าไว้ว่า เพราะพระนางกับบริวารได้ประกอบบาปกรรมไว้ในอดีตชาติ คือได้จุดไฟเผาพระปัจเจกพุทธเจ้าที่กำลังเข้านิโรธสมาบัติ ในชั้นแรกท่านนั่งเข้านิโรธสมาบัติอยู่ที่กองหญ้า ไม่เห็นท่าน คิดแต่เพียงจะจุดไฟเผากองหญ้าเท่านั้น เมื่อจุด

^๔ สามาวดี วตถุ ธรรมบท. ๒/๔๖-๕๙.

^๕ ขุ. อ. ๒๕/๒๐๕/๑๕๗.

ไฟเผาอกหญ้าแล้วจึงได้เห็นท่าน คิดกันว่าเมื่อเรื่องเกิดขึ้นถึงเพียงนี้แล้วก็เผาเสียเลย จึงได้เอาพิน มาสูมเข้าแล้วก็จุดเผา แต่ท่านแสดงว่าพระอรหันต์เข้านิโรธสมาบัตินั้นไม่เป็นอันตรายเพราะไฟ หรือ เพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงมิได้เป็นอันตราย แต่บาปกรรมที่ทำไว้นั้นก็ส่งผลให้พระ นางสามาวดีกับคณะได้ถูกไฟเผาในชาติต่อ ๆ มา.^๗

ส่วนโฆสกเศรษฐีนั้น ท่านก็เล่าบุรพกรรมไว้โดยความว่า ครั้งหนึ่งได้เกิดทุกข์ภัยขึ้นใน อัลลกับปรีรัฐ บางพวกก็กล่าวว่าเกิดอหิวาตกโรคขึ้น คนเข็ญใจผู้หนึ่งชื่อว่า **โกตุหลิเก** พากรียาซึ่งมี บุตรอ่อนหน่อออกไปมุ่งจะไปกรุงโกสัมพี เมื่อเดินทางไปนั้น เสบียงทางก็หมด เมื่อเกิดความหิวไทย อ่อนกำลังลง นายโกตุหลิเกก็คิดจะทิ้งบุตร ภริยาก็คอยห้ามไว้ไม่ยอมให้ทิ้งแต่ก็ได้ลอบทิ้ง ภริยา เมื่อทราบเข้าก็เก็บเอาไป บุตรจึงต้องถูกทิ้งแล้วก็ถูกเก็บเอาไปหลายครั้ง จนในที่สุดก็ถึงแก่ความ ตายในระหว่างทาง เมื่อเดินทางมาถึงหมู่บ้านหนึ่ง นายโคบาลผู้หนึ่งกำลังประกอบพิธีมงคลเกี่ยวกับ โคนม เมื่อได้เห็นคนเดินทางทั้งคู่ นั้น มีความทุกข์ยากลำบากหิวไทย เกิดความสงสารก็ต้อนรับ เลี้ยงดู เมื่อเลี้ยงดูคนเดินทางทั้งสองนั้นเสร็จแล้ว นายโคบาลจึงได้บริโภคอาหารด้วยตนเอง ได้ปั้น ข้าวปายาสให้แกนางสนัขซึ่งอยู่ในที่ใกล้ นายโกตุหลิเกเห็นนางสนัขได้รับเลี้ยงดูด้วยอาหารวิเศษ เช่นนั้น ก็คิดว่านางสนัขนี้มีบุญ ได้กินอาหารดี ๆ เช่นนี้เสมอ ในคืนวันนั้น นายโกตุหลิเกได้ บริโภคอาหารกินส่วน เพราะได้ออดอยากมาเป็นเวลาหลายวันก็ถึงแก่กรรม ท่านว่าเข้าไปเกิดใน ท้องสุนัข นางสนัขคลอดลูกออกมาเป็นสุนัขตัวผู้ นายโคบาลก็เลี้ยงดูไว้เป็นอันดี และให้คอยไปรับ ไปส่งพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ลูกสุนัขนั้นก็ไปรับไปส่ง และได้ทำหอนพระปัจเจกพุทธเจ้า ในการรับและการส่ง จนมีจิตคุ้นเคยสนิทสนมกับพระปัจเจกพุทธเจ้า ในตอนนี้ท่านได้แสดงว่า ธรรมดาว่าสัตว์ดิรัจฉานนั้น โดยปรกติเป็นสัตว์ที่ชื่อตรงคือว่าโกงไม่เป็น แต่ว่ามีมนุษย์ทั้งหลายนั้น โดยมากคิดอย่างหนึ่งพูดอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “**สิ่งที่มีชั้นเชิงมากก็คือ มนุษย์ สิ่งที่ดีนั้นก็คือสัตว์เลี้ยง**” เมื่อสุนัขนั้นตาย ท่านกล่าวว่าไปเกิดเป็นเทพบุตร แต่ว่าบริโภค กามคุณเกินขนาด จึงได้จุติลงมา ไปเกิดในท้องของหญิงนครโสภณีนีในกรุงโกสัมพีที่ตั้งที่เล่ามานั้น และท่านกล่าวว่าเทพดาที่จุตินั้นด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ

๑. **สิ้นอายุ** หมายความว่าทำบุญไว้มาก ก็อยู่ในเทวโลกจนถึงกำหนดอายุและก็เกิดในชั้น สูง ๆ ขึ้นไป.

๒. **สิ้นบุญ** คือว่าทำบุญไว้น้อย เมื่อสิ้นบุญนั้นแล้วก็ต้องจุติในระหว่าง.

๓. **สิ้นอาหาร** หมายความว่า ตื่นในกามคุณ หรือว่าตื่นสวรรค์ หรือว่าบริโภคกามคุณ อย่างหนัก จนลืมนิโรคอาหาร ก็ต้องจุติเหมือนกัน และ

๔. **โกรธ** หมายความว่า ริษยาในสมบัติของผู้อื่น ไม่อดทนสมบัติของผู้อื่น เมื่อเกิดความ

^๗ สามาวดี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๖๐-๑.

โกธรรักษาขึ้น ดังนี้ก็ต้องจัด.”

เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องประกอบ ส่วนพระเจ้าอุเทนนั้นมีเรื่องเล่าว่า ได้เคยพบกับ **พระปิณฑโกลการทวาชะ** ได้ตั้งปัญหาถามท่าน ท่านก็ตอบจนพระเจ้าอุเทนทรงเลื่อมใส.

มีเรื่องแสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีว่า เมื่อท่านพระปิณฑโกลการทวาชะได้อยู่ที่โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี พระเจ้าอุเทนได้เสด็จเข้าไปหาท่าน ได้รับสั่งตั้งปัญหาถามท่านว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่ม ๆ เหล่านี้ ซึ่งยังมีผมดำสนิทอยู่ในวัยเจริญคือปลุ่มวัย ไม่เรjingสนุกในกามทั้งหลาย ยอมประพฤติพรหมจรรย์อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิต.”

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งถามต่อไปว่า “จิตเป็นธรรมชาติที่โลเลเหลวไหล บางคราวก็เกิดโลกธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปุณแม่ บางคราวก็เกิดโลกธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปุณพี่น้องหญิง บางคราวก็เกิดโลกธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปุณธิดา ฉะนั้น จะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอื่นอีก.”

ท่านพระปิณฑโกลการทวาชะก็ทูลตอบว่า “พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พวกเธอจงมาพิจารณา กายนี้ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องล่างแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุครอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น นี้ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่มทั้งหลายเหล่านี้ ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ตลอดชีวิต.”

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งซักต่อไปว่า “พวกภิกษุที่อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา แล้วนั้นก็กระทำไม่ได้ไม่ยาก แต่พวกภิกษุผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต มีได้อบรมปัญญา ข้อนั้นก็กระทำได้ยาก ในบางคราวคิดว่าจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอสุภะ แต่ก็กลับเห็นเป็นสุภะไปเสีย ฉะนั้น จะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอย่างอื่นอีก.”

ท่านพระปิณฑโกลการทวาชะก็ทูลว่า “พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พวกเธอจงมามีสติคุ้มครอง ทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย คือเห็นรูปด้วยจักขุ ได้ยินเสียงด้วยโสตะ สูดกลิ่นด้วยฆานะ ลิ้มรสด้วยชิวหา ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้เรื่องด้วยใจ ก็อย่าถือเอาโดยนิमितคือว่ารอบถือ อย่าถือเอาโดยอนุพยัญชนะคือว่าแยกถือ จงปฏิบัติเพื่อความสำรวมอินทรีย์เหล่านั้น ที่จะมิให้บาปอกุศลธรรมมีความยินดียินร้ายเป็นต้นครอบงำได้ จงรักษาอินทรีย์เหล่านี้ จงถึงความสำรวมในอินทรีย์เหล่านั้น นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย.”

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งรับรองถ้อยคำของท่านพระปิณฑโกลการทวาชะว่า “เมื่อปฏิบัติมีความสำรวมอินทรีย์อยู่ตั้งนั้น ก็สามารถที่จะไม่เรjingกีฬาในกามทั้งหลาย อยู่ประพฤติพรหมจรรย์บริบูรณ์ บริสุทธิ์ได้ตลอดชีวิต” และได้รับสั่งถึงพระองค์เองว่า “แม้พระองค์เอง ในสมัยที่มีได้ทรงรักษา กายมิได้ทรงรักษา วาจา มิได้ทรงรักษาจิต มิได้ทรงตั้งพระสติ มิได้ทรงสำรวมอินทรีย์ เวลาเสด็จเข้าไปภายในบุรี ก็ยังเกิดโลกธรรมครอบงำอย่างเหลือเกิน แต่ในสมัยที่มีการรักษา กายเป็นต้น ตั้งสติ

^๗ สามวาที วตถุ ธรรมปท. ๒/๘-๑๓.

สำรวมอินทรีย์เข้าไปภายในพระนคร โลกธรรมทั้งหลายก็ไม่สามารถจะครอบงำพระองค์ได้” ได้ทรงประกาศความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แสดงพระองค์ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ แสดงพระองค์เป็นอุपाสิกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิตจำเดิมแต่นั้น^๙

เรื่องที่เล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีนี้ จะเกิดขึ้นก่อนหรือทีหลังเรื่องพระนางสามาวดีทราบไม่ได้ แต่เรื่องพระนางสามาวดี ตอนที่เล่าถึงพระนางสามาวดีทูลให้พระเจ้าอุเทนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะนั้น มีในชั้นนอรตถกถา ยังไม่พบในชั้นพระบาลี เพราะฉะนั้น จึงได้มีบางท่านแสดงว่า พระเจ้าอุเทนได้ทรงพบกับพระปิณฑโกลการทวารชะ และได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก่อนแล้ว.

สาราณียธรรมสูตร

เรื่องในพรพราหมณ์ที่ ๙ ของพระพุทธเจ้าที่แสดงมาแล้วนั้น เกี่ยวแก่ฝ่ายอาณาจักร ส่วนที่เกี่ยวข้องแก่ฝ่ายพุทธจักร ก็มีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับความแบ่งแยกของคณะสงฆ์ แต่จะยังไม่เล่าเรื่องเหล่านั้น จะนำมาแสดงเฉพาะ **สาราณียธรรมสูตร** ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ในขณะที่ประทับอยู่ ณ **โฆสิตาราม** กรุงโกสัมพี ฉะนั้น จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **โกสัมพียสูตร**^{๑๐} โดยความก็คือสาราณียธรรมสูตร นั้นเอง.

ใจความในพระสูตรนั้นว่า ภิกษุทั้งหลายจะอยู่ด้วยกัน ควบคุมกันอยู่เป็นอันดี ไม่วิวาทกัน มีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มีเอภิกภาพ คือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เนื่องมาจากต่างมีความรักเคารพกันและกัน จะมีความรักเคารพกันและกัน ก็จะต้องปฏิบัติในธรรมที่ยังกันและกันให้ระลึกถึงกัน ด้วยความรักเคารพ ๖ ประการอันเรียกว่า สาราณียธรรม คือ : ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรมให้เป็นสาธารณบริโภค คือบริโภคร่วมกัน ๕. มีศีล คือความประพฤติเสมอกัน ๖. มีทัญญู คือความเห็นที่นำออกจากทุกข์สม่าเสมอกัน ธรรมทั้ง ๖ ประการนี้จะอธิบายเฉพาะ ๒ ข้อหลัง.

ศีลสามัญญตา

ข้อว่ามีศีลคือความประพฤติเสมอกันนั้น ท่านแสดงลักษณะไว้ว่า ศีลที่ไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญ ไม่ต้องลูปคล่า เป็นไปเพื่อสมาธิ.

ศีลที่ไม่เป็นท่อน นั้น หมายถึงว่าไม่ขาด เหมือนอย่างแผ่นผ้าที่เป็นผืนเดียวกัน ผ้านั้นจะเป็นท่อน ๆ ก็เพราะขาดออกจากกัน ศีลก็เหมือนกัน ที่ชื่อว่าเป็นท่อน ก็หมายถึงว่าศีลขาด เพราะได้ประพฤติล่วงครบองค์ ยกตัวอย่างปาณาติบาต การฆ่าสัตว์ทั่วไปนั้น มีองค์ ๕ คือ ๑. สัตว์มีชีวิต

^๙ ส. สฬา. ๑๘/๑๓๔/๑๕๕-๘.

^{๑๐} ม. มุ. ๑๒/๕๘๑/๕๔๐-๕๕๐.

๒. รู้ว่าสัตว์มีชีวิต ๓. จิตคิดจะฆ่า ๔. ทำความเพียรเพื่อจะฆ่า ๕. สัตว์ตายด้วยความเพียรนั้น เมื่อได้ล่วงครบองค์ทั้ง ๕ ประการนี้จนถึงสัตว์ตายลงไป เรียกว่า **ศีลขาดศีลเป็นท่อน**.

ศีลเป็นช่อง นั้น คือไม่ถึงขาด แต่ว่าโหว่เต็มที เหมือนอย่างผ้าที่เป็นช่องโหว่ ยกตัวอย่างตั้ง ปาณาติบาตนั้น ได้ล่วงจนถึงทำความเพียรเพื่อจะฆ่า แต่ว่าสัตว์ไม่ตาย หลุดพ้นไปได้ด้วยเหตุใด เหตุหนึ่ง นี้ชื่อว่า เป็นช่อง.

ศีลต่าง นั้น ก็เหมือนอย่างผ้าต่างที่เป็นรอยใหญ่ ๆ แต่ว่าไม่ถึงกับขาดเป็นช่อง. ได้แก่มี เจตนาคิดจะล่วง แต่ก็ยังไม่ทันได้ลงมือพยายาม ชื่อว่าศีลต่าง.

ศีลพร้อย นั้น ก็คือเหมือนอย่างผ้าที่เป็นรอยพร้อย ได้แก่ เมื่อรักษาศีล แม้ไม่ถึงเจตนาจะ ล่วง แต่จิตก็ไม่บริสุทธิ์ ไม่เป็นปกติ เช่นว่าเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง แต่ก็ยังพอใจดูเขาฆ่า ดู เขาทรมาณสัตว์ เรียกว่าพร้อย.

ศีลที่จะเป็นศีลบริสุทธิ์นั้น ต้องไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ต่าง ไม่พร้อย.

อนึ่ง **ศีลที่เป็นไท** หมายความว่าไม่เป็นทาสของตัณหา การรักษาศีลนั้น ถ้ารักษาด้วยตัณหา คือ มุ่งจะได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นค่าตอบแทน เหมือนอย่างรับจ้างเขาทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อค่าจ้าง นี้ ชื่อว่าเป็นทาสตัณหา อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาในใจคอยบีบคั้นอยู่ ทำให้ดิ้นรนที่จะออกไปจากศีล ไม่ เป็นสุข ไม่ได้ความสงบ เหมือนอย่างถูกบังคับให้จำต้องอยู่ในศีล รักษาจิต ให้สงบไม่ได้ ต้อง เตื่อร่อนกระวนกระวาย ดังนั้นนี้ชื่อว่าเป็นทาสตัณหาเหมือนกัน ศีลที่บริสุทธิ์นั้นต้องเป็นไท คือไม่ เป็นทาสตัณหาดังกล่าว.

วิญญูชนสรรเสริญก็คือผู้รู้สรรเสริญ ผู้รู้นั้นหมายถึงตนเอง ซึ่งเป็นผู้รู้ก็ได้ ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ ก็ได้ ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้ นั้น ก็คือเมื่อตนเองพิจารณาดูตนเองแล้ว ตีเทียบตนโดยศีลไม่ได้ ถ้าตนเอง พิจารณาดูตนเองแล้ว ตีเทียบตนเองได้ว่า เราไปลอบทำนั้น เราไปลอบทำนี้ ซึ่งเป็นการผิดศีลหรือว่า ทำศีลให้ต่างพร้อย นี้เรียกว่าตนเองตีตนเอง บางที เมื่อไปทำอะไรที่ไม่ดีมาก ๆ เข้า ไม่อยากนึกถึง ตัวเองก็มี พอนึกเข้าแล้วเกลียดตัวเอง นี้เรียกว่า **ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้ตีเทียบตนเอง** ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ นั้น ก็คือบุคคลอื่นซึ่งได้อยู่ร่วมกัน และได้เห็นความประพฤติกองกันและกัน ใครควรเจริญรู้ผิดรู้ถูก ศีลที่จะ บริสุทธิ์นั้นต้องเป็นศีลที่วิญญูชนสรรเสริญ ตำหนิไม่ได้.

อนึ่ง ศีลที่ยังมีตัณหาเป็นนายครอบงำจิตใจอยู่ ต้องเป็นศีลที่ต้องคอยระมัดระวังอยู่เสมอ ตนเองเพลินตัวเมื่อใด ก็ประพฤติล่วงศีลเมื่อนั้น ประพฤติบกพร่องเมื่อนั้น, นี้ก็เพราะตัณหาความ ดิ้นรนในใจ คอยชักตนออกไปจากศีล ตัณหาคอยขยี้ขย้าศีลอยู่เสมอ และตนเองก็ต้องคอย ระมัดระวังศีลอยู่เสมอ ปล่อยไม่ได้ บางทีคนอื่นก็ต้องไปช่วยระมัดระวัง คือต้องไปคอยช่วยดูแล ความหมายของคำว่า **อุปัชฌายะ ก็คือผู้ดูแล อาจารย์** ก็คือผู้ประพฤติโดยเอื้อเพื่อ โดยความก็คอย ช่วยดูแลเหมือนกัน แม้สหธรรมิกผู้ประพฤติธรรมด้วยกัน โดยฐานเป็นภิกษุด้วยกันก็ปวารณา คือ อนุญาตให้ตักเตือนซึ่งกันและกัน นี้ก็เพื่อจะได้คอยดูแลกันและกัน ศีลที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องเป็น

ศีลที่ไม่ถูกตัดหน้าคอยบีบคั้นคอยลูบคลำ และตนเองก็ไม่ต้องคอยรักษาคุ้มครอง คนอื่นก็ไม่ต้องคอยรักษาคุ้มครอง เป็นศีลที่เป็นปกติขึ้นในตัวเอง ดังมีคำเรียกว่า **ศีลรักษา** แต่เรียกศีลที่ยังต้องถูกลูบคลำว่า **รักษาศีล** คือต้องคอยเฝ้ารักษา.

ศีลที่เป็นไปเพื่อสมาธิ คือเป็นบาทที่จะให้เกิดสมาธิจิต คือจิตที่ตั้งมั่นได้ แต่ไม่ใช่เป็นชนิดที่ทำให้จิตใจฟุ้งซ่านกระสับกระส่าย ศีลที่จะเป็นบาทของสมาธิ ก็จะต้องประกอบด้วยลักษณะดังที่กล่าวมาข้างต้น.

การปฏิบัติให้เป็นผู้ที่มีศีลสมาธิเสมอกับด้วยเพื่อนสหพรหมจารีทั้งหลายดังที่กล่าวมา เรียกว่า **ศีลสามัญญตา ความมีศีลเสมอกัน.**

ทิวฐิสามัญญตา

ส่วนข้อ ๖ มี **ทิวฐิ** คือ **ความเห็นที่ออกจากทุกข์เสมอกัน** หมายความว่าทำทิวฐิความเห็นของตนให้เป็นคนที่ดี อันเรียกว่า **อริยะ ประเสริฐ** หรือ **อารยะ** ให้เป็นความเห็นที่นำออกจากทุกข์ คือว่าทำให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ ความเห็นดังกล่าวมานี้จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยการที่ตั้งใจคอยปรับปรุงทำความเห็นของตนให้ตรงต่อพระธรรมและพระวินัยอยู่เสมอ ถ้าจะมีความเห็นที่แตกแยกออกไปจากร่องรอยที่ถูกที่ชอบ ก็ต้องคอยเกียดกันความเห็นเช่นนั้นออกไป ประคับประคองความเห็นของตนให้อยู่ในร่องรอยที่ถูกที่ตรงดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ในพระสูตรนี้ได้ชี้ลักษณะแห่งความเห็นดังกล่าวไว้ ๗ ประการ คือ

๑. อบรมทำทิวฐิ คือความเห็นที่ปราศจากนิวรณ์กลุ่มรุ่มจิต และไม่ให้เกิดวุ่นวายอยู่กับเรื่องของความคิดในโลกนี้ เรื่องของความคิดในโลกหน้าที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เห็นกลุ่มกัลลต่ออยู่ในเรื่องที่จะก่อการทะเลาะวิวาท.

๒. อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดความสงบ จะให้เกิดความดับกิเลสที่เกิดขึ้นในใจ.

๓. อบรมทำความเห็นที่จะไม่ออกไปนอกทางแห่งพระธรรมวินัย.

๔. อบรมทำความเห็นที่จะให้มีความสังวรในศีล เมื่อต้องอาบัติก็ต้องรีบออกจากอาบัตินั้นด้วยการรีบแสดง ไม่ปกปิดไว้เหมือนอย่างเด็กอ่อนเอามือเท้าไปถูกถ่านเพลิงเข้าก็ต้องรีบชักมือเท้าออก.

๕. อบรมทำความเห็นที่จะให้ชวนชวาศึกษาในอริศีล ในอริจิต ในอริปัญญา แม้จะช่วยทำกิจการของหมู่ของคณะของเพื่อนสหพรหมจารีอะไรก็ตาม แต่ก็ไม่ละทิ้งในการศึกษาของตนเหมือนอย่างแม่โคลูกอ่อนไม่ทิ้งลูก.

๖. อบรมทำทิวฐิคือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังในอันที่จะฟังธรรมได้.

๗. อบรมทำทิวฐิคือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังที่จะได้ความรู้ในเนื้อความ ความรู้ในหัวข้อธรรม ทั้งที่จะให้เกิดปิติปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม.

โดยเฉพาะข้อ ๖ อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดกำลังฟังธรรมได้นั้น ดูเฝิน ๆ ก็คล้ายไม่มี

ความหมาย แต่ว่าถ้านึกดูก็จะรู้สึกว่าการฟังธรรมนั้นไม่ถ่วงน้ำหนัก เพราะโดยมากธรรมเป็นเรื่องไม่สนุก เมื่อฟังธรรมก็มักจะหมดฉันทะ หมดความพากเพียรที่จะฟัง การที่จะฟังธรรมได้นั้น จึงต้องมีกำลังใจที่จะฟังได้ กล่าวคือ จะต้องมีความตั้งใจ จะต้องมีความพากเพียร เป็นต้น ถ้าขาดข้อนี้เสียแล้วก็ไม่สามารถจะฟังธรรมได้ โดยเฉพาะก็ต้องมี ๑. เจริญสติลง ๒. ประมวลใจทั้งหมด ๓. ทำธรรมที่ฟังไว้ในใจ และ ๔. ทำให้เป็นประโยชน์หรือทำให้มีประโยชน์ ข้อ ๔ นี้ก็หมายความว่า พยายามหาประโยชน์จากธรรมที่ฟังให้จงได้ไม่มากก็น้อย เพราะเมื่อฟังแล้วก็ควรที่จะให้ได้ประโยชน์บ้าง ถ้าไม่ได้ประโยชน์เลยก็เสียเวลา การที่จะทำให้เป็นประโยชน์ได้บ้างนั้น ก็ต้องอาศัยการที่จะรู้จักเลือกถือเอาโดยที่ไม่ไปตั้งความชอบ หรือตั้งความชังไว้เป็นเบื้องหน้า แต่ว่ามุ่งที่จะหยิบเอาธรรมอันเหมาะสมแก่ตนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ได้มากสักชนิดหนึ่งก็ยิ่งดีกว่า เพราะฉะนั้น ลักษณะข้อ ๔ คือการทำให้เป็นประโยชน์นี้จึงเป็นข้อสำคัญ.

สาราณียธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ ข้อที่ ๖ ท่านแสดงว่าเป็นข้อยอดของข้ออื่น.

ภิกษุชาวโกสัมพี-สังฆเภท

ในขณะที่เสด็จอยู่ที่กรุงโกสัมพีนี้ ได้มีเรื่องบังเกิดขึ้นเกี่ยวแก่ภิกษุสงฆ์ มีเล่าไว้ในคัมภีร์วินยปิฎกโกสัมพีกษัตระ^{**} ซึ่งมีความย่อว่า ในขณะที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ ณ โขลิตาราม ในกรุงโกสัมพี มีภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติ และก็เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่ภิกษุอื่นเห็นว่าข้อนั้นไม่เป็นอาบัติ ต่อมาภิกษุนั้นก็พลอยเห็นตามไปว่าไม่เป็นอาบัติ แต่ว่าภิกษุอื่นที่เคยเห็นว่าไม่เป็นอาบัตินั้นก็กลับเห็นใหม่ว่าเป็นอาบัติ คราวนี้จึงได้พากันไปบอกภิกษุที่ต้องอาบัติว่า ท่านต้องอาบัติ ท่านเห็นอาบัตินั้นไหม ท่านรูปนั้นก็ตอบว่า ผมไม่มีอาบัติตามที่ผมเห็น ฝ่ายภิกษุที่ยืนยันว่าเป็นอาบัติต่อมาก็ชักชวนกัน ได้ความพร้อมเพรียงกัน ทำการยกวัตรภิกษุที่ต้องอาบัตินั้น ที่เรียกว่า **ยกวัตร** นั้น บาลีว่า **อุกเขปนียกรรม** กรรมคือการยกวัตร หมายความว่า ถ้ามีภิกษุรูปใดรูปหนึ่งต้องอาบัติแล้วไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ ภิกษุอื่นว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมฟังสงฆ์ที่มีอำนาจประกาศกันและกัน ยกภิกษุรูปนั้นออกจากความมีสิทธิเสมอกัน คืองดไม่ทำอุโบสถด้วยกัน ไม่ทำปวารณาด้วยกัน ไม่ทำสังฆกรรมด้วยกัน ไม่อยู่ร่วมกัน ไม่ไหว้กราบกัน แผลว่างดการที่จะปฏิบัติวินัยกรรมทุกอย่าง งดที่จะแสดงความเคารพนับถือทุกอย่าง เหมือนอย่างคัดออกไปเป็นบุคคลภายนอก ปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่ายกวัตร ภิกษุที่ถูกยกวัตรนั้น ถ้าต่อมาได้เห็นโทษและมาแสดงความเห็นโทษแก่สงฆ์สงฆ์ก็อาจจะประกาศยกเลิกการยกวัตรนั้น และรับเข้าหมู่มีสิทธิในวินัยกรรมเป็นต้นเสมอกันเหมือนดังเดิม

เรื่องการยกวัตรนี้ไม่ได้มีทำกันบ่อยนัก แต่ตามเรื่องเล่าในเรื่องนี้ ภิกษุที่ยืนยันว่าภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติแน่ก็พร้อมกันประชุมสงฆ์และประกาศยกวัตรเลย คือว่าตัดจากความอยู่ร่วมกันดังที่

** โกสัมพีกษัตระ วิ.มหา. ๕/๓๑๒/๒๓๘-๒๔๕.

กล่าวแล้วนั้น แต่ว่าภิกษุรูปที่สงฆ์ยกวัตรนั้นเป็นพหูสูต คือเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามาก เป็นผู้ทรงธรรมทรงวินัย เป็นผู้ฉลาดและเป็นลัทธิ คือเป็นผู้ที่ละอายบาปกลัวบาปจึงเฝ้าจงสัจย์ใคร่การศึกษา หมายความว่า เป็นพระภิกษุที่เคร่งครัดองค์หนึ่ง แต่ว่าท่านไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อท่านถูกยกวัตร ท่านจึงไปหาพระภิกษุที่เป็นเพื่อนสหายกัน และก็เล่าความให้ฟังว่าท่านไม่ได้เป็นอาบัติ แต่ว่าถูกยกวัตรด้วยกรรมที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งใช้ไม่ได้เรียกว่าเป็นกรรมที่กำเริบไม่ควรแก่สถานะ และก็ชักชวนให้บรรดาพระเหล่านั้นเข้าเป็นพวก ฝ่ายภิกษุที่เป็นเพื่อนสหายก็เห็นด้วย และก็เข้าพวกกับท่าน และก็ยังพากันส่งข่าวไปถึงพระที่อยู่ยังชนบทที่เป็นฝ่ายเดียวกันชักชวนกันมาเข้าพวก เมื่อเป็นเช่นนี้ พระก็เลยเป็น ๒ พวก คือ เป็นพวกที่ประกอบพิธียกวัตรพวกหนึ่ง และก็เป็นพวกที่ถูกยกวัตรอีกพวกหนึ่ง ฝ่ายภิกษุที่เป็นพวกท่านที่ถูกยกวัตรก็ได้เข้าไปหาภิกษุที่เป็นฝ่ายยกวัตรและก็ได้กล่าวหาว่า ภิกษุรูปนั้นไม่เป็นอาบัติ แต่ถูกสงฆ์ยกวัตรโดยไม่เป็นธรรม ซึ่งเป็นการกระทำที่ใช้ไม่ได้ แต่ฝ่ายภิกษุที่เป็นผู้ยกวัตรก็ยืนยันว่าภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติจริง ๆ จึงถูกยกวัตรด้วยกรรมที่เป็นธรรมไม่ใช่ว่าไม่เป็นธรรม ก็เป็นอันว่าทั้งสองฝ่ายนั้นก็คงยืนยันในความเห็นในความปฏิบัติของตน.

คราวนั้นก็ได้มีภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้กราบทูลเล่าเรื่องให้พระองค์ทรงทราบโดยตลอด พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงเปล่งอุทานขึ้นว่า **ภิกษุสงฆ์แตกกันแล้ว** ก็ได้เข้าไปพบกับภิกษุฝ่ายที่เป็นผู้ยกวัตร และได้ตรัสโอวาทโดยความว่า ท่านทั้งหลายอย่าสำคัญว่าภิกษุ ควรจะถูกยกวัตรโดยเพราะเหตุข้อใดข้อหนึ่ง ด้วยความคิดที่บังเกิดขึ้นโดยฉับพลัน ถ้าภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ต้องอาบัติจริง แต่ว่าเธอเห็นว่าไม่เป็นอาบัติส่วนภิกษุอื่นเห็นว่าเป็นอาบัติ ถ้าภิกษุเหล่านั้นรู้อยู่ว่าท่านองค์นี้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัย เป็นผู้ที่เคร่งครัด ใคร่การศึกษา ถ้าเราจะยกวัตรท่าน คือไม่ทำอุโบสถกับท่าน ไม่ทำปวารณากับท่าน ไม่นั่งร่วมอาสนะกับท่าน ไม่ทำสังฆกรรมอื่น ๆ กับท่าน ไม่ติดต่อดูเฝ้ากับท่านทั้งหมด ก็จะทำให้เกิดความทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ตลอดจนถึงจะเกิดความแตกแยกแห่งสงฆ์ ความริ้วรานแห่งสงฆ์ขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้หนักใจในการที่จะเกิดแตกแยกกัน ก็ยังไม่ควรที่จะยกวัตรเธอ เพราะข้อที่ไม่เห็นอาบัตินั้นทันที คราวนี้ส่วนภิกษุที่ต้องอาบัติแล้วก็ไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่ว่าภิกษุอื่น ๆ เห็นว่าเป็น และภิกษุเหล่านั้นก็พากันไปบอกกล่าวว่าเป็นอาบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็ไม่ควรที่จะดื้อดึงไปที่เดียว แม้จะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่เมื่อส่วนมากเขาเห็นว่าเป็นก็ควรจะเชื่อเขาบ้าง แล้วก็แสดงอาบัตินั้นเสีย เมื่อปฏิบัติดังนี้ ก็จะไม่เกิดการแตกแยก แต่ว่าถ้ายังยืนยันอยู่ก็จะเกิดความแตกแยกกันดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น เธอเมื่อหนักใจอยู่ว่า จะแตกแยกกันและประสงค์ที่จะมีความกลมเกลียวกัน ก็ควรที่จะแสดงอาบัตินั้นด้วยศรัทธา คือด้วยความเชื่อต่อภิกษุเหล่าอื่น แม้ว่าตนจะเห็นว่าไม่เป็นอาบัติก็ตาม พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทแก่ภิกษุทั้งสองพวกนั้นแล้วก็ได้เสด็จกลับ.

ก็ปรากฏว่า ภิกษุทั้งสองพวกนั้นก็ยังไม่ยอมที่จะปรองดองกัน ยังตกลงกันไม่ได้ จนถึงแยก

ทำอุโบสถกัน คือว่าภิกษุที่เป็นฝ่ายท่านที่ถูกยกวัตรทำอุโบสถทำสังฆกรรมภายในสีมา แต่ว่าภิกษุฝ่ายที่เป็นผู้ยกวัตรออกไปทำอุโบสถทำสังฆกรรมภายนอกสีมา เมื่อแยกกันทำอุโบสถดังนี้ ก็เป็นอันว่าภิกษุสงฆ์ได้เกิดแตกแยกกันขึ้น ที่เรียกว่าเป็น **สังฆเภท** ความแตกแห่งสงฆ์ สังฆเภทความแตกแห่งสงฆ์นั้น เมื่อทำอุโบสถแยกกันดังนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นสังฆเภทขึ้น.

นानาสังวาสกะ สมานสังวาสกะ

ภิกษุเหล่านั้น ก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าถึงเรื่องของตนได้ปฏิบัติกันนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า ภิกษุที่เป็นฝ่ายท่านที่ถูกยกวัตรทำอุโบสถสังฆกรรมภายในสีมาที่ใช้ญัตติ และอนุสาวนาตามทีพระองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ กรรมของเธอก็เป็นกรรมไม่กำเริบ ควรฐานะคือว่าใช้ได้ คราวนี้ส่วนภิกษุอีกพวกหนึ่งที่ทำอุโบสถสังฆกรรมภายนอกสีมา ใช้ญัตติและอนุสาวนาตามที่ทรงบัญญัติไว้ เช่นเดียวกัน กรรมก็คงเป็นกรรมใช้ได้เช่นเดียวกัน เพราะว่า ภิกษุทั้งสองฝ่ายนั้นต่างเป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน ต่อจากนั้นก็ได้อรรถว่า ภูมิของภิกษุที่เป็นนานาสังวาสกะนั้นมี ๒ อย่าง คือว่า หนึ่ง ตนทำตนเองให้เป็นนานาสังวาสกะ สอง สงฆ์พร้อมเพรียงกันยกวัตรภิกษุนั้นเพราะไม่เห็น ไม่กระทำความดีหรือไม่ละละอินอบัติ ส่วนภูมิของภิกษุผู้เป็น **สมานสังวาสกะ** คือมีกรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ก็มี ๒ เหมือนกัน คือว่าตนกระทำความดีให้เป็นสมานสังวาสกะ และสงฆ์พร้อมเพรียงกันได้เรียกภิกษุนั้นที่ถูกยกวัตรแล้วนั้น ในเพราะไม่เห็น ไม่กระทำความดี หรือไม่แสดงอินอบัติเข้าหมู่.

ตามพระบาลีในที่นี้มีอยู่ ๒ คำ คือ นานาสังวาสกะ กับ สมานสังวาสกะ นานาสังวาสกะ แปลว่าภิกษุผู้มีกรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมต่างกัน สมานสังวาสกะ แปลว่าภิกษุผู้มีกรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ภิกษุสองฝ่ายตามเรื่องนี้ เมื่อเกิดแตกความเห็นกันขึ้น จนถึงไม่ลงโบสถ์กันก็เรียกว่าเป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน และเหตุที่จะทำให้เป็นนานาสังวาสกะนั้นก็ยังมี ๒ อย่าง คือว่าตนเองกระทำความดีอย่างหนึ่ง แล้วก็สงฆ์ยกวัตรอีกอย่างหนึ่ง ตามเรื่องเล่ามานี้ ภิกษุที่ถูกยกวัตรที่เป็นต้นเรื่องนั้น สงฆ์ยกวัตรไม่ลงโบสถ์ด้วย แต่ว่าพรรคพวกที่สนับสนุนนั้นทำตนเองให้เป็นนานาสังวาสกะ เพราะเมื่อไปเข้ากับท่านสนับสนุนท่านแยกออกไปอีกพวกหนึ่ง และก็ไม่ได้ลงโบสถ์กับอีกพวกหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายยกวัตร ภิกษุทั้งสองฝ่ายนี้ที่เป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน ต่างก็เป็นภิกษุที่ได้อุปสมบทมาโดยถูกต้องมาในพระธรรมวินัยนี้ และก็ปรากฏว่าเป็นผู้ที่เคร่งครัดใคร่การศึกษายู่ด้วยกัน แต่ว่าเกิดมีความเห็นแตกต่างกันขึ้น จนถึงเป็นเหตุให้แยกเป็น ๒ ฝ่าย และเมื่อแยกแล้วก็เลยแยกกันจนถึงแยกกันทำอุโบสถสังฆกรรมเป็นต้น จึงได้เกิดเป็นนานาสังวาสกะกันขึ้น ส่วนภิกษุเมื่อเป็นเช่นนี้แล้วจะกลับเป็นสมานสังวาสกะ คือมีกรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ก็ได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ตนเองทำตนเองให้มีสมานสังวาสกะ กับสงฆ์รับการยกวัตรเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่เหมือนอย่างเดิม ดังที่จะบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุทั้งสองฝ่ายนี้ในภายหลัง

เมื่อภิกษุสงฆ์ได้เกิดแตกขึ้นเป็นสองฝ่าย พระพุทธเจ้าได้ประทานโอวาทเพื่อระงับ แต่ทั้งสองฝ่ายนั้นก็ยังไม่ปรองดองกัน และก็มีกระทบกระทั่งกันด้วยวาจาอยู่บ่อย ๆ ก็เนื่องมาจากฝ่ายหนึ่งก็กล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งต้องอาบัติแล้วไม่เห็นอาบัติ ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งก็กล่าวหาอีกฝ่ายหนึ่งว่า ยกวัตรโดยไม่เป็นธรรม เพราะว่าองค์ที่ถูกยกวัตรนั้นไม่เป็นอาบัติอะไร สมมุฏฐานก็เนื่องมาจาก พระพุทธบัญญัติที่ทั้งสองฝ่ายก็นับถือปฏิบัติกันอยู่ พระพุทธเจ้าเองก็ไม่ทรงบังคับ แต่ก็ทรงชี้ทาง เพื่อปฏิบัติดังที่ได้เล่ามาแล้ว ในฐานะที่ทรงเป็นพระศาสดาถ้าจะทรงบังคับก็น่าจะได้ แต่ก็ไม่ทรงบังคับก็เพราะเกี่ยวแก่ทั้งสองฝ่ายนั้น ก็มีศรัทธาอยู่ในพระพุทธบัญญัติเคร่งครัดอยู่ในพระวินัย ด้วยกัน และเมื่อได้ลงความเห็นลงไปแล้วอย่างนั้น ถ้ายังไม่ถอนความเห็นนั้น ถึงใครจะบังคับก็อาจจะบังคับได้แต่ในภายนอก ส่วนความเห็นนั้นยังมีอยู่ก็จะเป็นมูลที่จะแตกร้างกันต่อไป เพราะฉะนั้น เรื่องการแตกความเห็นกันนี้เป็นเรื่องสำคัญ แม้จะบวชมาในพระธรรมวินัยเดียวกันและนับถือปฏิบัติ ในพระธรรมวินัยเดียวกัน และถึงจะเคร่งครัดอยู่ด้วยกัน แต่ลงได้แตกความเห็นกันในปัญหา พระวินัยและในการปฏิบัติพระวินัยแล้วก็เป็นทางให้แตกแยกกันได้ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเหตุ ที่เป็นนานาสังวาสกะว่าตนเองกระทำตนเองหรือว่าสงฆ์ยกวัตร ในเรื่องทีเล่ามานี้ก็มีทั้งสอง ภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตรนั้นเมืองเดียว คือที่เป็นต้นเรื่องเท่านั้น นอกจากนั้นนับเข้าในเหตุว่าตนเองทำตนเอง คือ ฝ่ายหนึ่งก็นับสนุนภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร อีกฝ่ายหนึ่งก็เป็นฝ่ายที่ยกวัตรสนุนในฝ่ายนั้น และความเป็นนานาสังวาสกะกันนี้ คือว่าไม่ลงโบสถ์กันนี้ จะสงบไปได้ก็ต่อเมื่อตนทำตนเองให้เป็น สมานสังวาสกะกัน ถ้าภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร ก็สงฆ์นั้นเองเป็นผู้ที่ระงับการยกวัตรนั้นแล้วก็กลับ เข้าหมู่ตามเดิม

พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติพระวินัยบางข้อสำหรับปฏิบัติเกี่ยวแก่ภิกษุในขณะที่เป็นนานาสังวาสกะกัน เพื่อป้องกันการวิวาท เป็นต้นว่า ทรงบัญญัติให้ภิกษุหนึ่งในอาสนะที่มีอาสนะอื่นคั่นอยู่ในระหว่าง ก็เพื่อว่าเมื่อวิวาทกันก็ไม่ต้องการให้หนึ่งใกล้กัน ให้มีภิกษุอื่นมาคั่นเสียในระหว่าง ๆ แต่ว่าถึงกระนั้น ความแตกร้างกันนั้นก็ยังคงดำเนินไปอยู่ จนถึงภิกษุรูปหนึ่งได้ไปกราบทูลขอให้ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปทรงระงับเรื่องราว่นั้น พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จไปอีกและก็ได้ประทานโอวาท สั่งสอนไม่ให้ทะเลาะวิวาทกัน ก็มีภิกษุที่เป็นอธรรมวาทีคือเรียกว่าพูดไม่เป็นธรรมรูปหนึ่ง ก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ขอให้พระพุทธเจ้าซึ่งทรงเป็นพระธรรมสามีทรงรออยู่ก่อน พวกภิกษุเหล่านี้ จักยังไม่ปรองดองกันต่อไป ขอให้พระพุทธเจ้าได้ทรงมีความชวนชวายน้อย ทรงประกอบการอยู่ เป็นสุขในปัจจุบันสำหรับพระองค์ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานพระโอวาทห้ามเป็นครั้งที่สองที่สาม แต่ก็ได้มีภิกษุกราบทูลเหมือนอย่างนั้นเป็นครั้งที่สองที่สาม พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงเล่าเรื่องที่เป็นไปแล้ว มาเป็นตัวอย่างประทานพระโอวาท ซึ่งพระอาจารย์ได้รจนาไว้มีความว่า

ที่ฆาฏุมาร

เรื่องที่เคยมีมาแล้ว พระราชาแห่ง **แคว้นกาลิ** ซึ่งครองราชสมบัติอยู่ในราชธานีซึ่งมีนามว่า **พาราณสี** พระองค์ทรงพระนามว่า **พรหมทัต** ได้ทรงมีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะมากมาย ส่วนแคว้นที่ถัดไปชื่อว่า **แคว้นโกศล** พระราชาของแคว้นนั้นทรงพระนามว่า **ทีคีติ** มีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะน้อย พระเจ้าพรหมทัตแห่งแคว้นกาลิก็ได้ทรงยกพยุหเสนาไปตีพระเจ้าโกศลซึ่งทรงพระนามว่าทีคีติ พระเจ้าทีคีติแห่งแคว้นโกศลทรงได้สดับข่าวการศึกก็ได้ทรงดำริว่า แคว้นนี้มีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะน้อย ไม่สามารถที่จะต่อสู้ได้ จึงได้ทรงพาพระมเหสีหนีออกจากนคร พระเจ้าพรหมทัตแห่งแคว้นกาลิก็ได้ทรงครอบครองแคว้นโกศลนั้นโดยไม่ต้องมีการต่อสู้

ฝ่ายพระเจ้าทีคีติแห่งแคว้นโกศล ก็ได้พาพระมเหสีหนีไปอยู่ในเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นราชธานีของราชศัตรูนั่นเอง แต่ว่าได้ทรงไปอาศัยอยู่ในนิเวศน์ของนายช่างหม้อ ในโอกาสที่อยู่ชานเมือง ทรงปลอมพระองค์เป็นบริพาชก คือเป็นนักบวชที่นุ่งผ้าขาว เมื่อประทับอยู่มาพระมเหสีก็ประจวบพระครรภ์ ก็เกิดความปรารถนาที่จะได้ทรงเห็นเสนาอันประกอบด้วยองค์ ๔ ในเวลาอาทิตย์อุทัย กับทรงปรารถนาที่จะได้ดื่มน้ำล้างพระขรรค์ ก็ได้ทูลแก่พระราชสวามี พระราชสวามีก็ตรัสว่า ในขณะที่ขัดสนจนยากอย่างนี้ จะไปเอาเสนาที่เมืองค์ ๔ กับน้ำล้างพระขรรค์มาจากไหน พระมเหสีก็ทูลบอกว่า ถ้าไม่ได้เห็นไม่ได้ดื่มก็จักตาย พระเจ้าทีคีติได้ทรงสดับดังนั้น ก็ทรงเสด็จไปหาพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นสหายกันมาและก็ได้ไปเล่าความให้ฟัง พราหมณ์ปุโรหิตนั้นก็ตอบว่าจะขอไปเฝ้าพระมเหสีก่อน แล้วก็ไปเฝ้าพระมเหสีของพระเจ้าทีคีติ ในขณะที่ได้เห็นพระนางเสด็จดำเนินมาก็ประคองอัญชลีแล้วก็เปล่งอุทานขึ้นว่า ราชาแห่งแคว้นโกศลอยู่ในพระครรภ์ ขอพระเทวีย่าได้เสียพระทัย จะได้ทอดพระเนตรเห็นเสนาที่เมืองค์ ๔ และจะได้ทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์

ครั้นแล้วพราหมณ์ปุโรหิตนั้นก็ไปเฝ้าพระเจ้าพรหมทัต แล้วได้กราบทูลว่าได้ปรากฏนิมิตขึ้นซึ่งในวันพรุ่งนี้เวลาอาทิตย์ขอให้เสนาที่เมืองค์ ๔ ซึ่งได้ผูกสอดครบเครื่องออกสนามแล้วจงยกออกไปตั้งอยู่ในภูมิอันดีและก็ขอให้ชำระล้างพระขรรค์ พระเจ้าพรหมทัตก็ได้โปรดอำนวยการให้ปฏิบัติเหมือนดังที่พราหมณ์ปุโรหิตทูลแนะนำ พระมเหสีของพระเจ้าทีคีติก็จึงได้ทอดพระเนตรเห็นเสนาที่เมืองค์ ๔ ในเวลาอาทิตย์อุทัยและได้ทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์

ต่อมาพระมเหสีของพระเจ้าทีคีติก็ประสูติพระโอรส ก็ได้ประทานพระนามว่า **ที่ฆาฏู** เมื่อที่ฆาฏูกุมารเจริญวัยขึ้น พระราชบิดาก็ทรงดำริว่า ถ้าจะให้อยู่ด้วยกัน ถ้าพระเจ้าพรหมทัตทรงทราบก็จะจับไปกระทำอันตรายเสียทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแยกให้ที่ฆาฏูกุมารไปอยู่เสียอีกส่วนหนึ่ง และก็ทรงให้เล่าเรียนศึกษาศิลปวิทยา พระราชกุมารนั้นก็ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยาอยู่ในภายนอกพระนคร

ต่อมาช่างกลบกลาของพระเจ้าทีคีติแห่งแคว้นโกศล เมื่อแคว้นนั้นได้ตกอยู่ในครอบครองของพระเจ้าพรหมทัตแล้ว ก็ได้มารับราชการอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าพรหมทัต วันหนึ่ง ได้ไปเห็น

พระเจ้าทีคีติ ซึ่งเป็นเจ้านายเก่าของตนเข้าพร้อมไปกับพระมเหสี ก็จำได้ จึงได้มากกราบทูลพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตจึงโปรดให้ไปนำเอาพระเจ้าทีคีติกับพระมเหสีมา และได้โปรดให้จำจองด้วยเครื่องพันธนาการ และก็ให้ประทับอยู่ในรถและพาให้ตระเวนไปตามถนนสี่แพร่งสามแพร่งในพระนคร และก็ได้สั่งว่า เมื่อได้ตระเวนไปทั่วแล้วก็ให้นำออกไปภายนอกพระนคร แล้วก็ให้ตัดออกเป็นสี่ท่อนเลียบประจานไว้

ในขณะที่เขาได้นำทั้งสองพระองค์ตระเวนไปในพระนครนั้น ก็พอดีที่สมาวุกุมาร มีความคิดถึงพระราชบิดาและพระราชมารดา ก็ได้เข้ามาเพื่อจะเยี่ยม ครั้นมาเห็นเขากำลังตระเวนพระองค์อยู่ก็ตามไปดู พอดีทั้งสองพระองค์นั้นก็ได้ทรงเห็นพระราชโอรส พระเจ้าทีคีติก็ได้ตรัสขึ้นลอย ๆ ว่า ดูก่อนที่สมาวุ จงอย่าเห็นยาวอย่าเห็นสั้น เวย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่ว่าเวรระงับด้วยความไม่มีเวร พวกมนุษย์ก็พากันกล่าวว่า พระเจ้าทีคีติทรงเสียดสี ใครเป็นที่สมาวุ ได้ตรัสดังนี้แก่ใคร แต่พระเจ้าทีคีติก็ทรงตรัสอยู่อย่างนั้น สอง สามครั้ง และก็ตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงเสียดสี วิญญูชนก็จะรู้ได้ ที่สมาวุกุมารก็คงไม่กล้าที่จะได้แสดงพระองค์ว่าเป็นพระราชโอรส ก็ได้ปะปนอยู่กับหมู่ชน ฝ่ายพวกเจ้าหน้าที่ เมื่อได้นำทั้งสองพระองค์ตระเวนไปทั่วแล้วก็ได้นำออกนอกเมือง แล้วก็ได้ปฏิบัติตามพระราชบัญชา แล้วก็ตั้งกองเฝ้าพระศพถูกเสียบนั้นไว้อยู่

พระราชกุมารก็ได้ทรงหาสุรามอมพวกนั้นจนเมา แล้วก็เก็บพระศพมาถวายพระเพลิง แล้วก็รีบเสด็จหนีออกไปจากเมือง และต่อมาก็ได้เข้ามาในพระนครนั้น และได้เข้าไปฝากตัวทำงานอยู่กับนายหัตถาจารย์คืออาจารย์ฝึกช้างของพระเจ้าแผ่นดิน นายหัตถาจารย์ก็ได้รับไว้ให้ศึกษาในวิชาเกี่ยวแก่ช้าง

ในตอนเช้า พระราชกุมารก็ลุกขึ้นแต่เช้า และก็ได้ติดพันกับขั้วร้องประสานเสียงพิณ พระเจ้าพรหมทัตตื่นบรรทมขึ้นตอนเช้า ทรงได้สดับเสียงนั้นก็ได้ตรัสถาม เขาก็ทูลให้ทรงทราบว่าเป็นเสียงพิณและเสียงขับของมาณพคนหนึ่งซึ่งเป็นศิษย์ของหัตถาจารย์ ก็ได้ตรัสให้นำเอามาณพนั้นเข้าเฝ้าเจ้าหน้าที่ก็ได้นำที่สมาวุกุมารเข้าเฝ้า พระเจ้าพรหมทัตได้เห็นที่สมาวุกุมาร ก็เกิดโปรดปรานและก็ได้ทรงรับไว้ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิด ที่สมาวุกุมารก็ได้ตั้งใจรับราชการปฏิบัติพระเจ้าพรหมทัตเป็นอย่างดี เป็นต้นว่า เป็นผู้ตื่นก่อนนอนที่หลัง คอยรับสนองพระราชบัญชาในกิจการต่าง ๆ ประพฤติสิ่งที่เป็นที่ต่อพระราชาอัธยาศัย และเพ็ดทูลด้วยถ้อยคำเป็นที่ต่อพระราชหฤทัย พระเจ้าพรหมทัตก็ยิ่งทรงโปรดปราน จนถึงทรงตั้งไว้ในที่ของบุคคลผู้ค้ำคั้นเคยในภายใน

ในวันหนึ่ง พระเจ้าพรหมทัตก็โปรดให้ที่สมาวุกุมารเทียมราชรถ เพื่อจะเสด็จไปทรงล่าเนื้อ ที่สมาวุกุมารก็ได้ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงราชรถ ได้มีที่สมาวุกุมารเป็นผู้ขับม้า พระกุมารก็ได้ขับราชรถไปโดยเร็วจนถึงเสนาตามไม้ทัน และได้เข้าไปในป่าจนถึงต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่งที่หยุดรถ พระเจ้าพรหมทัตก็โปรดให้พระราชกุมารนั่งลง แล้วพระองค์ก็ทรงบรรทมโดยหนุนพระเศียรอยู่บนตักของที่สมาวุกุมารแล้วก็บรรทมหลับไป ในขณะที่นั้น ที่สมาวุกุมารก็ได้ระลึกถึง

เวอร์เก่าว่า บ้านเมืองของเราที่พระเจ้าพรหมทัตนี้ได้ทรงย้าย มารดาบิดาของเราที่พระเจ้าพรหมทัตนี้ก็ได้ทรงฆ่าเสีย ก็ถึงเวลาที่จะจัดการชำระเวรกันเสียสักทีหนึ่ง จึงได้ชักพระขรรค์ขึ้นจากฝัก แต่ว่าในขณะที่เดียวกัน ก็ระลึกถึงพระบรมราโชวาทที่พระราชบิดาได้ให้ไว้ ว่าอย่าเห็นแก่ยาวอย่าเห็นแก่สั้น เป็นต้น ก็ระลึกขึ้นได้ว่าไม่ควรที่จะละเมิดคำของบิดา ก็ได้สอดพระขรรค์เข้าไว้ดังเดิม ครั้งที่สองก็เกิดระลึกถึงเวอร์เก่าขึ้นมา ก็เกิดความคิดที่จะจัดการชำระเวรให้สิ้นเหมือนดั่งนั้น ก็ชักพระขรรค์ออกมาอีก แล้วก็ทรงระลึกถึงพระโอรสของบิดาขึ้นมา ก็สอดพระขรรค์กลับ ในครั้งที่สามก็เป็นอย่างนั้น

ในขณะที่ได้สอดพระขรรค์กลับในครั้งที่สามนั้น พระเจ้าพรหมทัตก็ตื่นบรรทมเสด็จลุกขึ้นอย่างผลุนผลันแล้วก็ตรัสว่า ได้ทรงฝันเห็นที่ฆาตุกรรม ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าที่คิตติประหารพระองค์ด้วยพระขรรค์ จึงได้ตกพระทัยตื่นบรรทมขึ้น ที่ฆาตุกรรมก็จับพระเศียรของพระเจ้าพรหมทัตด้วยหัตถ์เบื้องซ้าย แล้วก็ชักพระขรรค์ออกด้วยหัตถ์เบื้องขวา แล้วก็ประกาศตนขึ้นว่าเรานี้คือเป็นโอรสของพระเจ้าที่คิตติ ซึ่งชื่อว่าที่ฆาตุกรรมนั้น พระองค์ได้ทรงทำความพินาศให้แก่บ้านเมืองแก่มารดาบิดาเป็นอันมาก บัดนี้ถึงเวลาที่จะชำระเวรกันเสียทีหนึ่ง พระเจ้าพรหมทัตยิ่งตกพระทัยแล้วก็ทรงหมอบพระองค์ลงขอชีวิตแก่ที่ฆาตุกรรม ที่ฆาตุกรรมก็ทูลบอกว่า ตนอาจจะถวายชีวิตแก่พระองค์ได้อย่างไร ก็ขอให้พระองค์ประทานชีวิตให้แก่ตนด้วย พระเจ้าพรหมทัตก็ตรัสว่า ก็ถ้าอย่างนั้น เจ้าก็จงให้ชีวิตแก่เรา เราก็จะให้ชีวิตแก่เจ้า ก็เป็นอันว่าทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้ให้ชีวิตแก่กันและกัน แล้วก็ได้กระทำการสภสาบานเพื่อที่จะไม่ประทุษร้ายกันต่อไป พระเจ้าพรหมทัตก็เสด็จขึ้นประทับบนรถ และที่ฆาตุกรรมก็ได้ขึ้นรถกลับเข้าสู่พระนคร

ครั้นเมื่อเสด็จกลับเข้าไปถึงพระนครแล้ว ก็ได้ตรัสให้ประชุมเสนาอำมาตย์ แล้วก็ได้ตรัสถามขึ้นในที่ประชุมว่า ถ้าหากว่าท่านทั้งหลายเห็นที่ฆาตุกรรมซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าที่คิตติจะทำอย่างไร พวกอำมาตย์เหล่านั้นก็ทูลว่า จะตัดมือบ้าง จะตัดเท้าบ้าง จะตัดศีรษะบ้าง เป็นต้น พระเจ้าพรหมทัตก็ตรัสขึ้นว่า นี่แหละเป็นที่ฆาตุกรรม ซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าที่คิตติ แต่ว่ากุมารนี้ใคร ๆ ไม่ได้เพื่อจะทำอะไร ๆ ทั้งนั้น เพราะกุมารนี้ได้ให้ชีวิตแก่เราและเราก็ได้ให้ชีวิตแก่กุมารนี้ ต่อจากนั้นพระเจ้าพรหมทัตก็ได้ตรัสถามขึ้นว่า ในขณะที่บิดาของเจ้าจะตาย ได้กล่าวไว้เป็นโอรสแก่เจ้านั้น มีความหมายอย่างไร

ที่ฆาตุกรรมก็ได้ทูลอธิบายว่า ที่ตรัสไว้ว่าอย่าเห็นแก่ยาว ก็คือว่าอย่ากระทำเวรให้ยาว ที่ตรัสไว้ว่าอย่าเห็นแก่สั้น ก็คือว่าอย่าแตกมิตรให้เร็วนัก แล้วก็ที่ตรัสว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยเวรนั้นก็คือว่า ถ้าหากว่าข้าพระองค์จะพึงปลงทေးจากชีวิต ฝ่ายพวกที่จงรักภักดีต่อทေးก็จะปลงข้าพระองค์จากชีวิต แล้วก็พวกที่จงรักภักดีต่อข้าพระองค์ก็จะปลงชีวิตพวกนั้นต่อไปอีก ก็เป็นอันว่าเวรไม่ระงับด้วยเวร แต่ว่าเมื่อข้าพระองค์ได้ทรงถวายชีวิตแก่ทေးแล้วก็ทေးประทานชีวิตแก่ข้าพระองค์เหมือนดั่งนี้ เสร็จก็เป็นอันระงับด้วยความไม่มีเวร เพราะฉะนั้น บิดาของข้าพระองค์ จึงได้โอวาทไว้ในเวลาที่จะตายว่า เสร็จย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่ว่าย่อมระงับด้วยความไม่มีเวร

พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงสรรเสริญพระราชกุมาร และได้พระราชทานแคว้นโกศลพร้อมทั้งพลพาหนะสมบัติทั้งหมด ซึ่งเป็นของพระราชบิดาซึ่งพระองค์ทรงยึดมานั้นคืนแก่ที่ฆาฏกุมารทุกสิ่งทุกอย่าง และก็ได้พระราชทานพระราชธิดาของพระองค์ด้วย

ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า แม้พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้นซึ่งได้มีคัสตราอาวุธอยู่ในพระหัตถ์ก็ยังมี **ขันติ** ความอดทน **โสรัจจะ** ความสงบเสงี่ยมเหมือนอย่างนั้น และข้อที่ท่านทั้งหลายบวชในธรรมวินัยที่กล่าวดีแล้วอย่างนี้ จะพึงเป็นผู้มีขันติโสรัจจะ ก็จะเป็นความมั่งคั่งในพระธรรมวินัยนี้ดังนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาท ได้ทรงยกเอาเรื่องเก่ามาเล่าเหมือนอย่างนั้น ภิกษุเหล่านั้นก็ยั้งยั้งที่จะไม่ปรองดองกันต่อไปอีก พระพุทธเจ้าก็ทรงเห็นว่า ยังไม่อาจที่จะกระทำให้ตกลงกันได้โดยง่ายแล้ว ก็ได้เสด็จออกจากอาสนะ และก็ได้เสด็จหลีกไป

ตามทีเล่ามานี้เป็นความย่อใน **โกสัมพิกขันธกะ** ที่ท่านเล่าไว้ เรื่องที่ฆาฏกุมารนี้ **เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์** ได้ทรงประพันธ์เป็นฉันทไว้ เรียกว่า **ที่ฆาฏคัมภีร์** นับว่าเป็นเรื่องที่มีคติสอนใจเรื่องหนึ่ง.

ต้นเหตุของสังฆเภท

เรื่องความแตกแยกร้ายรานกันของสงฆ์ที่เกิดขึ้นในกรุงโกสัมพี ในรัฐวังสะนั้น ในชั้นบาลีคือตำราพระพุทธศาสนาที่เป็นรุ่นแรก เรียกว่าชั้นบาลี ไม่ได้กล่าวไว้ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นในหรือนอกพรรษา ส่วนในหนังสือชั้นอรรถกถา คืออธิบายความของบาลี ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้วหลายร้อยปี โดยมากก็กำหนดกันว่าขนาดพันปี จึงได้มีกล่าวไว้ว่าเกิดขึ้นในพรรษาที่ ๙ นับแต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว และในชั้นอรรถกถานั้นก็ยังได้เล่าเรื่องพิสดารออกไปอีก คือเล่าว่า

พระภิกษุสองรูปที่เป็นต้นเหตุนั้นก็คือ **พระธรรมธร** รูปหนึ่ง **พระวินัยธร** รูปหนึ่ง พระธรรมธรแต่ว่าเรียกโดยมากกว่า **พระธรรมกถึก** ได้ไปวัจจกฐิซึ่งมีบัญญัติให้ใช้น้ำและไม่ให้เหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำ แต่ว่าพระธรรมกถึกเข้าวัจจกฐิแล้วก็เหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำ พระวินัยธรเข้าไปที่หลัง ออกมา ก็บอกแก่พระธรรมกถึกว่า ท่านเหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำต้องอาบัติ พระธรรมกถึกก็ตอบบอกว่าท่านไม่รู้ว่าเป็นอาบัติ เพราะเหตุที่กระทำนั้น แต่ว่าเมื่อเป็นอาบัติท่านก็จะแสดงพระวินัยธรมีบอกเมื่อไม่ตั้งใจก็ไม่ใช่ไร แล้วก็แยกกัน แต่ว่าพระวินัยธรเมื่อกลับมาแล้วก็แจ้งแก่พวกลูกศิษย์ของตนว่า พระธรรมกถึกต้องอาบัติแล้วก็รู้ว่าเป็นอาบัติ ฝ่ายพวกลูกศิษย์ของพระวินัยก็บอกแก่ลูกศิษย์ของพระธรรมกถึกว่า อุปัชฌาย์อาจารย์ของท่านต้องอาบัติแล้วก็ไม่รู้พวกลูกศิษย์ก็บอกอาจารย์ อาจารย์ก็บอกว่า ก็พระวินัยธรมีบอกว่าเป็นอาบัติ เพราะว่าไม่ได้ตั้งใจแล้วกลับมาว่าเป็นอาบัติ พระวินัยธรพุดมุสาวาท พวกลูกศิษย์ก็กลับไปบอก ก็เลยเกิดวิวาทห่มเถียงกันแตกกันเป็นสองพวก จนถึงฝ่ายพระวินัยธรได้โอกาสก็ทำ **อุกเขปเนียรกรรม** คือว่าประกาศยกวัตรพระธรรมกถึก ก็เป็นเรื่องให้ทั้งสองฝ่ายนั้นแตกกันจนถึงกับไม่ลงโบสถ์กัน ซึ่งเรียกว่าเป็น **สังฆเภท**

คือสงฆ์แตกกัน อันหมายความว่าเมื่อเกิดแตกแยกกันดังกล่าวนั้นจนถึงไม่ร่วมทำสังฆกรรมด้วยกัน ในภาษาไทยเราเรียกว่า **ไม่ลงโบสถ์กัน** คือไม่ทำอุโบสถร่วมกัน ไม่ทำปวารณาร่วมกัน ไม่ทำสังฆกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เป็นต้น ต่างก็แยกกันทำ เมื่อเป็นดังนี้จึงเรียกว่าเป็นสังฆเภท และทั้งสองฝ่ายนั้นก็เรียกว่าเป็น **นานาสังวาสกะ** ของกันและกัน คือว่ามีธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่างกัน หมายความว่าแยกกันกระทำสังฆกรรมเป็นต้น^{๑๒}

พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงดำเนินการระงับด้วยพระองค์เอง ด้วยประทานพระโอวาทเพื่อให้ทั้งสองฝ่ายนั้นยอมผ่อนปรนเข้าหากัน แล้วก็ทรงเตือนฝ่ายที่ทำการยกวัตรว่าก็ไม่ควรจะรีบผลุนผลันกระทำ เมื่อเห็นว่าจะแตกกันเพราะเหตุนั้นก็ยังไม่ควรจะทำก่อน ก็ทรงเตือนอีกฝ่ายหนึ่งว่า เมื่อส่วนมากเขาเห็นว่าเป็นอาบัติก็ควรเชื่อเขา แล้วก็กระทำคืนเสีย เรื่องก็จะไม่บังเกิดขึ้นร้ายแรง และจนถึงได้ตรัสเรื่องที่เขาถูमारอบรม โดยความก็คือ แม้พระราชผู้ปกครองแคว้นแคว้นซึ่งต่างก็มีอาชฎอยู่ในมือด้วยกันและต่างก็ได้เคยทำลายล้างกัน ซึ่งบ้านซึ่งเมืองซึ่งทรัพย์สมบัติประหัตประหารกัน แต่ในที่สุดก็ยังให้อภัยกันและปรองดองกันได้ ก็ทำไมพวกภิกษุซึ่งก็ไม่มีเรื่องอะไรหนักหนา เพียงแต่ทุ่มเถียงกันด้วยอาบัติเล็กน้อยว่า ข้อนี้เป็นอาบัติข้อนี้ไม่เป็นอาบัติเท่านั้น ก็ควรที่จะปรองดองกันได้ และในที่อื่น เช่น ในโกสัมพยสูตร^{๑๓} สูตรที่ตรัสในกรุงโกสัมพีก็ได้กล่าวว่า ได้ทรงประทานพระโอวาทด้วยสาราณียธรรม ๖ ประการ ดังที่มีความแจ้งอยู่ในสาราณียธรรม ๖ ในหมวด ๖ นั้น^{๑๔} แต่ก็ยังไม่เกิดความปรองดองขึ้นได้ จึงได้เสด็จหนีออกจากกรุงโกสัมพีไปประทับอยู่ในป่าที่เรียกกันว่า **ปารีเลยยกะ** ไทยเราเรียกว่า ปาเลไลยก์ และในชั้นบาลีก็ไม่ได้บอกว่าจำพรรษาที่นั่น แต่ว่าในชั้นอรรถกถา^{๑๕} ได้เล่าว่าได้ประทับจำพรรษาอยู่ที่ป่าปารีเลยยกะนั้นเป็นพรรษาที่ ๑๐ เพราะฉะนั้น เมื่อแบ่งตามทีพระอรรถกถาจารย์ท่านว่าไว้ ก็ควรจะเริ่มพรรษาที่ ๑๐ ตั้งแต่เสด็จออกจากกรุงโกสัมพีไปสู่อปารีเลยยกะ

เสด็จสู่อปารีเลยยกะ

สำหรับในชั้นบาลีนั้นได้มีเล่าสืบต่อกันว่า^{๑๖} เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทให้ปรองดองกันไม่สำเร็จ ในวันรุ่งขึ้นก็ทรงถือบาตร จีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงโกสัมพี ครั้นเสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้วก็ทรงเก็บเสนาสนะ ทรงถือบาตรจีวรของพระองค์ด้วยพระองค์เอง แล้วก็ประทับยืนในท่ามกลางสงฆ์ ได้ตรัสขึ้นโดยความว่า บุคคลที่มีเสียงดังเป็นคนเสมอกันสักคนหนึ่งก็ไม่วู้สึกว่าตนเป็นคนเขลา เมื่อสงฆ์กำลังจะแตกกันอยู่ก็ไม่บังเกิดความรู้สึกถึงเหตุผลอื่น ๆ ยิ่งไปกว่าทะเลาะวิวาทกัน ผู้ที่หลงลืมสติแสดงท่าว่าเป็นบัณฑิตคือผู้ฉลาดมักจะเป็นคนเอาแต่เที่ยว

^{๑๒} โกสมพิทกตถุ ฌมมปท. ๑/๔๙-๕๒.

^{๑๓} ม. มุ. ๑๒/๕๘๒/๕๔๑-๒.

^{๑๔} ในหนังสือ นวโกวาท.

^{๑๕} มโน. ปุ ๒/๓๙.

^{๑๖} โกสมพิทกตถุ วิ. มหา. ๕/๓๓๕/๒๔๖-๒๕๑.

พูดเพื่อเจ้าไม่เป็นสาระ บรรารณาที่จะต่อปากต่อคำกันออกไป ก็ย่อมจะไม่รู้สึกถึงการทะเลาะวิวาทที่เป็นเหตุชักจูงให้เป็นไป บุคคลที่ถูกโกรธอยู่ว่าผู้นั้นได้ทำเรา ได้ทำร้ายเรา ได้ชนะเรา ได้ลักสิ่งของเราไป เหวของชนเหล่านั้นย่อมไม่สงบ ส่วนบุคคลที่ไม่ถูกโกรธอยู่ดังนั้น เหวของเขาย่อมสงบระงับได้ เพราะว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยเวรในกาลไหน ๆ แต่ว่าย่อมระงับด้วยความไม่จองเวร นี่เป็นธรรมที่เก่า คนอื่น ๆ ย่อมไม่รู้สึกรู้ว่าพวกเรากำลังจะย่อยยับกันอยู่ ณ บัดนี้ จึงพากันทะเลาะวิวาท ส่วนว่าบุคคลเหล่าใดย่อมรู้ในหมู่ชนนั้น ความหมายมันก็ย่อมสงบระงับไปเพราะเหตุที่มีความรู้ในคนที่เห็นคู่เวรกันจนถึงกับตัดกระดูกของกัน ฆ่าชีวิตกัน ลักทรัพย์สมบัติ เป็นต้นว่า โค ม้า ทรัพย์ต่าง ๆ ตลอดจนถึงตีบ้านตีเมืองกัน ก็ยังมีความสามัคคีปรองดองกันได้ เพราะเหตุใด ท่านทั้งหลาย จึงจะปรองดองกันไม่ได้ ถ้าว่าบุคคลพึงได้สหายที่คล้ายคลึงกัน ที่จะเที่ยวไปด้วยกันได้ และที่เป็นผู้ทรงปัญญา มีปรกติดอยู่ด้วยกรรมที่ดีที่ชอบ ครอบงำอันตรายได้ทั้งหมด ก็พึงมีใจยินดี มีสติเที่ยวไปกับผู้นั้น แต่ว่า ถ้าไม่ได้สหายเช่นนั้น ก็พึงเที่ยวไปคนเดียว เหมือนอย่างพระราชาละแวนแคว้นที่ชนะแล้ว เที่ยวไปพระองค์เดียว หรือเหมือนอย่างช้างชื่อว่ามาตังคะเที่ยวไปผู้เดียว ความเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียวดีกว่า เพราะว่าความเป็นสหายในคนพาลไม่มีดีอะไร บุคคลพึงเที่ยวไปคนเดียวและไม่กระทำบาปกรรมทั้งหลาย มีความชวนชวายน้อยเหมือนอย่างช้างมาตังคะเที่ยวไปในป่า.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสในท่ามกลางสงฆ์ที่วิวาทกันโดยความตั้งนี้แล้ว ก็ได้เสด็จออกจากโฆสิตารามนั้น ไปสู่หมู่บ้านของคนทำเกลืออ่อน ๆ หมู่บ้านหนึ่ง ณ ที่นั้นก็ได้ทรงพบกับพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าท่าน**นค** ท่านได้ต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ก็ได้ทรงทำปฏิสันถาร การปฏิสันถารใช้ถ้อยคำทั่วไป ตามสำนวนในเวลานั้นคือว่า พอนทนได้อยู่ หรือ พอยังเป็นไปได้อยู่หรือไม่ลำบากด้วยบิณฑบาตหรือ เหมือนอย่างที่เราทักกันในภาษาของเราว่า สบายดีหรือ แต่ว่าสำหรับในสำนวนครั้งนั้นไม่ได้ถามว่าสบายดีหรือ ถามว่าพอนทนได้หรือ พอเป็นไปได้หรือ ไม่ลำบากด้วยบิณฑบาตหรือ ท่านนคก็ทูลตอบให้ทรงทราบพอนทนได้ พอเป็นไปได้หรือ ไม่ลำบากด้วยบิณฑบาต พระองค์ก็ได้ตรัสเทศนาให้เกิดความเห็นแจ้งในธรรม แล้วก็เสด็จต่อไปยังป่าที่ชื่อว่า **ปาจิณวังสหายวัน** ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระเถระ ๓ รูป คือ **๑ พระอนนรุทธะ ๒ พระนันทิยะ ๓ พระกิมพิละ**

ท่านทั้งสามนั้นก็ได้ถวายการต้อนรับพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ได้ทรงทำปฏิสันถารเช่นเดียวกันนั้น แต่ว่าเพราะท่านอยู่กันถึง ๓ รูป พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า ทั้ง ๓ รูปนี้ได้อยู่ปรองดองกัน ไม่บาดหมางกัน มองดูกันและกันด้วยจักษุที่เป็นที่รักเหมือนอย่างเป็นผู้ร่วมน้ำนมเดียวกัน คือว่า ร่วมมารดากันอยู่หรือ ท่านทั้งสามนั้นก็ได้กราบทูลว่า อยู่ปรองดองกันเรียบร้อย พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ได้ปฏิบัติกันอย่างไรจึงได้อยู่ปรองดองกันดี ท่านทั้ง ๓ นั้นก็ได้กราบทูลว่า ท่านได้พากันคิดว่าเป็นลาภของเรา เราได้ดีแล้วที่ได้มาอยู่ร่วมกับพรหมจารีทั้งหลายเหมือนเช่นนี้ จึงได้พากันตั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ประกอบด้วยเมตตาในกันและกันทั้งในที่ลับทั้งในที่แจ้ง

และก็ได้พากันคิดว่าใครเราแต่ละรูปจะพึงเก็บจิตของตนและประพฤติกไปตามอำนาจแห่งจิตของอีกสองท่าน เมื่อได้คิดดังนั้นแล้วจึงได้ประพฤติกไม่เอาแต่ใจของตนเอง แต่ว่าคิดถึงใจของผู้อื่นและอนุวัตรตาม เมื่อต่างพากันคิดถึงใจของผู้อื่นไม่เอาแต่ใจของตนและกัอนุวัตรตามกันอยู่ดังนี้ ถึงแม้ว่ากายจะต่าง ๆ กัน แต่จิตก็เหมือนอย่างเป็นอันเดียวกัน ท่านทั้งสามได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าดังนี้ ท่านปฏิบัติดังนี้จึงได้มีความปรองดองกันดีอยู่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามต่อไปว่า ทั้งสามรูปนั้นได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทมีความเพียรสงบไปยิ่ง ๆ ขึ้นอยู่หรือ ท่านทั้งสามก็ได้กราบทูลว่า ก็ได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทเหมือนดังนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ปฏิบัติอย่างไรที่บอกว่าอยู่ด้วยความไม่ประมาทนั้น ท่านทั้งสามก็ได้กราบทูลว่า ทั้งสามรูปนั้นรูปใดกลับจากบิณฑบาตก่อน รูปนั้นก็ปูลาดอาสนะเตรียมน้ำล้างเท้า ตั่งล้างเท้า ผ้าเช็ดเท้าไว้ ล้างภาชนะสำหรับใช้สอยตั้งไว้ และตั้งน้ำดื่มไว้ ส่วนรูปใดกลับจากบิณฑบาตภายหลัง ถ้าว่ายังมีภัตตาหารเหลืออยู่ และถ้าประสงค์ก็ขบฉัน แต่ถ้าไม่ประสงค์ก็ทิ้งในที่ ๆ ไม่มีของสดเขียวหรือว่าโปรยลงในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์ แล้วก็เก็บอาสนะเป็นต้น บัดกวาดให้สะอาด ส่วนรูปใดเห็นหม้อน้ำดื่มหม้อน้ำใช้ หม้อน้ำในวัจจกฏีว่างเปล่า ก็ตักน้ำเติมใส่ไว้ ถ้าว่าองค์เดียวไม่สามารถก็ช่วยกันหิ้วน้ำไปใส่ไว้ และได้นั่งสนทนากันด้วยธรรมกถาตลอดราตรีทั้งหมดทุกวัน ๕ คำ ก็ได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทดังกล่าวนั้น

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้ท่านทั้งสามนั้นเห็นแจ่มแจ้งแล้ว ก็ได้เสด็จต่อไปยังป่าปารีเลยยกะ และได้ประทับอยู่ที่ตงชื่อว่า **รักขิตวัน** ใกล้กับปารีเลยยกะนั้น ท่านแสดงว่าได้ประทับอยู่ที่โคนไม้สาละต้นหนึ่ง ซึ่งเป็นต้นโตใหญ่อยู่ในดงนั้น **ปารีเลยยกะนั้น** ท่านว่าเป็นชื่อของหมู่บ้านคือเป็นหมู่บ้านป่าและก็มีตงอยู่ในที่ใกล้กันนั้นชื่อว่า รักขิตวัน พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ตงรักขิตวันนั้น พระองค์ก็ได้ทรงคำนึงถึงว่าได้ประทับอยู่อาเกียรณ์ คือเคลื่อนกล่นวุ่นวายไปด้วยหมู่ภิกษุชาวกรุงโกสุมพีที่ทะเลาะวิวาทกัน บัดนี้ได้เสด็จประทับอยู่ในป่าดงพระองค์เดียวมีความผาสุก

ในสมัยนั้น ได้มีช้างป่าเชือกหนึ่งก็ได้หึ่งฝูงมาอยู่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ตงรักขิตวันนั้น ใช้วงทำการแผ้วถางทำพื้นที่ให้สะอาด และหาน้ำดื่มมาใช้ถวายพระพุทธเจ้า สำหรับในชั้นบาลีก็มีเล่าเรื่อง ในขณะที่ประทับอยู่ที่ป่าปารีเลยยกะเพียงเท่านั้น แต่ว่าในชั้นอรรถกถานั้น^๑ ได้มีเล่าขยายความถึงวิธีที่ช้างปฏิบัติพระพุทธเจ้าว่าทำอย่างไร และได้มีความรักนับถือในพระพุทธเจ้าอย่างไร ทำการรักษาพระองค์อย่างไร และได้เล่าถึงเรื่องวานรตัวหนึ่งได้เห็นช้างมาปฏิบัติพระพุทธเจ้าอยู่ก็คิดอยากที่จะปฏิบัติบ้าง จึงไปหักเอารวงผึ้งเก็บเอาตัวอ่อน ๆ ออกหมดแล้วก็ได้ไปถวายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงรับแล้วก็ทอดพระเนตรเจยอยู่ วานรนั้นก็ตรวจดูเห็นยังมีตัวอ่อนอยู่ก็เอาออกอีกจนสิ้นตัวอ่อนแล้วก็ได้ถวายพระพุทธเจ้าอีก พระองค์ก็ได้ทรงบริโภคเสวยน้ำผึ้งนั้น วานรนั้นก็มิไยยินดีขึ้นต้นไม้ก็เต็นจนกิ่งไม้หักลงมาเสียบเข้ากับตอไม้ข้างล่างก็กระทำกาลกิริยาในขณะนั้น เรื่องลึงนี้ในชั้นบาลีไม่มี

^๑ โกสุมพิกวตฺถุ ธรรมปท. ๑/๕๓-๔.

แต่ว่ามีเล่าไว้ในชั้นนอรรถกถา **พระปาริเลยยกะ** เมืองไทยเราก็นิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปบูชา มีข้างมีสิง และที่สร้างไว้องค์โตก็จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งสร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ป่าปาริเลยยกะนั้นตามพระพุทธอัธยาศัย แล้วก็ได้เสด็จออกจาริกไปสู่**กรุงสาวัตถี** ในชั้นบาลีมีเล่าไว้เท่านี้ แต่ว่าในชั้นนอรรถกถา^{๓๓} ได้มีเล่าไว้โดยพิสดาร ความย่อว่า บรรดาเศรษฐีคฤหบดี ซึ่งเป็นชาวนครสาวัตถี ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้ขอให้ **พระอานนท์** ไปทูลเชิญเสด็จกลับมา ไปสู่กรุงสาวัตถี พระอานนท์พร้อมกับภิกษุก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ป่าปาริเลยยกะนั้น ช้างได้เห็นพระมาเป็นอันมาก ก็ถือท่อนไม้วิ่งไปด้วยคิดว่าเป็นศัตรู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงห้ามว่านั่นเป็น **พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก** ช้างจึงได้ทิ้งไม้และก็ได้ทำการต้อนรับ พระพุทธเจ้าได้เสด็จออกกับพระอานนท์และพระภิกษุในวันนั้น แต่ช้างก็ได้ยืนขวางทางไว้ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบความประสงค์ว่าต้องการที่จะปฏิบัติพระสักวันหนึ่งก็เสด็จกลับไป วันรุ่งขึ้น ช้างก็เที่ยวเก็บผลไม้มาถวาย พระพุทธเจ้าและพระภิกษุที่พากันไปนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสวยและพระได้ฉันเสร็จเรียบร้อยแล้วก็เสด็จออกเพื่อจะเสด็จจาริกไปยังกรุงสาวัตถี ช้างก็มาขวางหน้าไว้อีก พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า นี่เป็นการไปของพระองค์ที่ไม่กลับ ช้างจึงได้หลีกทางและก็ได้ตามเสด็จเรื่อยไปจนเข้าเขตคณอญ์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้ามว่า ให้อยู่คอยแค่นี้ เพราะต่อไปเป็นเขตคณอญ์มีอันตราย ช้างนั้นก็มีความอาลัยเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จลับคล่องจักขุไป ก็หัวใจแตกทำกาลกิริยา ทานเล่าไว้ในนอรรถกถาดังนี้ และก็เรียกชื่อช้างนั้นว่า **ช้างปาริเลยยกะ** ตามชื่อป่าที่ช้างได้ไปปฏิบัติพระพุทธเจ้า

เรื่องที่เล่ามานี้ เป็นประวัติเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนา ก็เป็นเรื่องที่ควรจะทราบอยู่บ้าง จึงได้นำมาเล่าเป็นการเปลี่ยนรสจากการอธิบายธรรมที่ติดต่อกันมา.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน.

พรรยาที่สิบ

รักชิตวัน หรือปาปารีเลยยกะ

พระประวัติของพระพุทธเจ้าในพรรยาที่ ๑๐ ในบาลีพระวินัยไม่ได้บอกว่าทรงจำพรรยาที่ปาปารีเลยยกะ แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเล่าว่า ได้ทรงจำพรรยา ณ ปาปารีเลยยกะนั้น และในคัมภีร์ชั้นบาลีก็ได้เล่าว่า เมื่อได้ประทับอยู่ตามพระอชยาศัยแล้วก็เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าในคัมภีร์อรรถกถา^๑ ได้มีเล่าว่า พวกเศรษฐีศฤงคารบดีชาวกรุงสาวัตถีถึงพระอานนท์กับพวกภิกษุเป็นทูตมาทูลเชิญเสด็จ และเมื่อพระอานนท์ได้เข้าไปสู่ที่ประทับของพระพุทธเจ้า ช่างก็ตั้งท่าจะทำร้ายเพราะคิดว่าศัตรู พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสบอกว่าเป็นพุทธอุปัฏฐากตามที่เล่าไว้ในอรรถกถานี้ เป็นเรื่องที่ตั้งขึ้นภายหลังมากและได้แสดงรายละเอียดต่าง ๆ มาก และเรื่องที่ว่าพระอานนท์เป็นพุทธอุปัฏฐากนั้น ก็ได้มีเล่าไว้ในที่อื่น^๒ ว่า พระอานนท์ยังไม่ได้เป็นพุทธอุปัฏฐาก อีกหลายปีต่อมาจึงมารับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก เพราะฉะนั้น ข้อที่เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทดังกล่าวข้างต้น เมื่อนำไปเทียบกับที่มีกล่าวไว้ในที่อื่นแล้วความจึงไม่สมกัน แต่ก็เป็นเรื่องที่ผ่านมาผ่านไปนานและเป็นเรื่องปลีกย่อยไม่สู้มีความสำคัญอะไรมากนัก.

อุปกิเลส ๑๑

อนึ่ง ก่อนที่จะเสด็จไปถึงปาปารีเลยยกะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแหวะที่ปาจันวังสะ^๓ อันเป็นสถานที่ซึ่งพระเถระ ๓ รูปได้อาศัยอยู่ในขณะนั้น คือ **พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกัมพิละ** ท่านทั้ง ๓ รูปก็ได้ถวายเป็นที่ต้อนรับพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ก็ได้ทรงปฏิสันถารคือทรงทักทาย และได้ตรัสถามถึงการอยู่ร่วมกันของท่านทั้งสามว่าสามัคคีปรองดองกันหรือปฏิบัติอย่างไร ท่านทั้งสามก็ทูลเล่าถึงวิธีที่ท่านได้ปฏิบัติ เสร็จแล้วก็รับสั่งถามถึงว่าอยู่กันด้วยความไม่ประมาท มี

^๑ โสภพิภพคตฺตฺ, ธรรมปท. ๑/๕๓-๔.

^๒ สมณต. ๑/๒๐๒-๓ ว่าใน ๒๐ พรรยาแรกนั้น พระพุทธเจ้ายังไม่มีพุทธอุปัฏฐากประจำ หลังจากนั้นมา พระอานนท์จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นพุทธอุปัฏฐาก.

^๓ วิ. มหา. ๕/๓๓๗/๒๔๘.

ความเพียร ส่งตนไปอยู่หรือ ท่านทั้งสามก็ทูลให้ทรงทราบ และก็ได้ทูลถึงวิธีที่ปฏิบัติต่อกัน เกี่ยว
 แก้วตราบในการจัดที่ฉัน ในการจัดตั้งน้ำใช้น้ำฉัน ในการทำความสะอาด เป็นต้น ดังที่ได้เล่ามาแล้ว
 ในข้อวัตรปฏิบัติที่เล่ามานั้น ในบัดนี้ วัดป่าทั้งหลายซึ่งเป็นสำนักพระกรรมฐานในต่างจังหวัดก็ยัง
 ถือปฏิบัติกันอยู่เป็นส่วนใหญ่ และก็อยู่กันด้วยความเรียบร้อย เช่นว่าพระเป็นผู้จัดอาสนะ จัด
 เตรียมน้ำ จัดทำความสะอาด ปัดกวาดเสนาสนะเป็นเวรหรือเป็นวาระเป็นต้น นิตเวลากันทำ แต่ว่า
 สำหรับในวัดที่อยู่ในเมืองซึ่งมุ่งหน้าศึกษาเล่าเรียนกันเป็นส่วนใหญ่ ไม่ได้ปฏิบัติอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อพระเถระทั้ง ๓ ท่านได้กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงวัตรปฏิบัติของท่านเกี่ยวกับความ
 เป็นอยู่ทางกาย เกี่ยวกับสถานที่ว่าทำกันอย่างไรแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามถึงการปฏิบัติทางจิต
 การบรรลุคุณวิเศษคือการบรรลุถึงผลของการปฏิบัติของท่าน ว่าท่านทั้งสามมีความไม่ประมาท มี
 ความเพียร และส่งตนไปในด้านการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นอย่างไรบ้าง ท่านทั้งสามก็
 กราบทูลว่า ก็ได้ปฏิบัติทางจิตจนจิตเป็นสมาธิและได้โอกาสคือแสงสว่าง ได้รูปหัตสสนะคือการเห็นรูป
 ซึ่งปรากฏในสมาธิจริง แต่ว่าแสงสว่างและการเห็นรูปนั้นก็อันตรธานหายไป ท่านทั้ง ๓ รูปจึงไม่ได้
 ประสบแสงสว่าง ไม่ได้ประสบการณ์เห็นรูป ไม่รู้แจ้งแทงตลอดนิมิตนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแนะนำ
 วิธีปฏิบัติเพื่อแก้ไขให้โอกาสและรูปหัตสสนะนั้นหายไป โดยได้ทรงเล่าถึงการปฏิบัติที่พระองค์ได้ทรง
 ปฏิบัติมา ซึ่งได้ทรงแสดงไว้ในพระสูตรอีกพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า **อุปกกิลีสสูตร**^๔ มีความว่า

เมื่อยังมีได้ตรัสรู้ ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ก็ทรงจำได้ว่าได้ทรงประสบโอกาสและรูปหัตสสนะ
 แต่แล้วก็หายไป จึงได้ทรงค้นหาว่าอะไรเป็นเหตุให้หายไป ก็ได้ทรงพบเหตุที่ทำให้หายไปโดยลำดับ
 ดังนี้ :

๑. **วิจิกิจฉา** ความสงสัยลังเลใจ คือเมื่อเห็นโอกาสเห็นรูปหัตสสนะ ก็เกิดลังเลสงสัยขึ้นว่านี่
 อะไร พอเกิดสงสัยลังเลขึ้น โอกาสและรูปหัตสสนะนั้นก็หายไป

๒. **อมนสิการ** การไม่ใส่ใจ คือเมื่อโอกาสและรูปหัตสสนะปรากฏขึ้น จิตก็แวบไปเสียทางอื่น
 ไม่กำหนดแน่นอนอยู่ที่โอกาสและรูปหัตสสนะนั้น เรียกว่าไม่กระทำไว้ในใจ โอกาสและรูปหัตสสนะนั้น
 ก็หายไป

๓. **ถีนมิทธะ** ความม่งง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม เมื่อเกิดขึ้นก็ทำให้โอกาสและรูปหัตสสนะหายไป

๔. **ความสะดุ้งหวาดเสียว** เมื่อโอกาสและรูปหัตสสนะเกิดขึ้น เห็นรูปหัตสสนะบางอย่างที่น่ากลัว
 ก็เกิดสะดุ้งหวาดเสียวขึ้น เมื่อเป็นดังนี้โอกาสและรูปหัตสสนะก็หายไป

๕. **ความคิดตื่นเต้นล่วงหน้า** คือไม่ทันจะปรากฏโอกาสและรูปหัตสสนะที่น่าตื่นเต้น แต่คิด
 คาดไปว่าจะได้ประสมอย่างนั้น ๆ แล้วก็ตื่นเต้นขึ้นเสียก่อน หรือว่าเมื่อประสบโอกาสและรูปหัตสสนะ
 บางอย่างที่น่าตื่นเต้น ก็เกิดตื่นเต้นขึ้นทันที เข้าในลักษณะที่ใจฟุ้งขึ้น ก็เป็นเหตุให้โอกาสและ
 รูปหัตสสนะนั้นหายไป

^๔ ม.จ. ๑๔/๒๙๕/๔๓๙.

๖. **ความที่ร่างกายกระสับกระส่าย** คือเมื่อร่างกายเกิดเมื่อยขบเจ็บขัดกระสับกระส่ายขึ้นมา ใจไม่อยู่ โอกาสและรูปทสสนะนั้นก็หายไป

๗. **ปรารถนาความเพียรจัดเกินไป** ก็ทำให้โอกาสและรูปทสสนะหายไปได้ เหมือนกับจับนกด้วยมือสองมือแน่นเกินไป นกก็ตาย

๘. **ความเพียรย่อหย่อนเกินไป** ก็ทำให้โอกาสและรูปทสสนะหายไปได้ เหมือนอย่างจับนกปล่อยมือหย่อนมากเกินไป นกก็บินหนีไปได้

๙. **ความกระซิบที่ใจ** ได้แก่ เมื่อได้ประสบโอกาสและรูปทสสนะบางอย่าง ก็มีเรื่องมากระซิบใจได้แก่ความอยากความปรารถนา เมื่อบังเกิดขึ้นก็ทำให้โอกาสและรูปทสสนะนั้นหายไป

๑๐. **สัญญา** คือความกำหนดหมายรูปที่มีอย่างต่าง ๆ ได้แก่ เมื่อโอกาสและรูปทสสนะปรากฏขึ้น ก็มีสัญญาคือความกำหนดหมายพราไปมาก เมื่อสัญญาพราไปไม่รู้ โอกาสและรูปทสสนะก็หายไป

๑๑. **ความใช้จิตเพ่งพินิจเกินไป** ได้แก่ เมื่อโอกาสและรูปทสสนะปรากฏขึ้น ก็ใช้จิตเพ่งพินิจคาดคั้นเกินไป ก็ทำให้โอกาสและรูปทสสนะนั้นหายไป

เหล่านี้เรียกว่า **อุปกิเลส** เครื่องเศร้าหมองของสมาธิ ซึ่งนับว่าเป็นเครื่องเศร้าหมองของสมาธิชั้นสูง.

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสเล่าถึงการปฏิบัติของพระองค์ และเหตุที่ทำให้สมาธิของพระองค์เสียไป รวม ๑๑ ข้อดังนั้นแล้ว ก็ได้ตรัสว่า เมื่อได้ทรงค้นพบถึงเหตุแล้วก็ได้ทรงระมัดระวังจิตละเหตุที่ทำให้สมาธิเหล่านั้นไม่บังเกิดขึ้น เมื่อทรงละได้แล้วก็ทรงบำเพ็ญสมาธิประสบผลสำเร็จที่สมบูรณ์ ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถึงสมาธิที่ได้ทรงรับอันเรียกว่า **ฌาน** ได้แก่

๑. ได้ทรงอบรมสมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์
๒. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีวิตก สักแต่ว่ามีวิจารณ์
๓. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
๔. ได้ทรงอบรมสมาธิที่มีปีติ
๕. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีปีติ
๖. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยความสุขสำราญ

๗. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขา เมื่อสมาธิของพระองค์บริสุทธิ์แล้ว ก็บังเกิดญาณทสสนะคือความรู้ความเห็นขึ้นว่า วิมุตติของพระองค์ไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติที่สุด ไม่มีภพใหม่อีกต่อไป.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอบรมพระอนุรุธะเป็นต้นถึงวิธีปฏิบัติในการทำสมาธิ และได้ทรงเล่าถึงการปฏิบัติของพระองค์เองที่ได้ปฏิบัติมาและสมาธิที่ทรงได้รับ ตลอดจนผลที่ทรงบรรลุโดยลำดับ เป็นข้อแนะนำตักเตือนให้ท่านเหล่านั้นได้ปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท มีความเพียร และสงตนไป เพื่อให้เจริญด้วยการปฏิบัติจนถึงประสบผลดังกล่าวนี้.

การทำสมาธิ

ต่อไปนี้จะได้อธิบายประกอบบางส่วน คือว่าการทำสมาธินั้น จิตกำหนดอยู่ที่อารมณ์อันเดียว เหมือนดังเช่นทำอานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า กำหนดลมหายใจออก รวมจิตให้รู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออก โดยปรกตจิตของเราว่า คือว่าออกไปรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตาบ้าง ทางหูบ้าง เรียกว่าพรั่ คราวนี้ก็มารวมใจให้รู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออกเพียงอันเดียว ในการปฏิบัตินั้น เมื่อตั้งใจรวมจิตเข้ามาให้รู้อยู่ที่ลมหายใจดังเช่นในบัดนี้ หายใจเข้าก็รู้ หายใจออกก็รู้ รู้ตรงจุดที่ลมหายใจกระทบ อย่างเมื่อหายใจเข้า ลมหายใจเข้ากระทบที่ปลายกระพุ้งจมูก หรือว่าริมฝีปากเบื้องบน ก็ให้รู้ ออกมากระทบที่นั่นก็ให้รู้ เมื่อได้ตั้งกำหนดอยู่ดังนี้ จิตก็มักจะหลบแวบออกไปข้างนอก ไม่อยู่ จะทำอย่างไรจึงจะมีสติขึ้นมา ก็ต้องดึงเอาจิตมาตั้งมากำหนดอยู่ที่นิมิตคือที่กำหนด เหมือนอย่างเก่า ความที่ขยจจิตให้เข้ามาอยู่ที่นิมิตนั้นแหละเรียกว่า **วิตก** วิตกมีใช้หมายความว่าตริกตรองอะไรไปเหมือนอย่างที่เราพูดกัน แต่ว่าวิตกนั้นหมายถึงคอยยกเอาจิตเข้ามาตั้งอยู่ที่นิมิตของสมาธิ **นิมิต** แปลว่า ที่กำหนด เหมือนอย่างว่าเรากำหนดจุดที่ลมกระทบที่ปลายกระพุ้งจมูก หรือริมฝีปากเบื้องบน ตรงนั้นเรียกว่านิมิต คือที่กำหนด จิตแวบออกไป ก็จับจิตมาใส่เข้าไว้ที่นั่นนี้เรียกว่า วิตก เมื่อจับจิตมาใส่เข้าไว้ที่นั่นแล้ว อากาณแ่วนแ่วนหรือแ่วนอยู่ที่นิมิตนั้นไม่ไปข้างไหน นี้เรียกว่า **วิจาร์** ท่านจึงเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า วิตกนั้นเหมือนอย่างตีระฆังดังแห่งขึ้นแล้ว วิจาร์ก็เหมือนอย่างเสียงตรงของระฆัง วิตกก็จับจิตเข้ามาตั้งไว้ที่นิมิต วิจาร์ก็คอยระคองจิตให้คลุกเคล้าอยู่ที่นิมิตอันนั้น ไม่ให้ไปข้างไหน.

ในการทำสมาธิที่แรก จะต้องคอยมีสติจับจิตมาใส่ไว้ที่นิมิต แล้วก็คอยระคองจิตให้อยู่ที่นั่นอยู่เสมอ แผลอเมื่อไรจิตก็แวบออกไป คราวนี้ความเร็วของจิตนั้นเราอาจจะกำหนดได้ในตอนนี้ เมื่อจิตแวบออกไปนั้น ครั้นจับจิตเข้ามาได้ก็ลองสอบสวนดู จะรู้สึกว่าจะแวบเดียวเท่านั้น แต่ว่าหลายเรื่องเหลือเกิน เหมือนดังเช่นว่าเมื่อจับจิตเข้ามาอยู่ที่นิมิตของสมาธิและให้คลุกเคล้าอยู่ที่นิมิตนั้น แนวนอยู่ที่นิมิตอันนั้น ครั้นได้ยินเสียงคนเดินอยู่ข้างนอกก็ ๆ จิตมันก็จะแวบออกไป พอแวบออกไปที่นั่นแล้วก็ไปเรื่องนั้น ไปเรื่องนี้ ไปเรื่องโน้นอีกมากมายกว่าเราจะได้สติ แล้วก็ชักเข้ามาใหม่ คราวนี้ลองสอบสวนดูว่าที่เรื่องที่แวบออกไปนั้น ลองสอบสวนดูก็จะจับเรื่องได้แยะ ออกจากเรื่องนั้นไปเรื่องนี้ ออกจากเรื่องนี้ไปเรื่องโน้น กว่าจับตัวเข้ามาได้ ก็ออกไปมากมายหลายเรื่อง อันนี้แหละที่เราจะรู้สึกว่าจะจิตไปเร็วเพียงไร แต่ว่าต้องหัดทำความสงบแล้วก็คอยสอบสวน และเมื่อจิตถูกคอยสอบสวนอยู่ดังนี้แล้ว ทีหลังถ้าแวบออกไปอีก ก็มักไม่เป็นไปในเรื่องนั้น แต่ไปในเรื่องอื่น แม้ไปในเรื่องอื่นก็จับตัวมาสอบสวนดูอีกแล้วก็กลับมาตั้งไว้ใหม่ คราวนี้ถ้าไปในเรื่องอื่นอีก ก็จับตัวมาตั้งไว้แล้วก็สอบสวนกันใหม่อีก.

ในการหัดทำสมาธินั้น บางทีในขณะที่รวมจิตไม่ลงมันแวบออกไปอย่างนี้ ต้องคอยจับมาสอบสวนกันอยู่ตั้งก่อนชั่วโมงกว่าจะอยู่ เพราะฉะนั้น ในการจะตั้งใจทำสมาธิต้องใช้ความพยายามที่

ขึ้นในจิต และท่านที่ได้มีบารมีอบรมมาบ้างแล้วก็จะปรากฏรูปทัศนะคือการเห็นรูปขึ้น เห็นรูปอะไรต่าง ๆ แต่ว่ารูปที่เห็นนั้นก็มิอยู่ ๒ อย่าง คือ รูปที่เป็นนิमितของสมาธิอย่างหนึ่ง รูปที่เป็นผลของสมาธิอย่างสูงอย่างหนึ่ง.

รูปที่เป็นนิमितของสมาธินั้นก็คือ เมื่อจิตทำสมาธิและเมื่อแวบออกไปสักหน่อยหนึ่งถึงรูปอะไร รูปนั้นก็มาปรากฏขึ้น บางทีก็เป็นสัตว์ บ้างก็เป็นคน บางทีก็เป็นเทวดา แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นเรียกว่าเป็น **ภาพอุปาทาน** หรือว่าเป็น **สัญญาชยะ** คือเกิดจากสัญญาคือความที่เคยจำเอาไว้ อย่างสัตว์ที่มาปรากฏก็เป็นสัตว์ที่เคยเห็นมาแล้วเคยจำได้มาแล้ว คนก็เหมือนกัน เทวดาก็เหมือนกันก็เป็นเทวดาที่เคยเห็นมาแล้วอย่างเทวดาตามฝาผนังโบสถ์ นี้เรียกว่าเป็น สัญญาชยะ เกิดจากสัญญา เราเรียกว่า ภาพอุปาทาน เมื่อมาปรากฏขึ้นก็ต้องให้กำหนดว่าไม่เป็นความจริง เป็นภาพลวงทั้งนั้น คือเป็นนิमितของสมาธิเท่านั้น ไม่ต้องตั้งต้นในภาพที่น่ายินดี ไม่ต้องตกใจในภาพที่น่ายินร้าย ในตอนนั้นนั่นเองทำให้คนทำสมาธิเสียไปมาก เพราะไปหลงในภาพนั้น บางทีก็ปรากฏเป็นพระเสด็จเข้ามาแล้วก็มาแนะนำอย่างนั้นอย่างนี้ มาแนะนำให้ไม่นอนก็ไม่นอน แนะนำให้ไม่กินก็ไม่กินข้าว คราวนี้ก็เกิดเป็นโรคเส้นประสาทขึ้นมา เกิดจะตายขึ้นก็ต้องแก้กัน เหล่านี้เรียกว่าเป็นภาพลวงทั้งนั้น

มีรายหนึ่งเมื่อไม่สู้นานปีมานี้ พระฝรั่ง จาไมก้าทำกรรมฐานอยู่ที่จังหวัดชลบุรี ก็มุ่งจะสำเร็จ นั่งทำกรรมฐานตลอดวันตลอดคืน ก็ปรากฏนิมิตขึ้น คือรูปทัศนะเห็นรูปขึ้น ก็เห็นพระเสด็จเข้ามาแล้วก็เสด็จออกไปทางหน้าต่าง ก็เลยตามเสด็จออกไป รุ่งขึ้นก็มีคนมาเห็นนอนสลบอยู่ที่พื้นข้างล่าง ต้องเอาตัวส่งโรงพยาบาล แล้วก็ต้องรักษาร่างกายรักษาประสาทกันอีกเป็นเวลานานวันบัดนี้กลับไปอังกฤษแล้ว และก็ได้อ่านว่าไปสีกแล้ว คนนี้มีการศึกษาทางโลกมาสูงถึงขั้นปริญญาตรีหรือโททางวิทยาศาสตร์อันนี้แหละเป็นเรื่องสำคัญที่เมื่อหัดทำสมาธิจะต้องรู้ว่า นี่เป็นภาพลวงตาไม่ใช่ภาพจริง เรียกว่าเป็นสัญญาชยะ เกิดจากสัญญา หรือว่าเป็นภาพอุปาทาน.

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะเป็นภาพจริง อย่างที่ปรากฏแก่บางท่าน อย่างในพระสูตรนี้ ที่พระอนุรุทธะกราบทูลพระพุทธเจ้า และพระพุทธองค์ก็ได้ตรัสแนะนำ นี่ท่านก็แสดงว่าเป็นภาพจริง อันนี้เรียกว่าเป็นพวกทิพจักขุคือตาทิพย์ แต่ว่าน้อยคนนักที่จะประสบภาพจริง แต่ว่าแม้เช่นนั้น ในขั้นปฏิบัติ ภาพที่ปรากฏขึ้นก็ยังหายไปได้ ซึ่งพระอนุรุทธะก็ยังหาทางแก้ไม่ได้ จนถึงพระพุทธเจ้าได้มาทรงแนะนำถึงอุปกิเลสของสมาธิ ๑๑ ข้อ ดังที่กล่าวมานี้ เมื่อบำเพ็ญสมาธิขั้นสูงได้อย่างนั้น และเมื่อบังเกิดความมิดขึ้น อย่างโอภาสบังเกิดขึ้นก็บังเกิดแสงสว่าง ครั้นโอภาสหายไปก็มีมืด รูปทัศนะปรากฏขึ้นก็เห็นภาพ เมื่อหายไปก็ไม่เห็นอะไร นี้ก็เพราะเหตุว่ามีอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมอง ๑๑ อย่างดังที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ.

แต่ว่าแม้ในการบำเพ็ญสมาธิขั้นสามัญก็ต้องระมัดระวังบ้างเหมือนกัน ถ้ามีอุปกิเลสเหล่านั้น เช่นว่าเกิดสงสัยขึ้นมาเป็นต้น จิตก็จะออกจากนิमितของสมาธิ แปลว่าพลัดตก ก็ต้องละความสงสัยนั้น แล้วก็ยกจิตเข้าไปตั้งในนิमितของสมาธิใหม่ แปลว่าเริ่มใช้วิธีวิตกวิจารณ์ไปใหม่ดังกล่าวนั้นแล้ว.

ตอนนี้จักได้กล่าวถึงพระประวัติของพระพุทธเจ้าสืบต่อไป ในพระบาลี^๕ ได้เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ป่ารกชัฏวัน แแถบ้านปาริเลยยกะ ซึ่งมักเรียกกันว่า ป่าปาริเลยยกะ หรือป่าเลไลยก์ในภาษาไทย ตามที่ทรงพอพระทัยแล้ว ก็ได้เสด็จไปสู่กรุงสาวัตถี ประทับ ณ พระเชตวัน ซึ่งเป็นอารามที่เศรษฐีอนาถปิณฑิกะสร้างถวาย.

เภทกรรมวัตถุ

ฝ่ายอุบาสกอุบาสิกาชาวกรุงโกสัมพีก็พากันคิดว่า พวกภิกษุชาวกรุงโกสัมพีที่ทะเลาะวิวาทกันเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้พวกตนเสียหาย เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรำคาญพระเหตุภัยด้วยภิกษุเหล่านี้ จึงได้ทรงหลีกไป พวกตนก็ไม่ได้ฟังพระธรรม ไม่ได้พบเห็นพระพุทธเจ้า จึงได้พร้อมใจกันงดการกราบไหว้ต้อนรับพระผู้วิเวกกัน งดการใส่บาตร เรียกว่า **คว่ำขันข้าว** พวกพระเหล่านั้นจะหลีกไป หรือว่าจะสึกไป หรือว่าจักไปทำพระศาสนาให้พอพระเหตุภัยใหม่ก็สุดแต่ ฝ่ายภิกษุชาวโกสัมพีทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งวิวาทกัน เมื่อถูกชาวบ้านปฏิบัติตั้งนั้นก็ค่อยรู้สึกสำนึกตัว และกลับหันหน้าเข้าหาหรือกันว่าจะทำอะไร ในที่สุดก็ตกลงใจกันว่าจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงระงับอธิกรณ์อันนี้ เมื่อได้ตกลงพร้อมกันแล้ว ก็พากันออกจากกรุงโกสัมพีไปยังกรุงสาวัตถี ในตอนนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา^๖ คือคัมภีร์ที่อธิบายเนื้อความของพระบาลีซึ่งได้แต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณ ๑,๐๐๐ ปีแล้ว ได้เล่าว่า เมื่อพวกชาวบ้านพากันงดใส่บาตรพระภิกษุชาวโกสัมพีนั้น อยู่ในระหว่างเข้าพรรษา พระเหล่านั้นก็ต้องพากันอยู่จำพรรษาด้วยความเดือดร้อนจนตลอดไตรมาส ครั้นออกพรรษาแล้วจึงได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า.

ข่าวเรื่องพระภิกษุชาวโกสัมพีเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็ได้แพร่ออกไปจนทราบถึงพุทธบริษัทในกรุงสาวัตถี ในชั้นบาลีได้เล่าว่า พุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ก็ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถามถึงข้อที่ควรปฏิบัติต่อพระภิกษุชาวโกสัมพีเหล่านั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงชี้แจงวิธีปฏิบัติเป็นพวก ๆ ไป :-

ในฝ่ายภิกษุบริษัท พระสารีบุตรซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา ได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะปฏิบัติในภิกษุเหล่านั้นอย่างไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ดำรงอยู่โดยธรรม พระสารีบุตรก็ได้กราบทูลถามว่า จะพึงรู้ว่าเป็นธรรมหรือว่าอธรรมอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า ภิกษุที่เป็นอธรรมวาที คือผู้กล่าวไม่เป็นธรรมนั้น พึงทราบได้ด้วยวัตถุ ๑๘ ข้อ เมื่อรวมเป็นคู่ก็ได้ ๙ คู่คือ

คู่ที่ ๑ แสดงอธรรมว่าธรรม แสดงธรรมว่าอธรรม

คู่ที่ ๒ แสดงวินัยว่าวินัย แสดงวินัยว่าวินัย

^๕ วิ. มหา. ๕/๓๔๒/๒๕๐-๓.

^๖ โกสมพิทวัตถุ วมมปท. ๑/๕๒-๓.

คู่ที่ ๓ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่ามีได้ตรัสไว้ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ว่าตรัสไว้

คู่ที่ ๔ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงประพจน์ว่าทรงประพจน์ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงประพจน์ว่ามีได้ทรงประพจน์

คู่ที่ ๕ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงบัญญัติว่าทรงบัญญัติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่ามีได้ทรงบัญญัติ

คู่ที่ ๖ แสดงอนาปัตติว่าอปัตติ แสดงอปัตติว่าอนาปัตติ

คู่ที่ ๗ แสดงอปัตติเบาว่าอปัตติหนัก แสดงอปัตติหนักว่าอปัตติเบา

คู่ที่ ๘ แสดงอปัตติที่มีส่วนเหลือว่าเป็นอปัตติที่ไม่มีส่วนเหลือ แสดงอปัตติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าเป็นอปัตติที่มีส่วนเหลือ

คู่ที่ ๙ แสดงอปัตติชั่วหยาบว่าไม่ชั่วหยาบ แสดงอปัตติที่ไม่ชั่วหยาบว่าชั่วหยาบ.

ภิกษุที่มีวาหะดังกล่าวมานี้ก็ให้พึงรู้ว่าเป็นธรรมวาที กล่าวไม่เป็นธรรม

ส่วนภิกษุที่เป็นธรรมวาทีคือกล่าวเป็นธรรมนั้น ก็พึงทราบด้วยวัตถุ ๑๘ ข้อ อันมีอรรถคือ เนื้อความตรงกันข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว คือ :-

คู่ที่ ๑ แสดงธรรมว่าอธรรม แสดงอธรรมว่าธรรม

คู่ที่ ๒ แสดงอนินัยว่าอนินัย แสดงอนินัยว่านินัย

คู่ที่ ๓ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ว่าไม่ได้ตรัสไว้ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าตรัสไว้

คู่ที่ ๔ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ประพจน์ว่ามีได้ประพจน์ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าประพจน์ว่าประพจน์

คู่ที่ ๕ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงบัญญัติว่ามีได้ทรงบัญญัติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่าทรงบัญญัติ

คู่ที่ ๖ แสดงอนาปัตติว่าอนาปัตติ แสดงอปัตติว่าอปัตติ

คู่ที่ ๗ แสดงอปัตติเบาว่าอปัตติเบา แสดงอปัตติหนักว่าอปัตติหนัก

คู่ที่ ๘ แสดงอปัตติที่มีส่วนเหลือว่ามีส่วนเหลือ แสดงอปัตติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าไม่มีส่วนเหลือ

คู่ที่ ๙ แสดงอปัตติชั่วหยาบว่าอปัตติชั่วหยาบ แสดงอปัตติไม่ชั่วหยาบว่าอปัตติไม่ชั่วหยาบ.

ภิกษุที่มีวาหะดังกล่าวมานี้เรียกว่าเป็น ธรรมวาที กล่าวเป็นธรรม วัตถุฝ่ายอธรรมวาทีย่อมเป็นเหตุให้เกิดการวิวาทกันจนถึงแตกร้างกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **เภทภณวัตถุ** แปลว่าวัตถุเป็นเครื่องทำให้แตกกัน ส่วนวัตถุฝ่ายธรรมวาทีย่อมเป็นเครื่องทำให้ไม่แตกกัน ทำให้ปรองดองกันโดยตรงกันข้าม และวัตถุฝ่ายอธรรมวาที ๑๘ ข้อ ๙ คู่ดังกล่าวมานี้ เป็นมูลเหตุแห่ง **วิวาทภิกขณ** ในคณะสงฆ์ คืออภิกษณที่เกิดขึ้นจากการวิวาทกัน การวิวาทกันนี้ไม่ใช่หมายถึงการวิวาทกันด้วยเรื่องส่วนตัวของใครผู้ใดผู้หนึ่ง แต่วิวาทกันคือทู่เถียงกันว่า นี่เป็นธรรมนี่ไม่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี่ไม่เป็น

วินัย เป็นต้น ตามคู่ทั้ง ๔ คู่ นั้น เมื่อวิวาทกันแม้เพียงคู่ใดคู่หนึ่งก็เรียกว่าเป็นวิวาทที่จะก่อให้เกิดเรื่องราวอันเรียกว่าอิทธิพลขึ้นได้ และเมื่อเป็นวิวาทาธิกรณขึ้นในสงฆ์แล้ว ก็ย่อมจะปันสงฆ์ออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่มีความเห็นข้างนี้ ฝ่ายที่มีความเห็นข้างโน้น เหมือนดังในเรื่องโกสัมพีนี้ ฝ่ายหนึ่งก็เห็นว่าเป็นอาบัติ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าไม่เป็นอาบัติ วัตถุประสงค์นั้นตามอรรถกถาเล่าไว้ก็เพียงนิดเดียว คือเพียงเรื่องเหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำในวัจจกฏีเท่านั้น ซึ่งก็เป็นอาบัติเพียงทุกกฎ แต่ว่าอาคัยที่ทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นคณาจารย์ ซึ่งมีสิกขา (คือศึกษา) มามากด้วยกันจึงต่างกันไม่ยอมกัน และก็ปฏิบัติต่อกันอย่างรุนแรง คือฝ่ายที่เห็นว่าเป็นอาบัติ เมื่อได้โอกาสก็ประชุมพวกของตนแล้ว ก็ทำอุกเขปนียกรรม คือยกวัตร แปลว่า ตัดความเป็นผู้ใหญ่ ไม่กราบไม่ไหวและไม่ยอมร่วมทำอุโบสถทำสังฆกรรมกันทีเดียว ฝ่ายที่ถูกทำเข้าดั่งนั้นก็ยอมอมเช่นกัน ก็เลยเกิดแตกกันขึ้นเป็น ๒ ฝ่าย แตกกันจนแยกกันทำสังฆกรรม และเมื่อแยกกันทำสังฆกรรม ก็เรียกว่าเป็น **สังฆเภท** คือความแตกของสงฆ์ ถ้ายังไม่ถึงกับแยกกันทำสังฆกรรม ก็ยังไม่เป็นสังฆเภท แต่เรียกว่าเป็น **สังฆราษี** คือเป็นความริ้วรานของสงฆ์เท่านั้น ครั้นเมื่อแยกกันทำสังฆกรรมแล้วก็เรียกว่าเป็นสังฆเภท ความแตกของสงฆ์ ภิกษุทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นก็เรียกว่าเป็น **นानาสังวาสกะ** คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมต่าง ๆ กัน เป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน.

สังฆเภทตามที่เราเล่ามานี้ เกิดขึ้นจากวิวาทกันตามวัตถุ ๑๘ ข้อ ๔ คู่ เหล่านั้น และเมื่อจับขึ้นพิจารณาดูแล้ว สมุฏฐานทีเดียวก็เพียงคู่ที่ว่าเป็นอาบัติกับไม่เป็นอาบัติเท่านั้น จัดเข้าในคู่ นั้น แต่การปฏิบัติต่อกันนั้น ปฏิบัติด้วยอาการที่รุนแรงดังกล่าวนั้นแล้ว.

สังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆเภทดังกล่าวมานี้ ท่านไม่ปรับว่ามีใครหรือฝ่ายไหนเป็นผู้ทำสังฆเภทที่เป็นอนันตริยกรรมดังอนันตริยกรรม ๕ ซึ่งมีข้อหนึ่งว่า ทำสังฆเภท คราวนี้ถ้าจะยกปัญหาขึ้นมาว่าตามเรื่องที่เล่ามานี้ใครเป็นผู้ทำสังฆเภท ซึ่งจะต้องเป็นอนันตริยกรรม ตอบได้ตามเรื่องในโกสัมพีภิกษุที่เล่านี้ ท่านไม่กล่าวว่าใครเป็นผู้ทำสังฆเภทที่เป็นอนันตริยกรรมดังกล่าวมานั้น เพราะว่าทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นแยกกันก็เพราะวิวาทคือทุ่มเถียงกันตามวัตถุที่กล่าวแล้ว มีความเห็นแตกแยกกันประกอบด้วยทิฏฐิมานะเข้าใส่กันด้วย เพราะฉะนั้น จึงได้แยกกันออกไปเป็น ๒ ฝ่าย ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น ต่างก็เป็นผู้ที่บวชมาอย่างถูกต้องในพระธรรมวินัยนี้เสมอกัน เป็นผู้ที่มุ่งประพฤติปฏิบัติชอบด้วยกัน และก็ไม่ได้มุ่งที่จะให้สงฆ์แตกแยกกัน แต่ว่าเมื่อเกิดวิวาทกันขึ้นเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ก็เป็นชนวนให้เกิดแตกแยกกันออกไปเอง สงฆ์ที่พร้อมเพรียงกันอยู่เรียกว่าเป็น **สมานสังวาสกะ** คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ฟังทราบความหมายในเรื่องนี้ที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งว่า เมื่อเกิดวิวาทกันตามวัตถุดังกล่าวมานั้น จนถึงเกิดความแตกแยกออกเป็นพวกเป็นฝ่าย แต่อย่างไรก็ตามอุโบสถสังฆกรรมกันอยู่ นี้ไม่เรียกว่าสังฆเภท แต่เรียกว่า สังฆราษี แสดงความริ้วรานของสงฆ์ ครั้นแยกกันทำสังฆกรรม จึงเรียกว่าสังฆเภท

ตามสังฆเภทที่ได้เล่ามานี้ ไม่กล่าวว่ามีใครเป็นผู้ทำซึ่งจะต้องเป็นอนันตริยกรรม พระทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นก็คงเป็นพระภิกษุ และต่อไปก็จะปรองดองกันตามเดิม.

ท่านแสดงว่า เมื่อพระสารีบุตรได้กราบทูลและพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบอย่างนั้นแล้ว ก็ได้มีพระเถระอื่น ๆ อีกหลายรูป เช่น พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ได้กราบทูลถามและพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบเช่นเดียวกัน.

ในฝ่ายภิกษุณีบริษัท พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ให้ฟังธรรมในทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อฟังแล้วฝ่ายใดเป็นฝ่ายถูก และภิกษุณีสงฆ์พึงหวังจิตอันใดอันหนึ่งจากภิกษุสงฆ์ ก็พึงหวังจิตทั้งหมดนั้นจากฝ่ายที่เป็นธรรมวาที

ในฝ่ายอุบาสก คฤหบดีชื่อนาถปิณฑิกะ คือผู้สร้างพระเชตะวันเถวราย ก็ได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบว่า ให้ทำทานในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย แล้วก็ให้ฟังธรรมในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อฟังธรรมแล้ว ฝ่ายไหนเป็นธรรมวาที ก็ให้ถือเอาตามฝ่ายนั้น.

ในฝ่ายอุบาสิกา นางวิสาขาก็ได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบให้ปฏิบัติเช่นเดียวกับที่ตรัสแก่นาถปิณฑิกะ ในข้อนี้พึงสังเกตว่า ในฝ่ายที่เกี่ยวกับอุบาสกอุบาสิกานั้น ไม่ได้ตรัสห้ามการทำบุญใส่บาตร แต่ทรงแนะนำให้บำเพ็ญทานในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่ายเหมือนกับในสงฆ์ทั่ว ๆ ไป ภิกษุชาวโกสัมพีได้ถูกคว่ำขันข้าวมาจากเมืองโกสัมพีแล้ว เมื่อมารุ่งสว่างตียังมาถูกเข้า เช่นนั้นอีก ก็คงจะอยู่ไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ได้ตรัสสอนให้ปฏิบัติเช่นนั้น.

เมื่อภิกษุชาวโกสัมพีได้มาถึงกรุงสาวัตถี ก็ได้เข้าไปสู่พระเชตะวัน พระสารีบุตรจึงกราบทูลถามว่า จะจัดเสนาสนะให้พักอาศัยอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสให้จัดเสนาสนะให้ซึ่งเป็นเสนาสนะว่าง ถ้าเสนาสนะว่างไม่มีก็ให้จัดทำให้ว่างขึ้น แต่ว่าตรัสสั่งไม่ให้ห้ามกันสำหรับภิกษุที่แก่กว่า คือไม่รบกวนภิกษุที่เป็นผู้แก่กว่าให้ได้รับความลำบาก ในส่วนอาวาสมีข้าวน้ำเป็นต้น ก็ให้จัดแบ่งให้สม่ำเสมอ.

ฝ่ายภิกษุชาวโกสัมพี เมื่อมาถึงกรุงสาวัตถีได้มาพำนักอยู่ ณ พระเชตะวัน แล้วภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตรก็ได้มาพิจารณาตนเอง เห็นว่าต้องอาบัติและที่ถูกสงฆ์ยกวัตรนั้นก็เป็นธรรม จึงได้เข้าไปหาภิกษุซึ่งเป็นผู้อนุวัตรตามตน กล่าวแสดงความรู้สึกให้ทราบ และขอให้ภิกษุเหล่านั้นประชุมสงฆ์เรียกเข้าหมู่คือระงับการยกวัตรนั้น ภิกษุที่เป็นฝ่ายของท่านก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอำนวยให้การเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่คือว่าระงับการยกวัตร ภิกษุที่เป็นฝ่ายของท่านก็ได้ประชุมกันกระทำการระงับอุกเขปนียกรรมนั้น แล้วก็ไปหาภิกษุอีกฝ่ายหนึ่งที่ได้ทำการยกวัตร ได้แจ้งให้ทราบ และชักชวนกันกระทำการสังฆสามัคคีคือการกระทำความร่วมมือเพรียงของสงฆ์ เพื่อสงบระงับอธิกรณ์นั้น ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถามถึงวิธีปฏิบัติพระองค์ก็ได้ตรัสสอนให้ประชุมสงฆ์ทั้งหมด แม้ภิกษุใช้ก็ต้องมาเว้นไม่ได้ ครั้นแล้วก็ให้สวดประกาศแจ้งความระงับอธิกรณ์ที่บังเกิดขึ้น ครั้นสวดประกาศแล้วก็ให้ทำอุโบสถคือสวดปาติโมกข์

ขึ้นในขณะนั้น เมื่อปฏิบัติดังนี้แล้วก็ถือว่าเป็นการทำสังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงของสงฆ์ โดยเรียบร้อย ภิกษุเหล่านั้นก็ได้พากันปฏิบัติดังกล่าวนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีอุโบสถพิเศษอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **สังฆสามัคคีอุโบสถ** คืออุโบสถสวดพระปาติโมกข์ เป็นการทำสังฆสามัคคี ตามเรื่องทีกล่าวนี้นี้ ไม่ได้กำหนดว่าวันไหน เหมือนอย่างอุโบสถที่กำหนดทำอยู่โดยปรกติ เมื่อเกิดสังฆเภทขึ้นและสงฆ์มาปรองดองสามัคคีกันเป็นสังฆสามัคคีเมื่อใด ก็ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์ขึ้นเมื่อนั้น เรียกว่าสามัคคีอุโบสถ.

สังฆสามัคคี ๒ อย่าง

เมื่อพระสงฆ์ที่แตกแยกกันได้ทำสังฆสามัคคีกันเรียบร้อยแล้ว ท่านพระอุบาลีซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในทางทรงพระวินัย ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้กราบทูลถามว่า เมื่อเกิดสังฆเภทความแตกแห่งสงฆ์ สังฆราชี่ความร้าวรานแห่งสงฆ์ขึ้น เพราะวัตถุคือมีเรื่องอันใดสงฆ์ยังมีได้วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ได้ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่ไม่ใช่เป็นมูลเหตุกระทำสังฆสามัคคี สังฆสามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรมหรือไม่ พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สังฆสามัคคีนั้นไม่ประกอบด้วยธรรม ท่านจึงได้กราบทูลถามต่อไปว่า เมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชี่ขึ้น เพราะเหตุอันใด สงฆ์วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ดำเนินไปถึงมูลเหตุจากเรื่องที่เป็นมูลเหตุ จึงกระทำสังฆสามัคคี สังฆสามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรมหรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า สังฆสามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรม ท่านจึงกราบทูลถามต่อไปว่า สังฆสามัคคีความพร้อมเพรียงกันของสงฆ์มีกี่อย่าง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่ามี ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่ง สังฆสามัคคีที่ปราศจากอสังคหะคือเนื้อความ ได้เพียงพยัญชนะคือถ้อยคำ อีกอย่างหนึ่ง สังฆสามัคคีที่เข้าถึง คือว่าได้ทั้งอสังคหะคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ และได้ตรัสอธิบายตามที่ได้กราบทูลถามต่อไปว่า

สังฆสามัคคีที่ปราศจากอสังคหะคือไม่ได้อรธคหะคือเนื้อความ ได้แต่พยัญชนะคือถ้อยคำก็คือในเมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชี่ขึ้นเพราะวัตถุใด สงฆ์ไม่วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่ไม่เป็นมูลเหตุ กระทำสังฆสามัคคี นี้เรียกว่า สังฆสามัคคีที่ไม่ได้อรธคหะคือเนื้อความได้แต่พยัญชนะคือถ้อยคำ

ส่วนเมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชี่ขึ้น เพราะวัตถุใด สงฆ์วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่เป็นมูลเหตุ กระทำสังฆสามัคคี นี้เรียกว่า สังฆสามัคคีที่ได้ทั้งอรธคหะคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ.

นำพิจารณาตามพุทธภาษิตนี้ ว่ามีพระพุทธประสงค์สังฆสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ ที่ได้ทั้งอรธคหะคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ หมายความว่า ไม่ใช่เพียงแต่สักว่าสังฆสามัคคีโดยถ้อยคำเท่านั้น แต่ให้ให้ความหมายว่าเป็นสังฆสามัคคีโดยแท้จริงด้วย คราวนี้สังฆสามัคคีดังกล่าวนี้ จะต้องปฏิบัติตามที่ได้ตรัสไว้นี้ คือสงฆ์วินิจฉัยวัตถุอันนั้น และก็จับมูลเหตุ

จากเรื่องที่เป็นมูลเหตุขึ้นวินิจฉัยโดยแท้จริง เมื่อปฏิบัติดังนี้แล้ว สังขสามัคคีนั้นจึงจะได้ทั้งอรธได้ทั้งพยัญชนะ.

เพราะฉะนั้น เรื่องของทางคณะสงฆ์จึงเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน แม้เมื่อเกิดความรำวรานของสงฆ์ขึ้นจนถึงเกิดความแตกแยกของสงฆ์ขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ พระองค์ก็ได้ทรงบังคับให้ทำสังขสามัคคี แต่ได้ทรงแนะนำให้ปรองดองกันด้วยวิธีต่าง ๆ จนถึงที่สุดชาวบ้านเข้ามาช่วย พระสงฆ์ที่แตกแยกกันนั้นจึงได้สำนึกตน และได้หวนนึกถึงมูลเหตุแห่งความแตกแยกกัน ก็ได้พบว่ามูลเหตุมาจากเรื่องเพียงนิดเดียว คืออาบัติเล็กน้อยเพียงอันเดียวเท่านั้น ซึ่งฝ่ายหนึ่งไม่เห็นว่า เป็นอาบัติ อีกฝ่ายหนึ่งมีความเห็นรุนแรงว่าเป็นอาบัติ จนถึงกับยกวัตรกันขึ้น เมื่อจับมูลเหตุอันนี้ได้แล้ว ฝ่ายที่ไม่เห็นว่า เป็นอาบัติก็กลับเห็นว่า เป็นอาบัติ แล้วก็ยอมแสดงอาบัติเสีย แล้วสงฆ์ก็เรียกเข้าหมู่ตามเดิม ระวังการยกวัตรนั้น ดังนี้เรียกว่า สงฆ์วินิจฉัยวัตถุนั้น แล้วก็จับเอามูลเหตุจากมูลเหตุขึ้นวินิจฉัยกันจริง ๆ เมื่อเป็นดังนี้ สังขสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ก็เกิดขึ้นด้วยทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นยอมปฏิบัติให้ถูก เพราะฉะนั้น ความปรองดองกันนั้นจึงบังเกิดขึ้น ด้วยทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นกลับปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ และเมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว สังขสามัคคีก็บังเกิดขึ้น เป็นความพร้อมเพรียงที่มั่นคง ที่ถาวร ได้ทั้งอรธคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ.

เหตุให้แตกแยกนิกาย

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นข้อที่ควรศึกษาถึงเรื่องความแตกแยกกัน หรือว่าความปรองดองกันทางคณะสงฆ์ ว่าเกิดขึ้นเพราะอะไร และจะมีได้เพราะอะไร เมื่อสรุปลงแล้ว ความแตกแยกของคณะสงฆ์นั้นก็มาจากคณะสงฆ์เอง ซึ่งตามเรื่องดังกล่าวมาแล้วก็เกิดจากการวิวาทกัน และความปรองดองของสงฆ์นั้น ก็เกิดจากคณะสงฆ์เอง ที่ยกเรื่องขึ้นวินิจฉัย โดยที่จับเอาเรื่องมูลเหตุขึ้นมาจากรื่องที่เป็นมูลเหตุจริง ๆ มาวินิจฉัยกัน แล้วก็ปฏิบัติกันให้ถูกต้อง เมื่อเป็นเช่นนี้สังขสามัคคีก็บังเกิดขึ้น แต่ว่าถ้าบุคคลภายนอกจากคณะสงฆ์จะเป็นใครก็ตามจะทำให้เกิดสังขเภทขึ้น หรือทำให้เกิดสังขสามัคคีขึ้นไม่ได้ และถ้าบุคคลภายนอกไม่ได้เป็นผู้ที่ศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา ไม่ได้เข้ามาใกล้ชีวิตการปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระ ไม่รู้ความละเอียดอ่อนของพระธรรมวินัย ก็ยังไม่สามารถที่จะกระทำได้

ในประวัติศาสตร์ตอนหลัง ๆ มา ก็ได้มีเรื่องเกิดขึ้นและได้มีการพยายามทำกันด้วยวิธีต่าง ๆ หลายอย่าง แต่ว่าเมื่อเรื่องมันจะเป็นก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งได้ ก็เป็นไป เหมือนอย่างที่ไม่เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมานานเข้า ก็แตกออกเป็น **หินยาน** หรือ **ทักษิณนิกาย** อย่างที่นับถือกันในประเทศลังกา พม่า ไทย เป็นต้น และเป็น **มหายาน** หรือ **อูตรนิกาย** อย่างที่นับถือกันในประเทศจีน ญี่ปุ่น เกาหลี ทิเบต เป็นต้น และในยานใหญ่ ๆ ทั้งสองนี้ ก็ยังแยกออกไปเป็นนิกายย่อย ๆ อีก

เป็นอันมาก เหมือนอย่างในเมืองไทยนี้ก็มิเป็นธรรมดาอยู่กับมหานิกาย

ความที่แตกแยกกันนี้มีมาด้วยเหตุหลายอย่าง เหมือนดั่งที่เล่ามาแล้วในเรื่องภิกษุชาวโกสัมพีแตกกัน นี่ทั้ง ๒ ฝ่ายต่างก็เคร่งครัดด้วยกัน มุ่งจะทำให้ถูกต้องด้วยกัน แต่ว่ามาเกิดเข้าใจผิดกันในเมืองต้นเพียงเล็กน้อย อาบัติก็ตัวเล็กนิดเดียว แต่แล้วก็เกิดทิฏฐิมานะยืนยันกันไปจนถึงการแตกแยกกัน แต่ว่าในต่อมายังมีเหตุต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก เช่นว่าเกิดมีความเห็นในพระธรรมวินัยต่างกัน เรียกว่ามีทิฏฐิต่างกัน และเมื่อมีทิฏฐิต่างกัน คีลคือความประพฤติก็ต่างกันไป ด้วยตามทิฏฐิ และนอกจากนี้ยังมีความเคร่งครัดและย่อหย่อนประกอบเข้ามาอีก ที่เคร่งครัดก็คือเป็นผู้หนักในพระธรรมวินัย ปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยพระธรรมวินัยด้วยความเคารพเอื้อเฟื้อไม่ให้เกิดผิดพลาด แต่ว่าฝ่ายที่ย่อหย่อนนั้น ประพฤติย่อหย่อนลงมา หลบเลี่ยงพระธรรมวินัยบ้าง ผินเอาดี ๆ บ้าง บางทีก็ต่อหน้าแสดงว่าประพฤติ แต่ลับหลังไม่ประพฤติ ไม่เห็นพระวินัยว่าเป็นข้อสำคัญอย่างพวกที่มีความคิดแบบใหม่ ๆ นี้เรียกว่าเป็นพวกย่อหย่อน คราวนี้เมื่อเป็นดั่งนี้ ความประพฤติก็แตกต่างกันแล้ว ไฉนจะเกิดความแตกแยกออกไปไม่ได้ เพราะว่าฝ่ายที่เคร่งครัดก็ย่อมจะยินดีพอใจอยู่กับฝ่ายที่เคร่งครัดด้วยกัน ฝ่ายที่ย่อหย่อนก็ย่อมจะยินดีพอใจกับฝ่ายที่ย่อหย่อนด้วยกัน และเมื่อเกิดความย่อหย่อนกันขึ้นในข้อหนึ่ง ก็จะสืบเนื่องไปถึงข้ออื่น ในเรื่องของภิกษุชาวโกสัมพีนี้ อาบัติเล็กน้อยนิดเดียวเท่านั้น ยังยกเป็นเหตุให้เกิดราวฉานแตกราวกันขึ้น แต่ว่ามาพิจารณาดูถึงความประพฤติย่อหย่อนก็พียงเห็นได้ว่ามีมากกว่า หรือว่าหนักกว่าเรื่องที่เป็นมูลเหตุในเรื่องที่ภิกษุชาวโกสัมพีวิวาทกันอยู่นี้มากมาย เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว ก็แยกกันไปเองตามความเห็นและตามความประพฤติ เพราะฉะนั้น ความที่แยกกันไปเองนี้ ก็เพราะพระสงฆ์เอง ไม่ใช่คนอื่นมาทำ

คราวนี้เมื่อถึงคราวที่จะทำสังฆสามัคคี ก็จะต้องพระสงฆ์เองนั่นแหละเป็นผู้ทำ คือว่าจะต้องยกเอาข้อที่เป็นมูลเหตุจริง ๆ จากมูลเหตุนี้มาวินิจฉัยตามพระธรรมวินัย แล้วก็มุ่งปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยกันเป็นข้อ ๆ ไป เมื่อเป็นดั่งนี้นั่นแหละ จึงจะเกิดเป็นสังฆสามัคคีขึ้นไป ต้องพระสงฆ์เองเป็นผู้ทำขึ้น ส่วนบุคคลภายนอกนั้นได้เคยมีความพยายามตั้งที่กล่าวมาแล้วด้วยวิธีที่อ่อนโยนบ้าง รุนแรงบ้าง แต่ก็ไม่ปรากฏว่าสำเร็จ.

พระสงฆ์ธรรมยุต พระสงฆ์มอญ

เหมือนอย่างในเมืองมอญ **พระเจ้ามหาปิฎกธร** ทรงส่งพระที่หงสาวดีไปบวชใหม่ที่ลังกาในสีมาน้ำ แม่น้ำกัลยาณี แล้วก็กลับมาเมืองมอญ ให้พระที่บวชมาใหม่นั้นผูกสีมาขึ้นแห่งหนึ่งที่ชานเมืองหงสาวดี ตั้งชื่อว่า **สีมากัลยาณี** เมื่อผูกสีมาเสร็จแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ออกพระราชกฤษฎีกาให้พระในเมืองมอญสึกออกมาบวชใหม่ทั้งหมด เพื่อจะรวมให้เป็นนิกายเดียวกัน ก็ปรากฏตามตำนานที่พระเมืองมอญเขียนไว้ว่า มีพระจำนวนมากสึกออกมาบวชใหม่ในสีมากัลยาณินั้น เกือบจะเรียกว่าทั่วประเทศ ถ้าไม่สึกออกมาบวชใหม่และยืนยันที่จะประพฤติย่อหย่อนอย่างเก่า พระเจ้า

แผ่นดินก็จะพระราชทานผ้าขาวให้สีก็ออกไป ก็เป็นอันว่าท่านได้บวชพระใหม่กันทั้งประเทศสำเร็จ ในสมัยนั้น แต่แล้วเมื่อกาลเวลาล่วงมา พระมอญนั่นเองก็กลับแตกออกเป็นนิกายอีกมากมาย เพราะว่าจิตใจไม่ได้สมัคร แต่ทำด้วยเกรงพระราชอำนาจ.

แต่ว่าพิจารณาการกระทำของท่านที่ผูกสีมาแล้วเอาพระมาบวชใหม่นั้น ก็เพราะท่านจับมูลเหตุขึ้นอันหนึ่งเหมือนกัน คือจับมูลเหตุที่ว่า สีมาที่ผูกไว้เก่านั้นไม่ถูกต้อง เป็นสีมาวิบัติเมื่อบวชกันในสีมาวิบัติ ก็ไม่เป็นพระสงฆ์ เพราะฉะนั้น จึงให้ไปผูกใหม่ แล้วก็บวชกันใหม่ก็จับเอาเหตุเพียงประการเดียวขึ้นมา แต่ว่าเหตุแห่งการแตกแยกกันนั้นมีมากมาย ไม่ใช่ประการเดียว เพราะฉะนั้น ถ้าจะให้รวมกันได้จริง ๆ จะต้องยกเหตุมาทุกประเด็นทุกข้อแล้วก็ตกลงกันทุกข้อ และก็ต้องตกลงกันด้วยความสมัครใจ เมื่อเป็นดังนี้แล้วละก็จึงจะถาวร

งานที่ทรงทำไว้นั้นก็สำเร็จอยู่ชั่วสมัยหนึ่ง แล้วก็ไม่ได้สำเร็จ แต่ว่าการกระทำครั้งนั้นก็มิผลเนื่องมาถึงเมืองไทย คือว่า **พระธรรมยุต** นี้บังเกิดขึ้นก็เพราะ **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เมื่อผนวชอยู่ ได้เสด็จไปทรงพบปะพระรามัญที่บวชมาจากสีมากัลยาณิที่เล่านี้แหละ แล้วก็ทรงสอบสวนดู ปรากฏว่าแสดงพระวินัยแสดงวงศ์ของการบรรพชาอุปสมบทที่สืบเนื่องมาให้ทรงเลื่อมใสได้ จึงได้ทรงปฏิบัติใหม่ในพระสงฆ์ที่บวชมาจากสีมากัลยาณินั้นอีกครั้งหนึ่ง แต่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นท่านแล้วว่า ได้ทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่หลายครั้งหลายหนด้วยทรงรังเกียจโน่นบ้างรังเกียจนี่บ้าง ทำแล้วทำเล่าจนเป็นที่พอพระราชหฤทัย.

การที่พระเจ้ามหาปิฎกธรทรงส่งพระสงฆ์มอญไปบวชใหม่ที่สีมาแม่น้ำกัลยาณิในลังกาดังที่เล่ามานั้น ก็ไปบวชในสายของพระสงฆ์ฝ่าย **มหาวีหาร** ซึ่งพระสงฆ์ฝ่ายนี้ได้สืบมาจากสายพระมหินท์ที่ว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชในสมัยที่ล่วงคายนาคครั้งที่ ๓ ผนวชเป็นพระภิกษุแล้วก็ เป็นหัวหน้าคณะนำพระพุทธรูปไปเผยแผ่ในประเทศลังกา เมื่อราวพระพุทธศตวรรษล่วงแล้ว ๓๐๐ กว่าปี พระสงฆ์ลังกาที่แรกก็เป็นศิษย์ของพระสงฆ์สายพระมหินท์ทั้งนั้น แต่แล้วก็ไปแยกกันออกไป เป็นฝ่ายที่เคร่งครัดกับฝ่ายที่ไม่เคร่งครัด เป็นนิกายกันออกไปอีก แต่ว่าฝ่ายมหาวีหารนี้เป็นฝ่ายที่นับถือกันว่าเคร่งครัด พระเจ้าแผ่นดินลังกาก็ได้ทรงนับถือสืบ ๆ กันมาโดยลำดับ จนถึงสมัยพระเจ้ามหาปิฎกธรของมอญ ส่งพระมอญไปบวชในสำนักของพระสงฆ์สายนี้ แล้วก็มาตั้งขึ้นในเมืองมอญ แล้วพระสงฆ์ธรรมยุตก็สืบมาจากพระสงฆ์สายนี้อีกทีหนึ่ง รวมความก็เป็นสายของพระสงฆ์คณะมหาวีหารของลังกานั้นเอง.

แต่ว่าฝ่ายพระสงฆ์ธรรมยุตนี้ เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวกับพระศิษย์ก็บวชในคณะมหานิกายคือ นิกายที่มีอยู่เดิมมาที่หนึ่งแล้ว แล้วก็ไปทำซ้ำหรือบวชซ้ำในพระสงฆ์สายสีมากัลยาณิของมอญดังกล่าวแล้วเข้าอีกหนหนึ่ง และทำอีกหลายหน ก็เป็นอันว่าเป็นที่รวมทั้งของไทยที่รับสะสมกันมาแต่เดิมและทั้งของมอญสายมหาวีหาร นอกจากนั้น ก็ยังได้รับเอาแบบของลังกามาปฏิบัติด้วย เช่น การสวดมนต์ ตั้งแต่การขานนาค สวดทำวัตรเช้าเย็นหรือ **สวดแบบธรรมยุต** ก็

เอาแบบลังกามาใช้ เพราะสำเนียงลังกาที่ว่าภาษาบาลีนั้นเป็นที่นับถือกันว่าเป็นสากล ถึงทางยุโรป อเมริกาก็กำหนดเสียงของการออกเสียงภาษาบาลีเหมือนอย่างทีลังกา เช่น **ทะ** ออกเสียงเป็น **ดะ**, **เทวะ** ก็ออกเสียงเป็น **เดวะ** เป็นต้น ถึงจะเขียนเป็นอักษรโรมันก็ใช้ตัว **D** เพราะฉะนั้น สำเนียงลังกาที่พระธรรมยุคนำมาใช้อยู่นี้จึงเป็นสากล ในปัจจุบันนี้ก็仍是สำเนียงสากล เพราะฉะนั้น ขนบธรรมเนียมที่ธรรมยุตใช้อยู่นี้จึงเป็นสิ่งที่เลือกผสม คือเป็นของแบบไทยมาเก่าบ้าง เป็นของรามัญบ้าง เป็นของลังกาหรือที่ใช้เป็นแบบสากลบ้าง แต่เราก็ต้องให้ถูกต้องในพระธรรมวินัย เรียกว่า เป็นแบบที่ปรับปรุงมาให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย.

บรรณานุกรม

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **พระราชพิธีสิบสองเดือน**. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๐๓.
- ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. **พระคัมภีร์อภิธานปิฎก**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- ปรมาณูชิตชีโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **พระปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๕.
- พนรัตน์, สมเด็จพระ, **สังคีตยวงค์**. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน), ๒๕๒๑.
- พุทธโฆสะ, พระ. **ชาติกฏรกถา**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๕.
- _____. **ฉาโณทยปกรณ**. พิมพ์ในงานสมโภชพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่) วัดสระเกศ, ๒๕๐๖.
- _____. **ธมมปทฎรกถา** (ภาค ๑-๘). กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____. **ปปัญจสูทนี**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.
- _____. **มนโรธปุรณ**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.
- _____. **วิสุทธิมคค**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____. **สมนุตปาสาทิกา** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๐.
- _____. **สารตถูปกาลินี** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.
- _____. **สุมงคลวิลาสินี** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.
- มิลินทพญหา**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๖.
- รัตนปัญญา, พระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์** (ฉบับแปลเป็นไทย). พิมพ์ในงานพระราชเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย, ๒๕๑๘.
- ราชบุรีดิเรกฤทธิ์, พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวง. **กฎหมายเก่า (กฎหมายราชบุรี) เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กองทัพอากาศ, ๑๒๖.
- ลีไทย, พญา. **ไตรภูมิกถา**. สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลพิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัดทับสะแก อ.ทับสะแก จ.ประจวบคีรีขันธ์, ๒๕๒๕.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พุทธประวัติ เล่ม ๑-๓**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๘๔.
- _____. **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร**. พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๕๖๕.

_____. **ธรรมวิจารณ์**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.

_____. **วิปัสสนากัมมัฏฐาน**. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

วิมตติวโนหนิ. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

สยามราษฎร์ เตปิฎกั. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

อนรุฑ, พระ. **อภิธมมตถสงคหปาเลีย สห อภิธมมตถวิภาวิณี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา**.

กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๗.

อัคควังสะ, พระ. **สหุหนิติ ปทมาลา** (ฉบับอักษรโรมัน). London : Oxford University Press, 1978.

Waddell, L.A. **The Buddhism of Tibet or Lamaism**. Cambridge : W. Heffer & Sons. Ltd., 1958.

2 030010 250810

ราคา 270.00 บาท